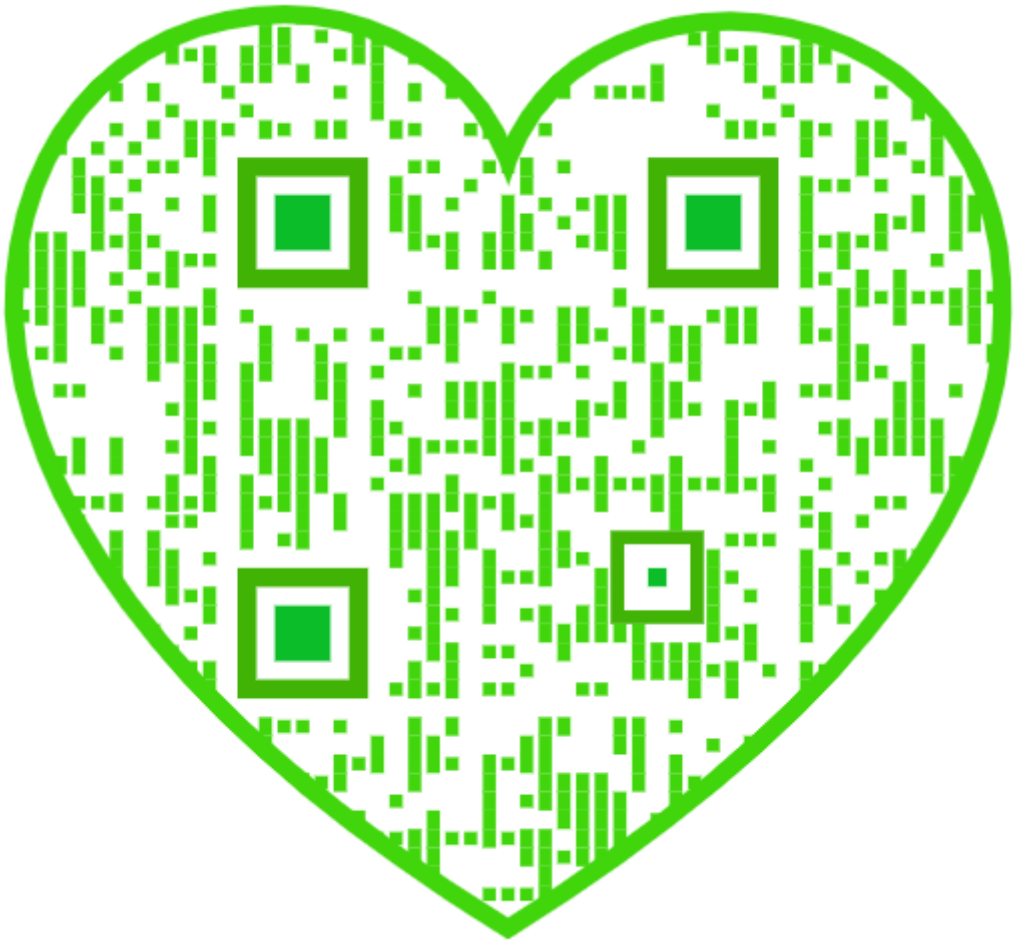

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

INHOUD VAN HET HONDERD-EN-VIJFDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bladz.

Shakespeare en de Reformatie in Engeland.
I. 1
II. 201
F. J. POELHEKKE.

Uit de *Acta martyrum.*
Dr. A. H. L. HENSEN 38

Een natuuronderzoeker. II. (Vervolg van Dl. CIV, blz. 69 vv.)
W. G. F. SNICKERS 69

De regeeringsjaren der koningen van Juda en Israël. (Vervolg van Dl. CIV, blz. 362 vv)
II. Van Athalia en Jehu to Joatham en Phaceë . . 104
III. Van Joatham en Phaceë tot den ondergang van het tien-stammen-rijk 374
D. A. W. H. SLOET, Pr.

In opspraak.
FR. A. VAN KERKHOFF, O. C. . . 116

Weergeboorte.
DR. H. J. A M. SCHAEPMAN . . 195

„Het laatste Avondmaal" van Leonardo Da Vinci.
H. ERMANN S. J. 263

De mensch. Een psycho-physiologische studie. (Vervolg van Dl. CIV, blz. 205 vv.)
VIII Misdaad en misdadiger. I. . 268
J. M. L. KEULLER

Amstelodamensia.
Het lot der kloosterlingen (1578) I. 282
B. H. KLÖNNE.

Jan van Arkel, bisschop van Utrecht. II. (Vervolg van Dl. CIV, blz. 341 vv.)
J. TH. BEIJSENS. 310

Bladz.

Henry George en zijn *Open Brief* aan den Paus.
I. 349
II. Hebben alle menschen van Godswege gelijk recht op het gebruik van land? 361
III. Is arbeid de eenigste bron van eigendomsrecht? 395
G. VAN NOORT.

Charitas Pirkheimer. I.
Dr. A. H. L. HENSEN. 425

BOEKBEOORDEELING.

Gedichten van P. F. Th. van Hoogstraten.
L. J. J. HAGERAATS 53

Disputatio de aetate qua conscripta est Historia Augusta. Scripsit H. Vermaat, S. J.
Dr. L. J. W. SMIT 57

A. v. d. Wiel. De gregoriaansche zang. Methode voor het aanleeren van den gregoriaanschen zang
W. P. H. JANSEN, Pr. 59

Het H. Hart op den kansel, door Fr. Albertus Pluymaekers. O. M.
J. M. L. KEULLER 131

Het Jaarboekje van Alberdingk Thijm.
J. H. A. THUS. 250

The Glacial Nightmare and the Flood, by Sir Henry Howorth.
C. 262

Het verraad van George van Lalaing, graaf van Rennenburg, door J. A. G. C. Trosée.
J. R. VAN DER LANS. 462

Ook „Pluksel"
N. 469

Bladz.

VERSCHEIDENHEDEN.

Literatuur der der Encycliek *Rerumnovarum*.
P. M. Bots, Pr. 391

Vermakelijke Schrift-verklaring.
N. 393

LETTERLOOVER.

Fragment uit „De Dilettanten" (onvoltooid blijspel).
M. W. van der Aa. 134

Astronomische poëzie 136

BIJLAGE.

Bericht aan onze lezers 68

Encycliek van Z. H. Paus Leo XIII: *Providentissimus Deus*, over de Bijbelstudiën. Latijnsche tekst met de Nederlandsche vertaling 137

SHAKESPEARE EN DE REFORMATIE IN ENGELAND.

Ernstiger beweegredenen dan de prikkel der letterkundige nieuwsgierigheid dringen ons tot een nader onderzoek omtrent de overtuiging en de houding van Shakespeare ten opzichte van de Reformatie in Engeland.

Onze belangstelling is vooral toegenomen, sinds de geschiedenis van Engeland — tot nog toe, volgens protestantsch getuigenis, zóózeer met leugens overdekt, dat het uitvorschen der historische waarheid schier onmogelijk was geworden — meer naar waarheid door schrijvers, over wier onpartijdigheid geen twijfel bestaan kan, wordt voorgesteld [1]).

Heeft men tot nog toe de opkomst der Reformatie in dit land ons als iets grootsch en verhevens, als voortgekomen uit den innigsten drang des gewetens en als ingeroepen door geheel een volk, dus als zeer eerbiedwaardig, voorgesteld, de nieuwste onder-

---

[1]) S. Hubert Burke haalt in de *Preface* van zijn belangrijk werk: *Historical portraits of the Tudor Dynasty and the Reformation period* het getuigenis aan van den beroemden Rev. Charles Kingsley, die in October 1871 te Bristol verklaarde, dat hij den leerstoel der nieuwe geschiedenis te Cambridge had verlaten, omdat hij de geschiedenis zóózeer met leugens overdekt vond, dat het hem onmogelijk was voorgekomen iets er van te maken: „*because history was so overlaid with lies as to render it impossible for him to make anything out of her statements.*" — Laag te voren had Lord Beaconsfield als zijne meening te kennen gegeven, dat „de geschiedenis van Engeland nog moest geschreven worden.'

zoekingen, met onpartijdigheid en volle kennis van zaken te boek gesteld, doen dit treffend tooneel in een geheel ander licht voor ons verschijnen.

In dit licht wordt het onderzoek naar den invloed en den terugslag van den geest en de gebeurtenissen van zijn tijd op een dichter als Shakespeare uit verschillende oogpunten zeer belangrijk. Uit letterkundig oogpunt is het zeker, dat wij door de betere kennis van dit tijdvak der geschiedenis den grooten dichter beter zullen begrijpen.

Vooraf echter zij hier verklaard, dat ik mij niet op het standpunt wensch te stellen van den heer Rio; ik wensch eene breedere opvatting te huldigen, breeder zelfs wellicht dan die van Rio's ongemanierden bestrijder, den heer Michael Bernays. Met dezen laatsten polemist zeg ik gaarne: „*Wir wollen den Dichter vor allem als Dichter erkannt wissen*". Doch dat de tijdsomstandigheden grooten invloed uitoefenen op den geest en het gemoed vooral van een dichter als Shakespeare, en dat zijne grootsche werken hiervan op verschillende wijze moeten getuigen, dit zal wel door niemand ontkend worden. En al nemen wij met den heer Bernays niet aan, dat met „het Protestantisme de geschiedenis van den nieuweren tijd begint", het overweldigen van een eeuwenouden godsdienst van een geheel land door een „nieuwe leer", zal door ieder wel genoeg belangrijk een tijdsgewricht geacht worden om het onderzoek te billijken naar de houding door een dichter en mensch als Shakespeare ten opzichte daarvan aangenomen. Maar dan zal men ook toegeven, dat een onware, geheel valsche voorstelling dier geschiedenis, eene tot onkenbaar worden toe met leugens overdekt geschiedverhaal tot velerlei misverstand, tot vele onware en valsche gevolgtrekkingen en toepassingen, tot verscheidene duisterheden en niet, of niet genoegzaam, op te helderen moeilijkheden, aanleiding moet geven, terwijl daarentegen een onpartijdig onderzoek der geschiedenis en de ware voorstelling der feiten een stroom van licht zal ver-

spreiden over den onsterfelijken dichter en zijn onvergankelijk werk. Dit licht zal inderdaad wel eenige wolken of nevelen kunnen verdrijven, die zich om die „hooge gestalte, daar op het keerpunt der tijden staande", meer dan den bewonderaars lief is, ten gevolge van de vervalsching der geschiedenis, verzameld hebben.

Beginnen wij met, aan de hand van den bovengenoemden, niet-katholieken geschiedschrijver, Hubert Burke, in groote trekken een overzicht te geven van den aard en het karakter der zoogenaamde godsdienstherverming in Engeland.

Voorop sta het getuigenis van Macaulay, door Burke aangehaald: „Een vorst, wiens karakter het best geteekend wordt, als wij zeggen dat het despotisme in hem verpersoonlijkt was, beginsellooze staatsdienaren, een roofzuchtige aristocratie, een slaafsch parlement, zoodanig waren de middelen waardoor Engeland van Rome's juk bevrijd werd. Het werk, begonnen door Hendrik, den *moordenaar* zijner echtgenooten, werd voortgezet door Somerset, den *moordenaar* van zijn eigen broeder, en voltooid door Elisabeth, de *moordenaarster* van haar gast".

Dr. Brewer, de onvermoeide geschiedvorscher, stemt, in zijn overzicht van Hendrik's regeering, volmondig toe, dat „zoo de Engelsche vorst de verlangde echtscheiding van het hof te Rome zou hebben verkregen, er in Engeland geen Hervorming zou geweest zijn". En op een andere plaats zegt hij: „Het is moeilijk aan te nemen, dat hij [Hendrik VIII] de goede meening der Christenheid zou gebraveerd hebben, zoo hij niet verraderlijk in eene positie ware gebracht, waaraan ontkomen onmogelijk was".

Burke voegt hierbij: „De geleerde professor aarzelt te bevestigen, door wien Hendrik „verraden" is geworden. Al de gedenkschriften en bewijsstukken dier dagen wijzen Thomas Cranmer als den verrader aan". En eenige hoofdstukken verder: „Cranmer en diens medehelpers bedrogen Hendrik en Anna [Boleyn] beiden, en in het *aanhoudend bedrog* dat zij pleegden, nadat het

hun eerst gelukt was Catharina af te zetten, is de *grondslag* gelegd der *Reformatie* in dit rijk".

Wij kunnen hier niet in al de afschuwwekkende bijzonderheden verhalen, hoe Hendrik, tot op zijn sterfbed toe, ja dáár vooral, door de toekomstige leiders en aanvoerders der Hervorming bedrogen en verraden werd. Ziehier wat Burke omtrent de laatste oogenblikken van den stervenden despoot verhaalt.

Den dag vóór zijn sterven had de koning een langdurig onderhoud met Lord Hertford [1]), Sir William Paget en Maister Denny. Er bestaat geen officieel geschrift over hetgeen daar voorviel, en, mocht er ook eenig geschrift zijn opgemaakt, Paget zou het vernietigd hebben. Eduard Denny, Dr. Whyte en eenige vertrouwde hofbedienden verzekerden, dat de koning de ernstigste bezorgdheid aan den dag legde omtrent den veranderden toestand van den godsdienst; hij verlangde, dat de nieuwe ketterij zou *uitgeroeid* worden; dat hij met aandrang zijne raadsleden ondervroeg over hun gehechtheid aan de Katholieke Kerk, dat zij allen met gebogen knieën bezwoeren *nooit het geloof hunner vaderen te zullen verlaten*. Toch verzekert Dean Hook zijnen lezers, dat al de godsdienstveranderingen, die onder Eduard's regeering plaats grepen, *in 't geheim voorbereid en bepaald waren tijdens Hendrik's leven*. Hertford en Paget woonden de Mis bij in het vertrek van den stervenden vorst op den morgen vóór zijn dood en ontvingen beiden de H. Communie. Cranmer was, om welke reden is onbekend, hierbij niet tegenwoordig. Was het, vraagt Burke, uit gewetensangst om nieuwe betuigingen te doen betreffende het handhaven van Engeland's oud geloof? Of schrok hij terug voor het tooneel, waarin Lord Hertford zoo karakteristiek de eerste rol speelde van bedrog en valschheid? Nooit werd eenig sterveling zoo bedrogen als Hendrik Tudor op het einde

---

[1]) Dit is Eduard Seymour, die onder Koning Eduard, als Protector, den titel aanneemt van graaf van Somerset.

zijns levens. Laat de lezer de woorden overwegen van Dean Hook en dan het gedrag van Lord Hertford beschouwen: „*De vooruitbepaalde bewerker van de Hervorming, op zijne knieën liggend bij het bed van zijn stervenden schoonbroeder, eeuwige trouw zwerend aan de grondbeginselen der Katholieke Kerk, met genoemden Hendrik Tudor als den Paus dier Kerk*".

De koning had in den laatsten tijd onder de uitvoerders van zijn testament enkele personen geschrapt als „*sectarian or dangerous*", dat beteekent hier als behoorend tot de secten der hervormers. Hij achtte hen ongeschikt om zijn „katholiek testament" uit te voeren. Volgt hier niet uit, dat hij, in dit punt, volkomen vertrouwen stelde in den katholieken geest van Dr. Cranmer en Lord Hertford, die niet geschrapt werden? Maar hadden zij ook niet herhaaldelijk trouw aan de katholieke grondbeginselen gezworen? Was Hendrik niet steeds getroffen geweest door „de waardigheid en de godsvrucht, waarmede de Aartsbisschop de Mis las" in zijn vorstelijke vertrekken? En door den eerbied, waarmede Lord Hertford bij andere gelegenheden de H. Communie ontving?

Toch schaamt de geschiedschrijver Gilbert Burnet zich niet dezen huichelaar te beschrijven als een „*man van groote deugd, van uitstekende godsvrucht, nederig en genaakbaar in zijn grootheid, oprecht en eerlijk in al zijne daden*"! Nog verzekert hij zijnen lezers, de slachtoffers zijner leugenachtigheid, dat deze Hertford, graaf van Somerset, de Protector, „altijd vol zorg was voor den arme en verdrukte", en dat hij, „in één woord zoo vele deugden en zoo weinig gebreken bezat, als ooit eenig groot man".

Het is intusschen zeker, dat zijn eerste stap bij 't aanvaarden van zijn protectoraat bestond in het overtreden van een plechtigen eed — in werkelijkheid een menigte eeden — bezworen aan den stervenden koning, dat hij diens laatsten wil en testament zou uitvoeren, een daad van voorbedachten meineed.

Wat de vele deugden van den Protector betreft, daarvoor

levert Burke in zijn belangrijk hoofdstuk: *The masks removed: De maskers af*, veel doorslaande bewijzen. Daar blijkt o. a., dat hij onder Hendrik de willige uitvoerder was der bloedigste en hemeltergendste daden. In een zijner berichten deelt deze Lord Hertford op triomfantelijke wijze koning Hendrik mede, „hoe een zeer vertrouwd man hem had verzekerd, dat er in Schotland in de laatste honderd jaren nooit zulk eene verwoesting te vuur en te zwaard was aangericht". De lofredenaars hebben de echtheid dezer berichten in twijfel willen trekken; maar de stukken zijn in het welbekende en authentieke handschrift der voornaamste daders geschreven. Wanneer dan zijn lofredenaars beweren, dat Lord Hertford „te godvreezend was om in dien geest te kunnen handelen", dan heeft dit geen andere waarde of beteekenis dan de wensch, dat hij zoo mocht geweest zijn. In een dezer berichten aan den koning deelt de „godvreezende man" hem nog op kouden, zakelijken toon mede wat er verricht was: „*Ik heb zeven kloosters en verscheidene andere religieuse huizen tot den grond toe afgebrand, zestien kasteelen en groote dorpen, vijf marktsteden, twee honderd en drie en veertig dorpen, dertien molens en drie gasthuizen*". Vooral dit laatste *item* pleit voor de dapperheid en de menschlievendheid van dezen godvreezenden generaal!

„Waarlijk — zegt Burke — deze cursus van bloedvergieten, rooven en geweldplegen, was een wondere voorbereiding voor een man, op het punt staande de taak op zich te nemen den godsdienst van een volk te hervormen. Lord Hertford was evenwel een der ijverigste mannen onder de eerste hervormers."

Deze man opende zijn loopbaan van Protector met het volgende gebed: „Gij, Heer, hebt in Uwe voorzienigheid mij het gezag in handen gegeven. Ik ben door Uwe beschikking dienaar des konings; herder over Uw volk. Door U heerschen de koningen en van U komt alle macht; regeer mij, als ik zal regeeren". Dit is zelfs voor den geschiedschrijver Froude te sterk; „Somer-

sel's eigen kuiperijen en niet de wil des hemels — zegt hij — hebben hem op de plaats gebracht, die hij bekleed heeft". Burke noemt dit gebed, in de gegeven omstandigheden, eenvoudig „godslasterlijk".

Deze Lord Hertford maakte, ten einde alle tegenkanting van zijn plannen omtrent den laatsten wil des konings te verijdelen, zich zelven om te beginnen graaf van Somerset en bezorgde zich dan een volmacht van den minderjarigen koning, waarmede hij, schrijft Hume, „de laatste wilsbeschikkingen van Hendrik VIII geheel en al te niet deed en een volslagen omkeer in de regeering teweeg bracht, die als een omverwerping van alle wetten des rijks geleek".

Wij moeten nog met een enkel woord gewagen van den moord op Kardinaal Beaton gepleegd, onder de regeering van Hendrik VIII. De *State Papers* van 1844—45 hebben thans ten duidelijkste bewezen, dat koning Hendrik, Sir Ralph Sadler, *Lord Hertford* en Sir William Paget briefwisseling hielden met de Schotsche moordenaars om Kardinaal Beaton uit den weg te ruimen. Deze moord wekte een gevoel van afgrijzen door geheel Europa. En deze moord van den bejaarden prelaat vormt het eerste hoofdstuk der hervormingsbeweging in Schotland. Het is onmogelijk ook John Knox vrij te pleiten van een werkzaam aandeel in deze misdaad.

Onder de Engelsche hervormers werden er gevonden, die hunne genegenheid voor de moordenaars des Kardinaals niet konden verbergen. En in de eerste rij vinden wij den naam van John Foxe, den geschiedschrijver, van wien zoovelen de geschiedenis van Engeland geleerd hebben. Deze „martyrologist" verdedigde de martelaars op de godslasterlijkste wijze, daar hij zich niet ontzag te schrijven, „*dat de moordenaars door den Heer waren aangezet om den Aartsbisschop in zijn bed te vermoorden*".

Zelfs een geschiedschrijver in onze dagen, de schitterende Froude, heeft geen afschuw van deze moordenaars. Hij schrijft: „Maitland, Balcarres en Kirkaldy, die aan den moord des

Kardinaals hadden deelgenomen, waren jonge mannen uit den overgang in den nieuwen tijd, vrij van alle bijgeloovigheid, en grootendeels bezield met een edele begeerte naar eenig geloof, waarin zij als eerlijk man konden leven" [1]).

Terecht vraagt Burke, of de heer Froude het passend vindt, dat onbevooroordeelde zoekers naar de waarheid hun onderzoek beginnen met deel te nemen aan den moord van een hulpeloos priester en een der weinige goede mannen van zijn tijd.

Doch keeren wij tot onzen „godvreezenden" en „menschlievenden" Hertford, graaf van Somerset, terug. De heer Froude erkent met oprechtheid den ellendigen toestand des lands onder zijne regeering. Wij wijzen met een enkel woord op een der twee *Bills* van het jaar 1547, eenige maanden na Hendrik's dood.

Men kan zich voorstellen, hoe de verwoesting van zooveel kloosters en abdijen onder Hendrik's regeering al degenen, die daaraan op eenige wijze waren verbonden en er van leefden, tot den bedelstaf bracht. Deze menigte kleine landbouwers, handwerkslieden en dienstdoenden, van geslacht tot geslacht aan deze instellingen verbonden, lang bekend als een eerlijke en nijvere volksklasse, stond daar eensklaps van alle broodwinning beroofd. Bij het einde van Hendrik's regeering werd jacht op hen gemaakt als op wolven. Zij werden als vagebonden behandeld. Zien wij nu wat Somerset deed ten opzichte van deze ongelukkigen, die hij zelf tot dien toestand van ellende had helpen brengen. En vergeten wij hierbij niet, zegt Burke, dat de grondleggers der Hervorming in Engeland dezelfde personen zijn, die de barbaarsche wetten maakten en uitvoerden, welke onder Eduard's regeering van kracht waren.

Een der statuten luidt: „Ieder man of vrouw, verdacht rond

---

[1]) „Young man passing into the new era, unshocked with the memories of superstition, and for the most part, with a noble desire for some faith in which they could live as honest man."

eenig huis gevonden of geheimzinnig langs de wegen gaande, of in de straten van eenige stad, dorp of vlek, drie achtereenvolgende dagen, zonder dat zij aanbieden te werken voor hun onderhoud, of die wegloopen van hun werk, mag door zijn meester of eenig ander persoon voor twee *squires* gebracht worden, die vrederechters zijn, en welke rechters macht hebben volgens de wet *om op zijn of haar borst met een heet ijzer de letter V in te branden* en om hem of haar te veroordeelen de slaaf te zijn van den aanklager, die dezen slaaf voor zich kan hebben en houden voor den tijd van twee jaren, den genoemden slaaf slechts gevend brood en water". — De meester had de macht zijn slaaf tot werken te dwingen door *slagen, ketenen* of anderszins, al was dit werk nog zoo verachtelijk. Als de slaaf zijn dienst te hard vond en wegliep of, zonder zijns meesters verlof, veertien dagen afwezig was, dan mocht de meester hem straffen met ketenen en slagen, en, zoo hij verkoos den misslag met twee getuigen voor den rechter te bewijzen, dan moest deze vrederechter den ongelukkige merken *op het voorhoofd* of op de *volle wang met een heet ijzer* met de letter *S*, opdat hij door iedereen als een luiaard en weglooper zou erkend worden, en hij werd veroordeeld om *voor altijd slaaf* van zijn meester te blijven: „*slave for ever*"! Liep de slaaf daarna weer weg, dan was hij ter dood veroordeeld en kon hij *aan den eersten boom den besten worden opgehangen*, zoo hij zich verzette, of anders door den beul van het district gehangen worden. Voorts mocht ieder de kinderen opnemen, tusschen vijf en veertien jaar, van ieder rondloopend bedelaar, of de moeder, de voedster of houder van het kind hierin bewilligden of niet. Aldus genomen voor zekere plaatselijke autoriteit, werd het kind toegewezen aan den brenger als dienstbode of leerling, een jongen tot zijn negentiende, een meisje tot haar twintigste jaar. Liep het kind van zijn meester of meesteresse een of tweemaal weg, dan konden deze volgens de wet dat kind terugnemen, het straffen met *ketenen* of *op an-*

dere wijze, en den jongen of het meisje als *slaaf of slavin in alle opzichten* in hun dienst houden volgens den aangegeven leeftijd. Sectie 4 van deze wet gaf den meester van mannen en vrouwen, die als slaven hun waren toegekend, of van kinderen, hun als dienstboden of leerlingen toegewezen, verlof en macht, om ze te *verhuren, te koop te stellen, te verkoopen, te vermaken of weg te schenken* aan wie zij maar wilden: „*to let, set forth, sell, bequeath, or give the service of such slaves or servants, to any person or persons, whatsoever*". Volgens deze wet mocht ieder bezitter van zulk een slaaf hem een ijzeren ring om den hals slaan of om zijn arm of been, om hem beter te herkennen en zekerder in zijn bezit te houden.

Doch genoeg. „Dit waren de wetten en verordeningen — zegt Burke — door Somerset gemaakt tegen het eenmaal zoo vrij en gelukkig volk van Engeland, deugdzaam, eerlijk en loyaal, totdat het *met woest geweld gedwongen werd het geloof der vaderen te verlaten*". Verschrikkelijk is de toestand, ons door dezen geschiedschrijver, op onbetwijfelbaar gezag, geteekend. Onder de wetten van Somerset en diens Raad werd de menigte onverschillig en tot laagheid gebracht. Uitgehongerde en half naakte mannen, vrouwen en kinderen zag men te Londen langs alle wegen; diefstal, dronkenschap en onzedelijke praktijken namen op betreurenswaardige wijze toe; aan ziekten van het kwaadaardigst karakter was het arme volk ter prooi; meest al de ziekenhuizen waren verwoest en de bezittingen in beslag genomen; de zieken lagen in de straten en langs de nabijgelegen velden te sterven. Niemand had medelijden met hun ellende; de liefde tot den arme, waarvoor Engeland in geheel Europa eenmaal beroemd was, scheen voorgoed verdwenen. — Alle maatschappelijke banden werden verbroken. Edelmoedigheid, vriendschap en alle teedere gevoelens verloren hun bestand; ja de kinderen zelfs stonden tegen hunne ouders op; zij eischten de vrijheid om te doen wat zij wilden; zij mishandelden hunne ouders op de verschrik-

kelijkste wijze: „*maltreated their mothers like young brutes*".

Bradford, een hervormer uit Eduard's tijd, schreef: „Iedereen kan zien, dat de onzedelijkheid in haar afschuwelijkste vormen, hoovaardij, oneerlijkheid, onbarmhartigheid, het spotten met godsdienst en deugd en een zucht om den arme te onderdrukken en te verpletteren in deze dagen verre alles overtreffen wat ooit in dit rijk is geschied". En in een brief aan den Aartsbisschop Cranmer: „Het schijnt alsof een verschrikkelijke vloek op het volk is neergevallen; ik weet niet wat daarvan te denken. Een desolatie is over ons land gekomen, ons land, dat eens zoo welvarend en gelukkig was".

Naast Somerset komt ook Cranmer hier in aanmerking om ons den aard en het karakter der Hervorming in Engeland nader te doen kennen. Over dezen rampzaligen man mocht ik vroeger reeds in *Onze Wachter* zeer merkwaardige bijzonderheden mededeelen. Hier wil ik slechts op een enkel feit wijzen, dat ons tegelijk de verwarring der geesten in die dagen treffend teekent.

Onder Eduard's regeering, verhaalt Burke, werden de Aartsbisschop Cranmer en zijne collega's dikwijls in moeilijkheid gebracht door de hervormde geestelijkheid, die de revolutionaire meeningen predikte, door henzelven onder de vorige regeering heimelijk aangemoedigd. Zij hadden nu te strijden tegen leeringen, die ongetwijfeld de grondslagen der maatschappij moesten ondermijnen en allicht de regeering zelf zouden overweldigen. Sommigen dier predikanten verhaalden het volk, dat een verbod van polygamie een louter paapsche uitvinding was; dat het zeer wettig was, „*right lawful*", voor een man, als 't hem goeddacht, een of twee vrouwen te hebben, en voor de vrouw een of meer mannen, zoo zij dit verkoos. Andere predikanten verklaarden, dat men door aan een koning het regeeren toe te staan, Gods wetten overtrad; dat eeden onwettig waren; dat Christus niet het vleesch had aangenomen uit de Maagd; dat zondaren niet weer in genade hersteld konden worden door boetvaardigheid; en dat

alle dingen, alle eigendom, waren en behoorden te zijn in alge meen gebruik.

Cranmer, bijgestaan door Ridley, Latimer en Coverdale, had zitting in eene commissie om diegenen te onderzoeken en te straffen, die afdwaalden van de grondbeginselen, door hem zelf en Poynet in het nieuwlings gemaakt *Common Prayer Book* neergelegd. Menigeen werd door deze mannen *om die reden* tot den brandstapel of andere straffen veroordeeld.

De merkwaardigste persoon, in deze dagen wegens ketterij onderzocht, was Anna Boucher, een jonge dame van niet gering talent en persoonlijke aantrekkelijkheid. Zij had, weinig jaren vroeger, ijverig met Anna Askew medegewerkt, om aan de hofdames verboden boeken in handen te spelen. Haar geestelijke rechters waren Latimer en Cranmer. Zij verdedigde verscheidene onbegrijpelijke meeningen. Het was duidelijk, dat zij haar verstand verloren had, maar Cranmer deed geen onderzoek naar hare geestvermogens en excommuniceerde haar als „verstokt ketter". Al de dwaze theorieën dezer arme jonge vrouw en van menige anderen kwamen voort uit het onverstandig lezen der H. Schrift door menschen met zwak verstand of onwetenden. Dit is het oordeel van den niet-katholieken Burke.

Hare terdoodbrenging werd bijna een jaar lang uitgesteld, eer koning Eduard kon besluiten haar naar den brandstapel te verwijzen. Gelijk zijn vader had hij de ijdelheid, het karakter van een godgeleerde aan te nemen. Hij had „medelijden met het toekomstig lot van hare ziel; zoo zij stierf in deze kettersche meeningen, zou zij tot eeuwigdurende folteringen verwezen worden". Op deze gronden weigerde hij zijne toestemming. Maar Cranmer had vast besloten, dat *zijn eigen vonnis* zou ten uitvoer worden gebracht. Toen hij eindelijk den koning wist te overreden, dat de uitvoering *noodzakelijk* was, moet de jeugdige Eduard gezegd hebben: „Laat dan de verantwoordelijkheid van deze daad rusten op u, *my Lord of Canterbury*". Een an-

dere lezing zegt, dat hij den Aartsbisschop toevoegde: „Gij zult het verantwoorden voor den almachtigen God".

Een tijdgenoot spreekt van haar standvastigheid en moedige houding op den brandstapel en zegt: „Zij schijnt een eigenzinnige, ijdele, fanatieke jonge vrouw te zijn geweest, die boven haar krachten zich op de studie had toegelegd. Haar terdoodbrenging bood een afschuwelijk tooneel. Het arme schepsel leed verschrikkelijk". Scory, een der nieuwe predikanten, ondernam het hare godsdienstmeeningen op den brandstapel te weerleggen, gelijk toen het gebruik was; maar zij antwoordde, dat „hij loog als een schurk en beter zou doen naar huis te gaan om de Schrift te studeeren". Zulke tooneelen kwamen in dezen tijd veelvuldig voor. Velen werden ter dood of tot andere straffen veroordeeld wegens ketterij, die slechts gevaarlijke krankzinnigen waren.

Wij komen tot de rampzaligste uitkomsten, als wij onderzoeken, welken invloed Somerset en zijn veile trawanten uitoefenden op het gedrag van hoogere en lagere standen onder een volk, dat hij dwong om zijne nieuwigheden te omhelzen, en wat de uitwerking was der zoo hooggeroemde verspreiding der „nieuwe leer" onder de leeken, den adel en het volk.

In het tweede jaar van Eduard's regeering (1549), verhaalt onze geschiedschrijver, was de toestand der openbare zedelijkheid afgrijselijk. Echtbreuk was aan de orde van den dag onder degenen, die een voorbeeld van deugd hadden moeten geven; ja zoo erg nam dit kwaad toe, dat de Raad des konings er over dacht om de zaak voor het Parlement te brengen. Strype zegt: „In dezen tijd werd de natie onteerd door de misdaad der echtbreuk". Hume geeft toe, dat „de zucht naar hervorming *(reforming spirit)* onder de leeken werd opgewekt door het vooruitzicht op het plunderen van de seculiere geestelijkheid, gelijk reeds met de regulieren geschied was, en omdat zij wisten, dat zij, zoolang het oud geloof nog heerschte, daartoe niet konden komen". — De Rev. I. H. Blunt getuigt: „Menigeen was voor

confiscatie, slechts een klein getal voor godsdienstherverming". Dean Hook merkt aan: „Het begrip van godsdienstvrijheid of zelfs van verdraagzaamheid bestond nooit in den geest van eenigen hervormer der zestiende eeuw". Hallam zegt: „Vervolging is de groote erfzonde der hervormde kerken: *Persecution is the deadly original sin of the Reformed Churches*".

Het kan niet geloochend worden, verklaart Burke, dat de verandering van godsdienst bij de troonbestijging van den *Boy-King* (Eduard) het land *met geweld werd opgedrongen* door Duitsche soldaten, wier gedrag door tijdgenooten als „allerafschuwelijkst" wordt voorgesteld. Hallam, „onze groote protestantsche constitutioneele historieschrijver", beweert, dat in de meer afgelegen streken van Engeland het volk grooten eerbied koesterde voor den Paus als het hoofd van hun godsdienst. Zij eerden hun eigen leidsmannen (de priesters) als hun gidsen in het geloof. De geheele geestelijkheid toonde in 't algemeen grooten weerzin om zich, naar den lust van een ontevreden vorst, van den schoot der Kerk te laten losrukken. Burnet bekent, dat „het *noodzakelijk* was *vreemde* troepen ter hulp te roepen *wegens de hardnekkigheid, waarmede de groote massa der natie de oude bijgeloovigheid bleef aanhangen*". Dit moet wel zeer waar zijn, als een geschiedschrijver, gelijk Gilbert Burnet, gedwongen wordt dit te erkennen! Ziehier, ten overvloede, nog het getuigenis van Camden, die zijne inlichtingen omtrent dit tijdvak voornamelijk ontleende aan Sir William Cecil, wiens secretaris hij was: „Heiligschennige hebzucht viel roofgierig op de kerkgoederen, colleges, op alles, waaraan donaties verbonden waren, op ziekenhuizen en armeninstellingen als overtollige dingen. Eerzucht en naijver onder de grooten, onbeschaamdheid en tuchteloosheid onder het gemeene volk namen zoo bovenmate toe, dat *Engeland in volslagen waanzin scheen te verkeeren*".

Doch komen wij van deze algemeenheden meer op bijzondere feiten terug.

Somerset (Lord Hertford), door Miss Strickland als de *voornaamste grondlegger der Hervorming* in Engeland vereerd, is schuldig aan den gerechtelijken moord van zijn eigen broeder Thomas, dien hij haatte uit geheel zijne lage ziel. De executie van Sir Thomas Seymour had plaats op den *Tower Hill*, den 20en Maart 1549. Hij was verraden geworden door zijne beste vrienden, beschuldigd van hoogverraad en veroordeeld zonder een eerlijk rechtsgeding. Het doodvonnis was onderteekend door Eduard, graaf van Somerset (Lord Hertford), en Thomas, Aartsbisschop van Canterbury.

Beiden, Somerset en Cranmer, vierden in dezen moord den triumf van hun lang gekoesterden haat.

Bij het leven van koning Hendrik hadden de Seymours aan Cranmer menigen valstrik gelegd om hem te verderven. Onder Eduard's regeering waren zij, „om staatkundige redenen" gedwongen tot samenwerking. Doch Cranmer leefde lang genoeg om mede te kunnen werken tot den val der Seymours, en hij plaatste, als Regent des Rijks, zijn naam onder het doodvonnis zoowel van Thomas als van Eduard Seymour, graaf van Somerset (Lord Hertford), om ze aan den beul over te leveren.

De laatstgenoemde hielp zelf den weg bereiden tot zijn val. Want de groote hervormers begonnen, nadat zij de gevangenissen gevuld hadden met allen, die protesteerden tegen het overtreden van hun eed betreffende 's konings laatsten wil, en nadat zij den nationalen godsdienst door middel van vreemde troepen hadden overweldigd, onder elkander te twisten. Somerset's val was een gevolg daarvan. Hij hield weinig toezicht op het gedrag zijner legerhoofden. Van Lord Russell tot Sir Anthony Kingston waren de legerhoofden, door hem uitgekozen om de Hervorming uit te breiden, allen mannen, die zich onderscheidden door slecht levensgedrag en groote verachting van de rechten des volks. Het schijnt, dat Somerset geheel handelde

volgens het advies, door Calvijn hem gegeven: „*Vooral geen gematigdheid*" [1]).

Overigens was zulk advies voor Somerset en diens raadslieden geheel overbodig.

Kingston en Russell nu bedreven de grootste barbaarschheden in Somersetshire en de westelijke streken. In Devonshire klom het getal der door Lord Russell verslagenen tot vijf duizend. Lord Warwick beroemde zich, dat hij in Norfolk vier duizend van de „vijanden" verslagen had. Deze vijanden nu waren goede Engelschen, dappere, eerlijke maar ongeoefende mannen, wier eenige misdaad hierin bestond, dat zij vrijheid vroegen om het geloof te mogen blijven belijden, dat hunne vaderen een duizend jaar lang beleden hadden. Zij werden door vreemde troepen in de pan gehakt. Evenzoo kwam ook het volk van Devonshire niet tegen de Tudor-dynastie in verzet; ook zij vroegen slechts vrijheid van godsdienst. Zij ondergingen hetzelfde lot. En op een avond na zulk een bloedbad verhief Dr. Coverdale, staande te midden van dit moord- en schriktooneel, zijn stem ten hemel om, in „*an evening thanksgiving sermon*", God te danken voor deze „overwinning".

De zich overigens weinig gelijkblijvende heer Froude merkt aan: „Een overwinning, die de verdelging inhield van tien dui-

[1]) Burke deelt uit dit schrijven van Calvijn aan Somerset het volgende mede: „As I understand, you have two kinds of mutineers against the King and the Estates of the realm; the one are a fantastical people who, under colour of the Gospel, would set all to confusion, the others are stubborn people in the superstition of the Antichrist of Rome. These althogether do deserve to be *well punished* by *the sword*, seeing they do conspire *against the King* and *against God*, who has set him in the royal seat". — Verder: „Of all things let there be *no moderation*. It is the bane of genuine improvement". — Burke voegt hierbij, dat de vertaling van dezen brief, onder de MS. Eduards regeering betreffende, in het handschrift van den Aartsbisschop Cranmer is.

zend brave Engelschen door de wapenen van vreemdelingen, bracht weinig bij tot de achting en de populariteit der regeering".

Toch heeft deze geschiedschrijver een woord van lof over voor Sir Anthonie Kingston, juist den beruchtsten man van al deze onmenschelijke legerhoofden. Deze Kingston was door en door laag van karakter, wreedaardig, wraakgierig, schaamteloos. Hij was schuldig bevonden aan echtbreuk en andere onzedelijke praktijken. Ziehier een staaltje van zijne heldendaden. Na met den Mayor van Bodmin het middagmaal gebruikt te hebben, vroeg hij zijn gullen gastheer of de galgen van die plaats sterk genoeg waren. De Mayor antwoordde, dat hij dit wel dacht. „Nu — sprak kolonel Kingston — ga heen en beproef het". *Een uur na dit onderhoud hing de Mayor aan de galg.* Dit feit kan niet betwijfeld worden.

Bij een andere gelegenheid, toen hij een beschuldiging tegen een molenaar had vernomen, ging Kingston naar den molen, en den meester niet vindend, liet hij den knecht ophangen en maande hem aan, *„tevreden te zijn, want dat hij zijn meester nooit een beteren dienst bewezen had"*.

't Is pijnlijk, zegt Burke terecht, dusdanige verhalen mede te deelen; doch de schrijvers, die deze daden hebben opgeteekend, zijn geenszins „papisten", maar verklaarde voorsprekers van de hervormers; zij voelden zich evenwel gedrongen de wreedheden van Somerset's dienaren bekend te maken, die ze bedreven met goedkeuring van hun opperhoofd. Deze daden van Kingston en Russell verhaastten den val van Somerset. Toch waren zijn eigen tochten door Schotland nog door veel erger rooven en bloedvergieten gekenteekend. Wat men ook over de populariteit van Somerset geschreven heeft, het is nu zeker, dat hij algemeen was gehaat. De *groote massa* van het land, zegt Burke, hing de grondbeginselen aan van hunne voorvaderen, en daar zij Somerset als een der voornaamste bewerkers der nieuwe orde van zaken beschouwden, verheugden zij zich in zijn val.

De groote bezittingen, die hij voor zich ten koste van kerk en kroon in zulk een korten tijd had weten te verkrijgen, maakten hem evenzeer tot een voorwerp van nijd en afgunst. Het paleis, dat hij in het *Strand* liet bouwen, werkte mede om hem nog meer aan de openbare verontwaardiging bloot te stellen, niet zoozeer nog om de pracht van den bouw als wel en veel meer door de omstandigheden van deze onderneming. Hij verachtte de meening des volks, toen hij dacht voor altoos Regent te zijn. Eigendomsrecht had voor hem geen waarde meer. Hij liet drie bisschoppelijke paleizen en de kerk van *St. Mary* afbreken om grond en bouwstoffen te hebben voor zijn nieuw paleis. Met hetzelfde doel om bouwstoffen te verkrijgen gaf hij last om de *St. Margaret's* kerk voor den grond te werpen; maar de parochianen kwamen met verontwaardiging daartegen op en wilden zulk een daad van wandalisme en heiligschennis niet toelaten; zij stonden op ter verdediging van hun kerk en dreven 's Protectors metselaars op de vlucht. Toen sloeg hij de hand aan een kapel op St. Paul's kerkhof, met een daarbij behoorend klooster en een beenderenhuis; en deze gebouwen, tegelijk met de kerk van *St. John of Jerusalem*, werden gebruikt om zijn paleis in het *Strand* op te bouwen. Wat het volk nog meer verbitterde was, dat de graven en andere gestichten voor de overledenen vernield en ontheiligd werden; *geraamten en beenderen lagen daar open en bloot voor ieders oog, om dan op karren naar de vuile slooten of de velden buiten de stad vervoerd te worden.*

Doch meer dan genoeg van dezen man. De samenzwering tegen hem gelukte eindelijk volkomen. De jonge koning sloeg geloof aan zijne schuld, en op den 22en Januari, des morgens ten acht ure, besteeg de Protector het schavot op dezelfde plaats waar zijn broeder, het slachtoffer van zijn haat, het hoofd op het blok had neergelegd. Met één slag rolde nu het hoofd van den eens zoo machtigen man in het stof.

In zijn laatste toepraak had hij verklaard, dat hij niets zoo weinig betreurde als zijne pogingen om den godsdienst tot den tegenwoordigen toestand te brengen, en had hij het volk vermaand om de beginselen der Hervorming te belijden en in beoefening te brengen. Doch het is opmerkelijk, dat zelfs mannen als Bradford, Farlow en Pomeroy, allen „*hot Gospel-men*", de wezenlijke beginselen van den Protector zelven niet kenden. Zoo hij eenige bepaalde begrippen van godsdienst had, meent Burke, dan moet hij een Calvinist of predestiniarist geweest zijn [1]).

Slechts vier van de velen, die medeplichtig werden gerekend aan 's Protectors voorgeworpen verraad, zijn ter dood gebracht. Allen verklaarden zich onschuldig. In dit geval, schrijft Burke, zonden de aanvoerende hervormers hun voornamen medearbeider en zijn trouwe gezellen naar het schavot, op de aanklacht van omgekochte, tot valsche eeden overgehaalde getuigen.

„Het gedrag van den graaf van Northumberland en zijne ambtgenooten, na de gevangenneming en den gerechtelijken moord van Somerset", schrijft Burke, „was zonder voorbeeld in de geschiedenis van oligarchische losbandigheid. Ieder regeeringsdeparte-

---

[1]) Er bestaat een brief van Somerset aan Dr. Gardyner, waarin hij dezen verzoekt „*missen op te dragen voor de ziel zijner moeder na haar dood*". Toch weigerde hij zijne moeder, toen zij op haar sterfbed lag, te bezoeken, en men verhaalt, dat zij hem een vreeselijke waarschuwing zond, dat Gods wraak hem zou vervolgen voor zijne overweldiging der Kerk. Farlow beschouwde Somerset als „een halven papist, vooral zoo hem eenige ziekte trof. Zijne vrouw, onder wier macht hij stond, was een wezenlijke papiste; de vriendin van die bloedroode *(red-hot)* papiste, Maria Tudor, die onze eerbiedwaardige heiligen *(holy Saints)* tot den brandstapel verwees". De gravin van Somerset deed zooals vele anderen, zij bedroog de hervormers. Zij vlamde alleen op den buit *(the loaves and fishes)* en was heimelijk nog aan het oud geloof gehecht. Zulke geloovigen verlangt echter de Katholieke Kerk niet. Burke, II, 359.

ment werd slecht bestuurd, en landdieverijen en verdrukkingen van allerlei aard werden gepleegd door mannen, die gezworen hadden trouw te zorgen voor de finantiën, de belangen en de eer van het rijk."

Nieuwe meineedigheden en verraderijen, grooter schurkestreken waren het land nog te wachten. Eer- en hebzucht stonden naar den troon, die weldra door den vroegtijdigen dood van den jongen Eduard ledig zou zijn.

In de erfopvolging was door het testament van Hendrik VIII voorzien. Maria en Elisabeth waren de aangewezen personen. De bewindvoerders hadden, aan het sterfbed van dien vorst, tot *twaalf* maal toe, gezworen, dat zij ten stipste zijn laatsten wil zouden uitvoeren.

Maar de niets ontziende hartstocht weet raad.

Ongeveer twee maanden vóór Eduards dood wist de graaf van Northumberland van den stervenden vorst de toestemming te verkrijgen tot een huwelijk van zijn eigen zoon, Guildford Dudley, met Lady Jane Gray, de dochter van den markies van Dorset, en achternicht van Hendrik VIII.

Het volk van Londen, dat den „zelfgemaakten" graaf kende als een man, die wat aandurft, zag met zekere achterdocht dit huwelijk aan; maar de pracht der huwelijksplechtigheden en het overvloedig onthaal, aan alle klassen gegeven, leidden voor eenigen tijd de aandacht af, en de plannen der Dudley's schenen voorloopig goed geslaagd. Er bleef echter nog een gewichtige, een stoutmoedige stap te doen — de opvolging tot den troon moest veranderd worden. Maar de weg was aangewezen in „de zegeningen der Hervorming". De eigenaardige opvoeding van Eduard, zegt Burke, bracht hem er toe om de belangen der hervormers van veel grooter belang te achten dan de rechtmatige aanspraken zijner zusters, Maria en Elisabeth. Northumberland pleitte voor Jane Dudley op grond van haar „degelijk Protestantisme". Het kostte weinig moeite om Eduard over te halen tot een weder-

rechtelijk overdragen van de kroon. Aldus triumfeerde de valsche staatsdienaar.

Het is van belang, vooral ook om hetgeen wij later te zeggen hebben over Cranmer (in Shakespeare's treurspel *Hendrik VIII*), thans te zien, welke rol deze Cranmer in deze geschiedenis speelde.

In zijn belangrijk hoofdstuk: *Dr. Cranmer's last acts as a statesman* geeft onze geschiedschrijver eene zeer juiste beschouwing, die al onze aandacht verdient.

Indien de Aartsbisschop Cranmer geloofde, dat zijn beslissing in het geval van Catharina van Arragon en die ten opzichte van Anna Boleyn rechtvaardig en wettig was, dan mocht hij inderdaad met zekere overeenstemming Jane Dudley's aanspraak op de kroon, als de kleindochter van Maria Tudor, laten gelden, ofschoon toch de jeugdige koningin van Schotland, als afstammend van Hendrik's oudste zuster, Margareta, den voorrang moest hebben boven Jane en Catharina Gray. Volgens Cranmers beslissing *waren Maria en Elisabeth beiden* ter zijde gesteld als *onwettig;* maar 's konings laatste wilsbeschikking herriep metterdaad de beslissing van Dr. Cranmer te Dunstable zoowel als de daaropvolgende verklaring in het Lambeth Palace. In zijn testament beschikte Hendrik, dat, in geval zijn zoon Eduard geen afstammeling mocht nalaten, de kroon op zijne dochters Maria en Elisabeth zou overgaan. Deze beschikking in dit plechtig stuk bewijst, dat Hendrik niet geloofde aan de rechtvaardigheid en de wettigheid van Cranmer's echtscheidingen, ofschoon de buigzame prelaat ze op zijn eigen bevel had uitgesproken. En nog eens, het kan nu overvloedig bewezen worden, dat de Aartsbisschop aan de rechtvaardigheid of de wettigheid zijner afgedwongen uitspraken zelf niet geloofde. Indien men Cranmer een geweten kon toekennen, dan zou men hieruit de aarzeling kunnen verklaren, die hij toonde bij het onderteekenen van het stuk, waarin de jonge koning zijne beide zusters onterfde; maar het

is veeleer aannemelijk, dat hij terugschrok voor het *gevaar* van de daad en dat hij eindelijk zwichtte voor zijn vrees voor Northumberland; de graaf en zijn medehelpers mistrouwden en vreesden elkander wederkeerig. Het hoofd der samenzwering kon niet handelen zonder Dr. Cranmer, en de Aartsbisschop niet zonder den graaf. Northumberland kon niet vergeten, dat Cranmer eerst heimelijk, daarna openlijk hem geholpen had om den Protector Somerset uit den weg te ruimen, wiens Protestantisme, als meer openlijk, voor het volk aannemelijker was dan dat van Cranmer. De belangen van beiden, den graaf en den prelaat, schenen op dit oogenblik niet wel overeen te komen, doch de op handen zijnde dood van den koning bracht tot een overeenkomst tusschen de partijen, die evenwel om bijzondere reden elkander met wederkeerige hevigheid bleven haten. Het voorzichtig aarzelen van den Aartsbisschop van Canterbury kwam vooral uit zijne vaste meening, dat de poging om Jane Dudley op den troon te plaatsen noodlottig voor hare aanhangers zou worden. Hierin zag hij goed — hetzij dan, gelijk zijne verdedigers beweren, uit rechtsgevoel, hetzij, gelijk anderen verklaren, uit berekening. Toen Cranmer er eindelijk toe overhelde om de stukken voor de overdracht der kroon te teekenen, zeide hij nog, dat hij „*gezworen had den laatsten wil van Hendrik VIII te handhaven, en dat hij, zoo hij het bedoelde stuk zou teekenen, een meineedige zou zijn*". Northumberland en de Raad antwoordden, „*dat ook zij gezworen hadden om Hendrik's laatsten wil uit te voeren, en zoo hij een geweten had, dat zij het ook hadden*". Nog aarzelde Cranmer, maar gaf ten laatste toe, want hij had goede reden om den toorn van Northumberland te vreezen.

Hoe stond de natie verbaasd, toen zij bij de eerste verkondiging van 's konings dood tegelijk de verandering in de erfopvolging vernam en Jane Dudley als koningin zag uitgeroepen. Doch de toeleg mislukte. Te vergeefs poogde Northumberland het volk op te winden en voor de aanspraken van zijne schoondochter

te winnen. Het volk bleef koud en onverschillig. De verrader werd verraden. Na eenige dagen van onheilspellende stilte, rees plotseling door het land de kreet: „*For Queen Mary; for Queen Mary*". Katholieken en hervormers schaarden zich rondom den koninklijken standaard der Tudors. Inderdaad bleek het nu, dat Maria in die dagen bij het volk evenzeer gezien was als Northumberland gehaat. De monarchale gezindheid van het Londensche volk uitte zich krachtig ten gunste der dochter van Catharina van Arragon, de vorstin, wier naam de gelukkigste en de deugdzaamste dagen van het Engelsche hof nog steeds in herinnering riep. De langdurige kwellingen der prinses, de verdrukking en de smaad, door de leden van haars broeders regeering op haar geladen, en hun verraderlijk gedrag jegens haar, wekten de sympathie van alle ordelievende burgers, die de oproerige junta's van zelfzuchtige avonturiers vreesden, waardoor het land tot den rand des verderfs was gebracht.

De geestdrift van het Londensche volk verspreidde zich weldra over het geheele land. De landadel beschouwde het geval nog eens goed. Zij waren de dynastie der Tudors altijd trouw geweest, en waarom zouden zij die nu afvallen voor de dochter van Henry Gray? Menig invloedrijk man redeneerde op dergelijke wijze. Het was geen kwestie van godsdienst, zegt Burke terecht, er was hier slechts spraak van trouw aan de kroon. De vloot verklaarde zich onverwacht voor Maria, en het leger, uitgezonden om haar als gevangene naar Londen te voeren, riep haar uit als souverein. De graven van Sussex en van Bath lieten Jane Dudley aan haar lot over en verschenen weldra te Framlingham om Maria als koningin te begroeten. De Lords Pembroke, Rich, Winchester en Sir William Paget schaarden zich haastig bij de winnende partij.

Northumberland had, ofschoon aan 't hoofd van een leger te Cambridge, meer met redetwist dan met den krijgsdienst zich bezig gehouden. Hij had Dr. Edwin Sandys, den vicekanselier der

hoogeschool en een zeer ijverig „hervormer", verzocht om eene predikatie te houden tegen de aanspraak van Maria en tegen haar godsdienst; en onder deze predikatie hield een man der lijfwacht ter openlijke bespotting een katholiek missaal in de hoogte, den vorigen nacht geroofd uit het huis van den heer Huddleston, waar de prinses Maria had geslapen en Mis gehoord gedurende haar laatste kort vertoeven in Suffolk. Den dag na deze predikatie kwam het nieuwsbericht van Londens omkeer, en Northumberland deed, van schrik verslagen, een ijdele poging om het voorbeeld zijner ambtgenooten te volgen. Op de markt te Cambridge riep hij zelf Maria uit als koningin, waarbij hij zijn muts zwaaide en hem de tranen over de wangen liepen, tot niet geringe verontwaardiging van Dr. Sandys. Te vergeefs! Op bevel der koningin hield Lord Arundel hem aan, en weldra zat de eerzuchtige verrader gevangen in den Tower. Verscheidenen zijner partijgenooten haastten zich, na zijne gevangenneming, naar Franlingham om der koningin hunne verontschuldiging te vragen, op voorgeven, dat zij niets anders gedaan hadden dan de bevelen van den Bijzonderen Raad te volgen. Onder deze „loyalisten" was ook de markies van Northampton en Lord Robert Dudley.

Ook de ongelukkige, in alles misleide Lady Jane Dudley werd naar den Tower verwezen. En zij, die nog zoo kort te voren hadden uitgeroepen: „Leve de koningin Joanna!" maakten zich op voor de schitterende ontvangst van Maria, als koningin van Engeland. De mannen, die nu aldus handelden, waren de „hervormers" van gisteren. En nog niet genoeg, dat zij haar aan haar droevig lot overlieten, onder deze mannen vond zij nu juist hare bitterste vijanden. Pembroke, Winchester, Paget en Rich meenden hun pas aangenomen ijver voor koningin Maria niet beter te kunnen toonen dan door hun slachtoffer tot den dood toe te vervolgen.

Vele onwaarheden zijn over Lady Jane Dudley (Jane Gray) geschreven, doch 't is hier de plaats niet om daarover verder

uit te weiden. Het meest ware woord heeft zij zelve, naar mij voorkomt, over zich zelve geschreven, toen zij in den morgen van hare terechtstelling in een harer gebedenboeken opteekende: *„Zoo mijn misslag ook al straf vorderde, mijne jeugd voor 't minst en mijne onervarenheid mochten mij verontschuldigd hebben. God en het nageslacht zullen mij gunstig zijn"* [1]).

Stippen wij nog aan met Burke, dat Lady Jane Dudley niet het slachtoffer was van „paapschen haat", gelijk zoo dikwijls gezegd is, maar het wezenlijk *slachtoffer van hare eigene eerzuchtige familie* en van die oneerlijke staatslui, die „de nieuwe leer" handhaafden en onbeschaamd het verraad jegens de wettige souverein als deugd verheerlijkten. Zij is lafhartig verraden en nog lafhartiger verlaten door dezelfde mannen, die haar met list en *geweld* hadden overgehaald tot het aanvaarden van de kroon. Zij waren het, die haar veroordeelden en die de koningin op allerlei wijze de *noodzakelijkheid* van haar dood op het geweten drukten.

En vergeten wij niet, dat de meesten van Maria's ministers, na haren dood, leden werden van Elisabeth's Raad en deze onverzoenlijke vrouw hielpen en aanspoorden om de vrouwelijke leden van het rampzalig huis van Dorset tot den dood toe te vervolgen. Zulke veranderlijke snoodaards, zegt Burke letterlijk, als deze mannen, kunnen het karakter van iederen vorst zwart maken, en het is niet te verwonderen, dat de nagedachtenis van Maria bezwalkt is door de duistere schaduwen harer raadsleden, die tegelijk de tafelschuimers en de tirannen waren hunner koningin.

Er zijn sterke bewijzen om ons te overtuigen, dat het lot van

---

[1]) On the morning of the execution, Jane wrote the following sentence in one of her prayer-books: *„If my fault deserved punishment, my youth, at least, and my imprudence, were worthy of an excuse. God and posterity will show me favor"*. Burke, III, 241.

Lady Jane niet door Maria maar *door hare ministers* beslist is. En op goede gronden mag gevraagd worden, of haar lot, waartoe zij thans ten gevolge van haar's schoonvaders eerzucht gebracht was, minder hard zou geweest zijn, indien zij had mogen leven tot onder de regeering van Elisabeth, die door Miss Strickland genoemd wordt: „de voedstermoeder der protestantsche kerk in Engeland". Lady Jane's zusters, Catharina en Maria, aan geen enkel staatkundig vergrijp schuldig, leden een levenslangen stervensnood onder Elisabeth. Het leven van Lady Jane, zegt Burke, zou ongetwijfeld een levend sterven geweest zijn, want, hoe ook buiten haar schuld, was hare geboorte een staatkundige misdaad, door eene vrouw als Elisabeth nooit te vergeven. Gregorio Leti teekent aan, dat Elisabeth, als prinses, aan Northumberland, tijdens zijne beweging voor Lady Jane, een schrijven zond „vol verontwaardiging over zijn verraad ten opzichte van haar zuster en van haarzelve". Evenzoo verklaarde zij Lady Jane Dudley als een oproerige, en het lot van Jane's zusters vooral bewijst genoeg, dat Elisabeth nooit den aanslag vergat door het eerzuchtig huis van Dorset tegen *haar zuster en haar* gepleegd. Dit mogen zij, die Northumberlands verraad verheerlijken, wel bedenken.

Men moge nu zelf oordeelen, in hoeverre de ongelukkige Lady als „protestantsche martelares" kan verheerlijkt worden.

Northumberland, Palmer en Gates en, op weinige uitzonderingen na, de andere gevangenen, die mede ter dood veroordeeld werden, keerden allen, vóór hun terechtstelling, tot het geloof hunner vaderen terug. Zij hoorden de Mis, biechten en ontvingen de H. Communie. Toch spreekt de leugenachtige Foxe van de standvastigheid, waarmede *allen* de beginselen der Hervorming aanhingen: „Zij stierven als dappere strijders van den Christus", zegt de martyrologist.

Hier zou het de plaats zijn om ook de andere „martelaren" onder Maria's regeering te bespreken; maar reeds vroeger heb

ik (in *Onze Wachter*) dit onderwerp breedvoerig behandeld naar de nieuwste uitkomsten van het historisch onderzoek der laatste jaren. Over Cranmer zij dit nog aangeteekend. Burke meent het niet te moeten betwijfelen, dat Maria bittere gevoelens van haat koesterde ten opzichte van den Aartsbisschop, ofschoon hij op een andere plaats toegeeft, dat zij hem gelegenheid gaf om te ontsnappen. Maar alle omstandigheden, gaat hij voort, bewijzen, dat Elisabeth de vijandelijke gevoelens harer zuster deelde tegen den man, die haar beide onwettig verklaard en eene „pretendente" voor den troon had aangesteld.

Den bewonderaars van Cranmer geeft onze geschiedschrijver het feit te overwegen, dat hij, sinds zijne echtscheidingsbeslissing in het geval van koningin Catharina, voortdurend de meest onpopulaire prelaat van Engeland was gebleven. *Geen verandering van godsdienst had invloed op den innigen haat van het volk.* Verscheidene jaren vroeger reeds behoefde Cranmer te Canterbury de bescherming van een militaire escorte om hem tegen het mindere volk te beschermen. Zijn uiteinde gaf in Londen algemeene voldoening. De vrouwen waren hem onverzoenlijk vijandig. Voor eeuwen eerden de vrouwen van Engeland de nagedachtenis van Catharina van Arragon, en de naam van „Good Queen Kate" was een geliefde, dagelijksche uitdrukking op de lippen der deugdzamen en rechtschapenen. Partijdige schrijvers stellen de gevoelens des volks in een ander licht voor. Wij komen later op dit punt terug.

Thans hebben wij te onderzoeken naar de „gezegende gevolgen" der Hervorming onder Eduards regeering, waarin wij tegelijk het antwoord vinden op de vraag, in welken toestand Maria het land bevond bij hare troonbestijging.

Gedurende Eduards regeering waren vele katholieke mannen en vrouwen uit de hoogste standen in den Tower en de Fleet gevangen gezet „wegens het niet aannemen van het nieuwe Evangelie", gelijk dit door den Aartsbisschop Cranmer en den

Protector Somerset was voorgesteld. De vervolging van bijzondere families wegens het niet bijwonen van „den hervormden eeredienst" had op de wraakgierigste wijze plaats gehad, en de inbeslagneming van eigendommen had vele kleine luiden tot algeheelen ondergang gebracht. Er was voor deze ongerechtigheden geen wettig verhaal. Al degenen, die den eed der suprematie weigerden, hadden slechts de keuze om òf het land te verlaten òf mede te doen.

Dr. Brewer schrijft: „Er bestaat geen reden om te onderstellen, dat de natie, in haar geheel genomen, met den ouden godsdienst ontevreden was. *De feiten doen tot het tegenovergestelde besluiten.* Ware het inderdaad zoo geweest, dan had Maria, wier gehechtheid aan het geloof van haar moeder genoeg bekend was, nooit den troon kunnen bestijgen of den toegang tot den troon betrekkelijk zoo gemakkelijk kunnen vinden, als wij bemerken, dat de hervormers onder Eduard VI vrij spel hadden om te doen wat zij verkozen en om al degenen, die tegen hunne beginselen gekant waren, eer en invloed te benemen".

„Tot ver in den regeeringstijd van Elisabeth — zegt Burke, volgens het getuigenis van Sir William Cecil bij gelegenheid der Spaansche Armada — telde het oude geloof nog een drie vierde gedeelte der bevolking van Engeland. Het zou voor de verspreiders der „nieuwe leer" steeds een gevaarlijke proefneming geweest zijn, zoo er van den dood van Hendrik VIII af tot aan de Armada toe een onpartijdige volksstemming had kunnen plaats hebben omtrent de godsdienstige gezindheid der bevolking. 's Volks gehechtheid aan het aloud geloof en de moeilijkheden, door de regeering en hare bisschoppen overal ondervonden, waar zij de geestelijken en de hun toevertrouwde geloovigen van hunne vroegere overtuiging wilden aftrekken, bewijzen voldoende, dat dit geloof *geliefd en alom verspreid* was. En de geaardheid van het Engelsche volk in aanmerking genomen, is het geenszins aannemelijk, dat onder de vroegere geestelijkheid eene onzede-

lijkheid heeft kunnen bestaan, zooals de overdrijving van bevooroordeelde predikanten, lichtzinnige geschiedschrijvers en bittere satyristen het ongeletterde volk wilde doen gelooven Het bestaan van zulk een slechten toestand der zedelijkheid wordt niet bewaarheid door authentieke stukken, noch door eenig onpartijdig en onbevangen oordeel over het karakter en het gedrag der natie *voor* de Hervorming. Niets is voor tijdgenooten moeilijker dan, uit eigen beperkte ervaring, zich een juist oordeel te vormen over de zedelijkheid der tijden, die zij beleven; en zoo de klaagredenen van predikers en moralisten als op dit stuk gezag hebbend moeten beschouwd worden, dan zou het niet moeilijk wezen om uit den mond der hervormers zelf overvloedig en klaar bewijs te vinden voor de meening, dat de misdaden en misbruiken van hun eigen tijd, onder Eduard VI en Elisabeth, verweg grooter zijn geweest dan in eenig tijdvak te voren". Dit is een waardig woord van den onpartijdigen geschiedschrijver [1]).

Hij gaat voort, een bladzijde verder: „De latere beweging van de „*Pilgrims of Grace*" en de volgende opstanden bewijzen, dat de Engelsche natie met verpletterende meerderheid nog het aloud geloof aanhing, wat in het verre verleden haar gebracht was door de zendelingen van Rome. De verschrikkingen der vunzige gevangennisssen, der geeselslagen, der dampende schavotten en van de akelige galg konden de eerlijke en trouwe harten van Devonshire en andere streken niet vervaren, totdat eindelijk, onder Somerset's regeering, de bewoners werden gedecimeerd, de vruchtbare velden van het Westen verwoest lagen, steden en dorpen geplunderd en verbrand waren door tuchtelooze Duitsche soldaten, terwijl de boomen bogen van de ben-

---

[1]) Had de beroemde geschiedschrijver van de *Geschichte des deutschen Volkes* dit overwogen, hij had uit de predikatiën van Savonarola niet zulk een sterk bewijs getrokken tegen de moraliteit van het katholiek gebleven Italië der renaissance.

gelende lijken en over het verwoeste land de weduwen en weezen rondzwierven van degenen, die in deze verschrikkelijke beroering waren omgekomen".

Dean Hook, overigens minder onpartijdig dan Burke, teekent de hervormers onder Eduard's regeering, „*als een klasse van mannen, die met den naam van God op de lippen, bezeten waren van den duivel der hebzucht*".

De geschiedschrijver Froude, die met zulke gloeiende kleuren de wreedheden beschrijft tegen de hervormers onder Maria's regeering, heeft nochtans de eerlijkheid om op de volgende wijze den toestand der gemoederen te beschrijven, door het bestuur van hervormde staatslieden gelijk Somerset, Cranmer en Northumberland gedurende de korte regeering van den *Boy-King* teweeg gebracht:

„De oproerigheden en moorderijen, de politieke schandalen, het algemeene leed door het geheele land, gedurende Eduard's minderjarigheid, had onder alle klassen eene algemeene verbittering tegen de hervormers verwekt. De Katholieken konden terecht wijzen op de zichtbare gevolgen der kettersche leer; en daar de hervormde predikanten zelf openlijk over de goddeloosheid klaagden, die op het welslagen hunner onderneming gevolgd was, kon het geenszins verwondering baren, zoo de wereld hen hield bij hun woord en gemakkelijk zich neerlegde bij de strenge onderdrukkingsmaatregelen om het weerspannig streven van teugellooze dweepers te onderdrukken".

En in een vorig hoofdstuk geeft hij den indruk weer door de verandering van het Engeland van weleer op hem gemaakt:

„Voor de hoogescholen bracht de Hervorming ontvolking, voor het volk van Engeland ellende en nood. De eens zoo milde hand sloot zich dicht; het eens zoo medelijdend hart werd versteend. De aloude trouw onder de menschen maakte plaats voor de kuiperijen der zelfzucht. De verandering van godsdienst had de vrijheid niet vermeerderd en noch minder de liefde. De gevangenissen waren als te voren bevolkt met hen, die leden voor hunne overtuiging, en het

geloof, dat een duizend jaar oud was, werd tot misdaad aangerekend door eene leer van gisteren. Monniken en nonnen gingen langs heg en steg als verbreiders van ontevredenheid en wezen met bittere werkelijkheid op de vruchten van het nieuw geloof, *rood van het bloed van duizenden Engelsche landlieden*".

Met de uitkomsten van zijn historisch onderzoek voor oogen, weet Dean Hook niet, of hij de Hervorming onder Eduard VI als geheel mislukt moet beschouwen; maar geslaagd mag zij zeker niet genoemd worden [1]).

„Eenige losbandige edellieden — gaat hij voort — die het werkdadigst deel hadden, handhaafden de Hervorming met woorden; maar, naar allen schijn, had de godsdienst op hun gemoed geen weldadigen invloed. Met den buit van een geplunderde Kerk hadden zij hun koffers gevuld, maar voor de vruchten des geestes zoeken wij maar al te vaak te vergeefs zoowel bij de protestanten als bij de papisten."

Professor Brewer merkt aan, „dat men over 't algemeen te veel misleid is geworden door Foxe om zich eenigszins een eerlijk en juist oordeel te vormen over de regeeringen van Eduard en zijn opvolgster. Hendrik VIII wellicht uitgezonderd, leefde er in dit land geen vorst, wiens regeering noodlottiger was voor de zaak van ware godsdienstigheid dan die van Eduard VI". En Burke voegt hierbij, dat de mannen, die zulk een afschuwelijke rol speelden onder Eduards regeering, dezelfde personen zijn, die door Foxe, Speed, Burnet en de puriteinsche schrijvers van lateren tijd aan het nageslacht worden voorgesteld als „martelaars en heiligen", als godvreezende mannen, die *„door den H. Geest waren ingeblazen om den godsdienst te hervormen"*. De authentieke gedenkschriften van de daden dezer mannen vernietigen alle aanspraak op een heilig en zuiver leven.

---

[1]) „If the reformation under Edward the Sixth was not a failure, it certainly was not a success."

Dan stelt hij de vraag, of de Katholieken dier dagen dan toonbeelden van volmaaktheid waren, en hij antwoordt, dat zij, naar zijne meening, ver af waren van hetgeen zij hadden moeten zijn; doch zij waren steeds — zoo zij hun godsdienst *practiseerden* — een ordelievend volk, dat den vorst en de constitutie eerde. De oude Engelsche katholieke behoudsmannen verafschuwden revolutie; de hervormers minden dit heilloos woord wegens het voordeel, dat zij uit deze beroeringen voor zich zelf verwachtten. De hervormers van Eduards regeering waren „geschommeld in de wieg van revolutie en communisme"; en, gelijk de heer Froude bemerkte, „hebben zij door hun eigen slecht gedrag de moeilijkheid veroorzaakt om hunne meeningen te kunnen verdedigen". De grootste misdaden tegen een welgeordende maatschappij werden gepleegd in den naam van den God van rechtvaardigheid, barmhartigheid en liefde. — Wel mogen wij verder met Burke nog overdenken, dat de hervormers onder Eduards regeering „frisch op het tooneel kwamen". Daar bestonden geen redenen van wedervergelding. Zij hadden noch leven, noch vrijheid, noch eigendom verloren door het volk, dat de „oude leer" bleef aanhangen. En wat eigendom betreft, zij hadden weinig of niets te verliezen.

Gedurende de regeering van Eduard en Maria werd de godsdienst tot eene berekening van staatkunde en hebzucht (*a political and pecuniary consideration*). De meest verklaarde oproerigen onder Maria's regeering smeekten, eenmaal in den Tower opgesloten, om een biechtvader. De Dudley's waren wellicht de merkwaardigsten van allen, die onverpoosd handel dreven op den naam van Protestantisme (*traded upon the name of Protestantism*). Katholicisme en Protestantisme werden ingeroepen door mannen, die voor alle christelijke gevoelens onverschillig waren; eigenbelang, weerwraak, vergelding en zucht naar avonturen, waren de wezenlijke drijfveeren der leiders (*leading patriots*). De staatsstukken van dien tijd leveren een treurige op-

somming van het verraad en het bedrog door de oproerige partij onder haar eigen aanhangers. Het Huis der Lords, dat onder Maria's regeering de wreede vervolgingen der hervormers bij de wet deed uitvoeren, bestond uit dezelfde personen, die zoo pas de protestantsche kerk in Engeland gesticht hadden. En eenige bladzijden verder verklaart onze geschiedschrijver: „Nooit werd Engeland door zulk een laaghartig corps van mannen onteerd als door de parlementen van Eduard en Maria, en, op weinig uitzondering na, waren zij *dezelfde mannen* onder *beide* regeeringen".

De heer M. Bernays haalt, in zijn polemiek tegen den heer Rio, het getuigenis aan van zekeren Bame, die van Marlowe, den dichter en tijdgenoot van Shakespeare, zegt, dat deze Marlowe alle protestanten „huichelachtige ezels" noemde; en voegt er dan bij, dat het moeilijk te beslissen is, in hoeverre deze Bame, „die later ter dood gebracht werd, geloof verdient". Dit ruwe oordeel van Marlowe moge in zijne algemeenheid zeker onwaar zijn, want gaarne nemen wij b. v. aan, dat een Lady Jane Dudley (Gray) in hare dwaling te goeder trouw was en zoo zullen er zeker meer geweest zijn in die verwarde tijden; maar voor de mannen, die als de grondleggers der Hervorming in Engeland geroemd worden, komt ons Marlowe's meening, indien zij inderdaad de zijne was, geenszins te gestreng voor. Te meer daar Burke ons verzekert, dat verscheidene hervormers van Maria's Raad herhaaldelijk te biechten en ter Communie gingen om de koningin te misleiden en bij haar voor godsdienstige Katholieken door te gaan. Wat naam mag Sir William Paget anders dragen? Onder Eduard was hij een „godvreezend protestant"; bij Maria's troonbestijging „zag hij zijne dwaling in", hij werd weer „papist", en stichtte de koningin door zijne „godsvrucht". Een tijdgenoot vat zijn leven saam als een „samenweefsel van oneerlijkheid, ondankbaarheid, verraad, laagheid en valschheid".

Dit soort van mannen was te talrijk om ze hier allen op te

noemen. Eén echter behooren wij te vermelden, William Cecil. Onder Hendrik VIII toonde hij zich een zeer buigzaam man; zijne beginselen waren — alles wat de koning verlangde. In dien tijd was hij geenszins op goeden voet met de Seymours; maar de „omstandigheden" leiden later tot een schijnbare vriendschap. Bij Eduards troonbestijging kwam Cecil in staatsbetrekking onder Somerset, en toen deze minister door de partij van Warwick in staat van beschuldiging werd gesteld, liet Cecil zijn vriend aan zijn lot over en voegde zich bij de regeering, door den pas verheven graaf van Northumberland gevormd. Dankbaarheid behoorde niet tot zijne deugden; hij nam *vrijwillig* de taak op zich om de punten van beschuldiging op te stellen tegen den protestantschen kampioen van den dag; en deze „groote hervormer" (Somerset) was zijn *weldoener en oprechte vriend.* Toen Somerset vernam, dat Cecil hem was afgevallen, riep hij zuchtend en weenend uit: „O, valsche vriend! Ik dacht, dat hij een godsdienstig man was; ik ben bedrogen geweest". 't Was moeilijk, zegt Burke, een godsdienstig man te ontdekken, in betrekking met Warwick's regeering.

Tusschen Cranmer en Cecil bestond een persoonlijk verbond om onder Eduards regeering de Hervorming te bevorderen. In dezen tijd onderhandelde Cecil met de hervormers in Duitschland. Hij was ook de man, door wiens bemiddeling Cranmer „de aarzelende seculiere geestelijkheid" voorwaarden aanbood „om zich bij de Engelsche hervormers aan te sluiten". Toen Northumberland de rechten van Maria en Elisabeth op den troon poogde op zijde te zetten, nam Cecil deel in dezen verraderlijken aanslag. De geheime briefwisseling tusschen Cecil en Northumberland, nog aanwezig onder de staatspapieren van Eduard's regeering, laat zich lezen als geschriften van door en door godsdienstige mannen, die evenwel een spel dreven van de grofste misleiding. Zij wenschten de predikanten op hun zijde te houden, totdat eene geschikte gelegenheid zou komen om zich van hen te ont-

doen. Northumberland beschouwde Cecil als den bekwaamsten man van de opkomende school der Hervorming en betoonde hem buitengewone vriendschap. Zijne betuigingen waren in dit geval loos en verraderlijk; en Cecil, zich hiervan bewust, hield dagelijks briefwisseling met de geheime onderhandelaars der prinses Maria.

Toen de heeren Winchester, Pembroke, Rich en Sir William Paget Lady Jane Dudley's zaak afvielen, volgde William Cecil hun voorbeeld. „Hij bewonderde de oudheid van den ouden godsdienst." Er is overvloedig bewijs, dat hij den eed van trouw aan *Queen Jane* en de nieuwe protestantsche constitutie aflegde, en dat hij *binnen tien dagen eed en eere schond.* Dit is geen „paapsche uitvinding", zegt Burke. Terstond keerde hij nu tot „het geloof zijner vaderen" terug, ging te biecht en ter Communie en maande zijne onderhoorigen aan om eveneens te doen. Zijn levensbeschrijver (Nares) verhaalt, dat hij „onder Maria's regeering met groote stichting te biecht ging en Mis hoorde in Wimbledon Church"; en dat hij voor „betere regeling zijner geestelijke belangen *een priester bij zich in huis nam*". Wat er van dien priester gewerd, toen deze vrome man, als beschermeling van Elisabeth, zijn masker afwierp, is ons niet bekend. Dr. Nares, die overigens voor Cecil den hoogsten lof heeft, verklaart, dat „hij [Cecil] hierbij niet door bijgeloof gedreven werd, maar door zuivere, onvermengde huichelarij — *pure unmixed hypocrisy*". Hij ging zoover, dat hij, in tegenwoordigheid der koningin, dikwijls zijn rozenkrans door de vingers liet glijden en zijne koninklijke meesteres verzekerde van zijne „godsvrucht tot de Moedermaagd". Doch hierin verdiende hij volkomen Marlowe's brandmerk, want de koningin Maria, zegt Burke, doorzag den man, en zij verachtte menschen, die uit zucht naar winst of gunst godsdienstige gevoelens huichelden.

Cecil verried al zijne vroegere vrienden of liet hen voor 't minst aan hun lot over, en onder hen was ook Dr. Cranmer evenals Ridley en Latimer en andere „martelaren". Doch wij

zullen hem later nog weer ontmoeten. Dit is thans voldoende ter opheldering van Marlowe's gezegde, met welke aanhaling de heer Bernays niet bijzonder gelukkig geweest is [1]). Wat Marlowe gezien heeft en gezegd, of, zoo men dan wil, verondersteld wordt gezegd te hebben, maar wat in ieder geval op onverholen feiten steunt, daarvoor zal Shakespeare niet blind zijn geweest. Dit alles kan op hem zeker geen anderen indruk gemaakt hebben. Hiertoe kunnen wij, naar mijn bescheiden meening, alvast met eenige zekerheid besluiten.

Maar, zegt men, Shakespeare's glorietijd valt saam met het schitterendst tijdvak der Engelsche geschiedenis; immers kwam hij, naar algemeen wordt aangenomen, eerst omstreeks 1586 naar Londen. En spreekt de geschiedenis niet van de „bloedige Maria", en de „goede koningin Elisabeth"? Was Elisabeth's regeering dan niet het schitterendst tijdperk van Engelands geschiedenis?

Het antwoord der *echte* geschiedenis luidt eenigszins anders.

Zij, die het korte tijdsgewricht van Maria's regeering, voornamelijk wegens de vervolging der zoogenaamde hervormers, tot de zwartste bladzijden der geschiedenis rekenen, mogen al aanstonds wel bedenken, dat deze vervolgingen, om met Burke te spreken, wel „vijfhonderdvoudig verhaald zijn geworden op de Katholieken gedurende de lange regeering van Elisabeth, toen verbanning of dood het vonnis was van allen, die het nieuw voorgesteld Evangelie, door de laatste der Tudors gehandhaafd, verwierpen". Hier vooral is de geschiedenis „met leugens overdekt". Nieuwere schrijvers verzekeren zelfs, dat Elisabeth

---

[1]) Een der nieuwere schrijvers over de puriteinen „in de dagen hunner voorspoed en macht", John Richard Greene, zegt: „Het puritanisme verviel door het bederf der puriteinen zelf. Het was onmogelijk den *heilige* van den *huichelaar* te onderscheiden, zoodra de *godzaligheid voordeelig* werd".

nooit iemand om gewetenszaak vervolgd heeft: „*never persecuted conscience*". Het verbranden van ketters zou, volgens dergelijke geschiedschrijvers, alleen „tot Maria en de papisten" zich bepaald hebben, terwijl de glorie van Engeland eerst eigenlijk met de bevestiging van het Protestantisme zou begonnen zijn.

Wij behooren dan een onpartijdig onderzoek omtrent koningin Elisabeth en hare regeering in te stellen.

F. J. Poelhekke.

(Wordt vervolgd.)

UIT DE ACTA MARTYRUM.

II.

Zeer onderscheiden van de acten, waaruit we een vorige maal putten, maar niet minder aantrekkelijk is het lijdensverhaal van den H. Theodotus, opgesteld door Nilus, een tijdgenoot, die verklaart van den beginne af met den martelaar te hebben saamgeleefd, en aan het slot zijner mededeelingen nogmaals met den meesten nadruk opkomt voor de vertrouwbaarheid van het gansche verhaal. Het werd dan ook opgenomen in de *Acta Sincera* van Ruinart, die de Latijnsche vertaling aan de Bollandisten ontleende, welke haar te gelijk met den Griekschen tekst in hun vierde deel van Mei (XVIII Maji) hebben afgedrukt. Papenbroch, die dit deel bewerkte, verklaart aldaar: „Er bestaat nauwelijks eenig ander document uit de laatste vervolging van gelijke waarde".

De gebeurtenissen, welke dit verhaal omvat, grepen plaats na de uitvaardiging van het laatste en meest gestrenge edict van Diocletiaan, waarbij elk Christen in het Romeinsche rijk geboden werd te offeren (anno 304); derhalve gelijktijdig met het martelaarschap van de HH. Timotheus en Maura. Het oord der handeling was echter niet Egypte, maar Klein-Azië, en wel de landstreek, reeds door den H. Paulus voor het Evangelie gewonnen, Galatië. Dit deel van het wingewest Phrygië werd toenmaals bestierd door een bitteren vijand der Christenen, Theotecnus, die zijne landvoogdij van den keizer had verkregen onder belofte van alle Christenen in Galatië weldra tot offeren te zullen brengen.

In Ancyra, de voornaamste stad dier provincie, woonde onze Theodotus; hij was aldaar gehuwd en oefende een bedrijf uit, dat in die dagen weinig in aanzien stond, hij was herbergier. Nilus waarschuwt echter zijne lezers tegen voorbarige geringschatting; want in zulk eene gevaarlijke omgeving had Theodotus steeds een deugdzaam leven geleid en zijne gasten, zoo noodig, op het goede spoor trachten te brengen, „het ambt van bisschop uitoefenende in zulk een nederig gewaad". Aan nog verhevener doel wist hij zijn beroep dienstbaar te maken, toen de storm der vervolging begon op te steken. Het grauw had vernomen, welke plannen de nieuwe landvoogd beraamde, en zeker van zijne instemming, begon het eigenmachtig allerlei geweld te plegen tegen de Christenen van Ancyra. Men drong hunne huizen binnen, plunderde, schoffeerde er, en niet de minste tegenstand werd geboden, uit vrees van als oproerling te worden aangeklaagd. En toen bovendien eenige in boeien werden geslagen, was de verbijstering onder de Christenen algemeen; geen hunner durfde zich op straat vertoonen, de priesters betraden niet meer het altaar en velen poogden het gevaar te ontvluchten in de wildernis. Hier wachtte hen echter een nieuwe beproeving, de honger. Sommigen, aan weelde gewoon, hadden geen ander voedsel dan de kruiden van het veld, en zoo nijpend was het gebrek, dat meerdere vluchtelingen op hunne schreden terugkeerden en zich aan het gerecht overleverden.

Doch wie moed of beraad verloren had, niet Theodotus. In zijn nederigen stand een tijdlang onopgemerkt, wist hij op allerlei wijze in den nood zijner medechristenen te voorzien. Zijn herberg was tegelijkertijd een toevluchtsoord en een bedeplaats, waar men veilig kon schuilen en ook het H. Misoffer bijwonen. Nilus vergelijkt haar daarom bij de ark van Noe en geeft zijne verwondering te kennen dat er binnen zulke muren zooveel deugd werd beoefend.

Het is bekend, hoe destijds op de openbare markten de spijzen

met wijn besprenkeld werden, welke bij het heidensch offer had gediend, om de Christenen op zulk eene armzalige wijze daaraan medeplichtig te maken. Door dezen handgreep ontbrak het dezen tegelijk aan het meest noodige voedsel en aan geschikte offergaven voor de H. Mis. Het bedrijf van Theodotus verschafte echter ook hier uitkomst; het brood en de wijn, welke hij eertijds voor zijne nering had ingeslagen, werd aan de Christenen overgedaan en strekte bovenal om den Heer een onbezoedeld offer op te dragen. Zijn ijver beperkte zich echter niet tot de eigen woning; hij begeleidde de Christenen, die gevangen werden weggevoerd, en poogde hen, wanneer zij voor de heidensche altaren tot offeren werden aangezocht, moed en volharding in te spreken.

De vluchtelingen, die radeloos van honger waren wedergekeerd en, op barmhartigheid vertrouwend, zich bij den rechter hadden gemeld, zagen zich bitter bedrogen. Wie hunner niet wilde offeren werd in den kerker geworpen, vermoord en zijn lichaam voor de honden geworpen. Met gelijke straf werd een ieder bedreigd, die het wagen zou hunne overblijfselen aan dezen smaad te onttrekken; ook hierbij had men het op de Christenen gemunt, die, gelijk men wist, gewoon waren de lichamen der bloedgetuigen een passende en zoo mogelijk luisterrijke uitvaart te bereiden. Het lot der vluchtelingen, die moedeloos door de straten van Ancyra zwierven, baarde vooral veel zorg aan Theodotus; kon hij hun leven niet redden, dan poogde hij althans hunne lichamen te vrijwaren voor onteering.

Bij een dezer pogingen trof hem een eigenaardige ontmoeting. Heidenen hadden het lichaam van den martelaar Valens in den Halys geworpen, eene rivier, die met talrijke kronkelingen door Galatië stroomt en welks vele draaikolken zoowel door Ovidius als door onzen schrijver worden herdacht. Als Theodotus dit bedrijf vernomen had, verliet hij Ancyra en aanvaarde een reis van meer dan veertig mijlen om het lichaam machtig te worden,

hetgeen hem gelukte. Op zijn terugtocht was hij op een eenzame plek nabij een grot gekomen, waaruit de Halys te voorschijn schiet, toen onverwacht eenige Christenen hem ontmoetten, die eertijds, omdat zij een altaar van Diana hadden omvergeworpen, door hun eigen heidensche bloedverwanten waren gegrepen met het doel de vermetelen aan het gerecht over te leveren. Met groote moeite en tegen zeer aanzienlijken prijs had Theodotus hen eerst kort geleden weten te redden. Geen wonder, dat zij den man, aan wien ieder hunner zulke bijzondere verplichtingen had, met blijdschap begroetten! En ook Theodotus was verheugd over deze ontmoeting en noodigde hen, alvorens verder te gaan, tot een gemeenschappelijk maal. Op de plaats, waar zij elkander ontmoetten, was „overvloed van gras, velerlei geboomte; het geurde er van bloemen, en in het morgenuur vermengde zich het geluid der krekels met den zang van nachtegalen en allerlei gevogelte". Hier vleiden zij zich derhalve neder, maar alvorens toe te tasten, zond Theodotus twee zijner genoodigden naar het naburige dorpje Malus, dat op een paar honderd schreden afstands tegen een helling gelegen was. Zij moesten den priester van die plaats uitnoodigen aan het maal deel te nemen; deze zou dan vervolgens de gewone gebeden voor een gelukkige reis over hen uitspreken. Toen zij met dezen last in het dorp waren gekomen, schoten een paar honden op hen toe, doch een bejaarde man, die juist de Christen kerk verliet, verjoeg deze dieren, groette hen en vroeg of zij Christenen waren, in welk geval zij bij hem moesten binnenkomen. Toen zij bevestigend antwoordden, glimlachte de man en zeide tot zichzelf: „O Fronto, — want aldus was zijn naam — hoe blijkt het duidelijk, dat uwe droomen openbaringen zijn!" en tot de vreemdelingen: „Wat ik dezen nacht gedroomd heb is meer dan wonderbaarlijk! Ik zag twee lieden, die verklaarden een schat hierheen te brengen. En wanneer ik u goed aanzie, zijt gij de mannen, die ik in mijn droom heb aanschouwd. Welaan geeft mij uw schat!" Zij antwoordden:

„Werkelijk, wij hebben een schat bij ons, die alles te boven gaat, Theodotus; en zoo gij wilt, kunt ge dien vromen man ook zien, maar vader! wijs ons eerst den priester van deze plaats", waarop Fronto zeide: „Ei! die ben ik zelf. Maar het is beter, dat wij hem onder mijn dak brengen, want waar Christenen zijn, mogen hunne medebroeders niet onder den blooten hemel vertoeven". Evenwel hij ging mede, maar zoodra hij bij Theodotus en het gezelschap gekomen was en allen broederlijk had gekust, herhaalde hij zijn vorig aanbod. Theodotus verontschuldigde zich; hij moest zich haasten om in Ancyra te komen, waar de broeders, die in nood verkeerden, behoorden geholpen te worden. Nadat het maal geëindigd was, had het volgende gesprek plaats:

Theodotus met een glimlach tot Fronto: „Hoezeer leent zich deze plaats, naar ik zie tot het bewaren van relieken! Wat draalt gij toch met bouwen?"

Fronto: „Zorg dat ik in bezit ben van hetgeen, waarvoor ik kan arbeiden, en beschuldig mij dan van dralen! Eerst behoor ik relieken te verkrijgen, en daarna denk ik aan het bouwen van eene kapel."

Theod.: „Voorwaar! het is onze plicht ijveriger te zijn met u relieken te verschaffen; of liever God dient daarvoor te zorgen; uw plicht is het ze eene gewijde rustplaats te verschaffen. Ik smeek u derhalve vader! draal niet met het bouwen van eene kapel, en breng dit werk zelfs zoo spoedig mogelijk ten einde: want weldra zullen de relieken komen."

En een ring van zijnen vinger schuivend, gaf hij dezen Fronto tot onderpand met de woorden: „De Heer is getuige tusschen ons, dat binnen korten tijd voor uwe relieken zal gezorgd worden." Aldus scheidden zij, en wij zullen aan het slot der acten vernemen, hoe Theodotus zijn woord gestand heeft gedaan.

De schrijver gaat er vervolgens toe over eenige andere daden uit het leven van den martelaar uitvoerig te beschrijven. Vooreerst zijne poging om een zekeren Victor, met hem bevriend, voor afval te bewaren. Deze werd door de priesters van Diana aan-

geklaagd, als had hij de heidenen voorgeworpen, dat zij tot hun schande een God als Apollo vereerden, die zijne eigen zuster voor het altaar van Delos had onteerd. Onzeker is het, of deze beschuldiging werkelijk was geuit, maar aan toespelingen op eene dergelijke schanddaad ontbreekt het niet bij Grieksche dichters. Veel werd Victor beloofd, zelfs de zoo hoog gewaardeerde titel van „vriend der keizers", indien hij slechts aan het verlangen van den rechter voldeed en offerde, doch algeheele ondergang zou het lot zijn van hem en de zijnen zoo hij dezen eisch afsloeg. In den nacht bezocht Theodotus den kerker van dezen zwaar beproefden vriend en bezwoer hem niet te luisteren naar de vleitaal dier onreine afgodspriesters. Werkelijk scheen hij te zullen slagen; reeds had Victor bijkans het schoone einddoel bereikt, toen hij aan den rechter eenigen tijd van beraad verzocht. De beulen staakten daarop aanstonds het geeselen, en Victor stierf aan zijne wonden in den kerker, „eene twijfelachtige faam van belijder achterlatend".

Meer volharding betoonden een zevental Christen maagden. Toen folteringen niets vermochten, besloot de rechter tot een straf over te gaan, welke wij in meerdere acten van die dagen vinden aangeduid. Reeds een eeuw vroeger had Tertulliaan gewezen op dien afschuwelijken bond van wreedaardigheid en zedeloosheid tegen weerlooze vrouwen. In het 50ste hoofdstuk zijner *Apologie* spreekt hij dergelijke schenners aldus toe: „Door eene Christin liever tot slachtoffer te maken van eene koppelaar (leno) dan van een leeuw (leo), hebt gij nog onlangs beleden, dat een aanslag op de kuischheid bij ons, Christenen, voor vreeselijker straf geldt, dan onverschillig welke marteling of dood". De landvoogd Theotecnus oefende hier zelf dit eerloos bedrijf uit door de Christen maagden aan eenige knapen over te leveren. Toch ontkwamen zij de onteering: Tecusa, de oudste onder hen, wierp zich voor de voeten van een dezer jongelingen en smeekte hem onder tranen van zijn voornemen af te zien;

vervolgens zich ontsluierende, toonde zij haar grijze haren en bezwoer hem bij de gedachtenis zijner moeder zulk eene baldadigheid niet te bedrijven. Deze smeekbede redde tevens de eer van hare gezellinnen; de lichtzinnige maar blijkbaar niet gansch verdorven knapen lieten hun opzet varen en betoonden zich zelfs geroerd.

De landvoogd wist echter deze Christen vrouwen nog op eene andere wijze te tergen. „Quidquid tetigit, foedavit" was volkomen toepasselijk op den toenmaligen eeredienst van Grieken en Romeinen. Zelfs de bij uitstek reine onder de godinnen, Artemis of Diana, was niet ongerept gebleven voor hunne bedorven verbeelding, en de feesten, welke alom in Klein-Azië haar ter eer werden gevierd, waren om hunne dartelheid berucht. Een der voornaamste plechtigheden bestond hierin, dat hare beeltenissen eenmaal in het jaar naar een naburig meer of moeras werden gebracht om aldaar te worden ondergedompeld. Wijl dit feest voor Ancyra juist aangebroken was, besloot Theotecnus de Christinnen bij de priesteressen van Diana in te deelen en haar gedwongen aandeel te geven in eene plechtigheid, welke zij om allerlei redenen diep moesten verafschuwen. Zoo geschiedde, en het aangrijpend schouwspel, dat zich thans voordeed, wordt aldus door de acten geschilderd:

„Voorop reden de Christen maagden, van hare kleederen beroofd, rechtop staande in de wagens, onder luid gelach om hare schaamte; achter haar kwamen de karren, waarop de beelden van Diana afzonderlijk waren geplaatst. Te gelijk stroomde de gansche bevolking naar buiten, begeerig om de plechtigheid, welke volgen zou, te aanschouwen.

Onder deze menigte weerklonken fluiten en rinkelbommen, en zag men gansche reien van vrouwen met loshangend haar als bacchanten dansen. Groot was het gedruisch wegens het trappelen met de voeten en den klank der verschillende instrumenten."

Terwijl dit bacchanaal plaats greep, waren Theodotus en eenige andere Christenen in het gebed vereenigd en smeekten God, dat

geen der vrouwen afvallig mocht worden. Zij hadden zich niet buiten de stad en onder de uitgelaten menigte gewaagd, maar vertoefden in het huisje van een armen Christen nabij de *Kapel der Patriarchen* [1]). Reeds lang waren zij in het gebed verdiept, toen de vrouw des huizes binnenkwam met het bericht, dat de Christen maagden in het meer waren verdronken. Theodotus, die plat ter aarde lag te bidden, richtte zich bij het vernemen van deze gebeurtenis op de knieën en dankte God onder een vloed van tranen, dat Hij zijn gebed had verhoord. Vervolgens vroeg hij de vrouw, die zelf ooggetuige was geweest, hoe en waar ter plaatse de maagden in het meer waren geworpen. Zij voldeed aan zijn verlangen, gaf de juiste plek aan en verhaalde tevens de gansche toedracht: de priesteressen van Diana hadden de Christen vrouwen een wit kleed toegereikt en een kroon, om aldus aan de plechtigheid deel te nemen; maar met woorden van verachting hadden zij die kleederen teruggeworpen. Daarop had de landvoogd gelast ze op een klein vaartuig naar het diepste gedeelte van het meer te brengen en daar met zware steenen aan den hals in het water te werpen; gelijk ook geschied was.

Het verdere van den dag verliep nu voor Theodotus en de overige Christenen in beraadslaging, hoe de lichamen uit het meer te halen. Tegen zonsondergang kwam een Christen knaap, Polychronius, hun boodschappen, dat op bevel van den landvoogd eenige soldaten als wachters bij het meer waren achtergebleven. Nu ontzonk zelfs Theodotus de moed; nadat het duister was, verliet hij met zijn gezelschap de woning, waar zij vertoefd hadden, en begaf zich naar de naburige Kapel der Patriarchen om troost te zoeken in het gebed. De heidenen

---

[1]) Volgens Papenbroch zal dit Oratorium zijn toegewijd aan Abraham, Isaäc en Jacob, wier feest in de Grieksche kerk op den 3den December gevierd wordt.

hadden echter den toegang tot dit heiligdom versperd, en zoo was hij gedwongen aan de buitenzijde nevens de nis van het altaar te knielen. Een tweede kerkje, de *Kapel der Martelaren* [1]), was eveneens ontoegankelijk, en op gelijke wijze verrichtte Theodotus hier zijn gebed. Maar op het vernemen van een luid getier en vreezend, dat zulks hem gold, keerde hij naar het vroegere huisje terug en begaf zich daar ter ruste. In den slaap verscheen hem Tecusa, aan wie hij zijne godsdienstige opvoeding had te danken, en smeekte hem zich te haasten met de zorg voor de verdronkenen, want na twee dagen verbeidde hem zelven de groote strijd; hij had zich echter te hoeden voor een verrader.

Wijl ook den volgenden dag de soldaten nog immer het meer bewaakten, besloot men eerst met het aanbreken van den nacht het waagstuk te ondernemen. Na den ganschen dag gevast te hebben, trokken Theodotus en zijne mannen, van scherpe zeisen voorzien, naar het meer. Er heerschte eene diepe duisternis; noch maan, noch sterren waren te zien. Op hun tocht moesten zij een plek voorbij, welke na zonsondergang algemeen vermeden werd, het vreesselijk oord voor het straffen der misdadigers bestemd, waar hoofden op spietsen werden tentoongesteld of met verschroeide ledematen op het veld verspreid lagen. Zelfs onze Christenen werden hier door angst bevangen, welke nog vermeerderde, toen zij een stem vernamen, die sprak: „Theodotus, nader met vertrouwen!" Zij teekenden zich het voorhoofd met een kruis, en toen daarop hetzelfde teeken lichtend aan de oosterkim verscheen, wierpen zij zich met een gemengd gevoel van vrees en blijdschap op de knieën om het te vereeren. Nadat dit kruis verdwenen was, wilden zij hun weg vervolgen, doch konden elkander wegens de duisternis niet zien;

---

[1]) Straks zullen wij meer vernemen van de martelaars aan wie dit tweede Oratorium te Ancyra was toegewijd.

en daar het bovendien stortregende en de grond doorweekt was, werden zij niet minder door afmatting dan door vrees gekweld. Zoo waren zij weldra opnieuw tot stilstaan gedwongen en smeekten God vurig om bijstand. Plotseling doorkliefde een bliksemstraal de lucht en stonden voor hen twee mannen, wit van baard en haren, in plechtgewaad gehuld. Zij waren, zoo verklaarden zij, de martelaars, wier relieken te Ancyra rustten, en door God gezonden om hen verder te beschutten. Bij het meer zou de H. Sosandrus [1]) hen verbeiden en de wachters met schrik vervullen. Theodotus kondigden zij opnieuw het martelaarschap aan en evenzoo, dat er een verrader onder de zijnen school.

Met de toegezegde hulp volbrachten zij hun taak. De verschijning van Sosandrus, stralend in volle wapenrusting, en een vreeselijke storm verjoegen de verschrikte soldaten van den oever naar veraf gelegen hutten, welke voor herders bestemd waren. Diezelfde stormwind legde tevens op wonderdadige wijze dat gedeelte van het meer bloot, waar de maagden rustten. Zoo konden de Christenen met hunne zeisen de touwen afkappen, welke de lichamen dier vrouwen aan de steenen kluisterden; daarna legden zij hun kostbaren buit op lastdieren, door hen medegebracht, trokken er mede naar de Kapel der Patriarchen en begroeven nog dienzelfden nacht de martelaressen in de nabijheid van dat heiligdom.

Het gerucht van deze ontvoering verbreidde zich, als het dag geworden was, snel door de stad en bracht de gansche bevolking in opschudding. Niet zoodra bemerkten de heidenen een Christen of zij voerden hem naar den landvoogd, die een gestreng onderzoek instelde. Als Theodotus nu vernam, dat vele Chris-

---

[1]) Een der vele martelaren, wier naam wel in het boek des levens zijn opgeteekend, maar wier martelverhaal of nimmer werd opgesteld, of wel verloren is geraakt. De wijze, waarop hij bij zijne verschijning is toegerust, doet gissen, dat hij als Christen soldaat, misschien bij eene vroegere vervolging, zal zijn gemarteld.

tenen op die wijze om hem in gevaar verkeerden, wilde hij zichzelven als den dader aangeven, maar die met hem waren verhinderden zulks. De jonge Polychronius, die de nachtelijke onderneming had vergezeld, zou echter, in een boerengewaad gestoken, naar het stadsplein gaan, waar de landvoogd zetelde, om nadere berichten in te winnen. Hier werd hij door eenige heidenen herkend, voor Theotecnus gebracht, die hem met een onmiddelijken dood bedreigde, indien hij geen verklaringen wilde afleggen. De Christen jongeling bleek hiertegen niet bestand. Sidderend voor het reeds uitgetogen zwaard, bekende hij, dat Theodotus de lichamen had ontvoerd en waar deze ze had verborgen. Aanstonds toog men naar de rustplaats der martelaressen, rukte de lichamen uit hunne graven en verbrandde ze ten spijt der Christenen. Aan Theodotus werd dit treurig nieuws geboodschapt en tevens, dat hij door Polychronius was verraden.

Nu was het oogenblik aangebroken, waarop hij, die zoo vele anderen had bijgestaan in het verwerven van de martelkroon, zelf daarmede zou gesierd worden. Na een teeder afscheid van zijne Christen broeders, die hij de belofte, aan Fronto afgelegd, in herinnering bracht, teekende Theodotus zich het gansche lichaam met een kruis en ging, zonder zijne gevangenneming af te wachten, onvervaard den dood te gemoet. Het was te vergeefs, dat een tweetal vrienden, die hem ontmoetten, tot de vlucht trachtten over te halen; weldra stond hij voor den rechter, met een glimlach naar het velerlei marteltuig ziende, dat bereid gehouden werd. Theotecnus begreep, na een blik op den vastberaden man te hebben geslagen, niet licht dezen Christen te zullen verleiden. Hij begon dus met hem kwijtschelding van alle reeds beloopen straffen toe te zeggen, voegde buitensporige beloften daaraan toe: de gunst des keizers, een hooge plaats onder de priesters van Apollo, schatten zelfs, zoo hij die verlangde; en in ruil voor dit alles eischte hij slechts ééne zaak: „Zweer dien Jesus af, welken mijn ambtgenoot Pilatus in Judea

heeft gekruisigd". Het weigerend antwoord op deze voorspiegelingen was zoo beslist, dat de menigte woelig werd en luide den landvoogd zijne zwakheid verweet voor een man, die, reeds des doods schuldig, de goedertierene goden durfde beleedigen met zijn woordenpraal. Het gruwzaam pijnigen ving thans aan. Men rukte Theodotus de kleederen van het lijf, beurde hem op de pijnbank en verscheurde zijn vleesch met tangen. Vervolgens liet Theotecnus azijn druppelen in de wonden van den gemartelde en met brandende fakkels zijne lendenen blakeren. De moed van dezen bleef echter ongebogen. Als de rechter, om hem te straffen voor een vrijmoedig woord, beval zijn mond met steenen te slaan, sprak hij: „Het baat u niet, Theotecnus, al zoudt gij ook mijn tong laten uitrukken, want God verhoort de Christenen, zelfs al zwijgen zij".

Het lijden werd echter ditmaal nog niet bekroond; de rechter, meenende, dat de tijd misschien zou uitwerken hetgeen hij zelf niet vermocht, gelastte den martelaar naar den kerker te dragen. Na eenige dagen verscheen Theodotus nogmaals voor zijn gestoelte. Op de hernieuwde weigering van te offeren, werden hem de oude wonden opengereten en vervolgens sleurde men zijn deerlijk gewond lichaam over gloeiende scherven. Hoe smartelijk vooral deze laatste kwelling was, bleek uit de bede, welke zij hem ontrukte: „Heer J. C., toevlucht der wanhopigen, verhoor mijn gebed en matig deze foltering, want om Uwen naam lijd ik dit alles". De overredingsmiddelen van Theotecnus waren thans uitgeput en hij ging er toe over het eindvonnis te vellen, dat wij hier zullen mededeelen, wijl zijn oorspronkelijke vorm gedeeltelijk in de acten is bewaard:

„Op ons gezag wordt Theodotus als beschermer der *Galileërs* [1]), vijand van de goden, niet gehoorzamende aan de bevelen der On-

[1]) Deze schimpnaam, onder Juliaan den afvallige algemeen, werd echter, gelijk Ruinart aanteekent, reeds veel vroeger o. a. door Celsus gebezigd.

verwonnen Keizers en ook mij versmadende, aan de straf van het zwaard onderworpen; en zal het lichaam van den onthoofde door het vuur verteerd worden, opdat de Christenen het niet bemachtigen en begraven."

Het vonnis werd buiten de muren van Ancyra voltrokken, en heldhaftig ontving de martelaar den slag met het zwaard.

Het zal ons niet verwonderen, als wij vernemen, dat het lichaam van Theodotus niettegenstaande het verbod van den landvoogd, eene eerlijke begrafenis ten deel viel. Reeds hadden de gerechtsdienaars het op een hoogen brandstapel nedergelegd en stonden zij gereed dezen in vlam te zetten, toen plotseling een schitterend licht boven het gevaarte verscheen. De beangstigde dienaars durfden hun taak niet volvoeren en boodschapten Theotecnus hetgeen er geschiedde. Deze beval, dat men hoofd en lichaam van de houtmijt zou verwijderen, maar zorgzaam moest blijven bewaken. Hetgeen er nu voorviel wordt zoo aanschouwelijk door Nilus beschreven, dat wij ons zullen veroorloven tot slot dit gedeelte van zijn verhaal geheel mede te deelen:

„Het geviel, dat de priester Fronto op den ochtend van den volgenden dag zijn dorp Malus verliet, den ring van den heiligen martelaar bij zich dragende, welken deze onder belofte van relieken hem had geschonken. Hij dreef een lastdier voort, beladen met zakken vol ouden wijn, want die voortreffelijke man is tevens wijnbouwer. Tegen den avond naderde hij Ancyra, en door God's beschikking knielde de ezelin bij de plek neder, waar het lichaam van den martelaar verborgen lag. De wachters, die dit zagen, snelden toe en vroegen den priester: „Waarheen, vriend! zoo laat in den avond? Kom liever bij ons en blijf waar uwe ezelin volop kan weiden! Zie welk een overvloed van gras; of wilt gij haar liever in het bouwland jagen, er is niemand, die u dit zal beletten. Voor u zelf is het veel gemakkelijker bij ons te blijven dan u door dat onhebbelijk volk van herbergiers te laten kwellen".

Fronto leidde daarop zijn dier van het pad en trad zelf de hut binnen, welke de wachters den vorigen dag hadden vervaardigd uit rechtopgaande wilgentakken, waartusschen versch riet was gevloch-

ten. Nevens deze hut lag het lichaam van den martelaar, maar met takken en hooi overdekt. Ook was er in de nabijheid een vuur ontstoken en het avondmaal bereid. Zoodra eenige wachters van hun bad naar de hut waren wedergekeerd, vlijden zij zich op kleeden, welke over den grond en hooi waren gespreid, en begonnen te drinken. Ook den priester noodigden zij daartoe uit. Deze echter, een beker vragende, ging zijne ezelin ontladen, vulde den beker met eigen wijn en zeide: „Proeft eens, hoe deze wijn is; misschien smaakt hij u niet kwaad". Met een bescheiden glimlach reikte hij een vollen beker over, en zij, vol bewondering over den reuk en smaak, vroegen den ouden man, hoevele jaren die wijn telde. Hij antwoordde vijf jaar; waarop zij: „Welaan laten wij dan snel drinken, want wij hebben een hevigen dorst"; en Fronto: „Neemt met vreugde zooveel gij drinken kunt". Een der jongelingen, Metrodorus, zeide op dit aanbod lachend: „Toch zal ik al mijn leven één ding niet kunnen vergeten, zelfs al neem ik dezen drank, die bij de Lethe vergeleken wordt: dat alle Christenen bijeen niet zooveel slaag hebben gekregen als ik, omdat er vrouwen uit het meer waren gehaald. Doch, gastheer! schenk met ruime hand en put rijkelijk uit deze zuivere bron van Maronius, opdat ik drink op de vergetelheid mijner pijnen". Fronto hernam: „Ik weet niet, van welke vrouwen gij spreekt, jongeling! alleen weet ik, dat de bron Maronius dichtbij is". Een ander, Apollonius geheeten, zeide echter: „Zorg maar, Metrodorus, dat die beker uit de Maronius, gelijk gij hem noemt, u geen zwaar ongeluk brouwt; want het is u bevolen dien ijzeren te bewaken, welke de vrouwen uit het meer heeft weggestolen". Fronto sprak op zijne beurt: „Het spijt mij geen tolk te hebben meegebracht om mij uw gesprek te verklaren, want ik begrijp tot hiertoe niets van hetgeen gij zegt. Wie zijn die vrouwen, welke uit het meer zijn geroofd? Wie die ijzeren, welken gij naar uw voorgeven moet bewaken? Is het soms een standbeeld, hierheen gevoerd? Of wel spreekt gij in raadsels, om mij, buitenman, voor den zot te houden?"""

Wij weten dat deze onwetenheid niet geveinsd was; de gebeurtenissen hadden plaats gegrepen, terwijl onze dorpspastoor in Malus vertoefde, een plaatsje zoo afgelegen en buiten het groote verkeer, dat — gelijk wij vernomen hebben — in het hevigste

der vervolging zijn kerk nog openstond. Metrodorus wilde zich nu over den verbijsterden man ontfermen, maar het scheen dat men weinig vertrouwen stelde in diens talent van voorstellen; althans een ander uit het gezelschap, Glaucentius, voorkwam hem en verhaalde op zijn eigenaardigen trant al hetgeen met de Christen maagden en dien ijzeren was voorgevallen, zelfs wees hij Fronto de plek, waar het lichaam lag.

„Zoodra deze vernam, dat het den H. Theodotus betrof, dankte hij God en smeekte Hem het lichaam te mogen wegnemen. Met vroolijk gebaar bood hij den wachters telkens en telkens zijn wijn aan, en noodde ze immer meer te drinken, totdat zij bedwelmd in diepen slaap verzonken. Nu rees Fronto op, nam het eerbiedwaardig lichaam, beurde het op zijne ezelin en zeide: „Welaan, martelaar! volbreng thans hetgeen gij mij beloofd hebt". Te gelijk stak hij den ring aan diens vinger. Vervolgens schikte hij de takken en het hooi als te voren, opdat de wachters den roof niet zouden vermoeden. Bij het aanbreken van den dag was Fronto reisvaardig en zocht onder veel gedruisch de schijnbaar verloren ezelin; hij klapte in zijne handen, met klagende stem roepende: „Ik heb mijn beest verloren!" De wachters, niet wetende wat er geschied was en in de meening, dat het lichaam nog steeds onder het hooi bedolven lag, geloofden dat hij in ernst sprak. Onderwijl was de ezelin langs eenzame paden naar Malus teruggekeerd en met haar last nedergeknield op de plek, waar zich thans de martelkapel van den beroemden bloedgetuige Theodotus bevindt. Eenige bewoners van het dorp deelden Fronto dit mede, waarop deze, nog steeds over zijn verloren ezelin weeklagende, naar Malus terugkeerde, terwijl de wachters nabij de plek bleven, waar in hunne meening het lichaam van den martelaar school."

De acten sluiten aldus: „Dit alles heb ik, de onwaardige Nilus, opgeteekend, die den kerker met Theodotus deelde, het vermelde in elk zijner bijzonderheden leerde kennen en immer de waarheid heb betracht, opdat gij, mijne in God beminde broeders, dat verhaal met vertrouwen en als zeker zoudt aanvaarden, en eenmaal moogt deelen met den heiligen en roemrijken martelaar".

Dr. A. H. L. Hensen.

BOEKBEOORDEELING.

Gedichten van P. F. Th. van Hoogstraten, Ord. Praed. Nijmegen, L. C. G. Malmberg, 1893.

Breed en vorstelijk, in keurigen band gestoken, worden ons de gedichten van Pater van Hoogstraten (oude en nieuwe) aangeboden. De uitgever heeft begrepen, dat het een boek voor de studiekamer was en koos groot model. Voorwaar geen boekje om bij weifelend licht in een waggon te lezen; doch wat zou de dichter van Hoogstraten ook te maken hebben met spoor-lectuur? Grooter tegenstelling is niet mogelijk.

„De dichter durft" roept men uit, als men begint met het einde en de aanteekeningen leest, die zeer gevoeglijk de gedichten hadden kunnen voorafgaan. Daarin leert hij ons, dat Alexandrijnen de eerste plaats verdienen in onze versmaat en tevens, hoe ze gebouwd moeten worden, willen zij het waardige kleed zijn van ware poëzie. Met die aanteekeningen in de hand kan men de gedichten lezen en nog eens lezen, en telkens komt men tot de overtuiging, dat de schrijver met zijn durven toch geheel vreemd bleef aan waaghalzerij. Tevens sluit hij eene wijze voorzichtigheid niet uit, door in de aanteekeningen den weg te versperren voor een al te kleinen bediller. Overigens zullen die aanteekeningen wel niet door het groote publiek gesmaakt worden; daarvoor zijn ze te geleerd.

Wat geven ons deze gedichten? Als we een boek van Pater van Hoogstraten ontvangen, houden we ons voorbereid op eenige inspanning, ja! doch ook op een groot genot; want we kennen den meester, die weet, wat godgewijde poëzie is en haar geheimen allen verstaat; wij kennen den technicus, die niet vruchteloos zulk eene diepe studie van Bilderdijk gemaakt heeft. Dat voorgevoel werd niet bedrogen, maar heerlijk voldaan; wij genieten den vollen stroom der wegsleepende dichtkunst en we hooren met welgevallen naar de

harpslagen van dezen dichter. Harpenaar is hij in den vollen zin van het woord, en de hymnen, die het speeltuig ontstroomen, zijn eene machtige en triomfeerende verdediging des geloofs. Voor hem geldt ten volle het dichterlijk woord van Dr. Schaepman:

„Waarheid zien — en haar omkroonen
Met der schoonheid eeuw'gen krans,
Met de stralen, neêrgetooverd
Uit der heem'len zilverglans;
Waarheid zien — en haar doen leven,
Leven voor de onsterflijkheid,
't Is de schoonste hemelgave,
Slechts genieën weggeleid".

Die waarheid zag deze dichter in het licht der openbaring en in de ernstige studie, welke den Heer van Hoogstraten eene eereplaats toekent in onze eerste rijen. Die waarheid heeft hem ontvonkt; hij greep in de harpesnaren, en liederen rezen, grootsch en geweldig, opbeurend en bezielend, dankend en biddend, ter eere van God en Zijn Kerk. God wordt bezongen in Zijn oneindige majesteit en in Zijn oneindige liefde; Christus, de Godmensch, in Zijn overwinning en in Zijn eeuwig koningschap. Met vertrouwende godsvrucht zien we op naar de H. Moeder-Maagd en met bewondering staren we op de helden des geloofs: Dominicus en Thomas van Aquino. Voor den Paus der wetenschap en van het rozenkransgebed ruischen overheerlijke liederen.

De vurige verdediging des geloofs sluit bewondering niet uit voor anderen, die de volheid des geloofs niet bezitten, maar eenigszins aan den dichter verwant zijn, zoo als de geniale da Costa. Doch zij geeft krachtige wapenen in zijn strijd tegen Goethe en Voltaire. Onderscheiden van die soort van poëzie, doch eraan niet vreemd zijn eenige gedichten in dezen bundel, die ons op velerlei gebied zeer groote wijsheid aanbieden.

Niet alleen, dat de inhoud u boeit en verrukt, want de zangen zijn zoo frisch en zoo welluidend en tevens zoo machtig, dat ge den Nederlandschen zangberg met deze aanwinst van harte geluk wenscht. Lees b.v. *„Jezus Christus"* en ge zijt geneigd het gedicht onder de beste te noemen, die ge ooit gelezen hebt. *„Rozen"* moge

al niet oorspronkelijk zijn, het dichtje is zoo geurig en keurig mogelijk. Van oorspronkelijkheid gesproken: ik zou meenen, dat, op enkele uitzonderingen na, de Heer van Hoogstraten vrij wel alleen staat in opvatting en uitwerking onder onze dichters, voorzeker geen twijfelachtige eer. Onder die uitzonderingen behoort ook „*Parijs* (*in* 1873)". Ofschoon ik 't niet eens ben met Busken Huet, als hij beweert, dat deze stof door da Costa is uitgeput, moet ik toch rond bekennen liever „*Parijs*" van da Costa en van Schaepman te lezen, dan dat van v. Hoogstraten. Eigenaardig is: „*Aan de Genestet*", waar de dichter v. Hoogstraten dezelfde blijkt als de criticus v. Hoogstraten, want zeer geestig is ons daarin geheel het karakter der poëzie van de Genestet geteekend. Houdt ge van gespierde verzen, lees dan in „*De Vlucht der Wetenschap*" hoe onze eeuw gegeeseld wordt:

„Maar neen! wat gruwlen ooit een dolle Bacchusstoet
Bij 't heidendom bedreef, wen razend en verwoed
Van 't dwelmziek feestgetier, zelfs moederlijke handen
In harer zonen bloed en lillende ingewanden
Zich dompelden; — geen zweem was 't van dat helsch venijn,
Dat in deze eeuw de lust van half Euroop moet zijn,
En niet het lichaam slechts, maar Godgewijde zielen
Door meer dan aspis-gift wil moorden en vernielen!"

Ge meent Bilderdijk te lezen; doch hoe jammer, dat de toon zakt in 't bijna prozaïsche:

„O werelddeel, vol glans, waar zijt gij toe geraakt!"

Koninklijke verzen genieten we in:

„Uit Rome stroomt uw licht! Geen Christen kan bezwijken
Bij 't dreunen dezer aard, bij 't schudden van haar rijken;
Bij 't brullend helgeloei van 't Godvervloekend woord
Der bandelooze Pers. Hij heeft zijn God gehoord
In 't woord des martelaars, van Oost- tot Avond-stranden,
Van Noord tot Middagzon nog koning in zijn banden!
Dat woord drupt lafenis, drupt leven, regen, hoop,
Wekt kracht en stervensmoed, hoe hel en wereld loop."

Nu en dan komen in dezen bundel rijmlooze verzen voor, doch zelfs door een van Hoogstraten gebouwd, willen ze er bij ons niet al te gemakkelijk in. Ook zou men eenige woorden uit dezen dichtschat kunnen aanwijzen, welke beter in andere veranderd werden; doch waartoe de kleine critiek?

Van tijd tot tijd legt de dichter zijn harp een wijle neêr en speelt zijn lied op een veel kleiner instrument, doch dan slaat de vrees ons om 't hart, dat het zwakke speeltuig breken zal door den slag van de machtige hand, die steeds gewoon is in de harp te slaan. De Heer van Hoogstraten is somtijds luimig en wil in twee of meer regels eene groote waarheid leeren. Doch, ofschoon we in die kleine dichtjes veel vernuft opmerken, behoeven we toch niet bevreesd te zijn, dat te veel van onze lachspieren zal gevorderd worden.

Over het algemeen is de Heer van Hoogstraten wat zwaar; populair zal hij niet spoedig worden, — of het Nederlandsche volk moest spoedig, in zijn voordeel, veranderen. Bij hen echter, die gaarne gouden vruchten hebben op zilveren schalen, die genot vinden in poëzie en daarin voedsel zoeken voor geest en hart, wordt de dichter van Hoogstraten gevierd en zal hij een blijvende plaats veroveren. Van zijne verzen hier eene analyse te geven, is niet uitvoerbaar. Hoeveel bladen zou zulk een arbeid vorderen? Toch zou de analyse niet geheel evenredig wezen aan de grootte der verzen, daar het ons voorkomt, dat er soms wel wat had kunnen worden weggelaten, zonder aan de duidelijkheid en kracht van het gedicht te schaden.

Wij hebben slechts eene aankondiging geschreven, een woord van warme waardeering. Mogen velen daardoor worden opgewekt om deze zangen te lezen en dikwerf te lezen, om verlicht te worden door de wetenschap van dezen dichter en, ontgloeid door zijn geestdrift, het hosanna der zegepraal mede te jubelen, dat uit deze gedichten zoo machtig en triomfeerend opstijgt.

L. J. J. Hageraats.

Disputatio de aetate qua conscripta est Historia Augusta. Scripsit Henricus Vermaat S. J. Lugduni Batavorum, apud J. W. van Leeuwen (Maarsmansteeg), 1893.

Onder bovenstaanden titel is voor eenige weken aan de Leidsche Universiteit een proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de klassieke letteren verdedigd, welks schrijver, de Eerwaarde Heer H. Vermaat S. J., zijn verdienstelijken arbeid als antwoord op eene prijsvraag, door de letterkundige faculteit der Groninger Hoogeschool uitgeschreven, kort te voren eene eervolle vermelding mocht waardig gekeurd zien. Na aandachtige lezing van dit proefschrift aarzel ik niet het eene doorwrochte en degelijke verhandeling te noemen, die den geleerden schrijver en de inrichting van onderwijs, waaraan hij verbonden is, alleszins tot eer strekt.

De schrijver heeft niet, zooals de titel zou doen verwachten, zijn wetenschappelijk onderzoek alleen beperkt tot den tijd, waarin de *Historia Augusta* is samengesteld, doch heeft daarenboven in verband met die vraag verschillende andere quaestiën trachten op te lossen, die omtrent de schrijvers (of den schrijver) dezer levens van Romeinsche keizers, van Hadrianus tot Carinus, en van pretendenten voor de keizerlijke waardigheid sinds lang door philologen en historici zijn opgeworpen en in den laatsten tijd vooral door Duitsche geleerden opnieuw zijn besproken. De vraag, in welken tijd deze keizergeschiedenis is geschreven, hangt nauw samen met andere twistpunten, o. a. of wij in dit geschrift het werk hebben van één dan wel van meer auteurs, in het laatste geval, wat ieder van hen tot die verzameling van biographieën heeft bijgedragen; of wij die levens als eene meer of min betrouwbare getuige voor de keizergeschiedenis der tweede en derde eeuw te beschouwen hebben dan wel als eene monsterachtige falsificatie. Deze en andere vragen staan met elkander in zulk nauw verband, dat het onderzoek naar den tijd der wording van de *Historia Augusta* noodzakelijk tot de behandeling der andere geschilpunten voert. De geachte schrijver nu heeft met grondige kennis van het veld, waarop hij zijn onderzoek instelde, met veel scherpzinnigheid, in helderen Latijnschen stijl, waarin men met moeite een vlek zou kunnen aanwijzen, al deze vragen trachten te beantwoorden.

Na eerst den stand der quaestie te hebben uiteengezet, heeft hij de vele en uiteenloopende meeningen, die in de laatste jaren

vooral omtrent de genesis der *Historia Augusta* en de daarmee samenhangende twistpunten door geleerden, onder wie ik slechts Mommsen en Dessau noem, zijn verdedigd, aan eene grondige critiek onderworpen en, waar die meeningen hem onaannemelijk schenen, met veel talent bestreden. En nu moge het ook al niet in alle opzichten gelukt zijn, de moeilijkheden te hebben opgelost, en al is de zaak hiermede niet afdoende beslist (ik twijfel zeer of iemand ooit er in zal slagen dien Gordiaanschen knoop te ontwarren), toch moet erkend worden, dat de schrijver in dit wetenschappelijk onderzoek tot zeer aannemelijke conclusiën komt en aan zijne meeningen een groote mate van probabiliteit heeft gegeven. Om iets te noemen, waarin naar mijn inzien de schrijver zeer overtuigend heeft gedisputeerd, ik geloof niet, dat iemand, na zijne bestrijding van Dessau aandachtig te hebben gevolgd, nog het oordeel van dezen geleerde zal onderschrijven, dat de *Historia Augusta* van het begin tot het einde één doorloopende leugen en het werk van een falsaris uit het laatst der vierde eeuw is. Kortom, de philoloog, die ook later nog aan den strijd over de „scriptores *Historiae Augustae*" wil deelnemen, zal, dunkt mij, noodzakelijk rekening moeten houden met de resultaten van onderzoek, welke het proefschrift van den Heer Vermaat ons geeft.

Wanneer wij niet wisten, wat de rechtstreeksche aanleiding is geweest voor den geachten schrijver om dit onderwerp te behandelen, n.l. een door de Universiteit te Groningen daarover gestelde prijsvraag, dan zou mij de verdienstelijke wijze, waarop de schrijver zich van zijn taak heeft gekweten, haast doen betreuren, dat hij het talent, waarvan zijn proefschrift onmiskenbare bewijzen draagt, heeft moeten gebruiken aan de oplossing van raadselen betrekkelijk de armzalige schrijvers van zulk een jammerlijk product als de *Historia Augusta* is, ongenietbaar van vorm en inhoud, *mera cloaca*; want dien naam verdient, laat ons het eerlijk erkennen, het werk van deze (aangenomen dat zij twee of meer in getal zijn) *Suetonii quasi-imitatores servum pecus;* en ware het niet, dat wij dit geschrift, bij gebreke van andere getuigen, altijd nog als eene, zij het dan ook een zeer troebele, bron van de keizergeschiedenis te beschouwen hadden, wij zouden het gemis er van niet diep bejammeren. Ik bewonder den moed, waarmee de schrijver toegerust blijkt om ter beantwoording der gestelde quaestie die onverkwikkelijke lectuur

door te worstelen en die *farrago* zoo grondig om te werken als zijne verhandeling getuigt. Ik voor mij erken gaarne, dat eene hernieuwde lezing van de „scriptores *Historiae Augustae*", wat ik mij tot beter verstand der disputatio had opgelegd, mij aan het einde er van gekomen een zucht van verademing deed slaken.

Doch laten wij dit ter zijde; hier immers gold het de beantwoording eener gestelde vraag, niet eigen keuze van een onderwerp uit de klassieke letterkunde. Wat hier meer geldt is de wijze, waarop de schrijver dat onderwerp heeft behandeld in zijn proefschrift, en daarom zeg ik, om deze beoordeeling te besluiten, dat het ons in den schrijver een man toont van ernstige en degelijke studie, die op waardige wijze den ouden roem der Nederlandsche philologie gehandhaafd heeft en wiens eerste wetenschappelijke arbeid ons nog veel belooft voor de grondige beoefening der klassieke letterkunde en voor een deugdelijk onderwijs in de oude talen, waarop het Katwijksche gymnasium steeds heeft mogen roemen.

Dr. L. J. W. Smit.

A. v. d. Wiel. De gregoriaansche zang. Zijne voordracht en begeleiding. Utrecht, v. Rossum, 1888.
A. v. d. Wiel. Methode voor het aanleeren van den gregoriaanschen zang. Dl I, II en III. Utrecht, 1891, 1892.

Met groot genoegen kondig ik in dit tijdschrift de bovengenoemde werkjes aan, die ten volle de aandacht verdienen van al degenen, die zich met den gregor. zang bezighouden en vooral van hen, die zangers — ze mogen klein of groot zijn — te onderrichten hebben in de uitvoering van St. Gregorius' wonderbare melodieën.

Die boekjes zijn kostelijk, en ronduit verklaar ik, dat zij het beste zijn, wat op dit gebied ten onzent, ja ook, voor zoover mij bekend is, in het buitenland verschenen is: het zijn boekjes naar mijn hart. Doch laat mij ze een oogenblik nader beschouwen en aldus bij het publiek inleiden, indien dit nog noodig mocht zijn.

Reeds in 1888 verscheen het eerstgenoemde boekje en werd in het *St. Gregorius-Blad* door pater v. d. Heuvel met warmte aanbe-

volen. Of echter het boekje zooveel aftrek gevonden heeft als het verdiende? Ik durf het niet zeggen. Misschien is het velen, die kennis maakten met de brochure, gegaan gelijk in dergelijke gevallen wel eens meer pleegt te geschieden: men ziet het werkje door, men vindt er nog al aardige dingen in, ook veel wat òf minder bevalt òf tegen heerschende gewoonten indruischt en — och! er komen zooveel boekjes, waarmede men hetzelfde doet! — men legt het ter zijde. De heer v. d. Wiel echter liet het niet bij zijn eerste brochure, maar na zijn theorie uiteengezet te hebben, komt hij een paar jaar later een illustratie leveren op zijn eerste boekje en geeft ons een leer-methode om tot de schoone uitvoering te komen, waarvan hij in 1888 gesproken had, een methode, die klinkt als een klok.

Om het al aanstonds te zeggen: de heer v. d. Wiel doet in zijn boekjes drie zeer goede dingen: hij volgt bij zijn voordracht de regels der Benedictijnen, brengt bij zijn begeleiding van het gregoriaansch de methode van Piel en Schmetz in toepassing en gebruikt bij zijn zangoefeningen (1e afdeeling) de cijfermethode.

Wat de voordracht aangaat, daarvoor zijn tegenwoordig twee richtingen, scholen, methoden, of hoe men ze noemen wil; laat mij ze noemen de Duitsche en de Fransche, die van Regensburg en die der Benedictijnen, de eerste vertegenwoordigd door de Caecilia-Verein, Haberl, Lans, de tweede door Dom Pothier, Dom Kienle, v. d. Wiel. In hoofdzaak komen beide natuurlijk overeen, in bijzonderheden, voornamelijk in het uitvoeren der notenfiguren en neumen, wijken zij af. Een voorbeeld: volgens de Duitsche school moet aan alle stijgende notenfiguren, *podatus scandicus*, een crescendo gegeven worden, waardoor de laatste of hoogste noot het hoofdaccent ontvangt; volgens de Fransche school krijgt de *eerste* noot van zulk een figuur het hoofdaccent en wordt het accentueeren van de volgende noot of noten geregeld naar verschillende omstandigheden, te veel om hier op te noemen. Als de uitdrukking niet wat te krachtig was, zou ik de eerste methode meer een zingen volgens de natuur, natuurzang, willen heeten, de tweede meer een zang volgens kunstregels, kunstzang; maar absolute opgevat zijn beide woorden, *natuurzang* en *kunstzang*, vooral tegenover elkander geplaatst, te sterk van uitdrukking, wijl in den door mij genoemden natuurzang wel degelijk veel kunst en in den gequalificeerden kunstzang veel natuur is. De Benedictijnen gronden zich bij het geven hunner

regels op de traditie en ontwikkelen hun methode van de voordracht eener notenformule uit den grondvorm, in welken oudtijds die formule geschreven werd. Wanneer men die oorspronkelijke vormen bestudeert, ziet men, dat iedere formule de ontwikkeling is van één noot, n.l. de eerste, zoodat de volgende niets anders zijn dan een verlenging, hetzij naar boven, hetzij naar beneden, van die eerste noot.

Allerbelangrijkst zijn de toelichtingen der Benedictijnen op dit stuk. Of daarmede tevens *bewezen* is, dat men oorspronkelijk die neumen ook aldus gezongen heeft, is mij nog niet recht duidelijk, voornamelijk omdat een dergelijke uitvoering in alle opzichten een zeer hoog ontwikkeld kunstgezang is. Wat hiervan ook zij, indien het mij geoorloofd is een eigen meening te hebben, moet ik verklaren, dat de methode der Benedictijnen in mij een warmen verdediger vindt. Met beide methoden kan men tot een goede en schoone uitvoering komen. Wat de Duitsche betreft, men herinnere zich wat hier te lande ten beste gegeven is op enkele der St. Gregorius-vergaderingen, waarop volgens die wijze gezongen werd, of men ga naar Regensburg, Münster of Keulen, om haar in al hare volmaaktheid te hooren; en wat de Fransche aangaat, de kloosters der Benedictijnen, Maredsous en andere, staan gastvrij open om daar die kunst te vernemen; in beide gevallen krijgt men het uitstekendste te hooren en wordt het bewijs geleverd, dat volgens beide methoden heerlijk kan worden gezongen. Toch, ik heb het zoo juist reeds gezegd, vind ik persoonlijk de voordracht der Benedictijnen schooner, wegens de rijkere afwisseling, die daarin gevonden wordt. Hierbij blijft natuurlijk de quaestie der zangboeken uitgesloten, want al gebruikt men Dom Pothier's zangboeken niet, men kan daarom nog zeer goed zijn wijze van zingen toepassen op de officieele editie van Pustet. De heer v. d. W. huldigt ook die wijze van zingen en tracht haar hier ingang te doen vinden; dat is het doel van zijn eerste brochure, dat is ook de eigenaardigheid van zijn methode en zangoefeningen, vooral in het 2e en 3e deeltje.

Wat het tweede punt, n.l. de begeleiding, aangaat, hierin heeft de heer v. d. W. zich als voorbeeld gekozen Piel en Schmetz, wier wijze van accompagneeren gebaseerd is op de voordracht der Benedictijnen, en die in verband met de verschillende wijze van uitvoering eener zelfde notenformule, ook een verschillende wijze van begeleiding geven. Dit is een zeer ordelijk systeem, dat alle vroegere

in de schaduw stelt. De methode zelf is uitvoerig uiteengezet in het *St. Gregorius-Blad*. Men moge het al hier of daar niet eens zijn met de auteurs, wegens een minder welluidend akkoord, het groote geheel is een werk van logisch denken en fijnen kunstsmaak. Op de voorbeelden, die de heer v. d. W. aanhaalt en uitwerkt, heb ik een paar aanmerkingen. Zoo is op blz. 42 het akkoord op *De* van *Deus* wat leeg; op blz. 43 wil de begeleiding van *responsum* mij niet bevallen; blz. 46 komen op de woorden *sedes* en *dicit* octaafgangen voor tusschen de melodie en de bas, wat zeer leelijk klinkt, en op het woord *duodecim* een octaafparallel tusschen tenor en sopraan. Dit gedeelte van v. d. W.'s verhandeling is slechts kort en wordt ook naderhand in de leermethode niet meer besproken. De auteur verwijst naar de boeken, waarin dit uitvoeriger behandeld is.

En nu het derde punt: de cijfers. Deze methode is door den heer v. d. W. in het 1e deeltje van zijn leergang ingevoegd. De oefeningen voor eerstbeginnenden zijn daar zoowel in cijfers als in noten. Hij zelf maakt gebruik van de cijfers en met het beste succes. Ik geloof het gaarne. De ondervinding van degenen, die het met cijfers beproeven — ook van mij zelven — bewijst met den dag meer en meer het praktische van die methode voor kinderen en minder bedreven zangers, althans voor het *zuiver* zingen, en leeren treffen, en dit is toch altijd een hoofdzaak. Maar evenmin als de ondergeteekende is de heer v. d. W. een cijferist (vergun mij het woord) tot in het uiterste. Ik vind met hem, dat men, na de jongens zuiver te hebben leeren zingen met cijfers, hen zonder veel moeite (ook *dat* bewijst de ondervinding) op noten kan leeren zingen. En daarom vind ik het opperbest dat in Deeltje II en III de cijfers totaal verdwenen zijn om voor goed plaats te maken voor de noten.

Gaarne zou ik uit de eerste brochure eenige voorbeelden aanhalen, om te doen zien, hoe de auteur regels geeft voor de voordracht en die regels illustreert; edoch zonder noten is dit een ondankbaar, om niet te zeggen vervelend werk; overigens is de prijs van het net gedrukte boekje wel zoo laag gesteld (50 cents), dat zelfs de meest onbemiddelde liefhebber het zich kan aanschaffen.

Wat mij bijzonder veel genoegen heeft gedaan, is, dat de auteur, zoowel in zijn eerste brochure als in Deel III van zijn *Methode*,

ook eenige bladzijden heeft gewijd aan den rhythmus der hymnen, en wel zoo, dat hij *alle* hymnensoorten bespreekt, de asclepiadeïsche en sapphische strofen zoowel als de jambische en trochaeïsche verzen. De uiteenzetting is duidelijk gelijk overal. De meening van den schrijver is, dat dergelijke metrische teksten ook metrisch gezongen moeten worden, d. w. z. dat het versaccent gaat vóór het woordaccent. Zeer terecht. „Alleen het metrisch accent bewaart den aard, den stijl van soortgelijke stukken en de eenheid, de gelijkvormigheid in zijne deelen. *Men lette daarom bij dergelijke vooral syllabische gezangen weinig of niet op den klemtoon der woorden, doch brenge, zonder echter den tekst geweld aan te doen, het metrisch accent wat meer op den voorgrond, en geve aan den zang eene gewoon reciteerende beweging*". Ik geloof, dat hierop bij het zingen der hymnen over het algemeen nog te weinig wordt gelet, ofschoon het bij de meeste — de meeste zijn immers syllabisch — toch gemakkelijk te observeeren is; bij de geneumiseerde of rijker versierde is het soms vrij ondoenlijk.

Mag ik te dezer plaatse een moeilijkheid voorstellen in de theorie der hymnen-voordracht, gelijk hij door v. d. W. in navolging van Pothier en Kienle is voorgeschreven? De moeilijkheid geldt de trochaeïsche versmaat. Laat ons een voorbeeld nemen:

Pange lingua gloriosi
Corporis mysterium
Sanguinisque pretiosi
Quem in mundi pretium
Fructus ventris generosi
Rex effudit gentium.

Deze zes regels zijn er eigenlijk maar drie.

Pange lingua gloriosi Corporis mysterium
Sanguinisque pretiosi quem in mundi pretium
Fructus ventris generosi Rex effudit gentium.

Ieder dezer versregels is, gelijk het in de poëtica heet: een *tetrameter catalecticus in syllabam* of *versus septenarius*, d. w. z. een trochæïsch vers van 4 voeten, waarvan iedere voet of dipodie bestaat uit — ⏑ — ⏑, terwijl van den laatsten voet één syllabe wegvalt:

Pange lingua | gloriosi || Corporis my | sterium enz.

Nu heeft elke dipodie *twee arses* of twee accenten, een hoofdarsis aangeduid door $\overset{''}{—}$ op de eerste lettergreep, de tweede, een nevenarsis, $\overset{'}{—}$ op de 3e lettergreep van iedere dipodie. Zoodat het schema van het aangehaalde vers volgens de leer der poëtica zou zijn als volgt:

$\overset{''}{—}\ \breve{}\ \overset{'}{—}\ \breve{}$ Pange lingua | $\overset{''}{—}\ \breve{}\ \overset{'}{—}\ \breve{}$ gloriosi || $\overset{''}{—}\ \breve{}\ \overset{'}{—}\ \breve{}$ Corporis my | $\overset{''}{—}\ \breve{}\ \overset{'}{—}$ sterium enz.

Volgens deze beschouwing moet men dus zingen:

$\overset{''}{=}\ \overset{'}{—}$ Pange lingua $\overset{''}{=}\ \overset{'}{—}$ gloriosi

$\overset{''}{=}\ \overset{'}{—}$ Corporis $\overset{''}{=}\ \overset{'}{—}$ mysterium enz.

Hier tegenover leert Dom Pothier — en hem volgen Kienle en v. d. Wiel — dat het hoofdaccent valt op de 3e, 7e, 11e en 15e lettergreep, hetgeen tot resultaat heeft dat men zingen moet:

$\overset{'}{—}\ \overset{''}{=}$ Pange lingua $\overset{'}{—}\ \overset{''}{=}$ gloriosi

$\overset{'}{—}\ \overset{''}{=}$ Corporis $\overset{'}{—}\ \overset{''}{=}$ mysterium enz.

Aan welke zijde is nu het recht? Ik geef toe, dat kadens van vers en melodie beide vóór Dom Pothier's regel zijn, maar de andere regel dan?

Andere hoofdstukken van de brochure handelen over de voortreffelijkheid van den gregoriaanschen zang en zijne aesthetische waarde (een met gevoel en warmte geschreven hoofdstuk!), over de schrijfwijze van dien zang, over de kerktonen en hun karakter, en deelen hieromtrent kort en zakelijk al het wetenswaardige mede.

Het eerste deeltje der *Methode* begint met een zeer lezens- en behartigenswaardige inleiding, dienstig voor den onderwijzer. De heer v. d. W. is uitnemend praktisch: dit blijkt uit het vele, wat hij ons in die enkele bladzijden geeft, en ook uit de volgende, waarin hij bespreekt, hoe men de kinderen op de hoogte brengt van de verschillende muziektonen. Hij gebruikt hier ook om de ligging der heele en halve tonen duidelijk te maken het middel van 8 kinderen op een rij te plaatsen, waarbij die 8 kinderen de 8 tonen eener volledige reeks (= octaaf) voorstellen, maar zóó dat de af-

standen van de kinderen die *heele* tonen voorstellen grooter zij dan die der kinderen die *halve* tonen voorstellen. Elders doet men hetzelfde door 8 kinderen in een kring te plaatsen met hetzelfde verschil van afstand.

Verder heeft de auteur bij de oefeningen toegepast de methode Galin-Paris-Chevé, niet alleen wat de cijfers aangaat, maar ook voor het leeren treffen der intervallen: deze methode beschouwt namelijk de tonen uit een geheel ander oogpunt dan tot dusverre geschiedde en geeft daardoor ook meer zekerheid bij het leeren treffen der toonsafstanden. „Het eigenaardige dier methode — zegt de schrijver — bestaat hierin, dat iedere toon niet beschouwd wordt als een op zich zelf staand geheel, maar als deel uitmakende van een reeks, en voor het treffen der intervallen o. a. de tonen met elkaar vergeleken worden niet dan in verband met de geheele reeks. B. v.: Alle tonen behooren tot, zijn genomen uit een dezer twee reeksen: *do-re-mi-fa-sol*, *sol-la-si-do*. Bij klimmende melodie is *mi* nu niet anders dan de 3e toon uit de reeks *do-sol*, bij dalende uit de reeks *sol-do*. De uiterste tonen dezer reeks, *grondtoon* en *dominant*, komen daardoor en relief, en worden de rendez-vous, de mijlpalen bij den zang. Moet een toon uit de stijgende reeks verbonden worden met een anderen uit de dalende, dan wordt voor den eersten de geheele stijgende reeks en voor den laatsten de dalende tot den te treffen toon in de gedachte doorloopen. Heeft men te zingen: *do-re-mi-re-do*, dan noemen de leerlingen in hun gedachte na den laatsten klimmenden toon *mi*, waar zij dus een weinig rusten, nog de ontbrekende *fa-sol*, en vervolgens voor de te treffen *re* nog de ontbrekende uit de dalende reeks *sol-fa-mi*. Zoo worden ook de intervallen beschouwd in verband met de accoorden, waartoe zij behooren, en dit wel volgens den natuurlijken weg. Immers wij zelven, wanneer wij een interval te zingen hebben, b. v. *re-si* (sext), dan treffen wij die niet, omdat wij ons een juiste voorstelling maken van dat interval — sext, maar dan weten wij dat *re-si* behoort tot het accoord van *sol* en in verband daarmede valt ons het zingen der sext zeer gemakkelijk. Dus ook afgescheiden van het cijferschrift levert de aangegeven methode vele voordeelen, vooral ook omdat zij den leerlingen een beter inzicht geeft in het karakter van toon en klank". — Hierop zijn al de oefeningen, die dienen om intervallen te leeren zingen, trefoefeningen, gebaseerd:

een hoogst verdienstelijk procédé. Maar er is nog iets, wat vooral in dit eerste deeltje zeer praktisch gezien en dus verdienstelijk is, n.l. dat de eerste oefeningen den omvang van een kwint of kwart niet overschrijden. Wie ooit jongens heeft leeren zingen, weet hoe weinig kinderen, als ze pas beginnen, méér zingen dan den omvang van kwart of kwint. De ontwikkeling van dien geringen omvang is mede de taak van den onderwijzer, en daartoe leenen zich die eenvoudige eerste oefeningen zeer goed. Want de leermeester kan gaandeweg de oefeningen *do-sol*, *sol-do* hooger en lager laten zingen, waardoor de stemomvang geleidelijk toeneemt. Hierbij voeg ik als mijn innige overtuiging, dat alleen *die* onderwijzer zijn jongens *zuiver* leert zingen, die zelf zuiver zingt en zijne leerlingen of wel zonder instrument, alleen met eigen stem, of wel met viool leert zingen. Piano's, orgels, al wat iets te maken heeft met de gelijkzwevende temperatuur, leert de jongens *valsch* zingen, zoodat zij, daarna zonder begeleiding zingend, *moeten detoneeren;* terwijl alleen diegenen, die leerden zingen op de door mij voorgestelde wijze, n.l. van een zuiver zingend onderwijzer of een zuiver bespeelde viool, bij een gezang zonder begeleiding, natuurlijk servatis servandis, niet detoneeren. Dit laatste heeft ook het onschatbare voordeel, dat dergelijke zangers, eenmaal volleerd, geen mis, of wat ook, meer kunnen zingen met begeleiding van piano of orgel, daar de zuivere kelen in wanklank zijn met die onzuivere instrumenten. Hieruit volgt dan ook weer, dat men meer zijn toevlucht moet nemen tot *vocale* composities en *dat* blijft voor de kerk toch maar *het ware*, al moeten de meeste menschen er nog wat aan gewoon raken.

Als een eigenaardigheid in de besproken werkjes vermeld ik ook de muzikale dictées, gelijk v. d. W. ze noemt, waardoor niet alleen de oplettendheid gaande wordt gehouden maar ook de kennis, de zekerheid van tonen zeer bevorderd wordt.

Het eerste deeltje is ook zeer rijk aan voorbeelden: de kinderen krijgen daarbij uiterst weinig theorie te hooren, maar blijven steeds aan het zingen, wat veel aangenamer voor hen is, hun meer ambitie doet houden en daarom alleen reeds zeer aan te bevelen is.

Nadat de kinderen in het eerste deeltje geoefend zijn in het zingen der accoorden *do, sol, fa, re-fa-la*, in het gebruik van *si* ♭, in crescendo en diminuendo, in het verbinden van 2—5 of meer tonen op een syllabe, gaat de auteur in Dl. II over tot het gregoriaansch.

Hier krijgen de kinderen — zij zijn nu meer ontwikkeld — wat meer theorie te hooren, bijv. over de kerktonen, maar moeten vooral veel voorbeelden zingen, eerst Hollandsche, dan Latijnsche, in de verschillende tonen; deze gezangen zijn alle syllabisch en ontleend aan de officieele zangboeken, edoch met de wijzigingen, die de heer v. d. W. voor zijn methode noodzakelijk achtte. Niemand zal daarin — de auteur schijnt daarvoor te vreezen — een poging zien, om de officieele gezangen te verbeteren; toch is er, dunkt mij, wel iets bedenkelijks in, dat de leerlingen nu geoefend worden met gezangen, die ze naderhand heel anders zullen moeten zingen. Ook de psalmenzang wordt in dit deeltje beoefend.

Het derde deeltje is gewijd aan den formulenzang en de uitvoering der notengroepen. Het systeem der Benedictijnen, besproken in de brochure, voorbereid in de twee eerste deeltjes, wordt heel dit deel door in volle toepassing gebracht. De voortreffelijkheid van deze zangoefeningen in het licht te stellen, is ondoenlijk voor wie slechts over een kleine ruimte te beschikken heeft. Maar dit is zeker: deze oefeningen brengen tot een volmaaktheid in den zang, die ik tot dusverre bij nog geen enkel koor heb mogen opmerken. Misschien zou men kunnen zeggen, dat het ideaal, hetwelk de schrijver nastreeft, voor onze „durchschnitt"-koorzangers en -zangertjes wel wat hoog ligt, en dat de zang afdaalt in minutieusiteiten, die ons doen denken aan de ietwat gekunstelde, ietwat coquette, en daarom onder dit opzicht door enkele kunstcritici gewraakte uitvoeringen van Lamoureux' orkest: het zij zoo, maar dan moet men ook zeggen, dat men iets zeldzaam geäcneveerds en volmaakts te hooren krijgt. De zanger, hij moge klein of groot zijn, die deze oefeningen doorgestudeerd en zich eigen gemaakt heeft, is meer dan een gewoon zanger; en met een koor van zulke kunstenaars verovert men de harten der geloovigen ook door het zingen van gregoriaansch.

Een hoofdstuk over den rhythmus der muziek van St. Gregorius besluit het geheel, dat ons niet alleen, gelijk ik reeds aanteekende, den heer A. v. d. W. als een zeer praktisch muziekonderwijzer doet kennen, maar ook leert, dat gregoriaansch-zingen lang niet ieders werk is, dat dit gezang waarlijk in degenen, die het willen zingen, *veel* vereischt, wat bij de meesten, die het uitvoeren, in de verste verte niet gevonden wordt. Neen, niet aan den eersten den besten „ophakker", die een graduale ter hand neemt, en in zijn genoegzaam-

heid meent, dat dit voor wèlopgevoede menschen eigenlijk geen muziek is, is het gegeven St. Gregorius' heerlijke melodieën te zingen, ik zeg niet op kunstvolle, maar zelfs op dragelijke wijze. Die voordracht eischt kennis die gemist wordt, oefening die verwaarloosd wordt, piëteit die verre te zoeken is bij velen.

Moge v. d. W.'s boekjes hierin verandering brengen; moge de gregoriaansche zang wederom meer beoefend en bemind worden door de zangers, weer liever gehoord en beter gesmaakt worden door de geloovigen.

Hageveld. W. P. H. Jansen, Pr.

Bericht aan onze lezers.

In de eerstvolgende aflevering voor Februari hopen wij de belangrijke encycliek van Onzen Heiligen Vader Paus Leo XIII over de H. Schriftuur, in den authentieken Latijnschen tekst met de Nederlandsche vertaling, als *Bijlage* aan onze lezers aan te bieden.

EEN NATUURONDERZOEKER [1]).

(Vervolg van Dl. CIV, blz. 69 vv.)

II.

„Pour tous les yeux attentifs, c'est un spectacle à la fois étrange et d'une grandeur singulière que celui des insectes industrieux, déployant dans leurs travaux l'art le plus raffiné. L'instinct porté ainsi au plus haut degré, dont la nature offre des exemples, confond la raison humaine. Le trouble de l'esprit augmente, lorsque intervient l'observation patiente et minutieuse de tous les détails de la vie des êtres les mieux doués sous le rapport de l'instinct." E. Blanchard.

Dit is het motto, waaronder Fabre zijn *Souvenirs* heeft in het licht gegeven. Zeker is er in die geheimzinnige macht, waardoor sommige dieren gedreven worden, zooveel wetenschappelijks en zooveel vaardigheid ter toepassing, dat zij, wier geloof in een almachtigen Schepper en Bestuurder dezer wereld zwak is, zich te vergeefs in raadselen verdiepen.

Daar zijn er, die het dier verstand toeschrijven. „Een weinigje verstand", zeggen zij. Maar indien zij gelijk hebben, dan is dat „weinigje verstand" toch meer dan het deel der meeste natuurkundigen van onze verlichte eeuw. Uit eenige proeven van Fabre, in een vorig artikel vermeld, is intusschen gebleken, dat men dat geloof aan verstand wel weêr op zij mag zetten.

---

[1]) J. H. Fabre, *Souvenirs entomologiques.* Etudes sur l'instinct et les moeurs des insectes. Paris, Ch. Delagrave.

Ch. Darwin stelt alles op rekening van het toeval. Een toevallige verandering wordt erfelijk, zegt hij, vooral als zij voordeelig blijkt te zijn, en zoo ontstaan uit een zelfde soort verschillende soorten van dieren in verschillende richting. Ofschoon het geenszins gemakkelijk aan te nemen is, dat het zoo kunstig lichamelijk samenstel van vele dieren, dat b.v. het oog door elkander opvolgende toevallige veranderingen ontstaan zou zijn, moeilijker is het te gelooven, dat de bewonderenswaardige uitingen van het instinct zich op dezelfde wijze zouden ontwikkeld hebben, allermoeilijkst te begrijpen, hoe lichamelijke en instinctmatige verandering gelijken tred heeft kunnen houden.

Als in de hier volgende artikelen meermalen zal worden aangetoond, hoe volmaakt de samenwerking is van een allertreffendst instinct en lichamelijk vermogen, dan zal bij menigen lezer het verlangen ontstaan, te weten, hoe Darwin's oordeel omtrent deze en dergelijke bevindingen luidt. Om die reden mogen Darwin's beschouwingen *Over het instinct* hier vooraf een plaats vinden. Wij voegen enkele opmerkingen daarbij; niet om strijd te voeren of critiek te oefenen, maar om Darwin's redeneeringen te verduidelijken, zijn korte aanhalingen weer in het verband te plaatsen, waaruit zij genomen zijn, ook om eenige vergissingen te herstellen.

Vooreerst begrijpt Darwin zeer goed, dat hij een of ander moet aanwijzen, waaruit het minstens aannemelijk wordt, dat *in den natuurstaat* der dieren ooit verandering van instinct heeft plaats gehad.

Na eene inleiding van ruim vier bladzijden tot het punt in kwestie komend, zegt hij: „Daar verandering van instincten in den natuurstaat en erfelijkheid van zulke veranderingen tot op zekere hoogte noodzakelijk zijn voor de werking der teeltkeuze, behoorden hier zooveel mogelijk voorbeelden gegeven te worden; maar gebrek aan ruimte belet mij dit". Men zal het misschien betreuren, dat gebrek aan ruimte juist optreedt, als de verhandeling op het punt staat hoogst belangrijk te worden. Haasten

wij ons daarom er bij te voegen, dat deze zinsnede slechts een rhetorische figuur is, want onmiddellijk vervolgt de schrijver: „Ik kan slechts verzekeren, dat instincten zeker veranderen, b.v. het trekinstinct"; en nu volgen er vier voorbeelden.

1°. „Het trekinstinct van sommige vogels is veranderd in richting en in uitgestrektheid en is geheel verloren gegaan."

Deze onregelmatigheden bij het trekken der vogels worden ook door Prof. Schlegel besproken [1]). „De Spreeuw is in het grootste „gedeelte van Midden-Europa trekvogel... en op de veel meer „noordelijk gelegene Fär-eilanden, waar de Spreeuw in de nabijheid „der menigvuldige schapenkudden gedurig voedsel vindt, is hij een „standvogel.... Er zijn ook vogels, die slechts in sommige jaren, „wanneer er gebrek aan voedsel is of eene overbevolking plaats „heeft, hunne gewone standplaatsen verlaten.... Ook blijven de „grenzen, welke iedere soort van vogels inneemt niet altijd de„zelfde.... Sommige vogels uit andere werelddeelen dwalen ook „door stormen of andere omstandigheden van hun verblijf af en „verschijnen dan als vreemdelingen in plaatsen, waar hun soort ge„heel onbekend was." Voegen wij hierbij een getuigenis, dat meer bijzonder op ons land betrekking heeft. F. A. Baron van Voorst tot Voorst zegt [2]): „Nu de plassen bijna overal droog gelegd zijn, is „het getal der boutschieters aanmerkelijk verminderd". Men ziet, de jager laat een schakel uit de redeneering weg, nl. minder plassen, *minder eenden*. Zoo natuurlijk vindt *hij* dit laatste. Alle vogels zoeken voedsel; de eenden zoeken ook water. Dit geschiedt volkomen *volgens* hun instinct. Het afdwalen door storm heeft met het instinct niets te maken. Men mag dus Darwin een zekere behendigheid niet ontzeggen, als hij dit „verandering van trekinstinct noemt".

Darwin heeft korten tijd vóór zijn dood een werkje in handen van Prof. Romanes gegeven, die het onder den naam „nagelaten verhandeling" heeft gepubliceerd. In dat werkje is vooral gezocht naar *voorbeelden*, die de instinctsverandering der dieren moeten bewijzen. Het krach-

---

[1]) Schlegel, *De vogels van Nederland*, Voorrede XV.

[2]) F. A. Baron van Voorst tot Voorst, *Handboek voor den jager en voor hen, die het wenschen te worden.*

tigst zou daar wel het voorbeeld van de houtsnip zijn, „die zonder „eenige bekende oorzaak de gewoonte heeft aangenomen, om in „Schotland te broeden". Dit bericht is ontleend aan Thompson. Maar Thompson zegt zelf [1]: „Het schijnt uitgemaakt, dat de trek- „kende en niet trekkende individu's van elkander verschillen". Het schijnt dus, dat men niet te doen heeft met eenzelfde soort vogels, dat voor een gedeelte van instinct veranderd is, maar met twee verschillende soorten, die elk hun instinct trouw blijven.

Een ander voorbeeld: „In de Vereenigde Staten hebben de zwa- „luwen en andere vogels hun tochten in den allerjongsten tijd over „een veel grooter gebied uitgebreid". Maar het is van algemeene bekendheid, dat sommige vogels, de zwaluwen bovenal, volgens eene eigenaardigheid van hun instinct het gezelschap der menschen zoeken. Ook is het bekend, dat menschen uit alle werelddeelen zich in den allerjongsten tijd in de Vereenigde Staten over een veel grooter gebied hebben uitgebreid. De eigenaardigheid van het „gezellig instinct", reeds door de ouden aangewezen, vindt hier dus bevestiging, in plaats van verandering te ondergaan.

Nog één voorbeeld zij hier om wille van zijn naïveteit vermeld: „Een rotgans (Bernicla brenta), die gewond was, leefde negentien „jaar in gevangenschap; in de eerste twaalf jaar werd zij elke lente „gedurende den trektijd onrustig, en zocht, evenals andere gevangen „individu's van deze soort, zoover mogelijk naar het noorden te „gaan; in de latere jaren echter hield zij geheel op in dien tijd „van het jaar eenige bijzondere aandrift te verraden". Tot zoover Thompson. Arme rotgans, zoo is men genegd te zeggen, die niettegenstaande eene verwonding twaalf maal den jaarlijkschen tocht met de „andere gevangen individu's van deze soort" tracht mede te maken! Darwin's beschouwingen zijn echter niet zoo teerhartig: „*Blijkbaar*", zoo concludeert hij, „*was dus het trekinstinct geheel verloren gegaan*".

2°. „De nesten van vogels verschillen somtijds naar de plaats, „waar zij worden aangebracht en naar de landstreek."

In de hierbovengenoemde „nagelaten verhandeling" wordt een

---

[1]) *Nat. Hist. of Ireland: Birds*, II, 247—87.

aantal voorbeelden genoemd. Om er den lezer eenig denkbeeld van te geven, schrijven we, volgens de vertaling van Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen, de merkwaardigste alinea af.

a. „Wij weten dat de snijdervogel gaarne kunstmatige draden „gebruikt in plaats van ze zelf te spinnen. Een wilde distelvink „nam eerst wol, daarop katoen en eindelijk dons, die men in de „nabijheid van zijn nest had gelegd."

Menigeen zal de kracht dezer woorden niet begrijpen. Een vurig Darwinist geeft ons deze verklaring [1]): „Il suivait nécessairement „un autre procédé avant que l'industrie de l'homme lui eut offert „ses produits". De distelvink heeft in vroeger tijd onmogelijk katoen in zijn nestje kunnen leggen, want er was geen katoen. Zijn instinct is dus veranderd. De snijdervogel hecht zijn nest zoo aan takken en bladeren, dat het wel eenigszins op naaiwerk gelijkt. Paardenhaar en kunstmatige draden zijn daarvoor bijzonder geschikt. Bij gebrek hieraan weet hij zelf door ineenvlechting iets, dat op een draad gelijkt, te vervaardigen. Maar vroeger waren er geen draden, door menschenhand vervaardigd, en de vogel kon ze niet gebruiken. Nu gebruikt hij ze. Dus zijn instinct is veranderd. Wij laten de waarde dezer redeneeringen aan den lezer ter beoordeeling.

b. „Het gewone roodborstje bouwt dikwijls onder schutdaken. „In één zomer zijn 4 dergelijke gevallen waargenomen."

Vier gevallen in één zomer is waarlijk niet te veel gezegd, want de zaak is zeer gewoon. Schlegel zegt [2]), „dat er ten onzent velen „overwinteren en alsdan meestal hun verblijf vestigen bij of in ge„bouwen, vooral in schuren, stallen en broeikassen". Volgens denzelfden geleerde maken zij hun nest somtijds in het gras, maar gewoonlijk tusschen boomwortels en steenen; staat het vrij tusschen het gras, dan is het boven gesloten, de ingang ter zijde; anders is de bovenzijde geopend. Volgens de bevinding van jeugdige nestjes-

---

[1]) *Comptes Rendus*, 1870.

[2]) *De vogels van Nederland.*

kenners in de wildrijke streken van Noordwijkerhout nestelen zij veel in de holle stammen van oude knotwilgen. In het kort, zij kiezen het liefst een tegen wind en regen beschut plaatsje. 't Is dus geen wonder, dat men ze onder een schutdak vindt, waar zij misschien den winter zonder stoornis hebben doorgebracht. Maar wij begrijpen de zaak verkeerd. De geschiedenis van het roodborstje moet in één adem gelezen worden met die van den snijdervogel en distelvink. Vroeger kon het roodborstje onmogelijk onder een schutdak nestelen, omdat er geen schutdaken bestonden. Thans doet het zoo. Dus is het instinct van dit vogeltje veranderd.

c. „In Wales bouwt de huiszwaluw (Hirundo urbica) tegen „loodrechte klippen, in het geheele vlakke land van Engeland „echter tegen de huizen."

Deze zwaluw, in 't Hollandsch ook *melkstaartje* genaamd, is volgens Schlegel even algemeen verspreid als de boerenzwaluw, en wordt alzoo in geheel Europa aangetroffen. In ons land nestelt zij evenals in het vlakke land van Engeland aan de buitenzijde der woningen op het land, maar ook in de steden; vooral kiest zij gaarne een plaatsje tegen de vensters van natuursteen, zooals men die aantreft in kerken en groote gebouwen. Bij Plinius draagt zij onder anderen den naam *„sylvestris"*. Naar aanleiding hiervan zegt M. le Comte de Buffon [1]): „Ce n'est pas sans raison que les Anciens don„naient à cette hirondelle le nom de *sauvage;* elle peut à la vérité „paroître familière et presque domestique si on la compare au grand „martinet, mais elle paroîtra sauvage si on la compare à notre „hirondelle domestique [2]). Elle s'approche de l'homme lorsqu'elle „ne trouve point ailleurs ses convenances; mais, toutes choses étant „égales, elle préfère pour l'emplacement de son manoir une avance „de rocher à la faillie d'une corniche, une caverne à un peristile".

---

[1]) Buffon, Tom. VI, p. 313.

[2]) De huiszwaluw (urbica) heet in 't Fransch: hirondelle *de fenêtre*, daar zij niet zelden tegen steenen vensters nestelt. De boerenzwaluw (domestica) heet in 't Fransch *domestique*, ook wel *de cheminée*. Zij nestelt dikwijls binnenshuis.

Deze zwaluw nestelt alzoo gaarne tegen de klippen, maar een steenen huis, vooral de gebeeldhouwde natuursteen van sommige gebouwen, is, zooals men overal kan zien, even geschikt voor de aanhechting van haar nest als een klip. Daar nu in het vlakke land van Engeland geen „loodrechte klippen" zijn, bouwt zij haar nest tegen de loodrechte muren der woningen, evenals in Nederland. Waar klippen zijn, zooals in Wales, kiest zij de klippen. De omstandigheden, waarin het dier leeft en wegens de ontzettende uitbreiding zijner soort moet leven, zijn niet overal juist gelijk. Daaruit volgt echter volstrekt niet dat het instinct veranderd is.

d. „In het Arctische Amerika begon Hirundo lunifrons (Ri„chardson, *Fauna Boreali-Americana* p. 331) in het jaar 1825 „voor de eerste maal tegen huizen te nestelen, en de nesten „waren niet op hoopen samengedrongen en elk van een buis„vormigen ingang voorzien, maar onder de dakgoten in een rij „bevestigd, en geheel zonder ingangsbuis of slechts met een „vooruitspringenden rand."

Het Arctische Amerika is dat deel van Amerika, dat boven den noordpoolcirkel en voor een klein gedeelte daaronder gelegen is; en daar nieuwsberichten uit zoo ver verwijderde streken niet zelden zeer belangwekkend zijn, moge een letterlijke aanhaling van Richardson hier eene plaats vinden.

„Dit soort zwaluwen (Hirundo lunifrons) werd in 1820 door Major „Long nabij de Rocky Mountains, waar het overvloedig voorkomt, „ontdekt. In hetzelfde jaar werd het in groot getal door het reis„gezelschap van John Franklin gezien, op hun tocht van Cumber„land House naar Fort Enterprise, en aan de kusten van Point Lake, op 65° N. B., waar, zooals men het volgend jaar waarnam, „de eerste aankomst den 12den Juni plaats had. De saâmgebouwde „nesten komen veelvuldig voor tegen de wanden der rotsklippen „van de Barren Grounds en zijn niet ongewoon langs geheel den „loop der Slave- en der Mackenzie-rivier. Den 25sten Juli van het „jaar 1825 vertoonde een aantal dezer zwaluwen zich voor het „eerst op Fort Chepewyan en bouwde haar nesten onder de dakgoten

„van het woonhuis, ongeveer zes voet boven een balcon, dat zich over „de geheele lengte van het gebouw uitstrekt, en een wel bezochte „wandelplaats is. Zij moesten dus bij het binnenvliegen van haar „nest over de hoofden der voorbijgangers scheren, waarom zij des „te meer een voorwerp van nieuwsgierigheid en verwondering der „kinderen waren, die haar voor het eerst aanschouwden; ja, zij „verkozen het woonhuis boven de hoogere dakgoten der pakhuizen, „en den volgenden zomer keerden zij in grooter aantal op dezelfde „plaats terug. Fort Chepewyan bestaat een aantal jaren, en handels- „faktorijen zijn in de pelterij-streken, ofschoon ver van elkander „verwijderd, reeds voor anderhalve eeuw opgericht; dit nu is, voor „zoover ik vernemen kon, het eerste voorbeeld, dat dit soort in de „wijd uitgestrekte landen ten noorden van de groote meeren zich „onder de bescherming van den mensch gesteld heeft. Wat is de „reden, dat het vertrouwen in den mensch, waarmede de Schepper „van het heelal dit soort, zoo goed als de andere zwaluw-familiën, „begiftigd heeft, zoo plotseling in werking is gekomen?... De „tegen rotsen gebouwde nesten zijn op en tegen elkander aange- „bracht en elk heeft aan het bovengedeelte een onregelmatigen „buisvormigen ingang van één of twee duim (inch) lang. Onder de „goten van een huis zijn de nesten op een enkele rij, niet saâm- „gehoopt; de vorm is in overeenstemming gebracht met de plaats, „waar het nest wordt aangebracht, en de buisvormige ingang wordt „òf geheel gemist, òf is een enkele rand geworden" [1]).

---

[1]) „This species was discovered in 1820, by Major Long, near the Rocky Mountains, where it abounds. In the same year it was seen in great numbers by Sir John Franklin's party, on the journey from Cumberland House to Fort Enterprise, and on the banks of Point Lake, in latitude 65°, where its earliest arrival was noted, in the following year, to be the 12th of June. Its clustered nests are of frequent occurrence on the faces of the rocky cliffs of the Barren Grounds, and they are not uncommon throughout the whole course of the Slave and Mackenzie Rivers. On the 25th of June, in the year 1825, a number of them made their first appearance at Fort Chepewyan, and built their nests under the eaves of the dwelling-house, wich are about six feet above a balcony, that extends the whole length of the building, and is a frequented promenade. They had thus to graze the heads of the passengers on entering their nests, and were moreover exposed to the curiosity and depre-

Om het laatste het eerst te behandelen, zij hier opgemerkt, dat de samenhooping der nesten het gevolg is van een telken jare weêr terugkeeren der vogels op dezelfde plaats. Zoo lang de geheele muur van een huis niet bezet is, kiest het nieuw aankomend paar eveneens een plaatsje onder de goot. Wie eerlijk is, zal niet willen volhouden, dat men daaruit eene verandering van instinct kan afleiden. Maar een grootere moeilijkheid is deze, dat de zwaluw onder de dakgoot den buisvormigen ingang van haar nest òf geheel verzuimt òf althans slechts voor de benedenhelft afbouwt.

Die buisvormige ingang dient blijkbaar ter beschutting tegen regen en tegen het langs de rotsen druipend water. Een onder de dakgoot bevestigd nest loopt geen gevaar, noch voor het een, noch voor het ander. Zeer juist is de uitdrukking van Richardson „adapted to the situation", want dit is ook op den ingang van toepassing. Men zou moeten onderzoeken, of deze zwaluw, als ze haar nest in voor den regen ontoegankelijke kloven bouwt, ook wel zooveel werk van den ingang maakt. Immers ook tegen de rotsen is het een *onregelmatige* buisvormige ingang. Fabre zegt, dat het instinct der dieren zich schikken kan naar die omstandigheden, welke zich van tijd tot tijd voordoen *in de gewone orde der zaken*. Dit is een eigenschap van alle instincten. Het is geen verandering van instinct, want dan zou hetzelfde individu in één dag tijds van instinct ver-

---

dations of the children, to whom they were novelties; yet they preferred the dwelling-house to the more lofty eaves of the store-houses, and in the following season returned with augmented numbers to the same spot. Fort Chepewyan has existed for many years, and trading posts, though far distant from each other, have been established in the fur-countries for a century and a half; yet this, as far I could learn, is the first instance of this species of swallow placing itself under the protection of man within the widely extended lands north of the great lakes. What cause could have thus suddenly called into action that confidence in the human race, with wich the Framer of the universe has endowed this species, in common with others of the swallow tribe?... When attached to cliffs, the nests are clustered together, and each has an irregular tubular entrance at the top, an inch or two long. Under the eaves of a house, the nests are in a single line, not clustered; their form is adapted to the situation, and the tubular entrance is either entirely wanting or reduced to a mere ledge."

anderen en den volgenden dag weêr tot zijn vorig instinct terugkeeren. Deze eigenaardigheid is oorzaak, dat sommige menschen den dieren wel eens verstand willen toekennen. Nu, verstand is het niet; maar de zaak is toch zoo opmerkelijk, dat wij wel met de kinderen overwegen mogen:

„O zeg, o zeg ons, aardig beest,
Wie toch uw meester is geweest".

Maar de hoofdzaak is hier „dat in het Arctische Amerika Hirundo „lunifrons in 1825 voor het eerst tegen huizen begon te nestelen".

In den tekst van Richardson is het bepalend lidwoord, dat bij dwelling-house staat zeer treffend. „De zwaluwen begonnen te Chepewyan tegen *het* woonhuis te nestelen." Maar is er dan slechts één woonhuis te Chepewyan? In het jaar 1825 ja, toen was er slechts één, zooals uit Richardson's woorden blijkt. Ziehier eene beschrijving van die streken, ontleend aan het *Leerboek der aardrijkskunde naar 't Hoogduitsch van J. G. T. Cannabich door Jan J. T. Wap*, verschenen in 1837, waarbij men in 't oog houde, dat Fort Chepewyan op 57° N. B. gelegen is.

„De gebergten van deze streek zijn slechts van middelmatige „hoogte en behooren tot het *Steenachtige* of *Rotsgebergte (Rocky-„Mountains)*, dat, in onderscheiden takken, van het Z. naar het N. „loopt, en welks noordelijke gedeelte, om de menigvuldige ijsvelden, „ook den naam van het *Blinkende gebergte* draagt. Het klimaat is „zeer onderscheiden. Hoe verder men naar het westen komt, hoe „verder men zich van de Hudsonsbaai verwijdert, hoe zachter de „lucht wordt. Daarentegen heerscht in de noordelijkste streken, „waar onmetelijke ijsklompen de zee bedekken, eene hevige koude. „Van de 68° af houdt alle boomgewas op. De zuidelijke streken „hebben eenen vruchtbaren grond, die geheel met bosschen van de „schoonste ijken, ceders, ahorn-, pijn- en andere boomen, en met „eene menigte wilde struikgewassen en kreupelhout bedekt is. De „voortbrengselen zijn ossen, wilde ossen, paarden, geiten, wilde „schapen, allerlei wild, dat pelterijen levert, velerhande gevogelte, „wilde rijst, gember, Europeesche groenten, ijzer, koper, lood, vitriool. „De voornaamste rijkdom bestaat echter in pelterijen, die de bevers, „vossen, eene soort van wolven, beeren, lynxen, marders, visch-

„wezelen, minxen, otters en bisamratten leveren, waardoor de Euro-
„peanen uitgelokt worden, om van de Hudsonsbaai en van Canada
„af in deze streken en zelfs tot in het Steenachtig Gebergte door
„te dringen; daarom hebben ook de Engelsche maatschappijen, die
„handel in pelterijen drijven, en waarvan de eene de Hudsons- en
„de andere de Noordwestmaatschappij heet, hier faktorijen. . . . De
„*inwoners*, behalve de weinige Europeanen, die zich in de forten of
„handelsfaktorijen ophouden, enkel inboorlingen, zijn grootendeels
„nomaden, die zich met jagt, visscherij en oorlogvoeren bezig
„houden. Deze inwoners die men met den algemeenen naam *Indianen*
„noemt. . . . kan men in *Noord-* en *Zuid-Indianen* verdeelen. . . .
„Van de handelsfaktorijen der Europeanen merken wij op: *Chepe-*
„*wijan*, handelsplaats van de Noordwestelijke maatschappij, aan het
„Athapeskowmeer, *Slave Fort*" enz.

Uit een en ander mag men besluiten, dat Cheperwyan in die dagen bestond uit een aantal pakhuizen en een groot woonhuis door meerdere familiën bewoond. Tegen dat huis nu heeft Hirundo lunifrons haar nest gebouwd en plotselings doen zien, dat haar gedrag volkomen overeenstemt met dat van zooveel andere soorten harer familie over de geheele wereld. Zoolang er in de Poolstreken van Amerika geen huizen bestonden, kon zij niet tegen de huizen nestelen, maar had men tien eeuwen vroeger daar huizen gebouwd, de zwaluw zou tien eeuwen vroeger gedaan hebben, wat zij nu in 1825 begonnen is. De verandering zetelt niet in het instinct der zwaluwen, maar in de koopmansvaardigheid der Engelschen. Wie zal uitmaken, of het dier, dat in den winter deze streken verlaat, al niet eeuwen lang in zuidelijker gewesten het gezelschap der menschen gezocht of er zich althans niet afkeerig van getoond heeft?

Doch nu doet zich de moeilijkheid van een andere zijde voor.

Waarom, zoo kan men vragen, heeft dan de zwaluw niet aanstonds na de oprichting der factorijen daar genesteld? Want Chepewyan bestond een goed aantal jaren „for many years" en voor anderhalve eeuw zijn er reeds faktorijen opgericht.

Het huis te Chepewyan, van dakgoten en van een balcon voorzien, is een huis van lateren datum. Bij de eerste nederzetting waren woonhuis en pakhuis onder eenzelfde dak gebouwd, want alle begin is moeilijk. Die faktorijen zijn stapelplaatsen van dierenhuiden. Moet de lucht der kattenvellen hier onopgemerkt blijven? Zou daar

de reden niet liggen, dat de zwaluw ook later wel tegen het woonhuis, maar niet tegen de pakhuizen nestelde? Te Voorhout is een plaats, waar nooit een zwaluwennest gezien wordt, noch in den stal, noch in de schuren, noch tegen het huis, noch in den hooiberg. Dit is eene bijzonderheid. Maar op die plaats verblijft een man, die minnaar van katten is. Vier kan men er op 't allerminst aantreffen.

In een noot merkt Richardson op, dat *Hirundo fulva* ongeveer 16 jaar eerder tegen de huismuren was begonnen te nestelen in de Western-States. Dat is alzoo dezelfde geschiedenis. Darwin zegt er van: *„Men kent eveneens nauwkeurig den tijd van een dergelijke ver- „andering in de gewoonten van Hirundo fulva"*. Richardson verhaalt op andere plaatsen, dat de Barn-swallow, de boerenzwaluw, dezelfde, die zich in Holland ophoudt en door de Franschen *hirondelle domestique* of *de chéminée* genoemd wordt, bij de oprichting van Fort Franklin in groot aantal gevonden werd in een voor tien jaar verlaten gebouwtje; alsook dat deze zwaluw geregeld te Chepewyan nestelde in een van de gebouwen afgezonderde schuur (outhouse).

e. De vertaler van Darwin Dr. H. Hartogh Heys van Zouteveen voegt aan de hier opgesomde instinctsveranderingen nog deze toe: „Pouchet heeft aangetoond *(Comptes Rendus*, No. 10, 1870), dat „de huiszwaluw (Hirundo urbica) in Frankrijk tegenwoordig een „geheel ander nest bouwt, dan in het begin dezer eeuw, en de „verschillen tusschen deze twee soorten van nesten en de voor- „deelen van het tegenwoordige boven het vroegere nauwkeurig „beschreven".

Ziedaar zeker een getuigenis van belang, wel waardig aan een nauwkeurig onderzoek onderworpen te worden.

Maken wij kennis met den Heer Pouchet. De Heer Pouchet van Rouaan, die geneesheer schijnt geweest te zijn en meerdere titels onder zijn naam vermeldt, heeft reeds in het jaar 1841 een werk uitgegeven onder den titel *Zoölogie classique*. Dit werk is vervat in twee deelen 8°. Men vindt daarin eene beschrijving van alle soorten der op aarde levende wezens. Het is n. l. eene compilatie van één of meer uitgebreide werken. Moet er op het boek een aanmer-

king gemaakt worden, het zal zeker deze zijn, dat de compilator, die kleine gedeelten uitschrijft van tamelijk uitgebreide verhandelingen, daardoor niet zelden onvolledig is en tengevolge dier onvolledigheid ook groote onjuistheden begaat. 't Is dan ook voor één menschenverstand een moeilijke zaak van alle levende wezens ook maar een weinigje te weten.

De huiszwaluw (Hirondelle de fenêtre, urbica) beschrijvend, zegt Pouchet: „L'hirondelle de fenêtre est d'un blanc pur sur toute la „région inférieure du corps, tandis que le dessus est d'un noir lustré „a reflets bleus". Dit is een goed begin; doch daar Pouchet de andere helft van den volzin weglaat, wordt hij niet slechts onvolledig, maar ook zeer onjuist. Immers de huiszwaluw is van boven zwart met een blauwen tint, *behalve daar ter plaatse, waar langzamerhand de staart begint.* Daar heeft zij een zeer in 't oog loopende, groote, helderwitte vlek. Zij wordt hierom ook de zwaluw „met witten stuit" en „melkstaartje", in 't Fransch „au croupion blanc", genoemd. Dit is een der kennelijkste onderscheidingsteekenen tusschen haar en de *boeren*zwaluw, welker bovendeelen metaalglanzig zwartblauw zijn.

De huiszwaluw heeft ook tot onder toe gevederde pooten; wat bij de boerenzwaluw volstrekt niet zoo is. Prof. Schlegel zegt: „Zij „is terstond te herkennen aan de met witte vederen bekleeden „voetwortel en teenen". Deze eigenaardigheid wordt ook door Pouchet geheel over het hoofd gezien.

Ongetwijfeld is het beter geen beschrijving te geven dan eene, die zoo onjuist is.

Een bladzijde verder maakt Pouchet zich aan een dergelijke onjuistheid schuldig bij de beschrijving van het nest der boerenzwaluw. Volgens hem heeft dit nest den vorm van een halven cylinder. Dit is waar, maar 't is slechts de helft, aangehaald uit de werken der bekende schrijvers. Als de zwaluw tegen een vlakken muur bouwt is het nest half-cylindervormig. Doch als zij een hoek uitkiest, wat even zoo dikwijls het geval is, beschrijft de omgang van haar nest het vierde gedeelte van den cylinder. Op een balk neêrgelegd is het somtijds rond. Buffon zegt [1]), na ingesteld onder-

[1]) Buffon, Tom. VI, p. 304.

zoek: „Il y en avait de deux grandeurs et de deux formes différentes; „les plus grands représentoient un demi-cylindre creux, ouvert par „le dessus, ... les plus petits occupoient les angles et ne formoient „que le quart d'un cylindre" [1]). Schlegel, wiens beschrijvingen zoo kort mogelijk zijn, wacht zich wel dergelijke verkeerde voorstellingen te geven. Hij zegt eenvoudig: „Zij bouwt haar ... nest liefst tegen de balken binnen in de huizen". Dit is voldoende, want wie weet niet, dat het nest nu eens in een hoek, dan weder tegen den vlakken muur ligt Een voorstelling echter, zooals die van Pouchet, is in staat u van den weg te brengen, en het mag zelfs twijfelachtig heeten, of hij, die zoo schrijft, zelf wel verder doorgelezen heeft bij een schrijver van gezag, of hij zelf zich wel een goede voorstelling der zaak gevormd heeft.

Maar men zal wellicht meenen, dat hier te lang verwijld wordt bij een werk van het jaar 1841. We laten dan verder dit boek zijn waarde, om ons bezig te houden met Pouchet's bevinding van het jaar 1870, door hem beschreven in een artikel van zeven bladzijden, opgenomen in de *Comptes Rendus* van 1870. Na een korte inleiding zegt de schrijver: „Des observations sur la nidification de l'hiron- „delle de fenêtre m'ont révélé que durant la première moitié du „siècle actuel, celles-ci y ont introduit de notables perfectionnements.

„M'ayant fait apporter des nids de cette hirondelle pour les dessiner „je fus tout étonné de voir qu'ils ne ressemblaient nullement à „ceux que j'avais autrefois collectés. C'était à peine si je pouvais „y croire; je n'y ai cru qu'en en ayant des preuves matérielles sous „les yeux, et en comparant entre eux des nids anciennement enlevés „par moi sur nos vieux monuments, et conservés depuis environ „quarante ans au Muséum de Rouen, et des nids tout récemment „construits dans les nouveaux quartiers de cette ville; puis en „comparant enfin les derniers aux figures et aux descriptions que „l'on trouve dans les oeuvres des naturalistes.

„Bien que cette comparaison des nids anciennement deposés au „Muséum avec les nids récemment dénichés me parût établir péremp- „toirement ce que j'avance, je me mis à visiter nos monuments et

---

[1]) Buffon spreekt hier over een onderzoek in de schoorsteenen; daar komen slechts de twee genoemde vormen voor.

„nos rochers, une lunette à la main, pour apprécier jusqu'à quel „point cette révolution s'étendait. Sur les nids qui peuplent les „arceaux du portail de nos églises, je vis que beaucoup d'entre eux „offraient encore l'ancienne structure, soit qu'ils ne fussent que de „vieilles constructions reparées par leurs habitants, soit qu'ils se „trouvassant récemment édifiés par des architectes arriérés, ce qui „était difficile à débrouiller; puis, de place en place, on trouvait des nids „de forme nouvelle, mêlés a ceux de l'ancienne construction. Au con„traire, dans les rues toutes nouvelles percées a Rouen, les hiron„delles ont partout bâti sur leur nouveau modèle".

Men ziet, de nesten, die op de rotsen, en verre weg het grootste deel van die op de oude monumenten gevonden worden, zijn nog volkomen gelijk aan de exemplaren, die Pouchet voor 40 jaar heeft nageteekend en in het museum ter bewaring gegeven. Maar dat Pouchet voor 40 jaar eenige van die nesten gehaald, nageteekend en in het museum ter bewaring gegeven heeft, bewijst volstrekt niet, dat die andere nesten er toen ook alreeds niet „hier en daar" lagen. De plotselinge verwondering van den onderzoeker na veertig jaar, de woorden: „m'ayant *fait apporter* des nids de *cette* hirondelle" alsook deze: „je me mis à visiter, une lunette a la main" bewijzen onherroepelijk, dat hij nooit een ornitholoog geweest is.

Maar bovendien, waar zijn de overgangsvormen tusschen oud en nieuw? Of heeft een gedeelte van de zwaluwen, die een vorig jaar allen volgens den ouden trant bouwden, het volgend jaar plotseling de nieuwe nesten gebouwd, „qui ne ressemblaient nullement à ceux „que j'avais autrefois collectés"? Dit strijdt niet weinig tegen Darwin's theorie. „Natura non facit saltum", zegt die geleerde telkens. Vraagt men hem daarom naar tusschenvormen, hij antwoordt, dat zij verdwenen zijn, omgekomen in den *„strijd voor het bestaan"*. Maar Darwin spreekt over perioden van duizenden en duizenden jaren uit den voortijd. Hier is echter sprake van veertig jaren tijds; en daarom vragen wij met recht: waar zijn de tusschenvormen? Zij zijn er niet: „on trouvait des nids de forme nouvelle, mêlés à ceux de l'ancienne construction".

Doch beschouwen wij den vorm der beide nesten.

We kunnen voor dit oogenblik de beschrijving van het „oude nest" in weinig woorden samenvatten. Het heeft ongeveer den vorm van een halven bol, aan den vlakken muur bevestigd. Het is dus

van boven gesloten, terwijl de toegang een kleine ronde opening is, ter zijde van den bovenkant aangebracht.

Het „nieuwe nest" wordt door Pouchet als volgt beschreven: „De nieuwe nesten daarentegen zijn, in plaats van den bolvorm te „naderen, gelijk aan het vierde deel van den halven hollen eivorm, „met zeer verlengde polen; de drie vlakken van doorsnijding zijn „geheel aan de muren der gebouwen gehecht, met uitzondering van „dat aan den bovenkant, waar de ingang gemaakt is. Deze ingang „der nieuwe nesten is, in plaats van een eenvoudige ronde opening, „zooals bij de oude constructie, een zeer lange dwarse spleet, aan „de onderzijde gevormd door een uitholling van den rand der door„snede, aan de bovenzijde door het gebouw, waaraan het nest be„vestigd is; deze opening, welker uiteinden afgerond zijn, heeft „een lengte van 9 tot 10 centimeter, bij een hoogte van slechts 2" [1].

Het nest, wat hier wel omslachtig wordt aangeduid, geeft echter niets buitengewoons te zien. Men kan het op alle Hollandsche boerderijen vinden. Binnenshuis in schuren en stallen, maar ook buiten onder de overstekende kappen der gebouwen ligt het in een hoek, hoog tegen de zoldering gebouwd. Als hoek kiest de zwaluw twee muren, dikwijls ook een muur en een bint. Dit geeft twee vlakken van doorsnijding van den halven eivorm. De zolder of de overkapping is het derde vlak. Neemt men de helft van een ei, en vervolgens het vierde deel van die helft, dan heeft men een figuur dat juist in den bovenhoek van een kamer past, en in het klein de gedaante van een zwaluwennest te zien geeft. Maar op die wijze aangebracht zou het nest van boven geheel zijn afgesloten. Daarom is de bovenrand uitgehold, zooals Pouchet zegt, of liever, het nest

---

[1]) „Les nouveaux nids, au contraire, au lieu de se rapprocher de la forme globuleuse, représentent le quart d'un demi-ovoïde creux, ayant les pôles fort allongés et dont les trois sections adhèrent totalement aux murailles des édifices, à l'exception de celle d'en haut, où se trouve pratiquée l'entrée. Cette entrée des nouveaux nids, au lieu d'être un simple trou arrondi, comme dans l'ancienne construction, est *une très-longue fente transversale*, formée en bas par une échancrure du bord de la section, et en haut par l'édifice auquel adhère le nid; cette ouverture, dont les extrémités sont arrondies, offre une longueur de 9 à 10 centimètres sur une hauteur de 2 seulement."

is aan den voorkant niet geheel tot boven aan toe doorgetrokken, en een langwerpige spleet blijft als ingang open. Geen twijfel, of de meeste lezers van *De Katholiek* hebben dikwijls zulk een nestje gezien.

Maar dit is het nest *niet* van de huiszwaluw (Hirundo urbica, hirondelle de fenêtre); het behoort aan de boerenzwaluw (Hirundo domestica, domestique, de cheminée).

Verder: de boerenzwaluw nestelt niet slechts in schoorsteenen of binnenshuis, maar ook aan den buitenkant der woningen, onder goten en overkappingen en het overstekend gedeelte der rieten daken. Men kan zich hiervan overtuigen op zeer veel boerderijen. Ook heeft Buffon reeds voorlang geschreven: „Lorsque „les maisons sont trop bien closes, et que les cheminées sont fer„mées par le haut, elle change de logement sans changer d'incli„nation, elle se refugie sous les avant-toits et y construit son nid, „mais jamais elle ne l'établit volontairement loin de l'homme".

Evenmin blijft deze zwaluw altijd op het land. Zij bouwt ook in de steden, en wel het gemakkelijkst „dans les rues toutes nouvelles percées", waar wellicht vóór twee jaar nog een boerderijtje stond. Het allereerste onderzoek, van Voorhout uit te Leiden ingesteld, bracht aan het licht, dat de *boeren*zwaluw daar nestelt aan den Stationsweg in de loodsen van den Katwijkschen stoomtramweg en aan den anderen kant der stad bij den stalhouder van Teijlingen aan het Utrechtsche Veer.

Dr. Schlegel zegt van de boerenzwaluw: „In onbewoonde streken „nestelt zij in rotsholten, ten onzent in allerlei gebouwen, vooral „in stallen of schuren, *ook in de buitenhuizen der steden*".

Twee zaken staan dus vast: dat het „nieuwe nest" van Pouchet volkomen gelijkt op het nest van de boerenzwaluw en dat deze zich ook in de stad, vooral in de buitenwijken vertoont. Als Pouchet dit geweten had, zou hij zich dan het nest van de *huis*zwaluw *hebben laten brengen?* En als hij bij het onderzoek, daarna ingesteld, tot die wetenschap gekomen was, zou hij dan nog in zijn artikel die teekenende woorden gebruikt hebben: „m'ayant *fait apporter* des nids de *cet* oiseau"? Zou hij dan niet uitdrukkelijk verklaard hebben: *En ik vergis mij niet wat de herkomst der nesten betreft, wel wetend dat de boerenzwaluw een nest bouwt, juist gelijk aan het door mij beschrevene?* Van dergelijke verklaring echter geen woord. Na

de beschrijving der beide nesten, somt Pouchet de voordeelen op van het een boven het ander [1]), en daarmede is zijn artikel geëindigd. Thans wordt de herinnering levendig, dat Pouchet in het jaar 1841 aan het nest van de *boerenz*waluw uitdrukkelijk den *halven* cylindervorm toekende, zonder iets meer daarbij te voegen. Zou hij „na veertig jaar" nog even onvolmaakte begrippen der zaak hebben als toen?

Het zijn echter slechts vermoedens. Wie geeft licht in deze duisternis? Zouden er natuurkundigen zijn, die deze wonderlijke zaak na Pouchet hebben onderzocht en bevestigd? Dit kan de conservator weten van het museum van natuurlijke historie te Rouaan.

Met verwijzing naar het artikel van Pouchet in de *Comptes Rendus* van 1870 wordt een schrijven gericht aan genoemden conservator. De briefschrijver geeft als zijn vermoeden te kennen, dat Pouchet zich vergist en het nest van de boerenzwaluw voor dat van de huiszwaluw heeft aangezien, en verzoekt inlichting en vraagt vooral, of de zaak ook later is bevestigd. Na veertien dagen kwam het antwoord: het bestond in de toezending van Pouchet's artikel met een plaat. Pouchet's artikel? En het is juist dat artikel wat aanleiding tot de vraag gegeven heeft. Doch hebben wij liever een open oog voor de beleefdheid van den Franschman, die niemand te na spreekt en toch een antwoord zendt.

Intusschen zijn wij ook in bezit gekomen van een plaat. Daar is vooreerst het „oude nest" van de huiszwaluw afgebeeld naar een photographie: het nest met de kleine ronde opening. De photopraphie is genomen op het oogenblik, dat het vogeljte, want het

---

[1]) „Assurément, le nouveau système de construction qu'affectent les hirondelles est un progrès sur l'ancien. Le plancher qu'il offre a la famille possède plus d'étendue pour ses ébats, et les petits s'y trouvent moins tassés les uns sur les autres. Cette longue ouverture permet aussi aux jeunes hirondelles de mettre leurs têtes dehors, pour respirer l'air pur ou se familiariser avec le monde extérieur; c'est pour eux un veritable balcon, dont l'ampleur est telle, qu'on y voit souvent deux petits en même temps, sans que leurs présence gêne les allées et venues de leurs parents, qui entrent et sortent sans les déranger; ce qui ne pouvait avoir lieu lorsque l'entrée du nid ne consistait qu'en un simple trou."

melkstaartje is kleiner dan de andere zwaluwen, er tegen aan vliegt. De staart is korter dan de toegeslagen vleugelen en weinig gevorkt; de witte stuit is duidelijk zichtbaar, ofschoon bijna door de vleugels bedekt; buik en borst zijn helder wit; de pooten zij niet zichtbaar. Naast dit nest is het nieuwe afgebeeld, volkomen volgens de beschrijving hierboven en dus een volkomen *boerenz*waluwennest. De vogel ontbreekt. Wel zijn de kopjes van twee jongen zichtbaar, waaraan echter niets kenmerkends valt te zien. Daarenboven is een derde nest afgebeeld; en hierbij staan de woorden: „*Nid d'Hiron-„delle de fenêtre d'après Rennie, non achevé selon moi*".

Om dit te begrijpen moeten wij terugkeeren tot Pouchet's beschrijving van het „oude nest", hierboven met weinige woorden aangegeven. Daar leest men: „Tous les naturalistes, et tels sont en „particulier Vieillot, Montbeillard, Rennie, Degland etc., disent, „en effet, que le nid de l'Hirondelle de fenêtre est globuleux *avec „une très-petite ouverture arrondie*". Men gelieve acht te slaan op den naam *Rennie*. De volgende alinea begint op deze wijze: „Rennie, „dans son *Architecture des Oiseaux*, a aussi représenté un nid d'Hiron-„delle de fenêtre; mais celui-ci est encore inachevé". Pouchet teekent nu dit nest na en schrijft er onder: „Nid d'Hirondelle de fenêtre „d'apres Rennie, non achevé selon moi".

Inderdaad geeft *de Duitsche bewerking van Rennie* een afbeelding, die volstrekt niet overeenstemt met de beschrijving. Volgens de beschrijving is het nest van de huiszwaluw bolvormig met kleine ronde opening; in de afbeelding is het nest van boven open; men zou zeggen: dat is het nest van de *boerenzwaluw*. Maar er is een vogel tegen het nest aan geteekend. Die vogel heeft een zeer lange staart, en deze staart is diep gevorkt, zijn poot, opzettelijk zichtbaar geteekend, is zonder vederen, de rug is ten einde toe donker, de buik is wit maar de borst is donker, en het geheel geeft een forsche gestalte te kennen. Dit zijn, voor wie 't weet, zes duidelijke kenteekenen, waardoor de boerenzwaluw van de huiszwaluw onderscheiden wordt. Deze zelfde kenteekenen geeft Rennie in zijn tekst ook voor de *boerenz*waluw op. Het licht breekt door. Onder die afbeelding staat het woord: *Haus*schwalbe, huiszwaluw, dit moet zijn: *Rauch*schwalbe, boerenzwaluw. De zaak is geëindigd. Het is niets anders dan een vergissing van den drukker. Maar dit bemerkt Pouchet niet. Hij teekent die afbeelding na; hij teekent een boeren-

zwaluw met al haar kenteekenen, tegen haar boerenzwaluwennest, en schrijft er onder: „Nid d'Hirondelle de fenêtre d'apres Rennie, non achevé selon moi". Pouchet kent in 1870 nog evenmin als in 1841 het verschil tusschen een huiszwaluw en een boerenzwaluw. Hoe kan hij dan getuigen, dat zijn „nieuwe nesten" door de huiszwaluw bewoond werden?

Na 1870 zijn weer drie-en-twintig jaren verloopen. Te Voorhout nestelt de huiszwaluw tegen een achttal ramen der katholieke kerk. Die nesten hebben de kleine ronde opening, juist als in de dagen van Plinius. In dezelfde plaats nestelt de huiszwaluw tegen het huis van den postbeambte. Het nest heeft de kleine ronde opening. Bij een aantal boeren, vooral aan de duinkanten, ligt het nest met de kleine ronde opening; daar liggen ook veel nesten, die van boven geheel open zijn, nesten van de boerenzwaluw.

Men vindt weinig menschen, die nauwkeurig acht geven op het onderscheid tusschen deze verschillende soorten van zwaluwen. Zij zijn er niettemin. De landbouwer Hoogendorp, een bejaard man, wonend op de Hofstede „Alkemade" in de Noordwijkerhoutsche duinstreek kent het onderscheid zeer goed. Vooral wijst hij op de witte stuit van den vogel, die het nest met de kleine ronde opening bouwt. Op de vraag, of er nooit verwisseling plaats heeft, klinkt zijn antwoord onverbiddelijk: „Neen, hoor, de kleine witte vogel bouwt buitenshuis het nest met den ronden toegang, de donkere zwaluw bouwt een open nest. Zoo is het altijd geweest en is het nu nog".

Eindelijk zij Schlegel vermeld, die in 1878 van de huiszwaluw schrijft, dat zij „in geheel Europa" wordt aangetroffen en dat „haar „groot uit klei vervaardigd nest, dat zij tegen de buitenzijden van „gebouwen vasthecht, de gedaante heeft van een hollen halven kogel, „met een nauwe, ronde opening, die tot ingang dient".

Volkomen in overeenstemming hiermede is de in 1878 verschenen tweede uitgave van een werk, dat in 1875 door de „Société d'Agriculture de France" bekroond werd, en den titel draagt *Architecture des nids* [1]). Daarin vindt men een allernauwkeurigste en zeer merk-

---

[1]) *Etude sur les oiseaux: Architecture des nids*, par M. F. Lescuyer Paris, J. B. Boillière et fils enz.

waardige beschrijving van een betrekkelijk klein aantal vogelnesten, waaronder ook dat van de huiszwaluw. Wij kunnen met de volgende aanhaling volstaan: „Quand arrive le moment de ménager l'ouverture „de son habitation, l'hirondelle de fenêtre prend la mesure de son „corps. Généralement elle donne à cette entrée vingt-cinq millimètres „de hauteur et vingt-sept millimètres de largeur". Vijf-en-twintig streep bij zeven-en-twintig; nauwkeuriger opgave van de kleine ronde toegang als deze kan zeker niemand verlangen.

3°. „Darwin heeft gezien dat bijen met vermiljoen verharde „en met vet week gemaakte was gebruikten en verwerkten."

Tot goed begrip van deze zaak halen wij hier eenige regels aan uit Burgersdijk [1]): „Het was wordt door de bijen aldus voortge„bracht: na de maag met honig gevuld te hebben, hoopen zij zich „in grooten getale dicht opeen; de spijsverteering heeft bij ver„hoogde warmte plaats, en nu worden er wasplaatjes aan de ringen „van het achterlijf afgescheiden; met het gewricht tusschen de „scheen en den voet der achterpooten wordt het was weggenomen, „met de kaken gekneed en tot verticaal hangende koeken, raten, „saamgevoegd, waarin aan weerszijden zeshoekige cellen geknaagd „worden".

Darwin heeft nu zulk een koek of raat weggenomen en een met vermiljoen gekleurden daarvoor in de plaats gesteld. Dit is wat hij bedoelt, zooals eenige bladzijden verder bij zijn proef aangaande den vorm der cellen blijkt.

Als de raten gesteld zijn, is voor de bijen de tijd gekomen, haar cellen te maken; en zie, de bijen van Darwin gehoorzamen aan den drang van haar instinct, niettegenstaande de bouwstof door een vijandig mensch min of meer bedorven is. Men moet wel, koste wat het koste, instinctsverandering willen bewijzen, om deze hierin te ontdekken. Wat hadden de bijen moeten doen? Het was verwijderen uit den korf? Dit zou eerder een instinctsverandering geweest zijn; want het strijdt tegen haar gewoonte. Het was onaangeroerd laten? Ook dit zou een verandering zijn, want het geschiedt in gewone omstandigheden nooit. Dit zou men kunnen verwachten

[1]) Burgersdijk, *School-atlas: Nat. hist.* blz. 50.

van bijen met verstand begaafd; doch die van Darwin hadden geen verstand.

„Andrew Knight zag zijn bijen, in plaats van arbeidzaam was [1]) „te verzamelen een mengsel van was en terpentijn gebruiken, „waarmede hij van hun schors ontdane boomen had bestreken."

Andrew Knight was niet op de hoogte der hedendaagsche wetenschap. De bijen verzamelen geen was, maar maken was [2]). Uit zijn woorden blijkt intusschen, dat deze bijen bezig waren haar koeken of raten te stellen. Bij dien arbeid hebben de bijen terpentijn noodig. Burgersdijk [3]) zegt: „De werkbijen volbrengen in de woning, „gewoonlijk een korf, soms een hollen boom, alle werkzaamheden, „maken de reten dicht met de harsachtige stof [terpentijn is die „harsachtige stof], die zij aan de knoppen van boomen ontleenen". Deze wetenschap dagteekent reeds van vorige eeuwen. In het jaar 1761 [4]) schreef men: „Arbeid der Honing-byen. Derzelver eerste „werk. . . . doen zy met het zap, als pik, teer enz. dat zij op de „denne-bomen, ipen-bomen, taxis-bomen, en op de knoppen van „de populier en andere bomen verzamelen" [5]). Hetzelfde wordt, maar vloeiender van taal, door Virgilius gezegd;

„et lentum de cortice gluten
„Prima favis ponunt fundamina" [6]).

„Onlangs", zoo vervolgt Darwin, „heeft men gezien, dat bijen „in plaats van bloemen te zoeken voor haar stuifmeel gaarne „een zeer verschillende zelfstandigheid n.l. havermeel gebruiken."

---

[1]) In de vertaling van H. H. H. van Zouteveen staat abusievelijk: *stuifmeel.*

[2]) Girardin zegt (II, 505): „Deze stof wordt dus *niet*, zooals men zoolang gedacht heeft, door de bijen op bloemen verzameld."

[3]) *Schoolatlas: Nat. Hist.* blz. 50.

[4]) *De burgerboer of landedelman*, Amst. 1761.

[5]) Al de boomen uit het geslacht der kegeldragende leveren den *terpentijn in den handel* op. Girardin, II, 609.

[6]) *Georg.* IV, 160, 161: „En met het kleverig sap van de boomschors leggen ze een grondslag voor de raten."

De kracht van het bewijs ligt hier in de woorden: „een zeer verschillende zelfstandigheid: a very different substance".

Het stuifmeel, wat door de bij verzameld wordt, om in den honing vermengd tot voedsel te dienen, is een soort van meel, dat door de bloem der planten wordt voortgebracht. De stuifmeelkorrel, door den wind of welke oorzaak dan ook van de bloem verwijderd, wordt gevat door den zoogenaamden stempel van den zaadknop. Hier begint de stuifmeelkorrel te zwellen en er ontwikkelt zich een draadvormige buis, die door het stijlkanaal tot in het inwendige van het vruchtbeginsel doordringt. Het einde van deze buis zoekt een kleine opening in het daar aanwezige zaadeitje, dringt binnen en legt zich tegen de eicel. De plaats van aanraking wordt nu door oplossing der beide wanden een plaats van contact voor den inhoud van de eicel en den inhoud uit de stuifmeelkorrel, die zich door de stuifmeelbuis verplaatst. Na vermenging der beide protoplasten, vereenigen zich hunne kernen en de eicel is bevrucht en groeit uit tot zaad. De oorsprong van het zaad (hier de haverkorrel, of het havermeel) is dus de stuifmeelkorrel, waardoor de eicel bevrucht wordt. Havermeel en stuifmeel (van haver) zijn dus volgens hun oorsprong dezelfde en niet „een zeer verschillende" zelfstandigheid.

Volgens de beste bronnen, hieronder aangegeven voor wie er belang in stelt de zaak meer nauwkeurig na te gaan [1]), vindt men al de voedende bestanddeelen van het stuifmeel terug in havermeel.

---

[1]) De samenstelling van stuifmeel van de haverplant vindt men niet aangegeven, wel echter die van *Pinus Abies* en van de gewone tulp, die ongeveer gelijk zijn. Het stuifmeel van *Pinus Abies* bevat volgens John: een spoor vluchtige olie; was 2.25; bruingele weeke hars 4.00; suiker 4.5—5; planteneiwit 4—5; [volgens Girardin, die stuifmeel in 't algemeen aangeeft, ook zetmeel]; verder appelzure zouten van kali, ammoniak, kalk en magnesia, zwavelzure en phosphorzure kali, chloorkalium, phosphorzure kalk en phosphorzuur ijzeroxyde en pollenin 75.25.

Bij Berzelius vindt men: „Vögel fand, das 100 Th. Hafer 66 Th. Mehl und 34 Th. Kleie geben. Das Mehl enthält: fettes, grüngelbes Oel 2., bitteres Extract und Zucker 8.25, Gummi 2.5, eine graue Substanz, mehr dem coagulirten Pflanzeneiweisz als Pflanzenleim ähnlich 4.30, Stärke 59, Feuchtigkeit (und Verlust) 23.95. In der Asche des Hafers fand Schräder: Kieselerde, kohlensauren Kalk, kohlensaure Talkerde, Thonerde, Manganoxyd und Eisenoxyd.

Dit laatste is echter, om de percentische hoeveelheden en om de aanwezigheid of althans om de grootere hoeveelheid zetmeel, verkieslijk boven stuifmeel. Volgens deze uitkomsten zijn dus stuifmeel en havermeel geen „zeer verschillende" maar elkander zeer nabijkomende zelfstandigheden. „Onlangs heeft men gezien", zegt Darwin, „dat de bijen *gaarne* havermeel namen inplaats van stuif-„meel." Geen wonder; zij vinden daar juist het voedsel wat ze zoeken, en nog wel een betere kwaliteit dan zij gewoonlijk vinden kunnen. Bedenkt men tevens, dat de bij zooveel verschillende soorten van stuifmeel (die toch ook allen niet geheel en al gelijk zijn) verzamelt volgens den aard van haar instinct, dan is het verzamelen van havermeel nog verre van een bewijs voor instinctsverandering.

In een boek van het jaar 1761 [2]) staat geschreven: „Men ziet „dat zij [de bijen] gebrek lyden, wanneer zij haar wasch beginnen te „vermalen, en men brokjes wasch op de planken vind leggen, waarop „de korven staan, als een soort van zeemelen, dat eigentlyk vermale „wasch is. In dit geval zet men op die planken een weinig haver „van den laatsten oogst, in een platte pan, met een brok suiker". Zoo heeft de ondervinding der boeren dan reeds lang geleerd, dat de bijen juist 't best met haver gevoed worden, als er gebrek aan honing is. Darwin's woorden: „*Onlangs* heeft men gezien" enz. doen menigen lezer meenen, dat de bijen plotseling begonnen zijn verandering in haar leefwijze te brengen.

4°. Vrees voor een bepaalden vijand is zeker eene hoedanigheid van het instinct: „Fear of any particular enemy is certainly „an instinctive quality". Aldus Darwin. Na dezen major doet hij uitkomen, en in zijn „nagelaten verhandeling" wordt het met meerdere voorbeelden bevestigd, dat sommige dieren, die vroeger den mensch niet vreesden, thans groote vrees aan den dag leggen. Vogels op onbewoonde eilanden lieten zich met de hand grijpen door de zeelieden, die zich daar het eerst vertoonden. Maar dit duurde slechts kort. Ergo: het instinct der dieren verandert.

---

[1]) *De burger-, boer- of landedelman*, Amst. 1761, II, 130.

Men kan gemakkelijk voorbeelden aanhalen, sterker dan die van Darwin; als men n.l. doet uitkomen, dat de verandering plaats heeft in hetzelfde individu. Dezelfde jonge h as, die zoolang er omtrent de plaats van zijn verblijf geen schot gevallen is, den rustigen wandelaar niet aanmerkelijk vreest, verandert plotseling, nadat de jacht geopend is. Dezelfde poes, die zich streelen liet, den eersten dag nadat de jongeheeren met vacantie waren overgekomen, heeft spoedig daarop een geheel andere houding aangenomen. Ergo: het instinct van den haas en van poesje is veranderd.

Men ziet, de major van Darwin is wat veel omvattend. *Vrees behoort tot het instinct;* in dien zin, dat de dieren uit kracht van hun instinct het vermogen bezitten een vijand te leeren kennen en hem daarna te vreezen, concedo; in dien zin, dat door de toepassing van dat vermogen, hun instinct verandert, nego.

Hiermede zijn de veranderingen van instinct in den natuurstaat afgehandeld. Darwin bespreekt vervolgens hetzelfde onderwerp bij tamme dieren [1]). Eigenlijk behoort dit niet meer tot Darwin's theorie, want veranderingen van instinct, die in den tammen staat, d. w. z. onder den invloed van den mensch, zijn voorgevallen, hebben geen bewijskracht ten opzichte van dat lange ontwikkelingsproces, dat volgens Darwin voorafgegaan is, alvorens er van tamme dieren sprake kan zijn. Doch volgen wij den schrijver.

1°. „Onder de katten jaagt de eene van nature op ratten en „de andere op muizen, en wij weten, dat deze neigingen erfelijk „zijn. Volgens St. John bracht de eene kat altijd gevederd wild „naar huis, een andere hazen en konijnen, en een derde jaagde op „moerassig land en ving bijna altijd hazelhoenders of snippen."

Het is te betreuren, dat men die ratten- en snippenjagers niet eens op een zolder geplaatst heeft, waar enkel muizen te vangen

---

[1]) In zijn *„nagelaten verhandeling"* volgt Darwin deze verdeeling niet. Vandaar dat in de vorige bladzijden alreeds eenige voorbeelden zijn voorgekomen, die volgens de indeeling van *Origin of Species* nog zouden volgen.

waren. Voor een juiste beoordeeling der zaak is deze proefneming noodzakelijk. Doch van iets dergelijks wordt geen melding gemaakt. Het schijnt intusschen, dat de katten van St. John, die altijd hazen en konijnen naar huis brachten, geen groote nakomelingschap hebben voortgebracht.

2°. „Er is geen twijfel aan of jonge staande honden gaan „somtijds niet slechts vrijwillig voor het wild staan, maar brengen „zelfs andere honden tot staan, reeds de eerste maal, dat zij in „het veld gebracht worden. Het apporteeren van het wild is „zekerlijk in zekere mate erfelijk bij sommige honden; en de „neiging om rondom een kudde schapen te loopen vertoont zich „erfelijk bij een herdershond."

Baron van Voorst tot Voorst zegt in zijn jagersboek, blz. 49: „Het staan — zij het dan korter of langer tijd achtereen — is den „meesten honden aangeboren.... Van deze den hond door de natuur „ingegeven neiging om stil te blijven staan heeft de mensch be„grepen partij te kunnen trekken, ten einde den tijd te hebben om „het ontdekte wild te naderen.... Er zijn honden, die van den „eersten dag af, dat zij in het veld zijn, volmaakt goed staan; „andere, die een omweg maken om het wild heen, ten einde dit „tusschen zich en den jager te hebben. Ditzelfde overleg ontwaart „men, wanneer een hond een kat tot staan brengt".

Volgens den jager zijn dus het staan van den jachthond en het rondloopen van den herdershond twee eigenschappen, den dieren van nature eigen, waarmede de mensch zijn voordeel doet. Is dit waar, dan is het instinct der honden niet veranderd.

Volgens Darwin zijn het eigenschappen, die de hond vroeger niet bezat. De mensch heeft hem onderwezen, en zie, tegenwoordig zijn er honden, die erfelijk of van nature die eigenschappen bezitten. De natuur of het instinct der honden is dan veranderd. Om te weten of Darwin's gevoelen, dan wel of dat van Baron van Voorst tot Voorst het ware is, moet men nagaan, of honden, welker voorouders nooit aan jagersdressuur onderworpen zijn geweest, ook de eigenschap vertoonen, om bij het zien van een vogel, een kat, of een anderen hond, die bijzonder hun aandacht trekt, plotseling

te blijven stilstaan, alsof zij zeggen wilden: loop je weg, dan spring ik toe. Wordt het zoo bevonden, dan is het gevoelen van van Voorst tot Voorst het ware.

Maar in de hier aangehaalde woorden schijnt Darwin ook te willen zeggen, dat de verdere dressuur van den hond eveneens erfelijk is geworden.

Het jagersboek bevat een geheel hoofdstuk *„Over de africhting van den hond"*, maar spreekt niet van honden, die gedresseerd ter wereld komen. Men zou dat onder het jagersvolk toch niet gelooven. Daarom bedient Darwin zich dan ook van zwakke uitdrukkingen: „Het apporteeren is *zekerlijk . . . in zekere mate . . . erfelijk, bij . . . sommige . . .* honden". Zou men niet kunnen zeggen, dat dit „in zekere mate" apporteeren ook van den beginne af tot de natuur der honden behoord heeft? Een spelende hond loopt immers den bal na, dien gij wegwerpt en keert met zekeren trots terug om u te doen zien, dat de voortvluchtige gevangen is.

3°. Als verandering zonder dressuur verkregen noemt Darwin de tuimelaar. Hij zegt: „Wij mogen gelooven, dat de een of „andere duif een geringe neiging voor die zonderlinge gewoonte „vertoonde, en dat het lang aanhoudend uitkiezen van in dit „opzicht de beste duiven, gedurende vele generaties, de tuime„laars hebben gemaakt tot wat zij nu zijn."

De tuimelaars behooren tot de kleinste soorten der duiven. Zij vliegen hooger, krachtiger en met luider klapwieken dan andere duiven en weten het best den roofvogel te ontkomen. Zij hebben de gewoonte, hoog in de lucht in een dichte schaar te vliegen en zich al tuimelende te laten vallen. Op deze plaats zegt Darwin „wij mogen gelooven" enz. zonder nadere reden aan te geven, waarom wij zouden gelooven. Op een andere plaats schrijft hij het ontstaan van den tuimelaar toe aan eene verwonding der hersenen bij de voorouders van dit dier. Want men heeft gezien, dat een gewone duif, die men een naald in de nabijheid der hersenen door den kop gestoken had, ook draaide en tuimelde, alsof zij op weg was een tuimelaar te worden. Eerst wordt het verschijnsel genoemd een *„instinctsverandering in den tammen staat zonder dressuur verkregen"*,

volgens de tweede uitlegging is het een ziekelijke afwijking, die met het instinct in geen verband staat. Verba et voces. Deze natuuronderzoeker maakt zich met eenige phrasen van het onderwerp af, dat hem even duister is als ieder ander. Maar eenmaal is nu voorop gezet, dat alle tamme duiven afkomstig zullen zijn van één soort wilde duiven.

4°. Onder dit nommer vatten wij de nog niet genoemde punten van dit hoofdstuk samen.

„Sommige honden hebben de neiging om hoenders enz. aan te „vallen verloren, en kiekens hebben de vrees voor den hond ver„loren. Geen dier is moeilijker te temmen dan een jong wild „konijn en nauwelijks een dier is tammer dan een jong tam konijn."

Het moge moeilijk zijn een konijn tam te maken, de ondervinding leert, dat het mogelijk is. Losgelaten konijnen verwilderen weêr spoedig en nemen ook de kleur en de gedaante der wilden aan [1]). Hieruit blijkt, dat het instinct in den tammen staat niet veranderd was; ook in den tammen staat bezat het dier het vermogen een vijand te leeren kennen, maar liet zich, als men wil, verschalken en zag in den mensch, die hem voederde, een weldoener. Als die weldaden eindigen en voor vervolging plaats maken, wordt hetzelfde dier, dat te voren zeer tam was, vreesachtig en wild. Dit geldt ook voor kiekens, die den hond niet vreezen; en slechts die honden, die zoo goed als in één huis met kiekens zijn opgevoed, bedwingen den lust er tusschen te springen. Wie zal den hond van een buurman bij zijn kippen alleen laten, ook al weet hij, dat de hond te huis deze dieren niet schaadt?

„Sommige rassen van hoenders worden zelden of nooit broeds. „Kruising met een dog vergroot den moed en de hardnekkigheid „van den windhond."

Laat de hoenders vrij en zij zullen weêr broeden. Zij zijn onrustig, of krijgen het voedsel niet wat hun noodig is. Een min of meer

[1]) Vgl. Baron van Voorst tot Voorst, blz. 161.

ziekelijke toestand is toch geen verandering van instinct, evenmin als een meerdere of mindere graad van moed en hardnekkigheid in een verschil van instinct gelegen is. Al de onder dit nommer genoemde en ook eenige der hierboven reeds vermelde veranderingen vinden ook gedeeltelijk eene verklaring in hetgeen hier volgt naar aanleiding van het laatste voorbeeld.

„Le Roy beschrijft een hond, welks grootvader een wolf was, „en die hond toonde slechts in één opzicht eenig spoor van zijn „wild bloed: hij liep nooit in een rechte lijn naar zijn heer, als hij „werd geroepen."

Volgens Darwin moet men redeneeren als volgt: de eerste afstammeling van hond en wolf moet een nog al wild dier geweest zijn; in den volgenden afstammeling ziet men nog slechts een gering spoor van het wilde bloed; in den weêr volgende zal ook dit verdwenen zijn. Er heeft alzoo verandering plaats.

Vele wijsgeeren en waarschijnlijk ook le Roy zelf [1]), halen deze en dergelijke voorbeelden aan *tegen* de theorie van Darwin. De natuur, zoo zeggen zij, wil geen verandering. Wel kan de mensch er in slagen door kunstmiddelen en door geweld eenige afwijking te veroorzaken. Het stuifmeel b.v. van duizende bloemen stuift over een perk met lelien beplant; de lelie zal uit die vermenging een korrel van leliën afkomstig grijpen, en nooit een andere; door zeker geweld kan men echter het stuifmeel van een andere bloem op den stempel van een lelie plaatsen. In de natuur heeft ook geen kruising plaats tusschen wolf en hond. Hiervoor zijn kunstmiddelen noodig van het menschelijk vernuft. Maar is het den mensch ook al mogelijk eenige afwijking van de natuurlijke vormen te doen ontstaan, het is hem niet mogelijk die afwijkende vormen een blijvend bestaan te verzekeren; één van beide, òf zij zijn onvruchtbaar en sterven uit, en zouden geheel verdwijnen, als telkens geen nieuwe kunstbewerking werd aangewend, òf zij keeren zeer

---

[1]) Het aantal der schrijvers van dezen naam is zoo groot, dat wij na eenige vergeefsche pogingen den moed verloren hebben den hier bedoelden tekst te vinden.

snel tot de oorspronkelijke vormen terug. Dit laatste wordt ook door den hond van le Roy bevestigd.

Als Darwin op deze wijze getracht heeft aan te toonen, dat er veranderingen van instinct bestaan, beproeft hij te verklaren, *hoe* zij moeten hebben plaats gehad. Hij kiest drie voorbeelden: het instinct van den koekoek, het slavenmaken der mieren en het cellenbouwen der honingbij.

De Europeesche koekoek en twee Australische soorten leggen haar eieren in het nest van andere vogels; een Amerikaansche koekoek maakt een eigen nest. Doch Dr. Merrel heeft eens in Illinois een jongen koekoek nevens een jongen gaai gevonden, m. a. w. een Amerikaansche koekoek heeft ook eens haar ei in het nest van een anderen vogel gelegd. Met dit berichtje is Darwin tevreden. „*Ondersstellen wij* nu", zegt hij, „dat de stamvader van onzen Europeeschen „koekoek de gewoonte had van den Amerikaansche, dat het wijfje nu en „dan een ei legde in het nest van een anderen vogel. De analogie „(met tuimelaar, jachthond enz.) doet mij *gelooven*, dat de jongen, „die op die wijze ter wereld waren gekomen, de neiging zouden „bezitten om de afwijkende gewoonte van de moeder over te nemen. „Op die wijze voortgaande *geloof ik*, dat het zonderling instinct „van onzen koekoek *kon worden* voortgebracht en ook *werkelijk is* „voortgebracht." Wij onderstreepen eenige woorden om te doen uitkomen, dat de geheele zaak op het geloof van Darwin steunt en op het vermogen zich alles te kunnen voorstellen, wat ten voordeele zijner theorie is.

In een mierennest vindt men tweeërlei mieren: meesters en werkmieren. De werkmieren, die geheel of gedeeltelijk den arbeid verrichten, zijn onvruchtbaar, en verschillen bovendien in meerdere opzichten van de mannetjes en vruchtbare wijfjes. Bij sommige soorten worden de werkmieren door de vruchtbare wijfjes voortgebracht. Deze moeder heeft dus tweeërlei kinderen. Andere soorten brengen zelve geen werkmieren voort, maar gaan op de slavenjacht. Zij rooven bij hun buren de eieren, waaruit werkmieren zullen voortkomen. De geroofde slaven zijn in het nest der roovers volkomen op hun gemak; zij arbeiden en strijden voor de belangen van het

huis. Darwin verklaart het ontstaan van dit slavenmaken op de volgende wijze: „Daar mieren, die geen slavenmakers zijn, toevallig „in de nabijheid van haar nest liggende poppen daarin slepen, „*is het mogelijk*, dat zulke poppen, die wellicht bewaard werden om „tot voedsel te dienen, zich daar ook soms nog tot mieren ont„wikkelden, en zullen zulke zonder bedoeling in het nest tot ont„wikkeling gebrachte vreemdelingen voorzeker hun eigen instinct „hebben gevolgd en dat werk gedaan, waartoe zij in staat waren. „Als hun tegenwoordigheid in de gemeente nuttig bleek te zijn „voor de soort, die hen te voren roofde, dat is, als het *voordeeliger* „voor die soort was werkmieren *te vangen dan voort te brengen*, kan „de gewoonte om poppen als voorraad van voedsel in te slaan, door „de natuurlijke teeltkeus versterkt en blijvend zijn gemaakt, met „het zeer verschillend doel om slaven groot te brengen".

Darwin behandelt eenige bladzijden verder een opwerping, die juist naar aanleiding der werkmieren (bij de bijen heeft men hetzelfde) tegen zijn theorie gemaakt wordt. Zijn theorie leert, dat een toevallige verandering, die nuttig blijkt te zijn, erfelijk wordt. Maar de werkmieren zijn niet slechts onvruchtbaar, zij hebben ook een anderen lichaamsbouw en een ander instinct dan de ouders. Dit strijdt tegen de erfelijkheid. „Men zou waarlijk op de gedachte „komen — zegt Darwin — dat ik een al te groot vertrouwen stel in de „macht der natuurlijke teeltkeus, als men hoort, dat ik niet toe„stem, dat zulke wonderbare en wel bewezen feiten mijn geheele „leer omverwerpen." Zijn redeneering is doodeenvoudig: *hij gelooft*, dat zulk een onvruchtbare werkezel toevallig is geboren geworden, en dat de moeder, het voordeel van dergelijke kinderen voor de gemeente inziende, in haar vruchtbare kinderen het vermogen heeft overgeplant, om ook werkmieren voort te brengen.

Zoo laat Darwin zijn mieren beginnen met het voortbrengen der beschreven slaven en laat ze daarmede weêr ophouden, al naar 't der gemeente het voordeeligst is. Natuurlijk gaat dit alles zeer langzaam. Natura non facit saltum.

Merkwaardig is hetgeen Darwin schrijft, om de wording te verklaren van den kunstigen cellenbouw der honingbij.

Het werk der honingbij is, volgens hem, eene vervolmaking van den bouw der Mexikaansche *Melipona domestica*. Deze bij maakt,

volgens een beschrijving van Huber, eenige groote cellen van was, om honing te bewaren. Die cellen zijn bolvormig, allen bijna even groot en onregelmatig. Doch het merkwaardigste is, volgens een opmerking van Darwin, dat de bollen niet zelden in elkander zouden loopen, als de omtrekken volkomen bolvormig werden doorgetrokken. Zoo ontstaan er min of meer vlakke zijden.

De cellen-raat van onze honingbij bestaat uit twee lagen zeszijdige prisma's, die elkander raken met pyramidale toppen. De wanden der cellen zijn dus vlak en doen elk dienst voor twee daar aan elkander grenzende cellen.

De cellen der honingbij hebben alzoo *vlakke wanden* en de ronde cellen der Mexicaansche Melipona vertoonen ook wel eens *eenige afplatting*, als de bolvorm niet geheel kan worden voltrokken. Ofschoon, volgens Darwin's eigen woorden, het werk der honingbij, voor zoover wij wiskunstig kunnen nagaan, het toppunt van volmaaktheid bereikt heeft in het zooveel mogelijk besparen van was [1]), besluit hij uit die overeenkomst, dat de honingbij van de Mexikaansche Melipona afstamt, die bovendien in lichaamsbouw van de eerstgenoemde verschilt. Kan men bollen vervormen tot zeszijdige prisma's? Dit is de vraag, die hem bezig houdt. Hij schreef hierover aan Prof. Miller te Cambridge, en die wiskundige antwoordde hem: „Als zeker getal gelijke bollen zoodanig worden geconstrueerd, dat „hun middelpunten in twee evenwijdige vlakken liggen, en het mid„delpunt van elken bol op den afstand van den straal $\times \sqrt{2}$, of „den straal $\times$ 1,41421, of op een kleineren afstand zich bevindt „van de middelpunten der zes er om heen staande bollen in het-

---

[1]) De voortreffelijkheid van het werk der bijen blijkt uit het volgende: Réaumur, die nagemeten had, dat de drie ruiten, die den pyramidalen top der cellen uitmaken, regelmatig een stompen hoek van 109° 28′ en een scherpen van 70° 32′ hebben, legde aan de wiskundigen van zijn tijd dit vraagstuk voor: „*Een zeskantige vaas „moet gedekt worden door een stompe pyramide, welke uit drie ruiten „bestaat; hoe groot moeten de hoeken der ruiten zijn, opdat de grootste „inhoud door de kleinste oppervlakte ingesloten worde?*" König berekende 109° 26′ en 70° 34′. Alzoo een verschil van 2′ met de bij. Maclaurin kwam tot dezelfde uitkomst. Later bemerkten zij een fout in hun logarithmentafels. Toen deze hersteld was, kwam men als de bij tot 109° 28′ en 70° 32′.

„zelfde vlak, en op denzelfden afstand van de middelpunten van de „aangrenzende bollen in het andere, met het eerste evenwijdige, vlak „is verwijderd, dan zullen de doorsnijdingsvlakken van deze bollen „de grens vormen tusschen twee lagen zeszijdige prisma's, die el- „kander raken met pyramidale toppen, elk door drie ruiten gevormd".

Misschien is het niet overbodig hier op te merken, dat de bollen waarvan Prof. Miller spreekt denkbeeldig zijn. Als de middelpunten van twee bollen van elkander verwijderd zijn op een afstand, die kleiner is dan de straal $\times$ 2, dan worden deze bollen op de plaats van aanraking afgeplat; als nu elke bol èn in zijn eigen vlak èn in het aangrenzend vlak door bollen worden omringd, blijft er, indien de door Miller aangegeven afstanden daarbij worden in acht genomen, niets van den bolvorm over. De cel der honingbij bestaat dan ook uit enkel vlakke wanden.

Nadat echter op deze wijze is aangetoond, dat men van een bol de cel eener honigbij kan maken, door n.l. den bol van alle kanten zijn bolvorm te ontnemen, gaat Darwin op deze wijze voort: „Wij behoeven [nu] slechts te stellen, dat de Melipona haar „cellen zuiver rond en allen even groot maakt... Wij behoeven „verder slechts te stellen, dat de Melipona haar cellen in twee „even hoog liggende lagen rangschikt... en vervolgens moeten wij „onderstellen, dat zij in staat is nauwkeurig te bepalen, op welken „afstand zij van hare medearbeiders verwijderd moet staan... Wij „mogen verder veronderstellen, dat, nadat er zeszijdige prisma's zijn „gevormd door het tegen elkander aanbouwen van bollen in dezelfde „laag, de Melipona de cel langer kan maken, en wel zóó lang, dat „er honing genoeg in kan worden bewaard. Door zulke wijzigingen „geloof ik, dat de honingbij haar instinct van cellen te bouwen „heeft verkregen".

Darwin verzekert hierna, dat deze theorie door proeven wordt bevestigd, en tracht aan te toonen, dat er ook nu nog in den arbeid der bijen iets bolvormigs is, maar jammerlijk komt hij hier in strijd met den reeds genoemden Huber, die zich door zijne bijen-studiën een grooten naam verworven heeft. Huber verzekert, dat de allereerste cel (die aan één zijde door geen andere wordt begrensd) met evenwijdige zijvlakken wordt uitgehold. Darwin zegt, dat het eerste begin eene kleine koepel is. De bijen maken n.l. bij het begin „kleine cirkelvormige groefjes", en deze maken zij hoe langer

hoe wijder, „totdat er *vlakke bekkens* ontstaan, die *voor het oog* vol„komen bollen of segmenten daarvan *schijnen* te zijn". Wie dezen strijd met aandacht leest bevindt, dat èn Huber èn Darwin gelijk heeft. Maar Huber spreekt van de eerste cel: de wanden zijn evenwijdig en vlak. Darwin spreekt van de eerste hap, door de bij in de was gezet. Die eerste hap geeft een cirkelvormig groefje, en een tien of twintigtal happen leveren die uitholling, die *„voor het oog"* het segment van een bol *„schijnt"* te zijn maar het *niet is.* Bij het nemen van deze proef had Darwin de was der bijen nog wel verruild voor een dikker (later ook voor een dunner) stuk, wat haar volgens zijn berekening aanleiding zou geven rond werk te leveren, maar toch gaan zijn verklaringen niet verder dan de beschrijving van die eerste uitholling, waarvan hij ten slotte den waren vorm niet aangeeft. Een andere proef: Darwin heeft te midden van den arbeid der bijen een raat uit de korf genomen en „heeft toen half „voltooide ruiten aan de basis van een juist begonnen cel bemerkt, „die aan de eene zijde eenigszins hol waren". Vier regels verder zegt hij, dat die ruitvormige plaatjes buitengewoon dun zijn en de was buigzaam en warm is. Hoe gemakkelijk kan er dan, bij het verjagen der bijen en het losbreken van de raat, juist aan die pas begonnen cel eene verbuiging ontstaan zijn. Als de raat weer in de korf geplaatst wordt, ziet men later dat het plaatje, wat eenigszins hol was, weer vlak geworden is, waaruit Darwin besluit, dat de bijen eigenlijk *rond werken* en het ronde plaatje dan *plat duwen.*

Uit deze twee proeven moet dan blijken, dat de verandering van Melipona in honingbij, volgens de aangehaalde vier veronderstellingen, heeft plaats gehad.

De uitkomsten dezer proeven zijn valsch; algemeen wordt aangenomen, dat de bijen van meet af een regelmatigen zeshoek maken en alle wanden vlak bouwen. Maar neem dit niet in aanmerking: toch blijkt het bovenal uit dit hoofdstuk, hoe de geleerde Darwin al zijn geleerdheid aanwendt om zich zelven in bochten te wringen, opdat hij iets ontdekke, wat *„voor het oog"* althans een bevestiging zijner theorie *„schijnt"* te zijn. Valt er niets te ontdekken, dan stelt hij zich in positie en decreteert: *ik geloof en ik kan mij voorstellen,* dat de mieren slaven zijn gaan voortbrengen, omdat het voordeelig was, en weer hebben opgehouden ze voort te brengen, omdat het voordeeliger was ze te rooven. Maar,

o, dat geweten! dat de rol van aanklager en rechter en verdediger tegelijk vervult. Darwin staat ons toe, dat wij aan het late einde zijns leveus een enkelen blik in zijn geweten werpen. Ziehier de laatste woorden van zijn „nagelaten verhandeling": „Het moge „wellicht niet volkomen logisch zijn, maar in elk geval is het naar „mijn opvatting veel meer bevredigend, als ik den jongen koekoek, „die zijn pleegzusters uit het nest werpt, de slavenmakende mieren „enz. niet behoef te beschouwen als voorbeelden van instincten, „welke aan ieder van deze dieren in het bijzonder door den Schepper „zijn verleend".

Ziehier dan alle de hoofdpunten te zamen van hetgeen Darwin over het instinct der dieren in het midden brengt. Een ander antwoord dan dit geeft hij niet op de vraag: hoe kunnen, bij de ontwikkeling van geheel het dierenrijk uit eenige weinige cellen, lichamelijk vermogen en instinct gelijken tred gehouden hebben? Wat de beteekenis van deze vraag is, zal het best uit de hier weêr volgende proefnemingen van Fabre blijken.

W. G. F. Snickers.

(Wordt vervolgd.)

DE REGEERINGSJAREN DER KONINGEN VAN JUDA EN ISRAËL.

(Vervolg van Dl. CIV, blz. 362 vv.)

II. VAN ATHALIA EN JEHU TOT JOATHAM EN PHACEË.

Dit tijdvak levert den chronoloog heel wat moeilijkheden op. Meerdere opgaven van den Bijbel schijnen niet alleen met Assyrische data, maar ook onderling onverzoenbaar te zijn. — Het gaat goed tot aan het 15e jaar van Amasias van Juda, het eerste van Jeroboam II van Israël. Tot zoover zullen we nu het lijstje maar eerst afwerken, om ons dan tot de moeilijkheden te kunnen bepalen.

In ons vorig artikel stelden we het eerste jaar van Athalia = lente 842 tot lente 841 en lieten we Jehu den troon beklimmen in den zomer (d. i. tusschen begin lente en begin herfst) van 842. Vroeger kan het begin van Jehu's regeering niet gesteld worden wegens de synchronistisch goed sluitende cijfers van den Bijbel in verband met een Assyrisch datum (Achab in 854). Later dan 842 evenmin — want in dit jaar (waarschijnlijk tegen het einde van den zomer, nadat de Assyriërs de overwinning op Hazaël hadden behaald) bracht hij tribuut aan Salmanassar II. Is hij dus in den zomer van 842 aan de regeering gekomen, dan begon zijn tweede jaar, met het Israëlietische kalenderjaar, herfst 842. Het eerste jaar zijner regeering moet dus worden gerekend van herfst 843 tot 842. Tot Jeroboam II krijgen we dan het volgende lijstje [1]):

[1]) De cijfers tusschen haakjes beteekenen den duur der regeeringen in jaren uitgedrukt.

Juda.			Israël.		
1	Athalia (6) = lente	842—841		Jehu (28) zomer	842
	Joas (40) winter	837—836	7	„ = herfst	837—836
23	„ = lente	815—814		Joachaz (17) zomer	815
37	„ = „	801—800		*Joas mederegent*	801—800
			1	Joas (16) = herfst	800—799
	Amasias (29) zomer	798	2	„ = „	799—798
15	„ = lente	784—783		Jeroboam II (41) zomer	784
29	„ = „	770—769			

De eenige opmerking, die hier te maken valt, is, dat Joas van Israël gezegd wordt koning te zijn geworden in het 37e jaar van Joas van Juda, terwijl toch zijn vader Joachaz, die 17 jaren regeerde, in diens 23e jaar den troon had beklommen en dus moet gestorven zijn in het 38e of 39e jaar van Joas van Juda. Zoo het getal 37 geen fout is (en voor die onderstelling bestaat geen reden), is de eenvoudigste oplossing deze, dat Joachaz zijn zoon Joas in zijn laatste jaar als mederegent heeft aangenomen, terwijl nochtans diens regeeringsjaren van zijns vaders dood af geteld werden (Amasias werd koning in het tweede jaar van Joas' alleenregeering).

Tot aan het einde van Joachaz van Israël wordt de juistheid van het lijstje gestaafd door den regeeringstijd van Hazaël, koning van Syrië. Zooals wij vroeger hebben gezien, is Hazaël omstreeks 844 op den troon gekomen. Hij wordt verder in den Bijbel uitdrukkelijk genoemd als tijdgenoot van Jehu, van Joas van Juda en van Joachaz van Israël. Onder Joachaz werd Israël door Hazaël erg vernederd. Wij lezen IV Kon. XIII : 22: „Hazaël, koning van Syrië, verdrukte Israël al de dagen van Joachaz"; doch in hetzelfde hoofdstuk vs. 3 was reeds verhaald, dat Israël toen ter tijd niet alleen van Hazaël, maar ook van zijn zoon en opvolger Benadad II te lijden had, en in vs. 4—5 vinden wij, dat de Heer nog op het gebed van Joachaz Israël verloste. Uit dit alles, samengenomen, blijkt, dat Hazaël tegen het einde der regeering van Joachaz is gestorven en dat zijn op-

volger Benadad nog eenigen tijd tegelijk met Joachaz geleefd heeft. En dit wordt door de assyriologie volkomen bevestigd. Salmanassar II trachtte in 842 en nog eens in 839 Hazaël vergeefs tot onderwerping te brengen, en van toen af waagde de Assyriër het niet meer Hazaël aan te tasten. Eerst in 803 werd Damascus onderworpen door Ramman-nirari III, doch toen was niet Hazaël koning van Damascus, maar *Mari*, ongetwijfeld dezelfde als de bijbelsche Benadad, wiens oorspronkelijke naam *Mari* zal zijn geweest en die den grooten Syrischen koningsnaam *Benadad* zal hebben aangenomen. Het is hoogst waarschijnlijk, dat Mari-Benadad kort vóór zijne onderwerping den troon heeft beklommen, daar de Assyriër allicht spoedig na de regeeringswisseling de poging zal gewaagd hebben Syrië ten onder te brengen. Het begin der regeering van Mari-Benadad kunnen we dus stellen omstreeks 804. Joachaz nu is volgens ons lijstje gestorven in 800/799. Zijn zoon Joas werd, zooals we zagen, waarschijnlijk mederegent in 801/800, en van dezen Joas verhaalt de H. Schrift, dat hij de steden van Israël, die door de Syriërs veroverd waren, heeft hernomen en Benadad heeft verslagen (IV Kon. XIII : 25). Zou Joas niet de „redder" zijn, die, nog in de dagen van Joachaz, Israël heeft verlost uit de hand van den koning van Syrië (l. c. vs. 5)? Men ziet dat hier alles uitmuntend in elkaar sluit.

Amasias regeerde niet langer dan 29 jaren. Volgens IV Kon. XIV : 17 en II Par. XXV : 25 overleefde hij Joas van Israël, door wien hij in het gevecht bij Bethsames was gevangen genomen doch naar Jerusalem was teruggebracht, nog 15 jaren, en dit komt met de voorafgaande opgaven nauwkeurig overeen. Joas van Israël stierf volgens ons chronologisch lijstje in den zomer van 784, Amasias in 770/769. Men zou dus verwachten, dat de regeering van zijn zoon Azarias (of Ozias) gerekend wordt begonnen te zijn in het 15e of 16e jaar van Joas' opvolger Jero

boam II. Toch leest men IV Kon. XV : 1: „In het *zeven en twintigste* jaar van Jeroboam, koning van Israël, werd Azarias koning". Zoo deze opgave juist is, zijn er twee onderstellingen mogelijk: òf Jeroboam is omstreeks 12 jaren mederegent zijns vaders geweest (zoodat Azarias' troonsbestijging in het 27e jaar van dit mederegentschap viel), òf Azarias is eerst omstreeks 12 jaar na zijns vaders dood koning geworden. Deze laatste onderstelling is niet waarschijnlijk. Immers de H. Schrift verhaalt het volgende: „En er werd eene samenzwering tegen hem [Amasias] gesmeed te Jerusalem, doch hij vluchtte naar Lachis, en zij zonden hem [mannen] achterna en zij doodden hem aldaar.... Het gansche volk van Juda nu nam Azarias, die zestien jaren oud was, en zij maakten hem koning in de plaats van zijn vader Amasias" (IV Kon. XIV : 19 en 21). De eerste onderstelling is niet *on*waarschijnlijk, doch ook voor hare waarschijnlijkheid is weinig te zeggen. Eene aanduiding van Jeroboam's mederegeering zou men kunnen vinden in IV Kon. XIII : 13, waar men woordelijk kan vertalen: „Joas ontsliep met zijne vaderen, en Jeroboam *zat* op zijnen troon. Joas nu werd begraven te Samaria bij zijne vaderen". In plaats van de elders gebruikte stereotiepe formule: *N. werd koning in zijne plaats*, vinden wij hier: „*Jeroboam zat op zijnen troon*", doch het Hebreeuwsche woord kan evengoed *ging zitten* (besteeg) als *zat* beteekenen. Eene andere kleine onregelmatigheid bestaat hierin, dat hier de begrafenis des vaders eerst na de troonsbestijging van den zoon wordt bericht, terwijl elders het omgekeerde het geval is.

Hoe het ook zij, de chronologische opvolging wordt door deze storende opgave, volgens welke Azarias koning zou geworden zijn in het 27e jaar van Jeroboam, niet verbroken. Al is Jeroboam ook eenige jaren mederegent geweest, Amasias is in elk geval gestorven in het 15e of 16e jaar van Jeroboam's alleenregeering, en de troonsbestijging van Azarias kan, ook om andere redenen dan de boven opgegevene, geen elf of twaalf jaren later geplaatst

worden. Keil e. a. nemen aan, dat in den Hebreeuwschen tekst כז (27) verschreven is uit טו (15). Wij houden in elk geval vast, dat het eerste jaar van Azarias samenvalt met het laatste (29e) van Amasias = *lente 770—769.*

Hoelang heeft Azarias geregeerd?

IV Kon. XV : 1 en II Par. XXVI : 3 staat: „Zestien jaren was Azarias (Ozias) oud, toen hij koning werd, en *twee-en-vijftig* jaren heeft hij te Jerusalem geregeerd". En bij Phaceë, koning van Israël, wordt IV Kon. XV : 27 opgemerkt: „In het *twee-en-vijftigste* jaar van Azarias, koning van Juda, werd Phaceë, de zoon van Romelias, koning over Israël".

Het eerste jaar der regeering van Azarias is 770—769. Het einde zijner regeering zou dus vallen in het jaar 719—718. Het is echter niet mogelijk, dat hij tot in 719 heeft geregeerd — om de volgende redenen:

1o. Azarias' regeering begon omstreeks het 15e jaar der (alleen)-regeering van Jeroboam II. Nemen wij aan, dat Jeroboam 41 jaren alleen geregeerd heeft, dan blijven er nog 26 jaren over, gedurende welke Azarias te gelijk met hem heeft geregeerd. Op Jeroboam II volgden in Israël:

Zacharias met 6 maanden,
Sellum „ 1 maand,
Manahem „ 10 jaren,
Phaceja „ 2 „

Som: 12 jaar en 7 maand.

Hierbij de 26 laatste jaren van Jeroboam II — maakt 38 jaar en 7 maanden, laten we zeggen 39 jaar. Zooals men ziet, is de berekening zoo ruim mogelijk genomen. Daar Phaceja werd gedood en opgevolgd door Phaceë in het „twee-en-vijftigste" jaar van Azarias, moest de som minstens 51 bedragen. Er ontbreken dus ten minste 12 jaren.

2o. Achaz, de tweede opvolger van Azarias, regeerde, naar de assyriologie ons leert reeds in 734 of 733, zooals we later

zullen zien, en Phaceë omstreeks denzelfden tijd. Joatham, de vader en voorganger van Achaz en de opvolger van Azarias, regeerde 16 jaren, zoodat zijne regeering niet later dan in 749 kan zijn begonnen. De assyriologie wijst ons dus op het jaar 749 als het einde der regeering van Azarias — dat maakt met 719 een verschil van 30 jaren.

En hier meenen wij het antwoord te vinden op de gestelde vraag. Dat antwoord luidt: *Azarias heeft niet 52, maar 22 jaren geregeerd* (52—30 = 22). Wij nemen dus aan dat in de Hebreeuwsche codices נב (52) verschreven is uit כב (22).

Maar wat beteekenen dan de opgaven van den Bijbel, volgens welke Zacharias in het *38e*, Sellum en Manahem in het *39e*, Phaceja in het *50e*, Phaceë in het *52e* jaar van Azarias is begonnen te regeeren? Antwoord: zij duiden niet het zooveelste *regeeringsjaar*, maar het zooveelste *levensjaar* van Azarias aan.

Dat is eene onregelmatigheid, zult gij zeggen, die nergens anders voorkomt en die hier geheel willekeurig wordt aangenomen. Dat het eene onregelmatigheid is, geef ik toe, maar dat voor het aannemen van deze onregelmatigheid juist hier goede redenen bestaan, zal ik aantoonen.

Wij lezen II Par. XXVI: 16—21: „Toen hij machtig geworden was, verhief zich zijn hart te zijnen verderve, en hij achtte niet den Heer zijnen God, en ingegaan zijnde in den tempel des Heeren wilde hij reukwerk ontsteken op het reukofferaltaar. En terstond na hem gingen de priester Azarias en met hem tachtig priesters des Heeren binnen, zeer moedige mannen, en zij weerstonden den koning en zeiden: „Het is niet uw ambt, Ozias, reukwerk te ontsteken voor den Heer, maar dat der priesters, dat is der zonen van Aäron, die tot zulk een dienst geheiligd zijn; ga weg uit het heiligdom en veracht het niet, want dit zal u niet tot eere gerekend worden van God den Heer". Toen werd Ozias vertoornd en, het wierooksvat in de hand houdend om reukwerk te branden, dreigde hij de priesters. En aan-

stonds brak de melaatschheid op zijn voorhoofd uit in tegenwoordigheid der priesters, in het huis des Heeren, bij het reukofferaltaar. En toen de opperpriester Azarias hem aanzag, alsmede alle overige priesters, zagen zij de melaatschheid op zijn voorhoofd en dreven hem haastig weg; maar ook hij zelf, verschrokken zijnde, haastte zich weg te gaan, daar hij dadelijk den slag des Heeren voelde. De koning Ozias dan is melaatsch geweest tot aan den dag van zijnen dood; en hij woonde in een afgezonderd huis, vol van de melaatschheid, om welke hij verdreven was uit het huis des Heeren. *Joatham nu, zijn zoon, bestierde het huis des konings en richtte* [= regeerde] *het volk des lands*" (verg. IV Kon. XV:5). — Uit dit verhaal van de H. Schrift maken wij deze twee gevolgtrekkingen: *a.* koning Azarias werd melaatsch in de kracht van zijn leven, toen hij zijne regeering tot den hoogsten bloei had gebracht (verg. ook de aan dit verhaal voorafgaande verzen); *b.* zijn zoon Joatham heeft van dien tijd af als koning geregeerd in plaats van zijn vader, doch werd niet vóór den dood zijns vaders plechtig als koning gekroond (er staat niet: *hij werd koning*, maar: *hij richtte het volk*).

En hieruit besluiten wij tot het volgende: daar Joatham nog niet als koning was gekroond en gehuldigd, kon naar diens regeering nog niet gerekend worden; daar Azarias uit de samenleving niet alleen, maar zelfs uit het koninklijk paleis was verbannen, kon hij in geen enkel opzicht meer als regeerend vorst worden aangemerkt en kon men dus ook naar *zijne* regeeringsjaren niet meer rekenen; daar men nochtans eene tijdrekening moest hebben, *rekende men naar de levensjaren van Azarias* [1]).

Is deze hypothese met de verschillende gegevens in overeenstemming?

---

[1]) Men moet weten, dat de levensjaren der koningen van Juda (op twee uitzonderingen na) in den Bijbel nauwkeurig worden opgegeven, dus ook in hun tijd nauwkeurig werden genoteerd.

Vóór alles zullen we een lijstje geven dat de resultaten van onze becijferingen bevat.

	Azarias geb. omstr. lente	786	1	Jeroboam II (mederegent) = herfst	789—788
15	Amasias = lente	784—783		„ alleen zomer	784
	Azarias koning	770	*20* (*15*)	„ = herfst	771—770
	„ melaatsch } Joatham regent }	749—748	41	(*36*) „ = „	749—748
38	Azarias = lente	749—748		Zacharias kort vóór lente	748
39	„ = „	748—747		Sellum herfst	748
			1	Manahem = „	748—747
			10	„ = „	739—738
50	„ = „	737—736		Phaceja zomer	737
			2	„ = herfst	737—736
52	„ = „	735—734		Phaceë zomer	735
	Joatham koning na herfst	735	2	„ = herfst	735—734

Van het 38e tot het 52e jaar van Azarias — waarin respectievelijk Zacharias en Phaceë begonnen te regeeren — verloopt eene tijdruimte van 14 jaren of slechts weinig minder (het tijdsbestek moet zoo klein mogelijk genomen worden, daar men anders te groote tusschenruimten krijgt tusschen de Israëlietische regeeringen). De plaats dezer tijdruimte in de vóórchristelijke jaartelling wordt bepaald eensdeels door het geboortejaar van Azarias, dat niet later dan 786 kan zijn, anderendeels door het laatste jaar van Manahem, dat niet vroeger dan 739—738 kan zijn.

Azarias is hoogstwaarschijnlijk niet later dan in 786 geboren. Zijn zoon Joatham was volgens den Bijbel bij het begin zijner regeering (d. i. van zijn regentschap) 25 jaren oud, d. w. z. in zijn 25e jaar. Stellen we het begin van Joathams regentschap zoo laat mogelijk, kort vóór lente 748, en stellen we tevens, dat hij toen eerst kort geleden 24 jaren oud was geworden, dan is hij in het begin van 772 geboren. Zoo zijn vader later dan in 786 geboren was, zou deze bij de geboorte van Joatham nog geen 14 jaren oud zijn geweest — en dat kunnen we niet gevoegelijk

aannemen. Zoo Azarias in het begin van 786 geboren is, kan hij bij de geboorte van zijn zoon in zijn 15e jaar zijn geweest [1]).

Het laatste jaar van Manahem kan moeielijk vroeger dan 738 gesteld worden, want onder dat jaar komt hij in een Assyrisch opschrift voor (daarover straks). Daar nu de troonsbestijging van Manahem in het 39e jaar van Azarias viel, valt het begin van zijn 10e regeeringsjaar in het 48e en het einde ervan in het 49e jaar van Azarias (zijn zoon Phaceja volgde hem in het 50e jaar van Azarias op); en daar het *eerste* levensjaar van Azarias, zooals we zagen, niet later dan 786 valt, begint zijn 48e levensjaar niet later dan 739. Het 10e en laatste regeeringsjaar van Manahem begint dus hoogstwaarschijnlijk noch vroeger noch later dan in het jaar 739. En hieruit volgt de hooge waarschijnlijkheid van het geheele boven gegeven lijstje. Tusschen het einde van Manahem en het begin van Phaceja, en evenzoo tusschen Phaceja en Phaceë, moet minstens een goed half jaar zijn verloopen; doch dat kan voor die woelige periode van het rijk van Israël, waarin meerdere pretendenten telkens elkander den troon betwistten en elkaar van den troon stieten, volstrekt niet onwaarschijnlijk worden genoemd.

Volgens ons lijstje is Zacharias omstreeks de lente van 748 op den troon gekomen. Daaruit volgt: òf dat de regeering van zijn vader Jeroboam II niet 41 jaren heeft geduurd, òf dat Jero-

---

[1]) Beneden dezen leeftijd vinden wij, zoo ik mij niet vergis, in den Bijbel geen voorbeelden van vaderschap. Bij Ochozias van Juda hebben de gebruikelijke teksten van den Bijbel de klaarblijkelijke fout, dat hij op 42jarigen leeftijd koning is geworden: zoo dit waar was, zou hij nog vóór zijn vader geboren zijn! Doch de oude Syrische vertaling heeft nog de onbetwijfelbare juiste lezing van „*22*" jaren in plaats van 42. Achaz zou volgens den tegenwoordigen tekst bij de geboorte van zijn zoon Ezechias 11 jaren oud zijn geweest, doch oude Hebreeuwsche handschriften lazen met de oude vertalingen, dat hij bij zijne troonsbestijging niet „20" maar *25* jaren oud was, en daardoor komt zijn leeftijd bij de geboorte van Ezechias op *16* jaar.

boam omstreeks 4 jaren mederegent van zijn vader is geweest. Zonder aarzelen kiezen wij het laatste — niet alleen omdat wij dan de opgegeven 41 jaren kunnen behouden, maar ook omdat de H. Schrift (zooals we boven hebben gezien) een mederegentschap van Jeroboam II schijnt aan te duiden. Wij stellen dus het eerste jaar dezer mederegeering = 789—788; van dit jaar af worden zijne 41 regeeringsjaren geteld.

Gedurende geheel dit tijdvak, van 842 (Jehu) af, brengt de assyriologie ons slechts éénmaal een weinig licht, namelijk bij Manahem. De H. Schrift verhaalt (IV Kon. XV : 19—20): „Phul, de koning der Assyriërs, kwam in het land, en Manahem gaf aan Phul duizend talenten zilver, opdat hij hem tot hulp zoude zijn en zijn rijk zou bevestigen. En Manahem legde aan Israël geld op, aan alle machtigen en rijken, om het te geven aan den koning der Assyriërs, vijftig zilversikkels aan ieder. En de koning der Assyriërs keerde terug en toefde niet in het land". Dit verhaal wordt door de ontdekkingen van den laatsten tijd op merkwaardige wijze geïllustreerd — vooral wat de chronologische quaestie betreft.

In de *Assyrische* geschiedenis is geen koning *Phul* bekend. In den Canon van Ptolomaeus komt echter bij het jaar 731 v. Chr. een naam *Porus* voor in verbinding met een anderen naam: „*Chinzer en Porus 5 jaar*"; het laatste jaar van dezen Porus moet dus het jaar 727 v. Chr. geweest zijn. Op eene in den laatsten tijd ontdekte lijst van koningen van Babylon komt deze vorst voor onder den naam *Pulu* (= *Phul*); zijn eerste jaar is daar 728 en zijn laatste insgelijks 727 v. Chr. In de zoogenaamde *Babylonische Kroniek* (in 1884 bekend geworden) lezen wij: „In het derde jaar van Ukinzir [= Chinzer] trok *Teglath-Phalasar* naar Akkad [Babylonië]... en nam Ukinzir gevangen. Drie jaren regeerde Ukinzir in Babylon. Teglath-Phalasar beklom in Babylon den troon. *In het tweede jaar* van Teglath-

Phalasar stierf hij [zelf]... *twee* jaren regeerde hij wettig in Babylon". Teglath-Phalasar was koning van Assyrië, de derde van dien naam, en stierf in het jaar 727. Daar het eerste jaar van Chinzer 731 was (Can. v. Ptol.), was zijn derde jaar 729, en in dat jaar werd hij door Teglath-Phalasar gevangen genomen. Volgens de telwijze der Assyriërs en Babyloniërs was nu het eerste jaar van Teglath-Phalasar's *Babylonische* regeering het jaar 728, en dit is het eerste jaar van *Pulu* volgens de nieuw ontdekte Babylonische regentenlijst. Pulu blijkt dus niemand anders te zijn dan de Assyrische koning Teglath-Phalasar, die dezen beroemden Assyrischen koningsmaam bij zijne troonsbestijging moet hebben aangenomen, doch te Babylon als een usurpator stond aangeschreven en slechts onder zijn eigenlijken naam *Pulu* werd vermeld. De opschriften van Teglath-Phalasar zelven bevestigen deze conclusie.

In een opschrift, dat tot het 17e jaar zijner regeering loopt (van 745 tot in 729), noemt hij zich: „koning van Assyrië, *koning van Babylon*, koning van Sumêr en Akkad". In dit hier en daar zeer beschadigde opschrift komt het verhaal van het begin van zijn strijd met Ukinzir, die na drie jaren beslecht werd (731—729), nog voor. Bij het jaar 729 vermeldt een exemplaar van den Assyrischen Canon: „*De koning* [*Teglath-Phalasar*] *vatte de handen van Bel*", en hiermede wordt de godsdienstige plechtigheid aangeduid, waarbij de koningen van Babylon telken jare officiëel als zoodanig werden gehuldigd. Er blijft geen twijfel over: *Phul* (Pulu) is *Teglath-Phalasar III*. Ook zijn opvolger Salmanassar heeft in Babylon een anderen naam — *Ululai* — en ook hier is de identiteit volkomen bewezen. Op andere plaatsen van den Bijbel (later te vermelden) wordt Teglath-Phalasar bij zijn Assyrischen koningsnaam genoemd; eerst de assyriologie heeft ons geleerd dat *Phul* en *Teglath-Phalasar* (hebr. *Tiglath-Pileser*, ass. *Tukulti-apal-isarra*) twee namen zijn van denzelfden vorst.

Teglath-Phalasar nu vermeldt in zijne (slechts ten deele be-

waard gebleven) *Annalen* onmiddellijk vóór het 9e jaar zijner regeering, dus nog onder het 8e jaar, d. w. z. het jaar 738 v. Chr., dat hij schatting ontving o. a. van *Minichimmi Samirinai*, d. i. van Manahem (hebr. *Menachem*) van Samaria. Dit geschiedde na de onderdrukking van den opstand der Noord-Syrische staten (zie hierna). Manahem zal het raadzaam hebben geacht den monarch, die nu met zijn leger in Syrië en Israël kwam afzakken, op deze wijze te huldigen.

Tot in den laatsten tijd toe heeft men Azarias van Juda meenen te ontdekken in een zekeren *Iz-ri-ja-u* of *Az-ri-ja-u*, koning van *Ja-u-di*, die in Assyrische opschriften omstreeks 740 voorkomt. Deze was de hoofdleider van een opstand der Noord-Syrische staten tegen Assyrië. Verschillende bijzonderheden maakten wel is waar eene identificatie van dezen Izrijau met Azarias van Juda zeer onwaarschijnlijk, maar door de opmerkelijke overeenkomst der namen voelde men zich daartoe toch genoopt. In den allerlaatsten tijd nu hebben de opgravingen in Sendschirli aan het licht gebracht, dat *Jaudi* een Noord-Syrische staat was en met *Juda* niets te maken heeft. Onder de gevonden opschriften bevinden er zich van koningen van Jaudi zelven [1]). De exegeten behoeven dus met dien Izrijau voortaan hun hoofd niet meer te breken — hij was koning van *Jaudi*, niet van *Juda*.

D. A. W. H. Sloet, Pr.

Erratum. In het eerste artikel blz. 372, 2e regel v. o., is een zinstorende fout ingeslopen. Er staat: „*laatste* jaar" in plaats van *eerste* jaar.

[1]) H. Winckler, *Altorientalische Forschungen I.* Tot mijn leedwezen kan ik in 't algemeen de werken van Hugo Winckler den katholieken lezer niet aanbevelen. Hoewel hij als assyrioloog een eerste plaats bekleedt, geeft hij zich, vooral in zijn laatste werken, te veel met bijbelcritiek af, ook buiten het gebied der assyriologie. Hij bevindt zich daar blijkbaar op een verkeerd terrein.

IN OPSPRAAK.

Bella wordt druk besproken en een ieder zegt er het zijne van.

Hoewel van ietwat twijfelachtige komaf, is het innemende vrouwtjen nogal gevierd en gezocht om hare ongemeene schoonheid. Daardoor echter werd zij, na reeds langen tijd zeer ijdel geweest te zijn, ook zeer hoovaardig en knoopte zij, boven haar stand, conversatie aan met een paar mevrouwen in bonis. En Bella ging grootdoen zonder te rekenen, zonder behoorlijk acht te geven op de belangen van haar huis.

't Houdt geen stand, dat spreekt. Zij ruïneert zich, of liever: dat heeft zij reeds gedaan, en zij is in zekeren zin eene flesschentrekster geworden. 't Geld is op, en toch gaat zij voort de groote dame te spelen.

En nu treft het zoo, dat haar heer gemaal, — terecht of ten onrechte, daar blijf ik buiten, — een *homme de paille* genoemd wordt. In alle geval is hij een man, die zijn vrouw aanbidt en liefst in alles laat betijen. Eigenlijk ook maar 't verstandigst, want zij zijn op huwelijksvoorwaarden getrouwd. Op stuk van zaken heeft zij méér te zeggen dan hij.

Maar met de kinderen zit zij disperaat verlegen. Geen kleinigheid, wijl Bella het dozijntjen vol heeft.

De knapsten, jongelui die zich vrijwel „voordoen", heeft zij met moedertrots gepresenteerd en zaken van haar huis laten waarnemen. Eilacie! van achteren blijkt, hetgeen trouwens reeds lang vermoed werd, dat de heertjens mama bedrogen en haar ondergang bespoedigd hebben door zoo nu en dan een flinken greep in 't laatjen te doen! Waardoor zij moeders voorliefde

echter nog geenszins verbeurd hebben. Want dit zaakjen acht zij het ergste niet. Neen, Bella heeft ook „achterlijke kinderen", — iets, waarvoor zij zich eigenlijk niet behoeft te geneeren. Of heb ik nog niet kort geleden in een Ned. schoolverslag het denkbeeld geopperd gezien, voor zulke kinderen afzonderlijke scholen te bouwen, wijl er tegenwoordig zoovelen zijn, die tot deze categorie moeten gerekend worden?

Maar Bella heeft hen, heur achterlijke kinderen, aan zichzelf overgelaten, misschien door de drukte der conversatie met hare voorname vriendinnen geen tijd gehad om naar de arme schapen om te zien, laat staan ook een beetjen voor hen te zorgen. En zoo hebben deze kinderen hunne opvoeding op straat gekregen, zij weten van God noch gebod. Mama ondervindt het en zal het nog langen tijd ondervinden. Nu zij grooter geworden zijn, alaan grooter en sterker en stouter, onhandelbaar en brutaler, verwijten zij zoete moeke, dat zij de vriendschap met zekere juffrouw Marianne, welke haar profijtelijk was, ijdeltuitig veronachtzaamd, daarentegen den boel over den balk gegooid heeft door haar grootdoen met de aartshertogin en de gravin! En tevens zitten zij hun knappe, hun over 't paard getilde broeders geducht in het haar wegens de dieverijen, aan de eigene familie gepleegd en waarvan de guiten goede sier maakten, terwijl zij, proletariërs, het kind van de rekening werden, wanhopig van honger en ellende!

En dat roepen de *enfants terribles* hardop, ja schreeuwen het uit, maken er een formeel standjen van, zoodat de buren er aan te pas komen, die Bella om haar ingebeelde grootheid uitlachen, haar patente jongens als galgenazen nawijzen, doch begaan zijn met het lot van haar verwaarloosde kinderen.

Maar, o klucht! Terwijl dit gebeurt roept de heele familie ook weer even hard tegen de bemoeiallen: wat heb je op ons aan te merken? Ons geslacht behoort tot de voornaamsten, die je kent!

* * *

Met die drie, vier pennekrassen is geen welgelijkend portret geleverd. Slechts dunkt mij, dat de schets iets weg heeft van *la bella Italia.*

In het onder een liberaal bestuur vereenigd koninkrijk is 't nog niet zooals 't wezen moet, het schoone Italië is zelfs in opspraak. Zijn finantieele en economische toestand is letterlijk wanhopig. De heele wereld weet het en spottend wordt opgemerkt: dat komt van zijn groote mogendheid spelen, om van het *qui mange du Pape* te zwijgen.

En schande wordt gesproken van het feit, dat het ministerie onlangs tot aftreden gedwongen werd, door de officieel en toch opzettelijk nog maar half ontsluierde geheimen van het bekende Bank-schandaal, waarbij, onder tal van rijksgrooten, ook de minister-president Giolitti betrokken bleek te wezen, zoo goed als zijn voorganger, een Crispi, die krachtens zijn hoog ambt het verbond met Oostenrijk en Duitschland namens Italië mede onderteekende. Althans, de bladen, die als bewezen gepubliceerd hebben, dat Signore Crispi de som van 244 000 lire van de Bank in ontvangst genomen heeft, zonder éénig recht daarop te hebben, en dat kapitaal aanwendde voor persoonlijk gebruik, die bladen zijn niet tegengesproken noch vervolgd. Hetgeen niet belette, dat ZEx., versierd met de hoogste onderscheiding van zijn Land, het grootkoord der *Annunziata-orde,* voorshands Minister van Staat bleef. Hoe? Niet zoodra kwam het uit, dat het kabinet Zanardelli dood geboren was, of wederom werd Cav. Francesco Crispi door zijn Souverein belast met de samenstelling van een ministerie; en, opmerkelijk genoeg, dadelijk rezen de Italiaansche fondsen ter Beurze van Weenen en Berlijn, aanstonds daalde het agio op vreemd papier.

Medelijden echter verdienen zij, die ten slotte het kind van de rekening zijn, het arme volk, „meer ongelukkig dan slecht", verzekert de grootste Italiaan, Paus Leo XIII. Want, is sommiger bewering wel wat stout, als zou de doorluchtige Opperpriester

bij het stellen van zijn Encycliek *Rerum Novarum* geleid zijn, voornamelijk door hetgeen in zijn vaderland valt waar te nemen, — de nerf eener natie, de toestand der werklieden, is toch allicht nergens ter wereld zoo hachelijk als in „den tuin van Europa". Hetgeen intusschen niet belet, dat „het schellinkjen" in de schouwburgen avond aan avond overvol is, evengoed als de loges en het parterre het zijn. En deze toestand is tevens zoo hopeloos, doordat er van hooger hand letterlijk niets aan gedaan wordt, terwijl de Kerk in haar streven naar verbetering met kracht en geweld wordt tegengewerkt door een maçonniek landsbestuur. Maar ook het volk-zelf wil niet anders. Men vloekt en bespot de despotieke overheid; maar wijst de herhaaldelijk toegestoken hand van den H. Vader wantrouwend af.

Het zit 'm eigenlijk daarin, dat de grootheidswaanzin, waarom Europa het Schiereiland belacht, niet enkel in de hoofden der staatslieden spookt, maar een nationaal euvel is.

Voor den Italiaan is het een uitgemaakte zaak, dat het *la bella* rechtens toekomt, de eerste plaats in te nemen in de rij der volken. Den waarlijk alles behalve onberispelijken priester en filozoof Vincenzo Gioberti, wiens werken op den index staan, wordt ook door vrome Italiaansche katholieken, ook door tal van dito, dito priesters en grondige beoefenaren der wetenschap, zijn standbeeld te Turijn ten volle waard gekeurd, alléén omdat hij de auteur is van *Il primato morale e civile degl' Italiani.*

En nu mogen de Italianen al eens luidruchtig fulmineeren tegen de *Triple alliantie,* wijl deze wat heel duur uitkomt; zij zijn maar wàt grootsch, vooral op *il nostro amico Guglielmo*! Zij mogen de bewindsleden al eens voor dieven, zelfs voor landverraders uitmaken; na Crispi werd Di Rudini, na dezen Giolitti premier en na Giolitti... *il cavaliere Francesco Crispi*! Zij mogen elkander dagelijks er aan herinneren, dat Lemmi den Staat nu reeds voor niet minder dan 10 millioen heeft afgezet; het tabaksmonopolie, waarmêe hij die millioenen „verdiende", blijft nog

altijd gegund, ondershands verpacht aan *l'Illustrissimo e Venerabilissimo Maestro Lemmi*, Grootmeester-Generaal van de orde der Vrijmetselaren, die in volle glorie te Rome troont!

De civiele lijst der koninklijke familie moge wel wat sterk gepeperd en gezouten geacht, de post van minister en van andere hooge staatsambtenaren wel wat verleidelijk vet gevonden worden ; men meent dan toch ook, dat *il nostro Re*, dat *onze* Koning — een half kilogram op *onze* s. v. p. — mitsgaders de raadslieden van zijne kroon, van de *Italiaansche*, verstaat u, een rang bekleeden, als geen monarch, geen hoveling ter wereld!

Zeker, daar wandelen ook effectief ontevredenen onder deze enthusiasten. Daar zijn er, die eene Italiaansche republiek, naar Zwitsersch model b. v., nog zoo kwaad niet zouden vinden. Ook zijn er Romeinen, die nog maar geen vrede kunnen nemen met een anderen heer, dan den Paus-koning, en wien het een genot is, binnen de wanden van het Vatikaan te juichen: *Evviva il Papa-Re!* Zeer vele burgers van de Eeuwige stad verlangen, dat er ten minste een *modus vivendi* gevonden worde, waardig voor den H. Stoel, zoowel als voor de dynastie van Savoye. En, hoor ik verzekeren, in Napels en de beide Siciliën is eene beduidende partij, die, na eene afscheiding van het ééne Italië, geen republiek wenscht, maar den edelaardigen Francesco II in zijne rechten hersteld te zien.

Maar het opkomend geslacht heeft geen anderen toestand gekend dan den tegenwoordigen en ook geleerd, zich geen anderen voor te stellen. Dat zelfs in de instituten van Don Bosco het portret van koning Umberto in studie-, werk- en speelzalen prijkt, is hieromtrent niet zonder beteekenis. Mocht het praatjen dan al waarheid bevatten, dat de Souverein, erfgenaam van Vittorio Emanuele, er reeds aan denken zou te abdiqueeren ten faveure van zijn zoon; het is te voorzien, dat de kroonprins koning wordt van *l'Italia una* en dit vooreerst wel zal blijven óók.

Of... we beleven toch nog een Italiaansche republiek. Doch wei-

nigen zijn ze in getal, eenige heethoofden, bij wie deze gedachte opkomt. De standjens, welke hier en daar, vooral in beneden-Italië voorvallen en soms zelfs het karakter van eene geweldige revolutie aannemen, zijn méér hongerkreten dan manifestaties tegen den regeerenden souverein. Zelfs toen het uitgemergelde Siciliaansche volk uittoog ten voor velen doodelijken burgerkrijg, voerde het banieren meê, met de beeltenissen van Umberto en Margherita.

Vermindering van lasten, herstel van het finantieel evenwicht en van den vervallen, den onhoudbaren economischen toestand; maar dat alles met behoud van den politieken *status quo*, mitsgaders het huidig uiterlijk vertoon, ziedaar den steen der wijzen, naar welken de Italianen zoeken.

En 't moet gezegd worden, zij allen doen hun best, dien kostelijken steen te vinden, zij zoeken allen even ijverig. Heeren, burgers en boeren, werklieden, loopjongens en bedelaars doen... aan politiek!

't Is in Italië lang geen zeldzaamheid, wanneer ge een armen drommel een paar kranten ziet koopen voor de aalmoes, die ge hem zooeven op zijn smeeken in de hand gestopt hebt. En meen dan niet, dat de kruimels hem steken. Neen, neen, hij heeft honger. Maar *il giornale* is hem noodiger dan brood! Stuur den loopjongen uit voor eene boodschap; hij gaat op weg, verdiept in zijn lijfblad, dat hij er evengoed op nahoudt als de werklieden, burgers en heeren.

Zij zijn op geen enkele krant geabonneerd; dat is geen gebruik. Ook de voornaamste bladen kosten slechts één soldo. Evenwel: alle dag 2, 3 soldi op zijn minst... geen wonder, dat moeder de vrouw van een werkmansgezin een hekel heeft aan journalisten!

Natuurlijk zijn de liberale bladen het meest, zoo niet alléén in trek. Slechts de wat meer geavanceerde richting doet hun beduidende concurrentie aan. Want, let wel: bij de algemeene politiseerwoede kan de katholieke dagbladpers hier ternauwer-

nood bestaan, hoewel ze méér abonnenten in het buitenland heeft dan de liberale. En alleen deze bladen, zonder uitzondering organen van de vrijmetselarij en het Jodendom, werpen enorme winsten af. 's Morgens tegen 8 uur en 's avonds tegen 6 uur maken vijftig en méér krantenventers queue voor 't bureau van *Fieramosca*, een Florentijnsch blad, dat geducht radikaal van leer trekt.

En dan verkneukelt men zich in schandalen als van Chauvet, den eigenaar-directeur der officieuze *Popolo Romano*, met den hoofdinspecteur der douanen, Graaf Gallina, medeplichtig bevonden aan een bedrog, waardoor der schatkist een goede 400.000 lire werd tekort gedaan. Dan groeien de politiseerenden er in, geen vage insinuaties, maar formeele beschuldigingen van dieverij en omkooperij in het groot, met omstandigheden en al gepubliceerd te zien tegen de hoogste staatsdienaren en de raadslieden der kroon! Men vindt het, o zoo pikant, den eenen dag onthullingen te lezen van den jongen Tanlongo b. v., waardoor de grootste politici, betrokken in het bekende Bank-schandaal, als de gemeenste schurken aan de kaak gesteld worden. Daags daarna is 't weer feest voor de lieden, wijl ze die onthullingen zien te niet gedaan, de beschuldigingen ingetrokken door de bekentenis van den jongen man, dat hij ze in overijling neerschreef, verbijsterd van smart en met de flauwe hoop, zijn in 't Bank-proces veroordeelden vader zoo mogelijk nog te redden. Dat wordt dan zoo aandoenlijk, niet waar, zoo dramatisch! Maar eindelijk, den derden dag komt, het mooiste nog, de pertinente verklaring van een vriend der Tanlongo's, dat de onthullingen en beschuldigingen wel degelijk de zuivere waarheid bevatten; maar dat de jongeheer ze introk tegen een klinkend bod van Giolitti c. s., plus de conditie, dat „het vonnis onverwijld herzien" en de oude heer aan het hem ten laste gelegde „onschuldig zou bevonden worden"!

Men slaat wezenlijk de handen in één over de dag aan dag voortgezette *chronique scandaleuse* der bewindvoerders en magistraatspersonen, terwijl alles bij 't oude blijft.

Want het streven van het politiseerend publiek, om tot eene oplossing der brandende vraagstukken te geraken, verbetering te verkrijgen in den economischen toestand, bepaalt zich alleen tot het giegelend lezen van de „onthullingen", gevolgd door critiek op de regeering en het uitschelden van de adellijke en geridderde schavuiten; een en ander besloten met den piramidalen bluf: wat is *Italia* toch groot, dat zij, trots al dezen tegenspoed, de gevierde van Europa blijft!

Ondertusschen, het koddige welkom, dat *La Fanfulla* Zanardelli als kabinetsformeerder toeriep: „Zoo Europa Italië nu nòg niet vertrouwt, zullen we waarachtig alle hoop moeten opgeven", — die ironie was méér dan scherts. De landskinderen kunnen het zich niet meer verbloemen, dat *la bella* in opspraak is.

En toch, iets practisch te bedenken, door loyale samenwerking althans te trachten naar leniging in den maatschappelijken nood, verzuimt de eene partij zoo goed als de andere, terwijl zij, vermakelijk genoeg, elkander dit gebrek bestendig verwijten.

Wederzijdsch wantrouwen verlamt elke actie ten goede.

't Is waar, die nog wat, zij 't slechts een luttel beetjen, in de wereld hebben, rollen er nog wel door. Zij leven ten minste en laten leven, al is het wat schraal en wat schriel. Maar de lange, de onafzienbare smalle gemeente is meest dupe van de historie. En werd en wordt het den elkander opvolgenden bewindslieden van het vereenigd koninkrijk voor de voeten gegooid, — en wie zal zeggen, onverdiend? — dat zij letterlijk niets voor het volk gedaan hebben of doen: degene, die verbetering in den toestand brengen kan en ook wil, ontmoet overal tegenkanting, waarop de krachtigste pogingen afstuiten. Met name werd en wordt de Kerk met grooten ijver tegengewerkt door hen, die de macht in handen hebben

Direct en indirect.

Vooreerst toch heeft de regeering van *l'Italia una* de fondsen,

door de vaderen gesticht en gestijfd, ten einde in de nooden des volks te voorzien, onttrokken aan het beheer der geestelijkheid, in wier handen het erfgoed der armen, *patrimonium pauperum*, gesteld was, en „administreert" de gelden voortaan zelf. Komt het volk nu echter bedrogen uit, roept, kermt het slechts om droog brood, dan zenden de zorgzame voogden soldaten af op deze „weerspannige" landskinderen. Het een maand of vier geleden voorgevallene te Napels bleek toch *au fond* niet anders dan dat. En voorts op Sicilië, wat is het anders dan de honger, die het volk in vertwijfeling tot het uiterste dreef?

Curieus intusschen: toen de overheid zelfs met geen geweld van wapenen den opstand der verhongerden bedwingen kon, liet zij den Kardinaal-Aartsbisschop van Napels wel gracieuzelijk toe, de orde en rust te herstellen. Ook op Sicilië *mochten*, nota bene! de geestelijken reeds meermalen kalmeerend tusschen beiden komen en positie nemen tegenover de meer en meer geduchte *Fasci*. 't Gelukte dezen wel niet altijd zoo goed als den prins der Kerk; maar 't ging toch en wel alleen door hun invloed, schoon die lang niet is, zooals 't wezen moest.

Want om te zwijgen van den militieplicht, waartoe het gouvernement ook de kweekelingen van het heiligdom dwingt, en waardoor menige priester het hem toekomend en noodzakelijk prestige heeft ingeboet bij zoovelen, die hem als recruut gekend hebben, — door den roof aan kerken en kloosters, mitsgaders de confiscatie van prebenden, is op tal van plaatsen den uitwendigen luister aan den godsdienst ontnomen en kan de priester niet zoo optreden, als hem, den godsgezant, voegt.

Dat dan voorts de arme redelijkerwijs geen of slechts luttelen onderstand van de geestelijkheid verwachten kan, ja zelfs vele, zeer vele priesters en kloosterlingen als zijns gelijken in materieele positie beschouwen moet, is almede vernietigend voor het prestige van de aangewezen leiders, vaders van het volk.

En daarbij komt dan nog, dat de Italiaansche clerus... wel

niet bang is door vertrouwelijken omgang met het volk in al zijn geledingen zich te encanailleeren, o neen, hij is met de geloovigen vooral van minderen stand, of juister: de smalle gemeente is met *il curato*, met *i chierici* familiaar genoeg, al zou geen leek een praatjen met een priester houden, zonder hem eerst de hand te kussen. Maar spreek de geestelijken niet van de „nieuwigheid" ook eens buiten de kerk voor 't volk op te treden! Lieve hemel, en dat zou dan ook al eens 's avonds moeten gebeuren? Neen: 't zou te gewaagd wezen! Door uitersten nood geprest, zooals nu in 't zuiden des lands, enfin, dan is 't iets anders.

Ongelukkig ook staan hier den minderen man over 't geheel genomen de handen er niet naar, zich zelf te helpen door aaneensluiting. Men moge reeds over 't wezenlijke nut, laat staan over de gebiedende noodzakelijkheid van arbeidersvereenigingen in gevoelen verschillen, — in de gegeven omstandigheden zal geen denker, die verder ziet dan de wanden van zijn studeerkamer en de muren van het heiligdom, alle werkmansbonden, syndicaten, of hoe men ze noemen wil, over ééne kam scheren en veroordeelen met het decreet: de congregatie der H. Familie, en deze alléén.

En nu meen ik het niet te hooi en te gras te hebben waargenomen, dat in Italië eene flink aangepakte vereeniging van werklieden iets zeldzaams is, zoo die al gevonden wordt. Berichten als van een adres der „katholieke vereenigingen van Rome", op den jongsten adventszondag *Gaudete*, na 's Pausen Mis in St. Pieter den H. Vader voorgelezen door prins Francesco Massimo in qualiteit van president van den *Bond van Katholieke Italiaansche Vereenigingen*, — dergelijke fraai klinkende berichten dienen dan ook *cum grano salis* te worden genoten [1]). De katholieke werk-

[1]) Schoon er meer van aan kan wezen dan van „de schitterende zegepraal" der Romeinsche katholieken, welke ik onder 't afdrukken dezer bladzijden in een Ned. Courant vermeld vindt. Er zouden n. l. „bij de gemeenteraadsverkiezingen te Rome 54 katholieken en 26

liedenvereenigingen, welke hier bestaan, hebben het karakter van godsdienstige broederschappen, met een zieken- en begrafenisfonds of zoo iets annex. Van volks- of arbeidersbonden, zooals we die in Nederland kennen, is hier geen spraak. Zelfs „de jongens van Don Bosco", — dat zijn zij, die hunne opleiding in een instituut der Salesianen ontvingen en op lateren leeftijd nog gaarne nu en dan samenkomen, — zelfs deze mannen blijven en werken niet zóó vereenigd als b.v. de St Josephsgezellen van vader Kolping, n.l. de Hoog- en Nederduitsche gezellen. Want ook deze vereeniging, deze loot van Germaanschen stam, wil in Italiaanschen grond niet schieten. De solidariteit der mindere standen is hier niet stevig genoeg voor zoo iets. En de veelbesproken *Fascio dei lavoratori*, de nog jonge „vereeniging van werklieden" op 't eiland Sicilië, brengt niet zooveel tongen en pennen in beweging, louter omdat zij een dier genootschappen vormt, welke in de geschiedenis van Italië, bizonder van het zuiden des lands, steeds een vloekwaardige rol gespeeld hebben; maar voornamelijk omdat deze nieuwe vereeniging, goed georganiseerd, vele duizende werklieden ook van elders in betrekkelijk korten tijd in partijverband gebracht heeft en reeds zeer geduchte macht bezit.

Iets bizonders; een stuk van werklui, waarvoor men groote oogen opzet. Iets nieuws, wijl zij 't tot nog toe niet ten goede, ook niet ten kwade zóó hebben klaargespeeld. Ten minste: te Florence zijn drie reeds eenige jaren oude werkliedenvereenigingen van verscheidene kleur met haar drieën nog geen 1000 man sterk! En ben ik wèl geinformeerd, dan hebben ook Pisa, Siëna, Livorno, Genova, Torino, ja zelfs Milano, met haar wereld-

---

liberalen gekozen" zijn. 't Is mooi; maar... de heele Romeinsche gemeenteraad is geen 54 leden sterk. En bij de periodieke verkiezingen, welke niet in Januari doch in 't hartjen van den zomer plaats hebben, treden 8 leden af en worden ook niet meer dan dat getal her- of gekozen.

verkeer en heel wat beteekenende katoenindustrie, noch katholieke, noch socialistische, noch indeferente vereenigingen van werklieden, op wie regard geslagen wordt zooals op de Siciliaansche *Fasci*.

Zeker, er zijn socialisten in Italië, lieve hemel, bij de vleet, en anarchisten ook al, heel wat meer, zeggen de mannen, die 't volk kennen, veel meer, dan men oppervlakkig denken zou. Maar de luitjens werken en woelen liefst op hun eigen houtjen. Bij iedereen en overal wantrouwen. In hun beklagenswaardigen maatschappelijken toestand schijnen de Italianen niets beters te kunnen doen dan, ieder op zijn manier, te politiseeren, hun krant te lezen, in 't publiek woedend uit te varen tegen de bewindslieden, in clubjens te overleggen, om een kansjen te wagen met revolutie en... in één adem door het toe te juichen, dat de „slimme schelm" Crispi toch weer premier is; dat alweer een Italiaansch staatsman een hooge buitenlandsche ridderorde gekregen heeft; dat in Afrika eene overwinning bevochten is op 10.000 vijanden door de onzen, door de Italianen! En *Bravo* is 't besluit.

Slechts één genootschap is in Italië groot en machtig, ééne solidariteit is hier mogelijk en in staat iets uit te richten, zij is die der broeders vrijmetselaren. De loge, — schoon met op zichzelf staande *Speranza's*, *Aurora's*, ach, ook met de gruwelijke *Il Nazareno* en *Fra Diavolo*, — de loge vereenigt en omknelt duizenden en duizenden uit alle klassen der maatschappij, niet het minst uit de onderste lagen, al moeten eigenlijk dezen de kastanjes uit het vuur halen, zonder ze te mogen proeven, laat staan zich er aan te goed te doen, zooals de heeren.

De loge regeert en overheerscht Italië.

De vestiging van den hoofdzetel der vrijmetselarij in het historisch paleis *Borghese* te Rome teekent den toestand; — óók indien het vrij onbescheiden en roekeloos gepubliceerde plan der curie gelukken mocht, door aankoop van het paleis dit schandaal te doen ophouden.

Omdat de loge hier oppermachtig en dientengevolge dit schoone Land zoo diep ongelukkig is, richtte Leo XIII verleden jaar een breve rechtstreeks tot het Italiaansche volk. De H. Vader bezwoer zijn beminde zonen en landgenooten, zich te wachten voor den heilloozen toeleg van het beruchte genootschap en dat zij, die zich reeds hadden laten verleiden en den godslasterlijken eed gezworen hadden, zouden terugkeeren van het rampzalig pad des verderfs.

Ware eerst maar eens de macht der vrijmetselarij gebroken, dan zou Christus' Stedehouder de tegenwerking wel kunnen trotseeren, handelend kunnen optreden tegen hen, die *la bella* ten verderve zijn, en, de eigenaardige moeilijkheden van landaard en volkskarakter overwinnend, allen en een ieder deelachtig maken aan den overvloed der Kerk, welke immers, als ware ze alleen tot tijdelijk heil van het menschdom gesticht, ook den laatste van millioenen gelukkig maken kan.

Doch worden de vermaningen en raadgevingen van den H. Vader wel gehoord door hen, wien ze speciaal aangaan? Helaas, zeer vele Italianen en onder hen heel wat menschen, die „aan de Kerk doen", nemen zoo noode, — en wanneer zij 't doen, hoe dan nog! — notitie van het woord des Pausen, van *Italia's* eigenlijk gezegden vijand, *capisce*, van den natuurlijken tegenstander van het ééne en ongedeelde Italië, begrijpt u! Want wèl kennen zij Leo XIII den door gansch de wereld gehuldigden Opperpriester, wèl achten de Italianen den grooten Pecci een landgenoot, met wien zij voor den dag kunnen komen; maar met dat al heeft hij dan toch den banvloek bekrachtigd, welken zijn doorluchtige voorganger slingerde tegen de mannen, voor wie de dankbare natie monumenten bij dozijnen opricht, wijl dézen Italië één en alzoo groot gemaakt, wijl dézen *la bella* verheven hebben tot den rang, die haar rechtens toekomt, dien van toongevende mogendheid!

En de Paus protesteert nog altijd tegen de inlijving van St.

Petrus' erfgoed bij het vereenigd koninkrijk; hij protesteert tegen het historische, het glorieuze *Roma* als hoofdstad van *l'Italia una*. Derhalve is hij *de* vijand.

In dien geest is en wordt geschreven in verhandelingen en dagbladen, welke den volke tot dagelijksche geestesspijze verstrekken [1]). Zoo ook wordt het der jongelingschap geleeraard in les- en gehoorzaal, ja wordt het den kinderen voorgehouden en ingegeven door school en prentenboeken! Te Kerstmis zijn ze weer bij duizendtallen ten geschenke gegeven de levens van Vittorio Emanuele en Garibaldi, van Cavour en Mazzini, bewerkt voor de jeugd met 6 gekleurde plaatjens!

't Wordt algemeen ingezien, volmondig erkend, dat de grootheidswaanzin het land ten verderve is, dat het telkens wisselend, maar permanent maçonniek bestuur *niet* bestuurt, integendeel de staatshuishouding tot een hopeloozen warboel gemaakt en inmiddels zichzelf verrijkt heeft, ten koste van het gemeenebest. En toch: liever in opspraak, liever de „venerabelen" aan het roer gelaten, dan het uiterlijk vertoon prijsgegeven en in vollen ernst naar een bezem gezocht, ten einde den Augiasstal schoon te vegen.

De heftige polemiek der Italiaansche bladen, gedurende de pas bezworen ministrieele crisis heftiger dan ooit, logenstraft deze beschouwing niet. Wie toch zou durven beweren, dat op het redactiebureau van welke krant dan ook „het hart der natie klopt"? En dan: de Italiaansche dagblad-polemiek is naar volle waarheid gekenschetst door het sarcasme van *L'Asino*:

„Geen journalisten bestoken elkander, maar de ministers, senatoren en afgevaardigden zijn eigenlijk de strijdende penvoerders. Eene fopperij in het groot! Want de heeren zijn als *frères compagnons*

---

[1]) Omdat de waarlijk katholieke Italiaansche bladen daaraan niet meedoen, kunnen ze schier niet bestaan. *L'Osservatore Romano* b.v. wordt méér door *forestieri* gelezen dan door Italianen. (*Noot van een professor aan het Aartsbisschoppelijk Seminarie van Florence.*)

het volkomen eens en laten de burgerij het loodjen leggen. Zij smullen in hun kringetjen van de vruchten des Lands, die dan toch altijd nog in overvloed worden voortgebracht, en daarna buiten komende gooien en smijten zij elkander met de schillen en pitten, louter uit speelschheid, zooals menschen, die 't goed hebben, soms doen. En dan denkt het publiek, dat het meenens is, dat het belang van het gemeenebest bij hen meer geldt, hooger staat dan persoonlijke vriendschap".

Den grootsten Italiaan van zijn tijd, Paus Leo XIII, is dat niet onbekend. Bitter is zijn klacht, nog onlangs tot de pelgrims van Lombardije geuit:

„De ware vijanden van het vaderland hebben Wij meermalen en duidelijk aangewezen; Wij hebben hunne bedoelingen ontmaskerd, de rampzalige gevolgen van hun streven in het licht gesteld.

Met allerlei kunstgrepen echter wordt bewerkt, dat Onze stem niet tot het volk doordringt en Ons optreden verkeerd wordt uitgelegd. En, hoewel al meer en meer blijkt, dat Onze mond waarheid spreekt en de wereld met ontsteltenis vervuld wordt bij het zien van zooveel bederf, van zooveel gevaarlijke woeling en zoovele soorten van kwalen, toch willen velen maar niet inzien, hoever zij zijn afgedwaald, terwijl zij volstandig weigeren die middelen te gebruiken, door welken alleen redding mogelijk is. *Ja, juist omdat ze door de Kerk of door Ons worden aangeprezen, verwerpt en versmaadt men die middelen!* Tot zulk een hoogte zijn de verblindheid en hoovaardij gestegen".

De doorluchtige auteur der Encyclieken pleegt met eenige woorden zooveel te zeggen, als waarvoor een gewoon mensch méér dan eenige bladzijden noodig heeft.

Ondertusschen wordt, naar mijne bescheiden meening, door den Paus zelf in zijn klacht een feit geconstateerd, hetwelk de oplossing der Romeinsche quaestie nu juist niet vergemakkelijkt, al zou la bella Italia, vooral ook dientengevolge nog langen tijd in opspraak blijven.

Castello bij Florence, feestdag van St. Jan Apostel '93.

Fr. A. van Kerkhoff O. C.

BOEKBEOORDEELING.

Het H. Hart op den Kansel, door Fr. Albertus Pluymaekers, Ord. min. recoll. S. Theol. dogm Lector. Roermond, H. van der Marck, 1893 Prijs *f* 2.50.

Eene vriendenhand zond ons dit boek, met het verzoek eene kleine beoordeeling ervan te schrijven. Of wij al tegenstribbelden en beweerden, dat zulke onderwerpen buiten onzen gewonen werkkring liggen, het mocht niet baten, wij moesten en zouden recenseeren. De lezer vergeve ons dus het waagstuk; wij kunnen 't waarlijk niet gebeteren.

Het werk van Fr. Pluymakers bevat, in den vorm van langere preeken of van kortere toespraken en opwekkingen, bijna alle onderwerpen, die met de godsvrucht tot het H. Hart in betrekking staan, en welke de kanselredenaar, die over dit onderwerp moet spreken, noodig heeft. Men vindt er: de geschiedenis dezer godsvrucht en die der broederschappen, welke als de kinderen zijn der aartsbroederschap van het H. Hart, de eerste in de inleiding, de laatste in de toespraken, die over het „apostolaat des gebeds" de „eerewacht" enz. handelen, en de schrijver heeft zich blijkbaar veel napluizens getroost, om deze bijzonderheden bij elkaar te zoeken; verder nog: het voorwerp, de beweegredenen, het doel der devotie; de wijze waarop wij het H. Hart kunnen vereeren; de belangen, de smarten en de vreugden van het goddelijk Hart; de beloften aan de zalige Margareta-Maria gedaan — verschillende toespraken voor de maand en het feest van het H. Hart, eenige „toewijdingen" en ééne eereboete.

Deze korte inhoudsopgave bewijst reeds, dat de eerw. schrijver ten naastenbij een volledig handboek der devotie tot het H. Hart geschreven heeft, en wij gelooven, dat hij daarmee een nuttig werk heeft verricht, niet slechts voor den kanselredenaar, maar ook voor

velen, die zijn boek als een stichtelijk leesboek kunnen en, hopen wij, zullen gebruiken. Velen *kunnen* het boek gebruiken, want taal en stijl zijn eenvoudig en goed en ook de degelijke bespiegelingen blijven binnen het bereik der meesten. Deze eenvoudigheid is o. i. eer een vóór- dan een nádeel, wijl daardoor zoowel aan den gewijden redenaar als aan den geloovige gelegenheid gegeven wordt, om zelf te werken, zelf te denken. Zonder eigen werk toch staat men zelfs met een preek, die aan het beste preekboek ontleend is, als in een vreemd gewaad voor een vreemd auditorium, en zonder eigen nadenken en toepassen helpt ook de stichtelijkste lectuur niet veel. Wij duiden 't daarom den schrijver volstrekt niet euvel, dat enkele toespraken of enkele onderdeelen zijner preeken al te beknopt zullen schijnen. Wij hebben het boek met belangstelling en voldoening gelezen en wenschen, dat velen zulks met ons zullen zeggen — maar (die ongelukkige „maren") wij moeten op enkele onnauwkeurigheden wijzen, die het werk ontsieren.

Vooreerst komen sommige beelden, uitdrukkingen, schriftuurteksten te dikwijls terug. Waar elke preek afzonderlijk gehouden en gehoord wordt, kan dat geen kwaad, maar in een cyclus van preeken zien wij het liever niet. Verder kunnen eenige uitdrukkingen den toets niet doorstaan. Wanneer (blz. 18) vele harten „door de magneetkracht der aarde van God worden afgetrokken" dan behoort als tegenhanger een „aantrekken" hierbij en niet een „trotseeren der macht" en een „blijven kloppen"; — een „ernst" wordt niet „uitgeoefend"; — men smeekt niet „alvorens" den bijstand af, maar „alvorens te beginnen"; — men begeeft zich niet „met duizende gevaren" op reis, die reismakkers zijn te lastig. Deze kleine onjuistheden verminderen echter de waarde van het werk niet.

Ook zouden wij de aandacht van den eerw. schrijver nog willen vestigen op een paar zinsneden, die aanleiding zouden kunnen geven tot scheeve denkbeelden. Blz. 140 en 149 staat: „Wat vooreerst de bovennatuurlijke orde betreft, zonder Gods genade kunnen wij niet eens eene heilzame gedachte vormen, zooals Jesus tot de apostelen zeide: „Sine Me nihil potestis facere — zonder Mij kunt gij niets doen".... Wij vermogen niets tot onze eigene zaligheid, noch tot de zaligheid van anderen, noch tot de eer van God. Laat de missionaris werken.... laat de priester den hem aangewezen wijn-

gaard met alle zorg bebouwen .... laat edelmoedige harten vereenigingen oprichten .... het zal niets baten, indien de zegen des hemels er niet op rust". En dan volgt: „En wat in de bovennatuurlijke orde waar is, datzelfde geldt in de orde der natuur. Reeds David heeft gezegd: „Indien de Heer het huis niet bouwt" enz.... Wie zal aan de waarheid dezer woorden twijfelen? Zijn al ons nadenken en overleggen, ons werken en zwoegen niet ijdel en vruchteloos, indien de zegen des Hemels ontbreekt?" Uit het verband der woorden zou de zin volgen: zooals wij in de bovennatuurlijke orde niets kunnen zonder Gods *genade* — zoo kunnen wij ook in de natuurlijke orde niets zonder die *genade*, en dat ligt zeker niet in de bedoeling van den schrijver, die zeer goed weet, dat er natuurlijk-goede handelingen mogelijk zijn zonder genade.

In de toespraak, blz. 158 vv., geeft de schrijver de volgende juiste bepaling van de lauwe ziel: „Eene ziel verkeert in staat van lauwheid, als zij dikwijls en met open oogen, uit gewoonte en zonder gewetenswroeging dagelijksche zonden bedrijft", maar de hierop volgende woorden kunnen tot misverstand aanleiding geven, Men zou er n.l., tegen de bedoeling des schrijvers, uit kunnen afleiden, dat *caeteris paribus* de doodzonde van den heiden minder grievend geacht wordt, dan de dagelijksche zonde van den lauwen Christen. Ook de vertaling van den tekst: „Incipiam te evomere" door: „Ik zal u uitspuwen" en het gebruik van de woorden „Quoniam si inimicus" etc. schijnt ons niet geheel en al juist.

Zoowel wanneer men over de genade als wanneer men over de lauwheid spreekt, moet men zijne woorden tweemaal wikken en wegen.

Fr. Albertus houde 't ons ten goede — geen bedilzucht gaf ons die aanmerkingen in de pen, maar de wensch, dat bij een eventueelen herdruk, zijn overigens prijzenswaardig werk, de belangstelling, die het verdient en die het zeker zal verwerven, nog meer moge bevredigen.

Rolduc. J. M. L. Keuller.

LETTERLOOVER.

FRAGMENT
UIT „DE DILETTANTEN" (onvoltooid blijspel).

. . . . . .

TWEEDE BEDRIJF.

(Een plein. Op den achtergrond een kerk.)

Eerste Tooneel.

SCHREUDER, SCHUT.

(Zij komen uit de kerk met vele anderen, die in verschillende richtingen verdwijnen.)

SCHREUDER.

Uitstekend! Prachtig!

SCHUT.

Dat zou ik gelooven!

SCHREUDER.

En die solo van Barendse!

SCHUT.

En dat duet met koor van Bruin en van Dalen!

SCHREUDER.

Verrukkelijk! Eerst Bruin met zijn diepe bas: *sæcu! sæcu!*

SCHUT.

En daarop het koor met alle macht invallend. Dat noem ik aanpakken!

SCHREUDER.

Maar het heerlijkst was toch toen, na het koor, van Dalen aan de beurt kwam met *lorum*. Wat een geluid! Wat een methode!

SCHUT.

En welk een componist! Dat *lorum* reeds is een compozitie op zich zelve!

SCHREUDER.

Het lijkt wel iets op: *le vin, le jeu, les belles*, waarmeê de *Robert* begint.

SCHUT.

Als men wil .... maar slechts uit de verte. *Lorum* is veel opgewekter, veel blijgeestiger.

SCHREUDER.

Of het algemeen bevallen heeft?

SCHUT.

Twijfel je daaraan? In mijn bank bleef niemand zitten of knielen. Allen gingen staan en keerden zich om, met het gezicht naar het koor.

SCHREUDER.

In mijn bank was er een, die hoorde niet eens.

SCHUT.

Niet hooren? En wat deed hij dan?

SCHREUDER.

Raad eens.

SCHUT.

Hoe zou ik dat kunnen raden?

SCHREUDER.

Probeer maar . . . . .

SCHUT.

Ik geef het op.

SCHREUDER.

Nu dan — de vent bad!

SCHUT.

Wat zeg je daar?

SCHREUDER.

Hij bad, met zijn tronie naar het altaar ....

SCHUT.

Is het godsmogelijk!

SCHREUDER.

Ik verzeker je, dat hij bad, en altoos maar door; nu sloeg hij een blad om in zijn boek, dan klopte hij op de borst, dan haalde hij een rozenkrans uit. Het was het eene gebed vóór en het andere na.

SCHUT.

En hebben ze hem de kerk niet uitgesmeten?

. . . . . .

Amsterdam, Januari 1894. M. W. VAN DER AA.

ASTRONOMISCHE POËZIE.

Als bladvulling bieden wij onzen lezers de volgende dichtregelen aan, die wij eenigen tijd geleden overschreven uit den dichtbundel *Foi et poésie* van Joseph Serre (Lyon, Vite, 1892). De verzen troffen ons als een voor onzen tijd eigenaardige hulde aan Gods oneindigheid naar aanleiding van de steeds peilloozer diepten, die de gesternde hemel — inzonderheid sedert de jongste toepassing van de photographie als hulpmiddel der sterrenkunde — aan 's menschen verbaasden geest te aanschouwen geeft. Immers die lichtende onmetelijkheid, waarvan de stoutste verbeelding zich geen voorstelling meer kan maken, is ten slotte toch niet meer dan het vlammenschrift, waardoor het geschapene ons de glorie van den eenig oneindigen Schepper verkondigt. De verzen luiden als volgt:

„Entassez les soleils et les planètes rondes,
Et sur l'entassement des mondes, d'autres mondes:
Et toujours entassez,
Jusqu'à ce qu'épuisée, haletante, éperdue,
L'imagination s'arrête confondue:
Alors, recommencez!
Joignez les milliards aux milliards de lieues!
Aux atmosphères d'or les atmosphères bleues!
Les univers aux univers!
Six mille ans, dix mille ans, cent millions d'années
Calculez, alignez de vos mains acharnées
Et de vos prunelles en feu
Les grossissements fous des chiffres et des mondes —
Et vous aurez à peine, ô sciences profondes,
Effleuré la frange de Dieu!"

SANCTISSIMI DOMINI NOSTRI

LEONIS

DIVINA PROVIDENTIA

PAPAE XIII

LITTERAE ENCYCLICAE

AD PATRIARCHAS PRIMATES ARCHIEPISCOPOS ET
EPISCOPOS VNIVERSOS CATHOLICI
ORBIS GRATIAM ET COMMVNIONEM CVM APOSTOLICA
SEDE HABENTES

DE STVDIIS SCRIPTVRAE SACRAE.

DE ENCYCLIEK

VAN

Z. H. PAUS LEO XIII

AAN ALLE PATRIARCHEN PRIMATEN
AARTSBISSCHOPPEN EN BISSCHOPPEN DER KATHOLIEKE
WERELD DIE IN GENADE EN GEMEENSCHAP
ZIJN MET DEN APOSTOLISCHEN STOEL

OVER DE BIJBELSTUDIËN.

LATIJNSCHE TEKST MET DE NEDERLANDSCHE VERTALING.

VENERABILIBVS FRATRIBVS
PATRIARCHIS PRIMATIBVS ARCHIEPISCOPIS ET EPISCOPIS
VNIVERSIS CATHOLICI ORBIS
GRATIAM ET COMMVNIONEM CVM APOSTOLICA SEDE HABENTIBVS

LEO PP. XIII.

VENERABILES FRATRES
SALVTEM ET APOSTOLICAM BENEDICTIONEM

Providentissimus Deus, qui humanum genus, admirabili caritatis consilio, ad consortium naturae divinae principio evexit, dein a communi labe exitioque eductum, in pristinam dignitatem restituit, hoc eidem propterea contulit singulare praesidium, ut arcana divinitatis, sapientiae, misericordiae suae supernaturali via patefaceret. Licet enim in divina revelatione res quoque comprehendantur quae

---

AAN AL ONZE EERWAARDIGE BROEDERS
DE PATRIARCHEN PRIMATEN AARTSBISSCHOPPEN EN BISSCHOPPEN
DER GEHEELE KATHOLIEKE WERELD
DIE IN GENADE EN GEMEENSCHAP ZIJN MET DEN APOSTOLISCHEN STOEL

PAUS LEO XIII.

EERWAARDIGE BROEDERS
HEIL EN APOSTOLISCHEN ZEGEN

Gods allergrootste Voorzienigheid, die het menschdom, naar een wondervol liefdeplan, reeds in den beginne tot een deelnemen aan de goddelijke natuur heeft opgevoerd, en het vervolgens, van den ondergang der algemeene besmetting bevrijd, ook die vroegere waardigheid heeft hergeven, heeft daarom ook aan datzelfde menschdom de bijzondere genade doen geworden, dat het langs bovennatuurlijken weg openbaring ontving van de geheimen zijner godheid, zijner wijsheid en zijner barmhartigheid. Want hoewel de goddelijke

humanae rationi inaccessae non sunt, ideo hominibus revelatae, *ut ab omnibus expedite, firma certitudine et nullo admixto errore cognosci possint, non hac tamen de causa revelatio absolute necessaria dicenda est, sed quia Deus ex infinita bonitate sua ordinavit hominem ad finem supernaturalem* [1]). Quae *supernaturalis revelatio, secundum universalis Ecclesiae fidem,* continetur tum *in sine scripto traditionibus,* tum etiam *in libris scriptis,* qui appellantur sacri et canonici, eo quod *Spiritu Sancto inspirante conscripti, Deum habent auctorem, atque ut tales ipsi Ecclesiae traditi sunt* [2]). Hoc sane de utriusque Testamenti libris perpetuo tenuit palamque professa est Ecclesia: eaque cognita sunt gravissima veterum documenta, quibus enuntiatur, Deum, prius per prophetas, deinde per seipsum, postea per apostolos locutum, etiam Scripturam condidisse, quae canonica nominatur [3]), eamdemque esse

---

openbaring ook dingen behelst, die voor 's menschen rede niet ontoegankelijk zijn, en den menschen geopenbaard werden, *opdat allen ze op eene gemakkelijke wijze, met vaste zekerheid en zonder bijmenging van eenige dwaling vermochten te kennen, zoo kan toch om die reden van eene volstrekt noodzakelijke openbaring geen sprake zijn, wèl echter wijl God in zijne oneindige goedheid, den mensch bestemd heeft tot een bovennatuurlijk doeleinde* [1]). Die *bovennatuurlijke openbaring* is, *overeenkomstig het geloof van geheel de Kerk,* deels vervat *in hetgeen buiten schrifture werd overgeleverd,* deels ook *in de geschreven boeken,* die den naam van heilige en kanonieke boeken dragen, omdat ze, *geschreven op ingeving des Heiligen Geestes, God tot maker hebben, en als zoodanig ook aan de Kerk ter hand gesteld zijn* [2]). Aldus is ongetwijfeld ten aanzien der boeken van beide Testamenten altoos de leer en de onverholen belijdenis der Kerk geweest: en de oudheid doet ons nog hare hoogst belangrijke oorkonden kennen, waarin wordt verzekerd, dat God, na eerst door de profeten, dan door zichzelf, vervolgens door de apostelen te hebben gesproken, ook het aanzijn heeft gegeven aan de Schrift, die den naam van kanonieke draagt [3]), en dat die Schrift uitspraak en woord

---

[1]) Conc. Vat. *sess.* III, *cap.* II, *de revel.*

[2]) *Ibid.*

[3]) S. Aug. *de civ. Dei* XI, 3.

oracula et eloquia divina [1]), litteras esse, humano generi longe a patria peregrinanti a Patre caelesti datas et per auctores sacros transmissas [2]). Iam, tanta quum sit praestantia et dignitas Scripturarum, ut Deo ipso auctore confectae, altissima eiusdem mysteria, consilia, opera complectantur, illud consequitur, eam quoque partem sacrae theologiae, quae in eisdem divinis Libris tuendis interpretandisque versatur, excellentiae et utilitatis esse quam maximae. — Nos igitur, quemadmodum alia quaedam disciplinarum genera, quippe quae ad incrementa divinae gloriae humanaeque salutis valere plurimum posse viderentur, crebris epistolis et cohortationibus provehenda, non sine fructu, Deo adiutore, curavimus, ita nobilissimum hoc sacrarum Litterarum studium excitare et commendare, atque etiam ad temporum necessitates congruentius dirigere iamdiu apud Nos cogitamus. Movemur nempe ac prope impellimur sollicitudine

---

is van God [1]), dat zij een schrijven is, door den hemelschen Vader gericht aan het ver van zijn vaderland op pelgrimsreize zich bevindende menschdom en door gewijde schrijvers overgebracht [2]). Dewijl dan de Schriften een zoo hooge voortreffelijkheid en waardigheid bezitten, dat ze, door ingeving van God zelf te boek gesteld, diens meest verheven geheimnissen, raadslagen en werken bevatten, zoo volgt ook, dat het gedeelte der heilige godgeleerdheid, hetwelk zich met de verdediging en de vertolking dier goddelijke Boeken bezighoudt, van de allerhoogste beteekenis is en tegelijk van het grootste nut. — Gelijk Wij derhalve, in tal van brieven en aanmaningen, onze zorg gewijd hebben aan den vooruitgang van sommige andere wetenschappen, waarin Wij eene bijzondere kracht ter bevordering van de eer Gods en het heil der menschen meenden te ontdekken, een zorg, die dank aan Gods bijstand niet vruchteloos is geweest, zoo koesterden Wij ook reeds lang de gedachte om deze overschoone studie der heilige Schriften tot nieuw leven op te wekken, haar aan te bevelen, en tegelijk ook de richting te geven, die meer bepaaldelijk strookt met de behoeften van onzen tijd. Door de bezorgdheid van ons Apostolisch ambt worden Wij aan-

---

[1]) S. Clem. Rom. I ad Cor. 45; S. Polycarp. ad Phil. 7; S. Iren. *c. haer.* II, 28, 2.

[2]) S. Chrys. *in Gen. hom.* 2, 2; S. Aug. *in Ps.* XXX, *serm.* 2, 1; S. Greg. M. ad Theod. *ep.* IV, 31.

Apostolici muneris, non modo ut hunc praeclarum catholicae revelationis fontem tutius atque uberius ad utilitatem dominici gregis patere velimus, verum etiam ut eumdem ne patiamur ulla in parte violari, ab iis qui in Scripturam sanctam, sive impio ausu invehuntur aperte, sive nova quaedam fallaciter imprudenterve moliuntur. — Non sumus equidem nescii, Venerabiles Fratres, haud paucos esse e catholicis, viros ingenio doctrinisque abundantes, qui ferantur alacres ad divinorum Librorum vel defensionem agendam vel cognitionem et intelligentiam parandam ampliorem. At vero, qui eorum operam atque fructus merito collaudamus, facere tamen non possumus quin ceteros etiam, quorum sollertia et doctrina et pietas optime hac in re pollicentur, ad eamdem sancti propositi laudem vehementer hortemur. Optamus nimirum et cupimus, ut plures patrocinium divinarum Litterarum rite suscipiant teneantque constanter; utque illi potissime, quos divina gratia in sacrum ordinem vocavit, maiorem in dies diligentiam industriamque iisdem legendis, meditandis,

---

gezet en als gedrongen niet slechts om stellig te verlangen, dat deze heerlijke bron der katholieke openbaring in het belang van 's Heeren kudde te veiliger en overvloediger beschikbaar zij, maar ook om niet te gedoogen, dat zij in eenigen deele geschonden worde door hen, die ten aanzien der heilige Schrift hetzij dan een goddeloozen en openlijken aanval durven bestaan, hetzij aan sommige slecht bedoelde of ondoordachte nieuwigheden ingang pogen te verschaffen. — Ongetwijfeld is het Ons, Eerwaardige Broeders, niet onbekend, dat een niet gering aantal onzer katholieken, mannen van rijke geestesgaven en kennis, zich reeds met geestdrift toeleggen op verdediging alsook op breeder en dieper kennis der goddelijke Boeken. Toch kunnen Wij, terwijl Wij aan den vruchtbaren arbeid dier mannen Onzen rechtmatigen lof brengen, niet nalaten om ook anderen, van wier geschiktheid en kennis en toewijding nog zeer veel in dezen verwacht mag worden, tot eenzelfden heiligen en loffelijken toeleg met alle kracht aan te sporen. Wij wenschen namelijk en verlangen, dat meerderen nog de heilige Schriften met ernst onder hunne hoede zullen nemen en ook bij voortduring zullen houden; dat voornamelijk diegenen, die Gods genade tot den geestelijken stand geroepen heeft, beantwoorden zullen aan den allerbillijksten eisch om met steeds grootere

explanandis, quod aequissimum est, impendant.

Hoc enimvero studium cur tantopere commendandum videatur, praeter ipsius praestantiam atque obsequium verbo Dei debitum, praecipua causa inest in multiplici utilitatum genere, quas inde novimus manaturas, sponsore certissimo Spiritu Sancto: *Omnis Scriptura divinitus inspirata, utilis est ad docendum, ad arguendum, ad corripiendum, ad erudiendum in iustitia, ut perfectus sit homo Dei, ad omne opus bonum instructus* [1]). Tali sane consilio Scripturas a Deo esse datas hominibus, exempla ostendunt Christi Domini et Apostolorum. Ipse enim qui „miraculis conciliavit auctoritatem, auctoritate meruit fidem, fide contraxit multitudinem" [2]), ad sacras Litteras, in divinae suae legationis munere, appellare consuevit: nam per occasionem ex ipsis etiam sese a Deo missum Deumque declarat;

---

zorgvuldigheid en ijver die heilige Schriften te doorlezen, te overdenken en te verklaren.

De reden, waarom Wij meenen deze studie zoozeer te moeten aanbevelen, is, behalve in hare innerlijke schoonheid alsmede in den eerbied aan Gods woord verschuldigd, voornamelijk gelegen in het veelzijdig nut, dat er, naar Onze overtuiging, uit zal voortvloeien, hetgeen trouwens ook gewaarborgd wordt door het onwraakbaar getuigenis des Heiligen Geestes: *Alle van God ingegeven Schrift is nuttig tot onderrichting, tot wederlegging, tot verbetering, tot opvoeding in de gerechtigheid, opdat de man Gods volmaakt zij, tot alle goed werk toegerust* [1]). En dat zulks inderdaad de bedoeling is geweest, waarmede God de Schriften aan de menschen geschonken heeft, wordt ons getoond in het voorbeeld van Christus onzen Heer en van de Apostelen. Hij zelf toch, die „door mirakelen gezag verwierf, door dat gezag aanspraak had op geloof, en door geloof het volk tot zich trok" [2]), placht bij het vervullen zijner goddelijke zending beroep te doen op de heilige Schriften: nu en dan toch maakt Hij ook uit haar zich kenbaar als Godsgezant en als God; aan haar ontleent Hij de

---

[1]) II Tim. III, 16—17.
[2]) S. Aug. *de util. cred.* XIV, 32.

ex ipsis argumenta petit ad discipulos erudiendos, ad doctrinam confirmandam suam; earumdem testimonia et a calumniis vindicat obtrectantium, et Sadducaeis ac Pharisaeis ad coarguendum opponit, in ipsumque Satanam, impudentius sollicitantem, retorquet; easdemque sub ipsum vitae exitum usurpavit, explanavitque discipulis redivivus, usque dum ad Patris gloriam ascendit. — Eius autem voce praeceptisque Apostoli conformati, tametsi dabat ipse *signa et prodigia fieri per manus eorum* [1]), magnam tamen efficacitatem ex divinis traxerunt Libris, ut christianam sapientiam late gentibus persuaderent, ut Iudaeorum pervicaciam frangerent, ut haereses comprimerent erumpentes. Id apertum ex ipsorum concionibus, in primis Beati Petri, quas, in argumentum firmissimum praescriptionis novae, dictis veteris Testamenti fere contexuerunt; idque ipsum patet ex Matthaei et Ioannis Evangeliis atque ex Catholicis, quae vocantur, epistolis; luculentissime vero ex eius testimonio qui „ad pedes

---

gegevens ter onderrichting der leerlingen, ter bevestiging zijner leer; het zijn hare getuigenissen, die Hij tegenover lasterlijke aantijgingen in bescherming neemt, die Hij bezigt ter weerlegging van Sadduceën en Farizeën, die Hij zelfs tegen den Satan keert, waar deze de verregaande onbeschaamdheid heeft Hem in verzoeking te brengen; haar heeft Hij nog aan den avond van zijn leven gebruikt, en van den dood verrezen aan zijne leerlingen verklaard, totdat Hij omhoog ging naar de heerlijkheid zijns Vaders. — Naar zijn woord en voorschrift zich richtend, hebben de Apostelen, al gaf ook de Heer, dat *teekenen en wonderen door hunne handen geschieden* [1]), nochtans aan de goddelijke Boeken groote kracht ontleend om wijd en zijd de volken tot de christelijke wijsheid te bekeeren, der Joden hardnekkigheid te breken en opkomende ketterijen te onderdrukken. Dit blijkt duidelijk uit hunne predikingen, inzonderheid uit die van den Heiligen Petrus, die zij, ten stelligste bewijs voor de waarheid der nieuwe wet, met uitspraken van het oude Testament als doorweven hebben; dat blijkt ook uit de Evangelieën van Matthaeus en Joannes en uit de dusgenaamde Katholieke brieven; doch allerduidelijkst blijkt het uit het getuigenis van hem „die er roem in stelt de wet van Moses en de Profeten

---

[1]) Act. XIV, 3.

Gamalielis Legem Moysi et Prophetas se didicisse gloriatur, ut armatus spiritualibus telis postea diceret confidenter: *Arma militiae nostrae non carnalia sunt, sed potentia Deo*" [1]). — Per exempla igitur Christi Domini et Apostolorum omnes intelligant, tirones praesertim militiae sacrae, quanti faciendae sint divinae Litterae, et quo ipsi studio qua religione ad idem veluti armamentarium accedere debeant. Nam catholicae veritatis doctrinam qui habeant apud doctos vel indoctos tractandam, nulla uspiam de Deo, summo et perfectissimo bono, deque operibus gloriam caritatemque ipsius prodentibus, suppetit eis vel cumulatior copia vel amplior praedicatio. De Servatore autem humani generis nihil uberius expressiusve quam ea, quae in universo habentur Bibliorum contextu; recteque affirmavit Hieronymus, „ignorationem Scripturarum esse ignorationem Christi" [2]): ab illis nimirum extat, veluti viva et spirans, imago eius, ex qua

---

aan Gamaliël's voeten te hebben leeren kennen, om later met geestelijke wapenen toegerust vol vertrouwen uit te roepen: *De wapenen van onzen strijd zijn niet vleeschelijk, maar eene kracht voor God*" [1]). — Uit het voorbeeld van Christus onzen Heer en van de Apostelen leere dus een ieder, voornamelijk zij, die voor het eerst in den heiligen krijgsdienst getreden zijn, hoe hoog men de heilige Schriften behoort te schatten en met welk een heiligen ijver zij, om het aldus uit te drukken, dien wapenvoorraad moeten ontsluiten. Nergens toch zal iemand, die de leer der katholieke waarheid voor geleerden of niet-geleerden heeft te behandelen, een rijker overvloed van stof of breeder toelichting te zijnen dienste gereed vinden, dan hem hier aangaande God, het hoogste en volmaaktste goed, alsook aangaande de werken, die zijne heerlijkheid en zijne liefde verkondigen, geboden wordt. Ook over den Verlosser van het menschdom wordt nergens uitvoeriger en uitdrukkelijker gesproken dan de Bijbel in zijn geheel zulks doet; en wel mocht Hiëronymus verzekeren: „dat de Schriften niet kennen gelijk staat met het niet kennen van Christus" [2]): uit haar toch treedt zijne beeltenis, als leven ademend, te voorschijn en verspreidt alom een geheel wonderbare kracht, die het kwaad uit den weg ruimt, tot deugden aanspoort en ter goddelijke

---

[1]) S. Hier. *de studio Script.* ad Paulin. *ep* LIII, 3.

[2]) *In Is. Prol.*

levatio malorum, cohortatio virtutum, amoris divini invitatio mirifice prorsus diffunditur. Ad Ecclesiam vero quod attinet, institutio, natura, munera, charismata eius tam crebra ibidem mentione occurrunt, tam multa pro ea tamque firma prompta sunt argumenta, idem ut Hieronymus verissime edixerit: „Qui sacrarum Scripturarum testimoniis roboratus est, is est propugnaculum Ecclesiae" [1]). Quod si de vitae morumque conformatione et disciplina quaeratur, larga indidem et optima subsidia habituri sunt viri apostolici: plena sanctitatis praescripta, suavitate et vi condita hortamenta, exempla in omni virtutum genere insignia; gravissima accedit, ipsius Dei nomine et verbis, praemiorum in aeternitatem promissio, denunciatio poenarum.

Atque haec propria et singularis Scripturarum virtus, a divino afflatu Spiritus Sancti profecta, ea est quae oratori sacro auctoritatem addit, apostolicam praebet dicendi libertatem, nervosam victricemque tribuit eloquentiam. Quisquis enim divini verbi spiritum

---

liefde uitnoodigt. En wat de Kerk betreft, hare instelling, haar wezen, heel hare roeping, de haar toebedeelde genadegaven vinden daar eene zóó veelvuldige vermelding, zóóveel hechte bewijzen liggen er te haren gunste voor de hand, dat wederom Hiëronymus naar volle waarheid zeggen kon: „Wie zich sterk heeft gemaakt met de getuigenissen der Schriften, die is een bolwerk voor de Kerk" [1]). Ook waar het geldt tot goede zeden en levenstucht te vormen, zullen apostolische mannen dáár wederom een overvloed van de allerbeste hulpmiddelen vinden: voorschriften vol van heiligende kracht, zachte en toch krachtige vermaningen, heerlijke voorbeelden van alle deugd; daarbij ook de in Gods eigen naam en met Gods eigen woorden uitgesproken belofte van eeuwige belooning, de bedreiging van eeuwige straf.

Dan is het ook die eigenaardige en eenige kracht der Schriftuur, voortkomend uit de goddelijke ingeving des Heiligen Geestes, die den gewijden redenaar met meer gezag spreken doet, hem daartoe eene apostolische vrijmoedigheid geeft, zijne welsprekendheid gespierd en overweldigend maakt. Ieder toch, die in zijn spreken den

---

[1]) *In Is.* LIV, 12.

et robur eloquendo refert, ille, *non loquitur in sermone tantum, sed et in virtute et in Spiritu Sancto et in plenitudine multa* [1]). Quamobrem ii dicendi sunt praepostere improvideque facere, qui ita conciones de religione habent et praecepta divina enuntiant, nihil ut fere afferant nisi humanae scientiae et prudentiae verba, suis magis argumentis quam divinis innixi. Istorum scilicet orationem, quantumvis nitentem luminibus, languescere et frigere necesse est, utpote quae igne careat sermonis Dei [2]), eamdemque longe abesse ab illa, qua divinus sermo pollet virtute: *Vivus est enim sermo Dei et efficax, et penetrabilior omni gladio ancipiti, et pertingens usque ad divisionem animae ac spiritus* [3]). Quamquam, hoc etiam prudentioribus assentiendum est, inesse in sacris Litteris mire variam et uberem magnisque dignam rebus eloquentiam: id quod Augustinus pervidit diserteque arguit [4]), atque res ipsa confirmat praestantis-

---

machtigen geest van het goddelijk woord hergeeft, die *spreekt niet in woorden alleen, maar ook in kracht en in den Heiligen Geest en in groote volheid* [1]). Daarom mag het eene verkeerde en onvoorzichtige handelwijze heeten om in preeken over godsdienstige onderwerpen of bij verkondiging van Gods geboden bijna niets anders te geven dan woorden van menschelijke wetenschap en wijsheid, en meer op eigen dan wel op goddelijke bewijsgronden te steunen. Zulk eene prediking, ze moge met al haar licht ook nog zoo schitteren, kan nochtans niet anders dan zwak en koud zijn, wijl zij het vuur mist van Gods woord [2]), en zal in de verte niet kunnen halen bij die kracht, waarvan het goddelijk woord vervuld is: *Want levend is het woord Gods en werkdadig, en doordringender dan alle tweesnijdend zwaard, en gaande tot aan de scheiding van ziel en geest* [3]). Nochtans moeten Wij met mannen, die het bij uitstek weten konden, instemmen, dat er in de heilige Schriften eene wonderbaar verscheidene en rijke en voor groote onderwerpen waardige welsprekendheid te vinden is, eene waarheid, die Augustinus helder ingezien en ook uitdrukkelijk betuigd heeft [4]), eene waarheid,

---

[1]) I Thess. I, 5.
[2]) Ierem. XXIII, 29.
[3]) Hebr. IV, 12.
[4]) *De doctr. chr.* IV, 6, 7.

simorum in oratoribus sacris, qui nomen suum assiduae Bibliorum consuetudini piaeque meditationi se praecipue debere, grati Deo affirmarunt.

Quae omnia Ss. Patres cognitione et usu quum exploratissima haberent, nunquam cessarunt in divinis Litteris earumque fructibus collaudandis. Eas enimvero crebris locis appellant vel thesaurum locupletissimum doctrinarum caelestium [1]), vel perennes fontes salutis [2]), vel ita proponunt quasi prata fertilia et amoenissimos hortos, in quibus grex dominicus admirabili modo reficiatur et delectetur [3]). Apte cadunt illa S. Hieronymi ad Nepotianum clericum: „Divinas Scripturas saepius lege, imo nunquam de manibus tuis sacra lectio deponatur; disce quod doceas.... sermo presbyteri Scripturarum lectione conditus sit" [4]); convenitque sententia S.

---

die hare bevestiging vindt in het feit, dat juist de meest beroemden onder de gewijde redenaars met dankbaarheid jegens God hebben verzekerd, dat zij hunnen naam voornamelijk te danken hebben aan het gestadig gebruik en de godvruchtige overdenking der Bijbelboeken.

Van dit alles waren de HH. Vaders, mede door eigen ondervinding, zóó diep doordrongen, dat zij onuitputtelijk zijn in hun lofspraken op de heilige Schrift en hare rijke vruchtbaarheid. Op tal van plaatsen toch noemen zij haar nu eens een allerrijksten schat van hemelsche leering [1]), dan weder een altoosvloeiende bron van zaligheid [2]), of stellen haar voor onder het beeld eener vruchtbare weide en van een allerbekoorlijksten lusthof, waar aan 's Heeren kudde wonderbare verkwikking en geneugte ten deel valt [3]). Hier past hetgeen de H. Hiëronymus schrijft aan den clericus Nepotianus: „Gods Schriften moet gij herhaaldelijk lezen, wat zeg ik, nimmer moogt gij de gewijde lezing uit uwe handen leggen; leer wat gij zult leeraren.... het woord van den priester zij van

---

[1]) S. Chrys, *in Gen. hom.* 21, 2; *hom.* 60, 3; S. Aug. *de discipl. chr.* 2.

[2]) S. Athan. *ep. fest.* 39.

[3]) S. Aug. *serm.* 26, 24; S. Ambr. *in Ps.* CXVIII, *serm.* 19, 2.

[4]) S. Hier. *de vit. cleric.* ad Nepot.

Gregorii Magni, quo nemo sapientius pastorum Ecclesiae descripsit munera: „Necesse est, inquit, ut qui ad officium praedicationis excubant, a sacrae lectionis studio non recedant" [1]). — Hic tamen libet Augustinum admonentem inducere, „Verbi Dei inanem esse forinsecus praedicatorem, qui non sit intus auditor" [2]), cumque ipsum Gregorium sacris concionatoribus praecipientem, „ut in divinis sermonibus, priusquam aliis eos proferant, semetipsos requirant, ne insequentes aliorum facta se deserant" [3]). Sed hoc iam, ab exemplo et documento Christi, qui *coepit facere et docere*, vox apostolica late praemonuerat, non unum allocuta Timotheum, sed omnem clericorum ordinem, eo mandato: *Attende tibi et doctrinae, insta in illis; hoc*

---

het lezen der Schriften doorkruid" [4]); daarmee in overeenstemming is de volgende uitspraak van den H. Gregorius den Groote, van den man, die met ongeëvenaarde wijsheid beschreven heeft, welk een taak op de herders der Kerk rust, en aldus spreekt: „Noodwendig is het, dat zij, die tot het predikambt op wacht staan, van den toeleg op de gewijde lezing geen schrede afwijken" [1]). — Doch hier willen wij de waarschuwing van Augustinus doen vernemen: „Een nietsbeduidend prediker van Gods woord zal diegene naar buiten zich toonen, die dat woord van binnen niet vernomen heeft" [2]), en wederom ook het voorschrift, den gewijden redenaren door Gregorius gegeven: „dat ze, alvorens het woord van God aan anderen te verkondigen, eerst zichzelven daarin moeten spiegelen, ten einde niet bij het achtervolgen der daden van anderen zichzelven uit het oog te verliezen" [3]). Deze zelfde vermaning had trouwens reeds lang te voren uit den mond van den Apostel geklonken, toen deze met het voorbeeld en de leer van Christus voor oogen, die immers *begonnen was met te doen en te leeraren*, niet tot Timotheüs alleen, maar tot geheel den geestelijken stand het bevel richtte: *Geef acht op u zelven en op het leeren, volhard daarin; want*

---

[1]) S. Greg. M., *Regul. past.* II, 11 (*al.* 22); *Moral.* XVIII, 26 (*al.* 14).

[2]) S. Aug. *serm.* 179, 1.

[3]) S. Greg. M., *Regul. past.* III, 24 (*al.* 48).

enim faciens, et teipsum salvum facies, et eos qui te audiunt [1]). Salutis profecto perfectionisque et propriae et alienae eximia in sacris Litteris praesto sunt adiumenta, copiosius in Psalmis celebrata; iis tamen, qui ad divina eloquia, non solum mentem afferant docilem atque attentam, sed integrae quoque piaeque habitum voluntatis. Neque enim eorum ratio librorum similis atque communium putanda est; sed, quoniam sunt ab ipso Spiritu Sancto dictati, resque gravissimas continent multisque partibus reconditas et difficiliores, ad illas propterea intelligendas exponendasque semper eiusdem Spiritus „indigemus adventu" [2]), hoc est lumine et gratia eius: quae sane, ut divini Psaltae frequenter instat auctoritas, humili sunt precatione imploranda, sanctimonia vitae custodienda.

Praeclare igitur ex his providentia excellit Ecclesiae, quae, *ne caelestis ille sacrorum Librorum thesaurus, quem Spiritus Sanctus summa*

---

dit doende, zult gij èn u zelven zalig maken èn hen die u hooren [1]). Zonder twijfel bieden de heilige Schriften, allermeest de Psalmen, de uitnemendste hulpmiddelen om zichzelven en anderen ter zaligheid te volmaken; doch slechts aan hen, die de goddelijke uitspraniet alleen met leergierigheid en oplettendheid, maar ook met eene reine en vrome wilsneiging aanvaarden. Het laat zich toch niet denken, dat het daarmede zou zijn als met gewone boeken; integendeel, wijl de Bijbelboeken door den H. Geest zelf zijn ingegeven en bovendien de allerhoogste dingen, van veelal diep verborgen en moeilijk verstaanbaren inhoud bevatten, daarom hebben wij, om ze te kunnen begrijpen en verklaren, altoos „de komst noodig" [2]) van dienzelfden Geest, behoeven wij dus zijn licht en zijne genade; en deze laten zich, naar de goddelijke Psalmist ons zoo menigmaal met nadruk verzekert, slechts door een nederig smeekgebed afroepen, door heiligen levenswandel bewaren.

Door dit alles valt dus een heerlijk licht op de zorgzaamheid, waarmede de Kerk te allen tijde door de beste instellingen en wetten verhoed heeft, *dat die hemelsche schat van heilige Boeken, dien de Heilige Geest met allerhoogste vrijgevigheid aan de menschen geschonken*

---

[1]) I Tim. IV, 16.

[2]) S. Hier. *in Mich.* 1, 10.

liberalitate hominibus tradidit, neglectus iaceret [1]), optimis semper et institutis et legibus cavit. Ipsa enim constituit, non solum magnam eorum partem ab omnibus suis ministris in quotidiano sacrae psalmodiae officio legendam esse et mente pia considerandam, sed eorumdem expositionem et interpretationem in ecclesiis cathedralibus, in monasteriis, in conventibus aliorum regularium, in quibus studia commode vigere possint, per idoneos viros esse tradendam; diebus autem saltem dominicis et festis solemnibus fideles salutaribus Evangelii verbis pasci, restricte iussit [2]). Item prudentiae debetur diligentiaeque Ecclesiae cultus ille Scripturae sacrae per aetatem omnem vividus et plurimae ferax utilitatis. — In quo, etiam ad firmanda documenta hortationesque Nostras, iuvat commemorare quemadmodum a religionis christianae initiis, quotquot sanctitate vitae rerumque divinarum scientia floruerunt, ii sacris in Litteris multi semper assiduique fuerint. Proximos Apostolorum discipulos,

---

heeft, ongebruikt zou blijven liggen [1]). Zij toch heeft bepaald, dat niet alleen een groot gedeelte dier boeken door al hare bedienaren bij het dagelijksch breviergebed gelezen en met vromen zin overwogen moet worden, maar dat er ook in de kathedraal-kerken, in de kloosters, in nog andere reguliere huizen, waar men zich gemakkelijk met beoefening der wetenschap kan bezig houden, door bekwame mannen uitlegging en verklaring van gegeven moet worden; en het is een gestrenge verordening, dat ten minste op de zondagen en de hooge feestdagen de geloovigen gesterkt zullen worden door de heilvolle woorden des Evangelies [2]). Aan de wijze zorgen der Kerk is evenzeer die toewijding aan de heilige Schrift te danken, die door alle tijden heen zoo levendig is geweest en zoo rijke vruchten heeft gedragen. — Hier wenschen Wij, mede tot steun voor Onze eigene leeringen en vermaningen, in herinnering te brengen, hoe, van den oorsprong des Christendoms af, juist de mannen, die door heiligen levenswandel en door bekendheid met de gewijde wetenschap hebben uitgeschitterd, zich altoos veel en gestadig met de heilige Schriften hebben beziggehouden.

---

[1]) Conc. Trid. *sess.* V, *decret. de reform.* 1.

[2]) *Ibid.* 1-2.

in quibus Clementem Romanum, Ignatium Antiochenum, Polycarpum, tum Apologetas, nominatim Iustinum et Irenaeum, videmus epistolis et libris suis, sive ad tutelam sive ad commendationem pertinerent catholicorum dogmatum, e divinis maxime Litteris fidem, robur, gratiam omnem pietatis arcessere. Scholis autem catecheticis ac theologicis in multis sedibus episcoporum exortis, Alexandrina et Antiochena celeberrimis, quae in eis habebatur institutio, non alia prope re, nisi lectione, explicatione, defensione divini verbi scripti continebatur. Inde plerique prodierunt Patres et scriptores, quorum operosis studiis egregiisque libris consecuta tria circiter saecula ita abundarunt, ut aetas biblicae exegeseos aurea iure ea sit appellata. — Inter orientales principem locum tenet Origenes, celeritate ingenii et laborum constantia admirabilis, cuius ex plurimis scriptis et immenso Hexaplorum opere deinceps fere omnes hauserunt. Adnumerandi plures, qui huius disciplinae fines amplificarunt; ita, inter excellentiores tulit Alexandria Clementem, Cyrillum; Pa-

---

Zoo zien wij reeds de onmiddellijke leerlingen der Apostelen, waaronder een Clemens Romanus, een Ignatius van Antiochië, een Polycarpus, vervolgens de Apologeten, bepaaldelijk Justinus en Irenaeus, zoo dikwerf zij in hunne brieven de katholieke leerstukken verdedigen of aanbevelen, hun gezag, hun kracht, al hun vrome zalving voornamelijk aan de heilige Schriften ontleenen. En in de catechetische en theologische scholen, die later in tal van bisschoppelijke zetelplaatsen waren opgericht, waaronder die van Alexandrië en van Antiochië het meest beroemd zijn geworden, bestond het onderwijs nagenoeg uitsluitend in het lezen, verklaren en verdedigen van het geschreven goddelijk woord. Uit die scholen zijn de meeste Kerkvaders en schrijvers te voorschijn getreden, wier nijvere studiën en uitnemende werken aan bijna drie achtereenvolgende eeuwen zulk een rijkdom hebben geschonken, dat men ze terecht het gouden tijdvak der bijbelsche uitlegkunde noemen mocht. — Onder die van het Oosten komt op de eerste plaats Origenes, de man van bewonderenswaardige geestesvlugheid en gedurige werkkracht, uit wiens talrijke geschriften en ontzaglijk Hexapla-werk bijna allen, die na hem kwamen, geput hebben. Dan komen er meerderen, die de grenzen dezer wetenschap verder hebben uitgezet: zoo schonk, om slechts van de voornaamsten te gewagen, de stad Alexandrië

laestina Eusebium, Cyrillum alterum; Cappadocia Basilium Magnum, utrumque Gregorium, Nazianzenum et Nyssenum; Antiochia Ioannem illum Chrysostomum, in quo huius peritia doctrinae cum summa eloquentia certavit. Neque id praeclare minus apud occidentales. In multis qui se admodum probavere, clara Tertulliani et Cypriani nomina, Hilarii et Ambrosii, Leonis et Gregorii Magnorum; clarissima Augustini et Hieronymi: quorum alter mire acutus extitit in perspicienda divini verbi sententia, uberrimusque in ea deducenda ad auxilia catholicae veritatis, alter a singulari Bibliorum scientia magnisque ad eorum usum laboribus, nomine Doctoris maximi praeconio Ecclesiae est honestatus. — Ex eo tempore ad undecimum usque saeculum, quamquam huiusmodi contentio studiorum non pari atque antea ardore ac fructu viguit, viguit tamen, operâ praesertim hominum sacri ordinis. Curaverunt enim, aut

---

haren Clemens en haren Cyrillus; Palaestina zijn Eusebius met den anderen Cyrillus; Cappadocië gaf behalve den grooten Basilius ook de beide Gregoriussen, van Nazianze en van Nyssa; Antiochië bracht den beroemden Joannes Chrysostomus voort, hem, in wien de bijbelkennis met de hoogste welsprekendheid om den voorrang heeft gestreden. En met niet geringer lof mogen Wij in dit opzicht gewagen van het Westen. Onder de velen, die zich daar op buitengewone wijze hebben onderscheiden, vinden wij de beroemde namen van een Tertullianus en een Cyprianus, van Hilarius en Ambrosius, van een Leo en een Gregorius, beiden „de Groote" genaamd; maar bovenal die van Augustinus en Hiëronymus: de een wonderbaar scherp in het doorschouwen van den zin des goddelijken woords, en bedeeld met de rijkste gave om het aan de verdediging der katholieke waarheid dienstbaar te maken; de ander, om zijn buitengewone kennis der Bijbelboeken en den omvangrijken arbeid, dien hij aan het vergemakkelijken van hun gebruik ten koste legde, door de Kerk met name als grootste Leeraar gevierd. — Van toen af tot aan de elfde eeuw moge zulk een wetenschappelijke wedijver al niet met een zelfden gloed als voorheen bestaan hebben, niet met een zelfden uitslag bekroond zijn, bestaan heeft hij toch, en wel voornamelijk door het toedoen der geestelijken. Dezen toch hebben zorg gedragen, dat uit hetgeen door de ouden op dit gebied was achtergelaten, het beste werd uitgekozen, ge-

quae veteres in hac re fructuosiora reliquissent deligere, eaque apte digesta de suisque aucta pervulgare, ut ab Isodoro Hispalensi, Beda, Alcuino factum est in primis; aut sacros codices illustrare glossis, ut Valafridus Strabo et Anselmus Laudunensis, aut eorumdem integritati novis curis consulere, ut Petrus Damianus et Lanfrancus fecerunt. — Saeculo autem duodecimo allegoricam Scripturae enarrationem bona cum laude plerique tractarunt in eo genere S. Bernardus ceteris facile antecessit, cuius etiam sermones nihil prope nisi divinas Litteras sapiunt. — Sed nova et laetiora incrementa ex disciplina accessere *Scholasticorum*. Qui, etsi in germanam versionis latinae lectionem studuerunt inquirere, confectaque ab ipsis *Correctoria biblica* id plane testantur, plus tamen studii industriaeque in interpretatione et explanatione collocaverunt. Composite enim dilucideque, nihil ut melius antea, sacrorum verborum sensus varii distincti; cuiusque pondus in re theologica perpensum; definitae librorum partes, argumenta partium; investigata scriptorum proposita;

---

ordend, en met hun eigen arbeid vermeerderd werd uitgegeven: in deze richting hebben voornamelijk Isidorus van Sevilla, Beda en Alcuinus gearbeid; of ook hebben zij, als Valafridus Strabo en Anselmus van Laon de gewijde teksten van aanteekeningen voorzien, of ook wel, zooals Petrus Damianus en Lanfrancus, opnieuw gezorgd, dat hun ongeschonden voortbestaan werd verzekerd. — In de twaalfde eeuw is door meerderen het blootleggen van den geestelijken zin der Schriftuur met prijzenswaardigen uitslag ondernomen, een werk, waarin boven alle anderen door den H. Bernardus is uitgemunt, wiens preeken dan ook zoo goed als uitsluitend de taal der gewijde Bladen te genieten geven. — Doch nieuwe en nog blijder vooruitgang kwam met de wetenschap der *Scholastieken*. Hoewel dezen zich ook hebben toegelegd op het zoeken naar de ware lezing der latijnsche vertaling, gelijk duidelijk blijkt uit de door hen vervaardigde *Correctoria biblica*, hebben zij toch hun arbeid het meest gezet op verklaring en uitlegging. Scherp toch en helder werd door hen, zooals te voren niet voortreffelijker geschied was, een meervoudige zin der schriftuurwoorden onderscheiden; het theologisch gewicht van iederen zin afzonderlijk gewikt en gewogen; eene indeeling der bijbelbocken vastgesteld met opgave van den inhoud der onderscheidene deelen; gevorscht naar het doel, dat den schrijvers voor

explicata sententiarum inter ipsas necessitudo et connexio: quibus ex rebus nemo unus non videt quantum sit luminis obscurioribus locis admotum. Ipsorum praeterea de Scripturis lectam doctrinae copiam admodum produnt, tum de theologia libri, tum in easdem commentaria; quo etiam nomine Thomas Aquinas inter eos habuit palmam. — Postquam vero Clemens V decessor Noster Athenaeum in Urbe et celeberrimas quasque studiorum Universitates litterarum orientalium magisteriis auxit, exquisitius homines nostri in nativo Bibliorum codice et in exemplari latino elaborare coeperunt. Revecta deinde ad nos eruditione Graecorum, multoque magis arte nova libraria feliciter inventa, cultus Scripturae sanctae latissime accrevit. Mirandum est enim quam brevi aetatis spatio multiplicata praelo sacra exemplaria, *vulgata* praecipue, catholicum orbem quasi compleverint: adeo per id ipsum tempus, contra quam Ecclesiae hostes calumniantur, in honore et amore erant divina volumina. — Neque praetereundum est, quantus doctorum virorum numerus, maxime ex

---

oogen heeft gestaan; het nauw en innig verband der teksten onderling aangetoond: een arbeid die, hetgeen niemand in twijfel kan trekken, op de meer duistere schriftuurplaatsen zeer veel licht heeft doen neerkomen. Bovendien getuigen zoowel hun theologische werken als hun commentaren op den Bijbel van de rijke keur hunner schriftuurkennis, en ook op dit gebied is het Thomas van Aquine, die onder hen den eerepalm heeft weggedragen. — Evenwel, eerst nadat Clemens V, een Onzer voorgangers, aan het Athenaeum te Rome en aan de beroemdste Universiteiten leerstoelen voor de oostersche letteren had opgericht, zijn onze geleerden met bijzondere nauwkeurigheid den grondtekst en de latijnsche lezing der Bijbelboeken gaan bestudeeren. En toen vervolgens der Grieken geleerdheid weer tot ons gekomen, en veel meer nog toen de uitvinding der boekdrukkunst een gelukkig feit geworden was, toen kreeg de liefde, waarmede men zich aan de heilige Schriften wijdde den uitgestreksten omvang. Ongelooflijk toch is het, in hoe korte tijdruimte de gedrukte exemplaren van den Bijbel, vooral van de *Vulgata*, de katholieke wereld als overstroomd hebben: zoozeer waren, juist in dat tijdperk, geheel anders dan de vijanden der Kerk lasteren, de goddelijke boeken in eere en bemind. — Ook mag niet worden voorbijgezien, welk een aanzienlijk aantal geleerden,

religiosis familiis, a Viennensi Concilio ad Tridentinum, in rei biblicae bonum provenerit: qui et novis usi subsidiis et variae eruditionis ingeniique sui segetem conferentes, non modo auxerunt congestas maiorum opes, sed quasi munierunt viam ad praestantiam subsecuti saeculi, quod ab eodem Tridentino effluxit, quum nobilissima Patrum aetas propemodum rediisse visa est. Nec enim quisquam ignorat, Nobisque est memoratu iucundum, decessores Nostros, a Pio IV ad Clementem VIII, auctores fuisse ut insignes illae editiones adornarentur versionum veterum, Vulgatae et Alexandrinae; quae deinde, Sixti V eiusdemque Clementis iussu et auctoritate, emissae, in communi usu versantur. Per eadem autem tempora, notum est, quum versiones alias Bibliorum antiquas, tum polyglottas Antuerpiensem et Parisiensem, diligentissime esse editas, sincerae investigandae sententiae peraptas: nec ullum esse utriusque Testamenti librum, qui non plus uno nactus sit bonum explanatorem,

---

tusschen het Concilie van Vienne en dat van Trente, voornamelijk uit de geestelijke orden, ter bevordering der bijbelsche wetenschap is opgetreden. De nieuwe hulpmiddelen zich ten nutte makend, brachten zij bovendien de vruchten hunner veelzijdige kennis en van hun talent bijeen, om den door het voorgeslacht vergaderden rijkdom nog te vermeerderen, en tevens als wegbereiders te worden voor de roemvolle eeuw, die op het Concilie van Trente volgde en als een terugkeer te aanschouwen gaf van het heerlijke tijdvak der Kerkvaders. Met blijdschap mogen wij dan ook in herinnering brengen, hetgeen trouwens een overbekend feit is, dat Onze voorgangers, van Pius IV tot Clemens VIII, de gunstig bekende uitgaven van twee der oude overzettingen, de Vulgaat namelijk en de Alexandrijnsche, in bewerking lieten nemen, die later, op last en gezag van Sixtus V en van genoemden Clemens in het licht verschenen en overal in handen zijn. Bekend is ook, dat omstreeks dienzelfden tijd niet slechts nog andere oude bijbelvertalingen, maar ook de polyglotten van Antwerpen en Parijs met groote zorgvuldigheid in het licht zijn gegeven, uitgaven, die bij het opsporen van den juisten tekst de beste diensten bewijzen; dan ook, dat er geen enkel boek is van het oude of nieuwe Testament, of er is reeds meermalen eene goede verklaring aan te beurt gevallen, en geen vraag, die op dit gebied van eenig belang mag

neque graviorem ullam de iisdem rebus quaestionem, quae non multorum ingenia fecundissime exercuerit: quos inter non pauci, iique studiosiores Ss. Patrum, nomen sibi fecere eximium. Neque, ex illa demum aetate, desiderata est nostrorum sollertia; quum clari subinde viri de iisdem studiis bene sint meriti, sacrasque Litteras contra *rationalismi* commenta, ex philologia et finitimis disciplinis detorta, simili argumentorum genere vindicarint. — Haec omnia qui probe ut oportet considerent, dabunt profecto, Ecclesiam, nec ullo unquam providentiae modo defuisse, quo divinae Scripturae fontes in filios suos salutariter derivaret, atque illud praesidium, in quo divinitus ad eiusdem tutelam decusque locata est, retinuisse perpetuo omnique studiorum ope exornasse, ut nullis externorum hominum incitamentis eguerit, egeat.

Iam postulat a Nobis instituti consilii ratio, ut quae his de studiis recte ordinandis videantur optima, ea vobiscum communice-

---

geacht worden, of tal van geleerden hebben haar op hoogst gelukkige wijze behandeld: en daaronder zijn er niet weinigen, bepaaldelijk zij, die de werken der Vaders het vlijtigst bestudeerd hebben, wier naam met onderscheiding genoemd verdient te worden. En ook na dien tijd eindelijk heeft men het onder ons aan deugdelijken toeleg niet laten ontbreken; herhaaldelijk toch hebben groote mannen zich op ditzelfde gebied van studie verdienstelijk betoond, en de heilige Schriften tegenover de verzinselen, die het *rationalisme* aan de taalwetenschap en aanverwante vakken ontleende, door gelijksoortige bewijsredenen gehandhaafd. — Wie dit alles met behoorlijke goede trouw wil overwegen zal ongetwijfeld erkennen, dat de Kerk nooit in geen enkel opzicht is te kort geschoten in zorgen om de bronnen der heilige Schrift haren kinderen in heilvolle wijze te doen toevloeien, en dat zij de hooge plaats, tot bescherming van den Bijbel en diens aanzien haar van Godswege aangewezen, onafgebroken en met den luister van een alzijdig wetenschappelijk streven is blijven innemen, zoodat zij geenerlei aansporing van buiten af noodig had, of noodig heeft.

En nu, Eerwaarde Broeders, gaan Wij, overeenkomstig de bedoeling van dit Ons schrijven, u mededeelen, welke middelen naar

mus, Venerabiles Fratres. Sed principio quale adversetur et instet hominum genus, quibus vel artibus vel armis confidant, interest utique hoc loco recognoscere. — Scilicet, ut antea cum iis praecipue res fuit qui privato iudicio freti, divinis traditionibus et magisterio Ecclesiae repudiatis, Scripturam statuerant unicum revelationis fontem supremumque iudicem fidei; ita nunc est cum Rationalistis, qui eorum quasi filii et heredes, item sententia innixi sua, vel has ipsas a patribus acceptas christianae fidei reliquias prorsus abiecerunt. Divinam enim vel revelationem vel inspirationem vel Scripturam sacram, omnino ullam negant, neque alia prorsus ea esse dictitant, nisi hominum artificia et commenta: illas nimirum, non veras gestarum rerum narrationes, sed aut ineptas fabulas aut historias mendaces; ea, non vaticinia et oracula, sed aut confictas post eventus praedictiones aut ex naturali vi praesensiones; ea, non veri nominis miracula virtutisque divinae ostenta, sed admirabilia

---

Onze meening het meest geschikt zijn om deze wetenschap naar behooren te doen beoefenen. Doch dan is het zeker van gewicht hier in de eerste plaats te verkennen, wie eigenlijk als tegenstanders ons bestoken en door wat listen of wapenen zij zich sterk achten. — Gelijk dan welcer de strijd voornamelijk gevoerd moest worden tegen hen, die, steunend alleen op hun bijzonder oordeel, met verwerping van de goddelijke overlevering en van het leergezag der Kerk, de Schriftuur als eenige bron van openbaring en als hoogste geloofsrechter hadden aangenomen; zoo staat ons heden te doen met de Rationalisten, die, als kinderen en erven der vijanden van welcer eveneens steunend op hunne eigene meening, zelfs de overblijfselen der christelijke geloofsleer, die de vaderen hun achterlieten, geheel en al van zich hebben afgeworpen. Immers, dat er eenige openbaring of ingeving of heilige Schriftuur van Godswege is, wordt door hen ten eenenmale geloochend; dit alles is, volgens hun beweren, louter menschelijk werk, menschelijk verzinsel, dat wil zeggen: geen verhalen, die volle historische waarheid bezitten, doch dwaze fabelen of leugenachtige vertellingen; geen profetieën en godspraken, maar voorzeggingen, die eerst nadat de feiten hadden plaats gehad zijn opgesteld, of uitingen waren van een natuurlijk voorgevoel; geen eigenlijk gezegde wonderen en blijken der goddelijke almacht, doch dingen die, al konden ze eenigermate verwondering wekken, toch de krachten

quaedam, nequaquam naturae viribus maiora, aut praestigias et mythos quosdam: evangelia et scripta apostolica aliis plane auctoribus tribuenda. — Huiusmodi portenta errorum, quibus sacrosanctam divinorum Librorum veritatem putant convelli, tamquam decretoria pronuntiata novae cuiusdam *scientiae liberae*, obtrudunt: quae tamen adeo incerta ipsimet habent, ut eisdem in rebus crebrius immutent et suppleant. Quum vero tam impie de Deo, de Christo, de Evangelio et reliqua Scriptura sentiant et praedicent, non desunt ex iis qui theologi et christiani et evangelici haberi velint, et honestissimo nomine obtendant insolentis ingenii temeritatem. His addunt sese consiliorum participes adiutoresque e ceteris disciplinis non pauci, quos eadem revelatarum rerum intolerantia ad oppugnationem Bibliorum similiter trahit. Satis autem deplorare non possumus, quam latius in dies acriusque haec oppugnatio geratur. Geritur in eruditos et graves homines, quamquam illi non ita difficulter sibi possunt cavere; at maxime

---

der natuur in geenen deele te boven gingen, of anders kunstenarijen en gebeurtenissen van een mythisch karakter; de evangeliën en de apostolische geschriften moeten dan ook aan geheel andere schrijvers worden toegekend. — Dergelijke monsterachtige dwalingen, die naar hunne schatting, de allerheiligste waarheid der goddelijke Boeken kunnen te niet doen, worden door hen opgedrongen als besliste uitspraken eener nieuwe, zoogenaamd *vrije wetenschap*: en zulks terwijl zij zelven daaromtrent zoozeer in het onzekere verkeeren, dat diezelfde dingen maar al te dikwerf wijziging en aanvulling blijken noodig te hebben. Maar niettegenstaande zulke goddelooze gevoelens en stellingen over God, over Christus, over het Evangelie en de andere Schriftuurboeken door hen verkondigd worden, zal men er velen vinden, die gaarne als christelijke en evangelische theologen willen gelden, en de vermetelheid van hun overmoedigen geest met dien eerbiedwaardigen naam wenschen te dekken. Bij dezen voegen zich als geestverwanten en handlangers verschillende beoefenaars der andere wetenschappen, die de geopenbaarde waarheden al even slecht kunnen dragen, en zich dus evenzeer tot bestrijding van den Bijbel voelen aangetrokken. Zulks moet ons te meer droefheid veroorzaken, daar deze bestrijding zich met den dag meer uitbreidt en met steeds grooter vinnigheid gevoerd wordt. Zij wordt gevoerd tegen mannen van degelijke geleerdheid, wien

contra indoctorum vulgus omni consilio et arte infensi hostes nituntur. Libris, libellis, diariis exitiale virus infundunt; id concionibus, id sermonibus insinuant; omnia iam pervasere, et multas tenent, abstractas ab Ecclesiae tutela, adolescentium scholas, ubi credulas mollesque mentes ad contemptionem Scripturae, per ludibrium etiam et scurriles iocos, depravant misere. — Ista sunt, Venerabiles Fratres, quae commune pastorale studium permoveant, incendant; ita ut huic novae *falsi nominis scientiae* [1]) antiqua illa et vera opponatur, quam a Christo per Apostolos accepit Ecclesia, atque in dimicatione tanta idonei defensores Scripturae sacrae exurgant.

Itaque ea prima sit cura, ut in sacris Seminariis vel Academiis sic omnino tradantur divinae Litterae, quemadmodum et ipsius gravitas disciplinae et temporum necessitas admonent. Cuius rei causâ, nihil profecto debet esse antiquius magistrorum delectione

---

het echter zoo moeielijk niet valt zich te verweren; maar bovenal tegen het gros der niet-geleerden stellen deze verbitterde vijanden al hun beleid en list te werk. In boeken, in vlugschriften, in dagbladen storten zij hun doodelijk gift; zij laten het vloeien in redevoeringen en gesprekken; overal reeds zijn zij binnengedrongen; tal van scholen, aan de waakzaamheid der Kerk onttrokken, bevinden zich in hunne macht, en daar richten zij een allerdroevigst bederf aan door zelfs geen spot en vuige scherts te ontzien om de lichtgeloovige al te ontvankelijke geesten in minachting jegens de Schriftuur op te kweeken. — Zietdaar, Eerwaardige Broeders, de feiten genoemd, die uw aller herderlijken ijver mogen schokken en dermate ontsteken, dat door uwe zorgen tegenover deze nieuwe, *valschelijk dusgenaamde wetenschap* [1]) de aloude en waarachtige wetenschap, die de Kerk van de Apostelen ontving, in slagorde gesteld worde, en geoefende kampioenen oprijzen, om in dezen geweldigen strijd de verdediging der heilige Schrift op zich te nemen.

Het zij derhalve een allereerste zorg, dat aan de Seminarieën en Hoogescholen, waar geestelijken worden gevormd, het onderwijs in de heilige Schriftuur gegeven worde, volkomen in overeenstemming zoowel met het gewicht dezer wetenschap zelve als met de behoeften van den tijd. Met het oog hierop mag u aan niets zoozeer gelegen

---

[1]) 1 Tim. VI, 20.

prudenti: ad hoc enim munus non homines quidem de multis, sed tales assumi oportet, quos magnus amor et diuturna consuetudo Bibliorum, atque opportunus doctrinae ornatus commendabiles faciat, pares officio. Neque minus prospiciendum mature est, horum postea locum qui sint excepturi. Iuverit idcirco, ubi commodum sit, ex alumnis optimae spei, theologiae spatium laudate emensis, nonnullos divinis Libris totos addici, facta eisdem plenioris cuiusdam studii aliquandiu facultate. Ita delecti institutique doctores, commissum munus adeant fidenter: in quo ut versentur optime et consentaneos fructus educant, aliqua ipsis documenta paulo explicatius impertire placet. — Ergo ingeniis tironum in ipso studii limine sic prospiciant, ut iudicium in eis, aptum pariter Libris divinis tuendis atque arripiendae ex ipsis sententiae, conforment sedulo et excolant. Huc pertinet tractatus *de introductione*, ut loquuntur, *biblica*, ex quo alumnus commodam habet opem ad integritatem auctoritatemque

---

zijn als aan eene welberadene keuze der leeraren: tot dezen werkkring toch mogen geen mannen van slechts gewone bekwaamheid geroepen worden, doch dezulken, die in aanmerking verdienen te komen wegens hunne groote liefde voor, en hunne langdurige vertrouwdheid met den Bijbel, mannen bovendien van eene degelijke wetenschappelijke vorming, opgewassen voor hun taak. Met niet minder zorg moet reeds vroegtijdig worden uitgezien, wie later hunne plaatsen weer zullen innemen. Het zal daarom goed zijn om, waar het geschikt kan worden, uit de meestbelovende leerlingen, die de jaren der theologie op loffelijke wijze hebben doorloopen, enkelen uitsluitend aan de heilige Schrift toe te wijden, en dus eenigen tijd in de gelegenheid te stellen tot een meer uitgebreide studie. Zijn op die wijze de leeraren uitgekozen en opgeleid, dan mogen zij de hun toevertrouwde taak met goed vertrouwen aanvaarden; en opdat zij zich daarvan zoo goed mogelijk zullen kwijten en van hun werken ook evenredige vruchten mogen zien, wenschen Wij hun eenige meer bijzondere vingerwijzingen te geven. — Zoodra dan hun jeugdige leerlingen met deze studie beginnen, moeten zij zorg dragen, dat dezer talenten zich vormen en ontwikkelen zoowel tot oordeelkundige verdediging der goddelijke Boeken als tot een goed begrijpen hunner beteekenis. Daartoe dient het tractaat, dat gewoonlijk *bijbelsche inleiding* genoemd wordt, en

Bibliorum convincendam, ad legitimum in illis sensum investigandum et assequendum, ad occupanda captiosa et radicitus evellenda. Quae quanti momenti sit disposite scienterque, comite et adiutrice theologia, esse initio disputata, vix attinet dicere, quum tota continenter tractatio Scripturae reliqua hisce vel fundamentis nitatur vel luminibus clarescat. — Exinde in fructuosiorem huius doctrinae partem, quae de interpretatione est, perstudiose incumbet praeceptoris opera; unde sit auditoribus, quo dein modo divini verbi divitias in profectum religionis et pietatis convertant. Intelligimus equidem, enarrari in scholis Scripturas omnes, nec per amplitudinem rei, nec per tempus licere. Verumtamen, quoniam certa opus est via interpretationis utiliter expediendae, utrumque magister prudens devitet incommodum, vel eorum qui de singulis libris cursim delibandum praebent, vel eorum qui in certa unius parte immoderatius consistunt.

---

waarin den student de geschikte hulpmiddelen worden aan de hand gedaan om de volledige echtheid en het gezag der Bijbelboeken te kunnen bewijzen, den waren zin er in op te sporen en te achterhalen, mogelijke drogredenen te treffen en volkomen te ontzenuwen. Het behoeft nauwelijks vermelding, van hoe groot belang het is om, onder de geleidende hulp der theologie, met eene ordelijke en wetenschappelijke uiteenzetting dezer punten te beginnen, wijl daarin voor geheel de verdere behandeling der Schriftuur tegelijkertijd èn de grondslag gelegen is, waarop alles draagt, èn een lichtbron ter algemeene opheldering. — Vervolgens moet dan de leeraar alle zorg besteden aan het meer praktische gedeelte dezer wetenschap, namelijk de tekstverklaring, en daarin zijn hoorders leeren, op welke wijze zij vervolgens den rijken overvloed van Gods woord kunnen dienstbaar maken aan den bloei van godsdienst en vroomheid. Zonder eenigen twijfel beseffen Wij, dat eene uitlegging van de Schriftuur in al hare onderdeelen èn wegens het omvangrijke der stof èn wegens den beschikbaren tijd zich in de leszalen niet geven laat. Evenwel moet, om van de uitlegging inderdaad nut te kunnen verwachten, een bepaalde en veilige weg worden gevolgd, en daarom behoort een leermeester, die verstandig te werk wil gaan, zich voor twee uitersten te wachten, vooreerst voor de verkeerde methode, waarbij uit ieder bijbelboek afzonderlijk terloops iets te proeven wordt gegeven, doch vervolgens ook voor het uitermate lang stilstaan bij een bepaald gedeelte van slechts

Si enim in plerisque scholis adeo non poterit obtineri, quod in Academiis maioribus, ut unus aut alter liber continuatione quadam et ubertate exponatur, at magnopere efficiendum est, ut librorum partes ad interpretandum selectae tractationem habeant convenienter plenam: quo veluti specimine allecti discipuli et edocti, cetera ipsi perlegant adamentque in omni vita. Is porro, retinens instituta maiorum, exemplar in hoc sumet versionem vulgatam; quam Concilium Tridentinum *in publicis lectionibus, disputationibus, praedicationibus et expositionibus pro authentica* habendam decrevit [1]), atque etiam commendat quotidiana Ecclesiae consuetudo. Neque tamen non sua habenda erit ratio reliquarum versionum, quas christiana laudavit usurpavitque antiquitas, maxime codicum primigeniorum. Quamvis enim, ad summam rei quod spectat, ex dictionibus Vulgatae hebraea et graeca bene eluceat sententia, attamen si quid ambigue,

---

één enkel boek. Want ook al valt in de meeste scholen niet te bereiken wat aan de Universiteiten geschiedt, het vrij uitvoerig verklaren namelijk van het een of ander boek in geheel zijn tekstverloop, toch moet er ernstig getracht worden om de ter verklaring uitgekozen gedeelten met passende volledigheid te behandelen, opdat de leerlingen, daardoor als door een toonbeeld aangetrokken en onderricht, het overige zelve volijverig lezen en liefhebben gedurende heel hun volgend leven. Verder zal hij, vasthoudend aan het oud gebruik, als tekst hierbij ter hand nemen de vertaling der Vulgaat, die, krachtens decreet van het Concilie van Trente, *bij de openbare lessen, disputen, predikatieën en uitleggingen voor authentiek* moet gehouden worden [1]), en bovendien ook in de dagelijksche praktijk der Kerk hare aanbeveling heeft. Daarmee is echter niet gezegd, dat ook niet rekening dient gehouden met de overige vertalingen, die door de christelijke oudheid aangehaald en gebruikt zijn, in het bijzonder met de codices in den grondtekst. Want alhoewel, wat de hoofdzaken betreft, uit de zegswijzen der Vulgaat de zin van het hebreeuwsch en grieksch duidelijk genoeg blijkt, zoo kan het toch niet anders dan nuttig zijn om, wanneer aldaar iets minder duidelijk of minder juist er uit overgedragen is, naar den raad van Augustinus, tot „het inzien van den oorspron-

---

[1]) *Sess.* IV, *decr. de edit. et usu sacr. libror.*

si quid minus accurate inibi elatum sit, „inspectio praecedentis linguae", suasore Augustino, proficiet [1]). Iamvero per se liquet, quam multum navitatis ad haec adhiberi oporteat, quum demum sit „commentatoris officium, non quid ipse velit, sed quid sentiat ille quem interpretetur, exponere" [2]). — Post expensam, ubi opus sit, omni industria lectionem, tum locus erit scrutandae et proponendae sententiae. Primum autem consilium est, ut probata communiter interpretandi praescripta tanto experrectiore observentur cura quanto morosior ab adversariis urget contentio. Propterea cum studio perpendendi quid ipsa verba valeant, quid consecutio rerum velit, quid locorum similitudo aut talia cetera, externa quoque appositae eruditionis illustratio societur: cauto tamen, ne istiusmodi quaestionibus plus temporis tribuatur et operae quam pernoscendis divinis Libris, neve corrogata multiplex rerum cognitio mentibus iuvenum plus incommodi afferat quam adiumenti. — Ex hoc, tutus erit

---

kelijken tekst" zijn toevlucht te nemen [1]). En het spreekt wel van zelf, hoeveel bedrijvigheid daartoe wordt vereischt, daar het toch eigenlijk „des uitleggers taak is, niet om wat hij zelf meent als verklaring te geven, doch wat de zin was van den schrijver, dien hij vertolken moet" [2]). — Na dus, waar het noodig mocht zijn, de eigenlijke lezing met alle zorg te hebben nagegaan, is het oogenblik gekomen voor het doorgronden en vaststellen van den zin. Daarbij is het in de eerste plaats geraden, om aan de algemeen aangenomen regels van uitlegging met te meer waakzaamheid vast te houden, naarmate de tegenstanders ons in hunne bestrijding eigenzinniger bestoken. Daarom moet men bij een ernstig onderzoek naar de innerlijke kracht der woorden, naar het tekstverband, naar de parallelplaatsen en dergelijken ook de gegevens te pas brengen, die, buiten den tekst om, door de wetenschap aan de hand worden gedaan: men zij evenwel op zijn hoede om aan dergelijke vragen niet meer tijd en moeite te besteden, dan aan grondige studie der heilige Boeken zelven, of door opeenstapeling van geleerde bijzonderheden den geest der jongelingen niet meer nadeel dan voordeel te berokkenen. — Is men daarmede gereed, dan kan veilig worden

---

[1]) *De doctr. chr.* III, 4.

[2]) S. Hier. ad Pammach.

gradus ad usum divinae Scripturae in re theologica. Quo in genere animadvertisse oportet, ad ceteras difficultatis causas, quae in quibusvis antiquorum libris intelligendis fere occurrunt, proprias aliquas in Libris sacris accedere. Eorum enim verbis, auctore Spiritu Sancto, res multae subiiciuntur quae humanae vim aciemque rationis longissime vincunt, divina scilicet mysteria et quae cum illis continentur alia multa; idque nonnunquam ampliore quadam et reconditiore sententia, quam exprimere littera et hermeneuticae leges indicare videantur: alios praeterea sensus, vel ad dogmata illustranda vel ad commendanda praecepta vitae, ipse litteralis sensus profecto adsciscit. Quamobrem diffitendum non est religiosa quadam obscuritate sacros Libros involvi, ut ad eos, nisi aliquo viae duce, nemo ingredi possit [1]): Deo quidem sic providente (quae vulgata est opinio Ss. Patrum), ut homines maiore cum desiderio et studio illos perscrutarentur, resque inde operose perceptas mentibus animisque

---

overgegaan tot het gebruiken van de heilige Schrift in verband met theologische onderwerpen. Hierbij dient wel acht gegeven, dat behalve de moeilijkheden, die zich bij het bestudeeren van bijna ieder boek uit de oudheid voordoen, de gewijde Boeken nog enkele andere medebrengen, die hun in het bijzonder eigen zijn. Want door de woorden der gewijde Boeken worden, onder ingeving van den H. Geest, tal van zaken voor den geest gesteld, die 's menschen begripsvermogen verre te boven gaan, de goddelijke geheimen namelijk en zooveel andere dingen, die daarmede in verband staan; en dan ligt er menigmaal in die uitdrukking nog eene beteekenis, die verder reikt en dieper verborgen ligt dan men uit de letter opmaken of met de regels der uitlegkunde achterhalen kan: bovendien brengt ongetwijfeld de letterlijke zin nog andere beteekenissen mede, hetzij ter toelichting eener geloofswaarheid, of ter herinnering aan de eene of andere zedenwet. Het laat zich derhalve niet ontkennen, dat zeker heilig duister de gewijde Boeken omhult, zoodat, tenzij aan de hand van een geleider, niemand den toegang er toe vinden kan [1]): en, volgens het algemeen gevoelen der HH. Vaders, heeft God dit aldus beschikt, opdat de menschen ze met grooter verlangen en grooter toeleg zouden doorvorschen, om vervolgens hetgeen ze er met in-

[1]) S. Hier. ad Paulin. *de studio Script. ep.* LIII, 4.

altius infigerent; intelligerentque praecipue, Scripturas Deum tradidisse Ecclesiae, qua scilicet duce et magistra in legendis tractandisque eloquiis suis certissima uterentur. Ubi enim charismata Domini posita sint, ibi discendam esse veritatem, atque ab illis, apud quos sit successio apostolica, Scripturas nullo cum periculo exponi, iam sanctus docuit Irenaeus [1]: cuius quidem ceterorumque Patrum doctrinam Synodus Vaticana amplexa est, quando Tridentinum decretum de divini verbi scripti interpretatione renovans, *hanc illius mentem esse declaravit, ut in rebus fidei et morum, ad aedificationem doctrinae christianae pertinentium, is pro vero sensu sacrae Scripturae habendus sit, quem tenuit ac tenet sancta Mater Ecclesia, cuius est iudicare de vero sensu et interpretatione Scripturarum sanctarum; atque ideo nemini licere contra hunc sensum aut etiam contra unanimem consensum Patrum ipsam Scripturam sacram interpretari* [2]. — Qua plena

---

spanning uit geleerd hebben, des te dieper in hunnen geest en in hun hart te prenten; opdat zij vooral zouden inzien, dat de Schriften door God in handen zijn gegeven aan de Kerk, en haar dus zouden beschouwen als de zekerste leidsvrouw en leermeesteresse bij het lezen en het gebruiken van zijn woord. Want dat men de waarheid dáár moet leeren kennen, waar 's Heeren genadegaven berusten, en de uitlegging der Schriften in volkomen veilige handen is bij hen, die de opvolgers der Apostelen zijn, het was de H. Irenaeus reeds die het leerde [1]: en diens leer, welke ook die der andere Kerkvaders is, werd omhelsd door de Kerkvergadering van det Vaticaan toen deze, het decreet van Trente over de uitlegging van het geschreven goddelijke woord hernieuwende, *verklaard heeft, dat de bedoeling van genoemd decreet deze is, dat in zaken van geloof en zeden, behoorende tot het samenstel der christelijke leer, die zin der heilige Schriftuur voor de ware zin moet gehouden worden, die gehouden is en gehouden wordt door onze heilige Moeder de Kerk, aan wie het oordeel is over den waren zin en uitlegging der heilige Schriften; en dat het bijgevolg aan niemand vrijstaat tegen dien zin of ook tegen het eenstemmig gevoelen der Vaders eene verklaring van de heilige Schriftuur zelve te geven* [2]. —

---

[1]) *C. haer.* IV, 26, 5.

[2]) *Sess.* III, *cap.* II, *de revel.*: *cf.* Conc. Trid. *sess.* IV, *decr. de edit. et usu sacr. libror.*

sapientiae lege nequaquam Ecclesia pervestigationem scientiae biblicae retardat aut coërcet; sed eam potius ab errore integram praestat, plurimumque ad veram adiuvat progressionem. Nam privato cuique doctori magnus patet campus, in quo, tutis vestigiis, sua interpretandi industria praeclare certet Ecclesiaeque utiliter. In locis quidem divinae Scripturae qui expositionem certam et definitam adhuc desiderant, effici ita potest, ex suavi Dei providentis consilio, ut, quasi praeparato studio, iudicium Ecclesiae maturetur; in locis vero iam definitis potest privatus doctor aeque prodesse, si eos vel enucleatius apud fidelium plebem et ingeniosius apud doctos edisserat, vel insignius evincat ab adversariis. Quapropter praecipuum sanctumque sit catholico interpreti, ut illa Scripturae testimonia, quorum sensus authentice declaratus est, aut per sacros auctores, Spiritu Sancto afflante, uti multis in locis novi Testamenti, aut per Eccle-

---

Door deze van hooge wijsheid getuigende bepaling ondervindt de bijbelsche wetenschap in hare nasporingen van de zijde der Kerk geenerlei belemmering of beperking, veeleer vindt zij daarin een behoedmiddel tegen dwaling, een krachtig hulpmiddel tot waren vooruitgang. Iedere geleerde toch in het bijzonder ziet een uitgestrekt veld voor zich openliggen, waar hij langs een veilig spoor door eigen onvermoeiden toeleg op schriftuurverklaring voor zich zelf lauweren kan vergaren, en tegelijk een goeden dienst bewijzen aan de Kerk. Door eene beschikking van Gods leidende Voorzienigheid zal het langs dien weg mogelijk zijn om ten aanzien van schriftuurplaatsen, die op een stellige en afdoende verklaring nog wachten, als een voorbereidenden arbeid te verrichten, die het eindoordeel der Kerk bespoedigen zal; en ook ten aanzien van plaatsen, die eene afdoende verklaring reeds ontvingen, zal iedere geleerde een werk van gelijk nut kunnen verrichten, door òf wel ze nader voor het geloovige volk toe te lichten en met dieper studie voor de mannen der wetenschap te behandelen, òf ook tegenover aanvallers op roemrijke wijze hare verdediging te voeren. Derhalve rekene een katholiek schriftverklaarder het zich ten eersten en heiligen plicht om geen andere uitlegging te geven aan die getuigenissen der Schriftuur, waarvan eene authentieke zinsverklaring reeds gegeven werd òf door de gewijde schrijvers op ingeving des Heiligen Geestes, gelijk bij tal van plaatsen in het nieuwe Verbond, òf onder

siam, eodem Sancto adsistente Spiritu, *sive solemni iudicio, sive ordinario et universali magisterio* [1]), eâdem ipse ratione interpretetur; atque ex adiumentis disciplinae suae convincat, eam solam interpretationem, ad sanae hermeneuticae leges, posse recte probari. In ceteris analogia fidei sequenda est, et doctrina catholica, qualis ex auctoritate Ecclesiae accepta, tamquam summa norma est adhibenda: nam, quum et sacrorum Librorum et doctrinae apud Ecclesiam depositae idem sit auctor Deus, profecto fieri nequit, ut sensus ex illis, qui ab hac quoquo modo discrepet, legitima interpretatione eruatur. Ex quo apparet, eam interpretationem ut ineptam et falsam reiiciendam, quae, vel inspiratos auctores inter se quodammodo pugnantes faciat, vel doctrinae Ecclesiae adversetur. — Huius igitur disciplinae magister hac etiam laude florcat oportet, ut omnem theologiam egregie teneat, atque in commentariis versatus sit Ss. Patrum Doctorumque et interpretum optimorum. Id sane inculcat

---

bijstand van dienzelfden Heiligen Geest, door de Kerk, *hetzij dan bij eene plechtige uitspraak, hetzij door haar gewoon en algemeen leergezag* [1]); en hij trachte met de aan zijn studievak eigene hulpmiddelen het overtuigend bewijs te leveren, dat alleen die verklaring den toets eener gezonde uitlegkunde doorstaan kan. Voor het overige heeft men zich te richten naar hetgeen op overeenkomstige punten door het geloof wordt geleerd, en behoort men dus de katholieke leer, gelijk het gezag der Kerk die heeft voorgesteld, tot voornaamste richtsnoer te nemen; want daar èn de heilige Boeken èn de der Kerk toevertrouwde leer beide in den éénen God hun oorsprong hebben, is het geheel onmogelijk, dat bij een goede schriftverklaring aan die Boeken een zin worde ontleend, die hoe dan ook van genoemde leer zou afwijken. Daaruit blijkt, dat iedere uitlegging als eene verkeerde en onware verworpen dient te worden, die de geïnspireerde schrijvers met elkander in eenige tegenspraak brengt of in strijd is met de leer der Kerk. — Het is dus almede een der sieraden, waardoor, wie deze wetenschap onderwijst, zich behoort te onderscheiden, dat hij eene buitengewone kennis bezitte van de geheele theologie en vertrouwd zij met de commentaren der HH. Vaders en Kerkleeraren, alsook met die der beste schriftverklaarders. Daarop

---

[1]) Conc. Vat. *sess.* III, *cap* III, *de fide.*

Hieronymus [1]), multumque Augustinus, qui, iusta cum querela, „Si unaquaeque disciplina, inquit, quamquam vilis et facilis, ut percipi possit, doctorem aut magistrum requirit, quid temerariae superbiae plenius, quam divinorum sacramentorum libros ab interpretibus suis nolle cognoscere!" [2]). Id ipsum sensere et exemplo confirmavere ceteri Patres, qui „divinarum Scripturarum intelligentiam, non ex propria praesumptione, sed ex maiorum scriptis et auctoritate sequebantur, quos et ipsos ex apostolica successione intelligendi regulam suscepisse constabat" [3]). — Iamvero Ss. Patrum, quibus „post Apostolos, sancta Ecclesia plantatoribus, rigatoribus, aedificatoribus, pastoribus, nutritoribus crevit" [4]), summa auctoritas est, quotiescumque testimonium aliquod biblicum, ut ad fidei pertinens morumve doctrinam, uno eodemque modo explicant omnes: nam ex ipsa eorum consensione, ita ab Apostolis secundum

---

zien wij aangedrongen door Hiëronymus [1]) en herhaaldelijk ook door Augustinus, die lucht geeft aan een rechtmatige klacht, waar hij zegt: „Indien tot het aanleeren van iedere wetenschap, hoe onbeteekenend en gemakkelijk ze ook wezen moge, een leeraar of meester onontbeerlijk is, wat verregaande lichtzinnigheid en hoovaardij is het dan, de boeken van Gods geheimenissen niet van hun aangewezen verklaarders te willen leeren kennen" [2]). Dit was ook het gevoelen, door eigen voorbeeld ons bevestigd, van de overige Kerkvaders, die „het begrijpen der goddelijke Schrifturen niet hebben nagestreefd door vermetel zelfvertrouwen, doch door het raadplegen van de geschriften en het gezag hunner voorgangers, van wie hun bekend was, dat zij zelven het richtsnoer om de Schrift te begrijpen, door apostolische overlevering hadden ontvangen" [3]). — Aan die HH. Vaders nu, die „na de Apostelen, als aanplanters, besproeiers, opbouwers, herders en opkweekers, de heilige Kerk hebben grootgebracht" [4]), komt een allerhoogst gezag toe, zoodikwerf zij allen op één en dezelfde wijze eenig bijbelsch getuigenis uitleggen als behoorende tot de geloofs- of zedeleer: want dan ligt

---

[1]) *Ibid.* 6, 7.
[2]) Ad Honorat. *de utilit. cred.* XVII, 35.
[3]) Rufin. *Hist. eccl.* II, 9.
[4]) S. Aug. c. Iulian. II, 10, 37.

catholicam fidem traditum esse nitide eminet. Eorumdem vero Patrum sententia tunc etiam magni aestimanda est, quum hisce de rebus munere doctorum quasi privatim funguntur; quippe quos, non modo scientia revelatae doctrinae et multarum notitia rerum, ad apostolicos libros cognoscendos utilium, valde commendet, verum Deus ipse, viros sanctimonia vitae et veritatis studio insignes, amplioribus luminis sui praesidiis adiuverit. Quare interpres suum esse noverit, eorum et vestigia reverenter persequi et laboribus frui intelligenti delectu. — Neque ideo tamen viam sibi putet obstructam, quo minus, ubi iusta causa adfuerit, inquirendo et exponendo vel ultra procedat, modo praeceptioni illi, ab Augustino sapienter propositae, religiose obsequatur, videlicet a litterali et veluti obvio sensu minime discedendum, nisi qua eum vel ratio tenere prohibeat vel necessitas cogat dimittere [1]): quae praeceptio eo tenenda est firmius, quo

---

juist in hunne eenstemmigheid het helderst bewijs, dat het, overeenkomstig katholiek geloof, als zoodanig door de Apostelen is overgeleverd. Doch ook dan, als diezelfde Kerkvaders over genoemde zaken slechts als bijzondere leeraren spreken, verdient hunne meening nog op hoogen prijs te worden gesteld; niet alleen toch dat zij zekeren voorrang verdienen om hunne kennis der geopenbaarde leer, en wijl die kennis zich ook uitstrekt tot tal van zaken, die het begrip der apostolische boeken vergemakkelijken, doch bovendien zal God aan die mannen, zoo uitmuntend door heiligheid van leven en door liefde tot de waarheid, de genade zijner voorlichting in bijzonder ruime mate hebben doen toekomen. De schriftverklaarder rekene het zich daarom ten plicht, de voetstappen dier mannen met eerbied te volgen en eene welbedachte keuze te maken van hetgeen hem uit de vruchten van hun arbeid ten dienst kan zijn. — Daarom meene hij echter niet, dat de weg hem is afgesloten om, bij het bestaan eener wettige reden, in zijn nasporingen of verklaringen ook nog verder vooruit te gaan, mits slechts met heilige behoedzaamheid het zoo wijze voorschrift van Augustinus worde in acht genomen, om namelijk van den letterlijken zin, den zin die als voor de hand ligt, niet af te wijken, dan voorzoover òf het gezond verstand niet toestaat, dat men daaraan blijve hechten, òf eenige noodzakelijkheid tot prijsgeven er van dringt [1]): een voor-

[1]) *De Gen. ad litt.* l. VIII, c. 7, 13.

magis, in tanta novitatum cupidine et opinionum licentia, periculum imminet aberrandi. Caveat idem ne illa negligat quae ab eisdem Patribus ad allegoricam similemve sententiam translata sunt, maxime quum ex litterali descendant et multorum auctoritate fulciantur. Talem enim interpretandi rationem ab Apostolis Ecclesia accepit, suoque ipsa exemplo, ut e re patet liturgica, comprobavit; non quod Patres ex ea contenderent dogmata fidei per se demonstrare, sed quia bene frugiferam virtuti et pietati alendae nossent experti. — Ceterorum interpretum catholicorum est minor quidem auctoritas, attamen, quoniam Bibliorum studia continuum quemdam progressum in Ecclesia habuerunt, istorum pariter commentariis suus tribuendus est honor, ex quibus multa opportune peti liceat ad refellenda contraria, ad difficiliora enodanda. At vero id nimium dedecet, ut quis, egregiis operibus, quae nostri abunde reliquerunt, ignoratis aut despectis, heterodoxorum libros praeoptet, ab eisque cum prae-

---

schrift, waaraan men zich met te meer vastheid zal moeten houden, daar bij de heerschende zucht tot nieuwigheden en bandeloosheid van meening een steeds grooter gevaar voor afdwaling ons bedreigt. Ook verzuime hij niet aandacht te schenken aan hetgeen de Vaders in eene allegorische of eene andere overdrachtelijke beteekenis hebben opgevat, vooral wanneer dat uit den letterlijken zin voortvloeit en door veler gezag ondersteund wordt. Deze wijze toch om de Schriftuur uit te leggen heeft de Kerk geleerd van de Apostelen en, gelijk uit de liturgie kan blijken, door haar eigen voorbeeld goedgekeurd; niet dat de Vaders daarmêe eigenlijk gezegde bewijzen voor de geloofswaarheden hebben willen leveren, maar wijl zij bij ondervinding wisten, welk een vruchtbare kracht er in ligt ter bevordering van deugd en van godsvrucht. — Een even groot gezag hebben de overige katholieke uitleggers wel is waar niet: niettemin, daar de bijbelstudiën om zoo te zeggen gestadig in de Kerk zijn vooruitgegaan, moet men toch ook passende eer bewijzen aan de commentaren dier mannen, waaraan zoovele gegevens zijn te ontleenen ter weerlegging van tegenwerpingen en tot ontknooping van bijzondere moeilijkheden. Doch het zou de grenzen van betamelijkheid ten eenenmale te buiten gaan, indien iemand, uit onbekendheid of minachting, den overvloed van uitmuntende werken door onze eigene mannen nagelaten, mocht achterstellen bij de werken van niet-ka-

senti sanae doctrinae periculo et non raro cum detrimento fidei, explicationem locorum quaerat, in quibus catholici ingenia et labores suos iamdudum optimeque collocarint. Licet enim heterodoxorum studiis, prudenter adhibitis, iuvari interdum possit interpres catholicus, meminerit tamen, ex crebris quoque veterum documentis [1]), incorruptum sacrarum Litterarum sensum extra Ecclesiam nequiquam reperiri, neque ab eis tradi posse, qui, verae fidei expertes, Scripturae, non medullam attingunt, sed corticem rodunt [2]).

Illud autem maxime optabile est et necessarium, ut eiusdem divinae Scripturae usus in universam theologiae influat disciplinam eiusque prope sit anima: ita nimirum omni aetate Patres atque praeclarissimi quique theologi professi sunt et re praestiterunt. Nam quae obiectum sunt fidei vel ab eo consequuntur, ex divinis potissime

---

tholieken, om dáár bij voorkeur, met dreigend gevaar voor de gezonde leer en niet zelden tot schade van het geloof, de verklaring te zoeken van plaatsen, waaraan de katholieken reeds sinds lang en met het beste gevolg hun talenten en hun arbeid hebben gewijd. Want al kan de katholieke uitlegger ook de werken van niet-katholieken zich, bij behoedzaam gebruik, nu en dan ten nutte maken, toch diene hij wel indachtig te zijn, wat hem ook tal van getuigenissen uit de oudheid kunnen leeren [1]), dat buiten de Kerk een onverdorven zin der Schriften geenszins gevonden wordt, en ook niet gegeven kan worden door hen, die, van het ware geloof verstoken, der Schriften kern niet raken, maar knagen aan haar schors [2]).

Voorts is het ten hoogste wenschelijk en noodzakelijk, dat de aanwending dier goddelijke Schriften invloed uitoefene op geheel de theologische wetenschap en als de ziel er van zij: eene waarheid, die te allen tijde door de Kerkvaders en de meest beroemde theologen is uitgesproken en in praktijk gebracht. Immers uit de goddelijke Boeken vooral hebben zij trachten aan te geven en vast te stellen hetgeen tot den geloofsinhoud behoort of eruit volgt: daaraan

---

[1]) Cfr. Clem. Alex. *Strom.* VII, 16; Orig. *de princ.* IV, 8; *in Levit. hom.* 4, 8; Tertull. *de praescr.* 15, *seqq.*; S. Hilar. Pict. *in Matth.* 13, 1.

[2]) S. Greg. M. *Moral.* XX, 9 (al. 11).

Litteris studuerunt asserere et stabilire; atque ex ipsis, sicut pariter ex divina traditione, nova haereticorum commenta refutare, catholicorum dogmatum rationem, intelligentiam, vincula exquirere. Neque id cuiquam fuerit mirum qui reputet, tam insignem locum inter revelationis fontes divinis Libris deberi, ut, nisi eorum studio usuque assiduo, nequeat theologia rite et pro dignitate tractari. Tametsi enim rectum est iuvenes in Academiis et scholis ita praecipue exerceri ut intellectum et scientiam dogmatum assequantur, ab articulis fidei argumentatione instituta ad alia ex illis, secundum normas probatae solidaeque philosophiae, concludenda; gravi tamen eruditoque theologo minime negligenda est ipsa demonstratio dogmatum ex Bibliorum auctoritatibus ducta: „Non enim accipit (theologia) sua principia ab aliis scientiis, sed immediate a Deo per revelationem. Et ideo non accipit ab aliis scientiis, tamquam a superioribus, sed utitur eis tamquam inferioribus et ancillis". Quae sacrae doctrinae tradendae ratio praeceptorem commendato-

---

hebben zij, evenzeer als aan de goddelijke overlevering, de middelen ontleend om de door ketters verzonnen nieuwigheden te weerleggen, om het wezen, de verklaring, het verband der katholieke geloofspunten op het spoor te komen. En zulks kan ons geenszins verwonderen, indien wij bedenken, dat aan de goddelijke Boeken een zoo voorname plaats onder de bronnen der openbaring toekomt, dat men, zonder ze gestadig te bestudeeren en te gebruiken, aan de theologie geen behoorlijke en harer waardige behandeling geven kan. Want hoewel een goede leerwijze vordert, dat men aan Universiteiten en scholen de jongelingen voornamelijk tracht te brengen tot het begrijpen en kennen der geopenbaarde waarheden, en de geloofsartikelen dus tot uitgangspunt kiest om, naar de regels eener beproefde en degelijke wijsbegeerte, redeneerenderwijze nog andere gevolgtrekkingen daaruit af te leiden; toch mag een ernstig en wèl onderwezen godgeleerde juist die bewijsvoering, welke voor de geloofswaarheden aan de getuigenissen van den Bijbel te ontleenen valt, allerminst veronachtzamen: „Want (de theologie) ontvangt hare beginselen niet van andere wetenschappen, doch onmiddellijk van God door de openbaring. En daarom ontvangt zij niet van de andere wetenschappen, als van haar meerderen, doch gebruikt ze als haar minderen en dienaressen". Dit is de methode van onderricht in de

remque habet theologorum principem, Aquinatem [1]): qui praeterea, ex hac bene perspecta christianae theologiae indole, docuit quemadmodum possit theologus sua ipsa principia, si qui ea forte impugnent, tueri: „Argumentando quidem, si adversarius aliquid concedat eorum, quae per divinam revelationem habentur; sicut per auctoritates sacrae Scripturae disputamus contra haereticos, et per unum articulum contra negantes alium. Si vero adversarius nihil credat eorum quae divinitus revelantur, non remanet amplius via ad probandum articulos fidei per rationes, sed ad solvendum rationes, si quas inducit contra fidem" [2]). — Providendum igitur, ut ad studia biblica convenienter instructi munitique aggrediantur iuvenes; ne iustam frustrentur spem, neu, quod deterius est, erroris discrimen incaute subeant, Rationalistarum capti fallaciis apparataeque specie

---

gewijde wetenschap, die wij vinden aangegeven en aanbevolen bij den grootste der godgeleerden, Thomas van Aquine [1]); uit kracht van dit helder inzicht in het ware karakter der christelijke theologie, leert hij ons bovendien ook de wijze kennen, waarop een godgeleerde aanvallen, die wellicht op zijn beginselen zelf gericht worden, vermag af te weren: „Door namelijk den weg der bewijsvoering te volgen in het geval, dat de tegenstander iets van hetgeen wij door goddelijke openbaring kennen, met ons aanneemt; zoo bijvoorbeeld voeren wij tegen ketters bewijsplaatsen aan uit de heilige Schriften, en het eene geloofsartikel tegen hen, die een ander artikel loochenen. Gelooft echter onze tegenstander niets van alles, wat door God geopenbaard is, dan staat de weg ons niet open om de geloofsartikelen door bewijzen te staven, doch wel om de opwerpingen, die hij misschien tegen ons geloof zal inbrengen, te ontzenuwen" [2]). — Er moet dus voor gezorgd, dat de studeerende jongelingschap wèl onderwezen en voldoende beveiligd de bijbelsche studieën aanvaarde, opdat zij de verwachtingen, die men van haar koesteren mag, niet beschame, of niet, wat droeviger zoude zijn, door de fijngesponnen drogredenen en den schijnglans der rationalistische wetenschap aangelokt, roekeloos zich blootstelle aan het gevaar voor afdwaling. En het best zal

---

[1]) *Summ. theol.* p. I, q. I, a. 5 ad 2.

[2]) *Ibid.* a. 8.

eruditionis. Erunt autem optime comparati, si, quâ Nosmetipsi monstravimus et praescripsimus via, philosophiae et theologiae institutionem, eodem S. Thoma duce, religiose coluerint penitusque perceperint. Ita recte incedent, quum in re biblica, tum in ea theologiae parte quam *positivam* nominant, in utraque laetissime progressuri.

Doctrinam catholicam legitima et sollerti sacrorum Bibliorum interpretatione probasse, exposuisse, illustrasse, multum id quidem est: altera tamen, eaque tam gravis momenti quam operis laboriosi, pars remanet, ut ipsorum auctoritas integra quam validissime asseratur. Quod quidem nullo alio pacto plene licebit universeque assequi, nisi ex vivo et proprio magisterio Ecclesiae; quae *per se ipsa, ob suam nempe admirabilem propagationem, eximiam sanctitatem et inexhaustam in omnibus bonis fecunditatem, ob catholicam unitatem, invictamque stabilitatem, magnum quoddam et perpetuum est motivum cre-*

---

zij toegerust wezen, indien zij langs den door Ons zelven aangeduiden en voorgeschreven weg zich stelt onder het geleide van denzelfden H. Thomas, met heiligen ernst zich toelegt op de studie van philosophie en theologie, en zich deze vakken volkomen tracht eigen te maken. Op die wijze zal zij èn ten opzichte der bijbelsche wetenschap èn ook ten aanzien van het zoogenaamde *positieve* gedeelte der theologie het rechte pad betreden en in beide vakken den meest verblijdenden voortgang maken.

De katholieke leer door eene goede en kundige uitlegging der heilige Boeken te bewijzen, uiteen te zetten en toe te lichten is ongetwijfeld reeds een groot werk: maar er blijft dan nog een andere taak, even belangrijk als veel arbeid eischend, te vervullen, namelijk het volledig gezag dier boeken zoo krachtig mogelijk te handhaven. Deze taak nu is in haar geheelen omvang en volledigheid niet te volbrengen zonder het levend leeraarsambt, dat eigen is aan de Kerk: de Kerk, die *om hare bewonderenswaardige voortplanting, hare buitengewone heiligheid en onuitputtelijke vruchtbaarheid in alles wat goed is, om hare katholieke éénheid en onverwonnen bestendigheid reeds op*

dibilitatis et divinae suae legationis testimonium irrefragabile [1]). Quoniam vero divinum et infallibile magisterium Ecclesiae in auctoritate etiam sacrae Scripturae consistit, huius propterea fides saltem humana asserenda in primis vindicandaque est: quibus ex libris, tamquam ex antiquitatis probatissimis testibus, Christi Domini divinitas et legatio, Ecclesiae hierarchicae institutio, primatus Petro et successoribus eius collatus, in tuto apertoque collocentur. Ad hoc plurimum sane conducet, si plures sint e sacro ordine paratiores, qui hac etiam in parte pro fide dimicent et impetus hostiles propulsent, induti praecipue armatura Dei, quam suadet Apostolus [2]), neque vero ad nova hostium arma et praelia insueti. Quod pulcre in sacerdotum officiis sic recenset Chrysostomus: „Ingens adhibendum est studium ut *Christi verbum habitet in nobis abundanter* [3]): neque

---

zich zelve een groote en voortdurende bewijsgrond is van geloofwaardigheid en een onafwijsbaar getuigenis voor hare goddelijke zending. [1]) Wijl echter het goddelijk en onfeilbaar leeraarsambt der Kerk mede op het gezag der heilige Schrift berust, daarom moet in de eerste plaats dezer betrouwbaarheid, althans hare menschelijke betrouwbaarheid, vastgesteld en gehandhaafd worden: om alsdan uit die boeken, als uit ten eenenmale onwraakbare getuigenissen der oudheid, de godheid en de zending van Christus onzen Heer, de instelling eener hiërarchisch ingerichte Kerk, het aan Petrus en zijne opvolgers toegekende primaat, duidelijk te kunnen bewijzen. Een voortreffelijk middel tot dat doel zal het zijn, indien onder de geestelijkheid velen meer in het bijzonder zijn toegerust, om ook in dit opzicht den strijd voor het geloof te kunnen aanbinden en de aanvallen der vijanden af te slaan, daarbij zeker voornamelijk omhangen met de wapenrusting Gods, die door den Apostel wordt aangeraden [2]), doch tevens niet onbedreven met de nieuwe wapenen der vijanden of in de nieuwe wijze van strijden, door hen gevolgd. De H. Chrysostomus rangschikt dit onder de plichten van den priester, waar hij deze schoone woorden schrijft: „Een ontzaglijke inspanning wordt van ons gevorderd, zal *het woord van Christus overvloedig onder ons wonen* [3]); immers niet tot slechts één enkele wijze van

---

[1]) Conc. Vat. *sess.*III, *c.* III, *de fide.*
[2]) Eph. VI, 13, *seqq.*
[3]) *Cfr.* Col. III, 16.

enim ad unum pugnae genus parati esse debemus, sed multiplex est bellum et varii sunt hostes; neque iisdem omnes utuntur armis, neque uno tantum modo nobiscum congredi moliuntur. Quare opus est, ut is qui cum omnibus congressurus est, omnium machinas artesque cognitas habeat, ut idem sit sagittarius et funditor, tribunus et manipuli ductor, dux et miles, pedes et eques, navalis ac muralis pugnae peritus: nisi enim omnes dimicandi artes noverit, novit diabolus per unam partem, si sola negligatur, praedonibus suis immissis, oves diripere" [1]). Fallacias hostium artesque in hac re ad impugnandum multiplices supra adumbravimus: iam, quibus praesidiis ad defensionem nitendum, commoneamus. — Est primum in studio linguarum veterum orientalium simulque in arte quam vocant criticam. Utriusque rei scientia quum hodie in magno sit pretio et laude, eâ clerus, plus minusve pro locis et hominibus exquisita, ornatus,

---

strijden behooren wij vaardig te zijn, doch velerlei is onze krijg en verschillend zijn onze vijanden; ook gebruiken niet allen dezelfde wapenen, noch beramen eene zelfde wijze van krijgvoeren tegen ons. Daarom is het noodig, dat, wie met allen te strijden heeft, ook aller wapentuig en wapenkunst kenne: hij moet boogschutter zijn en slingeraar tevens, over grootere en kleinere legerafdeelingen bevel kunnen voeren, veldheer zijn en soldaat, voetknecht en ruiter, strijdvaardig èn ter zee èn op de wallen; want kent hij de krijgskunde niet in al hare deelen, dan kent de duivel den weg, al wordt ook slechts een enkele uit het oog verloren, waarlangs hij zijn vrijbuiters binnenvoeren en de schapen rooven kan" [1]). De velerhande listen en kunstgrepen, waarvan onze vijanden zich op dit stuk bij hunne bestrijding bedienen, hebben Wij hierboven reeds aangeduid; laat ons thans aangeven, welke verweermiddelen ter verdediging kunnen dienen. — Een eerste middel is gelegen in de studie der oude oostersche talen en in de dusgenoemde critische wetenschap. Beide wetenschappen staan in de schatting onzer dagen zeer hoog aangeslagen, en als derhalve de geestelijkheid daarmede, in meerdere of mindere volkomenheid, naar gelang der omstandigheden van plaats en personen, versierd is, dan zal dit aan hun aanzien en werken des te meer steun geven; de geestelijke toch moet

---

[1]) *De sacerd.* IV, 4.

melius poterit decus et munus sustinere suum; nam ipse *omnia omnibus* [1]) fieri debet, paratus semper *ad satisfactionem omni poscenti rationem de ea quae in ipso est spe* [2]). Ergo sacrae Scripturae magistris necesse est atque theologos addecet, eas linguas cognitas habere quibus libri canonici sunt primitus ab hagiographis exarati, easdemque optimum factu erit si colant alumni Ecclesiae, qui praesertim ad academicos theologiae gradus aspirant. Atque etiam curandum ut omnibus in Academiis, quod iam in multis receptum laudabiliter est, de ceteris item antiquis linguis, maxime semiticis, deque congruente cum illis eruditione, sint magisteria, eorum in primis usui qui ad sacras Litteras profitendas designantur. — Hos autem ipsos, eiusdem rei gratiâ, doctiores esse oportet atque exercitatiores in vera artis criticae disciplina; perperam enim et cum religionis damno inductum est artificium, nomine honestatum

---

alles voor allen [1]) worden, altoos bereid *tot verantwoording aan ieder, die hem rekenschap vraagt van de hope, die in hem is* [2]). Bijgevolg is het voor leeraren in de heilige Schrift een noodzakelijk vereischte en voor godgeleerden ten zeerste passend, dat zij kennis hebben van de talen, waarin de kanonieke boeken door de gewijde schrijvers oorspronkelijk zijn opgesteld; en ook de kweekelingen voor het heiligdom der Kerk, voornamelijk zij, die de academische graden in de godgeleerdheid wenschen te behalen, zullen een voortreffelijk werk doen, indien ze eveneens genoemde talen bestudeeren. Ook behoort er te worden gezorgd, dat aan alle Universiteiten, gelijk aan vele reeds op loffelijke wijze is ingevoerd, mede voor de overige oude talen, bijzonder de semietische, en voor de wetenschappen, die op deze talen betrekking hebben, leerstoelen worden opgericht, voornamelijk ten behoeve van hen, die bestemd zijn tot het bekleeden van een leeraarsambt in de heilige Schriften. — Voor diezelfden bestaat ook, en om dezelfde reden, de noodzakelijkheid om goed bekend en vertrouwd te zijn met de ware methode der critiek; immers, verkeerdelijk en ten nadeele van den godsdienst heeft men een bedriegelijk stelsel in het leven geroepen, dat men den weidschen naam van hoogere critiek laat

---

[1]) I Cor. XI, 22.

[2]) I Petr. III, 15.

criticae sublimioris, quo, ex solis internis, uti loquuntur, rationibus, cuiuspiam libri origo, integritas, auctoritas diiudicata emergant. Contra perspicuum est, in quaestionibus rei historicae, cuiusmodi origo et conservatio librorum, historiae testimonia valere prae ceteris, eaque esse quam studiosissime et conquirenda et excutienda: illas vero rationes internas plerumque non esse tanti, ut in causam, nisi ad quamdam confirmationem, possint advocari. Secus si fiat, magna profecto consequentur incommoda. Nam hostibus religionis plus confidentiae futurum est ut sacrorum authenticitatem Librorum impetant et discerpant: illud ipsum quod extollunt genus criticae sublimioris, eo demum recidet, ut suum quisque studium praeiudicatamque opinionem interpretando sectentur: inde neque Scripturis quaesitum lumen accedet, neque ulla doctrinae oritura utilitas est, sed certa illa patebit erroris nota, quae est varietas et dissimilitudo sentiendi, ut iam ipsi sunt documento huiusce novae principes di-

---

voeren, eene methode, waarbij men uitsluitend naar dusgenoemde inwendige gegevens over den oorsprong, de ongeschondenheid en de echtheid van een boek zijn oordeel velt. En toch, het is overduidelijk, dat waar het historische vragen betreft, zooals de vragen naar het ontstaan en voortbestaan van een boekwerk, historische getuigenissen meer dan alle andere gewicht in de schaal leggen en met de meeste zorg moeten bijeenverzameld en onderzocht worden; wat daarentegen die inwendige gegevens betreft, meestal is hunne beteekenis niet van zooveel gewicht, dat men ze bij het eigenlijke geding anders dan tot nadere bevestiging kan betrekken. Volgt men eene tegenovergestelde methode, dan kunnen ernstige nadeelen niet uitblijven. De vijanden toch van den godsdienst zullen dan gesterkt worden in de driestheid, waarmede zij de echtheid der heilige Bocken pogen aan te tasten en te havenen, en diezelfde door hen zoozeer opgevijzelde hoogere critiek zal ten slotte geen andere uitkomst hebben, dan dat een ieder zich bij het verklaren der Schriftuur leiden laat door zijne persoonlijke vóórliefde en door eene reeds van te voren opgevatte meening; het gevolg daarvan zal zijn, dat noch over de Schrift het verhoopte licht kome te vallen, noch de wetenschap er iets hoegenaamd bij winne, maar dat integendeel eene bonte verscheidenheid van meeningen aan den dag zal treden, die het zekere kenmerk der dwaling is, waartoe trouwens

sciplinae: inde etiam, quia plerique infecti sunt vanae philosophiae et rationalismi placitis, ideo prophetias, miracula, cetera quaecumque naturae ordinem superent, ex sacris Libris dimovere non verebuntur. — Congrediendum secundo loco cum iis, qui suâ physicorum scientia abusi, sacros Libros omnibus vestigiis indagant, unde auctoribus inscitiam rerum talium opponant, scripta ipsa vituperent. Quae quidem insimulationes quum res attingant sensibus obiectas, eo periculosiores accidunt, manantes in vulgus, maxime in deditam litteris iuventutem; quae, semel reverentiam divinae revelationis in uno aliquo capite exuerit, facile in omnibus eius fidem est dimissura. Nimium sane constat, de natura doctrinam, quantum ad percipiendam summi Artificis gloriam in procreatis rebus impressam aptissima est, modo sit convenienter proposita, tantum posse ad elementa sanae philosophiae evellenda corrumpendosque mores, teneris animis perverse infusam. Quapropter Scripturae sacrae doc-

---

de voornaamste vertegenwoordigers van dit nieuwe stelsel het levend bewijs reeds leveren; ook zal daarvan het gevolg zijn, dat de volgelingen van dit stelsel, besmet als ze meestal zijn met valsche wijsbegeerte en rationalisme, zich deswege niet zullen ontzien om profetieën en wonderen en wat verder de natuurlijke orde te boven gaat, kortweg uit de heilige Boeken te schrappen. — Op de tweede plaats moet de strijd worden aangebonden tegen hen, die hunne natuurkennis misbruikend, de heilige Boeken overal doorsnuffelen om aan dezer schrijvers onwetendheid omtrent zulke zaken voor te werpen en de schriften zelve te laken. En daar deze beschuldigingen dingen betreffen, die voor de zinnen waarneembaar zijn, vallen ze te gevaarlijker, verspreid als ze worden onder het volk en onder de studeerende jongelingschap; immers als deze eenmaal op een enkel punt den eerbeid voor de goddelijke openbaring heeft afgelegd, verliest zij gemakkelijk op alle punten alle geloof in haar. Immers het is maar al te duidelijk, zoo uitmuntend geschikt als het onderricht in de natuurkunde is, om de heerlijkheid van den opperste Maker afgespiegeld in de schepselen te doen kennen, wanneer het op gepaste wijze wordt voorgedragen, zoo machtig is het ook om de grondbeginselen der gezonde wijsbegeerte uit te roeien en de zeden te bederven, wanneer het jeugdigen gemoederen partijdig wordt ingeprent. Diensvolgens zal de kennis der

tori cognitio naturalium rerum bono erit subsidio, quo huius quoque modi captiones in divinos Libros instructas facilius detegat et refellat. — Nulla quidem theologum inter et physicum vera dissensio intercesserit, dum suis uterque finibus se contineant, id caventes, secundum S. Augustini monitum, „ne aliquid temere et incognitum pro cognito asserant" [1]). Sin tamen disssenserint, quemadmodum se gerat theologus, summatim est regula ab eodem oblata: „Quidquid, inquit, ipsi de natura rerum veracibus documentis demonstrare potuerint, ostendamus nostris Litteris non esse contrarium; quidquid autem de quibuslibet suis voluminibus his nostris Litteris, idest catholicae fidei, contrarium protulerint, aut aliqua etiam facultate ostendamus, aut nulla dubitatione credamus esse falsissimum" [2]). De cuius aequitate regulae in consideratione sit primum, scriptores sacros, seu verius „Spiritum Dei, qui per ipsos loquebatur, noluisse

---

natuurlijke dingen voor den leeraar der heilige Schriftuur van goeden dienst zijn, om ook deze soort van drogredenen tegen de heilige Boeken opgeworpen, aan het licht te brengen en te weerleggen. — Ware tegenspraak toch tusschen den godgeleerde en den natuurkundige kan nooit bestaan, zoolang beiden op hun eigen gebied blijven, zich, volgens de waarschuwing van den H. Augustinus, wachtende: „iets zonder voldoenden grond en zonder voldoende kennis als zeker voor te stellen" [1]). Koesteren zij niettegenstaande dat toch tegenstrijdige meeningen, zoo is door denzelfden in het kort de regel aangegeven, hoe de godgeleerde zich te gedragen heeft: „Wij moeten aantoonen, zegt hij, dat al hetgeen zij aangaande de natuur der dingen met onomstootelijke bewijzen kunnen waar maken, niet in strijd is met onze Schriften; maar van al wat zij uit hunne boeken, welke ook, te berde brengen in strijd met deze onze Schriften, dat is met het katholiek geloof, moeten wij òf aantoonen, indien dit eenigszins mogelijk is, òf anders zonder aarzelen gelooven, dat het ten eenenmale valsch is" [2]). Wat de rechtmatigheid van dezen regel aangaat, bedenke men voor alles, dat de gewijde schrijvers, of juister „de Geest Gods, die door hen sprak, niet bedoeld hebben omtrent deze zaken (u.l. het innerlijke samenstel der zichtbare

---

[1]) *In Gen. op. imperf.* IX, 30.
[2]) *De Gen. ad litt.* I, 21, 41.

ista (videlicet intimam adspectabilium rerum constitutionem) docere homines, nulli saluti profutura" [1]; quare eos, potius quam explorationem naturae recta persequantur, res ipsas aliquando describere et tractare aut quodam translationis modo, aut sicut communis sermo per ea ferebat tempora, hodieque de multis fert rebus in quotidiana vita, ipsos inter homines scientissimos. Vulgari autem sermone quum ea primo proprieque efferantur quae cadant sub sensus, non dissimiliter scriptor sacer (monuitque et Doctor Angelicus) „ea secutus est, quae sensibiliter apparent" [2], seu quae Deus ipse, homines alloquens, ad eorum captum significavit humano more. — Quod vero defensio Scripturae sanctae agenda strenue est, non ex eo omnes aeque sententiae tuendae sunt, quas singuli Patres aut qui deinceps interpretes in eadem declaranda ediderint: qui, prout erant opiniones actatis, in locis edisserendis ubi physica aguntur, fortasse non ita semper iudicaverunt ex veritate, ut quaedam posuerint, quae nunc

---

dingen), welke ter zaligheid niet afdoen, de menschen te onderrichten" [1]; en dat zij daarom, zonder rechtstreeks onderzoek naar de natuur in te stellen, deze dingen soms beschrijven en behandelen ófwel op eenigszins overdrachtelijke wijze, ófwel zoo als de gewone spreektaal destijds meêbracht en ook thans in het dagelijksch leven omtrent vele zaken nog meêbrengt, zelfs onder hoogst wetenschappelijke mannen. Daar nu voor alles juist die zaken in gewone taal worden uitgedrukt, welke onder de zintuigen vallen, heeft de gewijde schrijver eveneens (zoo merkt ook de Engelachtige Leeraar op) „zich gehouden aan hetgeen door de zinnen wordt waargenomen" [2], of aan hetgeen God zelf, sprekend tot menschen, voor hun begrip overeenkomstig menschelijk gebruik, heeft te kennen gegeven. — Al moet echter de verdediging der heilige Schrift met ijver gevoerd worden, toch behoeven niet alle gevoelens, welke de Vaders of latere uitleggers, ieder voor zich, bij het verklaren geuit hebben, evenzeer verdedigd te worden: zij toch hebben, overeenkomstig de meeningen van hunnen tijd, bij het verklaren van plaatsen, waar natuurkundige onderwerpen ter sprake komen, wellicht niet altoos zóó juist geoordeeld, dat ze niet sommige dingen kunnen hebben

---

[1]) S. Aug. *ib.* II, 9, 20.

[2]) *Summa theol.* p. I, q. LXX, a 1 ad 3.

minus probentur. Quocirca studiose dignoscendum in illorum interpretationibus, quaenam reapse tradant tamquam spectantia ad fidem aut cum ea maxime copulata, quaenam unanimi tradant consensu; namque „in his quae de necessitate fidei non sunt, licuit Sanctis diversimode opinari, sicut et nobis", ut est S. Thomae sententia [1]). Qui et alio loco prudentissime habet: „Mihi videtur tutius esse, huiusmodi, quae philosophi communiter senserunt, et nostrae fidei non repugnant, nec sic esse asserenda ut dogmata fidei, etsi aliquando sub nomine philosophorum introducantur, nec sic esse neganda tamquam fidei contraria, ne sapientibus huius mundi occasio contemnendi doctrinam fidei praebeatur" [2]). Sane, quamquam ea, quae speculatores naturae certis argumentis certa iam esse affirmarint, interpres ostendere debet nihil Scripturis recte explicatis obsistere, ipsum tamen ne fugiat, factum quandoque esse, ut certa quaedam ab illis tradita, postea in dubitationem adducta sint et repudiata. Quod si

---

neergeschreven, welke thans minder goed bevonden worden. Daarom moet men in hunne verklaringen zorgvuldig onderkennen, welke zaken zij eigenlijk voordragen als behoorende tot het geloof of daarmeê ten nauwste verbonden, welke zaken zij eenstemmig in gelijken zin overleveren; want „in punten, tot welker aanneming het geloof niet dwingt, stond het koesteren van verschillende gevoelens den Heiligen vrij, evenals ook ons", zoo is de uitspraak van den H. Thomas [1]). En diezelfde zegt ook op een andere plaats met groote omzichtigheid: „Ten einde den wijzen dezer wereld geen aanleiding te geven om het geloof te minachten, schijnt mij het veiligste toe, dergelijke zaken, die de wijsgeeren algemeen gehouden hebben en die met ons geloof niet in strijd zijn, al voert men ze ook nu en dan op naam der wijsgeeren aan, nooit zóó te bevestigen, alsof het geloofspunten waren, noch zóó te ontkennen, alsof ze streden met het geloof" [2]). Inderdaad, hoewel de verklaarder dient aan te toonen, dat zaken, welke de natuuronderzoekers om afdoende gronden als zeker bevestigen, geenszins strijden met de Schriften, goed uitgelegd; toch mag hem niet ontgaan, hoe het wel eens gebeurd is, dat sommige zaken als zeker door de natuuronderzoekers

---

[1]) *In Sent.* II, *dist.* II, q. I, a. 3.
[2]) *Opusc.* X.

physicorum scriptores terminos disciplinae suae transgressi, in provinciam philosophorum perversitate opinionum invadant, eas interpres theologus philosophis mittat refutandas. — Haec ipsa deinde ad cognatas disciplinas, ad historiam praesertim, iuvabit transferri. Dolendum enim, multos esse qui antiquitatis monumenta, gentium mores et instituta, similiumque rerum testimonia magnis ii quidem laboribus perscrutentur et proferant, sed eo saepius consilio, ut erroris labes in sacris Libris deprehendant, ex quo illorum auctoritas usquequaque infirmetur et nutet. Idque nonnulli et nimis infesto animo faciunt nec satis aequo iudicio; qui sic fidunt profanis libris et documentis memoriae priscae, perinde ut nulla eis ne suspicio quidem erroris possit subesse, libris vero Scripturae sacrae, ex opinata tantum erroris specie, neque eâ probe discussa, vel parem abnuunt fidem. Fieri quidem potest, ut quaedam librariis in codicibus describendis minus recte exciderint; quod considerate iudicandum

---

voorgedragen, later in twijfel getrokken en verworpen zijn. Komt het voor, dat schrijvers over natuurkunde de grenzen hunner weschap te buiten gaan en het gebied der wijsbegeerte betreden met verkeerde meeningen, zoo late de godgeleerde schriftverklaarder de weerlegging dezer meeningen aan de wijsgeeren over. — Het zal vervolgens goed zijn, deze zelfde gedragsregelen ook op aanverwante vakken, op de geschiedenis vooral, toe te passen. Er zijn er, helaas, velen, die de gedenkstukken der oudheid, de zeden en instellingen der volkeren en andere getuigenissen van dezen aard, met groote inspanning wel is waar doorsnuffelen en te berde brengen, doch al te dikwerf met het doel, om smetten van dwaling in de heilige Boeken te ontdekken, opdat zoodoende dezer gezag aldoor zwakker en wankelender worde. Sommigen doen dit met uiterst vijandigen zin en zonder eenige billijkheid van oordeel; dezen vertrouwen ongewijde boeken en gedenkstukken van oude heugenis zoo volledig, alsof te haren opzichte zelfs geen vermoeden van eenige dwaling bestaan kon, maar aan de boeken der heilige Schriftuur ontzeggen ze zelfs een soortgelijk vertrouwen, op den enkelen vermeenden schijn van dwaling en zonder behoorlijk onderzoek daarvan. Zeker, het kan gebeuren, dat sommige zaken den afschrijvers bij het overschrijven der boeken minder juist uit de pen zijn gekomen; wat met omzichtigheid beoordeeld en niet gemakkelijk aangenomen moet worden, tenzij voor die

est, nec facile admittendum, nisi quibus locis rite sit demonstratum: fieri etiam potest, ut germana alicuius loci sententia permaneat anceps; cui enodandae multum afferent optimae interpretandi regulae: at nefas omnino fuerit, aut inspirationem ad aliquas tantum sacrae Scripturae partes coangustare, aut concedere sacrum ipsum errasse auctorem. Nec enim toleranda est eorum ratio, qui ex istis difficultatibus sese expediunt, id nimirum dare non dubitantes, inspirationem divinam ad res fidei morumque, nihil praeterea, pertinere, eo quod falso arbitrentur, de veritate sententiarum quum agitur, non adeo exquirendum quaenam dixerit Deus, ut non magis perpendatur quam ob causam ea dixerit. Etenim libri omnes atque integri, quos Ecclesia tamquam sacros et canonicos recipit, cum omnibus suis partibus, Spiritu Sancto dictante, conscripti sunt; tantum vero abest ut divinae inspirationi error ullus subesse possit, ut ea per se ipsa, non modo errorem excludat omnem, sed tam necessario excludat et respuat, quam necessarium est, Deum, summam Veritatem, nullius omnino erroris auctorem esse. — Haec est anti-

---

plaatsen, van welke het behoorlijk bewezen is: het kan ook gebeuren, dat de echte zin van eenige plaats onbeslist blijft; en om dien tot klaarheid te brengen zullen de uitmuntende regelen der uitlegkunde veel bijdragen: maar volstrekt ongeoorloofd moet het geacht worden, òf de inspiratie enkel tot eenige deelen der heilige Schrift te beperken, òf toe te geven, dat de gewijde schrijver zelf gedwaald heeft. Immers niet geduld worden kan de handelwijze dergenen, die om deze moeielijkheden uit den weg te ruimen, zich niet ontzien toe te geven, dat de goddelijke ingeving de zaken van geloof en zeden betreft, niets meer; dewijl zij valschelijk meenen, dat men, als het op de waarheid der gezegden aankomt, niet zoozeer moet onderzoeken wat God gezegd heeft, maar meer overwegen, om welke reden Hij dat zeide. Alle boeken immers, die de Kerk als heilig en kanoniek aanneemt, zijn in hun geheel en met al hun deelen onder de ingeving des Heiligen Geestes geschreven; en het insluipen van eenige dwaling bij goddelijke ingeving is zóó onmogelijk, dat deze uit haren aard iedere dwaling niet slechts uitsluit, maar zoo van zelf uitsluit en weert, als het van zelf spreekt, dat God, de opperste Waarheid, van geen enkele dwaling hoegenaamd oorzaak is. — Zoo is het oud en standvastig geloof der Kerk, door plechtige uitspraak bovendien

qua et constans fides Ecclesiae, sollemni etiam sententia in Conciliis definita Florentino et Tridentino; confirmata denique atque expressius declarata in Concilio Vaticano, a quo absolute edictum: *Veteris et novi Testamenti libri integri cum omnibus suis partibus, prout in eiusdem Concilii* (Tridentini) *decreto recensentur, et in veteri vulgata latina editione habentur, pro sacris et canonicis suscipiendi sunt. Eos vero Ecclesia pro sacris et canonicis habet, non ideo quod sola humana industria concinnati, sua deinde auctoritate sint approbati; nec ideo dumlaxat, quod revelationem sine errore contineant; sed propterea quod Spiritu Sancto inspirante conscripti, Deum habent auctorem* [1]). Quare nihil admodum refert, Spiritum Sanctum assumpsisse homines tamquam instrumenta ad scribendum, quasi, non quidem primario auctori, sed scriptoribus inspiratis quidpiam falsi clabi potuerit. Nam supernaturali ipse virtute ita eos ad scribendum excitavit et movit, ita scribentibus adstitit, ut ea omnia eaque sola quae ipse iuberet,

---

vastgesteld in de Kerkvergaderingen van Florence en Trente, bevestigd eindelijk en nog uitdrukkelijker verklaard in de Kerkvergadering van het Vaticaan, door welke met alle beslistheid bevolen is: *De boeken van het oude en nieuwe Testament moeten in hun geheel en met al hunne deelen, zooals zij in het besluit derzelfde Kerkvergadering* (van Trente) *worden opgeteld, en in de oude latijnsche vulgaatuitgave vervat zijn, voor heilig en kanoniek worden aangenomen. Deze nu houdt de Kerk voor heilig en kanoniek, niet daarom, wijl zij, door louter menschelijken arbeid opgesteld, later door haar gezag zijn goedgekeurd; noch ook daarom alleen, wijl zij de openbaring zonder dwaling bevatten; maar om deze reden, dat zij, op ingeving des Heiligen Geestes geschreven, God tot maker hebben* [1]). Derhalve doet het hoegenaamd niets af, dat de Heilige Geest menschen gebruikt heeft als werktuigen om ze te schrijven, alsof iets onwaars kon ontsnapt zijn, wel niet aan den eigenlijken maker, maar aan den geïnspireerden schrijver. Want de Heilige Geest heeft hen met bovennatuurlijke kracht zóó tot schrijven aangespoord en bewogen, zóó hen onder het schrijven bijgestaan, dat zij datgene, en alléén datgene, wat Hij beval, èn goed opvatten in hunnen geest, èn getrouw wilden neerschrijven, èn met onfeilbare juistheid behoorlijk uitdrukten:

---

[1]) *Sess.* III, c. II, *de revel.*

et recte mente conciperent, et fideliter conscribere vellent, et apte infallibili veritate exprimerent: secus, non ipse esset auctor sacrae Scripturae universae. Hoc ratum semper habuere Ss. Patres: „Itaque, ait Augustinus, quum illi scripserunt quae ille ostendit et dixit, nequaquam dicendum est, quod ipse non scripserit: quandoquidem membra eius id operata sunt, quod dictante capite cognoverunt" [1]): pronunciatque S. Gregorius M.: „Quis haec scripserit, valde supervacanee quaeritur, quum tamen auctor libri Spiritus Sanctus fideliter credatur. Ipse igitur haec scripsit, qui scribenda dictavit: ipse scripsit qui et in illius opere inspirator extitit" [2]). Consequitur, ut qui in locis authenticis Librorum sacrorum quidpiam falsi contineri posse existiment, ii profecto aut catholicam divinae inspirationis notionem pervertant, aut Deum ipsum erroris faciant auctorem Atque adeo Patribus omnibus et Doctoribus persuasissimum fuit, divinas Litteras, quales ab hagiographis editae sunt, ab omni omnino errore esse immunes, ut propterea non pauca illa, quae

---

ware het anders, de Heilige Geest zou niet de maker zijn der gansche heilige Schrift. Dit hebben de HH. Vaders altijd voor uitgemaakt gehouden: „Dewijl zij dus geschreven hebben, zegt Augustinus, wat Hij voorhield en sprak, mag men geenszins zeggen, dat Hij niet zelf geschreven heeft, immers zijne ledenmaten hebben dat ten uitvoer gelegd, wat zij door ingeving van het hoofd leerden kennen" [1]); en de H. Gregorius de Groote spreekt: „Het is geheel overbodig te vragen, wie dat geschreven heeft, daar we toch trouw gelooven, dat de Heilige Geest de maker van het boek is. Hij dus heeft dit geschreven, die hetgeen geschreven moest worden ingaf, Hij heeft het geschreven, die ook bij het werken van den andere de ingever was" [2]). Hieruit volgt, dat zij die meenen, dat in echte plaatsen der heilige Boeken iets onwaars kan bevat zijn, inderdaad òf de katholieke opvatting van goddelijke ingeving verdraaien, òf God zelven tot oorzaak van dwaling maken. Ja, zoozeer waren alle Vaders en Leeraren volledig overtuigd, dat de goddelijke Schriften, gelijk zij door de gewijde schrijvers zijn uitgegeven, geheel vrij zijn van elke dwaling, dat zij daarom zich hebben beijverd om

---

[1]) *De consensu Evangel.* l. I, c. 35.
[2]) *Praef. in Iob.* n. 2.

contrarii aliquid vel dissimile viderentur afferre (eademque fere sunt quae nomine novae scientiae nunc obiiciunt), non subtiliter minus quam religiose componere inter se et conciliare studuerint; professi unanimes, Libros eos et integros et per partes a divino aeque esse afflatu, Deumque ipsum per sacros auctores elocutum nihil admodum a veritate alienum ponere potuisse. Ea valeant universe quae idem Augustinus ad Hieronymum scripsit: „Ego enim fateor caritati tuae, solis eis Scripturarum libris qui iam canonici appellantur, didici hunc timorem honoremque deferre, ut nullum eorum auctorum scribendo aliquid errasse firmissime credam. Ac si aliquid in eis offendero litteris quod videatur contrarium veritati, nihil aliud quam vel mendosum esse codicem, vel interpretem non assecutum esse quod dictum est, vel me minime intellexisse non ambigam" [1]).

At vero omni graviorum artium instrumento pro sanctitate Bibliorum plene perfecteque contendere, multo id maius est, quam ut a

---

de niet zoo zeldzame plaatsen, die iets tegenstrijdigs of afwijkends schenen in het midden te brengen (het zijn dezelfde ongeveer, die men ons thans op naam der nieuwere wetenschap voorwerpt), niet minder scherpzinnig dan godvruchtig met elkander overeen te brengen en te vereffenen; eenstemmig belijdende, dat die Boeken, èn in hun geheel, èn voor elk hunner deelen, evenzeer van goddelijke ingeving zijn, en dat God zelf, zich uitsprekend door de gewijde schrijvers, niets hoegenaamd, wat van de waarheid afwijkt, kan hebben nedergezet. Algemeen moeten gelden de woorden, die dezelfde Augustinus aan Hiëronymus schreef: „Ronduit toch verklaar ik aan uwe liefde: alleen aan die boeken der Schriften, die kanoniek plegen genoemd te worden, heb ik geleerd zooveel ontzag en eerbied toe te dragen, van vastelijk te gelooven, dat geen hunner opstellers bij het schrijven ergens gedwaald heeft. En zoodra ik in die schriften op iets stuit, dat met de waarheid in strijd schijnt, zal ik zonder aarzelen niet anders aannemen, dan òfwel dat het afschrift een schrijffout heeft, òfwel dat de vertaler niet heeft uitgedrukt, wat gezegd is, òfwel dat ik het geenszins begrepen heb" [1]).

Intusschen, toegerust met al het wapentuig der zwaarwichtigste wetenschappen, den strijd voor de heiligheid des Bijbels volledig en

---

[1]) *Ep.* LXXXII, 1 *et crebrius alibi.*

sola interpretum et theologorum sollertia aequum sit expectari. Eodem optandum est conspirent et connitantur illi etiam ex catholicis viris, qui ab externis doctrinis aliquam sint nominis auctoritatem adepti. Horum sane ingeniorum ornatus, si nunquam antea, ne nunc quidem, Dei beneficio, Ecclesiae deest; atque utinam eo amplius in fidei subsidium augescat. Nihil enim magis oportere ducimus, quam ut plures validioresque nanciscatur veritas propugnatores, quam sentiat adversarios; neque res ulla est quae magis persuadere vulgo possit obsequium veritatis, quam si eam liberrime profiteantur qui in laudata aliqua praestent facultate. Quin facile etiam cessura est obtrectatorum invidia, aut certe non ita petulanter iam traducere illi audebunt inimicam scientiae, fidem, quum viderint a viris scientiae laude nobilibus summum fidei honorem reverentiamque adhiberi. — Quoniam igitur tantum ii possunt religioni importare commodi, quibus cum catholicae professionis gratia felicem indolem ingenii benignum Numen impertiit, ideo in hac acerrima agitatione studi-

---

afdoende te voeren, vordert veel te veel, dan dat het billijk zou zijn, zulks van de bekwaamheid der uitleggers en godgeleerden alleen te verwachten. Te wenschen is het, dat daartoe ook samenspannen en meewerken diegenen onder de katholieke mannen, die zich in de ongewijde wetenschappen eenigen naam van gezag verworven hebben. Zeker, het sieraad van zulke groote geesten ontbreekt door Gods gunst, zoomin als ooit te voren, ook thans geenszins aan de Kerk; toch moge het nog veel breeder aangroeien tot bescherming des geloofs. Niets immers achten wij van meer belang, dan dat de waarheid meer en krachtiger voorstanders erlange, dan ze tegenstanders aantreft; en niets is er, dat krachtiger het volk kan neigen tot onderwerping aan de waarheid, dan wanneer haar openlijk vrijuit diegenen belijden, die in een of anderen veel geroemden tak van wetenschap uitmunten. Zelfs zal allicht de kwade dunk der aanranders een einde nemen, zeker ten minste zullen zij niet meer zoo onbeschaamd het geloof voor vijandig aan de wetenschap durven uitgeven, als ze zien, dat mannen, door een roep van wetenschap geadeld, de grootste achting en eerbied jegens het geloof aan den dag leggen. — Wijl derhalve zij, wien de goede God met de genade der katholieke belijdenis een gelukkigen geestesaanleg geschonken heeft, zooveel voordeel aan den godsdienst kunnen toebrengen, behooren zij bij

orum quae Scripturas quoquo modo attingunt, aptum sibi quisque eligant studii genus, in quo aliquando excellentes, obiecta in illas improbae scientiae tela, non sine gloria, repellant. — Quo loco gratum est illud pro merito comprobare nonnullorum catholicorum consilium, qui ut viris doctioribus suppetere possit unde huiusmodi studia omni adiumentorum copia pertractent et provehant, coactis societatibus, largiter pecunias solent conferre. Optima sane et peropportuna temporibus pecuniae collocandae ratio. Quo enim catholicis minus praesidii in sua studia sperare licet publice, eo promptiorem effusioremque patere decet privatorum liberalitatem; ut quibus a Deo aucti sunt divitiis, eas ad tutandum revelatae ipsius doctrinae thesaurum velint convertere. — Tales autem labores ut ad rem biblicam vere proficiant, insistant eruditi in iis tamquam principiis, quae supra a Nobis praefinita sunt; fideliterque teneant, Deum, conditorem rectoremque rerum omnium, eumdem esse Scripturarum auctorem: nihil propterea ex rerum natura, nihil ex historiae

---

den huidigen allerscherpsten strijd op het gebied der wetenschappen, die de Schrift eenigszins raken, zich een studievak uit te kiezen, ieder naar hem past, opdat ze eenmaal daarin uitmuntende, het werptuig, door de goddelooze wetenschap tegen de Schriftuur gericht, roemrijk kunnen afslaan. — En hier is het ons aangenaam, naar verdienste den toeleg van sommige katholieken te prijzen, die door het stichten van vereenigingen rijkelijk gelden plegen bijeen te brengen, ten einde geleerde mannen in de gelegenheid te stellen, ruimschoots van hulpmiddelen voorzien, deze studiën te beoefenen en vooruit te brengen. Ongetwijfeld, die gelden worden op uitmuntende en voor de omstandigheden zeer gepaste wijze besteed. Want naarmate de katholieken voor hunne studiën minder steun te wachten hebben van overheidswege, behooren particulieren in hunne vrijgevigheid bereidvaardiger en milder te wezen, gaarne den rijkdom, van God hun geschonken, aanwendende om den schat van zijn geopenbaarde leer te beveiligen. — Opdat echter zoodanige bemoeiingen werkelijk de zaak des Bijbels voordeelig mogen zijn, moeten de geleerden van datgene, wat boven door ons is vastgesteld, als van beginselen uitgaan; en trouw vasthouden, dat dezelfde God, die de schepper en bestuurder is van alle dingen, ook de maker der Schriften is: dat derhalve noch uit de natuur der dingen, noch uit de gedenk-

monumentis colligi posse quod cum Scripturis revera pugnet. Si quid ergo tale videatur, id sedulo submovendum, tum adhibito prudenti theologorum et interpretum iudicio, quidnam verius verisimiliusve habeat Scripturae locus, de quo disceptetur, tum diligentius expensa argumentorum vi, quae contra adducantur. Neque ideo cessandum, si qua in contrarium species etiam tum resideat; nam, quoniam verum vero adversari haudquaquam potest, certum sit aut in sacrorum interpretationem verborum, aut in alteram disputationis partem errorem incurrisse: neutrum vero si necdum satis appareat, cunctandum interim de sententia. Permulta enim ex omni doctrinarum genere sunt diu multumque contra Scripturam iactata, quae nunc, utpote inania, penitus obsolevere: item non pauca de quibusdam Scripturae locis (non proprie ad fidei morumque pertinentibus regulam) sunt quondam interpretando proposita, in quibus rectius postea vidit acrior quaedam investigatio. Nempe opinionum

---

stukken der geschiedenis iets kan worden aangevoerd, wat met de Schriften werkelijk in strijd zou zijn. Als dus iets den schijn van zulk een strijd heeft, moet deze zorgvuldig worden weggenomen, eensdeels door het beraden oordeel der godgeleerden en schriftverklaarders in te winnen, wat eigenlijk de plaats der Schriftuur, over welke getwist wordt, naar waarheid of naar waarschijnlijkheid inhoudt, anderszijds door met groote zorgvuldigheid de kracht te wegen der bewijsgronden, die de tegenpartij aanvoert. En zoo ook dan nog eenige schijn van tegenstrijdigheid blijft bestaan, is dit geen reden om het onderzoek te staken; want, aangezien de waarheid nooit met de waarheid in strijd kan zijn, houde men als zeker, dat òf in de verklaring der gewijde woorden, òf in de andere zijde van het onderzoek een dwaling is binnengeslopen: komt voorloopig geen van beide genoegzaam aan het licht, dan moet men middelerwijl zijn oordeel opschorten. Zeer vele dingen immers uit alle slag van wetenschap heeft men lang en vaak tegen de Schriftuur opgeworpen, die nu, als ijdel, geheel uitgediend hebben: evenzoo zijn over sommige plaatsen der heilige Schriftuur (die op den regel van geloof en zeden geen eigenlijke betrekking hebben) eertijds bij het uitleggen niet weinig dingen voorgesteld, ten opzichte van welke een eenigszins scherper onderzoek later tot juister inzicht gekomen is. Immers het verdichtsel der meeningen vernietigt de tijd, maar „de waarheid

commenta delet dies; sed „veritas manet et invalescit in aeternum" [1]). Quare, sicut nemo sibi arrogaverit ut omnem recte intelligat Scripturam, in qua se ipse plura nescire quam scire fassus est Augustinus [2]), ita, si quid inciderit difficilius quam explicari possit, quisque eam sumet cautionem temperationemque eiusdem Doctoris: „Melius est vel premi incognitis sed utilibus signis, quam inutiliter ea interpretando, a iugo servitutis eductam cervicem laqueis erroris inserere" [3]). — Consilia et iussa Nostra si probe verecundeque erunt secuti qui subsidiaria haec studia profitentur, si et scribendo et docendo studiorum fructus dirigant ad hostes veritatis redarguendos, ad fidei damna in iuventute praecavenda, tum demum laetari poterunt dignâ se opera sacris Litteris inservire, eamque rei catholicae opem afferre, qualem de filiorum pietate et doctrinis iure sibi Ecclesia pollicetur.

---

blijft en wint aan kracht in eeuwigheid" [1]). Gelijk daarom niemand zich zal aanmatigen, de geheele heilige Schriftuur, omtrent welke Augustinus zelf verklaarde, dat hij meer zaken daarin niet kende dan wel kende [2]), goed te begrijpen, evenzoo behoort ieder, indien hij iets treft zóó moeielijk, dat er geen verklaring van is, de voorzichtigheid en de gematigdheid in acht te nemen van denzelfden Leeraar: „Beter is het zelfs het juk van onverklaarde maar nuttige (letter)-teekenen te dragen, dan door verkeerde verklaring daarvan zijn hals wel aan het juk der dienstbaarheid te onttrekken, maar in de strikken der dwaling te steken" [3]). — Indien zij, die deze hulpwetenschappen beoefenen, rechtschapen en bescheiden Onze raadgevingen en geboden opvolgen, indien zij door geschrift en onderricht de vruchten hunner studiën dienstbaar maken om de vijanden der waarheid te weêrleggen, om afbreuk des geloofs bij de jongelingschap te voorkomen, dan ongetwijfeld zullen zij zich mogen verheugen, de heilige Schriften op waardige wijze door hunnen arbeid te dienen en aan de katholieke zaak die hulp te brengen, welke de Kerk van de toewijding en de kundigheden harer zonen verwachten mag.

---

[1]) III Esdr. 4, 38.

[2]) Ad Ianuar. *ep.* LV, 21.

[3]) *De doctr. chr.* III, 9, 18.

Haec sunt, Venerabiles Fratres, quae de studiis Scripturae sacrae pro opportunitate monenda et praecipienda, aspirante Deo, censuimus. Iam sit vestrum curare, ut qua par est religione custodiantur et observentur: sic ut debita Deo gratia, de communicatis humano generi eloquiis sapientiae suae, testatius eniteat, optataeque utilitates redundent, maxime ad sacrae iuventutis institutionem, quae tanta est cura Nostra et spes Ecclesiae. Auctoritate nimirum et hortatione date alacres operam, ut in Seminariis, atque in Academiis quae parent ditioni vestrae, haec studia iusto in honore consistant vigeantque. Integre feliciterque vigeant, moderatrice Ecclesia, secundum saluberrima documenta et exempla Ss. Patrum laudatamque maiorum consuetudinem: atque talia ex temporum cursu incrementa accipiant quae vere sint in praesidium et gloriam catholicae veritatis, natae divinitus ad perennem populorum salutem. — Omnes denique alumnos et administros Ecclesiae paterna caritate admonemus, ut ad sacras Litteras adeant summo semper affectu reverentiae et pietatis: nequaquam enim ipsarum intelligentia salutariter ut opus est patere

---

Zietdaar, Eerwaardige Broeders, wat Wij dienstig geoordeeld hebben onder Gods hulp aan te raden en voor te schrijven aangaande de studie der heilige Schriftuur. Uwe zorg zij thans, dat het met de verschuldigde nauwgezetheid worde onderhouden en opgevolgd: zóódat de dank, Gode schuldig, omdat Hij de uitspraken zijner wijsheid aan het menschelijk geslacht meêdeelde, des te duidelijker uitblinke, en de gewenschte voordeelen ruimschoots toevloeien, vooral voor het onderricht der gewijde jongelingschap, die Ons zoo zeer ter harte gaat en de hoop der Kerk is. Zorgt derhalve ijverig door gezag en vermaning, dat in de Seminariën en aan de Hoogescholen, die onder uwe rechtsmacht staan, deze studiën naar behooren in eere staan en bloeien. Frisch en voorspoedig mogen ze bloeien, onder de leiding der Kerk, volgens de allerheilzaamste aanwijzingen en voorbeelden der HH. Vaders en het loffelijk gebruik des voorgeslachts: en mogen ze met verloop van tijd loten schieten, die waarlijk strekken tot bescherming en roem der katholieke waarheid, van Godswege op de wereld gebracht tot duurzaam heil der volken. — Eindelijk vermanen Wij met vaderlijke liefde alle kweekelingen en dienaren der Kerk, dat zij altoos de heilige Schriften ter hand nemen met diepgevoelden eerbied en godsvrucht: geenszins toch kan der-

potest, nisi remotâ scientiae *terrenae* arrogantia, studioque sancte excitato eius *quae desursum est* sapientiae. Cuius in disciplinam semel admissa mens, atque inde illustrata et roborata, mire valebit ut etiam humanae scientiae quae sunt fraudes dignoscat et vitet, qui sunt solidi fructus percipiat et ad aeterna referat: inde potissime exardescens animus, ad emolumenta virtutis et divini amoris spiritu vehementiore contendet: *Beati qui scrutantur testimonia eius, in toto corde exquirunt eum* [1]).

Iam divini auxilii spe freti et pastorali studio vestro confisi, Apostolicam benedictionem, caelestium munerum auspicem Nostraeque singularis benevolentiae testem, vobis omnibus, universoque Clero et populo singulis concredito, peramanter in Domino impertimus.

Datum Romae apud S. Petrum die XVIII novembris anno MDCCCXCIII, Pontificatus Nostri sextodecimo.

LEO PP. XIII.

---

zelver begrip, zoo heilzaam als noodig is, toegankelijk wezen, wanneer niet de pralerij der *wereldsche* wetenschap op zij gesteld en heilig verlangen gewekt is naar de wijsheid, *die van boven komt*. In deze leerschool eenmaal toegelaten en daar verlicht en gesterkt, zal de geest wonder goed in staat zijn, ook in de menschelijke wetenschap te onderscheiden en te mijden wat dwalingen zijn, en wat degelijke vruchten zijn te plukken en voor de eeuwige belangen te benutten: door haar op het vurigst ontvlamd, zal de ziel met geweldigen hartedrang streven naar voortgang in deugd en goddelijke liefde: *Zalig zij, die zijn getuigenissen uitvorschen, van ganscher harte hem zoeken* [1]).

Ten slotte, steunend op de hulp der goddelijke genade en vertrouwend op uwe herderlijke zorg, schenken Wij volgaarne, tot onderpand der hemelsche gunsten en tot bewijs van Onze bijzondere toegenegenheid, aan u allen en aan de gansche Geestelijkheid en het volk aan ieder uwer toevertrouwd, den Apostolischen zegen in den Heer.

Gegeven te Rome, bij St. Pieter, den 18 November 1893, in het zestiende jaar van Ons Pausschap.

LEO XIII, PAUS.

---

[1]) Ps. CXVIII, 2.

WEERGEBOORTE.

De invloed van Byzantium op het Westen is niet altijd in overeenstemming geweest met Aya Sofia, de Heilige Wijsheid.

Een der feiten, die hiervan getuigenis afleggen, is zeker de Renaissance, het Humanisme. Niemand zal ontkennen, dat deze wedergeboorte der Helleensche beschaving gepaard ging met eene zeer sierlijke, zeer geestige, zeer fijne, maar daarom niet minder verwerpelijke onverschilligheid voor de hoogere waarheden der bovennatuurlijke openbaring. In leer en in leven beide.

Het behoort volstrekt niet tot mijne bedoeling alle kunstvormen der Renaissance te veroordeelen; ik geloof, dat op dit oogenblik verschillende van deze ten onrechte tot haar worden gerekend. Voor velen van hare meesters heb ik, waar het op waardeering van genie of talent aankomt, geen lof genoeg. Ik pleit niet voor de Gothiek, de Christelijk-Germaansche kunst, als den éénigen kunstvorm, waarin men den Drieëenigen God dienen en eeren moet. Maar even weinig ontveins ik, dat de Renaissance de kunst aan het volk heeft ontnomen en de heerlijke en heilige troosteresse van allen tot de hofdame — en soms minder — van een kring geleerden en kenners — ! — heeft gemaakt.

Dr. Schaepman.

WEERGEBOORTE.

NIEUWE ZANG DER ΑΓΙΑ ΣΟΦΙΑ

XI.

Als een Zefier uit het Zuiden
  Dragende op zijn gouden vlucht
Al der oude tooverkruiden
  Zoete prikkelende lucht,
Streelend langs het voorhoofd zwevend,
Droomen voor onze oogen wevend
  Vol van geur en kleur en glans,
  Als een dartlen bloemenkrans,
En gewiegeld en gedragen
  Op een stroom van harmonie
Komt een naam uit oude dagen
  Vol van wondre poëzie.

Hellas, Hellas, toovergaarde,
  Waar de hemel zich herschiep
In den zonneglans der aarde,
  In de blauwten van het diep,
Waar het boschjen zich besnaarde
Tot een harp, die 't lied bewaarde,
  Dat het leven eeuwig jong
  Op zijn eersten morgen zong,
Hellas, dooder dan de doode,
  Die geen schaduw achterliet,
Hoe herrijst ge als levensbode,
  Leven stralend uit het niet!

Uit de stad der Constantijnen
Droegen U de wijzen mêe,
Uit hun stoffige kwartijnen
Reest ge, als eenmaal uit de zee,
Uit het blonde schuim der baren,
In den vloed der gouden haren,
Stralende over Cytherée,
De Algodinne Aphrodité,
Om de wereld te geleiden
Op een nieuwe levensbaan
En uit roze en myrte beiden
Kransen om Uw hoofd te slaan.

Weêrgeboorte, weêrgeboorte,
Heel de wereld roept het uit;
Treedt weer in zijn gouden poorte
Helios bij 't maatgeluid?
Spelen Muze en Gratie weder?
Daalt met Eros Psyche neder?
Dwaalt der Goden gouden drom
Weer in duizend vormen om?
Joelt om Dionysus' wagen
Der Maenaden dartel lied,
Komen weêr de Satyrs jagen
Naar de Nymphen in het riet?

Voert de Musageet zijn reie
Tot een nieuwen zegegang,
Klinkt voor 't lied der zoete Meie
Ceres' statig breede zang?
Zie, de hooge Athene nadert,
Die der mannen schaar vergadert,

Met der schoone wijsheid woord
't Hart verwint, den geest bekoort;
Alle Goden zegevieren
In hun nieuwgeboren glans
En der wijzen voorhoofd sieren
Plato's lauwer, Bacchus' krans.

In de wuivende eikenkronen
Ruischt het van een droeve klacht:
Hoe vergeten nu de zonen
Hunner vaadren scheppingskracht?
Wekt de toon der heldensagen
In hun hart geen sneller slagen,
Kleurt niet Roelants horenstoot
Hunne wangen vaal en rood?
Voert de wiekslag der legende
Hunne ziel niet hooger meê,
Tot der vooze wereld ende,
Tot der heemlen heil'ge stee?

Zien hun oudgeworden oogen
Niet de schoonheid wonderbaar
In de vlucht der eedle bogen,
In der zuilen ranke schaar?
Niet de schoonheid jeugdig stralend,
Van Gods wonderen verhalend,
Samen levend, trouw vereend,
Met geheel de goê gemeent'?
Zien zij in de daagsche dingen
Niet des geestes spel en zwier
Zwevende over alle kringen
Streelend daar, vertroostend hier?

Machtig stroomt de stroom van 't leven,
't Nieuwe leven overal,
Kunst en handwerk samen geven
Wijding, adel aan 't heelal:
Ieder hooggerezen toren
Doet het Hallelujah hooren,
Beurt de kruisbloem in den top,
Rijst als nieuwe Paaschkaars op,
En de vrijheid der gemeenten
Predikt in de praal en pracht
Van haar fiere raadsgesteenten
Manlijkheid en vroede kracht.

Geen verwelken, geen verkwijnen,
Jeugdig is der volken geest,
Die in 't spel van kleur en lijnen
Nog der Armen Bijbel leest;
Moeten dan de wijzen komen
Met hun zinsels en hun droomen
Om te beuren uit het graf
Wat de Heliand reeds gaf?
Moeten wij het heil verwachten
Uit der Byzantijnen hand,
Nu den Christus cijns reeds brachten
Koningen van 't Morgenland?

Neen, geen oude dagen keeren,
Neen, de dooden slapen stil,
Niemand kan den geest bezweren
Neergebonsd naar Godes wil.
Laat de vormen der geslachten
Dienen Hem, die alle krachten

Schiep tot Zijne heerlijkheid,
Kroning van Zijn Majesteit,
Laat Hem loven, laat Hem prijzen
In der oude Goden taal,
Laat het woord van Hellas' wijzen
Tuigen van Zijn zegepraal;

Neen, geen oude dagen keeren,
Komt ook van Anthoesa's kust,
't Oude lied vol zoet begeeren
Wijsheid, schoonheid, liefde, lust;
Laat de wijze droomers droomen,
Nieuwe tijden zijn gekomen,
Over 't Westen, over 't Noord
Heerscht een ander schoonheidswoord,
Uit der Englen woord geboren,
Zegepralend met het Kruis,
Dat der eeuwen end zal hooren
In der volken jubelkoren
In der heemlen lofgeruisch.

DR. SCHAEPMAN.

SHAKESPEARE EN DE REFORMATIE IN ENGELAND.

(*Vervolg en slot van blz. 1 vv.*)

II.

In het tweede hoofdstuk van zijn boek over Shakespeare schildert Rio den toestand van Londen onder Elisabeth. Niemand, die met de uitkomsten van het later onderzoek der geschiedenis eenigszins bekend is, zal beweren, dat deze toestand, tegen de historische waarheid in, met al te zwarte kleuren is voorgesteld. De heer Michael Bernays evenwel, die zijn tegenstander verwijt „zich een Engeland gedroomd te hebben naar de wenschen van zijn fanatieken ijver", blijkt in de oude partijdige overleveringen, door geen ernstig geschiedschrijver thans meer aangenomen, zóó zeer verzonken te zijn, dat hij, zich van alle bewijsvoering ontslagen rekenend, *zijne* opvatting der geschiedenis met de grootste beslistheid als de eenig ware voorstelt. Hij roept uit, alsof het de grootste dwaasheid ware: „Het *old merry England* [oude vroolijke Engeland] rijst hier voor onze oogen als een land van verschrikking en ellende: men ziet niets dan brandstapels, moordschavotten, beulen en slachtoffers". En iets verder, nog eens in dienzelfden toon, alsof het niet dwazer en lasterlijker kan: „De heer Rio verhaalt ons van een schrikbewind, dat Elisabeth over haar volk liet komen; viermaal wordt van dit schrikbewind melding gemaakt; daaraan wordt nu eens een duur van vijf, dan weer van zeven, ja eindelijk zelfs van twintig jaren toegekend. Wij hooren van de kleine en groote roovers, die zich met de goede-

ren der katholieken verrijkt hebben, en wij vernemen, dat deze roovers een schier duivelsche geaardheid hadden". Maar, zoo gaat het voort: „*In dem Vortrag dieser mit zelotischer Bitterkeit reichlich gewürzten Jammer-und Greuelgeschichten kann Herr Rio jedoch eine gewisse Eintönigkeit nicht vermeiden*". En het bewijs? Er wordt zesmaal over Campion gesproken [1]). Dan komt de bittere vraag: „*Hatte der Verfasser keine andern „Schlachtöpfer" zur Verfügung, mit denen er seine düstern Gemälde beleben konnte?*"

„Dan zou — gaat de polemist voort — een protestantsche Rio, die het lijden zijner geloofsgenooten onder de heerschappij van

---

[1]) Dat er „sechsmal die Rede" is over Campion, beteekent, dat Campion's naam, over verschillende bladzijden zesmaal genoemd wordt. Ik heb het niet nageteld, of 't waar is. De lezers van deze geweldige polemiek ontvangen echter den indruk, alsof Rio niets anders weet op te noemen. Hij noemt evenwel óók nog: Maria Stuart, Babington en zijn veertien lotgenooten, den katholieken dichter Tichbourne, de lijst van verdachten en tot slachtoffers bestemden, opgemaakt, toen de *Armada* in aantocht was, ten getalle van 17083, Arden en den drukker Carte en meer. En 't is waarlijk geenszins uit gebrek aan stof, zooals wij zullen zien, als Rio zegt: „Mais je supprime les détails, pour ne pas trop fatiguer, par ce long mirage de sang, la vue de mes lecteurs et la mienne". Deze matiging wordt den schrijver door zijn bestrijder ten kwade aangerekend en hij vraagt, na 't opgenoemde nog verzwegen te hebben: hé, hebt ge niets anders dan Campion? Over den beschaafden en wetenschappelijken toon van Bernays kan men o. a. oordeelen uit deze uitdrukking: „*Indem Herr Rio diese Worte von sich gibt*" enz. Foei, heer Bernays!

Zooals uit de verwijzingen naar de bladzijden blijkt, heeft Bernays alleen de Duitsche vertaling van Rio door Karl Zell bij zijne polemiek tegen den Franschen schrijver gebruikt. Van dezen vertaler nu beweert hij, dat deze evenmin de taal kent als het behandelde onderwerp: „welcher der Sprache und der hier behandelten Gegenstande gleich unkundig ist". Als de polemiek van den heer Bernays eens de eer te beurt viel van in een andere taal vertaald te worden op zulk eene gebrekkige wijze, zou hij dan veel waarde hechten aan eene polemiek tegen hem, welke op zulk eene onvertrouwbare vertolking gegrond was? Voor een handig polemist is zoo iets een welkom wapen.

Maria Tudor wilde schilderen, zich in heel wat gunstiger stand bevinden; hij zou de keuze hebben tusschen meerdere slachtoffers van naam; hij kon, tot opwekking van medelijden en haat, nu eens Ridley, dan Cranmer, voorts den 82-jarigen Latimer op den brandstapel laten verschijnen; 't is onaangenaam voor den heer Rio, dat hij zich voortdurend met den eenigen Campion moet behelpen."

Deze „protestantsche Rio", waarachter de polemist zich verschuilt, zou zeker even onkundig van de ware geschiedenis moeten zijn als de heer Bernays om deze drie mannen, in één adem zelfs, met den edelen Campion te kunnen noemen.

Gedenken wij deze drie „martelaren" met een enkel woord. Over Cranmer hebben wij niet veel meer te zeggen, niet uit gebrek aan stof; zijn terechtstelling, hebben wij reeds gezien, wekte weinig sympathie. Over zijn „martelaarschap" zegt de protestantsche Macaulay:

„Er is gezegd, dat Cranmer's martelaarschap alles goedmaakt. Het is zeer vreemd, dat er op dit stuk, zoo groote onwetendheid bestaat. De waarheid is, dat, zoo een martelaar een man is, die liever verkiest te sterven dan zijne meeningen prijs te geven, Cranmer evenmin een martelaar is als Dr. Dodd. Hij stierf alleen omdat hij niet anders kon (*he died because he could not help it*). Hij trok zijn herroeping niet eer terug vóór hij zag, dat ze te vergeefs gemaakt was. Indien koningin Maria hem had laten leven, dan vermoed ik, dat hij weer Mis gehoord zou hebben en absolutie ontvangen, als een goed katholiek, tot de troonsbestijging van Elisabeth, en dat hij dan, door eene andere apostasie, de macht zou gekocht hebben tot het verbranden van mannen, beter en edelmoediger dan hij".

Nog dit woord van Burke:

„Geen man van dien tijd hulde ziel en geweten in zoo verlerlei vermomming, geen omhelsde meer tegenstrijdige beginselen als Thomas Cranmer. Zijn gedrag op den brandstapel heeft hem een faam bezorgd van wonderbare onverschilligheid in het lijden; maar zij, die de gedenkschriften van zijn leven en zijne daden bestudeerd hebben, beschouwen zijn gedrag, in zijn doodsuur, als dat van een man, die, in zijne verwachting teleurgesteld, tot waanzin-

nige wanhoop oversloeg. Inderdaad, het is zeer juist gezegd en wel door een hem genegen geschiedschrijver, dat „de vlammen, die het lichaam van Thomas Cranmer verteerden, een valsch licht hebben geworpen over zijn karakter" ".

Wat Ridley betreft: Burke verklaart zijn persoonlijk karakter „zonder smet of vlek". Zeer velen echter van de protestantsche partij zijner dagen keurden zijn gedrag ten opzichte van Maria sterk af; en zij, die hem het best kenden, stonden verbaasd, dat zijn „beter oordeel zoo verblind was geworden om met den opstand der Dudley's mede te doen". Hij had zich laten medeslepen in het *verraad* van Northumberland. Weleer was hij den bisschoppelijken zetel van Londen door de ellendigste simonie machtig geworden. Later had hij, tegen eigen overtuiging in, en het kwaad voorziende, dat er uit zou voortkomen, een werkzaam deel genomen in de veranderingen van het tweede *Prayer Book* van Eduard VI. Hij was ook een ijverig vervolger geweest. Zijn naam bevindt zich onder het doodvonnis van den ongelukkigen Von Parris. Wij mogen ook niet vergeten, dat velen der groote mannen van Maria's Raad tot de „hervormers" van gisteren behoorden. En nu verhaalt Burke, op gezag van Collier, dat Ridley in zijn schrijven aan Grindal „de huichelarij beklaagde en de wanordelijkheden onder Eduard's regeering" en van Eduard's raadsleden zeide, „dat zij de hervorming aangehangen en de geestelijkheid daartoe gedwongen hadden met stoffelijke bedoelingen, om zich zelf te verrijken met de goederen der Kerk". De mannen, door hem aldus aangeklaagd, hadden thans zijn lot in handen! Doch het is waar, dat hij een fanatieken haat toonde jegens „den bisschop van Rome", en, even als Cranmer en Latimer wegens „ketterij" veroordeeld is. Ridley was overigens een der bekwaamste mannen onder de hervormers, in kennis en slagvaardigheid Cranmer verre overtreffend.

En wat zegt de onpartijdige geschiedenis van Hugh Latimer? Voor zijn laag en wreedaardig karakter zijn bij Burke en andere

onpartijdige geschiedschrijvers bewijzen te vinden. Zijn verraderlijk gedrag ten opzichte van Thomas Seymour moet door ieder weldenkend man diep verafschuwd worden. Beloften en eeden schenen voor hem geen beteekenis te hebben Onder Hendrik's regeering meermalen wegens kettersche gevoelens ter verantwoording geroepen en gestraft, zwoer hij tot viermaal toe zijne ketterij af om zijn leven te redden. Ook was hij een vervolger. Hij hielp mede in de terechtstelling van den ongelukkigen John Lambert, terwijl hij zelf met Cranmer toen heimelijk dezelfde meening koesterde, waarvoor Lambert tot den brandstapel verwezen werd. Ook staat zijn naam onder het onteerend — voor de vervolgers onteerend — doodvonnis van Anna Boucher. De ellendige toestand, vooral onder de mindere volksklasse, waartoe onder Eduard's regeering de nieuwe orde van zaken het eenmaal zoo gelukkige Engeland gebracht had, gaf Latimer, evenals Ridley, aanleiding tot hevige uitvallen tegen de nieuwe landheeren, die zich met de goederen van abdijen en andere vrome stichtingen verrijkt hadden. Tengevolge daarvan was Latimer bij deze landeigenaars der „nieuwe leer" bitter gehaat. En zouden, vraagt Burke, „deze uitvallen de leden van Maria's Raad, die haar geheel overweldigd hadden (*in whose hands she was but a „cipher and a seal"*), er niet toe gebracht hebben om den lastigen bisschop uit den weg te ruimen? 't Is zeer aannemelijk, dat Latimer meer het slachtoffer was van sociale en fiscale ongerechtigheid dan van ketterij in den godsdienst". De eigenaardige populaire welsprekendheid van Latimer werd gaarne door het volk gehoord, ofschoon zij niet den minsten invloed ter verbetering van dit verlaagde volk uitoefende. Op een andere plaats zegt Burke: „Indien Latimer zoo gelukkig was geweest van het terrein der staatslieden te verlaten, dan zou hij nooit de twijfelachtige reputatie van een martelaar verworven hebben". In een ander hoofdstuk (*Clerics of the New Learning*) geeft hij het bewijs, dat de regeering aanvankelijk Dr. Latimer gelegenheid gaf om te ontsnappen. *„Doch zijne fanatieke vrienden*

maakten hem het hoofd warm om de rol van een bravo of martelaar te spelen".

En nu meent de heer Bernays, dat een protestantsche Rio met deze drie mannen tegenover de edelste slachtoffers van Elisabeths haat en wreedheid te stellen zich in een buitengewoon gelukkigen stand zou bevinden! Wij zullen dien „protestantschen Rio" niet benijden.

Michael Bernays wordt evenwel als hoog gezag beschouwd. Men verwijst den lezer eenvoudig naar dit opstel alsof de zaak daarmede volkomen beslist zou zijn. Aldus Bodenstedt [1]) en ook, tot mijn verwondering, professor Burgersdijk. Ik meende eenigen grond te hebben om van dezen genialen Shakespeare-vertolker en onpartijdigen levensbeschrijver *iets* meer dan een eenvoudige verwijzing naar Bernays' polemiek te mogen verwachten. Maar ik durf mij overtuigd houden, dat, zoo iemand, zeker prof. Burgersdijk zich niet ontslagen zal achten van den plicht om ook hier van de nieuwste resultaten der historische wetenschap kennis te nemen.

Het is geen aangename taak, de gruwelen van Elisabeths regeering te verhalen. Doch gematigdheid en soberheid, wij hebben het gezien, zijn hier gevaarlijk. De een of andere Bernays mocht soms spottend vragen: is dit alles? Welnu, de heer Hubert Burke heeft den moed gehad — en moed was inderdaad noodig — om tegenover het „gedroomde Engeland" van Elisabeth het ware, het historische Engeland te stellen. Hij verzekert ons: „In deze hoogverheerlijkte regeering was het slachtofferen van menschenlevens allerschrikwekkend; en slechts de volslagen gewetenloosheid was nog treuriger. De schavotten stroomden van bloed; de verpestende kerkerholen waren opgehoopt met slachtoffers, waarvan de meesten door de gevangeniskoorts of den hongerdood

[1]) In 't Nederlandsch vertaald onder den titel: *William Shakespeare. Een blik op zijn leven en werken*, door Fr. Bodenstedt. Goedkoope uitgave. 1873.

bezweken, onbeklaagd en slechts in de overleveringen van bijzondere families herdacht".

Wij moeten ons tot eenige voorname feiten bepalen, want „een volledig verhaal van de vervolgingen door Elisabeth en hare ministers onder het voorwendsel van godsdienst zou geheele boekdeelen kunnen vullen".

In het vierde deel van genoemd geschiedwerk vinden wij een hoofdstuk (X) getiteld: *The use of torture*, waarin wij een korte geschiedenis ontmoeten van de martelingen, die, gedurende Elisabeths regeering, in den *Tower* plaats hadden. Wij ontleenen daaraan het volgende.

Koningin Elisabeth bracht de pijnbank, *door Maria afgeschaft*, en andere barbaarsche pijnigingen weder in gebruik. „Er is iets bijzonder stuitends — zegt de schrijfster van *The Queens of England* — in het feit, dat Elisabeth zoo zeer verhard was ten opzichte van alle teedere gevoelens eener vrouw, om de pijnbank te doen gebruiken, teneinde de ongelukkige dienaren van den graaf van Norfolk getuigenis af te persen". Ziehier de verordening der koningin betreffende Banister en Baker:

„Als het u zal voorkomen, dat zij *'tgeen zij weten* u niet bekennen, dan bevelen wij u hen beiden of een van hen naar de pijnbank te laten voeren, teneinde hen eerst met den schrik daarvoor er toe te brengen om alles in hun antwoorden mede te deelen; en zoo dit hen niet kan bewegen, dan zult gij ze op de pijnbank laten leggen en hen er een proef van laten geven, totdat zij tot betere gedachten komen of naar het u dienstig zal blijken".

Twee dagen na den datum van dit vonnis schreef Sir Thomas Smythe aan Lord Burleigh: „Morgen zullen wij een paar van hen op de pijnbank brengen, niet met eenige hoop er iets uit te krijgen door vrees of pijn, maar omdat het ons *zoo streng bevolen is*". Het bevel was van de koningin zelve gekomen.

Sommige schrijvers verzekeren, dat dit het eenige geval was van de toepassing der pijnbank onder Elisabeths regeering; en

evenzoo, dat de koningin er niets van wist. Zulke beweringen, zegt Burke, zijn in tegenspraak met de staatsstukken van dien tijd en menig ander vertrouwbaar bewijsstuk. De registers van den Tower vloeien over van bewijzen voor de wreedheden in Elisabeths tijd gepleegd!

Sommige gevangenen werden opgesloten in cellen twintig voet onder den grond, anderen in kleine hokken (*„litel case"*), waar geen plaats genoeg was om recht op te staan of zich uit te strekken. Anderen werden in ijzers gesloten (*„Skivington's irons"*) tot zij in bezwijming vielen. Nog een ander strafwerktuig was in gebruik, waarin het hoofd, de voeten en de handen saamgebonden werden. Menigeen werd op deze wijze in ketenen geboeid en vastgeklonken, terwijl anderen, nog ellendiger, de handen in ijzeren handschoenen gedreven werden, die veel te klein waren, anderen aan de folterende pijnigingen van de laars werden onderworpen. Deze wreedheden werden uitgevonden door Sir Thomas Smythe en Walsingham „met volle goedkeuring van Hare Hoogheid de Koningin".

De berichten der vreemde gezanten schetsen een verschrikkelijk tafereel van de „arme slachtoffers, die, van de pijnbank gekomen, vaak in oogenschouw genomen werden door hovelingen, daarheen gegaan om de koningin te kunnen verhalen, hoe den verraders de proef smaakte, die ze, om te beginnen, ontvangen hadden". Bij een zekere gelegenheid vroeg Elisabeth aan Lord Burleigh, „of er *niet een nog verschrikkelijker soort van pijniging of dood* kon uitgedacht worden voor hen, die haar suprematie weigerden te herkennen of tegen haar leven samenspanden". De sluwe minister verzekerde zijne vorstin, „dat de wet streng genoeg was voor de vereischte wraakneming; hij zou evenwel toezien, dat de beulen nauwgezet hun plicht deden". Op lateren leeftijd (1601) scheen Elisabeth vermaak te vinden in het aanschouwen van de verscheurde overblijfselen harer slachtoffers. Terwijl zij den Franschen gezant (De Biron) bij de hand hield,

wees zij op een aantal afgehouwen hoofden, die op de muren van den Tower geplaatst waren en voerde hem daarna naar de *London Bridge* om een zelfde schouwspel aan te staren, waarbij zij hem zeide, „dat zij aldus verraders strafte in Engeland". En niet tevreden met zijn aandacht op deze akeligheden gevestigd te hebben, noemde zij hem koelbloedig de namen op van al haar onderdanen, die zij naar 't schavot had doen sleepen, en onder anderen herdacht zij hierbij ook den graaf van Essex, dien zij, op haar ouden dag, door heilloos gunstbetoon had verdorven. Elisabeth kon de Londensche brug niet voorbijgaan zonder de gelaatstrekken te herkennen van menig goed en trouw man, door haar aan den beul overgeleverd. Het vierendeelen der lichamen was op verschillende plaatsen van Londen ook een afschuwelijke vertooning. Henzer en andere buitenlanders hebben met diepe verontwaardiging van dergelijke tooneelen gesproken. Henzer, een vertrouwbaar gezag, bevestigt, „dat hij op de Londensche brug niet minder telde dan *driehonderd hoofden van personen, die voor hoogverraad waren terechtgesteld*".

„Het is een treurige zekerheid — merkt Miss Strickland aan — dat Elisabeth, in haar laatste dagen, de duif van haar schepter wierp en dit zinnebeeld des vredes verving door het zwaard der wraak".

Bartoli beschrijft de verschillende marteltuigen, toen in gebruik. Na de pijnbank beschreven te hebben, spreekt hij van de zoogenaamde *Scavenger's Daughter*. Dit was een breede ijzeren hoepel, in tweeën gedeeld en door een scharnier verbonden. De beschuldigde moest op den grond nederknielen en zoo dicht mogelijk ineenkrimpen. Dan ging de beul op diens schouders knielen, bracht den hoepel onder de beenen van het slachtoffer en perste hem zoo dicht ineen, dat hij den hoepel op den rug kon vasthechten. De tijd voor deze marteling toegestaan was *anderhalf uur*. Gewoonlijk gebeurde het dan, dat, tengevolge der ineenpersing, het bloed uit de neusgaten spoot; soms, naar gezegd wordt, uit de uiteinden der handen en voeten. IJzeren

handschoenen, die met een schroef konden aangezet worden, dienden om de handgewrichten vast te houden en den gevangene met uitgestrekte armen aan een balk te hechten. Men zette dan het slachtoffer op drie opeengezette blokken hout, die, zoodra de handen vastgezet waren, achtereenvolgens onder zijn voeten werden weggehaald.

„Ik gevoelde — zegt een der gemartelden, Francis Gerard — de ergste pijn in mijn borst, den buik, de armen en de handen. 't Was mij, of al mijn bloed in mijn armen was gestegen en de spitsen der vingers uitbarstte. De armen zwollen op, totdat de handschoenen in het vleesch gedrongen waren. Na aldus een uur gehangen te hebben, viel ik in bezwijming, en toen ik weer bijkwam, bevond ik, dat de beulen mij in hun armen hielden. Zij plaatsten de houtblokken weer onder mijn voeten, maar zoodra ik weer geheel was bijgekomen, werden ze opnieuw weggehaald. Aldus bleef ik *vijf uren lang* hangen, gedurende welken tijd ik acht of negen maal in bezwijming was".

Burke ontleent het volgende aan Rishtons dagboek, om een blik te doen slaan in den *Tower* onder de „zachte regeering van Elisabeth", gelijk vele historieschrijvers zich uitdrukken:

5 December, 1580. — Verscheidene katholieken, of beter gekend als papisten, werden van verschillende gevangenissen aangebracht.

10 December. — Thomas Cottan en Luke Kerbye, priesters, ondergingen ineenpersing in de *Scavenger's Daughter*, langer dan een uur. Cottan bloedde overvloedig uit den neus.

15 December. — Ralph Sherwin en Robert Johnson, priesters, werden gevoelig gepijnigd op de pijnbank.

16 December. — Ralph Sherwin is *voor de tweede maal* op de pijnbank geweest.

31 December. — John Hart, werd, *na twee dagen op den grond in ketenen te hebben gelegen, op de pijnbank gebracht.*
Evenzoo Henry Orton, een „fine gentleman".

3 Januari 1581. — Christopher Thomsson, een bejaard priester, werd in den *Tower* gebracht en denzelfden dag op de pijnbank gelegd.

14 Januari. — Nicholas Roscaroe, een knaap van 16 jaar, werd gruwelijk gepijnigd op de pijnbank. Een groot getal personen leden op de pijnbank, wier namen thans onbekend zijn.

Tot een *Jury* te behooren, was, onder Elisabeth, een gevaarlijke zaak — ten minste voor mannen, die eenig begrip hadden van eerlijkheid of eerbied voor de rechten hunner medemenschen. Intimidatie, boete, gevangenneming kwamen dikwijls voor, zoo zij weigerden eene beslissing te geven ten gunste van de kroon. Hoe bedorven en naar de oogen ziende de rechters en gezworenen ook waren onder de dynastie der Tudor's, toch gevoelden zij het lage van hun toestand het meest onder Elisabeths regeering, toen hun, in vele gevallen, instructies („royal instructions") werden ter hand gesteld, vanwege de koningin, daags vóór verhooren van staatkundigen of godsdienstigen aard.

De pijnbank, gaat Burke voort, werd in Engeland een geliefkoosde uitvinding („favourite device") en werd veelvuldig en met de uiterste barbaarschheid toegepast. Vele lezers zullen moeilijk het feit kunnen gelooven, dat de koningin „de *bisschoppen* bevel gaf *om de papisten op de pijnbank te brengen* om te ontdekken *waar en wanneer zij Mis gehoord hadden*".

In 1578 kreeg Dr. Whitgift, toen bisschop van Worcester, het bevel de pijnbank aan te wenden om bekentenissen af te dwingen aan katholieken, die verdacht werden van de Mis te hebben bijgewoond. Voor dezen man waren overigens dusdanige „vorstelijke bevelen" wel overbodig.

Onze onpartijdige geschiedschrijver bespreekt in dit hoofdstuk ook de geschiedenis van „Father Campion" [1]).

Het ligt natuurlijk buiten ons plan, daarover uit te weiden.

---

[1]) De heer Bernays zou kunnen opmerken, dat Burke op minder dan *twee* bladzijden *zes maal* den naam van dezen edelen martelaar noemt. De vraag, of de protestantsche geschiedschrijver zich met dien „eenigen Campion" moet behelpen, zou dien eerlijken polemist thans toch wel op de lippen besterven.

Slechts dit zij medegedeeld: de publieke opinie werd op verschillende wijze bewerkt om het volk aan de schuld van Campion en de Jesuïeten te doen gelooven. Een opeenvolging van inhechtenisnemingen had plaats. De kansels van Londen en de groote steden donderden van de predikaties tegen „het toenemen der paperij". De puriteinen, die zelf niet weinig te klagen hadden over onderdrukking van de partij der „Kerk", waren het hevigst in hun uitvallen. Alles riep en tierde om „onmiddellijke terechtstelling der beschuldigden als vijanden der *protestantsche zaak*, die de zaak was van God zelf. Het gedrag der rechters, der advocaten en gezworenen, geleek eenigszins op het geval van Sir Thomas More. De *Jury* verklaarde hen allen schuldig aan samenzwering tot het vermoorden der koningin. Sommigen van den Raad waren van medelijden, wroeging en schaamte getroffen; zij kwamen op tegen de terechtstelling van twaalf geleerde mannen, goede en deugdzame onderdanen van het rijk, maar Lord Burleigh had geen gehoor voor genadigheid. Zij moesten, zeide hij, de straf ondergaan tot voorbeeld van anderen. Geheel deze gerechtelijke moord was van te voren geregeld en voorbereid. Campion, Sherwin en Bryant werden het eerst bestemd tot den dood; zij werden gehangen en, na het uitscheuren der ingewanden, gevierendeeld op de afschuwelijkste wijze. Father Campion en zijne gezellen betuigden hun onschuld en baden met hun laatsten adem voor de koningin en hun vervolgers.

„Priests pray for ennemies, but princes kill" [1]).

De overige negen priesters werden een tijd lang in den *Tower* gehouden om pijniging en hongerlijden te verduren en werden daarna gehangen en gevierendeeld te Tyburn. „Allen — zegt Burke — stierven als christen martelaren en zongen op het schavot lof-

[1]) Voor verdere bijzonderheden leze men het belangrijk werk: *Edmond Campion. Eene bladzijde uit de geschiedenis van koningin Elisabeth.* Door W. van Nieuwenhoff S. J. Amsterdam, G. Borg, 1888.

zangen, ter eere van den Almachtige". En verder: „Een grooter schennis van wets- en rechtsvormen kan niet gepleegd worden, dan bij het „rechtsgeding" van Father Campion en de priesters, die met hem waren gevangen genomen."

De heer Bernays spreekt „von der Hinrichtung des edeln Edmund Campion, *die wir wahrlich nicht billigen wollen*". Hoe edelmoedig!

Verscheidene aanzienlijke katholieke jongelingen hadden zich vereenigd tot een bond om de paters Jesuïeten, die in verschillende havens aanlandden, te beschermen. Aan het hoofd van deze moedige jonge mannen, vinden wij de namen van Charles Arundel, Stephen Baptist Gilbert, Francis Throckmorton, Anthony Babington, Chidiock Tichbourne, Charles Tilney, Edward Ashingdon, Richard Salisbury en William Tresham. Bijna allen werden naar den Tower, de pijnbank of het schavot verwezen. „Het was een treurig schouwspel, zoo menig edel en deugdzaam jongeling van stand en eer geslachtofferd te zien." De bijzondere geschiedenis van sommigen hunner is zeer treffend. Zusters en verloofden sterven van harteleed, en de overlevering verhaalt, dat twee jonge dames, die moediger waren dan de andere, aan de koningin een verwijtend schrijven zonden. Het gevolg was, dat zij plotseling in den *Tower* werden gezet, waar zij zeven jaar verbleven. De eene werd in vrijheid gesteld als krankzinnig; de andere stierf aan de gevangeniskoorts.

Andere slachtoffers. Robert Johnson, een priester uit Shropshire, werd in den *Tower* driemaal op de pijnbank gemarteld. Later werd hij gehangen, ontweid en gevierendeeld. William Filbie, een geestelijke van Oxford, zat zes maanden lang in ijzeren armboeien in den *Tower*. Hij werd tweemaal op de pijnbank gebracht en viel onder de marteling drie keer in zwijm; toen men hem aankondigde, dat hij binnen drie uren zou terechtge-

zoo nabij is". Filbie was, evenals Campion, een uitstekend geleerde in Grieksch en Latijn. Ook was hij eveneens te Oxford geacht en bemind om zijn vriendelijk en deugdzaam karakter. Hij was slechts negen en twintig jaar. Zijn verschijning op het schavot en zijn bescheiden en verzoenend woord tot het volk wekte de sympathie van menigeen onder dit grauw, dat ongevoelig en onmenschelijk geworden was ten gevolge van het schier dagelijks aanschouwen der bloedtooneelen. Het barbaarsche vierendeelen en het ophangen van de overblijfselen van zoo menig goed en deugdzaam mensch, „wier grootste misdaad — zegt Burke — bestond in hun aanspraak maken op vrijheid van geweten", had een onmiskenbaar slechten invloed op de lagere klassen, die een moord schier als een geringe misdaad begonnen aan te zien.

„All pity chok'd with custom of fell deeds" [1]).

Het ter dood brengen van Margareth Clitheroe, de vrouw van een rijk koopman in York, is schier te verschrikkelijk om te verhalen. Zij had een priester, onder de bedekking van onderwijzer, in haar woning; dit was haar *schuld*. Zij onderging den dood op 25 Maart 1586. Daar het slachtoffer „zeer obstinaat" was, besloten de overheden om de meest barbaarsche marteling toe te passen. Haar lijden en dood is beschreven door een ooggetuige en wordt bevestigd door de staatsregisters.

„De plaats der terechtstelling was de *Tolbooth*, zes of zeven roeden van de gevangenis. Nadat zij een korte poos gebeden had, beval de sheriff Fawcett zijn ondergeschikten snel haar te ontdoen van haar kleeding, waarop de veroordeelde en vier aanwezige vrouwen op haar knieën den sheriff smeekten, dat, om vrouweneere, hierin mocht gedispenseerd worden; maar de sheriff wilde aan dit verzoek niet voldoen. Mrs. Clitheroe verzocht toen, dat de vrouwen haar mochten

---

[1]) „En deernis stikt door 't altijd zien van gruw'len."
Shakespeare's *Julius Caesar*.

ontkleden en dat onderwijl de mannen hun gelaat van haar zouden afwenden. De vrouwen ontdeden haar van hare kleederen en trokken haar een lang linnen kleed aan. Daarop werd zij zeer kalm op den grond gelegd, het gelaat met een zakdoek en het grootste gedeelte van haar lichaam met een kleed bedekt. De groote breede plank („*door*") werd op haar neergelegd; zij wilde met gevouwen handen haar gelaat bedekken. Toen zeide de sheriff: „De handen moeten u gebonden worden". Twee heelmeesters scheidden haar handen en bonden ze aan twee pinnen vast. Dan legden zij gewichten op haar. Toen zij die het eerst gevoelde, riep zij uit: „Jesus, Jesus, Jesus, ontferm u mijner". Dit waren de laatste woorden, die men haar hoorde spreken. Een kwartier lang lag zij te sterven. Een scherpe steen, zoo groot als een mansvuist was onder haar neergelegd; en gewichten van zeven of acht honderd pond werden op haar lichaam geplaatst, waardoor haar de ribben braken, zoodat zij door het vel uitstaken."

De verdere bijzonderheden van Mrs. Clitheroe's dood zijn te verschrikkelijk om medegedeeld te worden. De marteling had plaats onder het bestuur van den zooeven vermelden Topclyffe. De beulen hadden hun dienst geweigerd, voorgevend, dat zij het werk moe waren en rust behoefden. De sheriff „geloofde, dat zij allen dronken waren". Toen had Topclyffe *acht bedelaars van den grooten weg gehuurd,* bekende *dieven* en *vagebonden,* in staat om de afschuwelijkste daden te bedrijven. Als dit uitvaagsel van het menschdom goed wat sterken drank („*a good stoop of liquor*") gekregen had, begonnen zij, zegt Burke, de ceremonie om uit te voeren wat een nieuwere schrijver noemt: „*de majesteit der Engelsche wet in een gereformeerden staat*". Aan zulke handen leverde Elisabeth iemand over van haar eigen sekse — een Engelsche dame; een huismoeder zonder smet of vlek; een edele vrouw; een liefhebbende moeder en een trouwe vriendin. Aldus schrijft de niet katholieke geschiedschrijver Hubert Burke.

Wij zullen hem niet in alle bijzonderheden volgen bij het opnoemen der ongelukkige slachtoffers van de „*good Queen*

Bess", ofschoon we er nog menige bladzijde mede konden vullen.

In 1582 wordt Londen beschreven „als een slachthuis, en verscheidene der welvarende burgers hadden den moed, openlijk hun afkeuring te kennen te geven over de terechtstellingen en het afschuwelijk verscheuren der menschelijke lichamen. Bij dozijnen telde men de afgehouwen hoofden op torens en bruggen, en op verschillende plaatsen der stad zag men palen met menschelijke ledematen daarop. Omtrent dezen tijd (1582—83) waren er ongeveer 144 katholieke priesters in de verschillende gevangenissen, en volgens de registers dier plaatsen zaten verscheidene reeds een twintig jaar lang.

Het voedsel in de gevangenissen was slecht en niet half voldoende. In de *Marshalsea*-gevangenis werd door de ondergeschikten een volkomen uithonger-systeem toegepast, bijzonder in het geval van bisschop Bonner. De gevangenen werden zeer dikwijls op barbaarsche wijze behandeld door de gevangenbewaarders en oppassers, die op zeldzame uitzondering de onmenschelijkste wezens waren. Richard Fulwood, een katholiek *gentleman*, heeft een droevig verhaal nagelaten over de behandeling die hij in de *Bridewell*-gevangenis te verduren had.

„Ik had — zegt hij — nauwlijks zwart brood genoeg om mij voor den hongerdood te bewaren. Mijn gevangenis was een enge cel, zonder bed, zoodat ik, om te slapen, in de vensterbank moest gaan zitten en maanden lang mij van kleeding niet ontdeed. Daar was een weinig stroo in de cel, maar dit was zoo vertrapt en wemelend van ongedierte, dat ik er niet op liggen kon. Behalve dit alles was ik dagelijks een onderzoek op de pijnbank wachtend."

In 1582 waren er twee honderd en twintig katholieke *gentlemen* in de gevangenissen van Londen wegens Mis-hooren. Men onderstelt, dat velen dezer heeren stierven aan de gevangeniskoorts, toen in Engeland zoo algemeen.

Andere katholieken waren zoo gelukkig hun straf te ontkomen, door de staatsbeambten af te koopen. Walsingham ontving ver-

scheidene toezendingen, ten bedrage van twintig of dertig goudstukken (*golden angels*), van katholieken, die „in goeden doen waren", met het doel, dat hij het Mis-lezen in hun huizen over het hoofd zou zien. Andere leden van den Raad waren niet zoo gemakkelijk over te halen, want verscheidene katholieke dames werden met £ 20 per maand beboet wegens het niet bijwonen van den Anglikaanschen dienst op Zondag. Arme katholieken moesten daarvoor een *shilling* betalen, en bij een derde overtreding werden zij voor zes maanden tot de gevangenis verwezen.

Dicht bij *Hobbmoor-lane*, op korten afstand van Londen, stond een beruchte galg, waar negen en veertig „verstokte papisten" onder Elisabeths regeering gehangen, ontweid en gevierendeeld werden. Eens zag de Venetiaansche gezant tien hoofden „op een rij" gereed staan om op verschillende plaatsen vastgespijkerd te worden. De slachtoffers, merkt Burke aan, waren vervolgd voor „vrijheid van geweten".

Er bestaan vele zekere berichten om het nageslacht te bewijzen, dat Elisabeth kennis droeg van de onmenschelijke martelingen, mannen en ook vrouwen in haar naam aangedaan. Sir John Harrington bevestigt, dat de koningin den beruchten Topclyffe ontbood en hem liet uiteenzetten, hoe hij de wijze van pijnigen „*verbeterd*" had. Harrington, die daarbij tegenwoordig was, verhaalt, dat zijn vorstelijke meter (Elisabeth) *de nieuwe uitvinding van Topclyffe goedkeurde en hem mild beloonde.* Harrington merkt verder nog aan: „Topclyffe is de wreedaardigste man van alle Engelsche beulen. Het is voor hem een *waar genot, de marteling der ellendige papisten te verlengen.* Zijn gedrag ten opzichte van de vrouwen, die hij op de pijnbank brengt, is iets afschuwelijks. Zij worden ongekleed, als schapen in een slachthuis in troepen voortgedreven" [1].

---

[1]) „*They were stripped naked and huddled about like sheep in a slaughter-house*".

„Wat zal het nageslacht van ons denken?" — Het nageslacht? Wel, honderden jaren zal het spreken van „bloedige Maria" en de „good Queen Bess". — Topclyffe, verhaalt Burke, ontving van Elisabeth een ring en een beurs met goud.

„O tijgerhart, in vrouwehuid gehuld!" [1])

Op een andere plaats (III, 242) zegt Burke: „De behandeling van staatsgevangenen in den *Tower* onder Maria's regeering, is in opmerkelijke tegenstelling met de dagen van Elisabeth, toen de pijnbank dagelijks in werking was en de poorten van den *Tower* prijkten met de hoofden van voorname mannen". En in dit zelfde deel (219): „Elisabeth roemde, als het „Hoofd eener Hervormde Christelijke Kerk" in de meest despotieke uitoefening van godsdienstvervolging, en haar gedrag hierin werpt schande en smaad op de beschaving dier dagen: *was a shame and a blot upon the civilisation of the age*".

Nooit ook werd het spioneer-systeem zoo algemeen zoo sluw en zoo laag toegepast als gedurende dit „luisterrijkste tijdperk der Engelsche geschiedenis". Ook daarover zouden wij verscheidene bladzijden kunnen vullen. Alle mannen en vrouwen van hoogen stand, zoowel in Engeland als daarbuiten zelfs, waar de vluchtelingen ook heen togen, waren voortdurend omringd van Cecil's spionnen. Ook Elisabeth had persoonlijk ontelbare spionnen in haar dienst; Cecil en Leicester waren ervan omringd. Men wist niet meer wien men kon vertrouwen. Eene lady, die door de hovelingen het meest vertrouwd werd, was twaalf jaar lang de wel betaalde spionne geweest in Cecil's dienst. Erst twee

---

[1]) De bekende geschiedschrijver John Stowe, een arme kleermaker, ontving van Elisabeth „een beurs inhoudend dertig shillings", en hier, schrijft Anthony Wingfield „eindigde de edelmoedigheid onzer gezegende koningin". Hij stierf, gelijk hij geleefd had, zegt Burke, in armoede, met den edelen naam, dat hij een eerlijk man was geweest te midden van vele bekoringen om het tegenovergestelde te zijn (IV, 269).

jaar na haar dood kwam het aan het licht. Geheel het hof van Elisabeth was in het spioneer-systeem gewikkeld. Hoe kon daar nog eenige eerlijkheid, vertrouwen of zekerheid bestaan?

„I wonder men dare trust themselves with men" [1]).

Maar dit kan, natuurlijk door den dichter niet bedoeld zijn op de zeden van zijn tijd. Shakespeare heeft van dat alles niets gezien en niets gehoord. Wel was hij „de karigste" van alle dichtende tijdgenooten in het lofbrengen en vleien der koningin [2]), maar, zegt Fr. Bodenstedt:

„Eerst vele jaren later, toen hij van zijn liefelijk landverblijf in het groene Stratford met kalmer blik op de wereldsche zaken terugzag, richtte hij de koningin, die nog altijd de lieveling van haar volk bleef, een gedenkteeken op in zijn *King Henry VIII*, waarin aartsbisschop Cranmer bij den doop der kleine prinses Elisabeth in profetische woorden haar toekomstig roemrijk bewind aankondigt".

Dit gedenkteeken bestaat, gelijk wij de geschiedenis thans kennen, uit de grofste onwaarheden. Hier is het, volgens de juiste vertaling van Dr. Burgersdijk:

„Mijn vorst, vergun mij, dat ik spreek; God wil het;
En niemand achte, wat ik zeggen ga
Voor vleierij; 't zal alles waarheid blijken.

---

[1]) „Ik verwonder mij, dat een mensch nog een mensch durft vertrouwen". Apemantus in Shakespeare's *Timon van Athene*.

[2]) Fr. Bodenstedt (Ned. vert.) zegt: „Spenser's gedichten bevatten veel, wellicht slechts conventionneele, overdreven verheerlijkingen van Elisabeth, terwijl ook de andere dichters der koningin menig bewijs van dichterlijke hulde brachten. Shakespeare was echter op dit punt de karigste van alle dichters. Hij heeft zijne koningin bij haar leven niet gevleid en ook na haren dood niet bezongen, ofschoon Henry Chettle hem in zijn: *England's Mourning Garment* openlijk daartoe opeischte, daar deze oordeelde, dat niemand beter in staat was Elisabeth een dichterlijk gedenkteeken op te richten dan Shakespeare, wiens waarde zij op zoo hoogen prijs gesteld had en aan wiens liederen zij zoo gaarne haar koninklijk oor had geleend".

Dit hooge kind, — de hemel hoede 't steeds! —
Belooft, schoon in de wieg nog, dezen lande
Alreeds een duizend, duizend zegeningen,
Die eens de toekomst rijpt. Zij wordt eenmaal, —
Slechts enk'len onzer straalt die deugd in 't oog, —
Voor alle vorsten van haar tijd een voorbeeld,
Voor allen na haar. Saba's roem was nooit
Naar wijsheid dorstiger en *zuiv're deugd,*
Dan deze *reine* ziel eens wezen zal;
In haar zal al wat groote vorsten vormt,
Hun *waardigheid verleent,* en *elke* deugd,
Die goede menschen siert, verdubbeld wezen.
De *waarheid* zal haar voedster zijn, gedachten,
Die *heilig* zijn en *hemelsch,* steeds haar raden.
Zij zal geliefd zijn en gevreesd, gansch Eng'land
Haar zeeg'nen; al wat vijand is, zal sidd'ren,
Als 't koren bij een storm, en angstig 't hoofd
Ter aarde neigen. 't Goede groeit met haar;
In háar tijd eet elk man in veiligheid,
Beschaduwd door zijn wijnstok, wat hij plantte,
En zingt zijn buren vrede's blijde lied'ren.
Erkend wordt God in waarheid. *Zij leert allen,*
Die om haar zijn, het ware pad der eer;
Zij zoeken hierin, *niet in bloed,* hun grootheid".

Het is opmerkelijk, dat de dichter, wellicht uit *mondelinge overleveringen* puttend, Hendrik VIII juister heeft geteekend. „Het beeld, dat hij van den koning ontwerpt, — zegt Dr. Burgersdijk — is levendiger en meer waar, meer in overeenstemming met de uitkomsten van het grondiger en onpartijdiger onderzoek van lateren tijd, dan de schets, die de kronieken hem aan de hand deden" Maar wat Elisabeth betreft, „dat deze vorstin door Shakespeare in het licht van zijn tijd aanschouwd werd, in den stralenden glans, die hare zonden en gebreken aan het oog onttrok, kan ons natuurlijk niet bevreemden". Het doet mij leed, dat ik hier in meening zoo geheel met Dr. B. moet verschillen. Niets juist bevreemdt mij meer dan *deze* lofprijzing van Elisabeth door

Shakespeare. Hoe? Koning Hendrik, die lang vóór hem leefde, teekent hij meer naar waarheid, en de regeering van Elisabeth, die hij beleefde, schildert hij zoo leugenachtig mogelijk! Is dit niet bevreemdend? Nog eens, zou de dichter, die in Londen al de gruwelen *beleefde*, waarvan wij melding maakten, en nog veel meer, die zijne vrienden had aan het hof, die onder het volk en in het gezelschap der grooteren verkeerde, zou hij dan *niets* gezien en *niets* gehoord hebben van al deze dingen? Zijne beschermers en vrienden, Essex en Southampton, vallen als de slachtoffers dezer koningin; de wraak van 's vortinne's „*own sweet Robin*", Leicester, treft op de laaghartigste wijze Shakespeare's eigen familieleden, en de dichter prijst, boven de wolken uit, deze eigen Elisabeth!

„'t Is moeielijk — zegt Burke — de daden eens ministers te scheiden van den invloed of de instemming van een souverein, vooral wanneer de monarch absoluut is, en de ondergeschikte niet alleen een raadsman maar ook een minnaar. De snoodste daad wellicht van een goddeloos leven werd gepleegd omstreeks 1583-84, door den graaf van Leicester. Ofschoon het schavot stroomde van bloed, en de *duivel van haat en verderf op dagelijksche gruwelen te gast ging*, trof toch de behandeling van Edward Arden iedereen door haar bijzondere wreedaardigheid. Deze fijnbeschaafde oud-engelsche landjonker, *de neef van Shakespeare's moeder*, had, als hooggezind edelman, geweigerd zich te vertoonen in de liverei van Leicester en hofdienst te doen („do suit and service") op diens kasteel van Kenilworth bij gelegenheid van een dier tentoonspreidingen van zijn slecht verkregen rijkdom, waaraan hij zich zoo gaarne overgaf. Arden had het ongeluk van een schoonzoon te hebben, genaamd Somerville, die toevallig een katholiek was, maar bekend stond als krankzinnig. De krankzinnige had in een zijner aanvallen gedreigd, dat hij ieder protestant in Engeland en de koningin als hun hoofd zou vermoorden. Dit toeval van waanzinnigheid bood een gemakkelijk voorwendsel aan Leicester's wrok. Arden, zijn echtgenoote, dochters, zusters en een priester, Hall genaamd, werden in hechtenis genomen en in de gevangenis gebracht. De twee mannen werden

aan de martelingen der pijnbank onderworpen; met Arden ging het toen naar de galg, en aan Father Hall werd een kort, smartvol leven gelaten met half gebroken gebeente. Somerville, de krankzinnige, werd in zijn gevangencel van Newgate geworgd; de *ladies* werden losgelaten maar als bedelaarsters, want Leicester had al de landgoederen en bezittingen van Edward Arden onder zijne onderhoorigen verdeeld".

Dit, evenmin als zoo tallooze andere gruwelen onder zijn oogen geschied, behoefde Shakespeare niet uit kronieken of mondelinge overleveringen te leeren. En dan zou hij de verzen hebben geschreven, die wij boven aanhaalden? En wel, na den dood van Elisabeth, van wie hij niets meer te verwachten of te vreezen had? Dan om het volk te vleien? Maar het volk haatte Cranmer, gelijk wij reeds gezien hebben; zijn terechtstelling was een algemeene voldoening. Sinds wanneer was dan de genegenheid des volks voor den ellendigen man, den gehaten Cranmer, zoo levendig ontwaakt? Hoe moet die profetie van zulk een man hun in de ooren hebben geklonken? Ook Elisabeth haatte Cranmer. Nooit kon zij vergeten, dat hij haar en hare zuster Maria „bastaards" verklaard had en van de erfopvolging der kroon voor altoos uitgesloten [1]). Zou van dit alles aan Shakespeare niets bekend zijn geweest? Het tegendeel is geen gewaagde hypothese. Maar hoe

---

[1]) „Elisabeth was not the woman to forget a wrong or an insult, especially in relation to her birth. She felt intensely the nature of Cranmer's judgment against her unfortunate mother, and its consequences to herself. And again, in the action taken by the Archbishop for changing the succession to the House of Dorset. If the projected revolution in favour of Lady Jane Dudley had succeeded, in what position would Elizabeth have been placed?" (Burke III, 35.)

Dr. Burgersdijk zegt van Cranmer, dat Shakespeare in hem den waardigsten en meest indrukwekkenden tolk verkreeg voor het profetisch slot van het stuk: „Cranmer toch, die onder de regeering van koningin Maria, bloediger gedachtenisse, wegens zijne protestantsche gezindheid den brandstapel beklom, werd door het volk als een martelaar voor zijne overtuiging vereerd, en de herinnering

moeten wij dan den dichter noemen, die, met deze kennis in zijn hart, zulk een tooneel ontwerpt en dergelijke versregels neer kan schrijven? En uitdrukkelijk bij den aanvang laat zeggen:

„En niemand achte, wat ik zeggen ga
Voor vleierij; 't zal *alles waarheid blijken*".

Deze laatste woorden slaan duidelijk op den proloog van het stuk, waarin gezegd wordt:

„Wie zijn geld
Liefst voor iets *geloofwaardigs* nedertelt,
Hij vindt hier *waarheid*".

Had Shakespeare de regeering van Elisabeth inderdaad willen verheerlijken, hij had meer naar waarheid stof tot prijzen kunnen vinden; want deze regeering was ook rijk genoeg aan gelukkige gebeurtenissen tot roem van het vaderland. Maar, vreemd toch, „zelfs de geweldigste gebeurtenissen van zijn tijd — zegt Fr. Bodenstedt — de wereldherscheppende strijd met Spanje en de door koene ontdekkingsreizen verkregen kennis van nieuwe werelden konden hem geen dichterlijke ontboezemingen ontlokken". Niets van dit alles. Het onwaarste, het leugenachtigste alleen, tegen eigen beter weten, tegen eigen ervaring in, ja tegen de edelste gevoelens in van het menschelijk hart, waartoe dan toch wel de nauwe vriendschaps- en bloedverwantschaps-betrekkingen zullen gerekend worden, *dit alleen* wordt in verzen, in zorgelijk afgewerkte verzen, gebracht ter verheerlijking van Elisabeth. Men rekene Shakespeare tot welken godsdienst of welke gezindte men wil, wij vragen, zou hij als mensch, als eerlijk man, als groot dichter tot zulk een laagheid in staat zijn geweest? Wij zijn hier

---

aan zijne *goedheid*, zijn *deemoed* en de *reinheid van zijn levenswandel* leefde steeds voort". — Van dit alles is alleen waar, dat hij den brandstapel beklom. Een der laatste schrijvers over Cranmer, de Anglikaansche geestelijke, Rev. J. H. Blunt, zegt (bij Burke): „A calm review of the archbishop's character, free from party prejudice, must pronounce upon it a very unfavourable opinion".

niet in het rijk der hypothesen en der droomen; wij hebben vasten grond onder den voet, en wij komen hier op, niet voor Shakespeare als katholiek — dit is ons voor 't oogenblik onverschillig — maar voor Shakespeare als *eerlijk man*. Waar elders dan alleen hier heeft de groote dichter met dusdanig overleg, zoo zelfbewust van den leugen, de historische waarheid in het gezicht geslagen? Burke verzekert ons, op onwederlegbare gronden, dat de geschiedenis der laatste jaren van Elisabeths regeering *„als een akelige droom in een gruwelkamer"* moet beschouwd worden, en Shakespeare, een tijdgenoot, bezingt, onder de plechtige, herhaalde verzekering, „dat alles waarheid is", dezen tijd in schriftuurlijke taal:

„In haar tijd eet elk man in veiligheid,
Beschaduwd door zijn wijnstok, wat hij plantte,
En zingt zijn buren vrede's blijde liederen".

Welk een idyllische toestand! Dit gebruik maken van de H. Schrift bij zooveel valschheid herinnert onwillekeurig aan de woorden van Antonio, naar aanleiding van Shylock's Schriftverklaring: „De duivel zelf kan de Schrift aanhalen, voor zijn bedoeling".

„Een boos gemoed, dat heil'ge woorden spreekt,
Is als een fiel met liefelijken lach;
Een schijnschoone appel, maar in 't hart verrot:
O, glanzend schoon is 't uiterlijk der valschheid!" [1])

Het karakter van Shakespeare, gelijk het *algemeen* wordt aangenomen, is in gloeiende tegenspraak met zulk een ellendige daad. De eenigste, dien wij tot zulke daden in staat mogen rekenen, uit dien tijd, is de „martyrologist" John Foxe.

---

[1]) „The devil can cite scripture for his purpose.
An evil soul producing holy witness
Is like a villain with a smiling cheek;
A goodly appel rotten at the heart:
Oh, what a goodly outside falsehood hath!"
Merchant of Venice, I, 3.

Onder de bronnen, die Shakespeare zou geraadpleegd hebben bij de bewerking van dit treurspel, wordt dan ook John Foxe's werk, „dit veelgelezen boek", opgenoemd: de dichter zou zelfs sommige gedeelten woordelijk in vers gebracht hebben. Zeer bevreemdend inderdaad, daar de dichter hier geen andere bronnen noodig had tot waardeering zijner personaadjes dan zijn eigen ervaring. Tegen die ervaring in, zou hij hier de leugens van dezen aartsleugenaar verkozen hebben. Vreemd; zeer vreemd!

Met John Foxe hebben wij inderdaad de troebele, maar naar alle zijden overvloeiende bron genoemd van de ontelbare en onbeschaamdste leugens, waardoor de historische waarheid als onkenbaar was geworden. Het is een treurig verschijnsel, dat het puritanisme niet alleen het eeuwenoud geloof van Engeland en 's lands dynastie maar ook de histoirie zelve van die tijden overweldigd heeft, overweldigd door kracht van liegen en aanhoudend liegen. Bijna al de omstandigheden en feiten van Maria's regeering, zegt Burke, zijn ontleend aan Foxe's *Book of Martyrs,* een boek, dat bij millioenen gedrukt is. Toch is dit het tekstboek geweest van Engelsche geschiedschrijvers, en, ongelukkigerwijze, van Engelsche huisgezinnen en scholen. Zoo de groote meerderheid der schrijvers over de Hervorming nu kon onderzocht worden betreffende het gezag, waaraan zij hunne inlichtingen ontleenden, zij zouden schier eenstemmig den naam noemen van Foxe.

Doch zijn grootste glorie is thans verdwenen. Was John Foxe, vraagt Burke, een betrouwbaar man? En hij antwoordt: „Zelfs de oppervlakkigste lezer onzer dagen moet antwoorden met een hartelijk *neen*".

Macaulay, Hook, Maitland, Blunt, Brewer, Dixon, de beroemdste historieschrijvers van den lateren tijd ontkennen aan Foxe volslagen alle gezag. Halen wij het getuigenis aan van den Engelschen geestelijke Dean Hook, waarlijk geen vriend van het pausdom. Hij schrijft:

„Aangaande het gezag van Foxe zal ik niet naar een Roomsch Katholiek verwijzen, maar naar een geleerde, die het meest bevoegd is, wegens zijne grondige studie der staatsstukken, om op dit punt eene meening te vestigen. „Al ware de martyrologist, zegt professor Brewer, een eerlijk man geweest, dan zou toch zijne slordigheid en lichtgeloovigheid hem onbekwaam gemaakt hebben om als geloofwaardig geschiedschrijver op te treden. Ongelukkigerwijze was hij *niet eerlijk. Hij pampelde met de documenten, die in zijn handen kwamen, en gaf zich vrij over aan dezelfde fouten van verdonkeremanen, waarvan hij zijne tegenstanders beschuldigt.*" Eenige jaren geleden was ik in de gelegenheid om den Rev. Dr. Maitland, den geleerden bibliothecaris van Lambeth, te raadplegen, omtrent de mate van geloofwaardigheid, die ik kon hechten aan een bevestiging door Foxe gegeven. Zijn antwoord was: „Gij moogt Foxe beschouwen als bijna even geloofwaardig als zeker nieuwsblad [1]). Gij moet geen van beiden gelooven, als zij van een tegenstander spreken, want, ofschoon zij het Protestantisme belijden, kunnen zij niet van christelijke liefde beschuldigd worden. Gij kunt de documenten aanvaarden, die zij drukken, maar zeker niet zonder ze te vergelijken. *Foxe vergat, zoo hij 't ooit wist, wie de vader des leugens is*" "[2]).

Maar de vraag is in 't bijzonder, of Shakespeare den martyrologist als onbetrouwbaar historisch gezag kende. Het is een feit, waarvan ieder zich overtuigen kan, dat Shakespeare in de *vorige* Bedrijven van zijn *Hendrik VIII*, Foxe *niet* volgt maar een geheel verschillende, meer *naar waarheid* geteekende voorstelling geeft van dezen koning. Meerdere tooneelen van het vijfde Bedrijf echter zijn, om met Bernays te spreken, „niets anders dan

---

[1]) Een protestantsch blad, dat zich zekere bekendheid had verworven wegens het publiceeren van onzekere berichten als feiten (Aanteekening van Burke).

[2]) „Had the martyrologist, observes Professor Brewer, been a honest man, his carelessness and credulity would have incapacitated him from being a trustworthy historian. Unfortunately, he was not honest. He tampered with the documents that came to his hand, ank freely indulged in those very faults of suppression for which he condemned his opponents." — „Fox forgot, if he ever knew, who is the father of lies."

in verzen gebrachte omschrijving van plaatsen uit het martyrologium van Foxe". Indien wij nu aannemen, dat het vijfde Bedrijf van Shakespeare's hand is, dan stooten we op een eigenaardige tegenspraak. Wat Hendrik VIII betreft, die voorstelling beschouwt de dichter als leugen, maar waar Foxe Elisabeth teekent, daar wordt alles de zekerste waarheid. En toch heeft hij het *ware* karakter van Hendrik *zelf* niet gekend, hij moet hier putten uit *mondelinge overlevering*, die Foxe's woord te schande maakt, en hij kiest de *mondelinge* overlevering en erkent daarmede Foxe als een leugenaar. Maar dáár, waar hij den martyrologist kan controleeren, waar hij het woord van dien geschiedschrijver met de eigen ervaring werkelijk kan vergelijken en *moet zien* en *tasten*, dat hij liegt en verschrikkelijk liegt, daar erkent hij Foxe als den man, van wiens lippen geen bedrog kan komen. Hoe moet dit verklaard worden?

Nog meer. Shakespeare kan den martyrologist gekend hebben, zoo niet persoonlijk, wat wel geenszins aan te nemen is, dan toch van naam. John Foxe werd geboren te Boston, in Lincolnshire, omstreeks 1517 en stierf in 1587. Shakespeare, geboren in 1564, moet, omstreeks 1586, naar ondersteld wordt, van Stratford naar Londen zijn gegaan. Nu verhaalt Burke, dat Foxe reeds op vijftienjarigen leeftijd een bijzonder talent toonde in het liegen — een talent, dat in zijn volgend leven ijverig geoefend werd. Als zijn beschermer, Aartsbisschop Cranmer, eenig vreemd bericht vernam, waarbij Foxe als gezag genoemd werd, kon hij een cynischen glimlach niet bedwingen, maar, met zijn welbekende omzichtigheid, hield hij zijne aanmerkingen in. Harding, een tijdgenoot van Foxe, heeft afdoende bewijzen geleverd, dat de martyrologist bij drie belangrijke berichten omtrent terechtstellingen op den brandstapel voorbedachte leugens („*deliberate falsehoods*") te boek had gesteld.

En nu zou Shakespeare, die, naar steeds beweerd wordt, niet zoo lichtvaardig was in het aannemen van historisch gezag, juist de woorden van dezen man, van wiens valschheid hij, in alle

opzichten, overtuigd moest wezen, schier letterlijk in verzen gebracht hebben om een late en ongewone hulde te brengen aan eene vorstin, wier leven en daden hij door eigen ondervinding kende en moest erkennen als juist het tegenovergestelde van den haar zoo kwistig toegezwaaiden lof. Nog eens, acht men den grooten dichter daartoe in staat?

De heer Fr. Bodenstedt verzekerde ons zooeven, dat Elisabeth, toen Shakespeare, na haar dood, haar zijn „gedenkteeken" oprichtte, „nog altijd de lieveling van haar volk bleef". Wat is daarvan volgens de onpartijdige geschiedenis? De vorstin was juist vooral in de laatste jaren haars levens geenszins de „lieveling van haar volk". En dit kon Shakespeare zeer goed en van zeer nabij weten, want twee jaar vóór haar dood (1601) werd zijn beschermer en vriend, de graaf van Essex, het *algemeen betreurd* slachtoffer van Elisabeth's wraak.

Burke verhaalt, dat de „opstand" van den edelen Essex niet tegen de koningin was, maar tegen haar Raad, die zeer algemeen onpopulair was („*immensely unpopular*") in die dagen. Maar de wijze, waarop hij en zijne vrienden de vorstin van haar booze raadslieden poogde los te maken, was evenwel noodlottig voor bijna allen van hen. Verscheidenen werden naar den *Tower* verwezen en na eenigen tijd vrijgelaten; onder hen was Lord Southampton, Shakespeare's bijzondere beschermer en vriend. Doch de wraak der koningin was bijzonder op Essex gemunt [1]).

Essex, zegt Burke, „was geen verrader, maar onbedachtzaam, omringd als hij was door vijanden gelijk de Cecils en de Bacons". De graaf was niet katholiek. Drie Anglikaansche geestelijken vergezelden hem naar het schavot. Hij gedroeg zich daar met groote nederigheid en berouw over zijne overtredingen. Hij toonde groot leedwezen, dat hij oneerbiedig over de koningin gesproken had.

---

[1]) Bernays spreekt van „die Empörung, die Essex, unbesonnen und kurzsichtig, gegen Elisabeth vorbereitet hat — mann kennt den unglücklichen Ausgang, den sie verdientermassen nehmen musste".

Zijn eigenlijk verraad bestond in de volgende woorden, door de hofdames, die naar alle waarschijnlijkheid in welbetaalden dienst van Essex's politieke vijanden stonden overgebracht: „Een oude vrouw, even gebroken van verstand als naar lichaam: *An old woman as crooked in mind as she was in body*". Deze woorden waren voor den gevallen graaf noodlottig. Nu aarzelde de koningin geen oogenblik meer. Zij beval Lord Darcy de terechtstelling te verhaasten.

Lord Essex was ook bij het volk zeer gezien. Toen de Raad van Elisabeth een opsomming bekend maakte van de verraderlijke handelingen van Essex en zijn „dollen aanhang", wilde het volk daarvan niets gelooven. De gerechtelijke moord van den graaf wekte een hevige verontwaardiging tegen dè koningin en haar ministers, die door het volk met teekenen van afgrijzen werden ontvangen.

„Op haar ouden dag werd Elisabeth het leven moe, ofschoon haar trots nog snood en krachtig was. Zij bezat geen echtgenoot, geen kinderen, geen vorstelijke bloedverwanten; feitelijk niemand om haar te beminnen en zeker *door niemand bemind.*"

Een harer voornaamste levensbeschrijvers komt tot het besluit, dat zij stierf, verward op het punt van godsdienst en ongerust van geweten: „*unsettled in religion and uneasy in conscience*". Miss Strickland zegt, dat wel „*weinigen harer vurigste bewonderaars zullen wenschen, dat hun uiteinde aan het hare gelijk mocht zijn*" [1]).

De hovelingen en de hofdames der koningin, verhaalt Burke, schrijven haar laatste ziekte aan verschillende oorzaken, sociale en politieke oorzaken, toe. De bejaarde vorstin kon bemerken, dat zij de *populariteit van het volk* overleefd had, en evenzoo de achting der hoogere klassen. Overal vertoonden zich de toe-

---

[1]) Toch noemt deze uitnemende auteur Elisabeth: „de voedstermoeder der protestantsche kerk in Engeland". Zeker evenwel is op haar niet van toepassing: „*Quorum exitum intuentes, imitamini fidem*".

nemende teekenen van een verlangen naar verandering, en haar eerste minister verzuimde niet haar voor te houden, dat zij gehoor moest geven aan de eischen van een jonger geslacht. Toen zij hoorde fluisteren van „*ugly old woman*" (leelijke oude vrouw), gaf zij 't verlangen te kennen naar het einde harer zorgen. Een opkomende crisis in haar ziekte veroorzaakte een vreeselijken angst voor het toekomende, in die oogenblikken, wanneer de ziel op het punt schijnt te staan den drempel der eeuwigheid te overschrijden. De koningin weigerde alle geneesmiddelen en voedsel. Zij toonde een „ongewone neerslachtigheid in houding en manieren". Niemand kon haar overreden om te bed te gaan. Men zeide, dat zij een zekere gedaante over haar bed zag zweven, 't geen een „vreeselijke ontroering" veroorzaakte. De vraag moge gesteld worden: was haar geest op dit tijdstip eenigerwijze verbijsterd? Lady Southwell verzekert, dat zij nimmer, geen enkel oogenblik, buiten zinnen was, maar dat zij door een zeere keel verhinderd was te spreken. Toen de Aartsbisschoppen van Canterbury en York (Whitgift en Hutton) haar een bezoek brachten, werd zij toornig en voegde hun toe, „dat zij konden heengaan — zij was niet atheïst, maar zij wist zeer goed, dat zij slechts „*hedge-priests*" waren" [1]). Miss Strickland betwijfelt, of de koningin wel goed bij haar zinnen was, toen zij aldus de prelaten van haar eigen kerk bejegende. Doch de schrijfster weet, dat zij de Anglikaansche bisschoppen schandelijk bejegende, bijv. Coxe van Ely en andere prelaten. Elisabeth had de inkomsten van het bisdom Ely negentien jaar lang in haar eigen beurs gestoken. Tegenover de *Peers* betrachte zij gewoonlijk eenige hoflijkheid, maar de bisschoppen behandelde zij, van het begin tot het einde, met verachting. In het achtste

[1]) Dit woord is moeilijk te vertalen. *Hedge* wordt met verschillende woorden saamgevoegd; bijv. *Hedge-born*: deugniet, landlooper. Wij zouden hier kunnen vertalen: deugniet-priesters, of mannen van lage afkomst. Zie: Nuttall's *Standard Dictionary*.

jaar harer regeering gaf zij een opmerkelijk voorbeeld van haar grove bejegening der pas verkozen prelaten. Zich met bitsheid tot Aartsbisschop Grindal en Pilkington, van Durham, wendend, zeide zij: „En gij, *doctors*" [1]), bidt lange gebeden betreffende deze zaak [het huwelijk der koningin]. Een uwer dorst, in vroegere dagen zeggen, dat *ik en mijn zuster Maria bastaards waren*, en gij gaat nog steeds voort u met dingen te bemoeien, waarmede gij niet te maken hebt. Gaat naar huis en verbetert uw eigen leven, en geeft een goed voorbeeld in uw huisgezin" enz. Onze geschiedschrijver teekent nog op verscheidene andere plaatsen dergelijke bejegeningen aan.

Terwijl de begrafenisplechtigheden een ontzaglijken toeloop van volk lokten, beschouwden de hoogere klassen, zegt Burke, dit tooneel met onverschilligheid, want, „als koud berekenende mannen der wereld, maakten zij zich toen gereed om de rijzende zon te begroeten".

Elisabeth stierf 24 Maart 1603, en Shakespeare's *Hendrik VIII* werd gespeeld in het Globus-theater op den 29en Juni 1613 [2]).

Men veronderstelt, dat de dichter in 1609 of 1610 Londen voor goed verliet om zich in zijn geboorteplaats, Stratford, te vestigen. Hij was dus zeker bij Elisabeths dood nog te Londen; hij kon dus den toestand aldaar zeer goed kennen. En hij legt in den mond van Cranmer, den door het volk zoo innig gehaten man,

---

[1]) Als de koningin persoonlijk wilde worden tegen de bisschoppen, werden zij „doctors" genoemd.

[2]) „Van den tijd, waarop dit stuk, en wel als een nieuw stuk, gespeeld werd, zijn wij nauwkeurig onderricht; want op den 29sten Juni 1613, toen het in het Globus-theater gegeven werd, geraakte het gebouw door de saluutschoten, die er in gelost werden en die het rieten dak aanstaken, in brand en lag in zeer korten tijd in de asch. Mochten misschien ook enkele deelen van het stuk vroeger ontworpen zijn, zeker was het niet lang te voren geschreven; het behoort dus ongetwijfeld tot de laatste werken des dichters; ja het kan het allerlaatste zijn." Dr. Burgersdijk, XII, 474.

ter eere der koningin, die alle populariteit van het volk en de achting der hoogere klassen verloren had, deze lofspraak:

„Tot Eng'lands heil zal zij tot hoogen leeftijd
Er heerschen; menig dag zal haar aanschouwen,
Maar geen, die niet een edel werk bekroont.
O, zage ik verder niets! Doch zij moet sterven, —
Zij moet, *de heil'gen vord'ren haar!* Nog maagd,
Als vlekkelooze lelie zal zij heengaan
In hare groeve, en heel de wereld treurt".

Hoe ongelooflijk onnoozel of hoe ongelooflijk oneerlijk moet Shakespeare geweest zijn, indien hij werkelijk als de auteur van geheel het vijfde Bedrijf moet erkend worden! Ieder woord is hier leugen! En dan worden, ten slotte, koning Hendrik nog deze woorden in den mond gelegd:

„Zoo lieflijk is de troost van uw voorspelling,
Dat ik nog in den hemel wenschen zal,
Wat dit kind doet, te zien, en God zal loven".

Gaan wij nog eens meer in het bijzonder deze leugenprofetie na. Van de „duizend en duizend zegeningen" hebben wij reeds een en ander gezien. Vestigen we onze aandacht op: „Zij wordt eenmaal voor alle vorsten van haar tijd een voorbeeld, voor allen na haar".

„De buitenlandsche politiek van Elisabeth, onder den eersten tijd harer regeering—schrijft Burke—was een politiek van kuiperij en verraad. Zij kweekte in 't geheim binnenlandsche onlusten in ieder land, waarvan zij gevaar vermoedde voor haar eigen land. Doch, ten spijt van al hare bekwaamheid in het liegen, slaagde zij er zelden in, iemand in hare misleidingen te vangen, uitgenomen haar vrienden of degenen, die het ongeluk hadden in hare vorsteneere vertrouwen te stellen".

Meermalen ging er een kreet van afkeuring, soms een kreet van afgrijzen, *door geheel Europa* over de handelingen van dit „voorbeeld aller vorsten". Zoo bij de terechtstelling van den zeer

populairen graaf van Northumberland, die een zeer werkzaam deel had genomen in de zoogenaamde „*Northern rebellion*", de mislukte poging om Maria Stuart te bevrijden, en die, naar Schotland gevlucht, door het afschuwelijkst verraad aan Elisabeth werd in handen gespeeld. De hooge rang en het oud geslacht des graven van Northumberland, verhaalt Burke, de schandelijke omstandigheden van zijn verraderlijke gevangenneming en zijn trouwe aanhankelijkheid aan het oud geloof van Engeland veroorzaakten een diepe ontroering door geheel het rijk; en in al de groote steden van Europa was er algemeene verontwaardiging over het gedrag van koningin Elisabeth in dit bijzonder geval, waarin Hare Hoogheid alle wetten ter zijde stelde — zelfs zulk eene vertooning van dit, naar willekeur gebruikt, wapen als zij bij andere gelegenheden aanwendde. Doch erger dan dit alles was haar *koopen* van het edel slachtoffer, gekocht van den Regent van Schotland *voor de som van tien duizend pond, in goud te betalen bij het overleveren van den gevangene,* die volgens het gebruik van alle beschaafde volken, *toen* zoowel als *nu*, recht had op bescherming en gastvrijheid in Schotland, tegen welks wetten hij niet misdaan had. Daarover was in geheel Europa geen andere meening, en dit feit werpt op het karakter van den Schotschen Regent (Lord Marr), koningin Elisabeth en sir William Cecil het rechtmatig verwijt van eerloosheid: „*infamous reproach*".

De terechtstellingen, tengevolge dezer mislukte en ondoordachte beweging, waren verschrikkelijk: ongeveer achthonderd menschen werden gehangen. De koningin berispte streng de bevelhebbende generaals, dat „zij niet vlugger recht deden", en zij vaardigde een bijzonder bevel uit, dat „*de lijken niet van de boomen, waaraan zij hingen, mochten losgemaakt worden, maar daaraan moesten blijven, totdat genoemde lijken in stukken vielen, waar zij hingen*".

Men verwacht, dat wij hier de „gemartelde majesteit" zeker niet zullen vergeten. Neen, waarlijk niet! Maar wij geven niet onze *eigen* meening; doch die van onzen onpartijdigen historie-

schrijver, welke *thans* de vaste overtuiging is van ieder edel en onbevooroordeeld geschiedschrijver; ja de onaantastbare historische waarheid zelve. Burke vat in enkele woorden van diepe beteekenis de zaak van Maria Stuart samen:

„Daar was geen precedent van dit rechtsgeding, uitgenomen de onrechtvaardige voorbereiding voor den gerechtelijken moord van Elisabeth's moeder.

In beide gevallen werd aan de beschuldigde bijstand van raad geweigerd. Maar het rechtsgeding van de koningin van Schotland, beschouwd in al zijne ingewikkelde omstandigheden, staat daar zonder één enkel precedent in de gerechtelijke geschiedenis van duistere en moorddadige samenspanningen tegen een menschenleven. Wat de koningin betreft, de geheime correspondentie tusschen de vorstin en haar ministers bewijst, dat haar het tragisch schouwspel van Fotheringay-Castle een langen tijd haars levens als een geliefkoosd beeld voor oogen stond (*formed the „day-dream" of a long portion of her life*), gelijk het de wroeging en wanhoop was van hare laatste uren".

Maar Shakespeare heeft van dit alles niets geweten, niets begrepen! Hij zingt:

„De waarheid zal haar voedster zijn, gedachten
Die heilig zijn en hemelsch, steeds haar raden".

Toen Pompejus, na zijn nederlaag te Pharsalis, vluchtend zijn toevlucht nam op het ongastvrij strand van Egypte en door de bedorven raadslieden van Ptolemeus vermoord werd, schrijft Burke, beschouwde de „beschaafde wereld" van *dat* tijdperk deze daad als onmenschelijk en barbaarsch — een schennis der gastvrijheid en bescherming ten opzichte van een dakloos vreemdeling. Het geval der Schotsche koningin was zeer veel erger. Volgens een aanteekening in Cecil's dagboek schijnt het, dat hij, ten minste een korte poos, een strijd had met wat hem nog van geweten was overgebleven, zoo hij er ooit een bezat; hij schrijft: „Deze koningin van Schotland was *bijzonder uitgenoodigd* als de gast onzer Souvereine, en op 't oogenblik, dat zij in

ons land aankomt, maken wij haar tot een gevangene, houden haar opgesloten, openen haar brieven en houden die in ons bezit naar goeddunken. Is dit recht? Dit is één vraag, die ik niet kan beantwoorden zonder gevaar voor mij zelf".

Shakespeare moet iets van dien aard, over zulk een daad, gevoeld hebben. Immers Macbeth, bij zich zelf sprekend, over den moord op Duncan, zijn koning, neef en gast, zegt o. a.

„Hier dekt hem dubb'le hoede:
Vooreerst ben ik zijn neef en onderdaan,
Dit wraakt de daad ten sterkste, — dan zijn gastheer,
Die voor den moord'naar 't huis moest sluiten, niet
Den dolk zelf trekken".

Maar koningin Elisabeth heeft, voor Shakespeare, nooit een uitgenoode gast verraderlijk vermoord! Zij voedt slechts „heilige en hemelsche gedachten", zij „leert allen, die om haar zijn, het ware pad der eer". De geschiedenis van Macbeth vond de dichter zoo in oude kronieken verhaald, en hij kan niet gedacht hebben aan iets, daarop gelijkend, wat tijdens zijn eigen leven voorviel. De dichter heeft niets gezien en van niets anders gehoord dan van een Elisabeth, die niet langer aan de aarde gegund werd, omdat „'s hemels heiligen" haar opeischten. Alleen hare vijanden hebben te vreezen: die zullen „sidderen, als 't koren bij een storm, en angstig 't hoofd ter aarde buigen", gelijk de „*Scotch woman*", tegen wie al de predikanten van Londen en de groote steden van Engeland hun verontwaardiging niet genoeg konden uiten en de vreeslijkste en onchristelijkste vervloekingen van den kansel donderden, en gelijk Shakespeare's vrienden en hooge beschermers, Essex en Southampton, en gelijk 's dichters eigen familie, de Ardens en de verschrikkelijke Somerville, ja gelijk de eigen familiebetrekkingen van Elisabeth zelve. Bij haar troonsbestijging had zij vier nichten, die aanspraak hadden op de kroon, maar in het drie en dertigste jaar van haar regeering (1581) waren zij niet meer. Al de vrouwen van de Gray's familie

waren uit den weg geruimd; „vervolging en armoede was hun lot onder het bestuur van Elisabeth".

Zou de groote dichter ook nooit iets van Ierland vernomen hebben in zijne levensdagen? Zijn vriend Essex had hem iets omtrent Ierland kunnen verhalen. Maar dit punt is zeker nooit aangeroerd. Burke schrijft: „De regeering van Elisabeth vooral is een der zwartste bladzijden in de geschiedenis van Engelsch bestuur van Ierland. Het is zonder weerga in de geschiedboeken der beschaving. Het is een geschiedenis, geschreven in bloed en gedrenkt met de tranen van het edelmoedigst en meest vergevensgezind volk ter wereld". En verder: „Sir William Petty heeft een verschrikkelijk tafereel opgehangen van de toestanden in Ierland onder Elisabeths regeering. Lord Clarendon ook verklaart, dat dit alles *„slechts overtroffen kon worden door de verdelging der Joden door Titus en diens Romeinsche legioenen"*. „Het Engelsch bestuur van Ierland — voegt Burke hierbij — moet een bestuur van eene ongehoorde barbaarschheid geweest zijn, wanneer zulke mannen als Clarendon dusdanige bekentenissen doen, want hij was een verklaard vijand van Ierland en deszelfs geloof; maar toch bezat hij van nature een weinig menschelijkheid, en zijn gemoed kwam in opstand tegen een *hervormen* van christenen door zulke middelen en mannen als Elisabeth in het werk stelde".

Zou de groote dichter nooit iets van deze dingen vernomen hebben en zou *zijn* gemoed daarin hebben berust? Met zekerheid weten wij hier niets van; alleen dit weten wij, dat tijdgenoot en nageslacht hem steeds een edel karakter hebben toegekend.

Een andere vraag. Wat kon Shakespeare weten omtrent de *Virgin Queen*? Hij bezong haar als „nog maagd en vlekkelooze lelie" bij haar heengaan naar „de heiligen" des hemels.

Wij zullen hier niet bespreken wat *wij* thans daarvan weten. Voor ons is het thans duidelijk genoeg bewezen, dat slechts de omstandigheden en niet haar eigen verkiezing deze „maagdelijk-

heid" hebben bewaard, en dat dit *Virgin Queen* tot de grootste dubbelzinnigheden behoort van deze onbetrouwbare en onberekenbare vrouw" [1]).

Maar Shakespeare moet toch geweten hebben wat geheel het volk wist en door geheel Europa bekend was; wij bedoelen de schandelijke betrekking van Elisabeth met Robert Dudley, graaf van Leicester. „Met weerzin" wijdt Burke aan deze zaak een hoofdstuk onder den titel: *The royal favourite.* Wij willen alleen dit zeggen: Leicester was een gehuwd man, toen hij in 't openbaar bekend stond als de voornaamste gunsteling van Elisabeth. Het schandaal was zoo groot en zoo algemeen bekend, dat de Raad der koningin het noodzakelijk achtte een openbare verklaring uit te vaardigen, waarin gezegd werd, dat alles wat in den laatsten tijd geschreven en gesproken was tegen Lord Robert Dudley, bekend als de graaf van Leicester, „slechts uitvindsels waren van den een of anderen aterling". Iedereen evenwel, zegt Burke, even te voren, geloofde vast en zeker, dat de rondgaande berichten op goede gronden berustten. Ziehier letterlijk wat Burke schrijft betreffende den plotselingen geheimzinnigen dood van Leicesters vrouw, de schoone en onberispelijke Amy Robsart:

„Juist toen het gefluister over het hofschandaal Dudley verwittigd had, hoe de genegenheid der vorstin te zijnen opzichte allen, die er getuige van waren, overduidelijk was geworden; juist toen haar verwerpen der huwelijksvoorstellen van zoo menig vorstelijk persoon het vermoeden bevestigde, dat haar hart „in eigen huis weggeschonken" was; juist, om kort te gaan, toen alles samenliep om verwachtingen te wettigen, die onder andere omstandigheden niet minder denkbeeldig dan vermetel zouden geschenen hebben; op

[1]) Omstreeks Kerstmis, 1559, schreef de Spaansche gezant, De Quadra, in een zijner missieven, volgens Burke's aanhaling: „This woman [Elisabeth], is possessed with a hundred thousand devils; and yet she pretends to me that she would like to be a nun, and live in a cell, and tell her beads from morning till night. What does she mean? — or can any one control her? I believe not" (III, 329—330).

denzelfden tijd, die voor zijn eerzucht het gunstigst maar voor zijn goeden naam het gevaarlijkst was, verloor lord Robert Dudley zijn gemalin, en op even plotselinge als geheimzinnige wijze. Deze ongelukkige vrouw was door haar echtgenoot, onder geleide van sir Richard Verney, een zijner onderhoorigen — maar het blijkt niet om welke reden of onder welk voorwendsel — gezonden naar *Cumnor House* in Berkshire, een eenzaam verblijf bewoond door Anthony Foster, eveneens een onderhoorige der Dudley's en door bijzondere verplichtingen aan de familie verknocht. Hier vond zij spoedig daarna haar dood; en Verney en Foster, die alleen met haar in het huis waren, gaven voor, dat deze dood toevallig veroorzaakt was door een val van de trappen. Maar dit verhaal vond, uit verscheidene oorzaken, zoo weinig geloof in den omtrek, dat verschillende berichten, van den ongunstigsten inhoud, snel zich verspreidden. Dra bereikten zij de ooren van Thomas Lever, een geestelijke van Coventry, een recht plichtmatig man, die onmiddellijk aan de staatssecretarissen een ernstig schrijven zond, dat nog bestaat, waarin hij verzocht om een streng onderzoek in te stellen, daar men algemeen geloofde, dat de lady vermoord was geworden".

Verder verhaalt Burke, dat het „ongeluk", waarbij Lady Dudley haar leven verloor, op het vasteland groot opzien baarde. Sir Nicholas Throckmorton, de Engelsche gezant te Parijs, merkt in zijn schrijven over deze zaak aan William Cecil aan: „Ik weet niet, waar mij te wenden of hoe mij te houden. Ik wil liever vallen met eere dan leven in schande".

Na dit geval bleef Leicester evenwel als te voren de meest bevoorrechte gunsteling — de hovelingen zeiden „minnaar" — der koningin. De Foy, de Fransche gezant, geeft evenals andere buitenlandsche staatsdienaren getuigenis van den onverholen hartstocht van Elisabeth voor Dudley: „Hoe, monsieur, ik kan niet leven zonder hem iederen dag te zien. Hij is als mijn schoothondje; zoodra hij zich ergens vertoont, zegt het volk, dat ik op komst ben; en waar ik mij ook bevinden moge, mag gezegd worden, dat hij daar ook is".

Daar wij alleen willen aanstippen wat *algemeen* bekend was in

die dagen en wat voor Shakespeare zeker niet onbekend kon blijven, kunnen wij de verdere onthullingen, omtrent deze geschiedenis hier niet bespreken. Maar zeker is het, dat het hof van Elisabeth diep bedorven was, en dat geen dame, die haar eer op prijs stelde, daar lang vertoeven kon. Het was bekend genoeg; en men moge 't ons hier ten goede houden, zoo wij in het opsommen van dergelijke hofschandalen, *openbare* schandalen, wat al te sober zijn. 't Is inderdaad niet uit gebrek aan stof. Men herinnere zich echter hier de lofspraak van Cranmer: „Zij leert allen, die voor haar zijn, het ware pad der eer"; en de „zuivre deugd", de „reine ziel", de „heilige en hemelsche gedachten" enz. en vrage zich af, of Shakespeare deze regels ooit heeft kunnen schrijven. Eene lofspraak, eene hofvleierij, na den dood der hooggeprezene eerst geschreven, en waarvan ieder tijdgenoot het leugenachtige kon voelen en tasten! Reeds vóór het sterven dezer vorstin, die hare populariteit lang overleefd had, was het hofgevlei verstomd, en nu zou de groote dichter, die haar tijdens haar leven nooit gevleid heeft, alle hofvleiers van eertijds verre overtroffen hebben? Van dit psychologisch raadsel zouden wij wel gaarne eens eene uitlegging hebben.

Duidelijker wellicht is de reden, waarom deze verzen met zoo groote vasthoudendheid aan Shakespeare worden toegeschreven. Is Elisabeth niet de „voedstermoeder van de Protestantsche Kerk in Engeland"? En komt er niet één enkele merkwaardige regel in voor, waaruit het voornaamste bewijs geput wordt voor 's dichters Protestantsche gezindheid?

„God shall be truly known:
Erkend wordt God in waarheid" [1]).

Quod rarum, carum! Overigens staat deze uitlating zeer vreemd te midden van zooveel leugens en ongehoorde vleierij. Ook moet

[1]) De Nederl. vertaling doet ons zelfs denken aan de valsche protestantsche bijbelverklaring van het dienen van God „in geest en waarheid".

men aannemen, dat de dichter ten minste zeer sober is in zijne verheerlijking van het protestantisme. Zijn onderwerp had hem gemakkelijk aanleiding kunnen geven, ongezochte aanleiding tot hooger en ondubbelzinniger verheerlijking. Dr. Burgersdijk merkt zeer juist aan: „De groote veranderingen in Kerk en Staat, waartoe de echtscheiding door den koning verlangd, door den paus niet toegestaan, aanleiding gaf, de afschaffing van 's pausen gezag in Engeland, de erkenning van den koning als opperhoofd der Engelsche Kerk, *heeft hij blijkbaar in dit stuk niet ter sprake willen brengen*". — Zeer vreemd alweer! Het voornaamste, het eigenlijke der zaak, wordt door den dichter blijkbaar moedwillig verzwegen, en hij stelt zich tevreden met een algemeenen uitroep, waarin een zekere puriteinsche galm niet te miskennen valt. Hij, die in zijne stukken geene gelegenheid voorbij liet gaan om de puriteinen bespottelijk te maken!

Wij weten zeer goed, wat zulk een uitroep, van puriteinsche lippen gekomen, beteekent. Eerst de zoogenaamde Hervorming heeft God en den waren dienst van God leeren kennen. Al wat voorafging, was een vervalscht Evangelie. Maar het is toch zeer opmerkelijk, dat de dichter in dit zelfde stuk, slechts kort te voren, de schoonste verzen, die hij ooit geschreven heeft, aan een der edelste kinderen der Roomsch Katholieke Kerk wijdt, aan de diep verongelijkte Catharina van Arragon, en dat hij haar in een der treffendste tooneelen door de engelen des hemels laat vereeren en kronen. Ook mag het onze aandacht niet ontgaan, dat hij deze vorstin over hare dochter, de latere (ten onrechte) zoogenaamde „*Bloody Mary*" geheel anders laat spreken als zij door John Foxe en diens naschrijvers aan het nageslacht wordt voorgesteld. Aan Maria wordt daar een edel en ingetogen aard en karakter toegekend. Hier heeft Shakespeare dus den leugenachtigen geschiedschrijver wederom *niet* gevolgd. Ook is het zeer vreemd, dat de dichter Elisabeth eerst laat geboren worden *na* den dood van Catharina. Dit moet dan zeker zoo

gesteld zijn ter wille van het „profetisch slot". Daar is waarlijk veel voor gedaan, ten spijt der dramatische Muze.

Merken wij ook nog dit op. In de vorige Bedrijven laat de dichter de echtscheiding van Hendrik VIII met Catharina een „onheil" noemen, en het is zeer duidelijk, dat hij den spot drijft met de voorgewende „gewetensangsten" des konings; dit is duidelijk zoowel uit de houding en de woorden van Hendrik zelf als door de uitingen der hovelingen. Zie bijv. het volgend gesprek:

Suffolk.

Wat doet de koning?

Lord Kamerheer.

Ik verliet hem eenzaam,
Vol zorgen en bekommernis.

Norfolk.

Waarover?

Lord Kamerheer.

Het schijnt, het huw'lijk met zijns broeders vrouw
Maakt hem de ziel gejaagd.

Suffolk.

Ik denk, zijn ziel
Bejaagt te zeer een and're vrouw.

En toch in die gewetensangsten ligt de kiem der Reformatie in Engeland, gelijk wij vroeger gezien hebben. In het laatste Bedrijf echter heeft de dichter deze Reformatie met een enkel woord verheerlijkt als de tijd, waarin eerst de ware godsdienst heerscht. Hoe moeten wij al deze vreemde dingen en tegenstrijdigheden verklaren, als wij aannemen, dat geen andere hand dan die van Shakespeare dit historiespel heeft aangeraakt? Wij achten het niet ongegrond om ook hier aan een groote mystificatie te denken, gelijk de geheele geschiedenis van dit tijdvak tot nog toe een reusachtige mystificatie geweest is.

Doch nogmaals zij hier herinnerd, dat ik geenszins het standpunt van den heer Rio wensch in te nemen. Ook naar mijne meening gaat deze schrijver in menig opzicht te ver. Zijne opvatting van Shakespeare's karakter komt mij niet aannemelijk voor. Dit neemt niet weg, dat er veel waars is in Rio's boek;

en zeker maakt hij van den dichter niet dat „fratzenhafte Bild", gelijk Bernays het zijnen lezers, niet al te *fair*, voorstelt. Maar al kunnen wij in den dichter niet den strijder van Rio zien, wij behoeven toch geen bezwaar te vinden om aan te nemen, dat hij onder den indruk der tijdsomstandigheden, gelijk wij die *nu* kennen, zijn grootsche werken gedacht en geschreven heeft, en dat er in zijne stukken vele toespelingen zijn, die door de tijdgenooten beter begrepen werden en ook, dank een onpartijdiger beoefening der geschiedenis, beter dan vroeger door ons kunnen gezien en begrepen worden. Wij kunnen niet inzien, dat het karakter des dichters daaronder lijden moet. Is het aan Vondel in dien zin ten kwade geduid, dat hij zijn *Palamedes* schreef, en heeft men gemeend, dat er een vlek op zijn karakter geworpen werd, toen men in zijn *Lucifer* eene verbloemde voorstelling van den opstand der Nederlanden tegen Filips begon te zien?

Men meene niet, dat wij deze beide dichtgeniëen in dit opzicht geheel gelijk stellen. De omstandigheden, waarin zij leefden en dichtten, waren, bij veel overeenkomst, toch zeer verschillend. Mocht Vondel er met een boete afkomen, in het Engeland van Shakespeare was „de toespeling op de daden der Souvereine of haar Raad, of op den staatkundigen of maatschappelijken toestand des lands, of op buitenlandsche betrekkingen iets wat hoogverraad nabij kwam". Aldus Burke. Wellicht is er nooit in eenig christenrijk een verschrikkelijker despotisme uitgeoefend dan in de dagen van Shakespeare, die evenwel als de gulden dagen van gewetensvrijheid en van herleefden, echten godsdienstzin verheerlijkt zijn. Van zulke valsche voorstellingen uitgaande, is het geen wonder, dat men tot geheel verkeerde gevolgtrekkingen komt. Wij moeten ons geen Engeland dier dagen droomen, maar de werkelijkheid, gelijk zij door de onpartijdige historie verhaald wordt, in aanmerking nemen. „Nooit misschien — zegt Burke — was er een grooter huichelarij van godsdienstgevoel dan in Engeland plaats had onder Elisabeths regeering". En even te voren:

„Het mindere volk werd vertrouwd met zulke [bloed]-tooneelen, en het vierendeelen van menschenlichamen behoorde tot de vermakelijkheden van het Londensche grauw, dat, in deze tijden, tot schande strekte der hervormde geestelijkheid, zoo rijk betaald om het in den godsdienst te onderrichten". En hoedanig was deze hervormde geestelijkheid zelve? Weinige maanden, nadat de R.-K. Bisschoppen den eed der suprematie geweigerd hadden, „waren hunne zetels bezet door de verbannen (*Hot-Gospel-*) Evangelische mannen van Geneve, Bazel en Frankfort". Verder:

„De nieuwe bisschoppen en hun geestelijkheid handelden niet in overeenstemming. De prelaten klaagden over de lichtzinnigheid van verscheidenen en de zedelijkheid van anderen; tooneelen van wederbeschuldiging volgden, die lang niet stichtend waren. Cecil en de koningin waren over hun werk niet tevreden. Van sommigen der geestelijkheid heette het, dat zij „nog papist waren in hun hart"; anderen werden beschouwd als „onverbeterlijke puriteinen, dië gekroonde hoofden verachtten". Omtrent de laatste klasse merkt de heer Froude aan, „dat zij misschien de eenigen waren, die eerlijk geloofden of God dienden". De geestelijkheid, die ellendig betaald werd, begon te tieren tegen de tirannie en den trots der bisschoppen, die meer zorg droegen voor de belangen hunner groote huisgezinnen dan voor het welzijn hunner diocesen. Deze beschuldigingen werden zoo openbaar mogelijk bewaarheid; en in het vier en twintigste jaar van Elisabeths regeering was de toestand van het nieuw ecclesiasticisme een volslagen schandaal. Het zielenheil werd op treurige wijze verwaarloosd en dit bracht alles in wanorde; de herders, hoog en laag, vlamden slechts op eigen wereldsche belangen. Een ellendige toestand — besluit Burke — maar niet anders dan het gevolg van een politiek knoeiwerk, dat alles had aangegrepen wat gewijd en heilig geweest was in het land" [1]).

In de oogen van het volk was een gehuwd geestelijke een

---

[1]) „A lamentable state of things, but merely the result of a political patchwork of all that had been sacred and holy in the land" (III, 307).

schandaal en een gehuwd hoogwaardigheidspersoon een abominatie, schrijft de heer Froude. Toch, zegt Burke, nam het getal der gehuwde geestelijken toe, en de geestelijke zorg voor de schapen werd geheel verwaarloosd. De koningin en haar Raad ondervonden spoedig hoe moeilijk het was eene menigte te besturen, die niet langer meer onder den invloed was van godsdienstige gevoelens. De geestelijken der kathedralen eigenden zich alles toe. Het zilverwerk der kathedraal versierde hun woningen en hun tafels. De orgelpijpen werden gesmolten voor keukenschotels; de orgelkasten werden stukgehouwen voor bedsteden, „*where the wives reposed beside their reverend lords*"; terwijl de koorkappen en kasuifels van hun gouden versieringen werden ontdaan en tot japonnen en keurslijven versneden. Op een andere plaats verzekert Burke, dat het voor deze geestelijken zeer moeilijk was een fatsoenlijke vrouw te verkrijgen. Deze vrouwen gingen opzichtig fijn gekleed. Zij waren aan kleeding en gang in de straten te herkennen uit honderd andere vrouwen. In de kerken, bij de godsdienstoefeningen plaatsten zij zich op de voornaamste plaatsen, boven de voornaamsten en oudsten der stad; want, zeiden zij, de kerk „was hun *eigen kerk*", en zij spraken ook van *hun* huizen, *hun* poorten, *hun* dienaren, *hun* pachters, *hun* landgoederen, *hun* heerlijkheden, *hun* bosschen, *hun* granen, en zoo over alles wat *hun* kerk toebehoorde.

In verscheiden bisdommen stond een derde der parochies zonder geestelijke, resideerend of niet-resideerend. Er waren in het diocees van Norwich (1561) tachtig parochies zonder zielzorg; in het aartsdekanaat Norfolk honderd en tachtig; in het aartsdekanaat Suffolk honderd en dertig parochies, die grootendeels of geheel het zelfde lot deelden. In enkele weinige dezer kerken kwam toevallig Zondags een geestelijke. In de meesten werd geen stem der geestelijken in de verlaten kerken meer vernomen. De kinderen groeiden ongedoopt op.

Onder de regeering van Elisabeth was het buitenlandsch element

even goddeloos en onzedelijk („*ungodly und dishonest*") als de Duitschers, door Cranmer begunstigd, onder Eduard VI. De heer Froude wijst afkeurend op het onpolitieke van de begunstiging van deze „buitenlandsche heiligen". De protestantsche vreemdelingen, zegt hij, die naar Engeland hun toevlucht genomen hadden, waren geenszins eene aanbeveling voor de Reformatie. Deze „verbannen heiligen" werden door den bisschop van Londen beschreven als een wonderbaar *colluvies* van slechte menschen, grootendeels „*facinorosi clerici et sectarii*".

In het jaar 1562 reeds schreef Lord Sussex aan Cecil:

„Onze godsdienst is zoo bedorven, dat de papisten zich in de handen wrijven; de neutralen hebben geen tegenzin in verandering, en de weinige ijverige belijders klagen over het gebrek aan zuiverheid. Het volk is zonder tucht, zonder eenigen godsdienst, komt naar een kerkdienst als naar een Mei-spel; de bedienaars van den godsdienst zijn in verachting, wegens hun onbekwaamheid en gulzigheid, en de verstandigen vreezen meer voor de losbandige belijders dan voor de bijgeloovigheid der dwalende papisten. God beware ons, dat ons gebrek aan godsdienstzin Zijn gramschap en wraak niet over onze hoofden doe losbarsten".

Sir William Cecil, die te vergeefs zijn best deed om de bisschoppen en de geestelijkheid der Anglikaansche Kerk te hervormen, berichtte de koningin, dat de Kerk niet „in het geestelijke vooruit kon gaan, zoolang de bisschoppen zoo schandelijk hun plicht verzuimden". Cecil beschuldigde den bisschop van Lichtfield, dat hij op één dag zeventig priesters gemaakt (gewijd) had, met geldelijke oogmerken: „Verscheidene waren kleermakers, steenhouwers en andere ambachtslieden. Ik ben er zeker van — zeide hij — dat het grootste gedeelte niet bekwaam is om een fatsoenlijk huishouden te besturen".

Burke voegt hierbij: „Juist de woeste taal van deze ongeletterde mannen deed het puritanisme kracht winnen om later de zoolang in eere gehouden monarchie des rijks op heiligschendende wijze onder den voet te halen."

Wat godsdienst kan er inderdaad heerschen in een kerk, waarvan het opperhoofd, eene wispelturige vrouw, zelve geen godsdienst bezat? Burke verklaart: „Wat den godsdienst van Elisabeth betreft, na het zorgvuldigst onderzoek, na het doorvorschen en overwegen van ieder document en boek van daden en gezegden, gedenkschriften, staatsstuken en wat al meer, heb ik nooit zekerheid kunnen verkrijgen, *dat Elizabeth een godsdienst had*".

Hoe meer men, uit zuivere en onpartijdige bronnen, de geschiedenis van Engeland bestudeert, hoe vaster de overtuiging in ons wordt van Burke's woord, dat de geheele Engelsche Reformatie niets anders was dan een werk van politiek en van geweldigen dwang: „*The English Reformation was an affair of statepolicy and violent coercion*".

Nu stellen wij ten slotte de vraag: welk een indruk moet deze beweging, deze geschiedenis, waarvan hij een voornaam gedeelte beleefde, gemaakt hebben op den genialen geest van Shakespeare? En, om ons hier niet in ijdele hypothesen te verliezen, vragen wij: wat is uit zijne werken, omtrent dezen indruk te leeren? Hier kunnen wij zeer kort wezen. Want de eenige *zekere* uitlating omtrent dit gewichtig punt moet dan zijn de bekende puriteinsche kanselgalm: „*God shall be truly known!*"

De geweldige grootheid der reformatie beweging, gelijk de nieuwere schrijvers ze ons voorstellen, de werkelijke grootheid van Shakespeare's machtig en alomvattend genie in aanmerking genomen, is deze uitkomst inderdaad uiterst zuinig te noemen, aangenomen nog, dat deze leugen-profetie werkelijk van 's dichters hand is. Maar zoo kunnen wij gemakkelijk begrijpen, dat de heer Bernays den grooten dichter geenszins als een „*Vorkämpfer des Protestantismus*" erkennen wil. Dat wil zeggen niet als een „*bewussten Vorkämpfer*" [1]).

[1]) „Und wir? Wollen wir Shakespeare etwa zum bewussten Vorkämpfer des Protestantismus weihen? Das bleibe fern von uns!" *Shakespeare, Jahrbuch, I,* 299.

Dan een *onbewussten?* Dit moet wel zoo wezen; want even verder zegt de schrijver, dat Shakespeare zijn rijk aandeel had in de zegeningen, die het Protestantisme den Germaanschen volkeren aanbracht [1]).

Wij mogen ons echter door groote woorden niet laten afschrikken. Wij hebben hier te doen met de zegeningen, door de Hervorming *in Engeland* aangebracht. En, na hetgeen wij van deze „zegeningen" gezien hebben, moge men 't ons niet ten kwade duiden, dat ze ons wat verdacht voorkomen. Wij zouden wel eens, meer in 't bizonder, aangetoond willen zien, waar en waarin Shakespeare zijn rijk aandeel in die zegeningen gehad heeft. Wij lezen immers nergens, dat de dichter zich met de goederen van kerken of armen, uit een katholieken tijd, verrijkt heeft, of dat hij een of andere staatkundige positie heeft nagestreefd. Burke zegt ons toch, dat de Engelsche Hervorming was een *„revolution in property"*, en een *„affair of statepolicy"*.

Wij mogen besluiten: *indien* Shakespeare ook al met een enkel woord den lof verkondigd heeft der Reformatie in zijn vaderland, deze Reformatie heeft hem toch niet kunnen inspireeren bij het scheppen zijner onvergankelijke gedichten.

Wij mogen besluiten: *indien* inderdaad het vijfde Bedrijf van *Hendrik VIII* door Shakespeare geschreven is, en wel met de duidelijke bedoeling om de Reformatie te verheerlijken, dan moeten wij toch zeggen, dat, ook uit letterkundig oogpunt, de dichter slecht geslaagd is. Gelijk het vierde Bedrijf de schoonste en edelste verzen bevat en een der treffendste tooneelen mag genoemd worden, die ooit door den dichter geschreven zijn, zoo is het vijfde Bedrijf, door den slechten samenhang met het stuk en door al zijn platheden een der minste van al zijne stukken.

---

[1]) „Durchdrungen von den ewigen Heilswahrheiten des Christenthums hat Shakespeare von den Segnungen, welche der Protestantismus den germanischen Völkern brachte, seinen reichen Antheil dahingenommen." *Ibid.*

Het is naar waarheid gezegd, dat hier het genie van Shakespeare met Catharina van Arragon verschijnt en verdwijnt.

Wij mogen besluiten: *indien* Shakespeare werkelijk de auteur is van het geheele vijfde Bedrijf, dan mogen wij hem niet meer dat edele karakter toekennen, dat tot nog toe de algemeene sympathie verworven heeft; dan is deze daad van hem gelijk te stellen met de perfidieën van een John Foxe, en erger. Wij behooren hier nog bij te voegen: *indien* Shakespeare werkelijk deze verzen geschreven heeft, dan is deze verheerlijking der Reformatie in groote tegenspraak met zijne ideaalste scheppingen, die van het innigst katholieke zieleleven gloeien; in strijd met zijne voorstelling van katholieke en protestantsche geestelijken, daar de eersten steeds met onderscheiding, zoo niet met eerbied zelfs, door hem behandeld worden, terwijl hij de anderen op de vermakelijkste wijze aan de bespotting zijner hoorders overlevert; in strijd met de voortdurende als 't ware spontane uitingen en juiste kennis van de gebruiken en zienswijzen der Katholieke Kerk, „*the spontaneous breathings of a Catholic soul*", zooals een niet-katholiek schrijver ze noemt [1]).

Moeten wij dan aannemen, dat de dichter roomsch-katholiek was? Naar mijne meening valt hierover met historische zekerheid niet te beslissen. Zelfs het bericht „*he died a papist*", ik moet het toestemmen, is lang zulk een zeker bewijs niet als het den heer Rio voorkomt. Zoo iets werd van anderen ook gezegd, die toch zeker, wat zij ook mogen geweest zijn, geen katholieken waren. Het puriteinsche fanatisme schold alles papist wat niet puriteinsch was. Sommigen werden van papisme en puritanisme beiden verdacht. Toch blijft het opmerkelijk, dat in de bedoelde aanteekeningen van Ward's dagboek staat: „hij *stierf* als papist". Maar hierover zullen wij niet redekavelen. Met zekerheid kunnen wij aannemen, dat Shakespeare geen puritein was; dat hij de

[1]) George Wilkes in zijn werk: *Shakespeare from an American point of view.*

katholiek was, gelijk de heer Rio hem voorstelt, kan ik niet aannemen, maar evenmin kan ik in hem den „unbewussten Vorkämpfer" van het Protestantisme erkennen. Wellicht is de aannemelijkste hypothese nog die van Chateaubriand, maar dan met bijzonderen nadruk op de eerste woorden: „Shakespeare s'il était quelque chose était catholique".

Doch ik heb de pen niet opgevat om een pleit te voeren voor het katholiek-zijn van den dichter. Ik heb slechts willen aantoonen, hoe de onpartijdige studie van de geschiedenis zijner dagen een helderder licht kon werpen over de onsterfelijke zangen van Avon's zwaan. Met een weinig dier kennis toegerust, is het mij reeds mogen gelukken sommige moeilijke of onduidelijke plaatsen op te helderen [1]). Een betere kennis der geschiedenis zal ook menige onzinnige, onnoozele en valsche verklaring wegruimen en er betere voor in de plaats stellen. Omtrent het geheele zieleleven des dichters, in verband met zijne werken, zal een meer bevredigende verklaring kunnen gegeven worden. Zouden wij bijv. de sombere stemming, waarin zijn grootste meesterstukken geschreven zijn, niet gemakkelijker en grondiger kunnen verklaren in het licht der ware geschiedenis dan tot nu toe geschied is?

Doch dit punt verdient, even als verscheidene andere, die wij slechts even hebben aangeraakt, wel eene afzonderlijke bespreking, waarvoor, laten wij hopen, zich wel eens eene geschikte gelegenheid zal voordoen. De studie van Shakespeare is in ons vaderland nog slechts in haar aanvang; van katholieke zijde is nog zeer weinig belangstelling getoond. En toch zal niemand mogen ontkennen, dat deze studie voor onze vaderlandsche letterkunde, vooral in de tegenwoordige omstandigheden, van het grootste belang mag beschouwd worden.

F. J. Poelhekke.

[1]) Zie *De Katholiek*, Febr. 1886, blz. 130. Een dezer verklaringen is door Dr. Burgersdijk in de *„Verbeteringen en Bijvoegsels"* van het laatste deel zijner Shakespeare-vertolking met instemming vermeld.

BOEKBEOORDEELING.

Het jaarboekje van Alberdingk Thijm. Almanak voor Nederlandsche Katholieken, onder redactie van J. C. Alberdingk Thijm en Jan F. M Sterck. Ao. Di. 1894. Amsterdam, C. L. v. Langenhuysen.

Geene „aankondiging" van dit keurig en hoog verdienstelijk jaarboekje geven wij. Neen! Alle vrienden van vaderlandsche kerkhistorie en letterkunde is dit nieuwjaarsgeschenk reeds bekend, en met blijdschap wordt jaar aan jaar zijn komst tegemoet gezien. De belangstelling in Thijm's Almanak voor Nederlandsche katholieken is na 't nieuwe opschrift, dat zijn jaarboekje heeft ontvangen, geenszins verminderd, maar dank de waardige zorgen der geëerde redactie, veeleer vermeerderd!

Maar is „boekaankondiging" hier ongeplaatst, een woord van warme waardeering verdient de redactie, om de keurige keuze uit de stoffen, die haar werden aangeboden, de zorgzame wijze, waarop de verschillende onderwerpen gerangschikt zijn, en den helderen en schoonen druk van dit jaarboekje; en met de geachte redactie verdienen allen, die dit jaar tot de samenstelling hebben bijgedragen, oprechte waardeering.

Met zorg is de kalender bewerkt en met vreugde hebben wij de herinneringsdagen, die in den vorigen jaargang achterwege waren gelaten, wederom in dezen aangetroffen. Luisterend naar eene opmerking van Deken J. J. Graaf, die aan de uitgave van 1893 een waardeerend woord in dit maandschrift schonk, heeft de redactie de herinneringsdagen opnieuw opgenomen en zich vooral, doch gelukkig niet geheel, bepaald bij de jaren sedert de herstelling onzer hiërarchie. Ook gewichtige historische dagen uit onze Nederlandsche kerkgeschiedenis worden ons medegedeeld; dankbaar zijn wij hiervoor; als katholieken van Nederland doet 't ons aangenaam aan door deze aanwijzing de geschiedenis onzer katholieke vaderen voor den geest te mogen roepen; alleen hopen wij een volgend jaar de reeks der

herinneringsdagen uit onze oude kerkelijke geschiedenis met eenige anderen te zien toenemen; b. v. op 5 Juli: marteldood van den H. Bonifacius en diens gezellen te Dokkum Ao. Di. 754; op 9 Juli: marteldood van den H. Leonardus en diens gezellen te Brielle Ao. Di. 1572. Ook zagen wij gaarne bij 't vermelden der Aartspriesters het kerkelijk district aangegeven, waar deze werkzaam waren; 't is een geringe moeite dit even, desnoods met een afkorting, aan te geven, hierdoor wordt de kalender meer historisch.

De samensteller der gedenkdagen, hoe nauwkeurig anders, heeft een kleine fout begaan bij zijne aanteekening op 28 Mei; daar wordt de dood van Frederik Schenck van Toutenburg genoemd en wel in 't jaar 1561. Volgens de *Batavia Sacra* (Pars II, 14) is Frederik Schenck Aartsbisschop geworden op den 13en November van 1561 en volgens de *Historia Episcopatuum* (*Hist. Epis. Ultraject.* p. 40) is hij gestorven op den 25en Augustus van 1580.

Alvorens wij 't „Mengelwerk" of den inhoud der bijdragen openslaan, ontmoet ons oog eenige puntige dichtregelen van Dr. Schaepman aan den heer Jos. Alb. Alberdingk Thijm en vrouwe Alberdingk Thijm—Kerst. Deze versregelen werden samengesteld voor het personeel der firma C. L. van Langenhuysen bij gelegenheid van den zilveren bruiloft van Alberdingk en diens echtgenoote; onmiddellijk daarna volgt een album-versje van de hand van Alberdingk Thijm zelven. Deze beide stukjes poëzie met de feestrijmen van Alberdingk aan pastoor Brouwers geven wederom eenige nieuwe gegevens voor eene waardige biographie van Dr. Jos. Alb. Alberdingk Thijm. Moge de geëerde redactie nog steeds voortgaan met fragmentarische herinneringen uit dit rijke leven aan te bieden, opdat eenmaal in al zijn breedte, met alle passende lijnen en kleuren, een waar levensbeeld van dezen grooten en in waarheid katholieken letterkundige worde ontworpen en uitgevoerd. Want zoodanig een en geen ander levensbeeld verdient Dr. Jos. Alb. Alberdingk Thijm.

Slaan wij de verschillende bijdragen open, dan krijgen wij de pennevruchten van meerdere oudere met roem bekende schrijvers en dichters te genieten; maar daarnaast ook van eenige jongeren, die op den raad van Dr. Schaepman (*Het Centrum*, 10 Jan. 1893) hun openbaar leven in de letteren willen aanvangen onder den waardigen letterkundigen kring, door Alberdingk Thijm gevormd.

De reeks van historische bijdragen wordt geopend door den hoogst verdienstelijken geschiedvorscher H. J. Allard. S. J. Reeds vijf en twintig jaar geleden, in den tweeden jaargang der *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied*, gaf pater H. J. Allard, onder den titel: *Charlotte Flandrina van Nassau*, eene levensschets en de bekeeringsgeschiedenis van deze dochter des Zwijgers. Dank den blijden vooruitgang der geschiedvorsching is 't hem thans gegeven een veel duidelijker beeld van deze kathliek geworden en innig vrome dochter des Zwijgers te ontwerpen.

In deze nauwgezette studie zien wij opnieuw een beeld van den Zwijger ontworpen, zooals de navorschingen van pater Allard hem reeds hebben doen kennen: den man, wien de godsdienst alleen dienstig was tot politieke doeleinden. Met den Zwijger wordt ons nauwkeurig Charlotte van Bourbon, de dochter van Lodewijk II, hertog van Bourbon-Montpensier, geteekend, de trouwelooze „Abbesse de Jouarre". Wij leeren 't leven van deze vrouw van alle zijden kennen: haar opvoeding in de eerste kinderjaren onder haar calvinistisch gezinde moei, Louise de Longwy-Givry „Abbesse de Jouarre", wie zij op jeugdigen leeftijd opvolgde; haar roofzucht bij 't verlaten der Abdij van Jouarre, haar openbaren overgang tot 't Calvinisme te Heidelberg, aan 't hof van den paltsgraaf Frederik III, haar zoogenaamd huwelijk met Willem den Zwijger te Brielle, — karakteristiek wordt de puriteinsche bruiloftsviering te Dordt, zonder dans, met een geuzenliedeken opgeluisterd — haar azen op 't bezit van kerkelijk goed tijdens 't huwelijk met den Zwijger.

De bestemming der dochters uit hooge geslachten voor de rijk voorziene abdissentafels en de calvinistische gezindheid van meerdere hooge kloostervrouwen uit die tijden geven ons in deze studie een denkbeeld van den weinig kloosterlijken geest, die toen in vele kloosters, vooral in vrouwenkloosters, van Frankrijk heerschte, en duidelijk blijkt ons, dat de dochters van Frankrijk's eerste geslachten, die in de kloosters veelal haar opvoeding genoten, daar al te dikwerf van haar jeugd af onder ongelukkigen invloed stonden.

Ook (Charlotte) Flandrina van Nassau, eene der dochters van Charlotte van Bourbon en Willem den Zwijger, naar wie deze bijdrage genoemd is, geraakte in haar jeugd, na den dood harer moeder, onder dien verderfelijken invloed, maar door een wonderbare leiding van God werd zij reeds vroegtijdig daaraan onttrokken.

Haar geboorte en calvinistisch doopsel te Antwerpen, haar komst in Frankrijk, haar eerste opvoeding in de abdij van Paraclet bij Quincey onder de leiding der calvinistisch gezinde Joanna van Chabot, haar verdere opvoeding onder toezicht van haar tante Joanna de Bourbon-Montpensier, de waarlijk katholieke abdis van Jouarre en van 't H. Kruis te Poitiers, worden ons met alle nauwkeurigheid beschreven. Had de schoone ziel van Flandrina zich reeds kort na hare komst te Jouarre aangetrokken gevoeld tot den katholieken godsdienst, bij 't aanschouwen van de aangrijpende en plechtige koordiensten van Allerheiligen en Allerzielen in de klooster-kapel te Poitiers, waar haar tante haar om wijze redenen weldra plaatste, opende zich geheel vrijwillig hare schoone ziel voor 't ware geloof; als een heilige christin groeit zij op en, ouderloos geworden, verkiest zij Christus tot haar bruidegom voor geheel haar leven. En zoo heilig heeft zij den kloosterstaat beleefd, dat zij later geprezen wordt als „de spiegel der religieuse zielen".

De voorzichtige wijze, waarop Flandrina tot 't katholiek geloof overging, hare volle vrije keuze van 't religieuse leven, waarbij door haar en haar tante Joanna, de abdis, zoovele moeielijkheden te overwinnen waren, worden ons treffend en los beschreven; de heerlijke dichtregelen van Neêrland's grootsten poëet uit de *Kloosterstatie* en de *Maeghdepalmen* geven aan dit laatste gedeelte eene bijzondere bekoorlijkheid.

Met een gevoelen van ware dankbaarheid hebben wij deze studie over Flandrina van Nassau gelezen en wij wenschen vurig, dat 't pater Allard gegeven zij een volgend jaar 't tweede gedeelte aan te bieden. Uit den aard der behandeling volgt, dat dit tweede gedeelte, de heldhaftige deugden van Flandrina als abdis van 't H. Kruis te Poitiers, die haar den eerenaam gaven van „spiegel der religieuse zielen", door 't aantrekkelijke der stof nog in hoogere maie de aandacht der lezers zal boeien dan 't eerste gedeelte dezer bijdrage.

Een tweede historische bijdrage heeft tot opschrift: *Vergezichten van Katwijk's duin.* Wij willen deze bijdrage opvatten gelijk zij is: een' blik in de historie bij een aangenaam tochtje door de duinen. Als men op zulk een wandeltocht een blik werpt in de historie, dan is het oog moeilijk zoo helderziend, dat het in eens zelfs alle groote trekken waarneemt; vandaar begrijpen wij, dat in de krach-

tige beschrijving van den inval der Noormannen in ons vaderland aan 't zienersoog de toch in waarheid gewichtige gebeurtenis: de marteldood van Sint Jeroen op den 17en Augustus van 't jaar 850, ontgaan is.

Deze bijdrage, frisch van opvatting en in vloeiende taal geschreven, is vooral belangwekkend door eenige mededeelingen uit 't oude Friesche recht. De vrienden der historie zouden echter gaarne de bron zien aangegeven, waaruit de schrijver zijn berichten over de Friesche wetten geput heeft.

Eene derde historiche bijdrage is geleverd uit de welversneden pen van professor J. A. de Rijk en geeft ons het slot van zijne studiën over 't Ursulinnen-klooster en Pensionnaat *Jerusalem* te Venray, die met graagte gelezen zijn en alom levendige waardeering hebben gevonden.

Door een geheel bijzonderen samenloop van omstandigheden is de schrijver in staat den sluier voor een groot deel op te lichten, die 't leven dezer bruiden Gods voor de wereld verbergt. Professor de Rijk leidt ons in dat verborgen leven binnen en laat het met hem waardeeren en genieten. Hij schetst ons dat leven in dagen van zoete en hemelsche vreugde: de oprichting en inzegening der Grot van Lourdes, 't feest der 40-jarige professie en van 't 40-jarig bestuur van Mère Pélagie — hoe worden bij die laatste feestviering meerdere tafereelen uit 't leven van de H. Angela ons met allen eenvoud en schoonheid voorgesteld en hoe treffend wordt de stichting en bloei van 't klooster te Venray samengeweven met de heerlijke vruchten van den arbeid der H. Angela Merici. Hij schetst ons ook dat verborgen leven in dagen van beproeving en lijden: den plotselingen brand dáágs vóór 't gouden feest der stichting, het overlijden van de zoo hoog geachte en door allen, maar vooral door de zusters, zoo innig beminde Mère Pélagie. Zoowel uit de droevige als uit de vreugdevolle dagen leeren wij 't verborgen leven dezer kloostermaagden kennen en waardeeren als een leven, wat de wereld, helaas! niet kent, maar wat met 't goud der wereld niet te koopen is.

In dit tafereel heeft ons menige persoonsbeschrijving buitengewoon getroffen. Mag men zeggen dat iedere persoon sprekend geteekend is, vooral geldt dit van de beelden, die hij ons ontworpen heeft van Mère Pélagie en Pater Laumen. Schetst hij in een bepaald

daartoe gekozen hoofdstuk Mère Pélagie als een vrouw vol geestkracht, wier geest nimmer afwezig, maar altijd werkzaam en tegenwoordig was, als eene religieuse van den echten stempel, uit de studie zelve rijst zij voor ons oog in al haar ware grootheid op. Het hoofdstuk, wat hare laatste ziekte en haar dood beschrijft, leest men, om 't nimmer meer te vergeten. Hoe ook treedt in de kleine beschrijving van pater Laumen deze eerbiedwaardige en nederige zoon van St. Franciscus levend voor ons ten tooneele. Niemand leest deze persoonsbeschrijving, of hij heeft 't zegenend rondgaan van dezen eenvoudigen kloosterling met eigen oogen aanschouwd.

De hoofdgedachte van deze laatste bijdrage over 't Ursulinnenklooster en pensionaat te Venray, de tallooze bijzonderheden, die ons hier worden medegedeeld en allen in elkander grijpen en zich nauw aansluiten bij de hoofdgedachte, de keurig afgewerkte zinnen, de edele en liefelijke poëzie, die ons bij de verschillende feesten binnen 't klooster als muziek in de ooren klinkt, maken deze bijdrage tot een waardig slot der geschiedenis van Venray's klooster. Wij willen onze beschouwing over deze schoone pennevrucht van prof. J. A. de Rijk sluiten met den wensch, dat de verschillende gedeelten weldra in één geheel afzonderlijk mogen verschijnen, om in nog breeder kring verspreid en genoten te worden. Ook voegen wij den wensch hierbij, dat de professsor in volgende jaren, al is zijne lievelingstudie over Venray thans voltooid, al zullen ook wij „Jerusalem" nooit kunnen vergeten, met andere vruchten van zijne vele letterkundige gaven dit jaarboekje tot een sieraad zal willen blijven.

Eene vierde bijdrage van historischen aard troffen wij aan onder den titel: *Pastoor Brouwers.* † 3 *Maart* 1893. Ten aandenken, door J. C. Alberdingk Thijm. S. J.

De geleerde zoon van Dr. Jos. Alb. Alberdingk Thijm ziet een leemte in de veelzijdige hulde, die kort na den dood Pastoor Brouwers geschonken werd. Deze leemte, die slechts ten deele voor de historie is aangevuld door A. J. Flament en Mathilde in de *Katholieke Illustratie* wil hij geheel aanvullen. Door persoonlijke herinneringen en nauwkeurige inlichtingen van pastoor Brouwers' kapelaan, den weleerw. heer H N. Colla, en van meerdere vertrouwbare vrienden van dezen overleden priester weet de schrijver ons een heerlijk beeld te schetsen van pastoor Brouwers als christen en als priester.

Treffend is het om te zien, hoe „deze man, die zich zoo thuis gevoelde op groote vergaderingen, in geleerde gezelschappen, op druk bezochte congressen van kunst en wetenschap, zich nog meer thuis gevoelde in de eenzaamheid, in de eenzaamheid van 't H. Sacrament". Wij zien, hoe deze priester in een veelzijdig werkzaam leven voor kunst en wetenschap ook tijd heeft weten te vinden, om de belangen van zijne eigene ziel zoo te behartigen, dat hij ook daarin anderen ten voorbeeld was en blijft. Van mijne jeugd af heb ik persoonlijk dikwerf over pastoor Brouwers hooren spreken, maar nooit anders dan met den hoogsten lof over zijn innig godvruchtig leven en zijn teedere zorg voor de hem toevertrouwde kudde. Toen ik bij de verschijning van dit jaarboekje 't levensbeeld mocht zien van pastoor Brouwers als christen, priester en pastoor, was mijn uitroep: ja, zoo en niet anders was pastoor Brouwers!

Ik wil hier even eene persoonlijke herinnering mededeelen: ook op reis, wanneer hij na 't behandelen van een of ander wetenschappelijk onderwerp als lezing soms eerst laat zich ter ruste kon begeven, was hij 's morgens vroeg aanwezig, en met dezelfde rust en kalmte bereidde hij zich tot de H. Mis voor, droeg hij haar op, volbracht hij zijn dankzegging als in 't stille en rustige Bovenkerk. Hiervan was ik persoonlijk getuige te Delft en te Rotterdam.

Op dezen priester mag men de woorden, waarin de H. Schriftuur den lof van een „kuisch geslacht" verkondigt, toepassen: „Is het tegenwoordig, men volgt het na; is het van ons weggegaan, men voelt er het gemis van; en het zegepraalt, voor eeuwig gekroond" (Sap. IV, 2).

De schrijver zal 't doel, wat hij zich heeft voorgesteld bij het schrijven van deze levensschets, geenszins missen. Bij de lezers wordt ongetwijfeld hoogachting en sympathie gewekt voor de meer dan gewone priesterlijke godsvrucht en deugd van pastoor Brouwers, zaliger gedachtenis.

Na de bijdrage over pastoor Brouwers volgt als historische behandeling: *Kloostergebouwen in de Middeleeuwen. De Abdij te Egmond, door Dom. W. van Heteren* (met afbeelding).

Ofschoon 't opschrift van dit opstel ons zou doen vermoeden, dat wij hier meer in 't voorbijgaan iets te lezen zouden ontvangen over de abdij te Egmond, geeft echter de schrijver ons op verrassende wijze eene heerlijke en ook, wat de zaak betreft, eene volledige

studie over Egmond's abdij. De behandeling dezer studie is nieuw, want zoo uitgebreid als deze geleerde Benedictijn Egmond's abdij behandeld, is zij door niemand behandeld. Wij ontvangen een volledig verslag over 't ontstaan en de inrichting dezer abdij, over de bestemming der verschillende kloostergebouwen. In deze beschrijving munt vooral uit het gezicht, wat wij in de eenmaal zoo beroemde kloosterkapel krijgen; de schrijver voert ons daarbinnen, laat haar zien in haar geheel en al hare onderdeelen; ons oog aanschouwt heerlijk beeld- en glaswerk; onze voet betreedt den vloer, waarin de lichamen der Hollandsche graven en gravinnen en der eerbiedwaardige abten en kloosterlingen rusten: wij fluisteren zachtkens *requiescant in pace!*

Nadat de schrijver ons deze eenmaal zoo fiere en luistervolle abdij van Holland heeft laten aanschouwen, deelt hij ons haar verwoesting mede, in 1573; en met kinderlijke piëteit, een zoon van den H. Benedictus waardig, behandelt hij de geschiedenis van iederen steen, van iederen duim gronds, die eenmaal 't eigendom was van dit heerlijk erfgoed van Benedictus' zonen te Egmond.

Met zijn eerste hoofdstuk over de kloosterlijke bouwkunde heeft hij velen lezers een grooten dienst bewezen. Wanneer men bekend is geworden met de inrichting van kloostergebouwen in de middeleeuwen, wordt 't den lezer over 't algemeen veel gemakkelijker den geleerden schrijver te volgen in zijne bewerking en historische behandeling van Egmond's abdij.

Dank zij den schrijver gebracht voor deze, met zooveel zorg en met zooveel ijver bewerkte studie over de abdij van Egmond, eenmaal 't kroonjuweel van de kloosters der Nederlanden.

Eenige weinige en korte opmerkingen zou ik echter (de schrijver geve me daartoe verlof!) gaarne na deze beoordeeling willen laten volgen. Op blz. 204 lees ik: „Het eigenlijke kloosterleven, in *communiteit*, ontstond eerst onder den H. Pachomius in de volgende (4e) eeuw". Ik geloof, dat we getrouwer zijn aan de geschiedenis, zoo wij schrijven: onder de HH. Antonius en Pachomius in de 4e eeuw. Want in 't leven van den H. Pachomius (*Vies des Pères, Martyrs et autres principaux Saints*, par Alban Butler, Tom. III, p. 143, Bruxelles, 1847) leest men, dat de H. Antonius reeds twintig jaar vóór den H. Pachomius een klooster gesticht had. Een geschreven kloosterregel echter is 't eerst opgesteld door den H. Pachomius (t. a. p. blz. 142).

Op blz. 206 staat: „Het is algemeen bekend, dat het gebruik van torens naast of op de kerkgebouwen te plaatsen *wel niet hooger dan tot de 7e eeuw* opklimt". Ik zou liever schrijven: 't gebruik van torens klimt *zeker* tot de 7e eeuw op; want volgens eene afbeelding van Utrecht, te vinden in de *Historia Episcopatuum* (Tom. I: *Historia Episcopatus Ultrajectensis*), had de Sint Thomas kapel aldaar in 1690 een toren met galmgaten; en als eene kleine opmerking voor bl. 207 zij hier vermeld, dat deze toren een' vierkantigen vorm had.

Hebben wij met levendig genoegen de verschillende historische bijdragen doorgelezen, dan worden we in dit jaarboekje aangenaam verrast door eene studie van archaeologischen en liturgischen aard met den titel: *Onze dierbare dooden. Gebruik en misbruik*, door J. J. Graaf.

Een hoogst belangrijke studie voor den tijd, door ons beleefd, krijgen we hier te lezen. Ergerlijk voor den nadenkenden christen is de overdrevene zucht tegenwoordig, vooral in de groote steden heerschend, om de dooden met vele kransen en bloemen grafwaarts te dragen; soms is 't zwarte kleed, dat de lijkkist dekt, geheel aan 't oog onttrokken; ja, 't gebeurt zelfs, dat er voor den lijkwagen een expreswagen moet uitrijden, om de bloemkransen te dragen. De speculatie-geest onzer dagen werkt, om wille van 't lieve geld, deze heidensche mode krachtig in de hand.

Wat in de eerste christen tijden passend en vol zin was, is thans niet onvoorwaardelijk aan te bevelen. Mocht men toen over 't algemeen den dood beschouwen als eene zegepraal na den kampstrijd, was de dood 't overwinningsfeest voor den martelaar, mocht men daarom met volle handen bloemen strooien op diens lichaam, de tijden zijn veranderd. Na den strijd beleefde de Kerk vreedzamer dagen, en nu verkreeg de dood wederom zijn ernstig karakter; wij worden aan Gods gestrenge oordeelen herinnerd over 't leven, dat ons geschonken werd, en daarom passen thans veeleer teekenen van rouw en boete.

Twee gevallen echter zondert de schrijver uit. Op 't gezag van 't *Rituale Romanum* mag men om 't hoofd van 't kind, dat voor de jaren des verstands uit 't leven is gescheiden, een kransje van geurige bloemen vlechten. Ook wil de schrijver toestaan, dat men 't geslotene kistje met eenige bloemen versiert. En als een oud

christelijk en ook oud hollandsch gebruik mag men uit hoogachting voor kuischheid en eerbaarheid een kransje bloemen, vooral 't zinrijke kransje van maagdenpalm, nederleggen op 't lijkkleed, wat een ongehuwde dekt, inzonderheid, wanneer deze in 't leven Gods bruid of gewijde dienaar was. Buiten deze twee gevallen beschouwt hij, en wij met hem, de lijkkransen als wereldschen en ijdelen pronk.

Wijdt de schrijver in deze studie zijne aandacht aan de kerkhoven, dan wil hij deze, naar aloud christelijk gebruik, met cypressen en andere immer-groene boomen en planten matig versierd zien, maar hij veroordeelt met *De Standaard* de verandering der kerkhoven in lustwaranden en verheugt zich, dat de ernst der plaats bij de katholieke kerkhoven is bewaard gebleven. Ook staat de schrijver toe, dat men, om zijne droefheid, dankbaarheid en liefde uit te drukken, een enkel plantje of bloempje plaatst op 't graf der overledenen. Maar ook dan ziet hij gaarne, zooveel mogelijk, de christelijke oudheid geraadpleegd en planten gekozen van kruidige en geurige soort, bloemen, bescheiden van vorm en kleur. Wil men dergelijke bloemen leeren kennen, dan raadplege men slechts even deze studie. Den wansmaak, die tegenwoordig, hoe langer hoe meer in gebruik komt en onze kerkhoven ontsiert met ijzeren, zinken en porceleinen bloemen en kransen, al dat rammelend goedje, verwerpt de schrijver, als man van goeden smaak, met 't grootste recht ter wereld.

Wij wenschen den schrijver met deze studie over onze dierbare dooden een groot succes; ja moge weldra alle heidensch vertoon verdwijnen en de christelijke eenvoud der middeleeuwen bij de begrafenissen wederkeeren. Vol hoop zien wij — St. Jacob behoede ook dit jaar zijn naamgenoot! — eene nieuw bijdrage van deze hand te gemoet over grafmonumenten en andere onderwerpen, die betrekking hebben op onze dierbare dooden.

Uit „oude papieren" ontvingen wij eenige belangrijke mededeelingen.

De, helaas! ontslapen archivaris, prior Welvaarts, ons vooral bekend om zijne degelijke studiën over de Abdij van Postel, schonk ons een trouw afschrift van een charter van Otto, graaf van Gelderland, waaruit ons blijkt, dat door hem vrije doortocht door het graafschap van Gelre aan de Praemonstratensen verleend werd. Dit

charter, uit 't begin der dertiede eeuw, is in bijna nog geheel ongeschonden staat aanwezig in 't klooster-archief van Postel.

Als een aanvulling tot het opstel over Amsterdamsche boekdrukkers en Amsterdamsche boekverkoopers, door Mr. de Roever in *Oud Holland* geschreven (1884, bl. 202 vv.) ontvangen wij, door bemiddeling van pater A. van Lommel, eenige belangrijke getuigenissen over den vermaarden Amsterdamschen prenter en boekverkooper Harman Janssen.

J. F. M. Sterck sluit „oude papieren" met eenige aanhalingen uit het *Journal des voyages de M. de Monconys* over schuilkerkjes. Hieruit zien wij, op wat wijze onze goede voorvaders in de vrije republiek hun godsdienst mochten waarnemen: heimelijk, in een burgerhuis en slechts bij twee tegelijk in of uitgaande, om niemand te hinderen en de aandacht niet te trekken.

De verschillende bijdragen in proza worden in dit jaarboekje aangenaam afgewisseld door kleinere of grootere gedichten. Als onder de schrijvers in proza troffen wij ook hier meest bekenden aan. Zonnig en vroolijk van tint zijn de versjes van Ant. L. de Rop. — Keurig is 't *Wintergezicht*, door Br. Florentius geschetst. — In den *Vloek van den Engelenburcht* zijn 't woord van een christelijk wijsgeer: „Qui mange du Pape en meurt" en de woorden der H. Schrift, dat God de zonden der vaderen ook in de zonen straft, goed uitgedrukt. — Krachtig en edel zijn de Alexandrijnen in 't gedicht *Rome en de Pauselijke Zouaven*, door Mevr. Bongaertz-Smeets. — In de versregelen *Ter gedachtenis aan Mgr. F. X. Rutten* door W. de Veer S. J. is eene waardige karakterschets van den beminden deken en pastoor van Sint Servaas te Maastricht gegeven. De trekken van zijn liefelijken geest aanschouwen we. — Blijde en lustige versjes gaf Willem van Linde ons te lezen. Moeder de Gans wil gaarne in 't geestig versje aan Roodkapje zijn faux rime „gebakje" op „Roodkapje" vergeven. — Schoon heeft A. C. van Roermond eene liefelijke legende uit 't leven van de H. Theresia gegeven. De versjes zijn geknipt voor deze legende. — Grootsch is de opvatting van 't gedicht *Beatrix*, door Eduard Brom. Beatrix! een engel van hemelsche poëzie, die de edelste poëzie 's dichters ziel instort. Dit schoon gedicht is echter voor slechts weinigen te genieten. Moge de bezongene Beatrix dezen rijk begaafden dichter nog menig verheffend lied ingeven en hem Neêrland's schoone taal, naar Vondel's

geest, steeds meer leeren kennen en liefhebben. — Alphonse de Leythe gaf ons ook dit jaar weder eene proeve van zijn dichterlijk talent. De vergelijking van kardinaal Lavigerie en diens zwarten kruistocht met den kruistocht, eenmaal door den H. Bernardus gepredikt, is goed opgevat, niet minder ook de tegenstelling van onze eeuw met de eeuw van Godfried van Bouillon. Dit schoone sonnet, waarin de historie leeft, zal met aandacht door velen gelezen worden.

Een laatst woord over de poëtische bijdragen willen wij wijden aan de gedichtjes van Siegfried, een jeugdig en ons onbekend dichter, die ware dichtergaven van den hemel heeft ontvangen. Een klein gedichtje *Hoogste Poëzie*, 't beminlijkste liedje, dat ik in dezen bundel heb aangetroffen, wil ik hier aanhalen:

„Is Poëzie de zang van 't harte dat bemint,
Dan zijt gij 't schoonst gedicht, o moeder met uw kind!

Maar dan is 't hooglied van der heemlen poëzie
De zoete Moedermaagd met Jesus op haar knie".

De jeugdige Siegfried blijve steeds getrouw aan de poëzie, maar moet zich niet door den zwaarmoedigen geest onzer tegenwoordige dichters en schilders laten beheerschen. Hij kieze blijdere onderwerpen dan „*Weemoed*", „*Onrust*", „*Troost*". In 't jeugdig dichterhart moet geen somberheid leven!

Wij sluiten thans onze beoordeeling, maar wij geven geene aanbeveling: „Goede wijn behoeft geen krans". Alleen willen wij onzen innigen wensch uiten, dat men ook in 't *Jaarboekje* steeds werkzaam moge blijven, om historische personen en gebeurtenissen uit onze oude hollandsche kerkelijke geschiedenis als onderwerpen ter behandeling uit te kiezen. De geschiedenis van Neêrland's katholieken uit 't laatst der middeleeuwen en tijdens de reformatie dient tot eer onzer vaderen door de zonen hersteld en van alle valsche voorstellingen gezuiverd te worden.

J. H. A. Thus.

The Glacial Nightmare and the Flood, being a second appeal to common sense from the extravagance of some recent geology. Bij Sir Henry Howorth K. C. I. E., M. P., F. R. S., F. G. S. etc. 2 vols London, 1893.

Wij maken van een overblijvende bladzijde gebruik om even de aandacht onzer lezers te vestigen of bovenstaand werk van een bekend Engelsch geoloog, dat waarschijnlijk doodelijk zal blijken voor de ijstijden-theorie, die een halve eeuw geleden door een weinig bekend Duitsch natuurkundige, Schimper, geopperd werd en sedert door beroemde geologen breed is uitgewerkt en vrij algemeen vertrouwen heeft verworven in de wetenschap.

Reeds in 1887 gaf Howorth een werk uit getiteld: *The Mammoth and the Flood* — waarvan men eene samenvatting kan vinden in de onlangs verschenen studie van Alois Triszl: *Sündflut oder Gletscher*, (S. 89-102) — dat de grondslagen der theorie ondermijnde. Maar ofschoon de gevolgtrekkingen van den schrijver zeer waardeerend besproken werden door den voorzitter van de *Geological Society*, den Hertog van Argyll, en over het algemeen veel opzien verwekten, werd de eenmaal gevestigde meening er toch niet aanstonds door omvergeworpen. Dit nieuwe werk echter zal, gelooven wij, afdoend blijken, althans om de algemeene theorie tot locale verschijnselen, gelijk ook thans nog waargenomen worden, te beperken. Een zeer degelijke beoordeeling in de *Quarterly Review* van Januari 1894 (p. 105-128) sluit met de uitspraak, dat het den schrijver gelukt is de weegschaal der waarschijnlijkheid te doen overslaan ten gunste eener werking van geweldige watervloeden — in plaats van gletscher-ijs — als oorzaak der uitgebreide zandbeddingen met zwerfblokken, die in de geologie als diluviale vorming bekend staan. Wij gelooven, dat de geologie daarmede werkelijk van een verkeerd spoor zal afgebracht worden en dat ook de wetenschappelijke berekening van den duur der laatste geologische tijdperken — het plassen met honderdduizenden van jaren en eeuwen is toch al in discrediet — een invloed zal ondergaan, die aan de geschiedenis van den mensch mede ten goede zal komen.

C.

„HET LAATSTE AVONDMAAL"

VAN

LEONARDO DA VINCI.

I.

In het stift, Santa Maria
Delle grazie geheeten,
Was de vrome Pater Prior
In den broederkring gezeten.

„'k Ben zoo even, sprak hij zuchtend,
Van den Hertog weergekomen
En helaas! heb op mijn klaagschrift
Onheilspellend nieuws vernomen.

„Mijne klacht gold Leonardo:
Wil hij ons geduld trotseeren?
Onvoltooid blijft nog zijn kunstwerk,
'tHeilig Avondmaal des Heeren.

„Ach! het had reeds vele jaren
In onze eetzaal kunnen prijken
En der Predikheeren kunstzin
En hun vroomheid laten blijken!

„Zwakke lijnen, flauwe schetsen
Van nauw kenbare figuren
Blijven uit de matte grondverf
Onmeedoogend naar ons gluren.

„Zal het einde 't werk nooit kronen?
Moeten wij dan altijd wachten?
Spot de kunstnaar Leonardo
Met zooveel vergeefsche klachten?

„'t Schijnt zoo. 't Antwoord van den schilder,
Door den Hertog ons gegeven,
Doet van ongeduld mijn harte
En van heil'gen toren beven.

„„Zeg den Prior, sprak de Meester:
Hij is lastig, onbescheiden;
Kunst is aan geen tijd gebonden:
Hij moet dulden en verbeiden!

„„Voor 't genie is werken denken;
't Moet, het kan noch wil zich reppen;
Niet in 't vaardige penseel ligt
Zijn beteeknis, maar in 't scheppen.

„„Mijn verbeelding zoekt twee typen,
— En hoelang moet zij nog zoeken! —
't Eene, dat wij vroom aanbidden,
't Ander, dat wij willen vloeken!

„„Hoe zal ik den Heiland malen,
Van Gods majesteit omschenen,
Zijn van liefde stralende oogen,
Die 't versteendste hart doen weenen?

„„En waar is het Judas-type?
Kan de beeltnis ooit gelukken
Van wie op de wang des Heeren
Den geveinsden kus dorst drukken?

„„Zeg den Prior, sprak de Meester:
Hij is lastig onbescheiden;
Kunst is aan geen tijd gebonden:
Hij moet dulden en verbeiden!" "

't Hoofd gebogen zweeg de Prior,
Hoor! daar luidt men voor de metten;
Allen gaan nu om hun droefheid
Door den koorzang te verzetten.

II.

Feest in 't klooster, blijde stemming!
Droefheid kan in vreugd verkeeren:
Op het pleister van den refter
Prijkt het Avondmaal des Heeren.

Pater Prior met zijn Broeders
Blijft in stillen eerbied staren
Op Da Vinci's grootste kunstwerk,
't Wonderstuk van zestien jaren.

De azuren mantel over 't purper
Van den tabberd omgeslagen,
Zit in 't midden van de zijnen
Hij, die straks het kruis zal dragen.

Zielesmart en medelijden
Zijn op 't zacht gelaat te lezen,
Maar de majesteit eens Konings
Overschijnt geheel zijn wezen.

En het woord van 't brandend harte,
Door geen lijden te verzaden,
Trilt nog op de reine lippen:
„Een van u zal Mij verraden!"

Jesus' hoofd is licht gebogen,
't Oog wil Judas niet aanschouwen,
„Een van u zal Mij verraden",
't Woord doorsnijdt het hart der trouwen.

„Een van u zal Mij verraden!"
Smart heeft dra den schrik vervangen,
Jonas' zoon is opgestoven,
Gloed van gramschap kleurt zijn wangen.

En Joannes, Jesus' lievling
Heeft de handen saamgevouwen,
Blijft weemoedig voor zich staren,
Wil zijn Meester niet aanschouwen.

Judas naast hem, prangt den buidel,
Koude vrees ligt in zijn trekken;
Angstig ziet hij op: zal Christus
't Snoode plan geheel ontdekken?

Schaduw valt op den verrader....
Teekent dat verblinde boosheid,
Zwarte ondank van het harte,
Godvergeten trouweloosheid?

Aller blik en handen vragen
En zij stemmen niet te gader,
Maar Thaddeus wijst op Judas:
„Ziet, daar zit hij, de verrader!"

Niet alleen in licht en kleuren
  Blijft Da Vinci's naam geschreven,
Noch in lijnen en schakeering:
  Zijn gestalten handlen, leven.

Vaardigheid in het penseelen
  Ach, hoe vaak is het gewoonheid!
Leonardo heeft „vereeuwigd"
  't Enkel „oogenblik van schoonheid" [1]).

Pater Prior met zijn Broeders
  Bleef in stillen eerbied staren
Op Da Vinci's grootste kunstwerk,
  't Wonderstuk van zestien jaren [2]).

H. Ermann S. J.

---

[1]) Dr. Schaepman.

[2]) Dit dichtje is eene proeve uit den bundel, die onder den titel: Eene garve, *Dichtstukjes van* H. Ermann, bij *J. v. Leeuwen, Maarsmansteeg Leiden*, het licht ziet.

DE MENSCH.

EENE PSYCHO-PHYSIOLOGISCHE STUDIE.

(*Vervolg van Dl. CIV, blz. 205 vv.*)

VIII.

MISDAAD EN MISDADIGER.

„De school der *anthropologie criminelle* — aldus het rapport van Dimitri Drill op het laatste anthropologisch congres te Brussel (1892) — maakt op de eerste plaats den misdadiger en zijne talrijke typen tot een voorwerp harer ernstige studie". Tegen de ernstige studie van den misdadiger hebben wij hoegenaamd geen bezwaar, maar de vaststelling van hetgeen men door „misdaad" moet verstaan dient toch aan de studie van den misdadiger vooraf te gaan.

't Is toch duidelijk, dat, waar geen „misdaad" erkend wordt, het woord „misdadiger" een zinlooze klank is. Daarom schrijven wij boven ons opstel *Misdaad en misdadiger*, en beginnen wij ons onderzoek naar de waarde der nieuwere theorieën met eenige beschouwingen over misdaad en verantwoordelijkheid [1]).

---

[1]) Met veel vrucht zal de lezer de eerste hoofdstukken van het proefschrift van Dr. Nolens: *De leer van den H. Thomas van Aquino over het recht* raadplegen.

Behalve dit werk gebruikten wij bij onze studie:

Rapports du troisième congrès d'anthropologie criminelle, Bruxelles, F. Hayez. — Lombroso, *L'Huomo delinquente,* Torino, Bocca 1889. — Tarde, *La philosophie pénale,* Paris, Masson, 1891. — Laurent,

Eene daad, welke werkelijk „mis", d. i. verkeerd, slecht, kwaad is, kan niet bestaan zonder dat hij, welke die daad verricht, de verplichting heeft anders te handelen dan hij doet, en eene verplichting kan wederom niet zijn zonder wet.

De eerste en hoogste oorzaak van elke wet, en de reden van hare verplichtende kracht, kan niet anders dan in God zelf gezocht worden.

Het gezond verstand kan zich, in weerwil van Büchner, Moleschott e. t. q, niet met de eindige oneindigheid, de niet noodzakelijke noodzakelijkheid eener eeuwige stof en eener eeuwige kracht vereenigen; het blijft met eene gelukkige hardnekkigheid vasthouden aan het: „In den beginne schiep God hemel en aarde" en de geheele schepping als eene vrije daad van Gods almachtigen en alwijzen wil erkennen. Indien nu elk stofdeeltje zijn wezen en zijne kracht aan den Schepper dankt, dan zijn de vaste regels en normen, volgens welke de stof werkzaam is, de wetten der natuur, het gevolg van Gods wil. Ook de mensch is het werk van Gods handen, en indien er wetten zijn, waaraan de mensch onderworpen is, zijn ook deze door God gewild. In 't algemeen zal vooreerst voor den mensch de wet bestaan van te handelen volgens zijn natuur, evenals voor elk wezen de handeling met den aard en de natuur overeenkomt.

Voor zooverre nu de stof deel heeft aan de samenstelling van den mensch, is de mensch ook aan de wetten der stof gebonden, werken die wetten in hem evenals overal in 't heelal met noodzakelijkheid en kan hij zich daaraan niet onttrekken. Maar in den mensch is de stof levend, en daarom gelden voor

---

Les habitués des prisons de Paris, Paris, Masson, 1890. — Corre, *Crime et suicide*, Paris, Douin, 1891. — Garofalo, *La criminalogie*, Paris, Alcan, 1888. — Francotte, *L'Anthropologie criminelle*, Liège, Nierstrasz, 1891. — Lucchini, *Le droit pénal*, Paris, Pichon 1892, en de in vorige artikelen reeds aangehaalde werken van v. Krafft-Ebing, Griesinger, Kraepelin, Moll.

hem verder de wetten, die het leven, het animale leven in 't algemeen, beheerschen. Eindelijk en vooral is in den mensch de stof levend door de redelijke ziel, is hij een redelijk schepsel Gods.

Omdat de mensch een met verstand begaafd wezen is, daarom is hij tevens, zooals wij in een vorig opstel aantoonden, een vrij willend wezen, en uit deze zijne verstandelijke met vrijen wil begaafde natuur volgt, dat de mensch zijne vrije handeling moet richten naar de uitspraken zijner rechte rede, dat hij met vrijen wil verstandig moet handelen.

De wil van den Schepper, dat elk wezen zijne natuur hebbe en volgens deze handele, een wil, waarvan de wereldorde het gevolg is, noemt men, wanneer men dien wil als in de Godheid blijvend beschouwt: de eeuwige wet; men noemt dien wil: natuurwet, voor zooverre hij door de redelijke wezens gekend wordt [1]).

De natuurwet is dus voor den mensch het eerste richtsnoer zijner handelingen, en daden tegen die wet zijn misdaden, ook zonder dat eenige goddelijke of menschelijke stellige (positieve) wet deze handelingen verbiedt.

Het nieuwe wetboek van 't Nederlandsche strafrecht plaatst deze grondstelling op den voorgrond, door in plaats van de verdeeling van den *Code pénal* (misdrijf, wanbedrijf, overtreding), deze andere: rechts-delikt en wets-delikt in te voeren, en als rechts-delikt een misdrijf aan te nemen, hetwelk ook vóór elk wettelijk verbod strafbaar is.

Wanneer de mensch door zijn verstand erkent, dat hij geheel

---

[1]) „[Lex naturalis] nihil aliud est quam lumen intellectus insitum nobis a Deo, per quod cognoscimus quid agendum et quid vitandum. Hoc lumen et hanc legem dedit Deus homini in creatione." S. Th. *Opusc.* IV, C. 1.

„Lex naturalis nihil aliud est quam participatio legis aeternae in creatura rationali." *Summa* Ia IIae, Q. XCI, 2.

en al van zijn Schepper afhankelijk is, dan volgt voor hem daaruit de verplichting van gehoorzaamheid ook aan die wetten, welke het den Schepper believen zal hem onmiddellijk of middellijk op te leggen, van gehoorzaamheid aan de stellige goddelijke en kerkelijke wet derhalve. Door zijn verstand erkent de mensch tevens, dat hij een maatschappelijk wezen is, dat de samenleving, wijl zij de natuurlijke toestand der menschen is, in Gods wil haar oorsprong heeft. Samenleving, maatschappelijk samenzijn is echter niet mogelijk zonder verplichtingen, en daaruit vloeit voor den denkenden mensch zoowel de goddelijkheid van het gezag in de maatschappij als de plicht van gehoorzaamheid aan de gestelde machten voort [1]).

Er bestaan voor den mensch dus wetten, volgens welke hij zijn daden *moet* regelen; handelingen met die wetten in strijd noemt men, in 't algemeen en zonder op de betrekkelijke zwaarte van het vergrijp te letten: „misdaden".

Misdaad is dus eene ongeoorloofde, wijl door eene wet verboden, daad.

Niet ieder echter, die zulk eene daad bedrijft, is een misdadiger in den gewonen zin des woords; de naam misdadiger wordt slechts aan hem gegeven, die met kennis en uit vrijen wil eene slechte daad verricht [2]).

De kennis, welke tot eene misdaad vereischt wordt, is drieledig: de kennis der wet, de kennis der daad en de kennis van de betrekking, waarin de daad tot de wet staat. Het oordeelend

---

[1]) „Omis lex humana in tantum habet de ratione legis, in quantum a lege naturae derivatur." *Summa* Ia IIae, Q. XCV, 2.

[2]) „Nihil volitum nisi cognitum": men kan niet begeeren, niet willen hetgeen men niet kent. Past men deze voor ieder duidelijke waarheid ook op alle omstandigheden en gevolgen eener handeling toe, dan kan men haar ook aldus uitdrukken: „Nihil volitum nisi in quantum cognitum": men kan iets slechts in zooverre begeeren als men het kent, de wil kan niet verder reiken dan de kennis.

verstand, dat, de wet met de daad in verband brengend, besluit: dit of dat moet gedaan of gelaten worden, wijl het geboden of verboden is, noemt men het geweten, en men spreekt van een *waar* geweten, als het oordeel *juist* is, van een *valsch* geweten, indien het oordeel *onjuist* is.

Het eerste en hoogste voorschrift der natuurwet leidt St. Thomas af uit de neiging, waarmede elk schepsel streeft naar hetgeen hem goed is, en formuleert hij: „Het goede moet gedaan en het kwade moet vermeden worden". Dit eerste voorschrift der natuurwet kan aan niemand, die zijn verstand ter beschikking heeft, onbekend zijn. Zoodra echter dit groote grondbeginsel moet toegepast worden, rijst de vraag: is deze of die handeling volgens de uitspraak mijner gezonde rede goed of slecht? en beginnen de moeilijkheden der toepassing. Wij zeggen „gezonde" of „rechte" reden, omdat het redelijk karakter van den mensch eischt, dat hij het *redelijk goede* betrachte en niet datgene, wat wel onder een of ander opzicht goed is, maar volgens de uitspraak der *rechte rede* niet „goed" mag genoemd worden.

Onder de toepassingen zijn er eenige, die zoozeer voor de hand liggen, onder de gevolgtrekkingen uit het „doe het goede en laat het kwade" zijn er eenige, die zoo gemakkelijk te maken zijn, dat elk gewoon menschenverstand ze onmiddellijk begrijpt en inziet. Onkunde is bij deze toepassingen aan onwil te danken. Van dien aard zijn in 't algemeen de verplichtingen, die in de tien geboden vervat zijn, en in dien zin zegt men, dat God de kennis dier geboden in 't hart der menschen heeft gegrift.

Intusschen blijft daar, waar de omstandigheden van dien aard zijn, dat het oordeel over wet en feit moeilijk wordt, eene dwaling buiten de schuld der menschen, een valsch geweten zonder schuld (de „conscientia invincibiliter erronea" der theologen) mogelijk. Een wilde b. v. — wij moeten dit voorbeeld kiezen om de kennis buiten te sluiten, welk in eene beschaafde maatschappij, en vooral in eene christelijk-beschaafde maatschappij, bij elkeen

mag en moet verondersteld worden) die zeer goed weet, dat hij een toevertrouwd pand moet teruggeven, eene belofte moet houden, het Opperwezen moet dienen, zich niet aan overspel mag plichtig maken, zonder voldoende reden geen doodslag mag plegen, kan toch buiten zijn schuld in den waan verkeeren, dat liegen geoorloofd is, dat hij omgang buiten het huwelijk met een vrouw mag hebben en zelfs dat omstandigheden den doodslag tot eene weldaad kunnen maken. Insgelijks weet de wilde meestal zeer goed, dat hij zich niets wederrechtelijk mag toeeigenen, maar heeft hij, waar het vreemden of vijanden geldt, niet altijd de juiste begrippen van recht [1]).

In de door ons aangehaalde voorbeelden hebben wij echter niet zoozeer de allereerste gevolgtrekkingen uit de grondstelling der natuurwet, dan veeleer reeds toepassingen, die meer redeneeringen vereischen, die meer tot in bijzonderheden afdalen en volgens St. Thomas daarom meer aan dwaling blootgesteld zijn. En op zulke punten heerschen er bij den een of ander nog valsche denkbeelden te midden onzer, sedert eeuwen christelijke, beschaving.

Met St. Thomas blijven wij het er voor houden: 1°. dat niemand, die over zijne verstandelijke vermogens beschikt, het grondbeginsel der natuurwet niet kent; 2°. dat niemand zonder eigen schuld onbekend blijft met de allernaaste toepassingen van dit beginsel; en 3°. dat naarmate de toepassing moeilijker wordt, wegens velerlei omstandigheden, waarop moet gelet worden, de kans van dwalen grooter wordt. De mogelijkheid van zonder schuld een valsch geweten te hebben wordt echter verminderd door de kennis der positieve goddelijke zoowel als der menschelijke wet, om 't even, of deze laatste van de kerkelijke of van de burgerlijke overheid uitgaat.

---

[1]) Wij bespreken deze kwestie theoretisch. Over het feitelijk bestaan der kennis bij de wilde volkeren vergelijke men onze artikelen: *Ontwikkeling*: Godsdienst, Huwelijk, Zedelijkheid.

Men moge nu het goddelijk karakter der openbaring loochenen of bevestigen, het feit, dat de tien geboden, die de H. Schrift bevat, langzamerhand het eigendom zijn geworden der kennis van de geheele beschaafde wereld, kan men niet ontkennen. Met dit feit moet men rekening houden bij de beoordeeling van de menschelijke daden, en 't is niet zeer wetenschappelijk, die kennis niet mede in eene argumentatie op te nemen, omdat ze, wat enkele onderdeelen betreft, bij wilden volkomen heet te ontbreken.

Om misdadiger te zijn moet men tevens vrij zijn; vrijheid moet er bestaan in de eerste en voornaamste plaats voor den eigenlijken wilsakt; de wil moet zich, om de uitdrukking der scholastiek te bezigen, kunnen wenden tot iets of er zich van kunnen afkeeren; de wil moet de richting, waarin hij zich zal bewegen, vrijelijk kunnen kiezen.

De uiterlijke handeling hangt, behalve van den wil, nog van vele omstandigheden af, die haar kunnen verhinderen, en de mogelijkheid bestaat evenzeer, dat iemand met lichamelijk geweld gedwongen wordt tot eene daad, die hij blijft verafschuwen. In het eerste geval is hij, die wil maar niet kan, werkelijk schuldig, in het tweede geval zal niemand hem schuldig durven noemen. Al brengt nu de uiterlijke handeling voor den misdadiger eene andere verantwoordelijkheid en andere gevolgen mede en al staat het vast, dat de daad de intensiteit van den wilsakt verhoogt, zeker blijft het toch, dat de eigenlijke schuld in den wilsakt moet gezocht worden. In dezen zin is het bekende versje waar: „In dem Willen liegt die Schuld, nicht in der That". De wil is vrij, zoolang de mensch in het bezit is zijner verstandelijke vermogens en hij kan alleen door storing der geestvermogens gekwetst of liever in zijne vrijheid belemmerd worden [1]). „Voluntarium sequitur intellectum": de wil volgt het verstand, zeiden de ouden. Waar het verstand het *doen* of

[1]) Vgl. onze art. *Verstand en wil, Zielsziekten, Physiologie der driften.*

laten kan beschouwen, kan ook de wil zich wenden tot het een of het ander.

Voor die vrijheid getuigen zoowel het overleg, het wikken en wegen vóór den eigenlijken wilsakt, als de voldoening of de spijt na de daad. De overtuiging „ik ben vrij" is zoo vastgeworteld in den geest der menschen, dat geen redeneering haar aan 't wankelen kan brengen, en tegen die overtuiging zullen geen theorieën iets vermogen. Die overtuiging is vastgegroeid in 's menschen ziel en behoort tot zijne redelijke natuur: zij komt dus van Hem, die de natuur des menschen schiep; 't is daarom eene dwaasheid te veronderstellen, dat zij niet waar zou wezen.

In den wil, die weigert een nader onderzoek in te stellen, waar het verstand erkent, dat er eene noodzakelijke kennis ontbreekt, ligt de oorzaak der schuldige onkunde („conscientia vincibiliter erronea"). Voorziet het verstand tevens, dat uit de onkunde een of ander gevolg zal voortspruiten, dan is dit gevolg mede gewild door hem, die in gebreke blijft zich nader te onderrichten, dan is de mensch verantwoordelijk voor het voorziene gevolg zijner onbekendheid met de wet.

Eene soortgelijke redeneering is ook geldig voor de driften, die, zooals we zagen, tot volslagen verduistering van het verstand kunnen leiden.

Wie zijne drift kent, heeft den plicht haar te beteugelen en te bestrijden; vervult hij dien plicht, dan is hij onschuldig, wanneer de drift hem tegen zijn pogen in meester wordt; laat hij aan zijne drift vrijen teugel, dan is hierin zijne schuld gelegen en de verantwoordelijkheid strekt zich wederom uit tot die gevolgen der drift, welke voorzien zijn, — tot de andere natuurlijk niet. Weten, dit of dat zal uit mijne onkunde voortvloeien en in weerwil van die kennis niet zorgen, dat de onkunde verdwijne of de drift beteugeld worde, is niets anders dan het gevolg der onkunde of der drift werkelijk willen.

Door de kennis en den vrijen wil wordt eene handeling, welke

in zich zelve verkeerd is (materialiter mala), wijl ze tegen de wet strijdt, ook slecht in en voor hem, die ze verricht (formaliter mala). Door den wil kan tevens eene handeling, die uit haren aard onverschillig (noch geboden noch verboden) is, slecht worden, wijl ze als middel gebruikt wordt voor een slecht doel; niet in dien zin echter, dat de handeling op zich zelve beschouwd slecht zoude worden, maar zoo, dat de zedelijkheid van het doel zich mededeelt aan het middel.

„Daar, waar de heerschappij van den wil [eene heerschappij onafscheidbaar verbonden met de redelijke kennis] begint, daar begint ook de zedelijkheid" [1]). Eene handeling, die in zich zelve kwaad is (materialiter mala), wordt eene slechte handeling in en voor hem die ze bedrijft (formaliter mala), wanneer zij geschiedt met oordeel des onderscheids en vrijen wil. Hij, die de vrije oorzaak is zijner handeling, is tevens verantwoordelijk: „Het kwaad, wat er ligt in het ontbreken van eene handeling, die, in zaken aan den wil onderworpen, moest verricht worden, draagt het karakter van *schuld;* want het wordt iemand als schuld aangerekend, dat hij eene handeling, waarover hij volgens zijn wil meester is, niet op volmaakte wijze [d. i. zooals het behoort] verricht" [2]). Met het zedelijk karakter eener handeling gaat de verantwoordelijkheid van den persoon hand in hand; de eene bestaat niet zonder de andere. 't Is eene dwaasheid de *woorden* „verantwoordelijkheid, schuld" te behouden, wanneer men een der grondslagen van alle zedelijkheid, de vrijheid, ontkennende, aan die woorden een geheel anderen zin moet toekennen, dan hun volgens algemeen spraakgebruik toekomt.

Tarde (*La philosophie pénale*) maakt zich o. i. aan die fout schuldig, wanneer hij als samenstellende deelen van de verantwoordelijkheid aangeeft: de persoonlijke gelijkheid (identité per-

---

[1]) *Sent.* II, Dist. 24, Q. III, a. 2,

[2]) *Summa* I, Q. XLVIII, a. 5.

sonnelle) en de maatschappelijke gelijkvormigheid (similitude sociale), zoodat volgens hem: maatsch. gelijkvh. + pers. gelijkh. = verantwoordelijkheid is. Men kan hoogstens zeggen: een persoon, die op 't oogenblik der handeling is, zooals hij vroeger was (identité), en daarbij tevens aan zijne medemenschen gelijkvormig (similitude) blijft, *is* verantwoordelijk — wijl hij daardoor blijkt vrij te zijn, zooals de meeste menschen het zijn; maar men kan niet beweren, dat het wezen der verantwoordelijkheid in deze gelijk- en gelijkvormigheid ligt opgesloten. De lezer vergeve 't ons, dat wij hem nog een oogenblik met dezen criminalist van de positieve richting bezig houden. Zijn werk, zooals hij zegt, „permet d'établir un lien pour la première fois, d'éviter pour la première fois tout hiatus entre la conception ancienne qui s'efface et la conception nouvelle qui tend à triompher". Daar wij nu van plan zijn na de „conception ancienne" ook de „conception nouvelle" ter sprake te brengen, moeten wij toch ook onderzoeken, of de band, waarmede Tarde beide wil samensnoeren, hecht genoeg is.

De „conception ancienne", welke verdwijnt, is die, welke wij in de eerste bladzijden hebben verklaard; „de conception nouvelle" is het zeer oude, van tijd tot tijd opgewarmde determinisme. De eene zegt: de mensch is vrij en verantwoordelijk, de andere: de mensch handelt zonder vrijheid. Tusschen beide plaatst zich Tarde en zegt tot de deterministen: „ik deel uwe overtuiging", en tot de conception ancienne: „ik behoud uwen naam en in de praktijk zal ik oordeelen en veroordeelen zooals gij". „Vous voilà d'accord, vous n'avez plus qu'à vous expliquer" (Molière).

Eigenaardig is nog de wijze, waarop Tarde in den aanhef van zijn werk de vrijheid voor goed van de baan wil schuiven. Na met de nieuwere criminalisten (de zoogenaamd anthropologische criminalisten wel te verstaan), waarover wij straks spreken, te hebben doen verstaan, dat de mensch als „causa secunda", d. w. z. als betrekkelijke en eindige oorzaak zijner handelingen, geheel

en al op ééne lijn moet geplaatst worden met de overige oorzaken in de natuur, die met noodzakelijkheid werkzaam zijn, begint hij zijn hoofdstuk over de verantwoordelijkheid met het bewijs, dat de mensch slechts dan waarlijk vrij zou mogen heeten, als hij de eerste en volstrekte oorzaak zijner handelingen zoude zijn.

„Het begrip vrijheid „vrije wil" is ontstaan — zoo zegt hij — en moest noodzakelijker wijze ontstaan, toen men algemeen aan de oneindige (infinie) en volstrekte (absolue) verantwoordelijkheid van den zondaar geloofde. Indien aan eene daad schuldig zijn wil zeggen van die daad oorzaak zijn, dan volgt daaruit, dat schuldig zijn op volstrekte en oneindige wijze, voor iedereen en zonder eenig voorbehoud — zooals het moet zijn om de eeuwige straf te rechtvaardigen — beteekent: van die daad de volstrekte en eerste oorzaak, met andere woorden de vrije oorzaak zijn, de hoogste, waartoe men in de aaneengeschakelde rij van oorzaken kan komen.

„De vrijheid is, in dezen zin, eene scheppende macht, die ex nihilo iets kan voortbrengen, eene goddelijke eigenschap, die aan den mensch wordt toegekend. Het vrij handelend wezen kan zich verzetten tegen God en God schaakmat zetten; het is een kleine God tegenover den groote. Zoo men deze scheppende macht van den mensch ontkende, zou men niet aannemen, dat hij door een onbegrijpelijk veto de werking der goddelijke wetten kan opheffen en hem toch eener eeuwige straf waardig keuren, omdat hij aan Gods wil had weerstaan; dan zou men zonder twijfel met zich zelven in tegenspraak geraken. Maar, indien wij, in plaats van eene volstrekte en oneindige schuldigheid — en daarvan kan geen sprake meer zijn — slechts van eene schuldigheid spreken, die weer als alle werkelijke en positieve dingen slechts betrekkelijk en beperkt is, dan is eene betrekkelijke en beperkte causaliteit, eene tweede causaliteit, zooals men dat zegt, ons voldoende. *Dan wordt het nutteloos de vrijheid te eischen*

(la liberté devient un postulat inutile). En op dit standpunt staan wij".

Met andere woorden: of wel de mensch is vrij en draagt voor zijne daden de volle verantwoordelijkheid, en dan moet hij de hoogste en volstrekte oorzaak zijner handelingen zijn — hiervan kan geen sprake zijn — of wel de mensch is voor zijne daden slechts eene tweede oorzaak (causa secunda), en dan hebben wij de vrijheid niet noodig om de verantwoordelijkheid vast te stellen.

Het tegendeel van Tarde's stelling is waar: de mensch, hoewel niet de hoogste oorzaak zijner handelingen, is vrij en verantwoordelijk. Reeds St. Thomas maakt zich zelven de opwerping, die Tarde als een dooddoener voorop stelt. In het eerste deel der *Summa* (Q. LXXXIII) schrijft hij: „Videtur quod homo non sit liberi arbitrii.... 3° Liberum est quod sui causa est.... Quod ergo movetur ab alio non est liberum; sed Deus movet voluntatem.... Ergo homo non est liberi arbitrii: Het schijnt, dat de mensch geen vrijen wil heeft. Want.... 3° vrij is datgene, wat zijne eigen oorzaak is. Wat aldus door een ander bewogen wordt, is niet vrij. Maar God beweegt den wil. Dus bezit de mensch geen vrijen wil". De weerlegging, welke de H. Thomas laat volgen, is deze: „De vrije wil is de oorzaak zijner eigene bewegingen [d. i. handelingen], omdat de mensch door zijn vrijen wil zichzelven tot handelingen beweegt. Maar het behoort niet noodzakelijk tot de vrijheid, dat het vrije wezen de eerste oorzaak van zichzelven zij, zooals het ook niet noodig is, dat iets, wat de oorzaak van iets anders is, daarvan ook de *eerste* oorzaak moet zijn. God is nu de eerste oorzaak, welke zoowel de natuurlijke als de willende oorzaken beweegt. En zooals Hij, wanneer Hij de natuurlijke oorzaken doet werken, niet belet, dat de handelingen natuurlijk zijn, zoo belet Hij niet, dat de vrij willende oorzaken vrijelijk handelen, wanneer Hij ze beweegt, maar Hij bewerkt dat veeleer in haar [dat ze n.l. vrijwillig handelen]; God immers werkt in elk wezen naar deszelfs eigenschappen".

Kleeden we de woorden van den engel der school in minder schoolsche termen en laten we eene moeilijkheid onbesproken, die hier niet op hare plaats is, dan kunnen we als volgt redeneeren: overal is de mensch van oordeel, dat het gevolg aan de oorzaak kan toegeschreven worden, wanneer dat gevolg werkelijk uit de oorzaak voortkomt, om 't even of die oorzaak uit haar zelve is of op hare beurt wederom van eene andere afhangt. Wij schrijven, en terecht, de vrucht aan de plant toe, al is de plant uit het zaadje opgegroeid en al kon het zaad niet kiemen zonder humus, vocht en zonneschijn. Zoo ook voor den mensch. De krachten van geest en lichaam heeft God hem onmiddellijk en middellijk geschonken, en de voor elke daad noodzakelijke medewerking zal God hem niet onthouden.... maar de beschikking over zijne krachten en vermogens heeft God hem gelaten, en daarin is de mensch vrij. Op die wijze is de mensch de oorzaak zijner handelingen en wel de vrije oorzaak, en daarom blijft de mensch voor zijne daden aansprakelijk en verantwoordelijk. De mensch, getuige zijn nadenken en overwegen en de goed- of afkeuring van zijn geweten, heeft de keuze om zich tot 't een of ander te bepalen, en 't is die keuze, welke zijn eigen werk is en voor welke hij rekenplichtig is.

Voor den eigenlijken wilsakt is de misdadiger slechts verantwoordelijk voor God, maar voor de uiterlijke handeling kan zich de verantwoordelijkheid voor de maatschappij, waartoe de mensch behoort (Kerk of Staat), hierbij voegen. De burgerlijke en de kerkelijke maatschappij moeten beide, elk in hare sfeer, voor de instandhouding der openbare en zedelijke orde zorgen, al is deze zorg voor beide slechts middel en niet einddoel en al zijn de redenen, waarom zij met deze zorg belast zijn, voor de Kerk andere dan voor den Staat. Beide maatschappijen hebben dus ook het recht den misdadiger, welke deze orde door een openbaar misdrijf verstoort, hetzij dit misdrijf de openbare zedelijkheid kwetst of de rechten van derden aantast, ter verantwoording te roepen,

te oordeelen en, moet het zijn, te straffen. Elke misdaad, wetens en willens bedreven, sluit dus altijd eene verantwoordelijkheid en eene schuld in voor God en *kan* eene verantwoordelijkheid insluiten voor den kerkelijken of wereldlijken rechter. Wat binnen het domein van den innerlijken wil blijft opgesloten, is aan de bevoegdheid van den menschelijken rechter onttrokken: „De internis non judicat praetor".

Rolduc. J. M. L. KEULLER.

(Wordt vervolgd.)

AMSTELODAMENSIA.

HET LOT DER KLOOSTERLINGEN.

(1578).

I.

Zoowel eenige jaren vóór de Hervorming als lange jaren daarna levert ons de geschiedenis der Amsterdamsche kloosters een bijna onafgebroken reeks van feiten, die van niets anders spreken dan van willekeur en geweld, een overvloedige stof bevattende voor een droeve lijdenshistorie.

Na de verwoesting van den eersten beeldstorm, in 1566, genoten de kloosterlingen een korten vredestijd, toen namelijk Alva herwaarts kwam, en tallooze roervinken, met den Zwijger en Brederode aan hun hoofd, zich haastten de uiterste grenspalen des lands te bereiken, ten einde zich aan de scherpe nasporingen en de onherroepelijke vonnissen van den strengen veldheer te onttrekken, het arme misleide en opgezweepte volk achterlatende, om voor aller schuld te boeten.

Maar na de inneming van den Briel brak voor Amstels priesters en kloostervrouwen wederom een tijd van druk en ellende aan. De twee bevoorrechte vrienden van den Zwijger, de heeren Lumeij en Sonoy, van eene moordenaarsbende vergezeld, trokken van dorp tot dorp, van stad tot stad, om er de kloosterlingen op te sporen, te onteeren, te martelen en ter dood te brengen. Wie den beulen kon ontloopen, vluchtte naar Amsterdam, om er in de conventen eene veilige schuilplaats te zoeken. Reeds in 1573 kwamen al de godgewijde maagden der zeven kloosters

van Hoorn onder allertreurigste omstandigheden in deze veste een onderkomen vragen. Zij waren, onder oogluiking en door toedoen der schaamtelooze overheid van Hoorn, op den 8n Maart 1573 des nachts plotseling uit haren slaap gewekt, naar twee schuiten gesleurd en aan de onteerende mishandelingen der soldaten, matrozen en van het uitvaagsel der stad blootgesteld. Daags daarna, in den avond van den 9n Maart 1573, voerde een bende krijgsknechten de beide schuiten over de Zuiderzee naar de Amstelstad, waar burgemeesters en burgerij, schreiend en zuchtend op het gezicht der deerlijk mishandelde en halfnaakte kloostervrouwen, met heiligen eerbied de onschuldige slachtoffers der misdaad in hunne liefderijke bescherming namen [1]). De bedreigde geestelijkheid, van alle kanten naar deze veste stroomende, leverde aan onze kloostergebouwen eene groote overbevolking, waardoor de druk en de nood, waarin onze conventen reeds verkeerden, op zorgelijke wijze vermeerderden. Zóó groot was de toevloed, dat Opmeer getuigt: „Deze stad wierd bewoond van allerlei gevluchte Priesters en Nonnen uit alle hoeken van Holland, en was als een geheiligde schuilplaats voor de Nonnen, en een heilige herberg voor de Priesters, die in zoo grooten getal daar na toe vlugteden, dat alleen in den jare 1573 binnen die stad over de 70 geestelijke personen van hertseer en droefheid kwamen te overlijden" [2]).

Neemt men nu in aanmerking, in welken benarden toestand de stad verkeerde: dat zij aan alle kanten door verwilderd en kwaadaardig Geuzenvolk werd benauwd en besprongen, dat al hare toegangen, zoowel de land- als de waterwegen, door roofzieke benden onveilig waren gemaakt, dat dientengevolge handel en nering stilstonden, de vroeger zoo welvarende en rijke burgerij dagelijks meer verarmde en aan de ellende eener belegerde ves-

---

[1]) *Arch. v. h. Aartsb. Utrecht*, XI, 149.

[2]) *Martelaarsboek*, blz. 222.

ting blootstond — dan zal het geen bevreemding baren, dat jarenlang de paters en nonnen, vooral zij die van de aalmoezen der geloovigen moesten leven, de Minderbroeders en de Clarissen, in grooten kommer en ontbering verkeerden. Wel bezaten vele kloosters rijke landerijen en bloeiende hofsteden buiten de stad; maar overal trokken benden krijgsknechten rond, om het landvolk van zijne bezitting te berooven, de hofsteden in brand te steken, den oogst te verwoesten, de kerken te plunderen en de armen te bestelen; weshalve de betaling der pachten achterwege bleef.

Ook binnen de Amstelstad waren de burgers niet bij machte aan hunne verplichtingen te voldoen: huur en rente te betalen. De Minderbroeders, op vaste tijden hun termijn houdende, keerden met bijna ledige handen terug, niettegenstaande zij eene meer dan dubbele bevolking in hun klooster huisvestten. Allengs tot de uiterste ellende gebracht, zagen zij, alsmede de Clarissen, zich genoopt hulp te vragen bij den magistraat, die hun herhaalde malen van bier en roggebrood voorzag, ten einde hen tegen hongersnood te vrijwaren [1]).

Onder zoodanige droeve omstandigheden naderde de dag van het Groot Verraad, de *dies nefastus* van 26 Mei 1578, in de geschiedenis der Amstelstad geteekend met het brandmerk van trouwloosheid en meineed.

Toen de burgemeesters en raadsleden de stad waren uitgezet en vele aanzienlijke burgers zich gereed maakten om deze onveilige veste te ontvluchten, luidde de doodklok over de weerlooze kloosterlingen. Zij konden weten wat de geestelijkheid in

---

[1]) *Rapiamus van Tres.* Anno 1572, fol. 119, 119 vso. Anno 1573, fol. 118. Anno 1575, fol. 123, 124 vso. Anno 1576, fol. 115. Anno 1577, fol. 115, 115 vso, 116, 117. Anno 1578, fol. 115. — *Arch. Begg.* Art. 34.

andere steden van ons land was wedervaren, en behoefden zich niet te vleien met het vooruitzicht op een beter lot. Om haar geld en goed was het, zoowel hier als elders, den eersten hervormers te doen: om hare kloosters, kerken, gebouwen, landerijen, renten en andere eigendommen. Naar een welberekend plan, door één sluwen leidsman beraamd en vastgesteld, ging men allerwegen te werk. De leidsman zelf, tot behoud van zijn goed fatsoen zorgvuldig achter de schermen schuilende, bezat een ruime keus van gedienstige geesten, die, door veelbelovende toezeggingen en schitterende vooruitzichten verlokt, zich gaarne bereid toonden de kastanjes voor hem uit het vuur te halen.

Vooral in Amsterdam met zijne rijke kloosters viel veel te winnen. En dan; hoeveel eervolle ambten, hoeveel rijke posten, hoeveel winstgevende baantjes waren daar niet op één enkelen dag opengevallen. Al de oude en trouwe ambtenaren, die nog aan eed en plicht hielden, waren sedert den 26ⁿ Mei onbruikbaar geworden en afgedankt. Wie zich voor de nieuwe meesters wist verdienstelijk te maken en een handje meehielp, ging eene benijdenswaardige toekomst te gemoet. Daarom, aan liefhebbers geen gebrek; een overgroote toeloop van gelukzoekers hunkerde hier om Judasloon, en dat kregen ze ook; maar de vreemdelingen moesten zich met de plundering der kerken en kapellen tevreden stellen; want de nieuwe magistraat telde onder zijne eigene stedelingen reeds mannen genoeg, die voor de opengevallen plaatsen in aanmerking kwamen en zich daarvoor verdienstelijk gemaakt hadden. Het vreemde gespuis, dat in de laatste jaren naar herwaarts stroomde en zoowel de Lastaadje als de buitenpaden bevolkte, de matrozen en schippers, die in deze havenstad altijd in groote menigte huisden, de sjouwerlui en leegloopers, die aan den waterkant en bij de Waag rondzwierven, hadden reeds jarenlang hun ongeduld moeten bedwingen, en zagen reikhalzend uit naar het oogenblik, waarop zij hun slag konden slaan en de kloosters mochten bestormen.

Den 2n September 1578 werden zij aan het werk gezet. Zij plunderden eerst de Nieuwe Kerk en vervolgens al de kloosters.

Bij die gelegenheid deed zich eene eenigszins vermakelijke geschiedenis voor, doordat de Amsterdamsche Vroedschap met de Hoogmogende Heeren Staten van Holland aan het kibbelen raakte over het bezit van het geroofde kerkzilver.

De Staten namelijk hadden reeds in het jaar 1572 eene resolutie genomen, inhoudende, dat al het kerkzilver van Holland moest worden opgezonden naar de munt te Dordrecht, om er geld van te slaan ten bate van het „gemeene land" [1]). De commissarissen, hier door de Heeren Staten aangesteld om voor de stipte naleving der resolutie te waken, kweten zich met zeldzamen ijver van den hun opgelegden plicht. Zij hadden bij de plundering der Oude Kerk en der Heilige Stede tijdig maatregelen genomen, om bijna al het zilver aan de handen der beeldstormers te onttrekken en zorgvuldig achter slot te brengen, om het vervolgens naar de Dordsche munt te verzenden. Maar zoodra de burgemeesters daar achter kwamen, riepen zij de 36 raden der stad bijeen, om het plan der staatsche commissarissen te verijdelen en den uitvoer van het zilver te beletten.

In dien zin besloten dan ook de 36 raadsleden in hunne vergadering van 30 Mei 1578 [2]).

Het laat zich gemakkelijk begrijpen, dat de commissarissen op de eerste aanvrage niet aanstonds geneigd waren het zilver over

---

[1]) Ter Gouw, VII, 401.

[2]) „Regard nemende dat vele en diverse poorters en burgers deser stede en meer andere personen te spreken hebben op de voorschreven kerck zeecker jaerlixe renten, bij dewelcken zy genouch gealimenteerd ende onderhouden moeten worden — Is geresolveert, dat men 't voorschreven zilver uit deser stede niet en sall laten brengen, maer dat men met alle middelen, des doenlick sijnde, 't zelve daerinne zal houden, en beletten daer niet uitgebrocht te worden." *Arch. Begg.* G, Art. 36, blz. 26.

te leveren en aan de stad af te staan. De Vroedschap had zich, volgens hunne meening, te richten naar de resolutie der Staten; verzet daartegen beschouwden zij als verzet tegen het gezag. Maar de splinternieuwe raadsleden, van welke de meesten zich jaren lang in zoodanig verzet geoefend en er de beste resultaten van getrokken hadden, stoorden zich aan de Heeren Staten niemendal, en wezen elke poging om hun het zilver afhandig te maken met beslistheid af. Herhaaldelijk schreven de commissarissen naar de Staten en hielden samensprekingen met de stedelijke regeerders, maar vorderden geen enkelen stap; beide partijen bleven stokstijf op haar stuk staan.

Toen het gehaspel twee maanden had geduurd, begrepen de Hoogmogende Heeren, dat er met de Amsterdamsche Vroedschap niet viel te schipperen en legden het hoofd in den schoot. Het zilver mocht binnen de stad blijven en ten behoeve der kerk worden aangewend; maar om nog even te laten gevoelen, dat de Staten slechts voor geweld zwichtten en van hunne rechten geen afstand deden, bepaalden zij er bij, dat „t' eerster gelegener tijt daervan 't Gemeene Landt contentement gedaen" zou worden. Jawel; maar dat contentement kwam niet, en het „Gemeene Landt" bleef malcontent.

De commissarisssen zagen zich nu genoopt, het opgeborgen zilver der Oude Kerk en der H. Stede zonder verdere tegenspraak voor den dag te halen en in handen der burgemeesters te leveren, die het later, den 4n October 1578 aan den wisselaar Françoys Bruynsels verkochten voor de som van 3852 gulden 4 stuivers en 8 penningen.

Zoo ging het met den kerkschat der twee heiligdommen, die onmiddellijk na het verraad waren aangetast.

Toen vervolgens, den 2n September, de Nieuwe Kerk op den Dam en de kloosterkapellen aan de beurt kwamen om geplunderd te worden, kon iedereen met onfeilbare zekerheid voorspellen, dat het edel metaal, zoowel van de kapellen als van de

parochiale Maria-kerk, eveneens in de stedelijke schatkist zou terecht komen. De burgemeesters hadden bij tijds gezorgd, dat er niet al te veel voor de plunderaars te stelen zou vallen; want de kostbaarste voorwerpen van de Nieuwe Kerk waren vooraf in veiligheid gebracht.

Zonder met de kunstwaarde rekening te houden, werd de gansche zilverschat der Nieuwe Kerk bij het gewicht aan meergenoemden wisselaar verkocht, die er 4072 gulden en 4 stuivers voor betaalde; want hij rekende de 1000 onsen wit zilver tegen 43½ stuiver en de 790½ ons verguld zilver tegen 48 stuivers het ons [1]).

Bovendien hadden de nieuwe regeerders in de thesaurie der stad een verborgen schat ontdekt, dien zij zich zonder gewetenswroeging meenden te mogen toeëigenen: het kerkzilver namelijk van Amstelveen.

Hoe dat in de Amsterdamsche thesaurie kwam?

De Amstelveensche kerkmeesters, herhaalde malen verontrust en overrompeld door krijgsbenden en Geuzenvolk, die de omliggende plaatsen plunderden en verwoestten, hadden de kostbaarheden hunner kerk naar Amsterdam gebracht en in de thesaurie geborgen, vermoedelijk op raad van Jacob Gerritszoon Mattheus, lid der Amsterdamsche Vroedschap en ambachtsheer van Amstelveen. De heilige vaten wogen 126 onsen, werden tegen 48 stuivers het ons door Francoys Bruynsels betaald en brachten samen 302 gulden en 8 stuivers op [2]).

Zonder de minste stoornis hadden deze verkoopingen plaats. De Heeren Staten gaven taal noch teeken, en lieten de Vroedschap betijen. Zij hadden eenmaal leelijk hunne hoogmogende neuzen gestooten, en waagden zich niet aan een tweeden aanloop.

Maar dat, behalve het zilverwerk, tevens al de geestelijke

[1]) *Rap. v. Tres.* Anno 1578. Na de Alteratie. fol, 91. Vgl. *Arch. Begg.* G, Art. 34, blz. 93.

[2]) *Rap. v. Tres.* No. 2, fol. 92. — *Arch. Begg.* G, Art. 34, blz. 95.

goederen door de Vroedschap in beslag werden genomen — dat konden ze met drooge oogen niet aanzien. Denk eens: zij hadden bij een vroeger besluit „de geestelijke goederen aan zich gereserveerd" en om te voorkomen, dat hun iets van den buit zou ontgaan, den 10n Januari 1577, voor het Zuiderkwartier, d. i. voor Holland bezuiden het IJ, te Delft een *Geestelijk Kantoor* opgericht, aan welks hoofd zij Cornelis van Coolwyck als „ontfanger-generaal" aanstelden. „Al den incomen der pastorijen, memoriën, getyden ende andere geestelicke goederen" moesten onder het beheer worden gesteld van Cornelis van Coolwijck, die het gezamenlijk bedrag behoorde aan te wenden voor de traktementen der predikanten; want de Heeren Staten hadden al die katholieke bezittingen „gedestineerd tot onderhoudt ende sustentie van de Dienaren des Goddelicken Woordts".

Vreezende dat misschien de Vroedschap lijdende was aan kortheid van memorie, lieten de Staten hier den 10n September 1578 een ordonnantie afkondigen, inhoudende, dat „de inkomsten van alle beneficiën, vicariën en canonesiën, die.... tot behoef van eenige kerkelijke diensten of missen hier voortijts sijn gesteld, voortaan moesten strekken tot onderhoud van predikanten, scholieren en andere zaken ter eere Gods" en diensvolgens onder het beheer van het *Geestelijk Kantoor* te Delft behoorden.

Maar de burgemeesters en raden bleven ook ditmaal stokdoof en besloten in hunne vergadering van 3 October 1578, „dat men de inkomsten der vicariën volgens de Ordonnantie der Staten, als wesende contrarie het 19e Artikel van deser Stede Satisfactie, niet zal brengen in handen van Cornelis van Coolwijck, als by de Staten daartoe geordonneerd".

De Amsterdamsche regeerders bleven dus hardnekkig weigeren aan den eisch der Staten gevolg te geven. Geen penning voor het *Geestelijk Kantoor*.

De Hoogmogende Heeren schijnen op de onhandelbare vroede mannen geen verderen drang te hebben uitgeoefend, tegen de

verwijzing naar het 19e Artikel der Satisfactie konden zij ook weinig inbrengen. De heer van Coolwijck echter, waagde nog een poging om ten minste de *opgaaf* van het gezamenlijk bedrag der inkomsten te mogen vernemen; maar ook daartoe waren de Amsterdamsche regeerders niet te bewegen. Want er stak wellicht een adder in het gras. Als zij aan van Coolwijck het aanzienlijk bedrag van het geestelijk inkomen der stad bekend maakten, wie weet of dan niet de Staten, die nog altijd op „contentement" wachtten, te gelegener tijd hun slag zouden slaan, om ten minste een gedeeltelijk „contentement" te krijgen. En aan dat gevaar wilde de Vroedschap zich niet blootstellen; weshalve zij aan v. Coolwijck schreef, dat zij mans genoeg was om haar eigen huishouden te bestieren en daar geen potkijker in noodig had.

Zulk een onheusche taal was den ontvanger-generaal nog van geen enkelen magistraat uit het Zuiderkwartier geworden. Die Amsterdamsche parvenus, door verraad op het kussen gekomen, die kale gelukzoekers, die nieuwbakken regeerders van één dag, die verwaande opkomelingen, wie had hen geleerd een zoo hoogen toon aan te slaan tegen een staatschen ambtenaar, hem voor een bemoeial uit te maken en hem voor een potkijker te schelden, als hij zijn ambt van ontvanger-generaal vervulde? Verontwaardiging en verbolgenheid maakten zich van v. Coolwijck dermate meester, dat hij nog een paar jaar later, de rekening van zijn *Kantoor* voor de Staten opmakende, zich niet kon weerhouden, op kwaadaardigen toon meê te deelen wat hem van wege den Amsterdamschen magistraat was wedervaren [1]).

---

[1]) „*Amstelredamme.* Nopende den incommen der geest. goed. gedestineert tot onderhoudt van de predikanten, binnen der stede van Amstelredam thuys behoorende, en heeft desen rendandt daervan gheen staet nochte egeene kennisse connen gekrijghen, nyetjegenstaende zeer veel moeyten daeromme gedaen, ende volcommen instructie (opte goede hope die Mr. Willem Bardesius doen ter tijt burgemeester derselver stede desen rendant tot meermalen hadde

Het geschil bleef hangen tot den 20ⁿ December 1581, toen bij het verdrag van Afstand der Satisfactie bepaald werd, dat „die van Amsterdam tot reparatie der kerken alle kerkelijke goederen mitsgaders tot onderhoud der predikanten de memoriën, vicariën, getijden en andere dergelijke goederen zouden behouden" [1]).

Wie soms gaarne wil vernemen door welke kunstbewerkingen men het bewijs kan leveren, dat al de daden van geweld, bij beeldstorm, plundering en berooving onzer heiligdommen gepleegd, den naam van „kerkroof" volstrekt niet verdienen, kan daarover den heer Ter Gouw nalezen; hij zal daar ongeveer dezelfde argumenten aantreffen, die men thans gewoon is op de Rozengracht in *Constantia* te bezigen, om te bewijzen dat de Socialen eigenlijk in de gebouwen der Heeren- en Keizersgracht thuis behooren [2]).

Doch keeren wij tot de geschiedenis der kloosters terug.

In de laatste dagen van Juli 1578, twee maanden na het Groot

---

gegeven) aen de magistract aldaer overgesonden hier verthoont, daerop nyet anders gevolcht en is dan dat dzelve van Amstelredam in de plactse van hen naer de resolutie van de Staten dier aengaende genomen te reguleren, jegens alle goede ordre boven de onthoudinghe der geest. goed. voors. noch hebben aengestast alle de rantsoenen opt comptoir van den ontfangher van gemeene middelen binnen derselver stede gevallen, sedert den eersten October anno tachentich, sonder daaruyt desen rendant yet anders te laeten volgen dan tgundt tot betaelinghe van de dienaers tot Weesp ende Muyden sedert dien tijt nodich was, gevende ten laesten naer veel achteraenlopens desen rendandt door Berthelmeeus van der Wyere anders gheen andtwoordt dan dat hij zyn moeyten wel spaeren mochte, wandt die voorn. van Amstelredam nyet van meeninghe waeren te gedoeghen, dat yemandt in heurluyder poth zoude commen kyken, maer zouden metten voornoemde incommen handelen naer haerluyder believen." v. Beuningen, *Het Geestelijk Kantoor*, blz. 61.

[1]) *Handvesten van Amsterdam*, I, 48.

[2]) *Gesch. v. Amst.* VII, 402.

Verraad, ontvingen alle oversten en priorinnen der stad van regeeringwege het bevel, om behalve de naamlijst der nonnen, ook den volledigen inventaris van haar klooster op te maken en ten stadhuize te brengen.

Hiermede ving het treurspel aan.

Dat het niet in de bedoeling der nieuwe burgervaderen lag, zich door dezen maatregel beter in staat te stellen, om de vrome maagden onder hunne bescherming te nemen en hare eigendommen tegen aanranding te verdedigen — daarvan hielden alle kloostervrouwen zich innig overtuigd. Maar voor geweld moesten zij zwichten.

Opmerkelijk mag het heeten, dat al aanstonds na de Hervorming met het Beggijnhof eene uitzondering werd gemaakt, wijl aan de Moeder-Overste van dat hof het bovengenoemd dwangbevel niet werd toegezonden. Aan welwillendheid of lieftalligheid, zelfs aan een gevoel van rechtvaardigheid, behoeven wij hier niet te denken. Hadden de alles inpalmende regenten er kans op gezien, heel het hof met kerk en tuin en huizen en renten en bezittingen zou in hunne handen gevallen zijn, zonder dat eene inwendige knaging hun goeden luim had getemperd. Als zij het hof ongemoeid lieten, deden zij het enkel en alleen, omdat het eigenbelang hun verbood die bezitting aan te tasten. De calvinistische vraatzucht van de eerste jaren der Hervorming kende maat noch tal en verslond in hare onverzadelijkheid alles, wat onder haar bereik viel. Die volbloed *issus* van Calvijn hadden zoo volkomen alle begrip van gerechtigheid verloren, alle besef van eerlijkheid uitgeschud, dat zij, niet schoorvoetend, niet met den blos van schaamte op de kaken, maar met weergalooze voldaanheid onderling den buit van den algemeenen rooftocht deelden. Hoegenaamd geen tegenspraak tusschen die wilde drift naar het vette der aarde en de pralende belangloosheid, die in de leus: louter geest en waarheid! de kunst der misleiding voltooide. Drie eeuwen waren niet toereikend om het diep geschokt

rechtsgevoel in eere te herstellen: in Abrahams schoot hebben hier altijd de katholieken geleefd — dit getuigen nog heden de verre naneven van Calvijn. Dat wij van geslacht op geslacht den bittersten druk doorstonden in de breede schaduwen onzer oude kathedralen, zonder dat ooit een woord van wraak over onze lippen kwam, hoezeer het galmend geuzenlied, in onze heiligdommen aangeheven, ons tergend aan het gepleegde onrecht bleef herinneren — dit wekt geenszins hunne bewondering, zelfs niet hunne aandacht. Ware daarentegen in het meest verlaten dorpje van een onzer katholieke provinciën ook maar één enkel protestantsch tempeltje wederrechtelijk in ons bezit gekomen, het *haro*! zou weerklinken over velden en wegen, langs duin en strand. In gesloten gelederen zouden de hulptroepen van Synode, Loge en Talmud aan den stormloop deelnemen.

Altemaal gevolgen eener conventioneele vaderlandsche en kerkelijke historie.

Maar ik ben afgedwaald.

De burgemeesters zonden aan de meesteressen der Beggijnen geen bevel den inventaris van het hof in te leveren, omdat zij hoegenaamd geen middelen bezaten, om zich van deze eeuwenoude stichting meester te maken. Immers, deze jonkvrouwen — zooals de Beggijnen toen veelal genoemd werden — leefden niet in gemeenschap van goederen, maar zorgden elk voor haar onderhoud, evenals andere burgers. Zij bewoonden afzonderlijke woningen, die veelal haar eigendom waren. De overige huizen behoorden aan verschillende burgers. Zooveel perceelen, zooveel eigenaars. Bij confiscatie kreeg dus de magistraat onvermijdelijk met meer dan vijftig personen te doen, die hun protest tegen den diefstal zouden inbrengen.

Bij de kloosters daarentegen deden zich dergelijke bezwaren niet voor; daar had men slechts met één enkele vrouw, met de overste of priorin te doen, en bij haar kon men door bedreiging en schrikaanjaging het beoogde doel gemakkelijk bereiken.

Het zou een al te omvangrijke taak worden, den lezer bekend te maken met de verschillende bijzonderheden, waarmede de verbeurdverklaring van elk klooster gepaard ging; weshalve ik mij in dit artikel zal bepalen tot het grootste en rijkste der vrouwelijke conventen, dat der Oude Nonnen, toegewijd aan de H. Maagd en in de oude brieven meestal voorkomende onder de benaming van Mariënvelde.

Het Oude-Nonnen-klooster bevond zich ter plaatse, waar thans het binnengasthuis ligt, en bevatte bovendien het terrein van het tegenwoordig universiteitsgebouw, waar de boomgaard der nonnen stond. Langs de westelijke grens liep de Oude-Nonnensloot, die bij gelegenheid der laatste verbouwing van het gasthuis gedempt werd. Op de groote kaart van Cornelis Antoniszoon, behoorende bij de *Geschiedenis van Amsterdam* door Ter Gouw, worden de grenzen, alsmede de bebouwde en onbebouwde terreinen van het convent met groote nauwkeurigheid aangegeven.

De priorin, Neel Claes Basgensdochter, maakte aanstonds na het ontvangen bevel den volledigen inventaris op, hoezeer zij met grond kon vermoeden, dat binnenkort die bezittingen door de vier burgemeesters, alle vier roervinken, die pas op het kussen zaten, zouden worden opgeëischt. Zij hield zich zoo stellig overtuigd met al hare conventualen te zullen worden uitgezet, dat zij na de opgaaf der roerende en onroerende goederen, renten en inkomsten, een beroep deed op de barmhartigheid der burgemeesters, vreezende, dat zij na de verjaging aan de diepste ellende en armoede zou blootstaan. „Wij bidden mijn heeren — dus schreef de priorin op den inventaris — dat zij bij het aanwijzen en toezeggen der alimentatie van de uitgeweken Zusteren discretie willen gebruiken, in aanmerking nemende de groote schulden, die wij sedert dezen oorlog aan victualiën met elkander gemaakt hebben. Dit doende, zullen mijn Heeren ons vriendschap doen."

Onder deze bede volgen de naamteekeningen der Priorin,

Sup-priorin, Seniore en Procuratrix, alsmede de namen van 25 kloostervrouwen, met vermelding van haren leeftijd.

Hiermede was wel de naamlijst der toenmalige Oude Nonnen voltallig, maar het klooster had in de laatste jaren nog twee zusters opgenomen, die, door de Geuzen vervolgd, naar Amsterdam de wijk hadden genomen, om het zedeloos volkje te ontvluchten. Ook deze maagden werden aan de genadige behandeling der burgemeesters aanbevolen. „Behalve deze voorschreven Zusteren, zoo hebben wij gedurende dezen oorlog nog twee verdreven Zusteren de kost gegeven en doen dat nog, als te weten Zuster Mary Jans van die Gore uit Maria-Magdalena-klooster, oud 58 jaren, en Zuster Aeltgen Claes uit Grootebroek, oud 42 jaren."

Eindelijk wordt de lijst gesloten met den naam van den kloosterknecht, Pieter Gerritsz. Block, oud 47 jaren, en van den koeknecht Gerbrand Dirckz, die 34 jaren oud was.

Een onbeschrijfelijke weemoed greep de priorin aan, een zee van bitterheid vervulde haar beangstigd gemoed, toen zij hare schreiende oogen sloeg op den inventaris, op die lange lijst van kostbare bezittingen, deels door de kloostervrouwen zelf als ouderlijk erfdeel, deels door de geloovigen ter eere Gods en tot onderhoud der Hem gewijde maagden, aan het convent geschonken. Straks zou wellicht een wilde horde, door onwettige machten aangevuurd, het oord des vredes komen overweldigen, have en goed tot zich nemen. Jammerend over dat dreigend onheil, plaatste zij op het perkamenten blad het onderschrift: „Deese inventaris der goederen met de namen der Zusteren hebben wij op het stadhuis gebracht aan die burgemeesteren, daartoe gedwongen wesende, den 4 Augusto 1578".

Voorloopig konden de burgemeesters zich met het bezit der kloosterinventarissen tevreden stellen, aangezien het geenszins in hun plan lag, *zoo aanstonds* tot de verbeurdverklaring van al de conven-

ten over te gaan Want wat moesten zij op eenmaal met al die uitgestrekte terreinen en omvangrijke gebouwen beginnen? Er dadelijk eene bestemming aan geven, konden zij niet. Ze in veiling brengen en aan de meestbiedenden afstaan, nog veel minder. Want Amsterdam was door de Geuzen doodarm gemaakt. Alle burgers hadden in den laatsten tijd onder den algemeenen druk bitter geleden; jarenlang had de nering stilgestaan en was de scheepvaart door de dichte insluiting der stad gestremd geworden. Naamlooze rampen had de Hervorming over deze veste gebracht. Als in dien ontredderden toestand al de kloosters met hunne kapellen, panden, brouwhuizen, stallen, schuren, boomgaarden, moestuinen en open erven te koop werden geboden aan een uitgeputte en verarmde burgerij, voor een appel en een ei zou men al die kostbare bezittingen den koopers moeten toewijzen. Wilde men er geld uit slaan — en daar was het de primitieve Hervormers altijd en overal om te doen — dan behoorde men geduld te oefenen en op betere tijden te wachten. In elk geval boden de inventarissen den nieuwen Heeren een uitmuntend middel, om vervreemding van kloostergoederen te voorkomen. Was eenmaal het tijdstip der verbeurdverklaring aangebroken, dan konden zij met het zwaard in de vuist alle aangegeven eigendommen opeischen, en zouden er niet tegen opzien de inmiddels gemaakte schikkingen door nietigverklaring te verijdelen. Zij achtten het evenwel zeer ongeraden de kloosterlingen langen tijd geheel ongemoeid te laten; want anders mochten dezen soms denken, dat de magistraat uit louter nieuwsgierigheid de inventarissen had opgevraagd. Een bestendig en goed onderhouden terrorisme zou haar telkens handelbaarder maken en haar beduiden, dat hare dagen geteld waren en een verder verblijf binnen de kloostermuren allengs onmogelijk ging worden.

Voor dat doel niets beter dan het gebruikelijke Geuzenmiddel, de plundering. Weshalve de Heeren besloten, dat op den 2n September alle kloosters der stad door het janhagel zouden

worden bezocht om er te beeldstormen en op beestachtige wijze huis te houden tot den volgenden dag 12 uren toe.

Bij het volvoeren van dit schelmstuk namen de nonnen voor het naderend gespuis, schutterij, matrozen en sjouwerlui, de vlucht, om bij de burgers een tijdelijke schuilplaats te vinden.

Dat hielp. Uit eigen beweging kwamen eenige oversten of priorinnen haar klooster aan den magistraat aanbieden. Dit was ook het geval met de priorin der Oude Nonnen, die daarvoor nog eene bijzondere dringende reden meende te bezitten. Want men had haar ingefluisterd, dat de nieuwe burgemeesters — begaan met het treurig lot der arme zieken, die in de beide stedelijke gasthuizen wegens onvoldoende ruimte slechts eene gebrekkige verpleging genoten, en bovendien bezorgd voor de gezondheid der burgerij, die, in de dichte nabijheid der gasthuizen wonende, vooral in de pestjaren aan gestadig gevaar van besmetting blootstond — naar middelen uitzagen, om de voor zieken bestemde gebouwen uit het midden der volkrijke buurten te verwijderen en naar een der uiterste stadswijken over te plaatsen. Het Onze-Lieve-Vrouwe-Gasthuis, voor zieke vrouwen bestemd, bevond zich op den Nieuwendijk, ter hoogte waar thans de Nieuwstraat ligt, en het St. Pietersgasthuis, waar enkel mannen werden opgenomen, had zijn hoofdingang in de Nes. Nu was wel het geheele zuidelijk gedeelte van de Nes aan weerszijden met een aaneengesloten rij van kloosters bezet, maar in het noordelijk gedeelte, de Gansoirde geheeten, heerschte eene even groote bedrijvigheid als op den Nieuwendijk, weshalve de burgemeesters niet ten onrechte, zoowel in het belang der zieken als der omwonenden, naar een geschikter stadswijk uitzagen, om daar, zoo mogelijk, de beide gasthuizen nevens elkander te vestigen.

Geen bekwamer gelegenheid dan de beide kloosterterreinen der Oude en Nieuwe Nonnen, die met de Kloveniersdoele bijna het geheele zuidoostelijke kwartier der stad besloegen. Op die beide kloosters hadden dan ook de burgemeesters hunne be-

geerige blikken geworpen, en daarvan kennis doen geven aan de betrokken kloostervrouwen. De nonnen konden moeilijk begrijpen hoe bij de Heeren, vooral bij hun hoofd Willem Bardes, die nog pas bij den bloedhond Sonoy in dienst was geweest, het edel gevoel van medelijden voor de zieken zich op eenmaal zoo sterk had ontwikkeld; maar wel begrepen zij aan den uitgesproken hartewensch der burgemeesters eenzelfde waarde te moeten hechten als aan den hartewensch van viervoetige woudbewoners. Als zij nog mochten aarzelen aan de verlangens der Heeren te gemoet te komen uit liefde voor haar klooster, dan stond het te vreezen, dat, evenals op den 2n September l.l., het gepeupel weder op haar zou worden afgezonden, ten einde hare liefde voor haar kloosterverblijf te matigen en, zoo mogelijk, geheel weg te nemen. Het dierbaar klooster, het oord van vrede en vroomheid, ging voor haar verloren. Het kinderlijk erfdeel, dat zij er aan wegschonken, de kostbare sieraden, waarmede hare familiën de kapel, de altaren, den refter, de gangen van het convent hadden getooid, zouden in handen vallen van hen, die het ware besef van recht en gerechtigheid verloren hadden. Veel tranen zal het gekost hebben, maar de kloostervrouwen, haar toekomstig onvermijdelijk lot voorziende, namen het besluit haar klooster „vrijwillig" aan de burgemeesters aan te bieden tegen vrije woning en alimentatie, d. i. tegen een zekere lijfrente.

Nog in de maand September gaven zij den Heeren kennis van haar besluit, en op den 3n October werd in de vergadering der Vroedschap besloten: dat de regenten der beide gasthuizen met de overste der Oude en Nieuwe Nonnen omtrent de voorwaarden der overname in onderhandeling zouden treden en zoo spoedig mogelijk een akkoord treffen.

De inhoud van dat akkoord, met betrekking tot de Oude Nonnen, komt op het volgende neder.

Vooreerst zullen de conventualen of kloostervrouwen, 29 in getal, levenslang vrije woning genieten in de 9 huisjes, die aan

het klooster behoorden en in de dichte nabijheid daarvan gelegen waren. Acht huisjes bevonden zich op de O. Z. Achterburgwal tusschen de Oudemannenhuispoort en de Slijkstraat; aan de achterzijde grensden zij aan den boomgaard van het klooster, en aangezien zij geen open plaatsje hadden, zou men een strook van den boomgaard afnemen, om elke woning van een open erf te voorzien, even breed als de woning zelve en 25 voeten diep. Het 9e huisje lag aan de overzijde der evengenoemde O. Z. Achterburgwal.

In elke woning moesten drie kloosterlingen samenwonen, en bij overlijden gaven de meedoogende regenten vijftien karolusguldens voor een maaltijd in het sterfhuis. Maar de opengevallen plaatsen mochten niet met andere bewoonsters worden aangevuld: want door uitsterving behoorden de huisjes allengs weder onder het vrije beheer der gasthuismeesteren te komen. Voor reparatie en onderhoud behoefden overigens de nonnen niet te zorgen; hare woningen zouden „wand- en dakdicht" worden gehouden, zonder dat de onkosten daarvoor op hare rekening zouden worden gesteld.

Verder werd in het akkoord bepaald, dat elke religieuse, naar verhouding van haren leeftijd, een zeker jaargeld zou ontvangen, hetwelk evenwel het maximum van honderd gulden niet mocht te boven gaan. De groote meerderheid ontving slechts eene toelage van 60 of 65 gulden; maar om de vijf jaar werd die som met 6 gulden vermeerderd, totdat het maximum van honderd gulden zou bereikt zijn. Heel het jaarlijksch inkomen van het klooster, ten bedrage van 2200 gulden, werd aan de nonnen uitgedeeld; zoodat men bijna geneigd zou zijn de welwillendheid der Heeren te bewonderen, die, met het bezit der kloostergoederen tevreden, de volle opbrengst daarvan aan de eigenaressen afstonden. Maar die welwillendheid gaat op bekrompenheid gelijken, als wij in aanmerking nemen, dat in den laatsten tijd, ten gevolge der Reformatie, het jaarlijksch inkomen van het klooster aanmerkelijk

afgenomen en eindelijk tot slechts 2200 gulden gedaald was. Niettemin werd het geringe en veelverminderde inkomen tot maatstaf genomen bij de bepaling van de lijfrenten der kloostervrouwen.

Nog andere weldaden hebben wij mee te deelen. Voor de koeien namelijk en andere beesten, die zich in den kloosterstal bevonden, zouden de conventualen elk een vierde part van hare lijfrenten extra ontvangen. Meubelen en huisraad mochten zij naar hare nieuwe woningen meênemen.

Verder wordt in het akkoord nog bepaald, dat de lijfrenten reeds den 1ⁿ November 1578 zouden ingaan, en dat het klooster op 1 Mei 1579 moest ontruimd worden. Eindelijk; de schulden van het convent kwamen ten laste der gasthuismeesteren.

Tegenover zoovele weldaden, waarmede de conventualen als overladen werden, moesten zij op hare beurt afstand doen van haar kloosterterrein met al de daarop staande gebouwen, van al hare roerende en onroerende goederen, waar die ook mochten gelegen zijn, van alle „actien en credieten", van alle renten, uitstaande rekeningen enz. enz.

Dit akkoord draagt den datum van 11 October 1578, en werd onderteekend eerst door de vier nieuwe burgemeesters: Willem Baerdesen, Adrianus Cromholt, Martin Coster en Dirck Jansz. Graeff; vervolgens door de vier regenten van het Sint Pieters Gasthuis: Cornelis Willemsz. van Rieck, Arent Hendricxzn, Jan Persijn en Wouter Cornelisz. Verhee; daarna door de vier regenten van het Lieve Vrouwe Gasthuis: Arent Cornelisz. Coel, Antonys Willemsz., Claes Cornelisz. van Vloeswijck en Jacob Jansz. Banningh. Dan volgen de naamteekeningen van de beide voogden der conventualen: Claes Jansz. Kat en Jacob Banningh Jacobzn., en eindelijk de onderteekening van al de conventualen: Neel Claes Basgens Dr. Priorinne, Baertgen Geryts Dr. Supprioriinne, Nyesgen Pieters Dr. Seniore, Weijntgen Geryts Dr. Procuratrix, Dirckgen Dircx Dr., Lobberich Jans Dr., Aefgen Jans Dr, Marije Cornelis Dr., Neel Geryts Dr., Lysbeth Henricx Dr., Claesgen

Cornelis Dr., Lysbeth Jacobs Dr., Neeltgen Jacobs Dr., Anna Cornelis Dr., Maritgen Frans Dr., Ael Geryts Dr., Maritgen Claes Dr., Lysbeth Pieters Dr., Haesgen Arents Dr., Aefgen Henrix Dr., Weyntgen Cornelis Dr., Elbrich Cornelis Dr., Henrickgen Dircx Dr., Neel Willems Dr., Agata Elberts Dr., Griete Cornelis Dr., Lysbeth Cornelis Dr., Wynen Claes Dr., en Trijn Wouters Dr. [1])

Zoodra deze onderlinge overeenkomst, door beide partijen opgemaakt en onderteekend, de nadere goedkeuring der Vroedschap had verworven, wendden de conventualen zich tot de schepenen der stad, om bij wettige akte afstand te doen van hare bezittingen onder de voorwaarden, zooals die in het akkoord waren vastgesteld. Van die opdracht of „quytschelding", voor de schepenen Jan Jacobsz. Huydecooper en Henrick Boelensz. gedaan, werd eene akte opgemaakt, gedagteekend 25 October 1578 [2]).

Nu was de zaak voor goed beklonken, zou men meenen. Maar neen; als de Heeren een gewetenloos stuk uithaalden, legden zij altijd eene buitengewone nauwgezetheid van geweten aan den dag; daarom achtten zij het raadzaam, nog een nadere bevestiging van het akkoord te vragen aan den Zwijger, die zich toen te Gent, in de Zuidelijke Nederlanden, bevond. Voor dat doel ging de burgemeester Willem Bardes den 14^{n} November op reis, eerst naar de vergadering der Staten te Gorinchem, van daar naar Antwerpen en vervolgens naar Gent, waar hij den Zwijger zou ontmoeten, met wien hij, behalve het akkoord, nog vele andere zaken te bespreken had. Bardes, die in de geheimen van het Verraad van Amsterdam was ingewijd, kon te gelijk aan zijn principaal den gelukkigen afloop dier onderneming in al zijne bijzonderheden verhalen en met het akkoord, hetwelk hij medebracht, een nieuw bewijs leveren, dat de zegen der Hervorming in de Amstelstad geen maat of grenzen kende.

---

[1]) Zie *Bijlage A.*

[2]) Zie *Bijlage B.*

De Zwijger haastte zich, aanstonds aan het verlangen van zijn vriend en van de „zeer lieve ende besundere burgemeesters en regeerders der Stede van Amstelredamme" te voldoen. Den 6n December gaf hij, in een tamelijk uitvoerig stuk, de nadere confirmatie op het akkoord, met de Oude en Nieuwe Nonnen gemaakt. Willem Bardes stelde, bij zijn terugkeer in Amsterdam, op 16 December 1578, dit gewichtig document zijnen medeburgemeesters ter hand, en leverde bij de thesauriers der stad eene rekening van 234 gulden 17 stuivers en 14 penningen voor reis- en verblijfkosten in [1]).

Bij hen, die eenigszins bekend zijn met de eigenaardige logica, waardoor de Zwijger zich kenmerkte, zal het geen bevreemding wekken, dat de man in zijn confirmatie een paar maal met zich zelf in tegenspraak komt. Zoo beweert hij in den aanhef, dat de oude gasthuizen te arm waren, om de ongelukkige zieken, ook maar gedeeltelijk te kunnen onderhouden; dat er bijgevolg naar middelen moest worden uitgezien, om in den nood der zieken te voorzien. Maar eenige regels verder verhaalt hij, dat bij de overname der beide kloosters het geldgebrek nog aanmerkelijk zou toenemen; want aan de conventualen zou, zooals hem uit authentieke stukken genoegzaam gebleken was, aan lijfrenten veel meer worden uitgekeerd dan de inkomsten van hare kloosters bedragen.

In zoodanig geval had hij, dunkt me, den gasthuismeesteren hunne onderneming moeten ontraden en zijne goedkeuring aan hun plan weigeren; want de aangeworven kloosters bezorgden hun meer lasten dan baten; zij bewandelden den weg der bankroetiers. Maar de Zwijger wist wel, dat zijne voorstelling van de waarheid afweek; aan elken roof schonk hij zijne goed-

---

[1]) *Thesaurie Ordinaris*, 1578. Na de Alteratie fol. 124. — *Rap. v. Tres.* 1578, fol. 115 vso. — *Arch. Begg.* G, Art. 50, blz. 70, en Art. 34, blz. 101.

keuring: het overige gold hem en zijnen „lieven, besonderen vrienden" slechts als nietswaardige bagatellen. Ik geef hierachter den letterlijken tekst der confirmatie [1]).

Eindelijk moest nu nog deze confirmatie of Open Brief van den Zwijger door de schepenen der stad als echt worden gewaarmerkt, hetwelk plaats greep bij akte van den 30n December, Anno 1578, waarmede de geheele onderneming voor goed haar beslag kreeg [2]).

Op den 1n Mei 1579 ontruimden de Oude Nonnen haar convent en naar hare oude kloosterterreinen werd het St. Pietersgasthuis overgeplaatst, waar het tot op dezen dag onder de benaming van Binnengasthuis gebleven is.

Mocht het soms der moeite waard zijn, over den toenmaligen magistraat nog een woord van lof te spreken, dan zij hier tot hunne eer gezegd, dat zij aan de conventualen, zoowel aan de Oude als aan de Nieuwe Nonnen, welke laatste nog voorloopig in haar klooster mochten verblijven, de jaarlijksche lijfrente geregeld hebben uitgekeerd.

B. H. Klönne.

---

[1]) Zie *Bijlage C.*

[2]) Zie *Bijlage D.*

BIJLAGE A.

HET AKKOORD DER OUDE NONNEN.

Ophuyden zijn de Vaders ofte Regenten van Sinte Pieter ende van 't Vrouwe Gasthuysen binnen deser Stede, bij wete, consente en believen van de Burgermeesteren deser Stede, volgens de Resolutie van de XXXVI Raeden genomen den derden deser maent ter eenre — ende de gemeene Conventualen van de Oude Nonnen mede binnen dese Stede met Jacob Banninck, Raedt en Schepen, en Doctor Claes Jansz Cat, haerluyder voochden en bij dezelve Conventualen hiertoe tot intercesseurs verzocht, ter andere zijde, — veraccordeert en overeengecomen beroerende de ontruyminge ende verlatinge van 't voorschreven Convent, bij de voorschreven Conventualen te doen tot behoef van de voorschreven Gasthuysen, ende dat in de maniere en op de conditiën en voorwaarden hiernae verclaert:

Eerst dat de voorschreven Conventualen gehouden zullen zijn vóór Meijedag eerstcomende het voorschreven Convent te ontruymen en van stonden aen afstant te doen van alle de incomsten van den voorschreven Convente, oock vóór date van desen verschenen ende gevallen, 't zij waar die goederen en incomsten zijn gelegen, en daarmede de Regenten van de voorschreven Gasthuysen tot behoef van dezelve Gasthuysen te laten bewerden [handelen] als hun vrij eigendom, uytgeseyt [behalve] van de meubelen, als huysraet en diergelijcke, die de voorschreven Conventualen naer zich zullen mogen nemen, om haer vrije wille daermede te doen.

WAERTEGENS de voorschreven Gasthuysmeesters gehouden sullen sijn jaerlix uit te keeren tot lijfpensie van de voorschreven Conventualen de somma van twee en twintig honderd guldenen, innegaande den eersten Novembris eerstcomende, die dezelve Conventualen bij de vierendeelen jaers betaelt zal worden vrij, zonder eenig afbreck [vermindering] elck, volgens de Ordonnantie, die by mijn Heeren de Burgemeesteren daarop gemaakt zal worden. Welk jaerlix pensioen by het overlyden van de Conventualen elcx naar advenant afsterven zal. Des sullen de Conventualen alle vijf jaren de voorschreven heure pensioen verhoocht worden zes gulden, totdat dezelve

zoo hooch zal wesen, als de oudste Conventualen nu zullen ontfangen, monterende ter somme van hondert guldenen zonder hooger. Zullen oock de voorschreven Gasthuysmeesteren tot hunnen laste nemen, als zij nemen by deze, alle de schulden van den voorschreven Convent, zoowel renten als anders. Zullen noch de voorschreven Conventualen hebben tot haer verdoene, om inne te wonen, acht woningen, staende op de Achterburchwal, mits dat de Gasthuysmeesters achter elcke woning gehouden zullen zijn te doen maken eene plaets van vijf en twintich voeten lanck, ende breet als elcke woning, en voorts die te onderhouden wantdicht en dackdicht, sonder costen van de voorschreven Conventualen. Welke woningen de Conventualen gehouden zullen zijn drie bij de anderen te bewonen. En zyluyden offlivich wordende [stervende], dat die weder aan de Gasthuizen zullen komen, zonder dat zij eenige woningen zullen mogen verhuren. Sullen noch de voorschreven Conventualen hebben het gebruik van een woning, staande aan de andere zijde van den Burchwal, het voorschreven Convent als nu toebehorende en in huur geldende zeven gulden jaarlijks. Item zal den voorschreven Conventualen nog in recompense voor hare coeien [koeien] ende beesten gegeven worden terstond elk een vierendeel jaars lijfpensie in gereed geld, die haar niet gekort zal worden. Zal nog den voorschreven Conventualen gegeven worden telken reize iemand van haar overleden is, bij de voorschreven Gasthuismeesters tot een maaltijd vijftien karolusguldens [1]). Alle ding zonder arch ende list. Te oorkonde zijn hiervan gemaakt drie Cedullen alleensluidende en by de voorschreven Burgermeesteren, Gasthuisvaders, Conventualen haarlieder voochden onderteekend op den elfden dag in October Anno XVc acht en zeventich.

Wilhem Baerdesen, Adrianus Cromholt, Marten Coster, Dirck Jansz. Graeff [burgemeesters].

Cornelis Willemsz. van Rieck, Arend Hendrickxz, Jan Persijn, Wouter Cornelis Verhee [regenten van het St. Pietersgasthuis].

Arent Cornelisz. Coel, Antonys Willemsz, Claes Cornelisz. van Vloeswijck, Jacob Jansz. Banningh [regenten van het Lieve-Vrouwe-Gasthuis.]

---

[1]) In margine staat hierbij : „De vijftien gulden van maaltijden zijn bij akkoord volgens ons memoryboek afgedaan".

Claes Jansz. Cat, Jacob Banningh Jacobsz. [voogden der Oude Nonnen].

Neel Claes Basgens Dr. Priorinne, Baertgen Geryts Dr. Suppriorinne, Nyesgen Pieters Dr. Seniore, Weijntgen Geryts Dr. Procuratrix, Dirckgen Dircx Dr., Lobberich Jans Dr., Aefgen Jans Dr., Marye Cornelis Dr., Neel Geryts Dr., Lijsbeth Henricx Dr., Claesgen Cornelis Dr., Lysbeth Jacobs Dr., Neeltgen Jacobs Dr., Anna Cornelis Dr., Maritgen Frans Dr., Ael Geryts Dr., Maritgen Claes Dr., Lysbeth Pieters Dr., Haesgen Arents Dr., Aefgen Hendricx Dr., Weijntgen Cornelis Dr., Elbrich Cornelis Dr., Henrickgen Dircx Dr., Neel Willems Dr., Agata Elberts Dr., Griete Cornelis Dr., Lysbeth Cornelis Dr., Wijnen Claes Dr., Trijn Wouters Dr. [allen conventualen van het Oude-Nonnen-klooster].

BIJLAGE **B.**

OPDRACHT DER GOEDEREN VAN HET KLOOSTER DER OUDE NONNEN.

Wy Jan Jacobsz. Huydecooper en Henrick Boelenzoon, Schepenen in Amsteldamme, oorkonden en kennen dat voor ons kwamen Neel Claes Basgens Dr. Priorinne, Baertgen Geryts Dr. Suppriorinne, Nyesgen Pieters Dr. Seniore, Weijntgens Geryts Dr. Procuratrix, Dirckgen Dircx Dr., Lobberich Jans Dr., Aefgen Jans Dr., Marye Cornelis Dr., Neel Geryts Dr., Lijsbeth Henricx Dr., Claesgen Cornelis Dr., Lijsbeth Jacobs Dr., Neeltgen Jacobs Dr., Anna Cornelis Dr., Maritgen Frans Dr., Ael Geryts Dr., Maritgen Claes Dr., Lysbeth Pieters Dr., Haesgen Arents Dr., Aefgen Henrix Dr., Weijntgen Cornelis Dr., Elbrich Cornelis Dr., Henrickgen Dircx Dr., Neel Willems Dr., Agata Elberts Dr., Griete Cornelis Dr., Lysbeth Cornelis Dr., Wijnen Claes Dr. en Trijn Wouters Dr., alle Conventualen van den Ouden Nonnen Convente binnen deser Stede met Jacob Banninck Jacobsz., onze medebroeder in Schependom, haren aller voogd in desen gecoren, Meester Claes Jansz. Doctor in de medicijnen, Jan Jacobsz., Banninck en de voorschreven Jacob Banninck Jacobszoon, hare vierendeelen, zoo men die naast konde gecrigen. Ende gelieden met hunnen voogdshand, by wete en consente van den Raad dezer stede en goeddunken van hare vierendeelen voornoemd opgedragen en tot een vrijen eigendomme kwijtgescholden te hebben,

den Regenten van Sinte Pieters en van 't Vrouwe-gasthuizen binnen deze Stede tot behoef van dezelve twee Gasthuizen het geheele Convent van de Oude Nonnen met alle den aankleve, soo boomgaard, tuinen en huizingen, mitsgaders alle des voorschreven Convents andere goederen, roerende en onroerende, actiën, crediten en uitstaande schulden, waar dezelve gelegen of aan wat personen die uitstaande zijn, geenen uitgezonderd. Ende zij gelieden daaraf al voldaan en wel betaald te wezen den lesten penning met den eerste. Zoodat zij daarom in maniere voorschreven beloofden den voornoemden Gasthuismeesteren ter oorzake van den voorschreven koop niet meer te manen, eischen of molesteren in rechte noch daarbuiten, noch ook gedogen ter oorzake van dien gemaand, geëischt of gemolesteerd te worden. Alle ding zonder arch ende list. In oorkonde dezen brief bezegeld met onze zegelen. Gegeven den vijf en twintichsten dach in Octobri in het jaar onzes Heeren duizend vijf honderd acht en zeventich.

W. Pieters.

Bijlage **C.**

DE CONFIRMATIE VAN DEN ZWIJGER.

Wilhelm bij der gratiën Gods Prince van Oraengien, Grave van Nassau, van Catzenellenbogen, van Vianden, van Dietz, van Bueren, van Leerdam, Heer ende Baron van Breda, van Diest, van Grimbergen, van Arlay, van Noseroy, Erfburggraaf van Antwerpen ende van Besançon, Gouverneur van Brabant, Holland, Zeeland, Westvriesland en Utrecht, Stadhouder Generaal van den Doorluchtigen Prince Matthias bij de gratie Gods, Aartshertog van Oostenrijk, Gouverneur en Kapitein Generaal van de Co^e^ Ma^t^ [Koninklijke Majesteit] van deze Nederlanden. Allen dengenen die deze tegenwoordige zullen zien of hooren lezen saluut.

Wij hebben ontvangen de ootmoedige Remonstrantie, ons gepresenteerd door onze zeer lieve en besundere Burchmeesters ende Regeerders der Stede van Amstelredamme uit name en van wegen de voogden van beide de Gasthuizen binnen derzelver Stede, inhoudende hoe dat de voorschreven Gasthuizen, overmits den voorleden inlandschen krijg zoozeer verarmd zijn dat het niet mogelijk is de

kranken aldaar in het geheel of in deele te kunnen onderhouden, zonder met eenige middelen, daertoe dienende, te wezen geholpen en voorzien. Om hetwelk immers tegen den toekomenden tijd te mogen doen, hebben de voorschreven voogden, met wille en advies van de voorschreven Regeerders bij vrijwillig [?] akkoord en overeenkomst geaccordeerd met de voogden en al de Conventualen van de Oude en Nieuwe Nonnen-Conventen binnen derzelver Stede op het transport van al hare goederen, tot wat plaatse dezelve ook gelegen zullen mogen zijn, op al zulke alimentatie en lijfpensioen, ja veel meerder als haarlieder inkomsten zouden mogen bedragen [?], gelijk ons uit de auctentieke copiën van het transport en de opdracht van dien genoegzaam gebleken is. En hoewel met redenen op het voorschreven transport niemand zou mogen of behooren te spreken of daartegen [op] te komen, noch iets te attenteren, als vrijwillig door degenen gedaan, die, naar luidt het negentiende artikel van de Satisfactie derzelver Stede, in al hare goederen ten volle gesteld zijnde, zulks mochten doen, nochtans tot beter verzekerdheid van dien, en om ten eeuwigen dage hetzelve te mogen vast en van waarde blijven, hebben de voorschreven Burchmeesters en Regeerders der Stede van Amstelredam uit naam van de voorschreven voogden van beide de Gasthuizen aldaar aan ons ootmoedelijk verzocht hun voorschreven transport te willen confirmeren en corroboren, om alle questiën en zwarigheden in toekomende tijden, te verhoeden. Daerom Soe ist dat wij hetgeen voorschreven is aangemerkt, en daarnevens gevisiteerd hebbende diverse openbare acten, diesaangaande gepasseerd, mitsgaders daarenboven geïnformeerd wezende dat de voorschreven Burchmeesters en Regeerders hunne gerechtigheid tot de fabrieken en getimmerte der voorschreven Nonnen-conventen, hun uit kracht van zekere Resolutie der Generale Staten van Holland competerende [1]) den voorschreven Gasthuizen hebben gecedeerd en overgelaten, hebben geconfirmeerd en gecorroboreerd, confirmeeren en corroboreren bij dezen het voorschreven transport en de opdracht, door de voogden en al de Conventualen van de Oude en Nieuwe Conventen binnen derzelver Stede ten profijt van beide de Gasthuizen aldaar in der voege als boven gedaen, mits dat de alimentatie en lijfpensioen gepresteerd zij naar uitwijs en

[1]) *Resolutie* van 23 Mei 1577.

inhoud van het transport der voorschreven Conventen-goederen, ORDONNERENDE en bevelende wel expresselijk allen Officieren, Justicieren, Wethouderen en anderen, die deze zoude mogen eenigszins aangaan, dat zij partijen laten respectivelijk de inhoud dezer genieten, zonder eenig belet, contradictie, querele, questie, sinistra interpretatie of zwarigheid, nu of namaals daartegen te moveren, nemaar alles van puncte tot puncte striktelijk en volkomen te obedieren, alzoo hetzelfde redelijk en behoorlijk is.

Gegeven binnen der Stede van Gent onder onzen naam en segel in placate hieraan uit doen hangen, op den VIn dach Decembris in den jaren onzes Heeren XVc acht en zeventig.

GUILLe DE NASSAU.

BIJLAGE **D.**

SCHEPEN-VIDIMUS VAN DE CONFIRMATIE VAN DEN ZWIJGER, RAKENDE HET AKKOORD MET DE OUDE EN NIEUWE NONNEN.

Wy Jan Jacobszoon Huydecooper en Hendrick Boelenzoon Schepenen in Amstelredamme, oorkonden en kennen dat wij op heden gezien, gehandeld, en gevisiteerd hebben zekere opene Letteren of Brieve van Confirmatie en Corroboratie, in perchemijne geschreven, bezegeld met een uithangend zegel in rooden wasse en dubbelen staarte, gansch gaaf, ongeraseerd, ongecancelleerd in zegel en geschrift, en dervende alle suspicie van bedroch, luidende van woorde tot woorde als hierna volgt: Wilhelm bij der gratiën Gods, Prince van Oraengien enz. [Volgt hier de geheele tekst der confirmatie. Zie *Bijlage C.*.] Ende want wij Schepenen voornoemd dit tegenwoordig vidimus of transsumpt, uit den voorschreven brief van Confirmatie geschreven en getrokken, daartegen bij ons gecollationeerd als het behoort, met denzelven brief bevonden hebben van woorde tot woorde te accordeeren, Soo hebben wij, des te oorkonde, onze zegelen beneden aan dezen gehangen. Gegeven de naastlesten [30en] dach in Decembri Anno Domini vijftien honderd acht en zeventig. *Arch. Begg.* E, Art. 35.

W. PIETERS.

JAN VAN ARKEL, BISSCHOP VAN UTRECHT.

(Vervolg van Dl. CIV, blz. 341 vv.)

II.

Als het u, lezer, gegaan is als velen anderen, dan hebt ge zeker, zoo dikwijls ge hoordet of laast van die kerkvorsten der middeleeuwen, die met hunne vazallen in keizerlijke of koninklijke legers te velde togen of ook onder eigen banieren den oorlog voerden, bij alle mogelijke welwillendheid uwerzijds, toch een gevoel van weerzin niet kunnen onderdrukken. Het is en het blijft, hoe wij het ook wenden, een wonderlijk beeld — om geen erger woord te gebruiken — een bisschop in ijzeren pantser, den hoogen dienaar van den God des Vredes in oorlogsdos, hem, wiens hand werd gewijd om land en volk te zegenen ook het bloedig oorlogszwaard tegen hen te zien verheffen.

Toch laten wij, dunkt ons, in zulke oogenblikken wel eens meer het niet altijd betrouwbare gevoel boven het koele verstand in ons spreken. Als wij immers onze eigene gedachten kalm ontleden, dan blijkt het, dat het eigenlijk niet de zaak zelve was, die onze verontwaardiging heeft opgewekt, maar veel meer de wijze, waarop zij geschiedde en de omstandigheden, die haar vergezelden. Wie onzer kan zich nog een bisschop voorstellen, die oorlog voert, die zijne vijanden gewapenderhand aangrijpt of afweert? In onze achting zijn zij in den hoogsten zin mannen des vredes met geen andere wapenen dan die des woords en der christelijke liefde. Noodzakelijkerwijze moeten daardoor hunne voorgangers, die met en naast hun geestelijken arbeid ook het

altijd schrikwekkend oorlogswerk bebben volvoerd, ons al aanstonds een zekeren afschrik inboezemen. Toch waren het niet zoozeer hun oorlogen zelve dan wel het aandeel, wat zij persoonlijk daarin hadden, wat ons tegen hen innam. Laat mij u eene geschiedenis uit onzen tijd herinneren. Heeft u het ooit gestooten, of ook maar één enkel oogenblik tot ergernis gestrekt, dat Paus Pius IX zijn getrouwen heeft opgeroepen om het erfgoed van Petrus te verdedigen, dat hij de hand zijner kinderen heeft gewapend om de benden die zijne staten roofden, met geweld te verdrijven? Immers neen! Integendeel ieder onzer erkent het als een zware plicht, die de Paus in geweten moest vervullen. Toch is hij de bisschop der bisschoppen en de onmiddelijke plaatsbekleeder van den Zaligmaker. Maar die oorlog, zal men zeggen, was heilig en noodzakelijk, het gold de verdediging van een rechtmatig erfgoed, dat door roovers werd aangevallen. Ongetwijfeld! Maar laten wij vaststellen, dat slechts van zoodanige oorlogen hier sprake kan zijn. Onrechtvaardige en noodelooze oorlogen, wie zal of wie kan ze verdedigen! Dezulken moet een ieder afkeuren en dat niet alleen in den vorst-bisschop, maar ook in ieder heerscher, hoe verre hij dan ook van het geestelijk karakter zij verwijderd. Maar als wij en terecht een oorlog, die gerechtvaardigd was, om zuivere en edele redenen ondernomen en zonder noodelooze wreedheid gevoerd, iederen vorst als eervol toerekenen, dan mogen wij datzelfde niet laken in den bisschop en vorst, die buiten zijn geestelijke plichten ook met de bewaking en verdediging zijner staten was belast. Alleen in de wijze van uitvoering kunnen wij onderscheid tusschen hen maken, en van den bisschop eischen, dat hij ook hierin het onuitwischbaar geestelijk karakter, aan zijn persoon verbonden, niet verloochene. „Zoodra onze bisschoppen — zegt Moll [1]) — onder de rijksgrooten hunne plaats innamen, moesten

[1]) *Kerkgesch.* II, 1, blz. 42.

„zij er toe komen om, zooal niet als vorsten te leven, dan toch „als vorsten te handelen. Onze kerkvoogden van het voorgaande „tijdperk [d. i. tot aan de 11de eeuw] waren niet zelden echt „kerkelijke mannen, soms zelfs monastieke naturen, gelijk Rad- „boud en anderen, en van een Frederik I, Balderik en Ausfried „is ons bekend, dat zij hunne geestelijke waardigheid volkomen „trouw bewezen, zoodat de toon van hun leven zeer zeker meer „met het bestaan van ernstige prelaten dan van wereldschge- „zinde prinsen overeenstemde; maar desniettegenstaande zien wij „ook hen doen, wat alle vorsten deden. Zij voerden heerschappij „in hun wereldlijk gebied, zij verdedigden hunnen staat en hunne „rechten tegen elken aanval van buiten en van binnen, bouwden „muren, torens en dergelijke verdedigingswerken en hadden onge- „twijfeld ook hunne legerbenden, ofschoon zij zich waarschijnlijk „in persoon van alle krijgsbedrijf onthielden."

Waarom dan deze breede inleiding, waartoe die herhaling van zaken, die een ieder weet en kent? Als men u, zooals hier, een welwillend of zelfs gunstig oordeel voor Jan van Arkel vraagt ziet, dan is het noodig of althans niet overbodig u dat alles nog eens te herinneren. Want Jan van Arkel was buiten kijf „een „wakker staats- en oorlogsman, wellicht meer dan een onzer „latere bisschoppen" [1]), want bijna geheel zijn lang bestuur van 22 jaren heeft hij met binnen- en buitenland den oorlog gevoerd.

Of wij dan hierom Jan van Arkel moeten prijzen of laken? In een enkel woord is op die vraag geen antwoord te geven. Natuurlijkerwijze is dat van velerlei af hankelijk. Allereerst moet hier zeker de rechtvaardigheid zijner zaak beslissen. De „legitima auctoritas" (rechtmatig gezag) zal wel niemand in den Utrechtschen vorst ontkennen; rest dan nog de „justa causa" (rechtmatige oorzaak) en de „modus debitus" (behoorlijke wijze), welke

[1]) Moll, *Kerkgesch.* II, 2, blz. 147.

allen te zamen den oorlog geoorloofd en soms noodzakelijk maken.

Al aanstonds mogen wij de getuigenis van bevoegde en zeker onverdachte schrijvers aanhalen, als Moll en Arend, die u reeds dadelijk gunstig voor den bisschop stemmen moeten.

„*Hoezeer hij den vrede lief had* — zegt Moll [1]) — mocht hij des „vredes zegeningen wegens de oproerigheid zijner onderdanen „en de vijandschap zijner naburen maar zelden smaken."

En ook Arend [2]) getuigt: „Een groote weldaad bewees derhalve „Capucio aan het Sticht door den gunsteling van Willem IV, den „*even vredelievenden als krijgshaften* J. v. A. tot zijn plaatsbe- „kleeder op den Utrechtschen zetel aan te bevelen".

Waarlijk, waar zulke mannen, in de geschiedenis doorkneed, zijn liefde tot den vrede zoo onomwonden prijzen, daar kan het niet anders, of het moeten gewichtige en zeer zware redenen zijn geweest, die den bisschop in zoo veelvuldige oorlogen hebben gewikkeld.

Om ze allen, zijne groote en kleine veldtochten, te verhalen en op te sommen zou al te langdradig worden en de belangstelling een al te harde proef doen ondergaan. Voor ons, leeken in krijgskunde en oorlogswetenschap, gelijken zij elkander volkomen. Meestal is de naam van den vijand of het tooneel van den strijd het eenige verschil, wat wij kunnen ontdekken. Naar de vijanden, die hij te bestrijden had, kunnen wij zijn veelvuldige oorlogen gevoegelijk onder drie hoofden rangschikken, die ons het overzicht

---

[1]) Moll, *Kerkgesch.* II, 2, blz. 147.

[2]) *Gesch. des Vaderl.* II, 2, blz. 196. Ook de Utrechtsche hoogleeraar H. Rooyaards, anders juist geen bewonderaar der bisschoppen, schrijft over J. v. A.: *Gesch. van het gevest. Christendom*, II, blz. 32: „Dan „trad hij te midden der inwendige onlusten en der aanvallen en „oorlogen van naburige vorsten, schoon zelf geenszins oorlogzuch- „tig, maar vredelievend van aard, op als een held". Trouwens zij allen doen niet anders dan het getuigenis der ouden herhalen.

er van gemakkelijker zullen maken. Het waren n.l. allereerst de graven Willem IV en V van Holland en die van Gelre, vervolgens de groote vazallen van het Sticht, en eindelijk de poorters van Utrecht en Eemnes, die den bisschop hebben gedwongen de wapenen op te nemen.

Het jaar 1345 zag onder J. v. A. den oorlogsfakkel voor het eerst in het Sticht ontstoken. Terwijl de bisschop, gelijk wij verhaalden, ter opbeuring van het verarmde Sticht naar Frankrijk was vertrokken, was graaf Willem IV van Holland van zijn krijgstocht in Pruisen teruggekeerd. Schijnbaar tegen de Friezen verzamelde de onrustige graaf een voor dien tijd ontzaglijk leger, waarin de bloem van den adel, zoo uit Holland als van elders, ja een hertog en graven dienden [1]). Hiermede sloeg hij, na in twee gevechten den Utrechtenaren eene nederlaag te hebben toegebracht [2]), het beleg voor de bisschopsstad. Zes weken lang belegerde hij haar, terwijl de burgers onder Robert van Arkel moedigen weerstand boden, totdat de bisschop, inderhaast uit Frankrijk teruggeroepen, door bemiddeling van Jan van Beaumont, oom van Willem IV, een wapenstilstand, hoewel op zeer vernederende voorwaarden, wist te sluiten. Vijfhonderd burgers uit alle standen en van elken leeftijd moesten uit de stad in boetekleederen naar 's graven tent komen en hem te voet vallen, 20 roeden der stadsmuren moesten worden afgebroken, eene geheele straat den graaf in eigendom worden afgestaan, binnen een zeker gebied zouden de Utrechtenaren den graaf, zoo dikwerf het hem beliefde, met 500 gewapenden moeten dienen, en bovendien zou een der stadspoorten van Utrecht, „daar hy soe vake hem believen soude uyt en inryden solde moegen" [3]), hem steeds ten

---

[1]) Zie hierover Beka, p. 118. Het getal van 150.000 zal wel zeer veel overdreven zijn. Zie Arend, II, 2, blz. 155.

[2]) Joan. a Leydis, *Chron. Belg.* XXVIII, c. 12.

[3]) Arent toe Bocop, *Croenick der Byscoppen van Uttert*, blz. 270.

dienste staan. Tot 11 November van hetzelfde jaar zou dit bestand duren, terwijl men intusschen over een vasten vrede zou onderhandelen.

Als wij nu naar de oorzaak van dezen krijg zoeken, dan vinden wij bij de ouderen eenparig een zoodanige aangegeven, waardoor al aanstonds alle schuld van den bisschop wordt afgeworpen. „Hij belegerde — zegt Beka (p. 118) van den graaf — de „stad Utrecht om eenigen ijdelen klap." Heda (p. 242) geeft dezelfde reden aan en voegt er bij: „of, naar sommigen willen, omdat de „Utrechtenaren in zijn afwezigheid roof en buit van zijn onder„danen hadden gehaald; maar den bisschop weet hij niets".

Waarlijk, voor Willem IV zal hier niemand aan een „justa bellandi causa" denken [1]). Eenige, laat het zijn meerdere burgers, die in ijdelen klap den hoogen graaf aanstoot hebben gegeven, laten wij zeggen, hem gehoond en beleedigd hebben! Inderdaad, het hem toekomende eerherstel had hij, zoo noodig, op meer vredelievende wijze kunnen zoeken en verkrijgen. En wat het kapen en rooven der Utrechtsche onderdanen betreft, waarvan alleen de minder nauwkeurige Heda en niet de tijdgenoot Beka gewaagt, bisschop J. v. A. heeft zich te zeer als een vriend der

---

[1]) Kenmerkend voor den indruk der ouderen is het, wat Buchelius, p. 119, hier op Beka aanteekent: „Uit den dood van dezen „graaf blijkt, dat de meesten van hen, die spoedig gereed zijn om „bloed te storten, snel hun ondergang te gemoet gaan. Een dubbel „voorbeeld bestaat hiervan in deze geschiedenis in twee [graven] „van den naam Willem, waarvan de eerste, hooger in aanzien door „zijn titel van Roomsch-Koning, om de schuld van één enkelen, en „nog wel onbekenden, zwoer, dat hij de geheele stad zou verderven „en onschuldig bloed zou vergieten; maar door de Friezen doodge„slagen, heeft hij door het storten van zijn eigen bloed haar bevrijd. „De ander van de twee is deze, die om eenige ijdele woorden haar „belegerde, en haar slechts door het storten van bloed bedwong: „maar niet lang daarna is hij ook door de Friezen vermoord en „boette hij de straf voor zijn overmoedigen krijgstocht."

strengste rechtvaardigheid doen kennen, dan dat hij hiervoor den vorst geen volledige voldoening zou hebben willen schenken.

Het is echter de vraag, of die ijdele klap wel de ware oorzaak van den oorlog is geweest. Immers, de luid uitgesproken verzekering van den graaf, dat hij den bisschop, die toch het verantwoordelijk hoofd van het bisdom was, voor niets aansprakelijk stelde, dat hij geen oorlog voerde tegen den bisschop, maar tegen hen, die hem beleedigd hadden, dringt onwillekeurig de gedachte op, dat dat alles slechts een voorwendsel was, eerstens om de ware, niet noembare reden van zijn toorn te verbergen, dan ook om den stichtschen edelen de gelegenheid open te laten, om, schijnbaar zonder den trouw, aan hun wettigen heer verschuldigd, te verzaken, toch onder zijne vanen tegen den bisschop te dienen.

Wat dan die ware reden van des graven optreden mag geweest zijn? „Deze [d. i. J. v. A.] — zegt Bilderdijk [1]) — was spaar„zaam, betaalde de schulden af, loste verpande sloten in, ging „naar Grenoble om zuiniger te leven en maakte zijn broeder „Robert van Arkel bij zijn afzijn tot momboir. Men kan licht „begrijpen, dat, gelijk de geheele afhankelijkheid van het Sticht „van den Hollandschen graaf door het bezit der aan hem [of „aan zijn aanhangers] verpande sloten voltooid was, dit lossen „op een bevrijding uit die afhankelijkheid toelei." De oorzaak van dezen, evenzeer als van de volgende oorlogen, door J. v. A. met de graven van Holland en Gelre gevoerd, moet werkelijk veel verder dan in ijdel gepraat of dergelijken worden gezocht. Men moet zich dien strijd eenigermate voorstellen als de vrijheidsoorlog van een volk, dat, langen tijd onder vreemd juk gebogen hebbende, als ontwakend in de jeugdige kracht van een nieuwen en sterken vorst, de lastige en schandelijke voogdij van den vreemden heerscher wil afschudden, die daarentegen van zijnen kant al het

[1]) *Gesch. des Vad.* III, blz. 116.

mogelijke in het werk stelt, om het eenmaal verkregen overwicht onverminderd te behouden.

Langzamerhand was die invloed der Hollandsche graven op het Sticht gegroeid, nu eens vergroot, dan weder verminderd, als er tijdelijk een krachtiger bestuur in het bisdom gevestigd was, totdat eindelijk onder bisschop Jan van Diest het Hollandsche overwicht voor goed gevestigd scheen. Reeds graaf Dirk III had A°. 1017 den eersten stap op dien weg gezet. Immers, het holtland, waar hij de stad stichtte, die het eerst aan de spits der Hollandsche steden heeft gestaan, en dat aan zijn graafschap den naam gegeven heeft, dien het sedert altijd behield, heeft hij aan het Sticht moeten ontweldigen en tegen de rechtmatige aanspraken der bisschoppen, door den keizer ondersteund, met geweld moeten behouden. Sinds bleef het de standvaste staatkunde der Hollandsche graven uit alle huizen, welke zij als een erfdeel aan elkander nalieten, hun gebied en hun macht ten koste van het Sticht te vergrooten, en als middel daartoe het bisdom zelf zooveel mogelijk te verzwakken en te overheerschen. Reeds de Roomsch-Koning Willem II, en meer nog zijn zoon Floris V, die bisschop Jan van Nassau geheel beheerschte, bezaten groote macht en invloed in het Sticht. „Jan II [van Avesnes] zocht, „evenals zijn beide opvolgers, de welvaart, het aanzien en de „macht van Holland uit te breiden en wierp daartoe ook begeerige „oogen op het Sticht.... Dit Henegouwsche huis bracht alzoo het „Sticht geheel onder Henegouwsch-Hollandschen invloed" [1]). Onder de graven Willem III en IV bereikte inderdaad die hegemonie haar toppunt. „De daden van gezag — zegt Arend [2]) te recht— „door den graaf [Willem III] in het Nedersticht tijdens zijn [Jan „van Diest] bewind geoefend, toonen hoezeer het vroeger voor „Holland zoo gevreesde Sticht thans genoegzaam onder de voogdij

---

[1]) H. J. Rooyaards, *Gesch. van 't gevest. Christendom* II, blz. 15.

[2]) *Gesch. des Vaderl.* II, 2, blz. 46.

„van Holland was gebracht". Men staat inderdaad verbaasd, over hetgeen zich beide graven in het gebied van den bisschop veroorloofden [1]). Zonder overdrijving kan men zeggen, dat er een tijd was, waarop het scheen, dat Jan van Diest afstand van het bisdom had gedaan, aan den Hollandschen graaf voor het wereldlijk bestuur, voor het geestelijke aan den Hollandschgezinden Jacob van Denemarken, bisschop van Zuden i. p. i. en wij-bisschop van Utrecht. Eindelijk scheen het Sticht voor goed en onherroepelijk aan banden gelegd, toen het, geheel met schulden beladen, ook door die ketenen aan Holland en zijn medstanders was gekluisterd.

Het is hier de plaats niet het voor of tegen van dien Hollandschen invloed te wegen, noodeloos de redenen uiteen te zetten, die de graven van Holland tot dergelijk bedrijf hebben aangespoord. Moge ook al in werkelijkheid de vernedering van het Sticht een noodzakelijke voorwaarde voor hunne grootheid zijn geweest, mogen zij al een onloochenbaar belang hebben gehad bij de keuze van een bisschop, die immers ook in hunne staten de geestelijke rechtsmacht uitoefende, mogen al sommige kerk-

---

[1]) Men leze hierover Arend, t. a. p. blz. 62, 67, 70 en 72; Mattheus, *Rerum Amorfortiarum script.* blz. 208. Teekenend is hetgeen genoemde hoogleeraar hier schrijft over Gysbrecht van Yselstein en Arent, diens later zoo bekend geworden zoon. Na gezegd te hebben, hoe deze heeren doodeenvoudig op eigen gezag van leenheer veranderd waren, hun Utrechtsch leen aan Holland hadden overgedragen (vgl. Matth. *De Nobil.* lib. II, c. 12.), hoe zij zich allengs meer in het vertrouwen van den Holl. graaf gedrongen hadden, gaat hij aldus voort: „Eindelijk werd hij [Yselstein] door hem [Willem III] gezonden, wel onder voorwendsel van den bisschop met raad bij te staan, „inderdaad echter om toe te zien, wat door den bisschop werd verrichte, opdat hij n.l. niets mocht doen, wat ter schade of ten nadeele „van den graaf zou zijn".

De opene brieven èn van den graaf èn van Yselstein, waarin zij hunne bedoelingen kwalijk verbergen, zijn er bijgevoegd.

vorsten hun geldige redenen van ontevredenheid gegeven hebben, of wat al redenen vóór en tegen kunnen worden aangevoerd, in ieder geval bleef hun stijgende invloed een vreemde overheersching, die door den wettigen landsheer niet dan gedwongen kon worden geduld.

Klaar en duidelijk wordt hierdoor de verhouding tusschen J. v. A. en de graven van Holland, begrijpelijk worden de voortdurende oorlogen, tusschen hen gevoerd. Denk u aan de eene zijde den krachtigen, hoogvoelenden bisschop, zich opmakend om zijn plichten als kerkvorst van Utrecht te vervullen, maar niet minder om zijn rechten als zoodanig in al hun volheid te handhaven; en aan de andere zijde de machtige graven van Holland en Henegouwen, die als het erfdeel hunner voorgangers de zucht naar heerschappij over het naburig bisdom ontvangen hadden, die somtijds, zooals Willem IV, door feitelijken invloed reeds bijna aan zulk een macht gewoon, zich plotseling door een sterken arm voelen op zij gedrongen, en hun aangematigd overwicht langzaam maar zeker zien verminderen.

Voor den aandachtigen toeschouwer is dit karakter der Utrechtsch-Hollandsche oorlogen reeds overduidelijk in het beleg, door Willem IV A°. 1345 voor Utrecht geslagen. De „ijdele klap" van ettelijke burgers moge dan al de welkome en werkelijke aanleiding zijn geweest, dat hij om zulk een reden eene geheele stad aan al de verschrikkingen van een beleg zou hebben prijsgegeven, neen, zulk een roekeloosheid mag men zelfs niet in den ijdelen en licht ontvlambaren Willem IV veronderstellen, zoolang er nog een andere meer geldige reden kan worden aangegeven. Ook het dwaze bestaan om den bisschop van zijn bisdom te scheiden, de zetelstad van den vorst te beoorlogen en schade toe te brengen, en tegelijk van zijn vriendschap voor den vorst zelven uitdrukkelijk te getuigen, zal wel niemand hebben misleid. Neen zonder twijfel ontsproot de oorlog uit het zichbaar streven des bisschops J. v. A. om het Sticht van de afhankelijkheid aan

Holland te ontslaan; en het beweren van Glasius [1]), dat de graaf meende, „dat hij, wien reeds kort na den dood van Jan „van Diest door sommigen der kanoniken de voogdij van Utrechts „kerk was opgedragen, door bisschop J. v. A., diens broeder tot „voogd benoemd hebbende, grootelijks was verongelijkt", blijkt gansch niet verwerpelijk. Ziet, hoe de graaf zich verraadt in de schandelijke voorwaarden, waarop het met groote moeite gelukte hem tot een bestand van enkele maanden te bewegen. Dat 500 burgers in linnen boetekleed met alle uiterlijke teekenen van rouw [2]) hem te voet moeten vallen om zijn vergiffenis af te smeeken, is een straf, die, hoe streng dan ook voor eenige beleedigende woorden, ten minste op de misdaad past. Maar dat hij een deel der stad als zijn eigendom eischt, dat hij de burgers dwingt hem, als ware hij hun landsheer, met de wapenen te dienen, dat hij de muren der stad laat openleggen en bovendien een der toegangen zich vrijelijk voorbehoudt, ziet, dat zijn eischen, niet van den vorst, die rechtmatig herstel eischt voor zijne beleedigde majesteit, maar van den dwingeland of den veroveraar, die aan het overwonnen volk de gelegenheid en de middelen wil

---

[1]) *Gesch. der Christ. Kerk*, II, blz. 140. Na den dood van bisschop Jan van Diest, was werkelijk graaf Willem IV door de kanunniken tot momboir of voogd van het bisdom voor den tijd van twee jaren benoemd. Hij stelde heer Jan van Arkel, den vader van onzen bisschop, in zijne plaats, om de rechten der voogdij in zijnen naam uit oefenen. Zie hiervoor *Chron. de Traj.* in de *Analecta* van Mattheus, p. 354.

[2]) In den brief, waarin Jan van Beaumont de bepalingen van het verdrag opnoemt, leest men: „dat tot vier hondert mannen sullen „comen uter Stadt voersz. in ydelen rocken, ongegordet, blootsho„vets ende barvoets voer onzen lieven Heere ende Neve voersz. „voer syn tente, daer hy wesen zal, ende bidden hem knielende, dat „hy den borgers van den Stat van Utrecht voersz. vergeven sal" enz. *Chron. de Traj.* p. 359. — v. Mieris, *Charterb. v. H. en Z.* II, 695.

ontnemen om voortaan het vreemde geweld met goed gevolg te weerstaan.

De dood van Willem IV, die spoedig hierna volgde, maakte althans voorloopig een einde aan den strijd Maar evenmin als de bisschop zich gezind toonde nog langer het juk van Holland's overheersching te dragen, evenmin bleken Willems opvolgers geneigd den eens verkregen invloed op te geven. De gravin Margareta achtte het in haar eigen belang noodzakelijk den geduchten bisschop althans eenigermate tevreden te stellen en sloot met hem A°. 1346 een tweejarig bestand. Dit gaf eenige rust, welke de bisschop meende niet beter te kunnen gebruiken dan door (voor de tweede maal) naar Frankrijk in ballingschap te gaan ten einde door spaarzaamheid zijn bisdom op te beuren. Toen in 1348 het bestand ten einde liep, keerde J. v. A. in zijne staten terug en de geschorste oorlog ontbrandde opnieuw [1]). Intusschen was hertog Willem van Beijeren door zijne moeder tot Verbeider van Holland en Henegouwen aangesteld. Acht dagen na het einde van het bestand, zoo vermeldt Arent toe Bocop (p. 279), is de bisschop te velde getrokken, eerstens zeker om Eemnes, dat hem rechtens toebehoorde maar zich met Holland had vereenigd, wederom aan het Sticht terug te brengen, dan ook misschien omdat hij meende van de moeilijkheden en de geldverlegenheid van Willem V te moeten gebruik maken om den oorlog tot een spoedig en voor het bisdom gelukkig einde te brengen. Na het verwoesten van het afvallige Eemnes en enkele andere gevechten werd er een bestand gesloten tot 11 November van hetzelfde jaar. In dien tusschentijd was heer Gijsbrecht van Bronkhorst verwoestend in het Boven-Sticht gevallen, om welke redenen is niet bekend. Deze edelman, een

---

[1]) Het bestand eindigde den 20sten Juli. „Igitur treugis in festo „S. Margueritae [virginis] expiratis." Joan. a Leydis, *Chron. Belg.* XXIX, c. 9.

heer van groot aanzien aan het Geldersche hof, begreep, dat hij alleen niet tegen de macht van den bisschop zou bestand zijn. Hij wist èn Holland èn Gelre op zijne zijde te krijgen, waardoor de oorlog met grooter hevigheid ontbrandde. In dezen krijg hielden de heeren van Voorst en van Hekeren de zijde van den bisschop en verdedigden het Boven-Sticht. De bisschop zelf streed in het Neder-Sticht tegen Holland, veroverde Oudewater en behaalde in den zomer van het jaar 1349 bij Schoonhoven eene schitterende overwinning. Nogmaals maakte een wapenstilstand, die ditmaal tot 11 Nov. 1350 duren zou, een einde aan den strijd. Thans brachten zijne strijdgenooten en de zes voogden, die in zijn afwezigheid (A°. 1347—1348) zijn bisdom hadden bestuurd, door hunne overmatige, deels onrechtvaardige schuldvorderingen, den bisschop opnieuw in verlegenheid.

In Holland ontbrandde spoedig daarna de strijd tusschen moeder en zoon (Hoeksche en Kabeljauwsche twisten). Daardoor werd de verwarring aldaar zoo groot, dat de bisschop van dien kant, vooreerst althans, niets te vreezen had. Hij stelde Ger. van Veen tot zijn vicaris aan en vertrok in allen eenvoud naar Rome in ballingschap. Maar door de woelingen zijner vijanden, bijzonder der zes voogden, gedwongen, keerde hij den 1sten Sept. 1351 [1]) in zijne staten terug. Daar moest de bisschop, nu van allen tot zelfs zijn naaste verwanten verlaten, een harden strijd voeren tegen zijne machtige en oproerige onderdanen. Niet minder hachelijk was om dezen tijd de toestand van den Hollandschen graaf. Een voorloopige vrede [2]) was het gevolg van beider moeilijkheden. In Holland echter kreeg spoedig de Kabeljauwsche partij, met hertog Willem aan het hoofd, de bovenhand. Deze hierdoor in vermogen toegenomen, besloot zijn ouden vijand,

---

[1]) Suffr. Petr. *Append.* 141 en anderen. Zie hiervoor het aanhangsel.

[2]) v. Mieris, *Charterboek*, II, blz. 791—794. Vgl. Arend, II, 2. blz. 202. Zie hiervoor het aanhangsel.

den Utrechtschen bisschop aan te tasten. Hij legerde zich bij het dorp Koten, nadat hij den 11en November 1355 openlijk aan het Sticht den oorlog had verklaard [1]). Mogelijk ware deze oorlog nog vermeden, want noch graaf noch bisschop schenen tot den strijd geneigd Maar de aanstokingen van eenige onverbeterlijke Stichtsche edelen verleidden den graaf. Want, zooals Heda zegt [2]), door de „van den bisschop afvalligen opgehitst, greep hij opnieuw naar de wapenen". Ofschoon nu J. v. A. Weesp en Muiden veroverde, was hij toch niet gelukkig in dezen oorlog. „Eindelijk, toen de graaf herhaaldelijk met een machtig „leger het Utrechtsch grondgebied overstroomde, en de bisschop „zich tegen hem uitrustte, waren er, die door hun bemiddeling „den vrede tot stand brachten, op voorwaarde (naar men zegt), „dat ieder het zijne, wat hem ontnomen was, zou terug ontvan„gen" [3]). Eemnes moest wederom zijn wettigen heer erkennen; daarentegen werd het bezit van Amstelland en eenige andere betwistte goederen aan Holland opnieuw gewaarborgd; de wederzijdsche gevangenen werden geslaakt en de oproerigen in genade aangenomen. Het jaar 1356 zag het gelukkig einde der Utrechtsch—Hollandsche oorlogen.

Niet even gemakkelijk als straks in den strijd met Willem IV is in deze hernieuwde oorlogen ieders schuld of onschuld met

---

[1]) Suffr. Petr. *Append.* 142. Men noemt ook als reden van 's graven verbolgenheid het verdrag door Jan van Arkel A°. 1352 met gravin Margareta gesloten (v. Micris, II, blz. 810). Als het waar is, pleit het niet voor de redelijkheid van den graaf Men kan daaruit (vergeleken met het vredesverdrag van 1351) zien, hoe Jan van Arkel in den strijd tusschen moeder en zoon op generlei wijze partij wilde kiezen.

[2]) p. 245. *Chron. Belg.* XXX, 9: „Iniqua susurratione informatus dissidavit epûm."

[3]) Suffr. Petr. p. 142. Tot groote vreugde van den bisschop, die, naar Beka (p. 119) verhaalt, met de rampen van zijn volk begaan, na een bekomen vrijgeleide, zelf den graaf om vrede kwam vragen.

juistheid te bepalen. Toen en niet hier vonden wij een oorzaak aangegeven, die ofschoon inderdaad niets dan een voorwendsel juist als zoodanig genoegzaam den schuldige aanwees. Niettemin zijn ook hier meerdere omstandigheden, die het echte karakter dezer oorlogen, zooals wij dat boven beschreven, zeer duidelijk kenbaar maken.

Let op, hoe men niet vóór 1356 tot een verdrag kan komen, dat den naam van een vasten vrede dragen mag. Telkens wordt de strijd door een bestand, meestentijds voor slechts enkele maanden gesloten, of door een voorloopigen vrede afgebroken. Uit alles, niet het minst uit het eindelijk gesloten vredestraktaat blijkt, dat de ware of vermeende rechten op bezit, op rechtsgebied of dergelijken, die van beide zijden werden aangevoerd, onverzoenbaar waren Leest ge nu de oudste en beste geschiedschrijvers, ook hen, die anders meer den graven dan den bisschoppen genegen zijn, dan vindt ge nergens iets opgenoemd, wat door den bisschop op onrechtmatige wijze aan den graaf werd onthouden, wel het tegendeel. Wel vindt ge, dat Eemnes, dat onbetwistbaar tot het Sticht behoorde, zich aan den Holl. graaf onderwerpt, en hoe deze, toch blijkbaar tegen alle recht en billijkheid, hunne hulde aanvaardt, zoodat de rechtmatige heer alleen door kracht van wapenen zijn rechtmatig eigendom kon heroveren. Nog is er sprake van meerdere andere goederen[1]); allen zijn zij feitelijk in het bezit van den graaf, maar onder rechtstitels, wier geldigheid geenszins boven allen twijfel was verheven.

De vroegere graven wisten allereerst den bisschop en door dezen de onderdanen te beheerschen, Thans echter is de toestand veranderd. Er zetelt nu een kerkvorst op den Utrechtschen stoel, die het onrechtmatig juk niet dragen wil. Maar met te grooter

---

[1]) v. Mieris, *Charterb.* II, 725; vgl. blz. 379 en Mattheus, *Rerum Amorfortiarum script.* p. 208 — *De Nobil.* II, 12.

hardnekkigheid klemt zich nu de graaf aan de onderdanen vast, die sinds een reeks van jaren geleerd hadden hem als een soort van tweeden landsheer te beschouwen. Op allerhande wijze blijft hij de edelen op zijne zijde trekken, hij verbindt zich zoo nauw mogelijk met hen, en schroomt niet hen in hun meineed en ontrouw te steunen en te sterken, en daarvan gebruik te maken tegen den bisschop, die hem niet anders misdeed, dan het ontvreemde recht terug te vragen en zijn onbillijk overwicht af te wijzen.

Bovenal echter blijkt in den oorlog, dien Willem V (A° 1348—1349) in verbond met Gelre en Bronkhorst tegen den bisschop voerde, wat de graven in den zin hadden. Het was blijkbaar op de algeheele ondergang, ja de verovering van het Sticht gemunt. Immers in hun verbond van onderlinge hulp verdeelden zij bij voorbaat de heerschappij over het Sticht, zóó dat het Bovensticht aan Gelre, het Nedersticht aan Holland ter vrije overheersching werd aangewezen [1]).

Aan welke zijde dan stond het recht? Het antwoord op deze vraag is het natuurlijk en noodzakelijk besluit van hetgeen tot hiertoe werd gezegd. Beslis gij zelf, lezer, en kies tusschen Holland, dat het rechtmatig goed van een ander wil bezitten, dat zich onnoodig en ongevraagd aan een vreemden staat als voogd wil opdringen of, beter gezegd, de reeds opgedrongen voogdij met alle middelen, met de hulp zelfs van aangestookten meineed, oproer en landverraad tegen den rechten heer wil behouden —

---

[1]) v. Mieris, *Charterb. v. Holl.* II, 775. Ziehier de letterlijke woorden van het verdrag: „Voort soo syn voorwaerden, dat wy, „Willem Hertogh van Beyeren, ons niet onderwinnen en sullen in „geenen saecken des Gestigts van Utregt op die syde der Ysel, daer „Deventer op gelegen is. — Ende wy Reynout, Hertoge van Gelre „voorschreven, en sullen ons desgelijcx des voorseyden Gestigts van „Utregt in geenre wys onderwinden aen d' ander syde der Ysel, „daer Utregt ende Campen gelegen syn".

en den bisschop, den uitsluitend rechtmatigen vorst van Utrechts Sticht, die zijn te lang gekrenkte vorstelijke rechten handhaaft, en zijn rechtmatig bezit terugvordert [1]), naar den eed, dien hij gezworen had, toen hij op den Stoel van Utrecht werd verheven [2]): „De rechten mijner kerk zal ik ongeschonden bewaren..... De „goederen der kerk en hare bezittingen, welke ook, die van mijne „voorgangers op mij zijn overgegaan, zal ik op geenerlei wijze „vervreemden. Ook de burchten en sterkten mijner Utrechtsche „kerk, die op dit oogenblik bestaan of later zullen komen, zal ik „niet vervreemden noch verpanden noch met schulden bezwa- „ren, rechtstreeks noch zijdelings, maar ze ten behoeve mijner „voorzeide kerk vrij, zooals ze nu zijn, getrouw bewaren. Zoo „helpe mij God Almachtig".

Had J. v. A. aldus gedurende bijna geheel zijn regeering met het buitenland, met Holland vooral te strijden, niet minder vond hij in zijn eigen land vijanden, zoo oproerig en zoo geducht, dat hij die meestal slechts door geweld van wapenen tot hun plicht heeft kunnen brengen. De Stichtsche adel had op het punt van gehoorzaamheid en trouw aan den leenheer van ouds een zeer kwaden naam, en het is waarlijk J. v. A. niet alleen geweest die hun onwilligheid met geweld heeft moeten beteugelen. De aard van het leenstelsel, dat in dezen tijd in zijn geheel was doorgevoerd, gaf aan den adel een vrijheid en macht, die zijn

---

[1]) Sprekende over het verloop der Holl.—Utrechtsche oorlogen onder J. v. A. en in 't bijzonder over goederen, die, als onder Jan van Diest aan Utrecht ontnomen, ook in deze laatste oorlogen nog een twistappel tusschen beide vorsten waren, oordeelt Mattheus (*Rerum Amorfortiarum script.* p. 209) als volgt: „Postquam autem „jam extinctus Joês van Diest, et vir strenuus successisset Joês ab „Arckel, is autem quae per socordiam suis usus consiliis cum amissa „repeteret, statim bellum exortum".

[2]) Matth. *De Nobilitate*, p. 277.

leden tot even zoovele vorstjes maakte, ieder in zijn heerlijkheid. Wel zwoeren zij den leenheer trouw en hulde, wel waren zij daardoor tot verdediging van landsheer en vaderland, tot krijgsdienst onder diens vanen verplicht, maar naast die plichten hadden zij deels ware, deels aangematigde rechten, die, velen in getal en ver van strekking, hen ten laatste voor een goed deel van de macht des vorsten onafhankelijk maakten. Niet tevreden met hetgeen zij rechtens bezaten, trachtten zij overal, zoo mogelijk, hunne voorrechten te vermeerderen. Zoo droegen zij van hunnen kant bij tot den strijd, die over geheel Europa tusschen vorsten en adelijke vazallen heeft gewoed. Niet het minst overmoedig echter waren de edelen der verschillende bisdommen, daar zij uit den aard der zaak over het algemeen in de geestelijke heeren een minder krachtigen tegenstand vonden dan bij de geboren graven en hertogen. Ook het Sticht van Utrecht heeft dien strijd aanschouwd, en niet het minst heeft de regeering van J. v. A. de droevige gevolgen ervan ondervonden.

Laat mij tot betere kennis der toestanden u eenige der voornaamste edelen voorstellen, hun handel en gedrag tegenover den landsheer nagaan, en geen twijfel of ge zult den bisschop hulde doen voor de kracht en het beleid, waarmede hij aan den euvelmoed der edelen paal en perk wist te stellen Allereerst komt daarvoor in aanmerking heer Arend of Arnold van IJselstein, de meest hardnekkige tegenstander van den bisschop, die, toen aan allen, die zich tegen den landsheer vergrepen hadden en Holland hadden gediend, bij het verdrag van 1351 vergiffenis werd toegestaan, eenig en alleen van den zoen werd uitgesloten. Uit hoog-adelijken stam gesproten, was hij door het bezit der heerlijkheid IJselstein [1]), een der machtigste en aanzienlijkste

---

[1]) Arend of Arnold was heer van IJselstein, oudste zoon van Gijsbert van IJselstein, uit het geslacht der van Amstels gesproten. Heer Gijsbert had meerdere zonen, van welke ook Otto, door zijn

vazallen van het Sticht. Als meer edelen uit dien tijd was hij geheel voor Holland gewonnen; althans, waar het slechts mogelijk was, hield hij de zijde van den graaf tegen den bisschop, zijn leenheer.

Toen graaf Willem IV in 1345 Utrecht belegerde, waren er vele edelen uit het Sticht en onder hen al aanstonds Arend van IJselstein, die den graaf bijvielen en onder zijne vanen de bisschopsstad benauwden. „En mede waren daar, zegt de Verm. „Beka [1]), vrie heeren, *die des bisscops mannen waren en in den „Stichte gesaten waren*, die ontseyden die stadt van Utrecht mede „om grave Willems wille voersz. Want hi seyde, dat hi den „bisschop niet en teech, mer die stadt had hem misdaen. Dat „waren die Heer van Arkel, des bisscops broeder, Heer Sweder „van Abcoude ende zijn soon, *Heer Arent van IJselstein*" enz. Ditmaal wilden de oproerigen althans den schijn nog redden en namen daarom gretig de dwaze onderscheiding aan van den Holl. graaf, die zeide [2]), „dat hij niets tegen den bisschop had, „maar alleen tegen hen, die zijne ziel beleedigd hadden". Het zal wel niemand verwonderen, dat de bisschop hun dit desniettemin ten kwade duidde, en zich voornam hun ontrouw te bestraffen, zoodra hem daartoe de gelegenheid geboden werd. Spoediger dan men verwachtte bood zich die aan. Want de dood van den graaf ontnam den oproerlingen den machtigen steun, die de straffende hand der bisschoppelijke gerechtigheid had

---

huwelijk heer van Beverwaard, in deze geschiedenis wordt genoemd. De heerlijkheid IJselstein ging na den dood van Arent op heer Jan van Egmond over, die gehuwd was met Guida, eenige dochter van Arent van IJselstein. Vlg. Buch. *ad Hedam*, p. 253; Bockenberg, *Historiae Batav.* (Dynastae Egmond, p. 62); *Historie ofte beschrijving van 't Utrechtsche Bisdom*, II, 254; Mattheus, *Rerum Amorf. scrpt.* p. 207; Brom. *Bullar. Traj.* No. 1080, 1117 en 1308; v. Mieris, II, 698.

[1]) p. 230.

[2]) *Chron. de Traj.* p 358.

tegengehouden. „Daerna in denselven jaer, als Sinte Martijnsdagh „quam, als dat bestant ende den vrede tusschen den Gestigte „ende Holland eynde nam, verbannede deze bisscop J. v. A. alle „die ghene, die geseten waren in zijn bisdom uyt den Gestigte „van Utrecht en des graven hulpers hadden geweest in den „bezitte van de stadt van Utrecht" [1]). Kwamen de meeste oproerigen, hetzij dan door vrees hetzij door werkelijk schuldbesef, tot inkeer, niet alzoo de heer van IJselstein. „Doe quamen zij alle, „zegt de Verm. Beka [2]), ende beterden haer misdaet ende ba„den den bisscop genade, sonder heer Aernt van IJselsteyne „ende heer Ernst van Wulven." De harnekkigen trof de straffende hand van den bisschop. Hij verwoestte o.a. de heerlijkheid IJselstein en sloeg den gebieder er van met geldboete [3]). Overigens heeft de bisschop, na der gerechtigheid haar loop gegeven te hebben, ook jegens dezen hoogst schuldigen tegenstander genade en barmhartigheid geoefend. Ja zelfs beleende hij denzelfden heer van IJselstein niet lang daarna met verschillende goederen [4]). Intusschen als J. v. A. gemeend heeft door goedertierenheid den woelzieken onderdaan te hebben gewonnen, heeft hij zich deerlijk bedrogen. Want nauwelijks was in het jaar 1348 de oorlog met Holland opnieuw ontbrand, of Arend van IJselsteyn stond wederom gewapend tegenover zijn heer en bisschop [5]).

---

[1]) Verm. Beka, blz. 233.

[2]) T. a. p.

[3]) Beka, p. 119; Heda, p. 243; *Chron. Belg.* XXVII, c. 15: „Terri„torium oppidi Saxysalani, quod dicunt Iselstain, incendit, illius „praefectum aere plectens".

[4]) Zie het stuk bij v. Mieris, *Charterb. v. H.* II, 725.

[5]) Alleen bij Mattheus [*Rerum Amorfort.* p. 209] vond ik gewag gemaakt van dezen nieuwen opstand des heeren van IJselstein. Toch kan daaraan niet getwijfeld worden, gelijk blijkt:

1°. Uit den brief van Willem V uit het jaar 1348, waarbij deze belooft geen zoen met den bisschop te zullen maken, waarbij de

Toen dan het nieuwe bestand, dat tot 1350 duren zoude, werd gesloten, was ook de heer van IJselstein in dien zoen begrepen. Hoewel na 1350 door de tijdsomstandigheden de vrede met Holland althans voorloopig bewaard bleef, trad IJselstein, toen het bestand teneinde was, opnieuw onder de wapenen. In de afwezigheid van den bisschop trok de maarschalk van het Sticht, de heer van Montfoort, tegen den onverbeterlijken ridder op, belegerde vijf weken lang zijn kasteel en dwong hem tot overgave. Ditmaal, aan eigen kracht overgelaten, scheen zijn nederlaag volkomen, want „hy swoer ende alle die van Yselsteyne mit „hem, dat si voert altoes goede en getrouwe Stichtslude bliven „souden, ende nemmermeer tegens den Gestichte ende tegens „die van Utrecht te oorloghen; dat sie onlanghe hilden" [1]).

Inderdaad wel weinig telden IJselstein en de zijnen dezen nieuwen plechtigen eed van trouw en aanhankelijkheid. Want reeds het volgende jaar (1351), hetzelfde, waarin J. v. A., uit Rome teruggekeerd, een zwaren strijd te voeren had tegen de zes voogden, trad ook de heer van IJselstein wederom gewapend tegen den bisschop op [2]). Dat hij bij den voorloopigen vrede van dat jaar met name werd uitgesloten, had hij waarlijk ten volle verdiend.

Ao. 1355 begon de laatste strijd tusschen J. v. A. en Willem V, die eindelijk tot een duurzamen vrede voerde. „En met den

---

heer van IJselstein niet is ingesloten. De graaf noemt hem daar: „onsen trouwen ridder ende raet..., die onze hulper is ende van „beginne geweest heeft in den oorloge, dat wij nu hebben tiegens „den bisscop ende der stadt Utrecht" (v. Mieris, II, 725).

2o. Uit het verdrag in November van hetzelfde jaar tusschen Holland en Gelre gesloten tegen den bisschop, waarbij de heer van IJselsteyn als eerste getuige voor den graaf van Holland optreedt (v. Mieris, II, 775).

[1]) Verm. Beka, 244. Vgl. Heda, 244; Arent toe Bocop, 284.

[2]) Arend, II, 2, blz. 202. Dit volgt uit zijn uitsluiting van het vredesverdrag van dat jaar.

„graaf ontseyden den bisscop dat meeste deel van des bisscops „mannen ende plachten met desen voerseyden grave tegens den „bisscop haren rechten heer. Dat waren deze: heer Aernt van „IJselteyne" enz. [1]).

Aan het hoofd der oproerigen staat opnieuw de naam van IJselstein; ditmaal met te grooter schande, nu juist zij beschuldigd worden de eigenlijke oorzaak of aanstokers van den oorlog te zijn geweest [2]).

Dan niet tevreden met zelf hun eed van trouw te hebben geschonden, zochten de oproerigen het getal hunner medeplichtigen overal te vermeerderen. En ook hier wederom stond IJselstein aan aller hoofd. Hij wist n.l. zijn neef, den maarschalk van het bisdom en heer van Montfoort, naar de zijde van Holland en tot deelname aan het oproer over te halen, waarbij deze de in Montfoort gevangen medestanders des graven losliet en deze sterkte voor Holland opende. „Dit toornde bisscop Jan, want hem „die gevangen toebehoorde, ende hy des bisscops maerscalc was „ende hem van genen saken rekeninge nochte bewysingen en „dede noch gedaen en hadde" [3]). Bijna zelfs had IJselstein met zijne eedgenooten den bisschop tot algeheelen ondergang gevoerd. Want toen graaf Willem V met Hollands macht het Sticht was binnengerukt en zich reeds in 't dorp Koten had gelegerd, wilde J. v. A. hem vandaar gewapenderhand verdrijven. Hij riep dan zijne burgers van Utrecht te wapen, maar ziet, zij weigerden uit te trekken en de Hollanders te bestrijden, want „de heer van „IJselstein ende die heer van Vianen die haddent alzoo beset

---

[1]) Verm. Beka, blz. 248.

[2]) Heda, p. 245: „Et Wilhelmus Comes, *incitatus a defectoribus* „*episcopi* iterato arma sumit". Bockenberg, *Historiae Batavorum* (Principes Holl. p. 36): „Temerario quorundam suasu, Joanni Ar- „quelio, Trajectensi Pontifici, bellum indicens".

[3]) Verm. Beka, blz. 250. Zie het verdrag bij v. Mieris, II, 835.

„met horen vriendent binnen der stadt, dat se die bisscop ner-„gent uyt crygen en conde om strijden wille" [1]). Zoozeer hadden zij Utrechts burgers weten aan te hitsen, dat de bisschop de stad niet durfde verlaten, daar hij, gelijk Suffr. Petri [2]) zegt, vreesde, dat, zoo hij de stad verliet, hij zelf zou worden buitengesloten en de vijand binnengelaten.

Hardnekkig oproer, dubbele meineed, landverraad, voorwaar het zondenregister van IJselstein was groot genoeg om een veel krasser optreden van den bisschop volkomen te rechtvaardigen, en menig vorst zou over den ontrouwen dienaar een geheel andere wraak genomen hebben, dan J. v. A. deed, die na zooveel trouweloosheid ten slotte den schuldige nog in genade en vrede aannam [3]).

Vianen en Abcoude en Culemborch zijn namen, die na IJselstein onze aandacht verdienen. Behalve toch, dat die heeren meerdere malen als de eedgenooten van laatstgenoemden worden opgegeven, is hun naam in het bijzonder verbonden aan een kanker, die ook in den tijd van J. v. A. aan de welvaart van het Sticht knaagde. Zij behoorden tot het gild dier edelen, die hun hoogen rang onteerden, hun vrijheden en voorrechten misbruikten, door zich tot straatroovers te verlagen en schrik en jammer over gansche streken te verspreiden. Het is wel onnoodig hier de boosheid en gruwzaamheid dier woeste krijgers te beschrijven, of een tafereel op te hangen van de eindelooze ellende door zoodanigen gesticht. Alleen de wetenschap, dat ook zij tot die misdadigen behoorden, zal ieder den bisschop doen prijzen, die door de sterke hand dat kwaad met wortel en tak heeft uitgeroeid. Met name worden niet minder dan vier dier roofnesten

---

[1]) Verm. Beka, Hz. 249.

[2]) Suffr. Petr. 142.

[3]) Zie het vredesverdrag van 1356 bij v. Mieris. *Charterb. v. H. en Z.* III, blz. 1 vv.

opgegeven, waaruit genoemde heeren het Sticht lastig vielen, en die door den manhaftigen bisschop tot heil van zijn volk zijn verwoest. „De kasteelen Markenburch, Holensteyn en Goy [Gho-„rell], waaruit de roovers dag aan dag buit maakten, overwon „en verwoestte hij" [1]). Hij belegerde het roofnest Markenburch, nam alle burgzaten gevangen, deed er eenige onthoofden en het kasteel daarna vernietigen.

Toen hij Holensteyn, welks bewoners mogelijk minder schuldig waren dan die van Markenburch, eveneens had ingenomen, spaarde hij het leven der opwonenden; maar het slot zelf liet hij tot den grond toe slechten, omdat het de sterke schuilplaats van roovers was geweest, en „de burchtzaten van daar uit vele „baldadigheden op het Utrechtsche grondgebied hadden ge-„pleegd" [2]). Ook het slot Ghorell beteugelde en verwoestte hij, maar schonk den heer van Vianen na deze hardhandige vermaning verlof om het weder op te bouwen. Eindelijk heeft ook Ruweel de straffende hand van J. v. A. moeten voelen, omdat, zooals het *Chron. Belg.* zegt, „de burchtbewoners daaruit de „onderdanen van het bisdom plunderden" [3]).

De heer van Voorst was een der grootste vazallen uit het Bovensticht. Want Voorst, zijn kasteel, „was de starcste burch „en die rycste, die in al dese landen stond" [4]). Had hij in den oorlog van 1348 getrouw zijn leenmansplicht volbracht, na dien had hij zijn zaak bedorven door met van Hekeren de bekende overmatige eischen te stellen. Sinds had hij het huis te Keppel behouden eerst in pandschap — totdat de bisschop A°. 1354 met hem en van Hekeren afrekende, „en hadde daer of een

---

[1]) Heda, p. 245.

[2]) *Chron. Belg.* XXX c. 3.

[3]) T. a. p.

[4]) Verm. Beka, 256.

„redelike rekeninghe" [1]) — daarna echter nog in leen of bewaring vanwege den bisschop. Althans A°. 1361 gebood er de heer van Voorst en maakte zulk een misbruik van het hem toevertrouwde, dat „hij van uit den burcht Keppel het den bewoners „van Overysel [bijzonder der stad Zwolle] maar al te lastig „maakte" [2]). Toen ontbrandde de rechtmatige toorn van den kerkvorst. En geholpen vooral door de steden van Overijsel, sloeg hij in 't begin van Augustus 1362 het beleg voor het sterke Voorst, belegerde het 15 weken lang en nam het na hardnekkigen strijd. Den opwonenden schonk hij het leven, maar het kasteel slechtte hij tot den grond, en den edelman, die zich tot roover had verlaagd, voerde hij mede en sloot hem in de gevangenis, waarin hij binnen het jaar stierf.

Als wij de oorlogen bespreken, door J. v. A. tegen zijne edelen gevoerd, dan mogen wij ongetwijfeld de zes voogden niet vergeten, waarover reeds meerdere malen gesproken is. Wat al redenen hadden zij den kerkvoogd niet gegeven om met gestrengheid op te treden! Toen hij A°. 1347 in ballingschap toog, „koos hij zes „mannen uit, op wie hij boven allen vertrouwde, die hij ook „waarlijk liefhad, opdat zij het bisdom zouden besturen en zijne „schulden achtereenvolgens zouden betalen; en hij stelde hen „aan tot gebieders en voogden van alle burchten van geheel het „Utrechtsche grondgebied" [3]). Zoo slecht echter kweten zij zich van hun taak, zoozeer verwaarloosden zij de hun toevertrouwde belangen van den bisschop, dat deze bij zijne terugkomst bemerkte, dat hij „geen vrienden maar vijanden had achtergelaten" [4]). Zijne schulden hadden zij niet verminderd, maar vergroot, ja zelfs had één hunner, nog wel zijn vicaris in het geestelijke,

---

[1]) Verm. Beka, p. 250.

[2]) Suffr. Petr. 142.

[3]) *Chron. Belg.* XXIX c. 7.

[4]) Suffr. Petr. *App.* 142.

kanunnik van Utrecht en later proost van S. Pieter en S. Martinus, de reeds bekende Zweder van Uterloe [1]), de schennende hand aan kerkelijk goed geslagen, „toen hij een kerk in Eemland „innam, ontheiligde en in een burcht veranderde" [2]). Nog scheen het geduld van den hier al te lankmoedigen kerkvoogd niet uitgeput; ook zullen de moeilijkheden, waarin hij zich bevond, hem van een dadelijk en krachtig optreden hebben weerhouden. Maar onbeschaamdheid bij ontrouw voegende, traden de zes voogden, ook Zweder van Uterloe, nog altijd in het bezit van het gestolen goed, met de overmatige eischen op, waarvan vroeger reeds sprake was. Nog zou, gelijk o.a. de Verm. Beka [3]) vermeldt, J. v. A. hun in vele zaken — hoewel uit nood — hebben toegegeven, maar blijkbaar „legden zij het er op toe om wat er „nog van de geestelijke en wereldlijke rechtsmacht over was, „voor zich zelven te overweldigen" [4]). Dat kon de bisschop niet toestaan, terwijl ook het kapittel zich krachtdadig verzette. Aldus

---

[1]) Volgens Brom, *Bullariam Traj.* was hij vóór 1346 kanunnik te Deventer (No. 1196 en 1197). In genoemd jaar werd hij kanunnik van den dom te Utrecht (ibid.); A°. 1349 werd hij scholaster van het Utrechtsch domkapittel (No. 1331); A°. 1350 werd hij proost en aartsdiaken van S Pieter (No. 1394). Die waardigheid bekleedde hij nog A°. 1355, toen hij opnieuw een kanonikaat te Deventer ontving (No. 1529). A°. 1371 was hij proost van den dom. Mattheus, *Analecta*, V, 380.

Chron. Belg. XXXI, 20 noemt hem „virum pene saccularem et illiteratum". Dit getuigenis zal wel, naar ook Moll zegt, te streng zijn, maar een voorbeeld van kerkelijken zin heeft deze vicaris toch zeker niet gegeven.

Wat het *Chron. Traj.* p. 378 van hem zegt, „dat hij noch zingen „noch lezen kan", is blijkbaar onwaar. Behalve de vele hooge waardigheden, door hem bekleed, is zeker zijn post van scholaster daarmede onvereenigbaar. Vgl. Moll, *Kerkgesch.* II, 1, blz. 286.

[2]) Suffr. Petr. l. c.

[3]) p. 243.

[4]) Heda, p. 244.

tot het uiterste gedreven, en „ziende, dat de zes bovengenoemden, „op wie hij eens zijn vertrouwen had gesteld, hadden besloten „heeren van geheel het bisdom te worden, ontzette hij hen, voor „zoover het in zijn macht stond, van al hunne ambten" [1]), en vertrok naar Rome in ballingschap. Maar de woelingen der in hun toeleg teleurgestelde voogden dwongen den bisschop naar het Sticht terug te keeren. Is het wonder, dat thans zijn „reeds „ontvlamde toorn des te heviger brandde, naarmate hij hen te „voren vuriger had liefgehad"? [2]) Met bewonderenswaardigen moed en kracht greep de bisschop opnieuw persoonlijk het bestuur der zaken aan en beoorloogde zijn meineedige dienaren overal en met goed geluk. Spoedig waren de voogden verheugd, zich onder bemiddeling der geestelijkheid en der stad Utrecht met den bisschop te kunnen verzoenen, die hun de schandelijk gemaakte schulden vergoedde, zonder echter daarvan de rente te betalen. Maar „dit gesciede sonder heer Zweder Uter Loe, die „en woude niet rumen die Eembrugge" [3]). Tegen hem moest Jan van Arkel nog eens de wapenen opnemen voor en aleer hij (A°. 1354) er toe besluiten kon het geroofde goed den rechtmatigen eigenaar terug te geven.

Waarlijk, rechtvaardiger oorlogen dan deze zijn er wel nimmer gevoerd. Zoo men hieruit iets ten nadeele van Jan van Arkel zou willen besluiten, dan zou het dit moeten zijn, dat hij bij al zijn gaven toch die miste van met juistheid de meest geschikte dienaren te kiezen. Daartegenover echter is de twijfel niet onredelijk, of er in zijn tijd in geheel het Sticht onder de aanzienlijken wel geheel betrouwbare personen te vinden waren. Want bij alle schrijvers vindt men herhaald, wat de Verm. Beka [4])

---

[1]) *Chron. Belg.* XXIX, c. 7.

[2]) Heda, p. 245.

[3]) Verm. Beka, blz. 246.

[4]) T. a. p.

aanteekent, dat hij hulp noch troost vond (A°. 1351) „noch an „den heer van Arkel, *noch an niemant binnen sinen lande*". — En het gedrag van hen, die zeer zeker tot de besten moeten gerekend worden, versterkt dit vermoeden in geen geringe mate. Daar is, om een voorbeeld te noemen, heer Zweder, burggraaf van Montfoort. Door menige moedige daad, in den dienst van het bisdom verricht, had hij de dankbaarheid van zijnen heer verdiend, en tot 1353 was hij de altijd trouwe maarschalk van het Sticht [1]), wiens krachtige arm o.a. den bekenden heer van IJselstein bedwong. En toch ook zijn trouw heeft gefaald. In het genoemde jaar spande ook hij samen met Culemborch en Vianen tegen zijn bisschop. Met de wapenen zelfs moest J. v. A. hem tot rede brengen en voor gepleegden roof met geldboete straffen, na van hem een nieuwen eed van trouw en aanhankelijkheid te hebben gevraagd [2]). Op dezen plechtig afgelegden eed schijnt de bisschop te hebben gebouwd; hij handhaafde hem in zijn gewichtig ambt, en Montfoort was wederom de vertrouwde dienaar van den kerkvoogd. Dat zijn nauwe betrekking tot IJselstein [3]) hem aan menige verleiding heeft blootgesteld, is te begrijpen; zijn macht ook en herhaaldelijk gebleken dapperheid en krijgsmanskunst maakten hem tot een begeerlijk bondgenoot. Lang echter bleef hij doof voor de stem der verleiding uit zijn eigen bloed; maar eindelijk (1355) bezweek hij, en zijn nieuwe val was gelijk wij zagen, een volslagen opstand, te grievender voor den bisschop, naarmate zijn trouw te voren grooter was geweest.

In deze 14e eeuw was de derde stand reeds tot zulk een hoogte van macht en aanzien geklommen, dat vorsten en edelen, die

---

[1]) Zie over dit ambt Mattheus, *De Nobil.* l. II, c. 19.

[2]) *Chron. Belg.* XXX, c. 3. Dit is bekrachtigd niet slechts door open brieven, maar „ook door een openbaren eed". Vgl. Verm. Beka, 247. Het officieele stuk vindt men bij Buch. *ad Hedam*, p. 254.

[3]) Zijne moeder was een zuster van Aernt van IJselstein.

van Utrecht niet uitgezonderd, rekening met hen moesten houden. Er is wel niets op aarde zonder moeite en strijd geboren of tot stand gebracht, en het schijnt een bijna noodzakelijke wet onzer onvolmaakte en baatzuchtige samenleving te wezen, dat geen nieuwe toestanden zich zonder, soms hevige, schokken kunnen vestigen. De geschiedenis kan er u bewijzen van geven, zoovele gij er verlangt. En de opkomst van den derden stand is hiervan niet het minst duidelijke voorbeeld. Wel was het Sticht niet zoo als Holland rijk aan groote en volkrijke steden, maar toch was zijn hoofdstad groot genoeg om het bisdom den weerslag dier beroeringen te doen gevoelen. Het was hier als elders en overal dezelfde geschiedenis. Er moge verschil zijn in naam en onmiddellijke aanleiding, in hevigheid en plaatselijke omstandigheden, overigens zag men dezelfde tweedracht, dezelfde driften en helaas ook dezelfde euveldaden. In Utrecht droegen de partijgangers aanvankelijk den naam van „Lichtenbergers", later onder J. v. A. dien van „Gunterlingen", naar „Gijsbrecht Gunter, naar het schijnt, hun hoofd en naamgever" [1]). In het kort komt hun geschiedenis onder J. v. A. neer op hetgeen Heda [2]) bericht: „De oproerige bewegingen, in Utrecht ontstaan, en door „de Gunterlingen bewerkt, onderdrukte hij [J. v. A.] met de „wapenen; zeer velen doodde hij, anderen zond hij in ballingschap"; waarop Buchelius [3]) aanteekent: „A°. 1346 [op den vooravond „van S. Cecilia] heeft de bisschop gestreden op de marktplaats [4]) „tegen de Gunterlingen, driehonderd in getal".

Uit dit bericht, dat door alle schrijvers wordt bevestigd, zien

---

[1]) Arend. II, bl. 197. Vgl. Buchel. *ad Hedam* p. 252 : „Videntur hae reliquiae factionum priorum, Gunterorum enim familia, a Lichtembergiis orta, satis tum in urbe potens fuit".

[2]) p. 243.

[3]) T. a. p.

[4]) Buchelius zegt: „in foro Palatino"; de Verm. Beka en de *Origenes Columb.* p 605 zeggen: „op dic Plaetse".

wij, dat de bischop met groote gestrengheid tegen hen is opgetreden. En te recht. Want als de kenmerkende eigenschap dier Gunterlingen wordt bovenal hun al te gunstige gezindheid voor Holland opgegeven, en gelijk uit alles blijkt, heeft zich die voorliefde in vele daden geopenbaard. Dit moest hen onvermijdelijk tot tegenstanders van hun bisschop maken, wiens taak het was het Hollandsch overwicht te breken. Bij het beleg der bisschopsstad, koos menig edelman, gelijk wij zagen, de zijde van den vijand; maar naast hen stond onder dezelfde vanen een niet gering getal van Utrechts poorters. Wat meer is, zonder omwegen wijzen bisschop en stadsraad juist hen als de oorzaak, als de aanstokers van dien ramp aan en beschuldigen hen, dat zij „die Stadt van Utrecht in groten swaernisse gebrocht hebben by „haren rade ende toe·doen, overmits ghecroen [gekreund, ge„klaagd] dat zy den grave van Hollant cruende [opzweepten] over de „Stadt van Utrecht, alsoe dat hy sinen evelen moede ende toornie „wierp op de Stadt Utrecht ende hise swaerlicken besat ende be„orlochde" [1]). In het bestand is dan ook als voorwaarde opgelegd, dat „Heren Hynric van den Ryn, Proost van S. Jan, ende syne „vriende, die uter Stadt syn of uten recht van der Stadt syn, of „hoer goet of gescat is, *om ons liefs Heeren ende neve* [Willem „IV] *wille*, weder in den stadt sullen wezen" [2]).

Als nu de bisschop na den dood des graven, behalve zijn ontrouwe edelen, ook deze burgers met het zwaard aanvalt, zeg dan niet, dat hij aan hen zijn rechtmatigen wrevel al te wreed deed gevoelen, dat hij zich had kunnen tevreden stellen met de verraders, gelijk hij in Januari 1346 deed, het verder verblijf in zijne staten te ontzeggen, dat hij hen daardoor gevoelig gestraft en bovendien ook het andere doel zou bereikt hebben, wat hij in zijn bandekreet aangeeft: „om onse Stadt en die gemeene

---

[1]) Buchel. *ad Hedam*, p. 252: *verbanningsdekreet.*

[2]) *Chron. de Traj.* in Matth. *Analecta*, I, p. 359.

„borgers van Utrecht ten beste in ruste te houden" [1]). Zoo ge dat denkt, dan kent ge noch de kracht noch den aard dier partijgangers.

Zij lieten zich niet door een enkelen banbrief, al was die ook van Utrechts bisschop, uit hunne woningen verdrijven. Stelt u hen toch niet voor als een opgeraapt en los volk, toevalligerwijze bijeengekomen en voor een oogenblik tot oproer aangehitst, maar even spoedig door eenige bedreiging of machtsvertoon uiteengejaagd. Hun verbond had een geschiedenis van fellen en aanhoudenden strijd, zij waren de overblijfselen van een reeds oude partij, die menigmaal tegenover Utrechts kerkvoogd had gestaan. Het was een goed geregelde troep, waaronder uitgelezen mannen in geenen deele ontbraken. Daar was heer Hendrik van Rijn, proost van St. Jan, een lid alzoo der hooge en rijke Utrechtsche geestelijkheid, zelfs was hij een hunner felste en onrustigste eedgenooten [2]). Met hem deelden meer leden der geestelijkheid in de gevoelens der Gunterlingen [3]). Daar was ook Gunter zelf, uit een vrij machtige familie der stad, afstammeling der oude Lichtenbergers, en naast hem menig ander poorter, wiens naam met eere in de stadsrollen stond ingeschre-

---

[1]) Buch. *ad Hedam*, l. c.

[2]) Bij het beleg van Utrecht in 1345 hield hij de zijde van Holland. *Chron. de Traj.* p. 359. Na door den bisschop, denkelijk uit aanzien zijner hooge kerkel. waardigheid, in Januari 1346 te zijn gespaard (zie 't verbanningsdekreet Buch. *ad Hedam*, 252), werd hij reeds in Juni daaropvolgende tegelijk met zijn broeder verbannen, onder de uitdrukkelijke verklaring: „alse om onse ghe„meene Stadt van Utrecht ende alle dieghene, die daer in woenaftig „syn, te bet in rusten te houden" (v. Mieris, II, 719). Nog in 1355 stond hij als getuige bij het verraderlijk verbond van Montfoort en den graaf v. Holl. (v. Mieris, II, 835). A° 1356 bij den vrede met Holland werd door den graaf mede bedongen, dat deze proost van St. Jan weder in genade zou worden aangenomen (v. Mieris, III, 2).

[3]) Zooals blijkt uit de vredesverdragen van 1351 en 1356

ven. Zij kenden hun eigen kracht volkomen en voelden zich niet minder sterk door den graaf, hun bondgenoot, op wiens rechtstreeksche of zijdelingsche hulp zij ten allen tijde konden rekenen. Naar tijdsgebruik waren zij allen in den wapenhandel geoefend en zij hanteerden hun wapenen zoo goed als de beste ridder zijn lans of oorlogszwaard. Dat wapen was, alweer naar het gebruik dier tijden, voor velen een onafscheidelijk gezel, te gevaarlijker naarmate de genoeg bekende hevigheid der partijdrift hen bij de minste aanleiding aanstonds bereid vond er een bloedig gebruik van te maken. Zoo hadden zij nog in October van hetzelfde jaar (1346) de gansche stad in beroering gebracht. Vechtpartijen hadden er plaats gehad, met moord en doodslag gepaard, en tachtig der meest schuldigen waren door de bisschoppelijke gerechtigheid uit de stad en haar gebied verdreven [1]). Daarbij was het voor het oogenblik gebleven. Toen echter de bisschop einde November aan hun partijzucht den genadeslag meende toe te brengen, wachtten zij hem en zijne benden onvervaard af. In het midden der stad stonden zij, ten getale van 300 [2]), in slagorde geschaard, en het was in een geregeld gevecht, dat de bisschop en zijne ridders hen moesten overwinnen.

Alzoo niet de bisschop, maar de oproerigen zelf dragen de schuld van het vergoten bloed. Want wie erkent, dat J. v. A. den Hollander mocht bestrijden, dat hij zijn ontrouwe vazallen naar verdienste mocht tuchtigen, hoe zal hij den bisschop het recht ontzeggen om ook deze burgers te bestraffen, die, zooals hij zegt, „voormaels gesworen hebben onse stadt van Utrecht „ende gemeenen gilde haer beste te doen ende haerquaetste te hel„pen weren, daer zy hem niet in verwaert hebben" [3]). Eerst heeft hij het zachtere beproefd en den voornaamsten in Januari 1346, op grond

---

[1]) *Origenes Columb.* ed. Mattheus, p. 605.

[2]) Nog nemen wij het kleinste der opgegeven getallen.

[3]) Buch. *ad Hedam*, p. 252.

der oude verordeningen, de stad en haar gebied ontzegd „tot die „tyd toe, dat sy desen laste en desen grooten onraet, daer sy „ons ende onse stadt in gebracht hebben, afgedaen ende gebeterd „hebben, alsoo ons stadt bouck hout" [1]). Toen zij zich echter verzetten en zijn gebod in den wind sloegen, toen zij zelfs voortgingen onrust en tweedracht binnen de veste te stoken, toen eerst heeft hij tegen de geweldigen geweld te baat genomen. Zij werden dus niet anders dan met eigen munt betaald. „Want wie het zwaard opneemt, zal door het zwaard vergaan" [2]).

(Wordt vervolgd.) J. Th. Beijsens.

AANHANGSEL.

Van den vrede a°. 1351 tusschen bisschop Jan van Arkel en graaf Willem V van Holland gesloten, vindt men bij de meeste schrijvers in het geheel geen melding gemaakt. Alleen Arend (II, 2, bl. 202) en Mattheus in zijn aanteekeningen op *Rerum Amorfort. script.* spreken er ter loops van. Glasius (*Gesch. der Christ. Kerk.* bl. 152), die zegt een oud afschrift van bedoeld vredesverdrag gelezen te hebben, trekt de waarde ervan in twijfel, en neemt geen anderen vrede tusschen beide vorsten aan dan dien van het jaar 1356. Ofschoon nu het gezag van Glasius niet bijster hoog wordt gesteld (zie Moll, I, XXVIII), is de zaak zelf van genoeg belang, om zijn dwaling te weerleggen.

1°. Ontwijfelbaar blijkt uit den tekst der beide vredesverdragen, die n.l. v. 1351 en 1356, die ook door van Mieris (II, 790—794 en III, 1—3) worden opgegeven, dat zij onmogelijk denzelfden vrede kunnen betreffen. Het verschil is al te groot, en wat Glasius beweert, dat zij n.l. „op dezelfde voorwaarde gesloten zijn", is geheel onwaar. Zelfs bevatten zij somtijds geheel tegenovergestelde bepalingen.

---

[1]) Buch. *ad Hedam*, p. 252.
[2]) Matth., XXVI, 52.

Vergelijk, om een voorbeeld te noemen, wat in beide verdragen omtrent den bekenden Heer van IJselstein wordt vastgesteld:

1351.	1356.
„Uytgenomen, dat die Heere „van Yselsteine in deser soene „nyet komen en sell, then sy by „wille des Bisscops."	„Voert soe sell die Bisscop „ende syn Stadt van Utrecht „qwyt te schelden myt horen „openen brieven alle verbanden, „die den Here van Yselsteyne" enz.

Zeer zeker is er dikwijls in beide spraak van dezelfde zaken, van het bezit der goederen bijv., die voortdurend een twistappel tusschen beide partijen waren. Maar zelfs hierbij ontdekt men een groot verschil, niet alleen in de woorden, maar ook in hetgeen daaromtrent wordt vastgesteld. Zoo wordt in beide overeengekomen, dat de bisschop, behoudens zijn reeht op pacht en dergelijken, den graaf van Holland met de heerlijkheden van Amstel en Woerden beleenen zal. Maar terwijl dit a° 1356 zonder meer wordt vastgesteld, vindt men in het tractaat van 1351 onmiddellijk daarachter het volgende: „ende en woude ons die Bisscop voirz. nyet beleenen, soe soudt „blyven staen in allen manieren, dattet stoet ende was, eere dit „oirloge began, behouden elcker malck zijns rechts".

Wat er verder a° 1356 van Eemnes wordt gezegd, vooronderstelt in ieder geval een dergelijk verdrag als dat, wat er a° 1351 staat opgegeven.

2°. Het verdrag van 1351 past geheel in het kader der geschiedenis. Glasius l.c. zegt — en een ieder zal het hem gewonnen geven — niet te kunnen aannemen, dat er reeds 1351 „een wezenlijke vrede tusschen Willem van Beyeren en Jan van Arkel zou gesloten zijn". Maar de tekst van 1351 wijst dan ook geenszins op een wezenlijken, maar zeer duidelijk op een *voorloopigen* vrede.

Nemen wij als voorbeeld wederom, wat hierboven omtrent de heerlijkheden van Amstel en Woerden is gezegd. A° 1351 wordt bepaald, dat de bisschop den graaf onder zekere voorwaarden met Amstel en Woerden zal beleenen. Maar er wordt bijgevoegd, dat, zoo de bisschop daartoe niet besluiten kan, de status quo ante zal gehandhaafd blijven. Blijkbaar wil geen der partijen haar rechten opgeven, maar evenzeer kan geen van beiden zich met kracht laten gelden. Nu reeds in November van het vorige jaar het laatst

gesloten bestand geëindigd was, hadden beiden het recht de tegenpartij aan te vallen; maar tegelijk zijn de omstandigheden van dien aard, dat zij beiden even groot belang hebben bij de vriendschap of onzijdigheid althans van den ander. Want voor Willem is dit jaar het hachelijkste in den strijd tegen zijne moeder en Jan van Arkel vond geheel zijn bisdom in verwarring en oproer. Men tracht dan zoo goed mogelijk tot overeenstemming te geraken, en de betwiste punten schuift men op de lange baan, om die bij een betere gelegenheid voor goed te beslissen. Vandaar dat toevoegsel, dat eigenlijk de zaak onbeslist laat. Geheel anders klinkt dan ook de bepaling in 1356. Toen stond de graaf in volle kracht en als overwinnaar voor den bisschop die nu, zonder dat er naar zijn believen wordt gevraagd, gedwongen is den graaf met genoemde heerlijkheden te beleenen.

3°. Dat de oude schrijvers niets van dezen vrede weten, bewijst niets. Want Beka, de tijdgenoot, is vooral in dit tijdvak meer dan onvolledig en verzwijgt evengoed tal van andere zaken, die niettemin door allen als historische waarheid worden aangenomen. De overigen, allen van later tijd, kennen dien vrede wel niet, maar weerspreken hem evenmin. Dat zij overigens de oorkonde zelf niet gekend hebben, is toch waarlijk geen wonder. Het is de eenige niet, die voor hen en voor velen na hen verborgen bleef. Men kan zich zelfs verklaren, dat zij het bestaan ervan niet hebben vermoed. Want ofschoon zeer zeker op zich zelf van groot gewicht, viel dit verdrag daarom zoo weinig in het oog, omdat het feitelijk niet anders was dan een voorloopige en onbepaalde verlenging van een in werkelijkheid reeds bestaanden toestand.

4°. De eenig ware moeilijkheid is de dagteekening. Bij van Mieris, draagt het stuk den datum van 15 Mei. Nu geven de Verm. Beka, Heda, Suffridus Petri e.a. op, dat J. v. A. eerst „in festo S. Aegidii", d. i. den 1ⁿ September van datzelfde jaar in zijn bisdom is teruggekeerd. Ook van elders blijkt, dat de bisschop althans op den 15ᵈᵉⁿ Mei nog niet in zijne staten was teruggekeerd. Want de synodaalbrief van dat jaar, 17 Mei uitgegeven, draagt nog den naam van den vicaris van Veen. Toch is hier geen onoplosbaar raadsel.

Als er toch één datum verkeerd moet zijn opgegeven, waarom zou dan juist die van het verdrag als onjuist worden aangenomen. Boven-

genoemde schrijvers stellen wel is waar den terugkeer van den bisschop op 1 Sept. maar zonder hun bron te noemen of eenige nadere aanwijzing te geven. De datum van het vredesverdrag wordt daarentegen van andere zijde nader bevestigd. Men vindt n.l. twee stukken van graaf Willem V (v. Mieris, II, bl. 796 en 801), waarin bepalingen worden gemaakt, die blijkbaar niet anders dan gevolgen van den pas gesloten vrede zijn. Deze stukken nu zijn gedateerd van 19 Mei en 1 Sept a° 1351. Het is duidelijk, dat met het bewuste vredesverdrag ook deze beide stukken staan of vallen.

Allereerst zou men geneigd zijn te veronderstellen, dat J. v. A. lang vóór 1 Sept. uit Rome moet zijn teruggekeerd, dat hij zijn reis over Holland heeft genomen, daar de vrede heeft gesloten en eenigen tijd daarna in zijn land is teruggekomen. Mijns inziens echter behoeft men bovengenoemde schrijvers, die van 1 Sept. spreken, geenszins van onjuistheid te verdenken. Want de bisschop, die groote en geldige redenen had om zijn verblijf in Rome te verlengen, had er tevens het allergrootste belang bij om het ieder oogenblik dreigend of althans mogelijk oorlogsgevaar af te weren. Kan dan het hooge belang der zaak hem niet tot het besluit hebben gebracht een zijner vertrouwden af te vaardigen om onder zijnen naam en zijn zegel, zoo goed mogelijk, den noodzakelijken vrede met Holland te treffen?

5°. Na dit alles krijgt toch zeker het onderschrift, dat Glasius (II, 152) zelf onder het oude afschrift van het vredesverdrag zegt gelezen te hebben, een hoogere waarde dan hij er aan wil toekennen. Het luidt als volgt:

„Ende in kennisse hierof so hebben wi Heynrie van der Weyde, bi „der ghenaden Gods doemdeken voerseyt dit uutscryff beseghelt mit „onsen seghel. Ghegeven in 't jaar ons Heren dusent driehondert vijf „ende vijftig des dynxsdaghes na onser vrouwendach te lichtmisse'' [1]).

---

[1]) Deze Hendrik van der Weyden (de Weyda) was voor 1331 kanunnik van S. Bartholomeus te Luik. In genoemd jaar werd hij kanunnik van den dom te Utrecht (Brom, *Bullar. Traj.* n°. 868). Hij bekleedde ook het gewichtig ambt van proost van West-Friesland, totdat hij den 8n December 1349 tot deken van het domkapittel werd benoemd (*Bullar. Traj.* n°. 1297 en 1298; vgl. Mattheus *De Nobil.* lib. II, c. 25, en Moll. *Kerkgesch.* II, 1, blz. 319). A° 1364 was hij vicar. capit. Matth. *Analecta*, V, 375.

HENRY GEORGE

EN ZIJN „OPEN BRIEF" AAN DEN PAUS [1]).

Een vreemdsoortig geschrift die *Open Brief* van Henry George aan Paus Leo XIII, naar aanleiding van diens Encycliek: *Rerum novarum*. Op den katholiek moet het een zeer zonderlingen, ja, ronduit gezegd, een bijna grappigen indruk maken, wanneer iemand, al is hij dan ook een Amerikaan, het onderwindt een Encycliek des Pausen niet slechts te bestrijden, maar aan flarden te scheuren met de woorden: Uwe Heiligheid meent het goed, maar zij heeft van A tot Z mis! En in dezen uitroep kan de gansche *Open Brief* worden samengevat. Afgezien echter van het ongerijmde, dat zulk een handelwijze, van katholiek standpunt bezien, noodzakelijkerwijze hebben moet, verdient het geschrift van G. nog om een andere reden den naam van vreemdsoortig.

De schrijver betuigt herhaaldelijk „diepen eerbied voor het ambt" en „de grootste achting voor den persoon" [2]) des Pausen te gevoelen, maar dit belet hem niet, den Paus alle juiste inzicht in de sociale quaestie te ontzeggen en schier al diens voorstellen en raadgevingen door te halen op een wijze, die voor den vorm dikwerf hoogst welsprekend schijnt, maar in de zaak niet zelden grof is. Hij is zeer dankbaar voor 's Pausen Encycliek, niet echter om haar inhoud, want behalve de groote beginselen van recht en zede-

---

[1]) *Het vraagstuk van den arbeid.* Open brief aan Paus Leo XIII, naar aanleiding van zijn Encycliek, door Henry George. Vertaald door J. Stoffel, Amst. v. Looy, 1892.

[2]) Blz. 143.

lijkheid, is er weinig goeds in te vinden. Verwarring van begrippen loopt door de geheele redeneering des Pausen; één zelfde valsche veronderstelling vervolgt hem als een noodlot, overal waar hij een geneesmiddel tracht te vinden; de zedelijke raadgevingen der Encycliek zijn op zich zelve uitmuntend, maar om de wijze, waarop zij worden toegepast, totaal zonder beteekenis en de practische voorstellen des Pausen zijn van aard socialistisch! Maar het is al veel, dat de Paus, door op zoo in het oog vallende wijze de aandacht te vestigen op het arbeiders-vraagstuk, de wereld heeft herinnerd aan het feit, door zoovelen vergeten, dat de sociale vraagstukken van onzen tijd direct en nadrukkelijk de Kerk aangaan [1]).

Henry George zou uit al zijn macht protesteeren, zoo we hem een socialist noemden; en inderdaad, hoewel hij onder menig opzicht op socialistischen bodem staat, verschilt hij toch aanmerkelijk zoowel van de katheder-socialisten als van de sociaaldemocraten. Hij wil niet alle goederen, ook niet alle voortbrengingsmiddelen, maar alleen den grond en den bodem tot gemeenschappelijk eigendom maken; hij verlangt niet, dat de gemeenschap heel de voortbrenging en verdeeling der stoffelijke goederen zal regelen en drijven; hij wil zelfs den grond laten in het bezit der bijzondere personen, die er naar eigen goedvinden over zullen mogen beschikken, mits zij de opbrengst, niet van hun arbeid maar van hun grondbezit, afstaan aan de gemeenschap: Henry George is akker-socialist. Daar is nog een ander onderscheid tusschen de socialisten, zooals wij ze kennen, en den „profeet van San-Francisco". Onze socialisten haten God en godsdienst nog meer dan den bijzonderen eigendom; zij herhalen zonder ophouden in woord en daad de bekende uitspraak: „Dieu c'est le mal, et la propriété c'est le vol", en denken er niet aan de volgorde dier twee zinsdeelen om te keeren.

---

[1]) Blz. 29, 99, 144.

George daarentegen stelt er prijs op te verklaren: „Wij zijn „geen atheïsten, die zeggen: daar is geen God, en ook geen halve „atheïsten, die beweren, dat Hij zich niet bemoeit met staatkunde „of wetgeving" [1]). Hij zegt: „socialisme voert tot atheïsme" [2]); maar hij beweert ook, dat elk antwoord op de vraag: waarom lijden menschen, die werken willen, armoede? — dat, zeg ik, elk antwoord op deze vraag, hetwelk anders luidt dan het antwoord van hem zelven, inderdaad het antwoord is van een godloochenaar [3]). Het antwoord nu, dat de Paus in zijn Encycliek gaf, luidt anders!

In aansluiting hiermede bestrijdt George dan ook de leer der Encycliek niet enkel en niet hoofdzakelijk op grond van eenig beginsel der staathuishoudkunde, maar eerst en voornamelijk uit naam der natuurwet, in welke hij — en volkomen terecht — een openbaring ziet van den wil Gods.

Ziehier de zaak.

De Paus verdedigt in zijn Encycliek het bijzonder eigendomsrecht óók van den grond en besluit zijn weerlegging van het socialisme in dezer voege: het staat dus vast, dat alle streven naar lotsverbetering voor de lagere klasse de onschendbaarheid van den bijzonderen eigendom tot grondslag moet hebben. Alhoewel nu hier de bijzondere grondeigendom niet uitdrukkelijk genoemd wordt, is het toch ontwijfelbaar zeker, dat de Paus ook dezen zeer stellig bedoelt.

Hiertegen nu zegt George: de bijzondere eigendom moet behouden worden: zeker, maar de grond mag en kan rechtens nooit bijzonder eigendom worden. Bijzonder eigendom van grond is lijnrecht in strijd met de natuurwet, in strijd dus met den wil Gods. Schier alle kwaad, dat er op maatschappelijk gebied in de wereld gevonden wordt, vloeit voort uit die miskenning van Gods wil, uit die schending van het natuurrecht. Daarom,

---

[1]) Blz. 10. [2]) Blz. 86. [3]) Blz. 142.

wat men ook beproeve, de sociale quaestie kan niet worden opgelost, de ellende der groote menigte kan nooit worden verbeterd, indien het bijzonder eigendomsrecht op grond niet wordt opgeheven. En omgekeerd, indien de grondeigendom verdwijnt, zullen voorspoed en welvaart, tevredenheid en geluk, deugd en godsdienstzin gemakkelijk op de aarde terugkeeren.

Ziedaar de kern van hetgeen George tegen den Paus aanvoert; alles, wat hij verder aan zaken te berde brengt, steunt daarop of dient noodzakelijk om deze stelling beter te doen uitkomen en te staven. Daarom zullen ook wij ons in de volgende bladzijden tot dat punt bepalen, alles ter zijde latende, wat slechts dient om een of ander bijzonder punt der Encycliek te bestrijden, of op de practische uitvoering van George's stelsel betrekking heeft.

Om ordelijk voort te gaan, geven wij eerst in het kort de gronden en den gang der bewijsvoering, waarmêe George zijn leer: bijzondere eigendom van grond is in strijd met het natuurrecht, tracht te staven, om daarna te onderzoeken, welke waarde die bewijsgronden hebben.

I.

Ziehier in het kort de gedachtengang en de bewijsvoering van George, zooals die te vinden is in het eerste hoofdstuk van zijn *Open Brief*, aangevuld, waar het dienstig scheen, uit andere plaatsen van hetzelfde geschrift.

— Gelijk recht van allen op den grond. —

God schiep den mensch met stoffelijke behoeften, die voldoening eischen.

God schonk den mensch het vermogen en legde hem de verplichting op, in die behoeften te voorzien door te arbeiden.

God beval den mensch niet tichelen te maken zonder stroo: met de verplichting om te arbeiden gaf Hij den mensch ook de grondstof daartoe noodig. Die grondstof is het land (en onder het begrip:

land, verstaat G. behalve den grond ook lucht, zonneschijn en water [1]).

God schonk aan alle menschen gelijk recht, om door arbeid in hun behoeften te voorzien.

Bij gevolg hebben alle menschen gelijk recht op het gebruik der grondstof, d. i. op het gebruik van land.

— Bijzonder eigendomsrecht. —

Ieder mensch heeft recht op zijn eigen persoon, en dus op zijn eigen arbeidsvermogen. Daarom heeft de mensch ook van nature een volledig en onschendbaar recht van eigendom op de voortbrengselen van zijn eigen arbeid.

Dat eigendomsrecht is volledig, daarom kan de mensch het overdragen; het is onschendbaar, dus al wie het hem ontneemt tegen zijn wil, pleegt diefstal

Daar eigendomsrecht zijn oorsprong vindt in het recht van den mensch op zijn persoon, kan het alleen worden toegepast op voortbrengselen van menschelijken arbeid, nooit op dingen, die door God geschapen zijn.

Die een visch vangt uit de zee, krijgt eigendomsrecht op de visch; maar op de zee kan hij geen eigendomsrecht krijgen.

Die graan verbouwt krijgt eigendomsrecht op het graan, door zijn arbeid voortgebracht; maar niet op de zon, die het deed rijpen, niet op de aarde, die het deed groeien. „Deze dingen zijn de bestendige „gaven Gods aan alle geslachten der menschen, die door hen mogen „gebruikt worden, maar die niemand voor zich alleen mag opeischen" [2]). Wanneer men den grond als persoonlijk eigendom behandelt, zoodat de eene mensch genoodzaakt wordt, uit de opbrengst van zijn arbeid, aan een ander mensch huur te betalen voor het gebruik van lucht, zonneschijn of grond, wordt dien man een deel van zijn wettig eigendom, een deel der vruchten van zijn arbeid, ontnomen: „dan wordt hij bestolen" [3]).

Zoo sluit erkenning van grondeigendom een schending, ja de ontkenning in van het ware eigendomsrecht.

---

[1]) Blz. 4, 2. [2]) Blz. 4. [3]) T. a. p.

— Privaat-grondbezit in overeenstemming te brengen met het gelijk recht van allen. —

Ofschoon God allen menschen gelijke rechten gaf op den grond, wilde Hij toch geen positief communisme (krachtens hetwelk ieder mensch ieder oogenblik recht zou hebben ieder deel van de aarde in gebruik te nemen), omdat dit alle samenleving onmogelijk zou maken.

God wilde, dat met eerbiediging van aller gelijk recht, het gebruik der aarde op de meest doelmatige wijze zou worden geregeld door menschelijke instellingen en wetten.

Privaat-eigendomsrecht op grond kunnen, zooals gezegd is, die instellingen niet geven, maar in iedere eenigszins beschaafde samenleving is het noodzakelijk, dat bijzondere personen een deel van den grond tijdelijk in uitsluitend bezit krijgen.

Wie zou op een akker zaaien, indien hem het uitsluitend bezit van dien grond niet gewaarborgd werd, althans zóólang, dat hij de vruchten van zijn inspanning en kosten plukken kan?

Privaat bezit van den grond is dus noodig, opdat het recht van den mensch op de vruchten van zijn arbeid niet geschonden worde.

De wetten echter, die het privaat bezit van den grond regelen, moeten rechtvaardig zijn, d. w. z. zij moeten aan alle menschen „een „gelijk aandeel geven in de voordeelen van Gods goedheid" [1]).

Daartoe is niet noodig, dat ieder mensch een stuk grond, veel minder, dat ieder mensch een even groot stuk grond in bezit krijge, want de verdeeling van den arbeid in een beschaafde maatschappij brengt van zelf meê, dat niet iedereen rechtstreeks den grond bebouwe. Het zou ook onmogelijk zijn, in onze maatschappij, den grond in zooveel stukken af te deelen, als er menschen zijn.

Maar daartoe is wel noodig, dat ieder mensch gelijk meêdeele in het voordeel, dat uit het bezit van land voortvloeit.

God heeft de aarde aan alle menschen gegeven, ongeveer zooals een stervende vader zijn nalatenschap gelijkelijk nalaat aan al zijne kinderen. Is er bij zulk een nalatenschap een zaak, die èn voor gemeenschappelijk gebruik èn voor verdeeling ongeschikt is, dan is er niets tegen, dat deze zaak aan één der kinderen afzonderlijk worde toebedeeld, mits deze de andere kinderen schadeloos stelle.

---

[1]) Blz. 5.

Aangezien nu God aan den eenen kant zeer zeker de ontwikkeling en den groei der maatschappij — welke privaat grondbezit noodig maakt — wil, en aan den anderen kant, niet willen kan, dat een deel der menschen het andere deel van zijn gelijk recht op de voordeelen van grondgebruik berooven zal, zoo moet er in elk tijdperk van maatschappelijke ontwikkeling een middel zijn, om het privaat grondbezit van enkelen met het gelijk recht van allen overeen te brengen. Want „God komt niet met zich zelven in tegenspraak en kan aan zijn schepselen geen wetten opleggen, die leugens inhouden" [1]).

— De „single-tax". —

De socialisten zien geen kans het privaat-grondbezit met het gelijk recht van allen op den grond overeen te brengen, en zij verlangen, dat het eerste zal worden opgeofferd om het tweede te redden.

De Paus ziet er ook geen kans toe, maar hij verlangt, dat men het tweede zal opofferen om het eerste te redden.

Daarmede „onkent" de Paus, zoowel als de socialisten, „de harmonie van Gods wetten" [2]). H. George heeft echter het middel gevonden om beide zaken met elkaâr te verzoenen, en dat middel is: privaat-grondbezit, met de volle bevoegdheid er mee te handelen naar verkiezing, maar onder verplichting om het voordeel aan dat bezit verbonden te betalen aan de gemeenschap, aan den Staat.

Om goed te begrijpen wat er bedoeld wordt met „het voordeel aan landbezit verbonden" is een tamelijk uitvoerige toelichting noodig.

In den beginne, toen er nog slechts weinig menschen op aarde leefden, was er geen bijzonder voordeel verbonden aan het bezit van een bepaald stuk grond, want er was overal nog overvloed van land voor het grijpen: het land had nog geen waarde [3]). Toen er meer menschen kwamen, werd gaandeweg al het beste land in bezit genomen; er bleef nog wel onbeheerd land in overvloed, maar dat was minder goed. Toen was er dus een bijzonder voordeel verbonden aan het bezit van het beste land: het beste land had waarde

---

[1]) Blz. 9. [2]) Blz. 10.

[3]) „Waarde", genomen in staathuishoudkundigen zin = ruil- of handelswaarde. Gebruikswaarde = nuttigheid had de aarde van den aanvang af.

gekregen. Bij den gestadigen groei der maatschappij werd het allengs ook een bijzonder voordeel, land van de tweede, derde en vierde qualiteit in bezit te hebben, want het land, dat het langste onbeheerd bleef, was vanzelf altijd het slechtste: zoo kreeg ook het goede en middelmatige en minder goede land waarde. Dit gaat nu zóóver door, totdat men eindelijk gedwongen is grond in gebruik te nemen, die zoo slecht is, dat hij, ondanks de vlijtige zorgen des gebruikers, niets méér oplevert dan noodig is om de onkosten aan arbeid en kapitaal [1]) te dekken. Zulke grond heeft geen waarde, en grond die nóg slechter is blijft ongebruikt

Land, dat oorspronkelijk minder goed is, kan door ontginning, bemesting enz. m. a. w. door aanwending van arbeid en kapitaal, vruchtbaarder gemaakt worden. Daardoor zal de koop- of pachtprijs hooger worden. Maar deze verhooging, die vrucht van menschelijken arbeid is, moet wel onderscheiden worden van de waarde van het land op zich zelf.

Stel nu, ik heb een stuk land in bezit, waarvan de jaarlijksche opbrengst is ƒ 1000. Die opbrengst is het product van drie factoren.

Eén deel moet gesteld worden op rekening der verbeteringen, die te eenigen tijd op mijn land zijn aangebracht; — dat deel komt toe aan hem, die de verbeteringen aanbracht of zijn rechtverkrijgenden. We stellen het op ƒ 100.

Een ander deel komt op rekening van den arbeid en de kosten der bebouwing: zaad, gereedschappen, arbeidsloonen enz. — Om te weten, hoe groot dit deel is, neem ik de opbrengst, die met denzelfden arbeid en dezelfde kosten wordt verkregen op een stuk land van dezelfde grootte, maar van de slechtste soort, die nog bebouwd wordt: dus op land zonder waarde, welks opbrengst

---

[1]) „Kapitaal", genomen in staathuishoudkundigen zin = de samenvattting aller voortgebrachte goederen, die worden gebruikt om nieuwe goederen voort te brengen.

Met recht kan men vragen, of het logisch juist is, *drie* factoren der voortbrenging aan te nemen: arbeid, natuur *en kapitaal*; en met nog meer recht, of — deze drie-deeling eenmaal aangenomen — „grond" niet onder „kapitaal" behoort gerekend te worden. Zonder op deze vragen in te gaan, schikken we ons in deze studie naar de opvatting van George — en de meeste moderne staathuishoudkundigen, — die èn de drie-deeling aannemen èn den grond niet tot het kapitaal rekenen.

alleen de kosten dekt [1]). We stellen de opbrengst van zulk een stuk land „zonder waarde" — die natuurlijk toekomt aan den landbouwer en degenen die hem, hetzij door arbeid, hetzij door kapitaal, hielpen — op *f* 600.

Wat er na aftrek van deze twee deelen — dus van *f* 100 + *f* 600 — overblijft, vertegenwoordigt, voor dat jaar, de zuivere waarde van mijn land: het bijzonder voordeel, dat aan het bezit van dat stuk grond, in den toestand, waarin God het schiep, verbonden is. Dit deel — in ons voorbeeld *f* 300 — is geen vrucht van menschelijken arbeid, noch van bijzondere verbeteringen, noch van den gewonen bebouwingsarbeid, het is opbrengst van het land als zoodanig en heet in de staathuishoudkunde: grondrente [2]).

Na deze uiteenzetting zullen de woorden van George voor iedereen begrijpelijk zijn: „Wij willen het land in bezit laten van privaat-„personen, die de volledige vrijheid hebben om het weg te geven, „te verkoopen of bij testament te vermaken, maar daarvan eenvou-„dig ten bate van allen een jaarlijksche belasting heffen, die gelijk „is aan de jaarlijksche opbrengst van het land, onafhankelijk van „het gebruik, dat er van gemaakt wordt, en onafhankelijk van de „verbeteringen, die er op zijn aangebracht" [3]).

De opbrengst dus van het land als zoodanig, m. a. w. de grondrente, moet jaarlijks als belasting aan den staat worden afgedragen; alles daarentegen, wat vrucht van aangebrachte verbeteringen of

---

[1]) Deze berekening is een toepassing der „grondrente-wet" van Ricardo, welker juistheid volgens P. Cathrein (*Das Privatgrundeigenthum und seine Gegner*, S. 46) door verre de meeste staathuishoudkundigen wordt aangenomen. Vgl. echter Cossa–Moormeister (*Die ersten Elemente der Wirtschaftslehre*, S. 99), waar men bv. vinden kan, dat, naar het oordeel van velen, de zooeven uiteengezette theorie, volgens welke altijd eerst het vruchtbaarste en later het minder vruchtbare land zou zijn in gebruik genomen, in strijd is met de geschiedenis.

[2]) In dezen zin nemen we voortaan het woord: „grondrente". Uit het boven gezegde zal de lezer reeds begrepen hebben, dat de pacht aanmerkelijk hooger kan zijn, dan de zuivere grondrente; zij kan ook lager zijn.

[3]) Blz. 8—9. „Onafhankelijk van het gebruik, dat er van gemaakt

vrucht van landbouwers-arbeid is, blijft onverkort aan de bijzondere personen.

Tegenover deze grondrente-belasting moeten alle andere belastingen worden afgeschaft, vandaar de naam „single-tax" (eenige belasting) en „single-tax-menschen".

Dien laatsten naam echter aanvaardt H. George slechts bij gebrek aan een beteren [1]): hij duidt alleen zijn practisch streven aan. Zijn voorstel is in den grond veel méér, eigenlijk geheel iets anders dan belastinghervorming; door de belastinghervorming, zooals hij die voorstelt, moet het geheele maatschappelijke leven en inzonderheid het arbeidsleven op een nieuwen, op den eenig rechtvaardigen grondslag gevestigd worden. Vandaar dat we zijn voorstel niet te beschouwen hebben „als een slimme vinding van het menschelijk vernuft, maar als de aanpassing eener menschelijke verordening aan den wil van God" [2]).

— Onrechtvaardigheid van andere belastingen. —

De mensch is uit zijn aard een maatschappelijk wezen; de geordende maatschappij, de staat, ligt dus in de bedoelingen van den Schepper.

Elke staat heeft inkomsten noodig, dus ligt het ook in de bedoelingen van den Schepper, dat hij die hebben zal.

Bij gevolg moet God ook gezorgd hebben, dat er een middel is, waardoor de staat zijn inkomsten kan verkrijgen, en het spreekt van zelf, dat dit middel zedelijk goed, d. w. z. rechtvaardig moet wezen.

---

wordt". Indien dus iemand het land, dat hij in bezit heeft, ongebruikt wilde laten, zou hij daar volkomen het recht toe hebben, mits hij toch de grondrente betaalde. Deze zou derhalve niet naar de feitelijke opbrengst van ieder jaar afzonderlijk worden berekend, maar naar een officieele schatting, die jaarlijks zou dienen gehouden te worden. „In de meeste Staten der Unie wordt jaarlijks een „schatting opgemaakt van de waarde van vaste goederen, ten behoeve „van staats- en gemeentebelasting; en in die schatting wordt de „waarde van den grond en de waarde van de verbeteringen gewoon„lijk afzonderlijk opgemaakt" (H. George, *Sociale Vraagstukken*, Ned. vert. blz. 167 nota).

Overigens wil G. — aanvankelijk slechts een deel der grondrente voor den staat in beslag nemen, teneinde den overgang geleidelijker te maken. Deze en dergelijke zaken betreffen echter niet het stelsel zelf, maar de uitvoering ervan en blijven daarom verder onbesproken.

[1]) Blz. 79, 85. [2]) Blz. 9.

De tegenwoordige belastingen zijn dat echter niet.

„Zij nemen met geweld, wat rechtmatig aan het individu behoort „[een deel van zijn arbeidsvrucht]; zij geven aan de oneerlijken een „voordeel boven de eerlijken; zij hebben ten gevolge, neen, zij heb„ben voor een groot deel ten doel om den prijs te verhoogen van „wat sommigen hebben te verkoopen, en dat anderen koopen moeten; „zij brengen bederf in de regeering; zij maken eeden tot spotternij; „zij knevelen den handel; zij leggen een boete op arbeid en spaar„zaamheid; .... zij maken enkelen rijk door velen arm te maken." In strijd met het Evangelie, volgens hetwelk alle menschen broeders zijn, maken zij [bedoeld zijn: de in- en uitvoerrechten] „het bena„deelen van den vreemdeling tot een burgerdeugd".

„Aan de vruchten zult gij den boom kennen"! [1]) Zulke middelen om inkomsten voor de gemeenschap te verkrijgen heeft God niet gewild.

— Rechtvaardigheid van de „single-tax". —

De „single-tax" heeft volgens G. zeer vele voordeelen, die we hier niet bespreken: b.v. zij kan niet ontdoken worden, maakt eeden onnoodig enz. Maar de hoofdzaak is: zij schendt het eigendomsrecht niet, zij is rechtvaardig.

Hetgeen zij voor de gemeenschap in beslag neemt, de grondrente, is geen arbeidsvrucht, op welke alléén de mensch eigendomsrecht hebben kan.

Dat de waarde van aangebrachte verbeteringen, die menschelijken arbeid vertegenwoordigt, niet getroffen wordt, weten we reeds.

Maar de „single-tax" randt ook niet zijdelings den eigendom aan. Zij zal n.l. het loon van den arbeid niet verminderen, omdat de grondrente ook nu nooit in handen komt van den landgebruiker, maar altijd in die van den landeigenaar [2]). Zij zal ook den prijs der voortbrengselen niet doen rijzen, omdat zij de productie-kosten niet verhoogt en dus het aanbod niet geringer maakt [3]).

---

[1]) Blz. 13—14.

[2]) Indien de gebruiker tevens eigenaar is, ontvangt hij natuurlijk ook de grondrente, doch hij doet dit in zijne hoedanigheid van eigenaar, hij kan haar dan ook blijven ontvangen, wanneer hij door verpachting ophoudt gebruiker te zijn.

[3]) Terloops zij opgemerkt, dat deze redeneering slechts dan waarde zou hebben, wanneer verhooging van productie-kosten de eenige

Zoo echter de waarde van het land, of de grondrente, geen vrucht van arbeid is, wat is zij dan wel?

Zij is eene waarde, die ontstaan is, niet door toedoen van bijzondere personen, maar alleen door den groei der maatschappij, door de vermeerdering van het aantal menschen en de ontwikkeling der samenleving.

In den beginne immers had het land geen waarde, deze ontstond bij en door de ontwikkeling der maatschappij alleen. Indien dus de overheid ter bestrijding van de behoeften der gemeenschap de grondrente in beslag neemt, dan neemt de gemeenschap eigenlijk slechts een waarde, die zij zelve gemaakt heeft, en die daarom aan haar, en aan haar alléén toebehoort.

Ziet daar hoe ten volle rechtvaardig de „single-tax" is!

— De „single-tax" ligt duidelijk in Gods bedoeling. —

Dat de „single-tax" niet slechts een rechtvaardig middel is om in de behoeften van den staat te voorzien, maar werkelijk *het* middel, dat de Schepper bedoeld heeft, blijkt uit drieërlei overweging.

1°. Twijfelt wel iemand, of de moedermelk is door God bestemd tot voedsel van het kind? De bestemming blijkt immers duidelijk uit het tijdstip, waarop de Schepper haar geeft. God zelf heeft in de natuur een wet gelegd, volgens welke de borsten der moeder zich vullen, wanneer en naarmate het kind groeit in haren schoot.

Welnu, volkomen hetzelfde geschiedt met de grondrente.

In den oorspronkelijken toestand hebben producten van arbeid waarde, maar het land niet: er is nog geen staat, die behoefte heeft aan inkomsten.

De bevolking neemt toe, de nijverheid ontwikkelt zich; het land krijgt waarde: nu ontstaat ook de staat met zijn behoeften.

De bevolking wordt al dichter, de ontwikkeling stijgt voortdurend hooger. De waarde der arbeidsproducten rijst niet, zij daalt zelfs eenigszins, omdat meerdere ontwikkeling de productie-kosten pleegt te verlagen; maar het land en het land alléén krijgt hoogere waarde, die altoos vermeerdert, naar gelang de maatschappij zelf vooruitgaat.

---

oorzaak was, die het aanbod geringer kon maken. Dit is echter niet waar, want mindere vruchtbaarheid van den grond, ten gevolge van verwaarloozing, zoude hetzelfde gevolg hebben.

Tegelijk echter met het voortdurende stijgen van de waarde des lands, en ten gevolge van dezelfde oorzaken, stijgen ook voortdurend de behoeften en de uitgaven van den staat. Kan men dan redelijker wijze twijfelen, of de waarde van het land, d. w. z. de grondrente, is door God bestemd om te voorzien in de behoeften van den staat?

2°. Indien we een schrede verder willen gaan en de vraag stellen, waarom heeft de Schepper der natuur dat alles zoo beschikt, blijkt ons op heerlijke wijze Gods vaderlijke goedertierenheid jegens de menschen.

Bij den vooruitgang der maatschappij stijgt de waarde der arbeidsproducten niet: het deel derhalve der stoffelijke goederen, dat iederen mensch afzonderlijk ten deel valt, vermeerdert niet.

Maar de waarde van het fonds, dat aan allen gezamenlijk behoort, vermeerdert onophoudelijk; dat beteekent natuurlijk: vermeerdering van het aandeel, dat iederen mensch ten deel valt als lid der maatschappij.

En hieruit volgt, dat vooruitgang van beschaving niet slechts de macht der menschen over de stof vermeerdert, maar dat hij tevens de strekking heeft „om meer en meer het verschil in uiterlijke [levens-]om-„standigheden weg te nemen, dat in een ruweren toestand der „maatschappij bestaan moet tusschen de sterken en de zwakken, de „verstandigen en de dommen, de gelukkigen en de ongelukkigen" [1]); de strekking derhalve om de gelijkheid onder de menschen steeds grooter, de welvaart steeds algemeener te maken. Zoo liefderijk waren de bedoelingen van den Schepper!

3°. Wee echter de schepping, indien zij de bedoelingen van haren maker miskent! „God is een naijverig God in dien zin, dat niets „dan ongeluk en ellende het gevolg kunnen zijn van de pogingen der „menschen, om de wereld anders in te richten, dan Hij heeft voor-„geschreven."

„Gelijk de moeder haar gezondheid in gevaar brengt, wanneer zij „aan haar kind de melk onthoudt, die hare borsten heeft gevuld, „zoo moet het bloed der maatschappij bederven, wanneer de voor-„raadschuur, die voor haar is weggelegd, niet gebruikt wordt om in „de maatschappelijke behoeften te voorzien" [2]).

Vandaar, zoo niet alle, toch zeker de meeste ellenden van onzen

---

[1]) Blz. 20. [2]) Blz. 21.

tijd. Vandaar „dat onze stoffelijke vooruitgang niet alleen geen verbe-„tering heeft gebracht in den toestand van hen, die door arbeid hun „brood moeten verdienen, maar dat ook de toestand van de groote „massa bepaald slechter is geworden". Vandaar eindelijk, „dat zoo-„vele menschen tegenwoordig gelooven, dat God een knoeier is, die „voortdurend meer menschen op de wereld zet, dan waarvoor hij „levensonderhoud geeft; of dat er geen God is"...! [1])

„Zoolang dus de privaat-eigendom van land bestaat,... kunnen „de kwalen van onzen tegenwoordigen toestand niet worden genezen. „Zelfs de wijsheid Gods is daartoe niet in staat,.... zoolang zijne „wetten van kracht blijven" [2]).

Van den anderen kant, laat men de wetten, door God in de natuur gelegd, erkennen en opvolgen, laat men den bijzonderen grond-eigendom afschaffen, en „er zou werk zijn voor allen, vrije tijd voor „allen, overvloed voor allen. De beschaving zou ten doel hebben, „aan de armsten niet alleen het noödzakelijke levensonderhoud te „geven, maar ook alle gemakken, alle weelde, waarop een mensch „redelijkerwijze aanspraak mag maken". Het zou blijken, „dat Chris-„tus geen droomer was, toen Hij tot de menschen zeide, dat wan-„neer zij het koninkrijk Gods wilden zoeken en zijne gerechtigheid, „zij zich over de stoffelijke dingen niet méér bezorgd behoefden te „maken, dan de leliën des velds over haar kleeding" [3]).

De lezer veroorlove mij na deze uiteenzetting nog een paar aan-halingen, niet om haren inhoud, maar ter kenschetsing van H. George's welsprekendheid. Want redenaarstalenten en de gave des woords staan dezen hervormer der maatschappij in hooge mate ten dienste.

Na zijn stelsel ontvouwd te hebben richt hij zich rechtstreeks tot den Paus: „Ja, Uwe Heiligheid, dat alles in te zien is op zich zelf „reeds een groot en blijvend genot. Want verstand en gemoed zeg-„gen het dan, zonder dat het ons door een ander geleerd wordt, „dat er een God is, die leeft en regeert, en dat Hij een God is van „gerechtigheid en liefde. — Onze Vader, die in de Hemelen is! — „Het is het doorbreken van een stroom zonnelicht door de wolken „der donkerste vraagstukken; het is de geboorte van een geloof, „dat vertrouwt, ook waar het geen levend wezen aanschouwen kan" [4]).

[1]) Blz. 23. [2]) Blz. 94. [3]) Blz. 27. [4]) Blz. 27.

En aan het einde van den *Open Brief*:

„Dienaar van de Dienaren Gods! ik noem U bij den sterksten en „schoonsten uwer titels!

„In uwe handen, meer dan in die van eenig levend mensch, ligt „de macht om het woord uit te spreken en het teeken te geven, „dat een einde zal maken aan een onnatuurlijke echtscheiding en „weêr alles, wat rein en verheven is in het streven naar maatschap- „pelijke verbetering, zal huwen aan den godsdienst!" [1])

Nog één staaltje:

„Die eischen [welke aan het leven gesteld worden] moeten voort- „durend verhoogd worden. Want werklieden zijn menschen. En de „mensch is het dier, dat nooit voldaan is!

„Hij is geen os, van wien men kan zeggen: zooveel gras, zooveel „koorn, zooveel water en een beetje zout, en dan zal hij tevreden „zijn. Integendeel, hoe meer hij krijgt, hoe meer hij zal eischen! „Wanneer hij genoeg voedsel heeft, zal hij beter voedsel wenschen. „Wanneer hij een woning gekregen heeft, verlangt hij een ruimer, „gemakkelijker, met meer smaak ingericht huis. Wanneer zijn dier- „lijke behoeften zijn vervuld, ontstaan verstandelijke en geestelijke.

„Die rustelooze onvoldaanheid ligt in de natuur des menschen... „Dien trek moogt gij hem niet misgunnen, want hij is de bewerker „van allen vooruitgang.

„Hij is het, die de St. Pieterskerk heeft gebouwd, en op het ruwe, „doode doek het engelengelaat der Madonna deed gloeien;

„hij is het, die de zonnen heeft gewogen en sterren ontleed, en „bladzij na bladzij heeft geopend van het wondervolle boek der „werken van het scheppend menschenverstand;

„hij is het, die de Atlantische Oceaan heeft vernauwd tot een „overzetveer, en den bliksem heeft gedwongen onze boodschappen „te brengen naar de verste landen;

„hij is het, die mogelijkheden opent, waarbij alle veroveringen onzer tegenwoordige beschaving ons klein zullen toeschijnen!" enz. [2])

Voorwaar, de man, die zóó kan schrijven — en daar zijn tal van bladzijden van deze soort in den *Open Brief* — is in staat de massa's mêe te slepen door zijn woord en een bulderenden stroom van toomelooze drift op te jagen in de gemoederen van duizenden.

---

[1]) Blz. 147. [2]) Blz. 128—129.

Jammer slechts, dat zoo schitterende gaven en zooveel omvattende kennis misbruikt worden tot verdediging van zoo valsch een stelsel!

Het stelsel van privaat-grondeigendom „is gevonnisd zonder „appèl; niemand is meer in staat het te verdedigen" [1]), zoo decreteert in zijn „naschrift" de vertaler. Het schijnt zelfs, dat ZEd. aan ieder, die door de bewijsvoeringen van George niet overtuigd is den naam van „denkend mensch" ontzeggen wil [2]). Nu, groote woorden zijn goedkoop, en of bovenstaande uitspraken iets meer zijn, mogen mijne lezers beoordeelen.

Nu we eenmaal de leer van Henry George zoo volledig en onpartijdig mogelijk hebben ontvouwd, kunnen we heel zijn stelsel samenvatten in de drie volgende stellingen:

I. Alle menschen hebben van Godswege gelijk recht op het gebruik van land.

II. Arbeid is de eenige bron van eigendomsrecht.

III. De natuur zelf wijst aan, dat de grondrente bestemd is, om te voorzien in de behoeften van den staat.

Bevatten deze drie stellingen waarheid, dan kan men op ondergeschikte punten van George verschillen, maar dan is zijn stelsel als zoodanig bewezen; en omgekeerd, kunnen deze stellingen den toets van een eerlijk onderzoek niet doorstaan, dan kan G. op ondergeschikte punten gelijk hebben, maar dan is zijn leer in haar geheel onhoudbaar, en verdienen dus ook de voorstellen, op de leer gegrond, geen aanbeveling.

Beginnen we ons onderzoek.

II.

HEBBEN ALLE MENSCHEN VAN GODSWEGE GELIJK RECHT OP HET GEBRUIK VAN LAND?

Vóór alles moeten we er tegen opkomen, dat George onder „land" niet alleen verstaat de aarde, of juister gezegd: grond en

---

[1]) Blz. 151. [2]) T. a. p.

bodem, maar ook lucht, zonneschijn en water. Het is volkomen waar, dat de mensch van zonneschijn, lucht en water geen gebruik kan maken dan alleen door middel van het gebruik van land, maar zoo dáárin voldoende reden lag om die levenselementen samen te vatten onder het begrip „land", zou men telegraphietoestellen en luchtballons ook onder het begrip land kunnen brengen. Dat samenvatten echter van dingen, die geen land zijn, onder het begrip: land, is niet slechts willekeurig, maar volstrekt ongeoorloofd. Samenvatten beteekent hier gelijkstellen. En het gelijkstellen van dingen, die juist onder het opzicht waarover gehandeld wordt, ongelijk zijn, is ófwel een grove vergissing, ófwel een handigheid van minder goede soort. Nu zijn zonneschijn, lucht en water, zoo in het algemeen genomen [1]), zaken, die in betrekkelijk onbegrensden overvloed voorhanden zijn en daarom geen staathuishoudkundige waarde hebben; zaken, wier nuttigheid door het gebruik niet wordt uitgeput [2]), in dien zin n.l., dat het gebruik van den een geen schade doet aan het gebruik van den ander. Zal het graan op den akker van A. rijp worden, dan moet de zon dien akker beschijnen, en hetzelfde geldt voor de akkers van B. en C. Maar zoo de zon slechts schijnt, doet zij het graan op alle akkers evenzeer rijpen, zoodat het voor A. hoegnaamd geen schade is, dat B. en C. ook van den zonneschijn genieten. Met het land echter is het geheel anders gesteld. Een bepaald stuk grond kan niet door meerdere personen te gelijk gebruikt worden, zonder dat het gebruik van den tweeden afbreuk doet aan het gebruik van den eersten. Bij grond is dus het uitsluitend gebruik door een bepaald persoon voor dezen van groot belang, terwijl dat bij lucht enz. niet het geval is. Reden, waarom het niet aangaat, lucht, zonneschijn enz., ten opzichte

[1]) „Zoo in het algemeen genomen", want in bijzondere gevallen is het anders; water b.v. dat door middel van buizen enz. uit het duin naar een stad geleid wordt, heeft wel waarde.

[2]) Res usus inexhausti.

van het gebruik, het bezit en den eigendom — welke beide ten slotte slechts om het gebruik bestaan — met den grond gelijk te stellen.

Indien we ons nu enkel tot grond en bodem bepalen, kunnen we dan in waarheid zeggen, dat alle menschen van Godswege gelijk recht hebben op het gebruik van land?

In een bepaalden zin: ja; in den zin door George bedoeld: neen.

God schonk de aarde aan het menschelijk geslacht in het algemeen, maar Hij heeft aan niemand een bepaald stuk grond geschonken, noch in bruikleen, noch in eigendom. Ieder mensch, die geboren wordt, heeft van nature, en dus van Godswege, recht en evenveel recht als elk ander, om een deel der aarde voor zijn gebruik te verwerven; allen, die geboren worden, hebben van nature de zedelijke geschiktheid, de bevoegdheid, en dezelfde bevoegheid, om gebruikers van land te worden. Zij kunnen rechten op een stuk grond verkrijgen. — In dien zin verstaan, zou de stelling, die we bespreken, volkomen waar zijn; ongelukkig echter wordt zij door G. en de zijnen in geheel anderen zin genomen.

Henry George bedoelt niet, dat alle menschen van nature evenveel recht hebben om landgebruikers te worden, hij bedoelt, dat alle van nature recht hebben, om gebruikers van evenveel land te zijn. — Gebruikers van evenveel land, niet in dien zin, alsof ieder een even groot deel der aarde in onmiddellijk gebruik zou moeten hebben; dat is ook volgens G. onmogelijk; maar wél in dezen zin, dat ieder mensch een even groot aandeel genieten moet in de voordeelen, die uit landgebruik voortvloeien. Iemand nu, die voordeel trekt uit het gebruik, dat anderen van land maken, is middellijk landgebruiker, zoodat dus onze stelling in den mond van G. deze beteekenis heeft: alle menschen hebben van Godswege recht om, althans middellijk, gebruikers van evenveel land te zijn, of m. a. w. God wil, en de natuurwet schrijft voor, dat de voordeelen, welke landbezit of landgebruik

opleveren, onder alle menschen gelijk verdeeld zullen worden

Deze stelling nu, die eigenlijk de grondslag is van George's gansche stelsel, diende deugdelijk bewezen te worden. Maar heeft G. haar bewezen?

Arbeid, zegt hij, is het natuurlijke en door God gewilde middel, waardoor de mensch in zijn behoeften moet voorzien. Arbeid is onmogelijk zonder onmiddellijk of middellijk gebruik van land. Dus heeft ieder mensch van nature recht op onmiddellijk of middellijk landgebruik.

Nu aanvaarden we het besluit van deze redeneering ten volle, maar op de redeneering zelve hebben we twee aanmerkingen.

Vooreerst, er zijn ook menschen, die volstrekt niet kunnen arbeiden: krankzinnigen, zieken enz. Ook deze hebben recht op levensonderhoud, d. w. z. op middellijk landgebruik. G. zal dit niet loochenen, maar uit zijn redeneering volgt het niet.

Vervolgens, wat beteekent „arbeid" in de stelling: arbeid is het natuurlijke middel voor den mensch om in zijn behoeften te voorzien? — „Arbeid" kan hier niet genomen zijn in den beperkten, staathuishoudkundigen zin van voortbrengenden (waardescheppenden of waarde-vermeerderenden) arbeid alleen; „arbeid" is hier duidelijk in den ruimen, algemeenen zin genomen voor elke aanwending van menschelijke kracht, geestelijke of lichamelijke Immers, het is zeker niet de wil Gods, dat alle menschen aan den voortbrengenden arbeid rechtstreeks zullen deelnemen. Geestelijken, geleerden, geneesheeren en zoovele anderen, die buiten den voortbrengenden arbeid staan, arbeiden ook, en ook deze soort van arbeid is van nature een rechtmatig middel om in hun stoffelijke behoeften te voorzien. G. bestrijdt dit overigens niet [1]).

Nu zou men van zelf verwachten, en men heeft recht het te eischen, dat in de andere stelling: arbeid is onmogelijk zonder

---

[1]) Vgl. blz. 119.

onmiddellijk of middellijk landgebruik, het woord „arbeid" in denzelfden algemeenen zin bedoeld zou zijn. Maar neen, hier wordt „arbeid", met miskenning van de allereerste regelen der redeneerkunde, plotseling in een anderen zin, n.l. in den beperkten, staathuishoudkundigen zin opgevat. Deze, de voortbrengende arbeid, is inderdaad onmogelijk zonder den grond of dingen, die de grond heeft opgeleverd: zonder grondstof. Maar hetzelfde kan men niet zeggen van allen arbeid, in het algemeen genomen. Immers de geestelijke, de dichter, de staathuishoudkundige heeft voor zijn arbeid noch den grond, noch andere grondstof noodig. Men zal misschien opmerken: maar ook deze laatsten hebben toch den grond en de vruchten van den grond noodig om te kunnen leven — en die niet leeft, kan niet arbeiden. Goed, en daarom heb ik gezegd, geen bezwaar te hebben tegen het besluit van G., maar alleen tegen de wijze, waarop hij tot dat besluit komt.

Ziehier, op welke wijze wij tot bovengenoemd besluit komen.

Ieder mensch heeft recht zijn leven, dat God hem schonk, te onderhouden.

Niemand kan zijn leven onderhouden zonder gebruik te maken van de voortbrengselen der aarde.

Dus heeft ieder mensch recht gebruik te maken van de voortbrengselen der aarde, voorzoover n.l. als dit voor zijn levensonderhoud onontbeerlijk is. — Daar verder gebruik maken van de voortbrengselen der aarde hetzelfde is als (middellijk) landgebruik, kunnen we ook zeggen: ieder mensch heeft van nature recht op eenig landgebruik. *Eenig* landgebruik; méér bewijst de redeneering van G., al zou men haar geheel goedkeuren, in geen geval [1]).

---

[1]) Ziehier de leer van den H. Thomas (II*a*, II*ae*, Q. 66, a. 7, in corp.): „De bepalingen van het menschelijk recht kunnen die van „het natuurlijk en goddelijk recht niet te niet doen. Volgens de „natuurlijke orde, die Gods voorzienigheid gesteld heeft, zijn de „lagere [stoffelijke] goederen bestemd om te voorzien in de behoef-

Maar tusschen recht op eenig landgebruik en evenveel landgebruik als ieder ander, ligt nog een zeer groot onderscheid, en George moet niet het eerste maar het laatste bewijzen.

„ten der menschen. Daarom wordt door de verdeeling en toeëige-„ning der goederen, welke uit menschelijk recht voortspruit, niet „uitgesloten, dat [toch] uit deze goederen voorzien moet worden in „de behoeften van den mensch. En gevolgelijk moet de overvloed, „die sommigen van zulke goederen hebben, besteed worden tot on-„dersteuning der armen". Wel is waar bedoelt de H. Leeraar niet, dat dit wegschenken van zijn overvloed voor den rijke een plicht van strikte rechtvaardigheid is. Zulk een plicht *kan* omtrent deze zaak niet bestaan, omdat eenerzijds niet met volstrekte juistheid valt uit te maken, waar de overvloed begint en wanneer die aanwezig is, en anderzijds niet bepaald kan worden, aan welken arme men zijn overvloed zou moeten schenken. Bovendien vindt de strikte rechtvaardigheid haren grondslag in de tegenstelling van den eenen mensch tegenover den anderen, terwijl de plicht om zijn overvloed aan anderen af te staan voortvloeit uit den band der menschen onderling, en daarom liefdeplicht is. Liefdeplicht, die wel is waar den arme geen eigenlijk recht geeft, om haar vervulling te eischen, maar wier niet-vervulling den mensch toch werkelijk schuldig maakt voor zijn geweten en voor God.

Men zal misschien opmerken, dat bij zulk een zedelijke verplichting van den kant der vermogenden, het recht van den arme op levensonderhoud weinig beteekent. Maar dan dient men toch in het oog te houden, dat het gewone, door de natuur aangewezen middel om in ons onderhoud te voorzien niet de aalmoes, maar de arbeid is: de arbeid, die uit zijnen aard strikt recht geeft op voldoend loon. De aalmoes daarentegen is slechts een buitengewoon en aanvullend middel; een middel, dat wel nooit gemist zal kunnen worden, omdat onze maatschappij van nature onvolmaakt is, maar dat toch te zeldzamer zal behoeven aangewend te worden, naarmate de maatschappij beter ingericht en gezonder is.

Overigens blijft voor den mensch, die doet wat in zijn vermogen is, een eigenlijk gezegd recht op levensonderhoud — hoewel alleen op het strikt onontbeerlijke — altijd bestaan.

De katholicke zedenleer maakt onderscheid tusschen noodlijdenden

Alle menschen zijn toch „gelijkberechtigde schepselen van den Schepper" [1]), zoo roept hij ons toe!

„Gelijkberechtigd", in dien zin, dat allen van natuurswege

---

in het algemeen en tusschen hen, die in uitersten nood verkeeren, d. w. z. diegenen, wien ontbreekt, wat op het oogenblik voor hun levensonderhoud onontbeerlijk is. Ten opzichte dergenen, die dezen laatsten toestand nabij komen, moet — in laatste instantie — het staatsbestuur helpend optreden: „Zeker", zegt Leo XIII, „indien „hier of daar een huisgezin in zóó hachelijke omstandigheden ver„keert, dat het ten einde raad is, hoe zich daaraan te ontworste„len, dan is het rechtmatig, dat in dien uitersten nood van staats„wege worde voorzien, want ieder huisgezin is een deel van den „staat" (Enc. *Rerum novarum: De Katholiek*, Dl. C, blz. 124).

En mocht het treurige geval zich voordoen, dat alle hulp, ook die van den staat, te vergeefs gezocht zou worden, dan stemmen alle katholieken in met de woorden van den H. Thomas: „Indien „de nood zóó zeker en zóó dringend is, dat het duidelijk noodig is „in de oogenblikkelijke behoefte te voorzien met hetgeen feitelijk „bereikbaar is [b.v. als er levens- of lijfsgevaar is en andere hulp „niet mogelijk], dan mag iemand, om in zijn nood te voorzien „andermans goed openlijk of in stilte wegnemen. En zulk een „daad heeft dan niet den aard van diefstal of roof" (t. a. p.).

Om misverstand te voorkomen nog een woord over de bedoeling van den H. Thomas, die de verdeeling en toeëigening der goederen laat „voortspruiten uit menschelijk recht". De H. Leeraar rekent n.l. het recht om eigendom te bezitten niet tot het natuurlijke, maar tot het menschelijke, en meer bepaald tot het volken-recht (Vgl. II*a*, II*ae*, Q. 66, a. 2, ad 1; en Q. 57, a. 3, in corp.), terwijl wij gewoon zijn het een natuurrecht te noemen. Intusschen de begripsbepaling van volkenrecht, die de H. Thomas van Cajus overneemt, is reeds voldoende om duidelijk te maken, dat het verschil alleen in den naam en niet in de zaak bestaat: „Wat de natuurlijke rede bij alle men„schen heeft vastgesteld, wat door allen gelijkelijk wordt onderhou„den, noemt men volkenrecht" (t. a. p.). Wij echter noemen dat natuurrecht.

[1]) Blz. 2.

recht hebben om evenveel land te gebruiken: dat moest bewezen worden. En de bewering, dát het zoo is, bewijst niets.

Doch, zoo gaat onze schrijver voort, hier geldt toch „hetzelfde beginsel, als wanneer een aardsche vader zijn eigendom gelijkelijk aan al zijn kinderen nalaat" [1]).

Hetzelfde beginsel? — die ongelukkige schijnredeneeringen!

Wanneer een vader zijn eigendom gelijkelijk aan al zijn kinderen nalaat, moeten alle kinderen evenveel hebben, — dat is duidelijk; en als dan een ondeelbare zaak aan een der kinderen alleen wordt toegewezen, moet deze de andere schadeloos stellen, — volkomen waar. Maar is een aardsche vader verplicht, zijn eigendom gelijkelijk aan al zijn kinderen te schenken?

Ofschoon in alle beschaafde landen de vrijheid der ouders te dezen opzichte door de burgerlijke wetten min of meer beperkt is — juist in de Vereenigde Staten is die beperking al zeer gering — toch is er, zoover ik weet, geen enkel land, waar de ouders verplicht zijn, al hun kinderen volkomen gelijk te stellen. Zeker, en dat alléén is hier van beteekenis, zijn zij daartoe niet verplicht krachtens de natuurwet.

Het is dus niet eens een „beginsel", dat alle kinderen evenveel van hun aardschen vader moeten ontvangen, bijgevolg is de inductie, dat „hetzelfde beginsel" ook moet gelden voor de menschen tegenover God, hun Hemelschen Vader, reeds van dien kant onmogelijk: het beginsel bestaat niet.

Doch al bestond het: al was een aardsche vader van nature verplicht zijn kinderen evenveel te schenken, men zou nog niet gerechtigd zijn tot het besluit: dus was ook de Hemelsche Vader verplicht evenzoo te doen met zijn schepselen, en hun allen recht te geven op een even groot aandeel in de gaven zijner schepping. Immers al is God, in meer dan éénen zin, onze Vader, al heeft daarom de verhouding tusschen God en den mensch eenige overeenkomst met die tusschen een aardschen

[1]) Blz. 5.

vader en zijne kinderen, die verhouding is volstrekt niet onder elk opzicht dezelfde.

Eigenlijke verplichting van God tegenover den mensch bestaat niet en kan niet bestaan.

Maar als God den mensch eenmaal schept met behoeften, vordert Zijne wijsheid, dat Hij hem ook het recht en het middel schenke om in die behoeften te voorzien. Dat middel is het genot van de vruchten der aarde — landgebruik in den zin van George; en daarom leert het gezond verstand — uitgaande van de stelling: de alwijze God kan niet anders, dan met wijsheid gehandeld hebben — dat ieder mensch, mits hij naar vermogen zijn plichten vervulle, recht heeft op zooveel van de vruchten der aarde, als voor zijn onderhoud noodzakelijk is. Meer valt er echter uit het begrip, dat wij van Gods wijsheid hebben, niet af te leiden.

Maar kan men misschien met het begrip van Gods vaderschap, d. i. van Gods goedheid, iets verder komen? Mag men misschien aldus redeneeren: laat het zijn, dat een aardsche vader van nature het recht heeft aan enkele zijner kinderen meer na te laten dan aan andere, een goed en liefderijk vader zal het toch niet doen: hij draagt al zijn kinderen evenveel liefde toe en zal hen dus ook alle evengoed bedenken: evenzoo zal ook God wel gehandeld hebben tegenover de menschen: Hij is immers oneindig goed en oneindig liefderijk.

Laat ik eerst opmerken, dat de gevolgtrekking: „God zal wel", geen bewijs is. Zij kan de zaak min of meer waarschijnlijk maken, maar zekerheid geeft zij niet. George heeft dus in geen geval recht, om, als gold het een uitgemaakte zaak, stoutweg te verklaren: „Hij [is] de vader van alle menschen, die in Zijn „volmaakte goedheid heeft bedoeld, dat allen een gelijk aandeel „zullen hebben in Zijne gaven" [1]).

[1]) Blz. 9. Ofschoon de aangehaalde woorden in den vorm eener veronderstelling worden uitgedrukt: „als Hij" enz., de bedoeling is zoo stellig mogelijk; de aangehaalde zinsnede is de grondslag eener redeneering.

Doch er is meer; we kunnen de bewering van G. zelfs niet als waarschijnlijk aannemen.

Een rechtgeaard vader zal, in den regel, aan ieder zijner kinderen evenveel nalaten; — toegegeven; maar hij zal dat niet doen, als er goede reden is om anders te handelen.

Zoo kan ook God redenen hebben gehad, om niet voor alle menschen een gelijk aandeel in Zijn gaven te bestemmen. En inderdaad, wij kunnen zelfs nagaan, dat God daar reden voor gehad heeft.

God bestemde den mensch om in een geordende maatschappij te leven, dat erkent ook G. Welnu een aantal menschen, naast en bij elkander levende, is nog geen maatschappij; een maatschappij bestaat slechts dan, wanneer de menschen door verschillende banden onderling vereenigd en in verschillende verhoudingen tegenover elkander gerangschikt zijn. Er is dus geen maatschappij denkbaar zonder verschil van standen en bedieningen, zonder onderscheid van minderen en meerderen, van meesters en dienaren. En dit onderscheid grondt zich voor een groot deel op het verschil van tijdelijk vermogen [1]). Daarom mogen, neen, moeten wij zeggen: omdat Gods wijsheid een maatschappelijke samenleving, en dus ongelijke standen onder de menschen wilde, wilde zij ook het middel, dat het beste geschikt is om de menschen die ongelijkheid te doen aanvaarden, n.l. verschil van bezittingen, of, wat hetzelfde is, een ongelijk aandeel in Gods stoffelijke gaven.

Daarmeê is tevens verklaard, waarom God zijn andere, edeler gaven zoo ongelijk onder de menschen verdeelde: verstandelijke aanleg, gezondheid, lichaamskracht enz. De ongelijkheid onder deze opzichten, die toch duidelijk van de natuur, en dus van God komt, is voor een deel de oorzaak der ongelijkheid van het stoffelijk bezit, en schept vervolgens, met het verschil van tijdelijk

---

[1]) Vgl. Enc. *Rerum novarum*: *De Katholiek*, Dl. C, blz. 128.

vermogen, de verhoudingen, zonder welke eene maatschappij onder menschen, gelijk ze feitelijk zijn, onmogelijk zou wezen.

Trouwens, al zou iemand de kracht dezer bewijsvoering niet inzien of haar juistheid bestrijden, toch blijft in elk geval het onloochenbare feit, dat God onder het opzicht van geestes- en lichaamsgaven zijn „gelijkberechtigde" schepselen zeer ongelijk heeft willen bedeelen. En steunend op dat feit, zou men aldus mogen redeneeren: waar wij zien, dat God onder alle andere opzichten de menschen zeer ongelijk bedeelde, is er geen reden om aan te nemen, dat Hij alleen ten opzichte van het landgebruik een uitzondering gemaakt, en gelijkheid gewild zou hebben. Het is niet redelijk, tegen den bekenden regel in, een uitzondering aan te nemen, zonder voldoende bewijzen: bewijzen, die, gelijk we zagen, H. George niet in in staat was te leveren.

Men zal misschien opmerken, dat ik met de noodzakelijkheid van ongelijk bezit aan te toonen den Don Quichotte gespeeld heb. Immers, G. beweert niet, dat alle menschen evenveel stoffelijke goederen moeten bezitten, maar alleen, dat zij van het landgebruik alle evenveel voordeel moeten trekken. Intusschen, ik heb dit verschil volstrekt niet over het hoofd gezien, en meen niettemin geenszins tegen windmolens gestreden te hebben. Indien G. toegeeft, dat de gelijkheid van stoffelijk bezit onmogelijk is en dus ook door de natuurlijke rechtvaardigheid niet geëischt wordt; indien hij ons toestemt, dat God ongelijkheid gewild heeft, niet alleen ten opzichte der gaven van geest en lichaam, maar ook ten opzichte der stoffelijke goederen, zal het hem te moeielijker vallen, de stelling te verdedigen, dat er voor den grond, het eerste en voornaamste der stoffelijke goederen en de bron van schier alle andere, een uitzondering gemaakt moet worden. Met hetgeen we tot hiertoe aantoonden, is de stelling bewezen: de menschen hebben van nature geen recht op een even groot aandeel in Gods stoffelijke gaven. Die stelling is uit haren aard algemeen en wettigt daarom op zich zelve het besluit:

dus hebben de menschen ook geen recht om allen evenveel voordeel te trekken uit één stoffelijke gave: uit het land.

Eer men deze gevolgtrekking mag afwijzen, moet men aantoonen, dat de verhouding van den mensch ten opzichte van het land een geheel andere is dan die ten opzichte der andere uitwendige goederen [1]). Dit nu beproeft G. door te beweren, dat

---

[1]) Zoo is b.v. de verhouding van den eenen mensch tegenover den anderen uit haren aard geheel anders, dan die van den mensch tegenover de tijdelijke goederen. Immers de stoffelijke goederen (de grond niet uitgesloten) zijn geschapen om wille van den mensch, maar de eene mensch is niet geschapen om wille van den anderen; doel van de stoffelijke goederen is de mensch; doel van den mensch als zoodanig is God en God alleen.

Daarom is een eigenlijk gezegd, volledig eigendomsrecht van den eenen mensch over den anderen te eenenmale ongeoorloofd en dus rechtens onbestaanbaar. Eveneens het z.g. „jus primae noctis", waarover bij George blz. 35 gesproken wordt.

Over den gematigden vorm van slavernij echter, krachtens welke de meester slechts recht heeft op al den arbeid van zijn slaaf gedurende diens geheele leven — en niet eigenlijk op diens persoon — dient eenigszins anders geoordeeld te worden.

Zulk eene slavernij, mits zij op een rechtvaardigen titel — dus niet op menschenroof enz. — berustе, is niet zóó lijnrecht in strijd met het natuurrecht, dat men haar als van nature volstrekt ongeoorloofd zou moeten beschouwen. Van den anderen kant echter verdraagt ook deze slavernij zich wel zóó slecht met de waardigheid van den mensch, en vooral van den Christen, dat haar bestaan van natuurrechtelijk standpunt voor zeer onbetamelijk en uiterst ongewenscht moet gehouden worden. Vandaar dat de Kerk — zonder ooit te verklaren, dat alle slavernij uit haren aard alleen volstrekt ongeoorloofd zou zijn, — toch van den aanvang af, met alle middelen, die haar ten dienste stonden, op geheele afschaffing van elke soort slavernij gewerkt heeft. (Vgl. Lehmkuhl, *Theol. mor.* I, n°. 757 en 760). Deze aanteekening was noodig, omdat G. (blz. 31—37) beweert, dat men het woord „grond" slechts in „slaaf" behoeft te verande-

grond nooit voorwerp van eigendom worden kan, terwijl de andere stoffelijke goederen dit wel kunnen. De gronden dezer bewering zullen we in het volgende hoofdstuk bespreken en weerleggen. Maar thans reeds mogen we zeggen: zoolang G. niet op afdoende gronden bewijst, dat de verhouding van den mensch tot het land, in het wezen der zaak, verschilt van zijne verhouding tot de overige stoffelijke goederen, hebben we recht vol te houden, dat er ook ten opzichte der voordeelen van het grondbezit geen natuurlijk recht op een gelijk aandeel voor allen bestaat. — Het is geen gering voordeel, als men den last van te moeten bewijzen op de schouders van de tegenpartij geworpen heeft.

Warmond. G. VAN NOORT.

(Wordt vervolgd.)

---

ren, om uit de Encycliek *Rerum novarum* de rechtmatigheid van slavernij, in den volsten zin des woords, te bewijzen. G. was zelfs ongerust, dat de Arabische slavenhandelaars zich tegen de „krijgshaftige monniken" van wijlen Kard. Lavigerie zouden verdedigen met een afdruk van 's Pausen Encycliek!

DE REGEERINGSJAREN DER KONINGEN VAN JUDA EN ISRAËL.

(Vervolg van blz. 104 vv.)

III. VAN JOATHAM EN PHACEË TOT DEN ONDERGANG VAN HET TIEN-STAMMENRIJK.

Daar de chronologie van deze periode in Israëls geschiedenis overal in verband staat met de gegevens der assyriologie, moeten wij een overzicht geven van de geschiedenis dezer periode, voornamelijk beschouwd in het licht, dat de assyriologie daarop heeft geworpen.

Volgens het lijstje, in ons vorig artikel opgesteld, begon de regeering van den Israëlietischen koning Phaceë, die in het jaar 737—736 Manahem's zoon Phaceja van het leven had beroofd, officiëel in den zomer van 735. Herfst 735 begon zijn tweede jaar. Omstreeks dien tijd stierf Azarias, koning van Juda, en zijn zoon Joatham, die reeds sinds 749 als regent het bewind had gevoerd, werd als koning gehuldigd tusschen herfst 735 en lente 734, in het tweede jaar van Phaceë Doch hij mocht zich in dat koningschap niet lang verheugen en stierf op 40-jarigen leeftijd in het jaar 734—733, vóór lente 733. Want zijne geheele regeering heeft slechts 16 jaren geduurd. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Achaz, een der slechtste koningen, die ooit over het volk Gods hebben geregeerd.

Nota. De korte regeering van Joatham nà den dood van Azarias wordt m. i. gestaafd door de vergelijking van de hoofdstukken VI en VII van Isaias. In VI beschrijft de profeet zijne roeping tot het profetenambt *„in het jaar, waarin Ozias stierf"*, en bij die gelegenheid worden de goddelijke bedreigingen uitgesproken over Juda, welks verdrukking en verwoesting gingen beginnen en met tusschen-

poozen zouden voortduren tot aan de Babylonische gevangenschap. In het volgende hoofdstuk VII volgt aanstonds de beschrijving van den oorlog van Syrië en Israël tegen Juda *„in de dagen van Achaz"*. De verhouding tusschen de beide hoofdstukken is dus deze dat VI de profetie en VII het begin der vervulling bevat, en het heeft al den schijn dat de feiten, daarin vermeld, bijna onmiddellijk op elkaar zijn gevolgd, zoodat deze hoofdstukken ook in tijdsorde op elkaar volgen (overeenkomstig — over 't algemeen — de manier van Isaias). De dateering gaat wel plotseling over van „het jaar, waarin Ozias stierf", tot „de dagen van Achaz", maar men merke wèl op, dat geene enkele profetie van Isaias gedateerd is uit den tijd van Joatham. Dit alles is klaar en begrijpelijk als er tusschen den dood van Azarias (Ozias) en de regeering van Achaz slechts een tijdsbestek van p.m. een jaar ligt. — Ook de tijd der profetische werkzaamheid van Isaias schijnt wel wat lang, zoo Joatham na zijns vaders dood 16 jaar geregeerd heeft. Isaias werkte van „de dagen van Ozias" tot minstens het 14e jaar van Ezechias; dat zou dus *zeker* 44 jaar zijn. Sterker wordt dit argument, wanneer wij de traditie in aanmerking nemen, volgens welke de profeet onder Manasses, den opvolger van Ezechias, is gemarteld; hij zou dan minstens 60 jaar gewerkt en 90 jaar geleefd hebben en als stokoud grijsaard nog ter dood gemarteld zijn. In ons chronologisch systeem slinken deze drie getallen tot 34, 37 en 67.

Onder het jaar 734 vermeldt de Assyrische Canon een tocht van Teglath-Phalasar „naar het land Pilista" (d. i. Philistaea), welke tocht dezelfde moet zijn als die tegen koning Hanno van Gaza, de stad der Philistijnen, die ons door den koning van Assyrië zelven in zijne opschriften wordt verhaald [1]). Hanno vluchtte en Gaza werd ingenomen [2]). Nog in hetzelfde jaar 734, na den

[1]) Zie H. Winckler, *Alttestamentl. Untersuchungen*, S. 127 vv.

[2]) Hoogstens een paar jaar later (732?) komt Hanno weder voor onder de vorsten, die den Assyrischen koning tribuut brachten. Hij moet zich in dien tijd weder aan Assyrië hebben onderworpen en in genade zijn aangenomen — iets wat met de gewoonten der Assyrische koningen geenszins in strijd is. Hierdoor valt de stelling van Neteler die — de tribuutbetaling van Hanno vóór zijne vlucht

aftocht der Assyriërs, doch vóór den dood van Joatham, moet de oorlog begonnen zijn, die Juda werd aangedaan door Rasin, koning van Syrië, in verbond met Phaceë van Israël, en die bekend is onder den naam van *Syrisch-Ephraëmietischen oorlog.* „In die dagen — zoo lezen wij IV Kon. XV : 37 — begon de Heer tegen Juda te zenden Rasin, den koning van Syrië, en Phaceë, den zoon van Romelias" — en in het volgende vers wordt de dood van Joatham verhaald. Na Joatham's dood werd Achaz door de verbonden legers in het nauw gebracht en riep hij de hulp van den koning der Assyriërs, Teglath-Phalasar, in. De Assyrische Canon vermeldt in de beide jaren 733 en 732 een oorlog tegen Damascus. In de overgebleven fragmenten zijner opschriften verhaalt Teglath-Phalasar zelf van de belegering van Rasin in Damascus en van de verovering van „*Bit-Humria*" (het „Huis van Amri", d i. het rijk van Israël). Damascus werd in 732 veroverd en Rasin gedood. „En de koning Achaz trok naar Damascus om den koning der Assyriërs, Teglath-Phalasar, te ontmoeten" (IV Kon. XVI : 10). Het is waarschijnlijk, dat de Assyrische koning na zijne overwinning een hofdag heeft gehouden, waarop niet alleen Achaz, maar ook de andere bevriende en hem onderworpen vorsten van die streken verschenen en hem hunne hulde brachten tegelijk met hun tribuut in geld en kostbaarheden. Die vorsten worden door hem zelven in een opschrift opgenoemd met de geschenken die zij brachten. Onder hen komt ook voor: „*Ja-u-cha-zi van Juda*". *Ja-u-cha-zi* is niets anders dan de volle naam van Achaz, die in het Hebreeuwsch *Jo·achaz* (verkort uit *Jahu-achaz,* d. i. *Jahu* — Jahwe of Jehova

---

stellend — geen ander geschikt tijdstip kan vinden voor die vlucht dan het jaar 721 en dáárom den *bijbelschen* Teglath-Phalasar, die volgens hem van Teglath-Phalasar III (*Phul*) verschilt, laat regeeren van 722 tot in 720. Deze stelling is overigens in strijd met de *Babylonische Kroniek,* volgens welke *Sargon* den 12n Tebeth den Assyrischen troon beklom.

— *bezit*) moet geluid hebben. Zulke verkortingen door weglating van den Godsnaam waren niet alleen bij de Hebreeuwen, maar ook bij de Assyriërs in gebruik, en daarbij komt, dat Achaz in 't bijzonder zich den met Jahwe saamgestelden theophoren naam onwaardig had gemaakt; de Hebreeuwsche geschiedschrijvers en misschien reeds de tijdgenooten zullen den naam van Israëls God, dien Achaz door zijn heidensche praktijken ontheiligd had, hier opzettelijk hebben weggelaten.

Op deze tribuutlijst, waarop Achaz voorkomt en die naar alle waarschijnlijkheid bij het jaar 732 behoort, ontbreken Tyrus en Israël. Deze moesten dus nog onderworpen worden, en zij zijn volgens Assyrische opschriften werkelijk onderworpen, maar dat heeft waarschijnlijk niet meer in datzelfde jaar plaats gehad. Teglath-Phalasar is wel is waar na het jaar 732 zelf niet meer in Palestina geweest, maar hij zal met dat doel eene Assyrische legermacht hebben achtergelaten. In twee zeer geschonden opschriften is er, in dezen tijd, van Israël spraak. In het ééne worden eerst eenige landstreken en steden opgenoemd — van welke laatste er eene behoorde „tot het gebied van *Bit-Humria*" — die door Teglath-Phalasar tot Assyrisch grondgebied werden gemaakt (waarschijnlijk in het begin van den oorlog tegen Damascus in 733); daarna wordt de inneming van Gaza verhaald [1]), en dan heeft het fragment de volgende zeer belangrijke woorden: „Het land Bit-Humria.... het geheel zijner bewoners (hunne bezittingen) voerde ik naar Assyrië. *Pa-ka-cha* (d. i. Phaceë, hebr. *Pekach*), hunnen koning, brachten zij om; *A-u-si* (d. i. Oseë, hebr. *Hosea*) stelde ik.... over hen aan; 10 talenten goud, 1000(?) talenten zilver ontving ik als geschenk". Van het andere opschrift zijn nog slechts enkele woorden bewaard gebleven, die op Israël be-

[1]) Die reeds een jaar vroeger was geschied. In de zoogenaamde pronkopschriften, waartoe ook dit fragment behoort, wordt de chronologische orde der feiten niet in acht genomen.

trekking hebben, doch waarvan men den zin door conjecturen heeft aangevuld. Met deze conjecturen, die wij tusschen haakjes hebben geplaatst, luidt de plaats aldus: „(Bit-Humria, welks grondgebied ik) op mijne voorafgaande veldtochten (geheel had veroverd, welks) steden (ik bij het gebied van Assyrië) had gevoegd, welks .... ik had weggevoerd; de stad *Samirina* (d. i. Samaria) lieten zij (alleen over); hunnen koning (doodden zij)". Een paar andere feiten (de overwinning op de Arabische koningin Samsî, de aanstelling van Idibiil tot landvoogd van Musri), waarvan het verhaal aan deze woorden voorafgaat, behooren tot de laatste dingen, die door de Assyriërs onder Teglath-Phalasar in die streken zijn verricht. Dat er na het vertrek van Teglath-Phalasar in Palestina nog Assyrische krijgsverrichtingen hebben plaats gehad, kan men opmaken uit het volgende. Mitinti, koning van Ascalon, komt nog voor op de tribuutlijst van 732 en was dus toen nog aan Assyrië onderworpen. Wij bezitten echter een fragment, waarin gesproken wordt van een opstand en de nederlaag van Mitinti, waarna zijn zoon Rukiptu in zijne plaats als koning werd aangesteld. Men heeft beweerd, dat de opstand van Mitinti heeft plaats gehad *tijdens* den oorlog met Damascus, en om die reden heeft men meergenoemde tribuutlijst onder 734 of 733 gebracht; het is echter zeer onwaarschijnlijk, dat Mitinti den opstand zou gewaagd hebben tijdens de aanwezigheid, in die streken, van den Assyrischen monarch met zijne hoofdlegermacht. Veel waarschijnlijker is het na 732. Verder verhaalt Teglath-Phalasar zelf, dat hij tegen Tyrus niet zelf is opgetrokken, maar zijnen „Rabsak" (groot-officier) daarheen heeft gezonden. Zoo verwijzen verschillende omstandigheden de onderwerping van Tyrus, Ascalon en Israël naar 731 of 730. Men neme in aanmerking dat de Assyrische koningen gewoon waren in hunne opschriften zich zelven toe te schrijven wat door hunne veldheeren was verricht.

Al wat de Bijbel betreffende Israël in dezen tijd verhaalt is

het volgende: „In de dagen van Phaceë, koning van Israël, kwam Teglath-Phalasar, de koning van Assur, en nam Ajon en Abel-Beth-Maächa en Janoë en Cedes en Asor en Galaäd, Galilaea en het geheele land Nephthali, en hij bracht ze over naar de Assyriërs [1]). Oseë echter, de zoon van Ela, smeedde eene samenzwering en legde hinderlagen aan Phaceë, den zoon van Romelias, en hij sloeg en doodde hem, en hij werd koning in zijne plaats *in het twintigste jaar van Joatham*, den zoon van Ozias" (IV Kon. XV : 29—30). Men vergelijke dezen tekst met de boven gegeven Assyrische berichten; men zal zien dat zij elkaar niet tegenspreken, maar veeleer bevestigen en aanvullen. (De in den Bijbel genoemde door Teglath-Phalasar genomen steden en landstreken zijn door sommigen geïdentificeerd met de door den Assyriër zelven opgesomde plaatsen, die door hem tot Assyrisch grondgebied werden gemaakt Ongelukkigerwijze kan deze identiteit noch bewezen noch met zekerheid ontkend worden. Wat op het Assyrische opschrift nog te lezen is luidt: „de stad *Ga-al'* — .... de stad *Abil-akka*, die tot het gebied van Bit-Humria.... het verre.....—*li* in zijn geheelen omvang voegde ik bij het gebied van Assyrië". In *Ga-al'*- ziet men het begin van *Galaäd*, *Abil-akka* kan misschien een verkorting van *Abel-beth-ma-aka* zijn en *-li* een nog overgebleven stuk van *Nephthali*.)

De waarschijnlijke gang der gebeurtenissen is de volgende. De anti-Assyrische partij, waarvan Rasin het hoofd en de ziel was, beraamde een opstand tegen Assyrië en trachtte de volkeren van Palestina daartoe over te halen. Vandaar het verbond van Rasin en Phaceë tegen Juda, dat niet wilde meedoen, en hun streven om bij den dood van Joatham den troon aan zijn zoon Achaz te ontnemen. Achaz riep de hulp van Teglath-Phalasar in. Deze ging terstond rechtstreeks op het doel af, namelijk de onderwerping van Syrië en de verovering van Damascus, maar ver-

[1]) D. i. waarschijnlijk: maakte tot Assyrisch grondgebied.

zuimde niet de aangrenzende plaatsen, die tot Israël behoorden, doch waarschijnlijk aan Rasin schatplichtig waren, te bezetten. Na den val van Damascus in den zomer van 732 moest Israël onderworpen worden; doch toen de winter naderde, liet Teglath-Phalasar de verdere operaties aan zijnen „Rabsak" over en trok naar Ninive terug. Het grondgebied van Israël werd bezet (wellicht nog gedeeltelijk onder aanvoering van den monarch), doch Samaria, dat misschien nog wel een tijdlang belegerd is, werd niet ingenomen; voordat het zoover kwam, had Oseë, door de Assyrische partij in Israël gesteund, zijn slag geslagen en Phaceë doen vallen. Hij werd tot koning uitgeroepen en liet zich door Teglath-Phalasar als Assyrisch vazal op den troon bevestigen.

Oseë regeerde 9 jaren, en daar zijn laatste jaar (zooals we zullen zien) begon in 722, loopt zijn eerste jaar van herfst 730 tot herfst 729. In het verloop van dat Israëlietische jaar moet hij dus koning zijn geworden. Bovengemelde tekst van de H. Schrift geeft daarvoor op: het *twintigste jaar van Joatham.* Joatham werd regent in 749. Het 20e jaar na het begin van dit regentschap loopt van lente 730 tot lente 729, en daar nu Oseë na herfst 730 [1]) op den troon moet zijn gekomen, heeft volgens deze opgave zijne troonsbestijging plaats gehad in den winter van 730/729. Doch Joatham heeft niet 20, maar slechts 16 jaren geregeerd! Wij schrijven deze rekening naar de aera van Joatham toe aan den afkeer, dien hetzij de gewijde schrijver zelf of de afschrijver koesterde voor den naam van Achaz, die reeds bij zijnen dood zoozeer werd verafschuwd, dat men hem het koninklijk graf zijner vaderen onwaardig keurde. De woorden kunnen ook eene chronologische glosse zijn, maar zij zijn in elk geval chronologisch juist. Zoo men naar Achaz' regeering rekende, moest er waarschijnlijk staan: *het vijfde jaar van Achaz* (1 Achaz = lente 734—733).

[1]) De dood van Phaceë kan echter reeds in den zomer van 730 hebben plaats gehad.

Er is echter nog een andere moeielijkheid. Wij lezen namelijk in de H. Schrift, *dat Phaceë 20 jaren heeft geregeerd* — en het resultaat van ons onderzoek is, dat hij niet 20, maar 6 of hoogstens 7 jaren heeft geregeerd. Wij nemen hier dus een fout aan in de handschriften van den Bijbel. Maar die fout is door eene valsche berekening van de afschrijvers ontstaan en kan gemakkelijk verklaard worden. Men las dat Joatham, die in het tweede jaar van Phaceë *koning* was geworden, 16 jaren had geregeerd. Men rekende die 16 jaren van den dood van Azarias af, en niet van het begin van Joatham's *regent*schap, en daar Phaceë koning was geworden in het 52e jaar van Azarias, dat men voor zijn laatste regeerings- en levensjaar aanzag, moest men aannemen dat Joatham gestorven was in het *17e jaar* van Phaceë. Ook *die* fout heeft men in den tekst gebracht; want IV Kon. XVI: 1 staat te lezen: „In het *zeventiende* jaar van Phaceë, den zoon van Romelias, werd Achaz koning". Daar men nu las, dat Phaceë door Oseë gedood was „in het twintigste jaar van Joatham", moest men berekenen, dat Phaceë ook 20 jaren had geregeerd [1]). De fout berust dus op eene verwarring van het *regent*schap met het *koning*schap van Joatham. Joatham werd *regent* 14 jaren voordat Phaceë aan het roer kwam, doch *koning* in het 2e jaar van Phaceë. Achaz echter is koning geworden in het 2e of 3e jaar van Phaceë al naar gelang het geschied is vóór of nà den herfst van het jaar 734. Het laatste is waarschijnlijker.

Nota. Wat wij boven, bij Joatham, zeiden van Isaias, geldt hier, bij Phaceë, van den profeet Oseë. Deze profeet was werkzaam „in de

---

[1]) Dat de oude afschrijvers en vertalers hunne eigene berekeningen in den tekst brachten, blijkt b.v. duidelijk uit Gen. V, waar de Hebreeuwsche, Grieksche en Samaritaansche teksten van elkander verschillen in de jaren der oudvaders vóór de geboorte van den zoon, terwijl die verschillen na de geboorte weer worden vereffend, zoodat de *geheele* leeftijd in de verschillende teksten over 't algemeen dezelfde is.

dagen van Ozias, Joathan, Achaz en Ezechias, koningen van Juda, en in de dagen van Jeroboam, den zoon van Joas, koning van Israël" (Os. I : 1). Phaceë kwam aan de regeering 14 jaren na den dood van Jeroboam II. Zoo Phaceë 20 jaar heeft geregeerd en Achaz in diens 17e jaar koning is geworden, dan heeft Oseë *minstens* gewerkt 14 + 16 (van Phaceë) + 15 (van Achaz) = 45 jaren. Daar moeten echter naar alle waarschijnlijkheid nog eenige jaren van Jeroboam en eenige jaren van Ezechias bijgevoegd worden — hij was reeds werkzaam in „de dagen van Jeroboam" en hij was nog werkzaam in „de dagen van Ezechias". Wij moesten dan eene minstens 50 jarige werkzaamheid van den profeet aannemen. Het is wel niet onmogelijk, maar toch minder waarschijnlijk. Volgens onze chronologie (die ook aan Achaz eene kortere alleenregeering toekent) heeft de profeet omstreeks 25 jaren gewerkt.

Terwijl het begin der regeering van Oseë op de ééne plaats (IV Kon. XV : 30) gesteld wordt in het „twintigste jaar van Joatham", lezen wij elders (en wel op de officiëele plaats, waar de synchronistische datum in de gebruikelijke formule wordt aangegeven: l. c. XVII : 1): „In het *twaalfde jaar van Achaz*, koning van Juda, werd Oseë, de zoon van Ela, in Samaria koning over Israël, negen jaren". Zoo men niet liever aanneemt, dat hier eene fout[1]) is ingeslopen, zijn er twee onderstellingen mogelijk. Vooreerst kan men aannemen, dat het hier genoemde „twaalfde jaar van Achaz" hetzelfde is als het boven besproken „twintigste jaar van Joatham"; dat derhalve het eerste jaar van Achaz gelijk is aan het 9e jaar van Joatham, en dat dus, zoo Joatham 16 jaar geregeerd heeft, Achaz gedurende 7 à 8 jaren mederegent van Joatham is geweest. De mogelijkheid van deze hypothese kan niet worden geloochend, maar waarschijnlijk komt ze mij niet voor; in het 9e jaar van Joatham leefde Azarias nog en was Joatham zelf nog niet eigenlijk koning, maar slechts regent (althans volgens onze, moeilijk omver te werpen, hypothese).

[1]) Deze (niet onwaarschijnlijke) *fout* kunnen wij eerst in het volgende artikel (bij Achaz) bespreken.

Het andere middel ter oplossing der moeilijkheid bestaat in de onderstelling, dat Oseë, die in het 5e jaar van Achaz (= „20 Joatham") vazal van Assyrië was geworden met den titel van „koning van Israël", zeven jaren later (in het 12e jaar van Achaz) het Assyrische juk heeft afgeschud en zich als absoluut monarch, als onafhankelijk koning van Israël heeft doen huldigen, en dat de opgave, volgens welke hij begon te regeeren in het 12e jaar van Achaz, betrekking heeft op het begin dezer onafhankelijke regeering van Oseë.

Volgens IV Kon. XVII : 4 is Oseë tegen Assyrië opgestaan en heeft hij geweigerd schatting te betalen; volgens vs. 5 heeft daarop de Assyrische koning Samaria „drie jaren" belegerd en volgens vs. 6 is die stad in het 9e jaar van Oseë ingenomen. In Hoofdst. XVIII : vs. 7 wordt het begin der belegering in het 7e, en de inneming van Samaria eveneens in het 9e jaar van Oseë gesteld. De „drie jaren" der belegering van Samaria zijn dus het 7e, 8e en 9e jaar van Oseë, van welke het eerste en het laatste natuurlijk slechts voor een gedeelte met die belegering behoeven samen te vallen. Zoo wij nu aannemen, dat Salmanassar IV tegen Samaria is opgetrokken in hetzelfde Israëlietische jaar, waarin Oseë van hem was afgevallen, iets wat zeer waarschijnlijk is, dan heeft de afval en onafhankelijk-verklaring van Oseë plaats gehad in zijn 7e jaar. Het 7e jaar van Oseë loopt van herfst 724 tot herfst 723. Salmanassar is zonder twijfel eerst in den zomer van 723 ter onderwerping van Israël opgetrokken, daar Oseë de betaling der schatting bij het begin van het Assyrische jaar (als wanneer die betaling moest geschieden) in de lente van 723 moet hebben nagelaten, zoodat zijne onafhankelijk-verklaring omstreeks denzelfden tijd zal hebben plaats gehad. *Met de lente van 723 begon echter ook het twaalfde jaar van Achaz.*

Dat Oseë het jaar, waarin hij zich als onafhankelijk koning van Israël liet huldigen, als het eerste van zijn eigenlijk koningschap begon te tellen en dat dus ook naar die regeering de

officiëele stukken werden gedateerd, is op zichzelf volstrekt niet onwaarschijnlijk. De werkelijkheid nu van deze dateering wordt door het nauwkeurig samenvallen van dit eerste jaar der onafhankelijke regeering van Oseë met het 12e jaar van Achaz wel eenigszins waarschijnlijk gemaakt. Er is echter ook iets *tegen* deze opvatting. Het bestaat hierin, dat in hetzelfde vers, waarin gezegd wordt, dat Oseë in het 12e jaar van Achaz koning is geworden, te lezen staat, dat hij 9 jaren heeft geregeerd, terwijl Oseë slechts tot in het derde jaar van zijn onafhankelijk koningschap heeft geregeerd. Maar deze moeielijkheid is niet onoverkomelijk. De H. Schrift zegt niet duidelijk, dat de 9-jarige regeering van Oseë moet geteld worden van het 12e jaar van Achaz af; zij zegt alleen, dat hij 9 jaren heeft geregeerd. Die negen jaren kunnen opgevat worden als de som zijner regeeringsjaren vóór en nà zijne onafhankelijk-verklaring. Hetzelfde geval komt voor: 1o bij Joatham, die in het tweede jaar van Phaceë koning werd, doch wiens 16 jarige regeering (regentschap) lang vóór Phaceë begon; 2o. bij Jeroboam II, die koning werd in het 15e jaar van Amasias, doch wiens 41 jarige regeering (waarbij zijn mederegentschap is ingesloten) van het 10e of 11e jaar van Amasias af moet geteld worden. Het omgekeerde heeft plaats bij Joas van Israël, wiens koningschap gezegd wordt begonnen te zijn in het 37e jaar van Joas van Juda, doch wiens 16-jarige regeering eerst in diens 38e of 39e jaar als alleenregeering begint. Het ligt voor de hand, dat de gewijde schrijvers eenvoudig zich gehouden hebben aan de wijze van dateering, die elke koning in 't bijzonder had aangenomen en die zij in de annalen der koningen vonden; en daar het hunne bedoeling niet was de geheele geschiedenis en de chronologie der koningen te schrijven, maar — overeenkomstig de inspiratie van den H. Geest — de geschiedenis van den godsdienst en de daaruit te trekken lessen over te leveren, kunnen wij van hen eene alleszins volledige en bevredigende chronologie noch vorderen noch verwachten. Dat-

gene, wat zij werkelijk geschreven hebben, over welke zaak ook, nemen wij aan als waar en onfeilbaar, maar daarom juist is het noodig, dat wij alle zorg aanwenden om te onderzoeken *wat* er met duidelijke woorden en met zekerheid in de oorspronkelijke Bijbelboeken geschreven stond, en dat wij den Bijbel niet iets laten zeggen, wat hij niet met zekerheid zegt.

En hiermede komen wij terug op onze quaestie, die nog in een ander opzicht moet worden toegelicht. Wij lezen namelijk IV Kon. XVII : 3—6 (volgens de Vulgaat): „Tegen dezen [Oseë] trok Salmanasar, de koning der Assyriërs, op, en Oseë is zijn onderdaan geworden en bracht hem schatting op. En toen de koning der Assyriërs Oseë had betrapt, dat hij, trachtende een opstand te ondernemen, gezanten had gezonden naar Sua, den koning van Egypte, om geen schatting te leveren aan den koning der Assyriërs, zooals hij elk jaar gewoon was, belegerde hij [Salmanassar] hem en wierp hem geboeid in den kerker. En geheel het land doorkruist hebbende en tegen Samaria optrekkende, belegerde hij het drie jaren. In het negende jaar van Oseë nu nam de koning der Assyriërs Samaria in". Wanneer men dit leest, heeft het allen schijn, alsof Oseë aanvankelijk onafhankelijk is geweest, dat Salmanassar hem daarna heeft onderworpen en dat Oseë vervolgens weer tegen hem is opgestaan, waarna eerst Oseë zou gevangen genomen en dan Samaria belegerd en ingenomen zou zijn. Op eene andere plaats (XVIII : 9—10) lezen wij: „In het vierde jaar van koning Ezechias [1]), dat is het zevende jaar van Oseë, den zoon van Ela, koning van Israël, trok Salmanassar, de koning der Assyriërs, tegen Samaria op en belegerde het, en hij nam het in; want na drie jaren, in het zesde jaar van Ezechias, dat is het negende jaar van Oseë, koning van Israël, werd Samaria ingenomen". Deze tweede plaats spreekt slechts van een enkelen veldtocht van Salmanassar tegen Oseë,

---

[1]) Ezechias behandelen wij in het volgende artikel.

terwijl de eerste van twee veldtochten *schijnt* te spreken. Toch is er hoogst waarschijnlijk slechts spraak van één. Oseë was door Teglath-Phalasar, den voorganger van Salmanassar, als afhankelijk koning over Israël aangesteld en bracht bijgevolg jaarlijks schatting aan Teglath-Phalasar en na diens dood aan zijn opvolger. Derhalve zou eene zoodanige opvatting van de woorden der H. Schrift, alsof Oseë eerst onafhankelijk was geweest en door Salmanassar schatplichtig zou zijn gemaakt, niet juist zijn. De Vulgata leidt tot deze opvatting, doch den Hebreeuwschen tekst kan men evengoed aldus vertalen: „Tegen dezen trok Salmanasar, de koning van Assur, op. Want Oseë *was* [1]) zijn onderdaan en bracht hem schatting op. Doch toen de koning van Assur Oseë betrapte" enz. Verder is het niet goed denkbaar, dat Oseë zou gevangen genomen zijn vóór de inneming van Samaria. Doch dit zegt ook de tekst niet. Hij behandelt eerst de geschiedenis van Oseë en gaat dan over tot het verhaal van de belegering en inneming van Samaria; maar daar ligt niet in opgesloten, dat de geschiedenis van Oseë ook reeds vóór de belegering van Samaria was afgeloopen. Men kan zeer goed vertalen als volgt: „Hij belegerde hem en wierp hem in den kerker; geheel het land namelijk doorkruist hebbende en tegen Samaria optrekkende, belegerde hij het drie jaren, en in het negende jaar van Oseë nam de koning van Assyrië Samaria in" (waarbij Oseë in zijne handen viel). Trouwens de vermelding van het negende jaar van Oseë doet reeds veronderstellen, dat hij regeerde tot aan de inneming van Samaria en dat hij toen niet reeds een paar jaar in den kerker (te Ninive) had gezucht. Zoo komen de beide aangehaalde teksten èn onderling èn met de assyriologie uitstekend overeen.

---

[1]) Dezelfde uitdrukking vindt men b.v. Gen. XI : 1: „En er *was* op aarde ééne taal en dezelfde spraak". Uit den samenhang blijkt, dat men hier niet kan vertalen: „en er *ontstond* [na het voorafgaande] ééne taal". Ook de *Vulg.* vertaalt hier *erat (was)*.

De inneming van Samaria wordt ons door Sargon, den opvolger van Salmanassar [1]), tot tweemaal toe in zijne opschriften verhaald, terwijl hij elders nog spreekt over de „onderwerping van het verre *Bit-Humria*". In zijn groote pronkopschrift lezen wij: „Van het begin van mijn koningschap tot aan het 15e mijner regeeringsjaren: Humbanigas van Elam versloeg ik in de voorstad vau Dûrilu, Samaria belegerde en veroverde ik, 27290 zijner inwoners voerde ik weg, 50 strijdwagens bracht ik van hen bijeen, den overigen echter liet ik het hunne, ik stelde mijnen landvoogd over hen aan en legde hun de schatting van den vroegeren koning [van Assyrië] op". En in zijne erg beschadigde Annalen staat (volgens de zeer waarschijnlijke reconstructie der assyriologen): „In den aanvang mijner regeering en in mijn eerste regeeringsjaar . . . . . Samaria belegerde en veroverde ik . . . . . 27290 inwoners sleepte ik weg, 50 strijdwagens nam ik tot mijne koninklijke krijgsmacht van hen weg, ... herstelde ik en maakte ik als voorheen. Menschen uit alle landen, mijne gevangenen, liet ik zich daar nederzetten. Mijne beambten stelde ik als stadhouders over hen aan. Schatting en tribuut naar assyrischen maatstaf legde ik hun op".

In welk jaar heeft de inneming van Samaria plaats gehad? Alvorens de vraag te beantwoorden een korte opmerking betreffende de telling der regeeringsjaren bij Assyriërs en Babyloniërs. Men maakte onderscheid tusschen wat men noemde den *aanvang der regeering* en het *eerste regeeringsjaar*. De „aanvang der regeering" was de tijd, die verliep van den dag der troonsbestijging tot Nieuwjaarsdag (1 Nisan); het „eerste regeerings-

---

[1]) Salmanassar, de opvolger van Teglath-Phalasar, regeerde van den 25 Tebeth 727 (d. i. Januari 726) tot Tebeth 722; Sargon besteeg den troon den 12 Tebeth 722 (d. i. omstr. 17 Jan. 721) en regeerde tot in 705.

jaar" begon op den eersten dag van het nieuwe jaar na de troonsbestijging [1]).

Nu is ons het begin der regeering van Sargon nauwkeurig bekend. Hij besteeg den troon op den 12 Tebeth van het vijfde jaar van zijn voorganger Salmanassar. Salmanassar's eerste jaar is 726, het vijfde is dus 722; het begon, met de maand Nisan, in April 722. Tebeth was de tiende maand en begon dus in Januari, bij het zichtbaar worden der nieuwe maan, d.i. omstreeks 6 Jan. 721. Nieuwjaarsdag viel omstreeks 5 April 721. De zoogenaamde „aanvang der regeering" van Sargon duurde van 12 Tebeth tot 1 Nisan, d. i. van 17 Januari tot 5 April 721, nog niet voluit drie maanden — Uit de opschriften van Sargon blijkt niet met zekerheid, of de inneming van Samaria in den „aanvang" zijner regeering of in zijn eerste jaar heeft plaats gehad. In de Annalen, die meer naar tijdsorde zijn opgesteld, staat de nederlaag van Humbanigas na de inneming van Samaria en onder het „eerste jaar"; in elk geval schijnt de inneming van Samaria niet bepaald in den „aanvang der regeering" gesteld te zijn De nederlaag van Humbanigas van Elam en de val van Samaria schijnen ten naastebij gelijktijdig te zijn geweest (bij Samaria was Sargon waarschijnlijk niet zelf in het veld), en uit de Annalen moet men m. i. opmaken, dat de belegering van Samaria (door Salmanassar begonnen, door Sargon voortgezet) tot in het „eerste jaar" van Sargon heeft geduurd. Als het meest waarschijnlijk nemen we dus aan, *dat Samaria is ingenomen in den voorzomer van het jaar 721,* in het 14e jaar van Achaz (dat met Nisan 721 was begonnen) en in het 9e jaar van Oseë. Het 9e jaar van Oseë was (overeenkomstig onze vroeger verdedigde hypothese) begonnen in den *herfst* van 722; het is in elk geval zeker, dat zijn eerste jaar niet kan gesteld worden vóór 730. Boven stelden wij dan ook *1 Oseë = herfst 730 — herfst 729.*

Nog een kleine moeilijkheid is hier te behandelen. De H. Schrift

[1]) Men noemt deze telwijze de methode der *na-dateering.*

schijnt het n.l. te doen voorkomen, alsof Salmanassar, die de belegering van Samaria begon, de stad ook heeft ingenomen. Het is waar, zij spreekt niet van de regeeringswisseling, die er tijdens de belegering van Samaria in Assyrië heeft plaats gehad — dat lag trouwens geheel buiten haar doel — maar zij zegt ook niet met duidelijke en zekere woorden, dat Salmanassar Samaria heeft ingenomen. De beide hierop betrekking hebbende plaatsen hebben wij boven aangehaald. IV Kon. XVII : 3 staat: „Tegen dezen trok Salmanasar, de koning der Assyriërs, op". Doch vs. 4 gaat voort: „En toen de *koning der Assyriërs*" enz. Alles, wat er verder volgt, wordt aan den „koning van Assyrië" toegeschreven, maar er wordt geen naam genoemd. Op de andere plaats (XVIII : 9—10) heeft de Vulgata: „Salmanasar, de koning der Assyriërs, trok tegen Samaria op, belegerde het en *nam het in;* want na drie jaren.... werd Samaria ingenomen". Zij vat den tekst dus zoo op, alsof ook de inneming aan Salmanassar wordt toegeschreven. Al luidde de plaats ook evenzoo in den grondtekst, dan zouden wij daarin nog geen bewijs kunnen zien tegen de onfeilbaarheid van den Bijbel; want de naam van den Assyrischen koning, die Samaria heeft ingenomen, is van geheel ondergeschikt belang; de troonsbeklimming van een nieuwen vorst behoefde niet te worden vermeld; de tekst zou met *zekerheid* alleen zeggen: dat Salmanassar Samaria heeft belegerd en dat het door den Assyrischen koning eindelijk is ingenomen (door welken doet niets ter zake). Doch wij hebben deze uitlegging zelfs niet noodig; want de masorethische Hebreeuwsche tekst leest niet: *hij nam het in,* maar: „zij *namen het in*". Deze plotselinge en geheel onverwachte persoonswisseling is juist in dit verhaal zeer opmerkelijk, waar zij door de eigen opschriften van den veroveraar Sargon, eerst in onze eeuw aan 't licht gekomen, wordt verklaard.

Nota. Bij den profeet Oseë V : 13 staat in den Hebreeuwschen tekst: „Toen Ephraïm [d. i. Israël] zijne krankheid zag en Juda

zijne wonde, toen ging Ephraïm tot Assur en zond tot den koning *Jareb*". En X : 6: „En ook dit [gouden kalf, door de Israëlieten vereerd,] zal naar Assur worden gebracht ten geschenke voor den koning *Jareb;* Ephraïm zal door schaamte worden aangegrepen en Israël zal te schande worden wegens zijne raadslagen". Ook de Grieksche vertaling behoudt het woord *Jareb*, doch de Vulgaat vertaalt het met *wreker* (dat het *kan* beteekenen). Nieuwe verklaarders (o. a. de assyrioloog Sayce en de bekende onlangs tot de Kath. Kerk toegetreden assyrioloog Evetts) zien in *Jareb* den eigenlijken naam van Sargon, die dezen met den ouden Assyrischen koningsnaam *Sarrukin* zou hebben verwisseld. De tweede boven aangehaalde plaats van Oseë maakt deze identificatie waarschijnlijk. Een Assyrische koning *Jareb* is niet bekend, doch een ander dan Sargon kan het niet zijn; want Teglath-Phalasar heette *Pulu* en Salmanassar's naam was *Ululai;* — vóór Teglath-Phalasar hebben de bij Oseë bedoelde feiten niet plaats gehad en nà Sargon bestond Israël niet meer. Zoo wij nu in dezen koning „Jareb" Sargon zien, dan vinden wij in den eerstaangehaalden tekst van Oseë iets, dat ons elders niet verhaald wordt, n.l. dat de Israëlieten na den dood van Salmanassar, toen de nood tengevolge der belegering van Samaria zeer hoog gestegen was, de goedertierenheid van den nieuwen monarch hebben ingeroepen zonder dat het hun heeft mogen baten; want er volgt terstond: „maar deze kan u niet genezen, noch uwe wonde heelen" (omdat God hem niet tot barmhartigheid beweegt, wellicht ook omdat de gezanten te laat kwamen, daar Sargon niet bij Samaria aanwezig was). Hierdoor zou dan bevestigd worden, dat Samaria onder Sargon is ingenomen en wel eerst eenigen tijd na zijne troonsbestijging, daar de regeeringswisseling niet zoo spoedig in Palestina bekend was.

D. A. W. H. Sloet, Pr.

VERSCHEIDENHEDEN.

LITTERATUUR DER ENCYCLIEK „RERUM NOVARUM".

Het comité, door Zijn Eminentie Kardinaal Parocchi als vicaris van Zijn Heiligheid, ter verspreiding der Encycliek *Rerum novarum* ingesteld, genoot de eer van Dinsdag, 6 Maart, door Zijn Eminentie Kardinaal Rampolla te worden ontvangen.

De genoemde Kardinaal-Staatssecretaris heeft met levendige belangstelling het album met autographieën doorloopen, hetwelk het comité aan Zijn Heiligheid gaat overreiken. Dit album toch (in een prachtband en in een omslag met juweelen geborgen) bevat de ideeën, de waardeeringen, de poëzie-stukken, welke de voornaamste lieden in Europa aan de Encycliek *Rerum novarum* hebben ten beste gegeven. Zoo prijken, reeds op de eerste bladzijden van het album, de autographieën van Frans Joseph, keizer van Oostenrijk; van Ferdinand, hertog van Toscane; van Albert, koning van Saksen; van Karel, koning van Rumenië en van meerdere doorluchtige staatshoofden. En verder leest men boven de handteekening van „*Wilhelmus, Kardinaal*, 21 *Januarij* 1894" de volgende eigenhandig geschrevene disticha:

O pater, o custosque hominum, cui summa potestas
Tot saecli damnis consuluisse datur.
Vulgum inter ditesque quidem certamina tollent
Quae tibi suppeditat scripta paternus amor.
O, si qua est pietas, teneri si sensus amoris,
Haec tua mortales aurea scripta colent.

Evenals bovengenoemde kardinaal beschreef ook Acerra's bisschop, in Latijnsche verzen, de weldaden der Encycliek *Rerum novarum* op de volgende wijze:

LEONI XIII.

Si loqueris, Pater es, si scribis, Doctor; et omnes
Ore tuo pendent et tua scripta colunt.
Sed quae scripta ferunt, „*Rerum*" haec incepta „*novarum*"
Sunt pietatis opus, sunt medicina malis.
Juribus, officiis distinctis, jurgia cessant,
Artifices operam, praedia praestat herus.
Sic opifex et herus, duce Te, sociantur in unum,
Dissimiles censu, conditione pares.

Zijn Eminentie Kardinaal van Quebec plaatste weder de volgende regelen vóór zijn handteekening:

„De Encycliek *Rerum novarum* is in de orde der praktijk en van „het maatschappelijk leven datgene, wat de Encycliek *Aeterni Patris* „in de beschouwende en doctrinale wereld is. De laatstgenoemde „Encycliek herstelde de Christelijke wetenschap en schonk aan *den* „*arbeid van ons verstand* zijn goede richting, door de wijze van arbeid „en de wijze van onderwijs en van voortgang te regelen; de Ency- „cliek *Rerum novarum* heeft de grondlijnen der maatschappij be- „vestigd, door *over den handenarbeid* beginselen en onderrichtingen „vol wijsheid en voorzichtigheid aan te bieden, welke dien arbeid „in zijn natuur zelve verheffen, veredelen en richting geven, terwijl „tevens aan den arbeidsman de eenige weg wordt aangewezen, om „geen gevaarlijk element meer te zijn in de wereld, maar een ele- „ment van kracht, van vooruitgang en van beschaving".

Eindigen wij dit korte resumé uit een Romeinsch blad met een autographie van Mgr. Delannoy, bisschop van Aire en Dax, die onder de vele vertegenwoordigers van het Fransch episcopaat in het album, bijzondere vermelding verdient. Zijne Hoogwaardigheid schrijft als volgt:

„Toen ik Paus Leo, zoowel uit eigen naam als uit dien van mijn „clergé, dank zeide voor de heldere onderrichtingen, welke hij in „zijn Encycliek *Rerum novarum* der wereld gegeven had, toen heb „ik gezegd, hetgeen ik nu gaarne herhaal:

„Terwijl namelijk de wijsgeeren en staatkundigen zich op dit „document zullen beroepen, als op een uiteenzetting zoowel van het „meest gezonde verstand als van de meest verhevene rechtvaardig-

„heid, zal de priester uit datzelfde stuk al de argumenten putten,
„die hij kan noodig hebben, wanneer er in naam des Evangelies
„gesproken wordt over de regeling van de betrekking tusschen
„arbeider en meester, tusschen den rijke en den arme.

„Inderdaad, wij zien, dat dit maatschappelijk vredesvoorstel, aan
„allen met zulke volmaakte wijsheid en zulk een wonderbare tijdig-
„heid gedaan, reeds de bewondering en eerbiedigen dank verwekt
„van alle ernstige personen, van welk volk, ja, van welke geloofs-
„richting ook; de hooge mate van het verschil tusschen kapitaal en
„arbeid wordt de mate van dien dank en die bewondering.

„Weldra — zoo hopen wij — zal men praktisch gaan inzien,
„dat hier alleen de ware oplossing ligt van het vervaarlijk groot
„vraagstuk, en dus ook het heil der maatschappij, bij de crisis,
„die zij thans doorworstelt".

Zoo straalt met altijd nieuwen glans het *Lumen in coelo!*

P. M. Bots, Pr.

VERMAKELIJKE SCHRIFT-VERKLARING.

De H. Evangelist Lucas verhaalt (XXIII, 45), dat bij het sterven des Verlossers „de zon werd verduisterd".

Een zons-verduistering nu op dàt tijdstip zou een wonder wezen. Aangezien echter de „geleerden" sedert lang hebben uitgemaakt, dat wonderen onmogelijk zijn, spreekt het van zelf, dat er geen wonderen gebeurd zijn en de zon niet verduisterd is.

Maar de H. Lucas verhaalt het toch allerduidelijkst?

Ja, ziet u, maar „dat kan een misverstand zijn"!

Toen de Heer uitriep: „Eli, Eli" enz., zeiden de omstanders: „Deze roept Elias"; en een oogenblik later: „Laat ons zien of Elias komt om Hem te verlossen" (Matth. XXVII).

Welnu, Elias kwam niet, maar bleef weg en liet Christus alleen.

Dat laatste zullen de bescheiden, welke St. Lucas voor het opstellen van zijn Evangelie gebruikte, vermeld hebben.

Doch zie, daar raakt de Evangelist bij het raadplegen van zijn bronnen de kluts kwijt.

„Er stond „Elias" en hij las „hèlios", d. i. de zon.

Er stond een vorm van het werkwoord: „egkataleipo", d. i. „in de steek laten, verlaten". Maar Lucas dacht, dat dit een fout was en dat er staan moest een vorm van „ekleipo", d. i. „verduisterd worden".

Ende zoo geschiedde het, dat de Evangelist door „een misverstand" in zijn Evangelie schreef: „de zon verduisterde"; terwijl hij had moeten schrijven: „Elias bleef weg".

Deze fraaiigheden zijn „gissingen" van een Engelsch schriftgeleerde, den heer Edwin A. Abbott en worden meegedeeld in het *Theologisch Tijdschrift* (Maart 1894).

Mij dunkt, die meneer Abbott moet een buitengemeen bescheiden man zijn, hoe komt hij er anders toe, om dingen, die zóó duidelijk zijn en zóó voor zichzelven spreken, nog „gissingen" te noemen.

N.

HENRY GEORGE

EN ZIJN „OPEN BRIEF" AAN DEN PAUS.

(Vervolg van blz. 346 vv.)

III

IS ARBEID DE EENIGE BRON VAN EIGENDOMSRECHT?

Arbeid is de eenige bron van eigendomsrecht, ziedaar het tweede beginsel van Henry George [1]), dat gelijk we bij de uiteenzetting zijner leer reeds zagen, hem voert tot deze twee gevolgtrekkingen: de mensch heeft een volledig eigendomsrecht op

[1]) Voornamelijk om deze stelling heb ik in de inleiding dezer studie gezegd, dat George, hoewel hij volstrekt geen socialist wil heeten, toch eigenlijk op socialistischen bodem staat.

Het hoofdbeginsel van het socialisme luidt: „Arbeid is de bron van allen rijkdom" *(Program van Gotha,* 1875*)*. F. Domela Nieuwenhuis drukt dezelfde gedachte uit in de woorden: „De ruilwaarde [is] de „algemeen menschelijke arbeid, die in de waar zit, gemeten naar „den tijd" *(Kapitaal en Arbeid,* blz. 3*)*. Aan niemand nu zal het allerinnigste verband ontgaan, dat er is tusschen de stelling van George en het socialistisch hoofdbeginsel. Immers, indien de arbeid, en de arbeid alléén allen rijkdom (of alle ruilwaarde) heeft voortgebracht, behoort ook alle rijkdom en waarde van rechtswege aan den arbeid alleen.

Ten einde nog duidelijker de innige verwantschap tusschen George en de sociaal-democratie te doen uitkomen, veroorlove men mij de volgende aanhaling uit *Kapitaal en Arbeid* (blz. 14). Op de vraag hoe het komt dat arbeid en kapitaal van elkander gescheiden zijn, antwoordt D. N.: „*Privaat eigendom van grond en bodem,* waaruit alle „grondstoffen getrokken worden, erfrecht en dergelijke zoogenaamde „rechts-instellingen — beter zegt men: wettelijke instellingen, want „recht schuilt er niet veel in, — zijn de oorzaken hiervan".

de vruchten van zijnen arbeid; en: de mensch kan nimmer eigendomsrecht verkrijgen op den grond, omdat deze geen voortbrengsel van menschelijken arbeid is.

Zien we eerst, wat de beteekenis is der stelling, die ons gaat bezighouden.

Indien men „arbeid" den eenigen bron van eigendomsrecht noemt, kan daarmee niet bedoeld zijn, dat het enkele feit van den arbeid zonder iets meer, eigendomsrecht verschaft. Een feit, een handeling, zooals toch de arbeid is, kan, zonder meer, de oorsprong niet zijn van een recht.

Met veel moeite en inspanning bouwt de zwaluw haar nest. Als dat klaar is, is het de vrucht van haar arbeid. Toch zal niemand beweren, dat de zwaluw eigendomsrecht heeft op haar nest. Maar als een mensch, met welk doel dan ook, een zwaluwnest namaakt, is dat nagemaakte nest wel eigendom van den maker. Toch heeft de zwaluw evengoed arbeid verricht als de mensch. Indien dus het enkele feit van den arbeid, zonder iets meer, eigendomsrecht gaf, zou de zwaluw evengoed eigenaresse zijn als de mensch eigenaar is.

Maar dat is ongerijmd, zal men zeggen: een redeloos dier kan geen eigendomsrecht verkrijgen! — Volkomen waar. Maar dan is het ook duidelijk, dat om eigendomsrecht te verschaffen, nog iets anders noodig is, dan het enkele feit van den arbeid alleen. En dat andere is: het recht om eigendom te verwerven, de zedelijke geschiktheid om eenige zaak in eigendom te kunnen krijgen. Een geschiktheid, die het dier mist, maar welke den mensch aangeboren is.

Van den anderen kant echter geeft ook die zedelijke geschiktheid, op zich alleen, geen eigendom: het recht om eigendom te verwerven is nog geen eigendomsrecht. Eer ik een zaak mijn eigendom noemen kan, moet ik eerst mijn recht om eigendom te verwerven op die bepaalde zaak toepassen, en dit kan niet anders geschieden dan door een uitwendige handeling, welke den band

legt tusschen mijn persoon en de bedoelde zaak: dus door een feit. Is die handeling, dat feit eenmaal in de vereischte omstandigheden gesteld, dan heb ik op de zaak, welke het gold, eigendomsrecht: een recht, dat steunt èn op mijn zedelijke bevoegdheid èn op de handeling, die ik stelde, te zamen.

Nu is het waar, dat elke daad, elke handeling van den mensch, hoe gering en onbeduidend zij ook wezen moge, arbeid kan genoemd worden, en indien het woord „arbeid" in de stelling van George in dezen algemeensten zin bedoeld was, zouden we zijn stelling kunnen aanvaarden, want dat behalve het feit ook de zedelijke geschiktheid aanwezig moet zijn, loochent George volstrekt niet.

Maar George neem het woord „arbeid" in den engeren zin, voor voortbrengenden arbeid, d. w. z. voor die menschelijke krachtsaanwending, welke nieuwe waarde schept of ten minste bestaande waarde verhoogt. Zijn stelling heeft dus dezen zin: de eenige handeling, waardoor de mensch zijn recht om eigen dom te verwerven op een bepaalde zaak kan toepassen, is voortbrengende arbeid, of m. a. w. productieve arbeid is de eenige wijze, de eenige titel waarop men eigendom verkrijgen kan.

Voor iemand die deze leer aanneemt, is eigendom van grond van zelf uitgesloten, want het land wordt door den mensch niet voortgebracht, het bestaat vóór allen arbeid. Daarom zegt George ook zoo beslist mogelijk: „Recht van eigendom... kan worden toegepast op producten van menschelijken arbeid, maar nooit op dingen, die door God zijn geschapen" [1]).

Intusschen bij al die beslistheid schijnt onze tegenstander toch de onhoudbaarheid zijner stelling eenigermate te gevoelen; ten minste op dezelfde bladzijde, waar de aangehaalde woorden te vinden zijn, vermeldt hij twee zaken, die toepassingen van zijn leer heeten, maar feitelijk met haar in lijnrechten strijd zijn.

---

[1]) Blz. 3.

„Als een mensch een visch heeft gevangen uit de zee, dan heeft hij eigendomsrecht gekregen op dien visch". — Hoe nu, behoort dan die visch ook niet tot de dingen, die God geschapen heeft? Kan men zeggen, dat deze visch, althans in den zin waarin George dat bedoelt, product is van menschelijken arbeid? Indien er spraak was, niet van enkel vangen, maar bovendien van vervoeren, bewaren, ter markt brengen enz, dan ja, zou men in den hier bedoelden zin den visch product van menschelijken arbeid kunnen noemen [1]). Maar de visch is alleen „gevangen uit de zee"; misschien bij toeval, misschien onder zulke

[1]) Met het volste recht kan men opmerken: zoo een visch in het boven beschreven geval product van menschelijken arbeid heeten mag, dan is een stuk grond, nadat het door den mensch ontgonnen is, ook product van menschelijken arbeid — in denzelfden zin — en dan behoort dus althans dat ontgonnen land evengoed eigendom van den ontginner te worden, als de visch eigendom wordt van den visscher. Deze redeneering sluit volkomen, maar zij is voor ons niet voldoende, omdat we moeten aantoonen, dat land rechtmatig eigendom kan worden, ook vóór het ontgonnen of bearbeid is.

Van een anderen kant is er tusschen den visch, die vrucht van arbeid geworden is, en een akker, van welken men hetzelfde zeggen kan, nog dit onderscheid: de visch gaat door het gebruik te niet, wat met den akker het geval niet is. Daarom zou het onzin zijn aan den visscher te zeggen: ge moogt uw visch gebruiken, totdat ge door dat gebruik de vruchten van uw arbeid geplukt hebt, maar dan moet ge haar weêr vrijlaten. Immers — zeldzame uitzonderingen daargelaten — heeft de visch slechts waarde, omdat hij gegeten wordt; en als dat geschied is, heeft hij opgehouden te bestaan. Maar het is geen onzin, tot den ontginner van een stuk land te zeggen: gij alleen moogt dezen akker een aantal jaren gebruiken, zóó lang totdat ge de vruchten van uwen arbeid in voldoende mate geplukt hebt, maar daarna houden al uwe rechten op. Zulk eene regeling zou met de belangen der menschen in strijd wezen en zou feitelijk ook niet op rechtvaardige wijze kunnen worden uitgevoerd: het zou dus onredelijk zijn haar te eischen, maar niettemin zij is op zich zelf beschouwd, mogelijk. — Op het onderscheid tusschen

omstandigheden, dat hij, althans op dat oogenblik en op die plaats, voor den vanger niet de minste waarde heeft. In dat geval is hij zeker in geen enkelen zin product van menschelijken arbeid. En toch is hij, ook volgens George, eigendom geworden van dengene, die hem ving.

Voor ons is deze zaak zeer eenvoudig, wij houden, dat er behalve productieve arbeid nog andere handelingen zijn, die, in vereeniging met het recht om eigendom te verwerven, den mensch eigenaar van een zaak kunnen maken; wij houden vervolgens dat ook de toeëigening (of occupatie) ten opzichte van een nog onbeheerde zaak daartoe van nature voldoende is.

George echter kan dit niet toegeven. Immers indien toeëigening een rechtmatige titel van eigendom is, kan ook een stuk grond ons eigendom worden. Stel dat van twee personen, de een zich naar zee begeeft om te visschen, en de ander in een nog onbeheerde streek zich een geschikt stuk grond gaat uitzoeken. De eerste eigent zich een visch toe, door hem te vangen in zijn net, de ander eigent zich een stuk onbeheerd land toe, door er b.v. van afstand tot afstand palen omheen te zetten. Nu hebben beiden hetzelfde gedaan: beiden hebben een ding „door God geschapen" voor zich genomen, méér niet; productieven arbeid heeft nog geen van beiden op het ding verricht, de visscher zoo min als de landzoeker. Welnu dan zijn ook beiden eigenaars geworden of geen van beiden. Maar door te beweren, dat wèl de visscher eigenaar wordt, maar niet de landzoeker, veroordeelt George zijn eigen stelling.

De andere inconsequentie. — George beweert, dat iemand, die eenmaal eigendomsrecht op eene zaak heeft, — omdat zij

---

spoedig vergaande en blijvende zaken, ten opzichte van het eigendomsrecht, komen we straks terug; maar uit het bovenstaande blijkt, dat de tegenstelling, die George telkens maakt tusschen dingen, die vrucht van menschelijken arbeid, en dingen, die door God geschapen zijn, volstrekt niet zuiver is.

n.l. product van zijn arbeid is, — dat recht kan overdragen op anderen, overdragen óók door schenking. Nu hebben we tegen het recht van wegschenken, op zich zelf genomen, niets, maar George bedoelt natuurlijk, dat hij, die de schenking ontvangt, door het aannemen ervan eigenaar wordt; anders kon er trouwens geen spraak zijn van eigendomsoverdracht. Maar als arbeid de eenige titel is om eigendom te verkrijgen, hoe kan dan iemand, die aan een bepaalde zaak volstrekt geen arbeid besteed heeft, die zaak in eigendom krijgen? Of een ander, die de zaak wèl maakte, althans bewerkte, al het recht heeft met haar te doen wat hij verkiest, baat niet. Als *ik* eigenaar wil worden, heb *ik*, behalve het recht van verwerven, een titel noodig. Er bestaat volgens George geen andere titel dan arbeid. Ten opzichte eener zaak, aan welken ik geen arbeid besteedde, heb *ik* den titel niet. Welnu dan doet het niet ter zake, of dat ding door God geschapen, dan wel door menschen gemaakt is; maar *ik* kan er geen eigendomsrecht op krijgen [1]). Domela Nieuwenhuis, die beweert dat er in het erfrecht — immers ook een wijze van eigendomsverkrijging door een soort van schenking — niet veel recht schuilt, heeft ten minste de verdienste van consequent te zijn!

Een beginsel, dat, zuiver gevoerd, tot ongerijmdheden leidt, kan niet anders dan valsch zijn.

---

[1]) Waarheid is dat George uitdrukkelijk zegt: „Niemand kan met recht een eigendomstitel bezitten op iets, dat niet het product is van eigen arbeid of *van den arbeid van een ander*" *(Progress and poverty*, p. 242*)*. Maar men kan toch niet loochenen, dat deze uitspraak in lijnrechten strijd is met hetgeen een paar bladzijden vroeger gezegd was: „De erkenning van *eenigen anderen eigendomstitel* is onvereenigbaar met den rechtstitel van den arbeid, ja heft dezen op" (T. a. p. 240). Alleen om de consequentie was het ons hier te doen. Later zullen wij zien, dat arbeid ook niet de eerste, oorspronkelijke eigendomstitel heeten kan.

Het beginsel van George: arbeid is de eenige bron van eigendomsrecht, voert, gelijk we zagen, tot gevolgtrekkingen, die George zelf niet wil aanvaarden, ja die ieder mensch met gezonde hersenen als ongerijmd verwerpen zal.

Bijgevolg kan dat beginsel niet als een waar beginsel worden aanvaard.

Wat er valsch in is, zal den geduldigen lezer wel reeds duiduidelijk geworden zijn. Arbeid is een bron van eigendomsrecht, duidelijker: een der titels die eigendom verschaffen, maar hij is geenszins de eenige.

Het is echter niet zonder belang, eens na te gaan, waar eigenlijk de fout haar oorsprong neemt. Daartoe moeten wij ons even herinneren, dat de diepste en algemeene grondslag van allen eigendom gelegen is in de zedelijke geschiktheid van den mensch om eigendom te verwerven. Dat deze zedelijke geschiktheid, dit recht, den mensch van nature eigen is, erkent ook George, maar hij verklaart en rechtvaardigt dat recht op eene wijze, die wij niet kunnen goedkeuren.

Op de vraag, waaraan ontleenen wij het recht om op stoffelijke goederen eigendomsrecht te krijgen? antwoordt George: aan het feit, dat wij geschapen zijn „als vrije menschen, met eigen behoeften en eigen krachten, en daarom ieder voor zich zelf . . . recht hebben op het gebruik onzer eigen vermogens en [tengevolge daarvan ook] op het genot van de vruchten onzer eigen inspanning" [1]). En een weinig verder: „dit recht van eigendom, dat zijn oorsprong vindt in het recht van den mensch op zijn eigen persoon, is" enz. [2]).

Dus omdat wij meester zijn over ons zelve en over onze krachten, hebben wij ook het recht meester en eigenaar te zijn over hetgeen onze krachten gemaakt hebben.

Nu geef ik gaarne toe, dat iemand, die met George onze be-

---

[1]) Blz. 3. [2]) T. a. p.

voegdheid om eigendom te verwerven op de pas omschreven wijze verklaren wil, als van zelf moet komen tot de stelling: arbeid is de eenige bron van eigendomsrecht. Immers indien onze bevoegdheid om eigenaars te worden, alleen ontspruit uit het recht, dat we hebben op onze krachten, dan kunnen we van zelf slechts eigenaars worden van datgene, wat onze krachten hebben voortgebracht, dus van de vruchten van onzen arbeid. Doch het komt mij voor, dat de verklaring van George geen verklaring is, wijl zij m. i. niet in staat is eenigen eigendom, welken ook, voldoende te rechtvaardigen.

Wie eens de stelling aanneemt: omdat de mensch recht heeft op zijn persoonlijke vermogens, daarom en daarom alleen verkrijgt hij eigendomsrecht op hetgeen zijne krachten en vermogens voortbrengen, zal moeielijk de gevolgtrekking kunnen afwijzen: dus verkrijgt de mensch ook slechts in zóóverre eigendomsrecht over een ding, als dat ding voortbrengsel van zijn arbeid is of m. a. w. de mensch kan alleen op zulke dingen een volledig eigendomsrecht hebben, die geheel en uitsluitend door zijn eigen krachten gemaakt zijn. Echter zulke dingen zijn er niet: de mensch is geen schepper maar slechts vervormer; bij alles, wat hij maakt, heeft hij grondstof noodig, die, hoe ze ook door de menschen worde omgewerkt, ten slotte altijd is niet maaksel van een mensch, maar schepsel van God.

Neem een marmeren beeld, welks vervaardiging den kunstenaar dagen en weken arbeids gekost heeft. In dat beeld is iets, dat vrucht van arbeid is, — de schoone vorm, de gelijkenis, het aanwezig zijn op die plaats enz. - maar er is ook iets in, dat volstrekt geen vrucht van menschelijken arbeid is, — de stof met al haar natuurlijke eigenschappen.

Kan nu het beginsel: mijn krachten behooren aan mij, dus is het voortbrengsel mijner krachten mijn eigendom, ooit een volledig eigensdomsrecht over dat beeld rechtvaardigen? Immers neen, want dat beginsel kan nooit verklaren, hoe ik aan de be-

voegdheid kom om ook de stof zelf, d. i. de zelfstandigheid van het marmer, mij toe te eigenen.

Zoo we derhalve niet alle eigendomsrecht in de waagschaal willen stellen, dienen we voor de bevoegdheid des menschen om eigendom te verwerven een andere verklaring te zoeken, dan die, welke George geeft. Intusschen zoo we dit vraagstuk ook maar eenigszins volledig wilden behandelen, zou het een afzonderlijke studie vorderen. Wie dienen ons derhalve tot het aangeven van enkele hoofdlijnen te beperken.

De lezer zal hebben opgemerkt, dat George in de bovenaangehaalde zinsnede allereerst melding maakt van onze behoeften. Volkomen te recht: hadden we geen behoeften, dan viel niet alleen de eigendom, maar ook het gebruik der stoffelijke goederen van zelf weg.

Daaruit volgt niet, dat het hebben van behoeften alleen reeds bevoegdheid geeft om blijvenden eigendom te verwerven, want ook de dieren hebben behoeften, en voor een goed deel dezelfde als wij; toch beweert niemand, dat zij eigendom kunnen verkrijgen. Maar van den anderen kant is het duidelijk, dat het voldoen aan onze behoeften toch het laatste doel is van het eigendomsrecht; immers niemand zal ontkennen, dat de eigendom bestaat om het gebruik en het gebruik om de behoefte. De eigenlijke grond dan ook, waarom de dieren niet, en de menschen wel bevoegd zijn eigendom te verwerven, kan slechts gelegen zijn in de verschillende wijze, waarop menschen en dieren, ieder overeenkomstig hun eigen natuur, de stoffelijke dingen gebruiken.

Inderdaad, hoe maakt het dier gebruik van de stoffelijke dingen; wat leidt, wat regelt dat gebruik? Niets anders dan redelooze aandrift en bloot zinnelijke waarneming. Het dier neemt wat het vindt, wanneer de natuur het er toe drijft. Daarmee echter is ook alles gezegd; voor overleg, voor berekening, voor een redelijke zorg omtrent de toekomst is bij het dier geen plaats. Daarom zou blijvend bezit en eigendom voor het dier, gesteld dat het

mogelijk ware, volkomen nutteloos zijn. Nu, tot iets, dat voor een wezen nutteloos is en nutteloos wezen moet, heeft God — of, wat hetzelfde is, heeft de natuur — zulk een wezen geen bevoegdheid geschonken.

Bij den mensch echter is dat geheel anders. Hem heeft God verstand gegeven en tevens de verplichting om bij alles, wat hij in zijn leven doet, te handelen onder de leiding des verstands. Wat voor het dier natuurlijk en goed is: geleid te worden enkel door de zinnen en driften, dat zou voor den mensch onnatuurlijk zijn: dat is hem onwaardig. Bij gevolg moet ook bij het voldoen zijner stoffelijke behoeften het verstand hem leiden. Het eigenaardige nu van het verstand is, dat het niet bij het oogenblikkelijk tegenwoordige blijft staan, maar tevens acht geeft op het toekomstige. Daarom zou het voor den mensch onnatuurlijk, ja te eenenmale onmogelijk zijn, zich te vergenoegen met hetgeen oogenblikkelijk tot voldoening zijner behoeften voorhanden is, zonder te denken aan de toekomst, zonder den drang en de plicht te gevoelen, naar vermogen te zorgen voor de toekomst. Het „*après nous le déluge*" is verachtelijk en misdadig, omdat het onnatuurlijk is, maar de zorg voor eigen toekomst geheel op zij te zetten, is volstrekt onmogelijk. Iemands bezorgdheid dienaangaande kan te groot en ongeregeld zijn, en dan wordt ze de feitelijke loochening van Gods alles bestierende Voorzienigheid, maar zorg voor de toekomst en voor hetgeen alsdan tot onderhoud van ons leven noodig zal wezen, is een eisch en een uitvloeisel onzer redelijke natuur.

En nu: zoo God ons een natuur heeft gegeven, welke gebiedend voorschrijft zorg te hebben voor de toekomst, moet dezelfde God ons ook de bevoegdheid hebben geschonken, om de middelen aan te wenden, zonder welke die zorg onmogelijk, onvruchtbaar of ten minste niet voldoende wezen zou.

Tot die middelen behoort ongetwijfeld het recht van door niemand gehinderd te worden in het gebruik onzer krachten en

vermogens — waaruit George de bevoegdheid voor eigendom afleidt. Maar er behoort óók, ja zelfs in de eerste plaats een ander recht toe, n.l. het recht om beslag te leggen op de dingen, die God geschapen heeft, opdat ze ons zouden dienen ter voldoening onzer behoeften; het recht om die goederen op zulk een wijze aan onzen persoon te verbinden, dat wij, met uitsluiting van ieder ander, er vrije beschikking over — en vrij gebruik van hebben, niet slechts nu, maar ook in de toekomst: m. a. w. het recht van eigendom te verwerven over de stoffelijke goederen.

Dit recht moet, althans in de orde der gedachten, op de eerste plaats gesteld worden, vóór de bevoegdheid tot vrij gebruik onzer krachten. Immers wat zou dit laatste ons baten zonder het eerste? We hebben het reeds gezien: met al onze krachten zijn we niet in staat het geringste stoffelijk goed te scheppen, alles, wat we vermogen, kan in één woord worden uitgedrukt: veranderen. Doch vóór ik een ding kan veranderen, moet ik het eerst bezitten, en vóór ik het naar mijn eigen keus en tot mijn eigen voordeel mag veranderen, moet het eerst mijn ding geworden zijn: mijn eigendom. Als de (productieve) arbeid begint, moet er dus reeds eigendom bestaan. Maar dan doet George immers verkeerd met de bevoegdheid om eigendom te verwerven af te leiden uit het recht van vrije beschikking over onze arbeidskracht. Beide bevoegdheden: zoowel die om vrijelijk onze krachten tot ons eigen nut te besteden, als die van eigendom te verwerven over stoffelijke dingen, welke God geschapen heeft, vloeien voort uit onze menschelijke natuur, uit het feit, dat we zijn: redelijke wezens. Onze redelijke natuur, ziedaar de eigenlijke afdoende grond, waarom we bevoegd zijn eigenaars te worden: „De heerschappij over de andere schepselen komt den mensch toe, omdat hij rede heeft", zegt de H. Thomas [1]). En alles, wat Paus Leo XIII

---

[1]) II*a* II*ae*, Q. 66, A. 1, in corp. — Het is wel de moeite waard hier even bij te voegen, hoe de H. Thomas het verband tusschen

in zijn Encycliek bijbrengt om te bewijzen, dat het verkrijgen van eigendom overeenkomstig het natuurrecht is, is slechts een ontwikkeling van de stelling: wijl de mensch verstand bezit, moet het hem vergund zijn de stoffelijke goederen met blijvend en duurzaam recht te bezitten [1]).

---

onze redelijke natuur en het recht van eigendom aangeduid ziet op de eerste bladzijde der H. Schriftuur. Het paste, dat God, de opperste eigenaar van alles, den mensch, dien hij schiep naar zijn beeld, eigenaar maakte onder hem: „Laat Ons den mensch maken naar Ons „beeld en gelijkenis; en dat hij heersche over de visschen der zee „en de vogelen des hemels en de dieren en *de geheele aarde* en alle „kruipgedierte, dat zich beweegt op de aarde" (Gen. I, 26). — Beeld Gods is de mensch door zijn redelijke natuur, bijgevolg is die redelijke natuur de grondslag van zijn eigendomsrecht. „Hoc autem „naturale dominium super ceteras creaturas, quod competit homini „*secundum rationem, in qua* imago Dei consistit, manifestatur in ipsa „hominis creatione, Gen. I, 26".

[1]) Encycl. *Rerum Novarum* (*De Kath.* Dl. C, blz. 116, vv.) — Hoe Mr. S. van Houten in zijn artikel over de Encycliek (*Vragen des Tijds*, 1892, I, 29) deze hoofdstelling des Pausen tot verdediging van ieder eigendomsrecht, ook van dat op den grond, over het hoofd kon zien, is mij een raadsel.

„De voornaamste beschouwing [der Encycl.] betreffende den grondeigendom luidt als volgt", zoo schrijft hij en citeert dan de vertaling van *De Katholiek*, blz. 119—121, beginnende met: „Wel geeft de aarde met groote kwistigheid" enz. en eindigende met de zinsnede: „En de burgerlijke wetgeving .... beveiligt het, zoo noodig, met haar sterken arm". — Welnu, indien de geciteerde bladzijde der Encycliek werkelijk de voornaamste beschouwing des Pausen over den grondeigendom bevatte, of juister, indien „*de* wijsgeerige beginselen, die hij [de Paus] als *de* ware grondslagen van het eigendomsrecht erkent", in die bladzijde alléén te zoeken waren, — indien dat zoo was, inderdaad, dan zou de „pauselijke rechtvaardiging [van den grondeigendom] ten eenenmale ontoereikend" zijn en voor vele gevallen „zelfs positief mank" gaan; — dan zou de Paus zich in beginsel geplaatst hebben op het standpunt van Mr. van Houten, uitgedrukt in diens tweede stelling: „De zedelijke grondslag van het eigendomsrecht

Indien de bevoegdheid om eigendom te verwerven uit onze redelijke natuur moet worden verklaard en niet, zooals George wil, uit het vrije gebruik onzer krachten, valt het beginsel weg, waarop onze tegenstander zijne stelling: arbeid is de eenige bron van eigendom, grondde. Zijn stelling is dus onbewezen.

Maar uit hetgeen we zeiden is bovendien hare valschheid reeds rechtstreeks gebleken. Immers er bestaat reeds eigendom, wanneer de arbeid begint. Maar dan rust ook *die* eigendom niet op het feit of op den titel van (productieven) arbeid, maar op een anderen. Dan is arbeid niet de eenige bron of titel van eigendom. Ja, dan is arbeid zelfs niet de eerste en oorspronkelijke titel van eigendom, want een andere titel had reeds eigendomsrecht gegeven, eer productieve arbeid zich deed gelden. Welke is die andere, eerste oorspronkelijke titel? Eenvoudig de toeëigening. De eerste menschen zijn voor het eerst eigenaars geworden door zich de onbeheerde goederen, die zij meenden te kunnen gebruiken, toe te eigenen; eerst daarna begon hun arbeid. Behoudens de beperkingen, die de burgerlijke wet in het belang

---

„van den grond is *enkel*, dat het strekt om dengene, die de ge-
„bruikswaarde van een stuk grond, als gelegenheid om te wonen of
„te werken, verhoogt, het duurzaam genot der door hem aangebrachte
„verbeteringen voor zich en zijn rechtskrijgenden te verzekeren"; —
dan zouden waarlijk de Katholieken de voorstelling des heeren van Houten omtrent „meer uitgebreide toepassing van het recht van onteigening" moeten steunen, „juist om aan de beginselen der Encycliek ingang te verschaffen".

Maar de door Mr. van Houten aangehaalde bladzijde bevat *niet het eenige* en ook *niet het voornaamste* argument van den Paus voor den grondeigendom. In de Encycliek wordt bij de verdediging van den bijzonderen eigendom, zoowel voor grond als voor andere zaken, de oude regel gevolgd: fortiora, fortia, fortissima. Aldus:

1°. „Ook in dit opzicht bestaat er" enz. blz. 115.

2°. „Ziedaar dus wederom een bewijs" enz. blz. 119.

3°. „Nu vertoonen zich dergelijke rechten" enz. blz. 123.

der maatschappij in de meeste landen gemaakt heeft, heeft die oorspronkelijke titel ook nu haar volle kracht nog behouden; en zoo het in onze beschaafde maatschappij al betrekkelijk zelden gebeurt, dat iemand door toeëigening eigenaar wordt, ligt dit alleen aan het feit, dat er in onze toestanden betrekkelijk weinig onbeheerde goederen zijn, vooral geen goederen van eenige beteekenis.

Het is hier echter de plaats, even een opwerping te bespreken, die niet zonder beteekenis is.

Er zijn rechtsphilosophen — Ahrens, b.v. — die de rechtmatigheid der occupatie als eigendomstitel bestrijden op grond, dat anders een enkel man, mits hij slechts de eerste ware, onmetelijke landen tot zijn persoonlijk eigendom zou kunnen maken. Ook George laat die moeielijkheid doorschemeren, waar hij zegt, dat Caïn en Abel, toen zij, „de eenige [?!] menschen op deze aarde waren", zich elk de helft der aarde konden toeëigenen [1]).

Tegen deze gevolgtrekking is echter het volgende te zeggen.

Vooreerst. Om door occupatie eigenaar te worden, is de enkele wil van den toeëigenaar niet voldoende, er moet bovendien een uitwendige handeling verricht, een waarneembaar teeken gesteld worden, waardoor de wil van hem, die zich iets toeëigent, als zoodanig voor anderen kenbaar wordt. Daarom heb ik boven den man, die zich een stuk grond toeëigende, het met palen laten afbakenen. Die palen zijn natuurlijk slechts een voorbeeld; welke soort van uiterlijke handeling, welk teeken noodzakelijk en tevens voldoende zal zijn ter toeëigening, kan in een geordende maatschappij van bepaalde voorschriften afhankelijk wezen. Intusschen uit deze eerste opmerking blijkt reeds, dat het voor Caïn en Abel onmogelijk was, zich ieder de helft der aarde toe te eigenen. Zij waren immers niet in staat om de heele aarde als hun eigendom te kenmerken. Gesteld, God had ten tijde van Caïn en Abel in Amerika of Australië een ander menschenpaar geschapen,

---

[1]) Blz. 6.

waaraan zouden deze menschen de occupatie van hun woonplaats, aangenomen, dat zij door Caïn bedoeld en beproefd ware, hebben kunnen waarnemen?

Vervolgens. Men moet zich van de oorspronkelijke toeëigening der onbeheerde gronden geen verkeerde voorstelling maken. Er is in de oudste geschiedenis niet een oogenblik gekomen, waarop een menigte menschen plotseling, om strijd, op de beschikbare gronden zijn losgestormd om zich die toe te eigenen, zóó ongeveer, als een troep jongens op te grabbel gegooide centen losgaat. De menschen zijn alle van één paar afgestamd en hebben zich slechts langzaam en geleidelijk vermenigvuldigd. Het eerste paar nam in eigendom zooveel grond, als het meende te kunnen gebruiken; hun kinderen deden hetzelfde en hun kleinkinderen wederom. Wat reden zouden die eerste menschen gehad hebben, om meer grond voor zich te nemen, dan zij gebruiken en bewerken konden. Toeëigening van grond op hoop van speculatie, is in dien oorspronkelijken toestand zeker niet denkbaar. Komt er langzamerhand een toestand, waarin zulks wel denkbaar wordt en te vreezen staat, dan vooral is het volgende van belang.

Eindelijk. Al verdedigen wij de occupatie als een rechtmatigen titel van eigendom, we beweren niet, dat ieder mensch van nature recht heeft om zóóveel te occupeeren, als hij met mogelijkheid als zijn eigendom zou kunnen kenmerken:

„Het recht van occupatie — zoo schrijft N. Signoriello — moet binnen zekere grenzen beperkt blijven. Het wordt n.l. begrensd zoowel door de behoeften en het gerief van den toeëigenaar en van hen, voor wier onderhoud hij te zorgen heeft, alsook door de werkkrachten, die hij zich ter bebouwing kan aanwerven. Niemand dus mag zich toeëigenen wat voor hem nutteloos is en voor anderen nuttig kan zijn. Zoo is het in strijd met menschelijkheid en rechtvaardigheid, anderen uit te sluiten van onmetelijke akkers, die men toch niet bebouwen kan, daar God immers de aarde aan allen gegeven heeft, opdat allen te zamen er zouden kunnen leven, niet opdat razende en verwoede gierigheid alles voor zich zou opeischen. Daarom

kan een huisvader, die het eerste aanlandt op een groot eiland, hetwelk ruimte heeft voor en den arbeid vordert van vele gezinnen, geen eigenaar worden van het geheele eiland, en evenmin kan de stad, wier vloot het eerst komt aan een uitgestrekt vastland, dat vele steden bevatten kan en voor welks bebouwing de volksplantingen van één stad geenszins voldoende zijn, eigenaresse van het geheele land worden" [1]).

Voor iemand, die de natuurlijke bestemming der stoffelijke goederen en het doel van het eigendomsrecht zelf niet uit het oog verliest, kunnen deze beperkingen m. i. niets vreemds hebben. Zoo echter het recht van toeëigening, vooral waar het grond, dat eerste en noodzakelijkste voortbrengings-middel, betreft, van nature beperkt is, de grens, waar het recht ophouden en onrecht beginnen zou, wordt door de natuurwet zelve niet met afdoende juistheid aangegeven. Die grens nader te bepalen of andere maatregelen te treffen, ten einde een voor het algemeen welzijn nadeelig speculeeren met ongebruikt land enz. zooveel doenlijk te keeren, is de taak der overheid. Een taak, die in landen, als b.v. de Vereenigde Staten van N.-A., waar nog zooveel ongebruikte gronden zijn en de bevolking zeer snel toeneemt, van ongemeen belang is.

Eindelijk de conclusie, waarom het te doen was.

Binnen de grenzen, die de natuur zelf, althans in het ruwe, aanwijst, is toeëigening een rechtmatig middel om eigendom te verkrijgen.

De menschen nu hebben zich feitelijk overal gedeelten van den grond toegeëigend en gaan daar in streken, waar onbeheerde grond is, nog aanhoudend meê voort.

Dus zijn de menschen geworden en worden ze nog voortdurend rechtmatige eigenaars van grond.

---

[1]) *Philosophia Moralis*, Ed. 4*a*, II, N°. 143. — Vgl. ook A. Stöckl, *Lehrbuch der Philosophie*, Ed. 4*a*, II, p. 535.

Dat is — mits de grenzen behoorlijk geëerbiedigd worden [1]) — geenszins een verkrachting van het natuurrecht, maar een volkomen redelijke en geoorloofde toepassing er van.

Neen, roept George, de mensch krijgt recht van eigendom op het graan, dat hij verbouwde, maar „hij kan niet eenzelfde recht verkrijgen op de zon, die het deed rijpen, of op den grond, die het deed groeien [2])".

Op de zon, neen; en op haar licht en haar warmte evenmin, want dat is onmogelijk; men kan zulke vrije goederen niet voor zich alléén in bezit nemen. En het zou bovendien volkomen nutteloos wezen. De zon schijnt op mijn akker met volkomen hetzelfde gevolg, onverschillig of zij geen andere, dan wel of zij nog duizend andere akkers bestraalt.

Maar op den grond? — Waarom niet? 't Is toch waarlijk nogal van belang, of iemand zekerheid heeft, dat zijn akker uitsluitend de zijne is, nu en over tien en over twintig jaar; van belang ook, of zijn kinderen hem eveneens uitsluitend zullen bezitten na hem.

't Is bovendien voor het menschdom in het algemeen van belang, en zelfs van het allerhoogste belang, dat de vruchtbaarheid van den grond behouden blijve en zooveel doenlijk vermeerderd worde. Want als de grond tengevolge van verwaarloozing en uitputting minder vruchtbaar wordt, staat heel het menschdom armoê te wachten. En men behoeft waarlijk niet met een bijzondere mate van scherpzinnigheid bedeeld te zijn, om in te zien, dat de menschen, zooals ze feitelijk zijn, veel beter voor de instandhouding en de verbetering van een zaak zorgen, wanneer

[1]) Of de grenzen altoos geëerbiedigd zijn, is natuurlijk hier de vraag niet. We geven gaarne toe, dat er grondeigendom bestaat, die op onrechtvaardige wijze verkregen is, maar daaruit volgt niet, dat alle grondeigendom van nature onrechtvaardig is.

[2]) Blz. 4.

ze weten, dat die zaak het uitsluitend eigendom blijft van hen zelve en van hun kinderen na hen, dan wanneer ze haar slechts voor een korten tijd gebruiken en niet in eigendom bezitten [1]).

Ja, maar „deze dingen [o. a. de aarde] zijn door God geschapen!" [2]) — Ongetwijfeld! maar het eerste graan was ook door God geschapen, zonder dat de menschen er voor gearbeid hadden. De visschen in de zee en de vogels in de lucht en de edelgesteenten in het diepste der aarde zijn ook door God geschapen! Al die zaken kunnen ons eigendom worden; waarom land alleen niet?

Omdat „deze dingen zijn de bestendige gaven van God aan alle geslachten der menschen, die door hen mogen gebruikt worden, maar die niemand voor zich alleen mag opeischen" [3]).

Volkomen waar; doch wie heeft ooit beweerd, dat één mensch of zelfs een geslacht van menschen den grond zóó voor zich alleen mag opeischen, dat volgende geslachten van zijn gebruik en bezit zouden worden uitgesloten? Trouwens dat kan eenvoudig niet: zij, die van deze wereld scheiden, nemen niets van hun eigendom meê, maar landgoederen allerminst. Doch laten we ernstig blijven, de opwerping heeft meer zin, dan men op het eerste gezicht meenen zou.

---

[1]) „Quod homo propria possideat... est necessarium ad humanam „vitam propter tria. Primo quidem, quia magis sollicitus est unus„quisque ad procurandum aliquid, quod sibi soli competit, quam id, „quod est commune omnium vel multorum; quia unusquisque labo„rem fugiens, relinquit alteri id, quod pertinet ad commune, sicut „accidit in multitudine ministrorum, cet." S. Thomas, *Summa theol.* II*a* II*ae*, Q. 66, A. 2 in corp. — De H. Thomas heeft er volstrekt niet bijgevoegd, dat de hier genoemde karaktertrek den menschen mooi staat, maar hij heeft wel „durven op zich nemen" te zeggen, dat eene maatschappij, „waarin alles omvattende liefde de plaats „heeft ingenomen van alle andere drijfveeren", feitelijk onbereikbaar is. Vgl. *Open Brief*, blz. 78.

[2]) Blz. 4. [3]) T. a. p.

George bedoelt met zijn „bestendige gaven aan alle geslachten' het volgende.

Andere goederen: dieren, planten, gewassen enz. vergaan langzamerhand en keeren terug tot de stof, waaruit ze genomen zijn: tot de aarde. Daarom is het eigendomsrecht over zulke zaken eigenlijk van zelf slechts een „tijdelijk bezit-recht" [1]) Maar de aarde zelf, de grond, vergaat niet, hij blijft: daarom zou eigendom van grond eigenlijk heel iets anders wezen dan eigendom van andere zaken is. Dit nu mag niet: de grond mag ook slechts het voorwerp wezen van een tijdelijk bezit-recht

Is deze redeneering wel iets anders dan een schermen met woorden?

Het recht van eigendom is uit zijnen aard duurzaam, in dien zin n.l. dat het aan geen te voren vastgestelden tijd gebonden is. Er komt geen tijdstip, waarop het eigendomsrecht ten gevolge van zijn eigen aard moet ophouden te bestaan: van zelf wegvallen doet het niet. Daar volgt echter geenszins uit, dat het recht van eigendom feitelijk nooit ophoudt; integendeel alle eigendomsrecht houdt in de werkelijkheid zeer spoedig op, niet tengevolge van den aard des rechts, maar tengevolge van den aard der menschen, door wie het wordt toegepast, of tengevolge van den aard der dingen, waarop het wordt toegepast. De meeste dingen vergaan na korter of langer tijdsverloop, en als een ding vergaan is, is van zelf ook ons eigendomsrecht op dat ding vervallen. De menschen sterven, en iemand, die niet meer van deze wereld is, heeft van zelf opgehouden drager van eigendomsrecht te wezen.

Als dus George zegt, dat eigendom over zaken, die vergaan, feitelijk slechts neerkomt op tijdelijk bezit-recht, kunnen we dat desnoods toegeven, maar met dit beding: dat onder „tijdelijk bezit-recht" verstaan worde: het recht om die dingen te bezitten,

---

[1]) Blz. 41.

er over te beschikken en er nut van te trekken, zoolang wij leven en die dingen bestaan — dus: wel voor een tijd, maar niet voor een bepaalden tijd. In dien ongewonen en minder juisten zin genomen beteekent „tijdelijk bezit" hetzelfde als eigendom. Zoo bedoelt George het dan ook, dáár n.l. waar hij spreekt van zaken die vergaan [1]).

Nu wil George ook op den grond, die niet vergaat, den mensch een tijdelijk bezits-recht toekennen, maar dan wordt „tijdelijk bezit-recht" plotseling in den waren, juisten zin des woords genomen, d. w. z. in een geheel anderen zin, dan zooeven. Hier beteekent tijdelijk bezit-recht n.l. het recht om een bepaald stuk grond te bezitten, er over te beschikken en er nut uit te trekken, maar op voorwaarde, dat men al de voordeelen, aan dat bezit verbonden, zal afstaan ten behoeve der gemeenschap. Een recht dus, dat naar zijn inhoud zeer beperkt is. Vervolgens kan George, indien hij zijn stelstel consequent en eerlijk wil toepassen, ook dát bezit niet voor een onbepaalden tijd — den tijd van ons leven — toestaan, maar slechts voor een bepaalden tijd — voor zóólang n.l. als noodig is, opdat de bezitter ongehinderd de vruchten kunne plukken van al zijn arbeid op dien grond besteed [2]). — Alles bij elkaâr dus: een recht, dat én naar zijn

[1]) Duidelijkheidshalve zouden we kunnen zeggen: waar hij spreekt van andere zaken dan van den grond. Immers hij wil volledig eigendomsrecht toekennen op alle zaken, behalve op den grond; dus niet slechts op dingen, die vrij spoedig vergaan, niet slechts op huizen en gebouwen, „die eeuwen kunnen duren", maar ook b.v. op edelgesteenten, die nog veel minder aan verandering en verval onderhevig zijn. Streng genomen, is alles, wat stof is, van nature vergankelijk, ook de aarde zelf. En wanneer George verklaart, dat „de stof, voor zoover we kunnen zien, eeuwig en onvergankelijk is" (blz. 41), antwoorden we: dat het den mensch niet mogelijk is daaromtrent iets te „zien".

[2]) George zegt wel, dat hij het land wil laten in het bezit van privaatpersonen met volle vrijheid om er over te beschikken naar goed-

inhoud, én naar zijn duur zeer beperkt is en op waren, vollen eigendom niets gelijkt.

Maar dan is ook de tegenwerping: over andere goederen heeft de mensch eigenlijk slechts een tijdelijk bezit-recht, dus mag hij over den grond niet méér hebben, eenvoudig een valsche redeneering; valsch omdat een voor minder ontwikkelde lezers dubbelzinnige uitdrukking tweemaal gebruikt, maar telkens in anderen zin genomen wordt. Met dergelijke redeneeringen zou „de Schoolmeester" bewijzen, dat verdienstelijke Nederlanders „leeuwen" in hun knoopsgat dragen.

Tijdelijk is intusschen ons eigendomsrecht over den grond zeer zeker, niet omdat het uit zijn aard na een bepaalden tijd moet ophouden, maar omdat wij zelve sterven en daarmeê natuurlijk ophouden eigenaars te zijn. Dat dus andere zaken na korteren of langeren tijd vergaan en de grond niet, maakt voor het eigendomsrecht geen verschil. Het geslacht, dat na ons komt, heeft er volstrekt geen nadeel van, dat het tegenwoordige geslacht den grond in eigendom heeft, want naarmate het eene geslacht verschijnt, verdwijnt het andere met zijn rechten, maar de aarde blijft, en zij, die komen, beleggen haar telkens opnieuw en telkens op nieuwe titels met eigendomsrechten. Zoo is zij, ook bij volle erkenning van het eigendomsrecht: de bestendige gave Gods aan alle geslachten. En juist het bijzonder eigendomsrecht, dat de menschen er toe brengt den grond zorgvuldig te behandelen, maakt, dat die gave Gods niet in waarde vermindert, maar onverkort overgaat van het eene geslacht op het andere.

Zij, die komen, beleggen den grond telkens op nieuwe titels

---

dunken, zelfs bij testament. Maar zulks ware van zijn standpunt een schreeuwend onrecht. Als de mensch geen ander recht heeft dan het recht om de vruchten te plukken van zijn arbeid op een stuk grond besteed, hoe kan men het dan rechtvaardig noemen, zoo hij dat land nog blijft bezitten of het naar eigen keuze aan anderen vermaakt, nadat hij de vruchten van zijn arbeid reeds geplukt heeft.

met nieuwe eigendomsrechten, hebben we gezegd. Want het is een valsch begrip, wanneer men het doet voorkomen, alsof een stuk grond, eenmaal door toeëigening iemands eigendom geworden, altoosdoor op dien éénen zelfden titel eigendom bleef van den oorspronkelijken bezitter en van allen, die na hem komen [1]). Elke volgende eigenaar, afstammeling van den eersten of niet, wordt eigenaar ten gevolge van een nieuw feit en dus op een nieuwen, zij het dan ook afgeleiden, titel. De erfopvolging, waarvan George, ofschoon van zijn standpunt ten onrechte, de rechtmatigheid erkent, is een van die titels.

Daar valt hier echter nog een andere opmerking te maken.

Is het verschil tusschen de aarde, die blijft, en vele andere goederen, die vergaan, beide beschouwd als voorwerpen van eigendomsrecht, eigenlijk wel zoo groot als het op den eersten aanblik schijnt? Neem b. v. een kudde schapen. Na korte jaren hebben die schapen opgehouden te bestaan, en haar eigenaar heeft dus zijn eigendomsrecht zien vervallen. Zoo schijnt het, maar is het ten volle zoo? Zeker, de individuën zijn verdwenen, maar eer ze wegstierven hebben ze lammeren voortgebracht, die van zelf het eigendom werden van hem, aan wien de moeders toebehoorden. Zoo verjongt zich onophoudelijk de kudde, terwijl het eigendomsrecht blijft. Niet ten volle hetzelfde eigendomsrecht, dat is waar, maar toch de natuurlijke voortzetting van het eerste. Want de eigenaar der schapen bezit van zelf het eigendomsrecht over de lammeren, die geboren worden. De vruchten eener zaak behooren immers van rechtswege en van

---

[1]) H. George schijnt dit te meenen. „Wat is ongerijmder", roept hij uit, „dan dat wij, bewoners van New-York in het jaar 1883, arbeiden zouden voor een bende landeigenaars, die het vermogen om van onzen arbeid te leven hebben ontvangen van den een of anderen Engelschen koning, die reeds eeuwen lang dood en begraven is!" *Sociale vraagstukken* (Ned. vert., blz. 164). Inderdaad, zoo iets is ongerijmd!

nature aan den eigenaar dier zaak, enkel en alleen omdat hij haar eigenaar is.

Gelijk het gaat met de schapen, gaat het ook met tal van andere zaken, met planten, gewassen, zaden enz., alle goederen, waarop de mensch volgens George een volledig eigendomrecht hebben mag. Maar zijn de gevolgen van eigendomsrecht op een stuk grond dan zooveel anders dan die van het eigendomsrecht over een kudde schapen? Van den grond trekt de eigenaar de vruchten en hij behoudt bovendien de bron der vruchten, den grond zelf. Van de schapen trekt de eigenaar ook vruchten — melk, wol, vleesch — en bovendien komen telkens jonge schapen in de plaats der oude, zoodat, ondanks het wisselen der individuën, eigenlijk toch de kudde blijft. En zoo behoudt de eigenaar ook hier werkelijk, alhoewel op eene andere wijze, de bron der vruchten zelf.

In beide gevallen werkt de eigendom feitelijk hetzelfde uit. Ook van dien kant is er dus geen reden, waarom de natuurwet in het eene geval eigendom zou toestaan en in het andere niet.

Er dienen hier nog een paar opwerpingen van onzen tegenstander besproken te worden.

Alle voortbrenging, zoo redeneert hij, alle arbeid heeft landgebruik tot grondslag; de aarde levert niet slechts tal van zaken, geschikt voor ons onmiddellijk gebruik, maar zij is ook „het reservoir... waaruit voortdurend moet gehaald worden... de grondstof, die den mensch in staat stelt voort te brengen" [1]). Indien derhalve de grond privaat-eigendom wordt van sommigen, hebben deze het in hun macht de overigen, die geen grond bezitten, de gelegenheid om te arbeiden te benemen, hen uit te zuigen zooveel zij willen, ja hen zelfs van honger te doen sterven. Daarom zegt George, dat privaat-grondbezit slechts een andere vorm van slavernij is: „Wat voor verschil ligt er in, of ik het

[1]) Blz. 42.

land in eigendom bezit, waarop en waarvan een mensch moet leven, dan of ik dien mensch zelf bezit? Ben ik in het eerste geval niet evengoed zijn meester als in het tweede?... Kan ik hem niet, als ik dat wil, de vruchten van zijn arbeid ontnemen, alsof hij mijn slaaf ware?... Heb ik over hem niet het recht van leven en dood? Als ik een man van zijn land beroof, dan vermoord ik hem even goed als dat ik hem van zijn bloed beroof door hem de aderen te openen, of van de lucht door hem een strop om den nek te draaien!" [1])

Geen kleinigheid, voorwaar!... als het ten minste waar is.

Er is hier natuurlijk geen sprake van een recht, dat de grondbezitters zouden hebben, maar alleen van hunne macht. En die macht zou eerst tot uitoefening kunnen komen, wanneer er op de wereld geen overheid meer was, om zoo gruwelijk een misbruik van den eigendom te beletten, en wanneer alle grondeigenaars het onderling eens zouden zijn.

Maar behalve dat, vergeet ons Amerikaan niet, dat de menschen maatschappelijke wezens zijn, die elkander onophoudelijk noodig hebben? De eigenaars van uitgestrekte bosschen en mijnen kunnen al hun werklieden wegzenden en weigeren grondstof te leveren aan de industrie en den handel; maar vervalt op hetzelfde oogenblik niet al de vrucht van hun eigendom? De groote landheeren, die hun goederen plegen te verhuren aan pachters, kunnen deze alle verdrijven; maar wat voordeel hebben ze dan nog van hun landerijen? Eindelijk de gewone landbouwers en veehouders kunnen hun dienend personeel ontslaan en ophouden de producten van hun land en hunnen veestapel te verkoopen. En deze klasse van eigenaars kan het desnoods uithouden, op de dubbele voorwaarde echter van zelve eens zoo hard te werken en bovendien het leven te leiden van een Robinson Crusoë: immers zonder de hulp van anderen zullen

---

[1]) Blz. 35.

ze zelf, rechtstreeks, in al hun levensbehoeften moeten voorzien. Wanneer dat alles eenmaal geschied zal zijn, dan, maar ook dan eerst, zal de strop om den nek der niet-grondeigenaars vast genoeg zijn aangedraaid om hen van de lucht te berooven. Maar eer dat gebeuren kan, dient de natuurlijke aanleg der menschen veranderd te zijn, moeten zij eerst hebben opgehouden maatschappelijke wezens te zijn.

Ongetwijfeld de landbouw — in den allerruimsten zin verstaan — vormt den grondslag der gansche voortbrenging, want nijverheid en handel zijn niet denkbaar zonder de voortbrengselen van den grond. Maar omgekeerd heeft de landbouw ook de nijverheid en den handel noodig, zonder welke hij wel niet onmogelijk of geheel onnut, maar toch te eenenmale onvoldoende zou wezen om in de behoeften der maatschappij te voorzien. Een huis kan niet staan zonder grondslag, maar de grondslag is daarom nog het huis niet. De mensch heeft een huis noodig, en er is niet de minste vrees, dat hij zich ooit met den enkelen grondslag, zonder bovenbouw en overkapping, tevreden zal stellen.

Toch, zoo beweert George, blijft het volgende waar. Zij die als pachters op den grond van anderen arbeiden, moeten aan de eigenaars huur betalen om te kunnen arbeiden. Die huurpenningen zijn een deel der vruchten van hunnen arbeid. Bijgevolg maakt het privaat-grondbezit, dat sommige menschen gedwongen worden een deel van hun arbeidsvrucht — die immers van nature hun zelven alléén toekomt — aan anderen af te staan, enkel om de gelegenheid te hebben om te kunnen arbeiden; terwijl andere menschen, n.l. de grondeigenaars, het recht verkrijgen, om, zonder zelf te werken, van den arbeid hunner huurders te leven. Zoodoende voert de erkenning van grondeigendom noodzakelijkerwijze tot de ontkenning van het ware eigendomsrecht, van het recht n.l. om zelf de vruchten van zijn arbeid te genieten [1]).

[1]) Blz. 4; 10; 22; 53 enz.

Indien deze voorstelling overeenkomstig de waarheid was, geen twijfel of de Paus zou „in plaats van het privaat-eigendom van grond te verdedigen, het vloeken met anathema!" [1]) Maar we hebben hier te doen met een oeconomische dwaling van de ergste soort, met eene, die een keer te meer toont, hoe innig de verwantschap is tusschen de leer van George en de hoofdstelling van het socialisme.

George stelt het voor, alsof de grond niet anders en niet méér was dan arbeids-gelegenheid, terwijl hij in den arbeid den eenigen actieven factor, den eenigen voortbrenger ziet [2]). Maar dit is geheel onjuist. De grond is veel méér dan arbeidsgelegenheid, veel méér dan noodzakelijke voorwaarde der productie; hij is in volle waarheid mede voortbrenger van het product, hij is, evengoed als de arbeid, actieve factor.

De oogst, die van een akker wordt gehaald, is de vrucht van drie samenwerkende oorzaken: van den vruchtbaren grond, van het kapitaal daarop besteed, en van den arbeid des landbouwers [3]). Geen van deze drie kan zonder de beide andere den oogst voortbrengen, maar elk van deze drie heeft feitelijk als echte oorzaak, als actieve factor meegewerkt tot den oogst. Hieruit volgt, dat het volkomen rechtvaardig is, wanneer de totaal-opbrengst over al de drie medewerkende oorzaken verdeeld wordt. De pachter heeft recht op een deel der opbrengst, omdat hij gearbeid heeft; de man, die zaad of werktuigen of mest leverde, omdat hij kapi-

---

[1]) Blz. 68.

[2]) „De arbeid is als actieve factor de voortbrenger van allen rijkdom" blz. 53. — „Rijkdom" = alle goederen, die handelswaarde hebben, is een gangbare, maar ongelukkig gekozen term, omdat het woord „rijkdom" vanzelf aan overvloed doet denken.

[3]) Dat het kapitaal mede-voortbrenger, mede actieve factor is, loochent George niet. Maar zoo men den grond niet tot het kapitaal rekent, kan men zeggen, dat kapitaal gespaarde arbeid is, en dus in „arbeid" ligt opgesloten.

taal verstrekte; de grondeigenaar, omdat hij grond beschikbaar stelde. Maar dan is het ook niet waar, dat de pacht een deel is van de arbeidsvrucht des pachters; zij is een deel der totaal-opbrengst, die niet door des pachters arbeid alléén, maar door arbeid èn kapitaal èn grond werd voortgebracht. De grondeigenaar ontvangt derhalve niet de vruchten van andermans arbeid, maar de vrucht van zijn eigendom, van zijnen grond. — Feitelijk kan het deel, dat uit de totaal-opbrengst aan den grondeigenaar moet worden uitgekeerd, grooter zijn dan rechtmatig is, evenals het deel des kapitaals te groot kan zijn, en dan wordt er onrecht en diefstal gepleegd aan den arbeid, dat geven we volmondig toe. Maar dat een deel van de opbrengst rechtmatig aan den eigenaar toekomt, kan niet geloochend worden.

Waarheid is, dat iemand, die uitgestrekte goederen bezit, daardoor in de mogelijkheid komt, om in overvloed een lui leven te leiden, zonder zelf noemenswaardigen arbeid te verrichten. Gesteld nu, dat een groot grondbezitter dit werkelijk doet, heeft men dan het recht hem een dief te noemen?

„Dief" in den gewonen zin, neen; want de overvloedige inkomsten, die hij uit kracht van zijn eigendomsrecht in bezit krijgt, zijn niet „producten van eens anders arbeid, van eens anders zweet, die van hen, welke er recht op hebben, worden afgenomen" [1]); zij zijn integendeel de vruchten van zijn eigendom, en hij besteelt geenszins zijn pachters: wat hij verteert is werkelijk het zijne.

Wil men echter zulk een rijken niets-doener een „dief" noemen in dezen zin, dat hij aan de maatschappij onthoudt wat ze recht had van hem te verwachten, n.l. een arbeidzaam en nuttig besteden van zijn leven, dan geven we toe, dat hij den naam dief, zóó verstaan, ten volle verdient. Immers, ieder lid der samenleving is verplicht zijn deel tot welzijn der gemeenschap bij te brengen; aan niemand staat het vrij zijn leven in vadsig niets-doen te

[1]) Blz. 53.

slijten; allen zijn geroepen en verplicht te arbeiden, allen, zonder uitzondering moeten nut zoeken te stichten door hunnen arbeid.

Niet allen echter zijn verplicht deel te nemen aan den voortbrengenden arbeid; integendeel, het is voor de menschelijke samenleving nuttig, ja, tot zekere hoogte noodzakelijk, dat er sommigen zijn, die, zonder aan landbouw, nijverheid of handel werkzaam deel te nemen, inkomsten genoeg hebben, om, on afhankelijk van iedereen en vrij van de zorgen voor het dagelijksch brood, hunne krachten te wijden aan de hoogere belangen der menschheid, aan de belangen van den godsdienst, de wetenschap en de kunst, aan de belangen van staat en maatschappij als zoodanig. We aarzelen volstrekt niet te zeggen, dat zij, die in de zooeven vermelde omstandigheden verkeeren, ook werkelijk verplicht zijn, hun leven op de een of andere wijze nuttig te besteden, mits men in het oog houde, dat hier sprake is van zedelijken plicht, niet van een rechtsplicht. Vervult iemand, — om het even „wat voor prachtigen titel hij heeft en hoe lustig ook de priesters van Mammon hun wierookvaten voor hem zwaaien" [1]) — dien plicht niet, hij verdient ten volle de verachting der menschen en bovendien rechtvaardige straf van den oppersten Rechter hiernamaals; niet omdat „hij leeft van den arbeid van anderen" [2]), maar omdat hij Gods kostbaarste gaven, de gaven des levens en van den tijd, de gave ook van zijnen rijkdom, waarmêe hij verplicht was te woekeren, verbeuzeld heeft. Dat echter de menschelijke overheid het recht zou hebben, zulk een „niets-nutter" te straffen door hem zijn rechtmatig verkregen, maar slecht gebruikt eigendom te ontnemen, zal geen redelijk mensch beweren.

Eindelijk nog een zonderlinge inconsequentie van onzen tegenstander. Aan bijzondere personen, zegt George, mag de grond niet toebehooren, hij moet eigendom worden van de gemeenschap,

---

[1]) Blz. 119, noot. [2]) T. a. p.

d. i. van het volk, van den Staat. Doch hoe kan iemand, die — uitgaande van de stelling: alle menschen hebben van nature recht evenveel voordeel van den grond te genieten — den grondeigendom aan individuën, gezinnen en vrije vereenigingen ontzegt, omdat zulk een eigendom ongelijkheid en dus onrechtvaardigheid moet voortbrengen; hoe kan zoo iemand den grond in eigendom geven aan het volk van ieder rijk? Is de grond van elk rijk even gemakkelijk te bewerken en even vruchtbaar? Zoo niet, dan trekken zij, die in een zeer vruchtbaar land wonen, meer voordeel uit „de gave Gods aan alle geslachten", dan anderen, die in een minder gezegende streek leven. Dan benadeelt en besteelt het eene volk het andere. Of dat minder erg is, dan wanneer het door particulieren gedaan wordt, kunnen we daarlaten, maar het onrecht blijft bestaan [1]).

---

[1]) Voor de stelling: „de grond behoort aan het volk van het land" beroept George zich (blz. 24 en 43) op een geschrift van Mgr. Thomas Nulty, den Bisschop van Meath in Ierland. Daarover slechts een paar woorden.

Het geschrift van Mgr. Nulty is werkelijk, zooals George zegt, gericht „aan de geestelijkheid en de leeken" van zijn bisdom, maar het is geenszins, gelijk men onder zulk een titel zou verwachten, een herderlijke brief. De Bisschop zet uitdrukkelijk voorop: „In this essay I do not, of course, address my self to you as your Bishop, for I have no divine commission to enlighten you on your civil rights, or to instruct you in the principles of land tenure or political economy".

Vervolgens, terwijl Mgr. Nulty zich voor zijne meening beroept op de uitspraken van eenige *staathuishoudkundigen:* Cairnes, S. Mill, Mc. Donnell, Arnold, Williams en Froude, laat George hem zeggen: „Ik ben dus van meening dat ik recht heb, om te besluiten krachtens de uitspraken van *het Evangelie*" enz. (blz. 24).

Overigens is mij uit vertrouwbare bron bekend, dat Mgr. Nulty zelf, juist om het gebruik, dat George van zijn woorden heeft gemaakt, binnenkort zijn zienswijze in deze nader zal uiteenzetten. We doen dus m. i. het veiligste, daarop te wachten.

Neen, als men uitgaat van George's beginsel, moet men eischen, niet dat de afzonderlijke volkeren, maar dat alle menschen en alle volkeren samen, het geheele menschdom dus, eigenaar zal zijn van de geheele aarde, en dat de baten van alle landgebruik over heel de wereld gelijkelijk over alle volkeren verdeeld zullen worden. Dat ware de eenig consequente toepassing van het stelsel, dat we bestrijden.

Maar van zulk eene regeling ziet iedereen de onmogelijkheid in!

Toegegeven! maar we hebben immers uit den mond van George zelven gehoord, dat God niet met zich zelf in tegenspraak komt en dat zijne wetten geen leugens inhouden. Hoe kan men dan als eenig rechtvaardige regeling van den grondeigendom een stelsel aanprijzen, welks zuivere, eenig consequente toepassing een klaarblijkelijke onmogelijkheid is!

En George wil zijn „single-tax-stelsel" nog wel beschouwd hebben [1]) als „een aanpassing van een menschelijke verordening aan den wil van God"!

(*Slot volgt.*) G. VAN NOORT.

---

[1]) Blz. 9.

CHARITAS PIRKHEIMER.

I.

In het jaar 1524 namen afgevaardigden der rijks en vrije steden van Duitschland, te Spiers vergaderd, een besluit, dat allergewichtigst was in zijne gevolgen. Eigenmachtig en in tegenspraak met het keizerlijk edict van Worms bepaalden zij: „dat elke stad voor het prediken van het ware, onvervalschte, klare Evangelie zou zorg dragen, en iedere andere leer, als strijdig met de H. Schrift en oorzaak van hoon en oproer, zou onderdrukt en haar een volkomen stilzwijgen opgelegd worden". Door dit besluit werd het eenig gezag, dat in deze — ook naar de rijkswetten — bevoegd was te oordeelen, het hoogste kerkelijke gezag, ter zijde geschoven en aan stedelijke bewindvoerders opgedragen om te beslissen, wat met het heilige, onvervalschte, klare Evangelie strookte, wat daarmede in strijd was. En gretig maakten deze ambtenaren van zulk een ongehoorde bevoegdheid gebruik om na het voorspel van een theologisch twistgeding de leer der Katholieke Kerk „strijdig met het duidelijke woord Gods" te verklaren en haar „een volkomen stilzwijgen" op te leggen. Want zoo traden zij zelf als erfgenamen op van hare rechtsmacht en kwamen bovendien in het niet minder begeerde bezit harer eigendommen. „Om de leer zelf — zoo klaagde eenmaal Melanchthon (*Corp. Reform.* II, 328) aan Luther — zijn de rijkssteden volstrekt niet bekommerd; haar is het slechts te doen om heerschappij en onafhankelijkheid." Ook Ranke, in het tweede deel zijner

Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation de invoering van de nieuwe leer in Neurenberg zeer optimistisch besprekend, moet toch erkennen, „dat daarmede tevens eenige groote voordeelen op staatkundig gebied verworven werden". En Dr. Wilhelm Loose, eveneens een protestantsch geleerde, aarzelt niet te verklaren in zijne dissertatie: *Aus dem Leben der Charitas Pirkheimer* (Dresden, 1870): „Toen de nieuwe Kerk zich onder de bescherming van den wereldlijken arm stelde en aan de staatsmacht het *jus reformandi* had overgedragen, mengden zich vele menschelijke hartstochten in eene tot nog toe zuivere zaak, en voor alles begeerlijkheid naar de rijke kloostergoederen".

Aan Neurenberg kwam een ruim aandeel toe in de gevallen beslissing; zij haastte zich om uit kracht van deze volmacht over het geweten harer onderdanen te beschikken, en reeds in het volgende jaar (1525) was de nieuwe leer vormelijk ingevoerd, de uitoefening der aloude over het gansche grondgebied verboden. In welken geest de stedelijke Raad zijn taak van hervormer opvatte, met welke middelen hij haar ten uitvoer poogde te brengen, leeren ons het beste de lotgevallen uit het leven van Charitas Pirkheimer. Zij zijn ons bewaard gebleven in haar *Dagboek* en *Brieven*, door von Höfler aan de vergetelheid der Bambergsche archieven ontrukt [1]). Johann Janssen rekent deze bescheiden onder de merkwaardigste bronnen ter kennis van de Reformatie in haar eerste tijdvak. „Meer dan eenige andere oorkonde — zoo getuigt hij — toonen deze stukken, welk een treurig misbruik er is gemaakt van het woord Gods en de vrijheid van het Evangelie om alle ware gewetensvrijheid te verkrachten. Tevens zijn zij eenig in hun soort als verheven getuigenissen van een fiere trouw aan het geloof, van ongekunstelde vroomheid en

---

[1]) *Der hochberühmte Charitas Pirkheimer.* Denkwürdigkeiten aus dem Reformations-Zeitalter. Quellen-Sammlung für Frankische Geschichte, IV Band.

christelijken moed onder onbeschrijfelijken druk en vervolging bij een afval zonder gelijke." Ook Dr. Loose, die met zijne voormelde dissertatie ons eertijds zoozeer heeft geholpen om de ontwikkeling van Charitas' rijke gaven in een vroeger tijdvak na te gaan (*Katholiek* 1886, blz. 345–378), erkent zulks en verklaart dat daarom de lotgevallen van hare latere jaren nog meer belang inboezemen dan toen zij om hare geleerdheid algemeen werd gevierd.

De wederwaardigheden voor de rustige en godvreezende bewoonsters van het St. Clara-klooster vingen aan in het jaar 1524, toen, zooals Charitas ons in haar *Dagboek* verhaalt, „veel door de nieuwe leer werd veranderd, groote tweespalt onder Christenen is ontstaan, een aantal plechtigheden der Kerk zijn afgeschaft en de geestelijke stand op vele plaatsen bijkans geheel is ten onder gegaan. Men predikte de christelijke vrijheid: dat de wetten der Kerk en de geloften der geestelijken volstrekt ongeldig waren, en niemand verplicht ze te houden. Het gevolg was, dat vele monniken en nonnen zich van zulk eene vrijheid bedienden om uit het klooster te loopen, orde en habijt verwierpen, terwijl meerderen huwden en deden wat zij wilden. Uit dit alles is voor ons groot verdriet en aanvechting ontstaan, want velen onder de boozen en geweldigen zijn overdag naar hunne bekenden bij ons in het klooster gekomen; spraken, predikten, disputeerden onafgebroken over de nieuwe leer: hoe dwaas en verdoemelijk de kloosterlijke staat was en men onmogelijk daarin zalig kon worden, want wij waren allen des duivels. Velen wilden derhalve met geweld hun kind, zuster of verwante uit het klooster hebben, onder vele dreigende woorden en ook met groote beloften, welke zij ongetwijfeld al zeer slechts zouden gehouden hebben. Dit twisten en krakeelen duurde lang en ging dikwerf met hevigen toorn en scheldwoorden gepaard".

Toen echter gemelde vijanden van het klooster bemerkten, dat geen der nonnen van de aangeboden evangelische vrij-

heid wenschte gebruik te maken, en belofte noch bedreiging hielpen, besloten zij een anderen weg in te slaan. Sinds eeuwen was de geestelijke zorg der Clarissen toevertrouwd aan Franciscanen, die zich zoo voortreffelijk van deze taak kweten, dat de Raad, hoewel hun vijandig, ze openlijk moest prijzen, gelijk men later zal vernemen. De opgeruide menigte hield hen echter verdacht het convent der Clarissen in zijn afkeer tegen de evangelische vrijheid te stijven en poogde dus een raadsbesluit uit te lokken, waarbij de geestelijke zorg van het klooster aan de Franciscanen werd ontnomen en aanhangers der nieuwe leer in hunne plaats moesten optreden. De toeleg gelukte, en met schrik ontving men dit dreigende nieuws in het klooster. „Toen wij nu vernamen — zoo zegt het *Dagboek* — dat de Raad besloten had ons de Vaders met geweld te ontnemen, hield ik zulks het convent voor en won den raad mijner medezusters in. Zij beseften wat het beteekende om van het geregelde bestuur der Vaders onder het geweld van afgevallen priesters en weggeloopen monniken te geraken en geen harer wilde zich met dezen inlaten. Eenparig namen wij het besluit niet te wachten, totdat men ons de Vaders zou hebben ontnomen — want alsdan ware geen schikking meer mogelijk — maar aanstonds een smeekschrift bij den Raad in te dienen" [tot behoud der Franciscanen]. Charitas stelde nu oogenblikkelijk een stuk op, las het aan de vergaderde zusters „onder vele tranen" voor, en allen stemden er mee in.

Ook had het kapittel haar voorgesteld aan eenige invloedrijke leden van den Raad te schrijven, opdat dezen het verzoek der zusters zouden ondersteunen. Op de eerste plaats richtte de abdis zich tot Casper Nützel, den raadsheer, wien het toezicht over de tijdelijke belangen van het klooster was opgedragen, een vurig aanhanger der nieuwe leer. Hij lag juist in deze dagen ziek, en Charitas meent in haar brief te mogen verzekeren, dat de tijd van zijne ongesteldheid haar even lang had geduurd als hem; want meer dan ooit had zij raad en hulp van hem noo-

dig in een zaak, die hem wel niet verborgen zal zijn. Daarop deelt zij uitvoerig mede wat de zusters onderling besloten hebben en voegt er het smeekschrift zelf bij, „niet achter zijn rug willende handelen". Ten slotte vraagt zij hem om raad, wien het stuk te zenden, opdat het moge voorgelezen en niet op de lange baan geschoven worden, en eindigt dan aldus:

„Ons is aan deze zaak meer gelegen dan men denkt; want in vijf en veertig jaar heb ik nog geen droefheid in het klooster gezien behalve om dit geval. Zoo Gij onze bezwaren, die uit redelijke oorzaken voortkomen, ten volle kendet, Gij zoudt het plan om den nonnen haar biechtvader te ontnemen, honderd maal meer af- dan aanraden. Zooveel goeds hebt gij ons in tijdelijke zaken gedaan, dat wij U nimmer er genoeg voor kunnen danken, doch in deze geestelijke aangelegenheden, in belangen, die het eeuwige betreffen, is ons uw trouwe hulp en raad nog meer noodig. Ik smeek U derhalve zoo deemoedig als lag ik aan uwe voeten: dat Gij mij en mijne lieve kinderen voor zulk eene verandering toch wilt behoeden, want zouden zij schade lijden aan hunne ziel, het kostte mij het leven. Handel naar het vertrouwen, dat ik op U stel, want de kinderen behooren ons beiden toe. God helpe ons, opdat wij ze voor den Waren Herder mogen verantwoorden! U en de Uwen beveel ik voor eeuwig in Zijne genade!"

Een tweede schrijven werd aan den raadsheer Hiëronymus Ebner gericht, die evenals Nützel een dochter in het klooster had, Katharina geheeten. De abdis gebruikt de hand van zijn „liebs Katharinchen" om den man de vele weldaden te herinneren, door zijn voorouders aan het convent bewezen, en smeekt hem het verzoek der nonnen te ondersteunen. Aan het einde heet het:

„Handel in deze zaak als onze trouwe Vader en Beschermer; help voorkomen, dat de wolf, die den wijngaard van Christus beschadigt of vernielt, niet onder mijne lieve schaapjes sluipe. Het ware mijn dood, zoo de vrome kinderen, die God met zooveel goeden wil en vreugde dienen, en die ik in de liefde van Christus nu een en twintig jaren heb verzorgd, tegen hun wil verleid en tot lichtzinnigheid

zouden gebracht worden. Ik kan U daarover niet veel schrijven, maar ik hoop, dat de H. Geest U Zijn wil zal openbaren; volg Hem alleen en niemand anders!"

Oordeelde Charitas het noodig om tegenover deze beide mannen, voorstanders der nieuwe richting, uiterst behoedzaam te wezen en slechts in het algemeen de verderfelijkheid van het genomen raadsbesluit aan te geven, in een derde schrijven, gericht aan haar zwager, Martinus Geuder, om ook zijn ondersteuning voor het smeekschrift te vragen, treedt zij meer in bijzonderheden over het dreigend onrecht, en leeren wij tevens de zielsbestierders kennen, die de godvruchtige vrouwen voor het Evangelie moesten winnen.

„Veel heeft zij te lijden — zoo klaagt de abdis met een droef gemoed — van mannen en vrouwen, die voortdurend bij den Raad aanhouden om de Franciscanen van het convent te scheiden en wereldsche priesters in hunne plaats te stellen. Dit verbaast haar ten zeerste, want geen enkele redelijke grond kan voor zulk een maatregel aangevoerd worden Een paar eeuwen lang hebben de Vaders in geestelijke aangelegenheden het klooster bestuurd en nimmer eenige ergernis of aanleiding tot booze geruchten gegeven. Integendeel, zij bewaarden godsvrucht en vrede in het convent, zoodat er nooit partij of oneenigheid ontstond. En dit alles deden zij zonder werkelijken druk voor het klooster, want de twee Vaders, die aldaar hunne heilige bediening uitoefenden, ontvingen daarvoor nimmer geld en als eenigste tegemoetkoming: kost en kleederen. Ons kunnen zij dus wel ontbeeren, maar wij kunnen hen niet missen." Ook moest men bedenken welk een beweging en opspraak er onder het gewone volk zou ontstaan, als men haar thans de Vaders ontnam.

„Echter het meest bezwarend [aanvankelijk schreef zij in haar gewettigde verontwaardiging: het schandelijkste] voor mij en mijn klooster ware, zoo men ons wereldsche priesters gaf van een aard als er thans zijn; nuttiger zou het voor ons zijn, indien men een beul afzond, om ons allen het hoofd af te slaan, dan dergelijke volle, onmatige en zedelooze lieden. Geen dienstbode, geen bedelaar zelfs

dwingt men te biechten, waar de meester het verlangt. Armer dan arm zouden wij dus zijn te moeten biechten bij hen, die zelf niet aan de biecht gelooven; zoo wij het H. Sacrament van dezulken ontvingen, die het met den mond onteeren, te schandelijk om aan te hooren; zoo wij hen zouden gehoorzamen, die geen Paus, Bisschop of Keizer noch de gansche H. Christelijke Kerk willen onderdanig zijn; en ik wenschte veeleer te sterven dan dat zij mijnen schoonen eeredienst zouden afschaffen of dezen willekeurig naar hun zin veranderen." — Haar zwager moet zich niet laten verleiden door de bewering, dat de nonnen het klare woord Gods missen: „want wij hebben het Oude en Nieuwe Testament evengoed hier binnen als zij daar buiten; lezen het dag en nacht, in het koor, aan tafel, in het Latijn, in het Duitsch, gezamenlijk en ieder voor zich. Wij hebben dus geen gebrek aan het H. Evangelie en St. Paulus; mij zou het echter meer behagen, zoo men Gods woord in het leven onderhield en met de werken volbracht, dan dat men veel met den mond er over spreckt en met de werken er niets van in toepassing brengt". Evenmin late hij zich medesleepen door de beschuldiging, dat het Evangelie haar slechts met menschelijke toevoegselen wordt uitgelegd en voorgehouden: „want bij den tekst willen wij blijven; noch bij leven noch bij sterven laten wij ons van dezen losscheuren; doch zullen wij glos aannemen, dan wil ik meer vertrouwen schenken aan de uitlegging, welke door de Christelijke Kerk wordt goedgekeurd, dan aan de glos van een onbekend verstand, gepredikt door hen, die ook niet meer dan menschen zijn". — Niemand willen zij last aandoen of ergernis geven; heeft men dus eenig bezwaar in hare handelingen, het misbruik worde aangetoond en gaarne willen zij zich verbeteren, want zij erkennen zwakke menschen te zijn, die niet op hunne werken vertrouwen. Doch met gelijk recht verlangen zij dan ook geen geweld en onrecht te lijden noch dwang te ondervinden bij hetgeen strijdt met haar eer, en zoowel in het geestelijke als in het tijdelijke de ondergang van het klooster zou zijn. Snedig is de slotbemerking, dat zij, die haar de wet in deze willen stellen, zoowel volmacht missen, „want niet de raadsleden zijn hare zielsverzorgers", als ondervinding: „daar zij toch even weinig mijn klooster met de ware personen weten te bezetten en het kunnen bestieren als ik hunne huishoudens. Geloof dit vrij van eene, die zulks reeds jaren bij de hand heeft gehad".

Wat hier met vluchtige trekken en in den ongedwongen vorm van een vertrouwelijk schrijven wordt medegedeeld, bepleitte de slagvaardige abdis zeer uitvoerig in haar smeekschrift aan den Raad. Onbevreesd durft zij zich beroepen op de onderdanigheid van het klooster jegens de regeering; evenzoo op het onbesproken gedrag en de onbaatzuchtigheid der Franciscanen. Met een scherpte en volledigheid, als van katholiek standpunt niet beter gewenscht kan worden, geeft zij antwoord op de groote strijdvragen dier dagen: de heiligmaking [1]), het lezen der Schrift, den maagdelijken staat, het kloosterlijk leven. Moedig komt zij voor haar gekrenkt recht op: „Al zijn zij voor God arme zondaressen, voor de wereld en voor den Raad erkennen zij zich rein en vrij van alle schuld; en terwijl zij niemand veroordeelen of dwingen, wenschen zij zelf niet gedwongen te worden en verlangen vrijheid voor den geest — niet voor het vleesch". Zij smeekt derhalve den Raad het voornemen voor goed te laten varen, want bezwaart men haar met vreemde biechtvaders, dan is dit de vernieling van haar arm tuintje, de ondergang eener eeuwenoude stichting; wil men zulks niet, zoo hoopt zij althans op uitstel tot rustiger tijden zijn aangebroken.

---

[1]) De leer: „dat geen mensch door de werken alleen kan gerechtvaardigd worden, maar door het geloof in onzen Heer J. Chr..... welk geloof echter, om niet dood doch verdienstelijk voor den hemel te zijn, evenmin de goede werken kan ontberen als een goede boom hare goede vruchten", wordt hier zeven jaren na het eerste optreden van Luther als zeker en algemeen bekend voorgesteld. Evenzoo schrijft Clara Pirkheimer omtrent denzelfden tijd aan Wilibald: „Steeds waren wij van meening en nimmer werd ons anders gepredikt dan dat wij zonder Gods genade niets goeds vermogen, en Hem dus hierom moeten bidden". Ranke (*Deutsche Geschichte im Zeitalter der Reformation*, 1843, IVer Band, S. 484) laat het echter voorkomen, alsof het katholieke dogma der *fides formata* onder invloed van protestantsche meeningen eerst in 1546 op het Concilie van Trente behoorlijk zou zijn voorgedragen.

Met welk een angst en spanning de afloop verbeid werd, blijkt ons wel het best uit de brieven, door één der zusters, de kinderlijk vrome Felicitas Grundherr, in die dagen geschreven. Later hopen wij meer uitvoerig op deze schoone briefwisseling terug te komen; een paar aanhalingen tot kenschetsing van den toestand mogen hier haar plaats vinden:

„Ik smeek U — zoo schrijft zij haren vader, die zitting had in den Raad, — wil ons arme religieuzen, thans door zoovelen gesmaad en veracht, U aantrekken. Gij zijt onze eenige vertrouwbare steun in deze angstige tijden." En elders: „Het komt mij voor, zoo men ons en onze Eerwaarde Vaders God naar aloud gebruik maar rustig liet dienen, ik kende thans geen grooter vreugde op aarde. Met Gods hulp — zoo verzekert zij haren „herzlieben" vader — zal niemand mij bij mijn leven uit het klooster lokken. Ik heb het U meer geschreven: hoe gruwzaam men ook den kloosterlijken staat beschimpe, zoo wenschte ik, ware ik vrij, mijzelve nogmaals vrijwillig aan God op te offeren; men zegge en zinge wat men wil, in dezen staat begeer ik te leven en te sterven. En daarom, vaderlief, al willen booze menschen uw geweten ook bezwaren, treur er niet om mij met vrijen wil tot dien staat geholpen te hebben; ik hoop veeleer, dat het U in eeuwigheid roem en vreugde zal verschaffen, ja meer dan zoo Gij mij aan den keizer had uitgehuwelijkt, in wiens paleis ik ten ruil voor mijn kloostertje niet zou willen wonen" [1]).

Na eenig toeven kwam er antwoord van den Raad: „voor ditmaal wilde men de zaak laten rusten en wachten tot later bescheid". Het was weinig en voorspelde niet veel goeds, maar de edele taal van het convent had althans het onmiddellijk gevaar afgewend en over dit weinige verheugde men zich reeds

---

[1]) Wel mocht Dr. Lochner, de niet katholieke verzamelaar dezer brieven, klagen over het opheffen van kloosters als dat der Neurenbergsche Clarissen, „stichtingen — zegt hij — welke een leemte in het maatschappelijk leven aanvulden, eerst nà haar verdwijnen recht voelbaar en duidelijk geworden". *(Hist. polit. Blätter*, Bd. XLIV*)*.

buitenmate. Dit zien wij uit de brieven van Clara Pirkheimer aan haar broeder Wilibald, die, ofschoon nog weifelend omtrent de leer, in deze aangelegenheid zijne zusters trouw ter zijde had gestaan. Ook al hetgeen er omtrent de groote strijdvragen werd uitgegeven zond hij in deze benauwde dagen naar het klooster op, zoodat Charitas in haar smeekschrift naar waarheid kon getuigen een ernstig onderzoek niet te hebben geschuwd. Vooral Erasmus' verhandeling *Over den vrijen wil* behaagde aan het zusterpaar:

„Want Rotterdam grijpt zijne tegenstanders niet zoo smadelijk aan als thans de manier is der nieuwe evangelisten, die veel van goddelijke, christelijke en broederlijke liefde spreken en in hunne daden zoo grovelijk er tegen handelen. Doch nog meer troost heeft de Eerwaarde Moeder aan den ouden Cyprianus; hem leest zij dag en nacht, en kan meer welbehagen aan dezen vinden dan aan al de nieuwe evangelisten te zamen, welke in fijn geplooide hemden en met gouden ketenen rondloopen; want die Oude Vader heeft de leer met zijn bloed bezegeld. Ik zelf, zoo verzekert Clara, heb nimmer bekoring naar de wereld gehad, doch op geen plek ter aarde zou ik liever willen zijn dan in uwe boekerij. Ik zou daar geen groote schade aanrichten; ik wenschte slechts te zoeken naar den een of anderen Vader, dien gij in duplo bezit. De Kerkvaders zijn toch waarlijk geen narren geweest, al hebben zij thans volstrekt niets in te brengen".

Niet lang, helaas! mocht deze betrekkelijke rust voor het klooster aanhouden; met alle verdraagzaamheid was het gedaan, toen in Maart van het volgende jaar (1525) een openlijk dispuut ten raadhuize werd belegd. De uitspraak kon niet twijfelachtig wezen, wanneer men bedenkt, dat deze berustte bij louter aanhangers van de nieuwe leer, en geschiedde ook werkelijk naar het verlangen van den Raad en in overeenstemming met Osiander's dreigende slotwoorden: „De predikanten wilden niet langer op een Concilie wachten, maar lijf en leven voor het Godswoord inzetten". Slechts vijf dagen waren er verloopen sinds bovengemeld twistgeding, toen twee afgevaardigden van den Raad aan

de kloosterpoort verschenen en toegang vorderden, ten einde kennis te geven van een besluit der stedelijke regeering Wijl deze eisch in strijd was met de strenge kloosterwet, zoo verzocht de abdis het gansche convent voor het spreekvenster te mogen verzamelen, om dáár te vernemen hetgeen de heeren hadden mede te deelen. De beide mannen weigerden dit uitdrukkelijk, en derhalve was Charitas wel gedwongen het klooster te ontsluiten en ze met angstig gemoed in de eetzaal te leiden, waar de gansche communiteit bijeengeroepen werd. Nu vingen de beide heeren een lange rede aan, hierop neerkomende: dat de Raad „uit vaderlijke willendheid" en „om de nonnen niet te berooven van het duidelijke woord Gods" haar als prediker had toegevoegd den uitnemenden, hooggeleerden heer Poliander — een afvallig regulier-koorheer, uit Würzburg verjaagd en medevoorzitter van het dispuut — die reeds den volgenden dag zijne taak zou aanvangen. Vervolgens wilde de Raad haar ook van biechtvaders voorzien, „veel beter dan de vorigen", en sloegen daartoe een drietal kandidaten voor: een wereldsch priester en twee afvallige Augustijnen. Ten derde was de Raad ernstig besloten haar voor immer van de Franciscanen te scheiden. Charitas antwoordde: wat betrof den prediker, dat haar door Gods genade ook voorheen het Evangelie was gepredikt. Van de voorgestelde biechtvaders wenschte zij geen enkelen te aanvaarden. Op het derde punt merkte zij aan, dat beide Orden van den beginne af door Paus en Keizer te zamen waren gevoegd en vrijwillig liet zij zich niet van de Franciscanen scheiden. Mochten zij echter geweld lijden, dan werd de zaak aan God overgelaten. Het gansche convent rees omhoog als teeken van instemming met deze woorden. De heeren hernamen, dat betreffende den nieuwen prediker niets te veranderen viel en poogden de nonnen omtrent haar nieuwe biechtvaders gerust te stellen: het waren immers vrome en geleerde mannen, en hadden de zusters een afkeer van den wereldschen priester, zoo

konden zij een der Augustijnen kiezen; deze waren ook monniken. Waarop Charitas antwoordde: „Wil men ons monniken geven, zoo late men ons de Franciscanen behouden, die wij als mannen van goede zeden kennen. De monniken, die gij ons voorgesteld hebt, kennen wij ook en weten maar al te goed, welk een lossen staat zij voeren". Zij moesten het niet te streng opvatten, zoo meenden nu de heeren; eigenlijk zouden dezen geen monnik blijven, maar hun pij wegwerpen en van staat verwisselen. „Dan loopt het geheel en al spaak - hernam de abdis — zouden wij apostaten tot zielzorgers nemen, die meineedig jegens God zijn, welk goeds zullen dezen ons aanbrengen? Zij zouden ons slechts leeren hetgeen zij zelf doen; vrouwen nemende, meenen zij wellicht dat ook wij mannen zullen nemen. Daarvoor behoede ons God! Gij moogt u niet voorstellen, dat wij ooit in zulk een eisch zullen toestemmen". Bovendien verlangde zij te weten, waarin de zusters hadden misdaan of ergernis gegeven ter billijking van dit alles; waarop de heeren: „De Raad heeft geen kennis van eenig misbruik onder u of de Franciscanen; hij weet slechts van tucht, eerbaarheid en goede faam onder u". „Dan kon men het veilig daarbij laten", meende de abdis. Na lang strijden over en weder, zeiden de heeren, ergerlijk, omdat het convent zoo innig bedroefd was en de zusters zoo bitterlijk weenden, wel te bemerken, hoe ondankbaar men jegens den Raad was en zijn goede, vaderlijke meening miskende; om bestwil der zusters zouden zij dit echter niet kenbaar maken aan den Raad, en de nonnen moesten zich onderwijl op een beter antwoord bezinnen. Zoo scheidde men zonder van weerszijden iets toe te geven.

Twee dagen later kwamen de afgevaardigden terug. De abdis smeekte hen het den zusters niet euvel te duiden, dat zij de vorige maal zoo geweend hadden; bedeesdheid en schrik was daarvan gedeeltelijk de oorzaak, want zij waren op zulk een boodschap niet voorbereid. Anders te antwoorden vermochten zij

echter niet, want terwijl men in alle tijdelijke zaken den Raad had gehoorzaamd, konden zij in de zaken harer ziel alleen het eigen geweten volgen. De heeren bleven niettemin aandringen op beter bescheid, zelfs met vele dreigende woorden; zoodat de abdis ten laatste geen ander middel wist om van hen af te komen dan de belofte, dat zij zouden antwoorden door bemiddeling van haar beschermheer bij den Raad, Caspar Nützel. Op het hooren van dezen naam bond men een weinig in, en met de verklaring, dat het antwoord mondeling en spoedig moest volgen, dat smeekschriften, die waarschijnlijk volgen zouden, niet werden aangenomen — want de Raad had besloten: zóó moest het zijn, zóó en niet anders — verlieten beiden de beangstigde vrouwen.

Onderwijl was aan de Franciscanen reeds beteekend, dat zij zich voor immer van elke werkzaamheid in het Clarissen-klooster moesten onthouden; en op den dag zelven van dit tweede bezoek hadden de vaders aldaar voor het laatst gepredikt, de H. Mis gelezen en het Hoogwaardig Sacrament gerenoveerd, opdat de zusters het des te langer zouden kunnen vereeren Van nu af waren de godvruchtige vrouwen van alle troostmiddelen van haren heiligen godsdienst verstoken, bij leven en zelfs in stervensnood. Vooral dit laatste pijnigde haar zeer. Wanneer Charitas aanteekent, hoe juist in die dagen een harer „lieve medezusters" zonder geestelijke hulp is gestorven, slaakt zij de verzuchting: „God in den Hemel zij deze nood geklaagd! Hij erbarme zich over ons en geve uitkomst naar Zijne onuitputtelijke barmhartigheid!"

Zoodra de beide afgevaardigden vertrokken waren, richtte de abdis zich tot Caspar Nützel, om zijn veelvermogenden hulp, als een der leiders van het gemeenebest, voor het convent in te roepen. Zij deed dit met te meer vertrouwen, omdat hij sinds jaren de tijdelijke belangen van het klooster trouw had verzorgd, en de bejaarde man eerder zou te vermurwen zijn dan beide hardvochtige jonge menschen, door den Raad haar toegezonden.

In het antwoord op deze uitnoodiging stelde hij zich voor als een bescheiden, vredelievend man, die ongaarne in dezen twist werd gemengd, doch uit broederlijke liefde reeds den volgenden dag in het klooster zou komen, ten einde onderzoek in te stellen en raad te geven. In werkelijkheid was Nützel echter de ziel der gansche beroering en ging er vol blijdschap groot op bij de Clarissen ontboden te zijn. Hij had zulks aan den ganschen Raad medegeeld, en een ieder verheugde zich, hopende, dat de Geest ook over haar was gekomen. Nauw was deze geslepen man in het klooster, of aanstonds ving hij eene lange lofrede aan op het Nieuwe Evangelie en beloofde vervolgens aan het verwonderde convent de bijzondere goedgunstigheid van Raad en gemeen, zoo zij het „helle woord Gods" in zich lieten werken, maar stelde oproer en veel bloedvergieten in het verschiet, indien zij halsstarrig zouden blijven. Aan het einde van zijn toespraak gekomen, hield hij zich, alsof de zusters hem om dit alles moesten zegenen en wilde blijgemoed van haar weggaan. Het geleek veel op eene overrompeling, maar de abdis weerhield hem en wees er op, dat met geen enkel woord de oorzaak van zijn ontbieden in de gehouden redevoering was vermeld; haar was het te doen om behoud van het ordelijk bestuur der Franciscanen, en vooral om niet onder de leiding van afvalligen te geraken. Plechtig verklaarde zij ook zich niet te willen scheiden van de Algemeene Christelijke Kerk, en het gansche convent stond op als teeken van instemming. Vervolgens bood zij Nützel aan haar ambt neder te leggen ten bewijze, dat geen der zusters door haar gedwongen werd, en om het mishagen niet op zich zelve alleen te laden; hij zou dan vervolgens iedere non afzonderlijk kunnen ondervragen naar hetgeen deze verlangde. Hoewel zij dit aanbod tot driemaal toe herhaalde, wilde de beschermheer niets daarvan hooren en zeide zelf overtuigd te wezen, dat geen enkele zuster hem zou volgen. Nu hield hij nogmaals eene lange redevoering, waarin als nieuw dwangmiddel het vooruit-

zicht werd geopend, dat vele ouders en bloedverwanten de hunnen uit het klooster zouden voeren, zoo dezen niet door het Evangelie werden verlicht. Menschelijkerwijze verklaarde hij het voor onmogelijk, dat de Franciscanen ooit zouden wederkeeren. De abdis begreep thans op den ingeslagen weg niet te zullen vorderen en verzocht hem derhalve een smeekschrift te willen inzien, dat aan den Raad zou worden opgezonden. Toen hij zulks weigerde, gebood Charitas de priorin het stuk luide voor te lezen.

Hierin wijzen de nonnen er op, dat zij den prediker, door den Raad haar toegevoegd, hebben aangehoord. Vervolgens herhalen zij hare bede omtrent de Franciscanen en wijzen verontwaardigd den laster af, welken men nu reeds omtrent hunne wederzijdsche verhouding begon te verspreiden. Wil men echter niet toegeven, dan smeeken zij, dat men haar althans geen andere biechtvaders opdringe: „Want jammerlijk — zoo zegt het smeekschrift — zou het wezen, wanneer bij het vrijwillig gemis onzer lichamelijke vrijheid, ook ons geweten werd gekluisterd, en zulks in een tijd, waarin de vrijheid van het Evangelie wordt gepredikt. En daar men thans de oorbiecht voor overbodig verklaart, zoo wenschen ook wij deze te ontberen en onze vele fouten rouwmoedig Hem te biechten, wien alle geheimen van het geweten bekend zijn. Wij vertrouwen alzoo, dat gij het niet ten kwade duidt, zoo wij arme, eenvoudige vrouwen, die niet veel verstand hebben noch fijn kunnen redetwisten, bij zooveel verandering en onbestendigheid ons geloof en de overlevering van onze kloostertucht getrouw blijven en wachten op de goedkeuring der Algemeene Christelijke Kerk, van welke wij ons door niets laten scheiden". Ten slotte betreuren zij het, in dit geval niet naar het verlangen van den Raad te kunnen handelen en zeggen het de H. Susanna na: „Angst omringt ons van alle zijden, maar het is beter te vallen in de handen van vergramde menschen dan van den levenden God".

De inhoud dezer smeekbede was volstrekt niet naar het genoegen van Nützel; met duistere blikken had hij zitten luisteren en na afloop der voorlezing uitdrukkelijk verklaard het stuk niet te willen overreiken; mondeling zou hij echter haar wensch

aan den Raad kenbaar maken. Toen de beschermheer daarna opstond om de eetzaal te verlaten, liepen de zusters tegen hare gewoonte op hem toe, wierpen zich op de knieën en smeekten hem deemoedig en bij het Hoogste haar toeverlaat te willen zijn. En zóó lang hielden zij aan, totdat hij beloofd had, dat men haar in geestelijke dingen geen dwang zou aandoen. „Het was echter niet gemeend — zoo gaat de abdis voort — hij gedroeg zich heftig en toornig, rukte zich met geweld van de zusters los." Nog hield echter Nützel het opzet niet voor verloren; zijne tijdgenooten beschrijven hem als een sluw en vasthoudend man, die steeds nieuwe middelen wist uit te vinden om tot zijn doel te geraken, en het middel, wat hij thans ging aanwenden om Charitas te overreden, was een der gevaarlijkste voor het vrouwelijk karakter. Na de abdis afzonderlijk in het koor te hebben gevoerd, smeekte hij haar in een onderhoud, dat meer dan een uur werd voortgezet, om toch den waren weg in te slaan; daarmede zou zij hem en den ganschen Raad ten hoogste welgevallig zijn, want zij hadden haar zoo lief en waren haar zoo welgezind, en konden zij haar tot hunne meening overhalen, dan hadden zij ook het gansche Neurenbergsche gebied op hunne zijde. Indien zij slechts wilde en het convent daartoe uitnoodigde, zouden de zusters zeker en gaarne volgen; nu ging de roep, dat zij niet alleen haar klooster tegen den Raad opzette, maar ook alle omliggende vrouwenkloosters, die alleen bij haar steun zochten en zeiden, zich geheel naar haar voorbeeld te zullen schikken. Indien zij zich derhalve bekeerde, zou ook de gansche landstreek zich bekeeren; hield zij echter vast aan hare dwaling, dan zou zij oorzaak zijn van oproer en veel bloedvergieten [1]). Waardig was het antwoord der abdis op deze listige vleitaal:

---

[1]) Deze reeds meermalen herhaalde bedreiging sloeg op den boerenkrijg. Alsof de woeste horde, die met knuppel, zeis en pek-

„Het verwondert mij ten hoogste — zoo sprak zij, na een oogenblik wachtens om moed te verzamelen — dat gij u zooveel laat gelegen zijn aan ons zielenheil, en terwijl gij slechts beschermer onzer tijdelijke belangen zijt, u de macht toeschrijft ons van het ordelijk bestuur onzer zielzorgers te berooven; daartoe hebt gij recht noch bevoegdheid. Nu begeert gij, dat ik mijne zusters tot dingen zal voeren, welke tegen mijn geweten strijden; dat wil ik niet doen, noch om de gunst der menschen, noch uit vrees voor hen. Ook is mijn convent te verstandig en te braaf om mij daarin te volgen."

Vervolgens stelde zij hem nogmaals haar standpunt ten opzichte van godsdienst en kloosterlijk leven voor oogen en verklaarde geen zielzorger van de nieuwe sekte te willen aanvaarden. Gaf men haar er een met geweld, dan zouden zij bij dezen noch biechten, noch mishooren; ook wat visitatie betrof en de keuze der abdis lieten zij geen inmenging toe, want: „even weinig als wij weten, wie voor uwen Raad bruikbaar is, even weinig kunt gij beoordeelen, wie voor ons klooster geschikt is". Nog twistten beiden over de godsdienstige beweging: de abdis meende, dat het een tijdperk van dwaling en tweespalt was, als in de dagen van Arius, en het drijven der nieuwgezinden nog angst en nood over de stad zou brengen; Nützel daarentegen, dat er meer genade dauwde en regende dan in honderd jaren. Op het oogenblik van scheiden kwam zijn dochter Clara, gevolgd door al de medezusters, die een vader in den Raad hadden, hem nogmaals te voet vallen, smeekende toch in het klooster te

---

toorts voor de vrijheid van het Evangelie opkwam, zich door zulk een offer zou laten weerhouden! Charitas meende, dat „om haar biechtvader geen broodmes, veel minder een zwaard zou worden getrokken; doch de oproerige boeren oordeelen naar het helle woord Gods niemand iets schuldig te wezen, en verkiezen derhalve niet langer lijfeigenen te zijn". Onze Neurenbergsche bewindvoerders lagen terzelfder tijde onder zware verdenking bij hunne naburen, de ongelukkige misleiden elders te steunen, ten einde zelf plundering en brandschatting te ontkomen.

mogen blijven. Hij wilde echter geen acht daarop slaan, maar ging onbevredigd en verbitterd het klooster uit, zeggende: nog niets van den H. Geest aan haar te bespeuren.

Wij hebben dit onderhoud der bitter teleurgestelde nonnen met hun beschermheer hier uitvoerig medegedeeld, wijl daarin naar onze meening karakter en toestanden zich zoo scherp mogelijk afteekenen. Het derde smeekschrift van de onvermoeide abdis zal over dit alles nog meer licht werpen.

Niet aan de Franciscanen, zoo vangt haar krachtig betoog aan, schenken de zusters haar hoogste vertrouwen, maar aan den Opperste Leidsman der zielen, onzen Heer Christus. Pausen en Keizers hebben echter beide Orden, Franciscanen en Clarissen, vereenigd en daàrom mogen deze er niet in toestemmen zich door den Raad te laten scheiden. „Gelooft ons echter vrij — zoo vervolgt Charitas — zou men ons Franciscanen willen geven van een aard als de monniken, die men ons voorslaat, wij zouden ze even zeker afweren. Met S. Paulus hopen wij, geholpen door Gods genade, te vervullen hetgeen wij Hem beloofd hebben, en zijn derhalve niet zonder reden bevreesd voor al dezulken, die ons tot ontrouw kunnen brengen. Immers zoo wij hen aannemen, die ons worden voorgeslagen, voor het grootste gedeelte afvallige monniken en priesters, wat anders zouden zij ons leeren dan hetgeen zij zelf doen, en daartoe zal met Gods bijstand ons zwaard noch dood verlokken. Met goed geweten kunnen wij niemand hunner toelaten, die meineedig worden aan God en aan hunnen Bisschop; die gezworen hebben de heilige kuischheid te bewaren, maar niettemin vrouwen nemen en booze dingen bedrijven; die hun priesterlijk karakter verloochenen, de Orde verlaten, en het klooster, waarover zij geen beschikking hebben, aan den Raad uitleveren". Omtrent het eigenlijke doel, dat nagestreefd wordt, kan men haar overigens niet verschalken. Poliander heeft in zijne predikatiën voor de nonnen erkend, dat er ook wel in den kloosterlijken staat godvreezende menschen zijn geweest, hetgeen waarheid is, maar heeft er bijgevoegd, dat God zorg droeg dezulken voor het einde van hun leven daaruit te verlossen. „Behalve dat zulks vele heilige Kerkvaders te na gesproken is, kan zij uit deze woorden wel opmaken, wat het einde van dit

spel zal wezen; ons zou men gaarne uit het klooster troonen, gelijk helaas zoo menigen armen dwaas is overkomen, die zich door zulke woorden heeft laten misleiden, en daarna de spot der menschen werd, en zelf in vertwijfeling geraakte — waarvoor God ons behoede". Ook wil zij zich niet inlaten met het voorstel der raadsheeren: eene vriendschappelijke gedachtenwisseling met acht predikanten. „Want zij heeft niet veel goeds vernomen van het vroegere twistgeding ten raadhuize, hetgeen ook vriendschappelijk zou wezen, doch waarbij gezegd werd: de monniken mochten het aanleggen gelijk zij wilden, hetgeen men besloten had zou niettemin geschieden. Nu weten wij wel, dat meerdere predikanten, die ons niet voor Christenen houden en onbroederlijk op den kansel tegen ons uitvaren, gezegd hebben: zij zouden niet rusten, alvorens monniken en nonnen uit de stad te hebben gepredikt en een kegelplaats van ons klooster te hebben gemaakt; hetgeen de menschen ons ook openlijk aanzeggen. Maar als men zòò over ons besloten heeft, dan ware het beter ons onverwijld te verjagen en niet eerst met twistredenen en andere zaken ons lastig te vallen en te benauwen".

Ook de overschoone slotwoorden, waarmede eene verdraagzaamheid wordt ingeroepen, niet uit twijfelzucht of onverschilligheid geboren, maar de vrucht van hoogen eerbied voor 's menschen zedelijke onafhankelijkheid, mogen wij den lezer niet onthouden. Na nogmaals plechtig verzekerd te hebben, dat zij uit overtuiging hare Kerk getrouw blijven en, gedachtig aan het oordeel Gods, haar geweten niet door ergernis mogen bezwaren, eindigen de nonnen haar smeekschrift aldus:

„Hebt derhalve om de liefde van onzen Verlosser en Zaligmaker geduld met ons armen; laat ons ongemoeid in ons geloof en dwingt toch niemand. Wij van onzen kant zullen God dagelijks bidden, dat Hij het ware christelijke geloof in ons vermeerdere; en geeft Hij ons een ander inzicht, dan willen wij niet van U verwijderd blijven. Niemands geloof en geweten mag echter geweld worden aangedaan, want het is God zelf, ons aller Meester, die verlangt, dat de gewetens vrij zullen zijn en niet gedwongen worden, zoodat het geen mensch past ze te binden en in boeien te slaan".

Met welk een waardigheid en vernuft de abdis haar zaak ook mocht verdedigen, het baatte echter weinig; slaagde zij er al in de zielsbestierders, die haar een afschuw waren, uit het klooster te houden, het bekeeringswerk zelf werd met onverdroten ijver voortgezet. Brief op brief schreef Caspar Nützel om haar te overreden; nu eens vleiend, dan weder dreigend, dikwerf ook in rauwe bijbelspraak haar kwetsend, maar zonder ooit acht te slaan op een enkel harer verlangens. Zelfs toen Charitas met toestemming der Franciscaner Oversten hem een eerbiedwaardig wereldsch priester ter verzorging van het klooster had voorgeslagen, werd dit aanbod verworpen; slechts afvalligen wilde de Raad als biechtvaders toelaten. Aanvankelijk predikte voor het convent de gewezene koorheer Poliander, en de beschermheer kon den man niet genoeg prijzen in zijne brieven aan Charitas. Gaarne had de regeering hem een ruim jaargeld uitgelegd, zoo hij zijn bekeeringstaak wilde voortzetten; maar hoezeer men ook bij Albrecht van Mansfeldt op zijn behoud mocht aandringen, de graaf eischte den prediker voor zich zelf op, en nu verscheen in zijn plaats op den kansel een voormalig Karthuizer. Van Palmzondag af kreeg deze medehelpers in den heftigen Osiander en diens ambtgenoot van St. Sebald, en begon men vier malen per week in de kerk der Clarissen te prediken. De kwelling, welke dit drietal de edele vrouwen berokkende, heeft Charitas ons op aangrijpende wijze in haar *Dagboek* geschilderd:

„Waarlijk — zoo klaagt zij — wel hadden wij een zware lijdensweek; veel geloop, opschudding en geschreeuw in onze kerk. Men drong er heftig op aan, dat het gansche convent de predikatiën zou hooren, geen enkele zuster uitgezonderd. Als wij dit beloofden, geloofde men niet, dat wij zouden volharden, en dreigde, ingeval wij geen preek zouden hooren, ons menschen op den hals te zenden, die moesten toezien, of wij allen aanwezig waren, hoe wij ons hielden, en of wij geen watten in onze ooren staken. Sommigen stelden driest voor, de deur onzer kapel weg te breken en een hek

daarvoor in de plaats te stellen, opdat wij ten aanschouwe van een ieder bij de predikatie zouden zitten. Doch hoe onchristelijk zij [de predikanten] de H. Schrift verwrongen, hoe willekeurig zij de geboden der H. Kerk ter zijde stelden, met welk een smaad zij de H. Mis en plechtigheden verwierpen, hoe schandelijk zij den geestelijken stand smaadden en lasterden — verschoonden zij zelfs Paus noch Keizer, maar noemden hen openlijk dwingelanden, duivels en antichristen — hoe grovelijk en strijdig met de christelijke liefde zij ons aantastten, en wat voor groote zonden zij uitdachten en op den kansel van ons verkondigden om de menschen tegen ons op te zetten, die zij onophoudelijk vermaanden goddeloos volk als wij waren te verdelgen, ons klooster te verwoesten en ons zelf daaruit te sleuren — waren wij toch in een verdoemelijken staat, ketters, afgodendienaars, godslasteraars, voor immer een prooi des duivels — dit alles kan en mag geen pen verhalen! Toch moeten wij den barmhartigen God steeds dankbaar blijven, dat ons, niettegenstaande zooveel euvelmoed, geen geweld werd aangedaan, hoewel wij bij menige preek in grooten angst en nood verkeerden, ieder oogenblik verwachtende uit het klooster te zullen geworpen worden"

Hiermede was echter het wee dezer bittere lijdensweek nog niet geëindigd. Wanneer Charitas op den vooravond van Witten Donderdag uit de kapel komt, wacht haar de abt der Benedictijnen, die gereed is om zijn pij aan den kapstok te hangen en het klooster aan den Raad uit te leveren, en stelt zichzelven voor als gevolmachtigd door den Paus om de Clarissen te reformeeren en te besturen. Het was een trouwelooze aanmatiging om haar met zoet gefluit tot een blindelings gehoorzamen aan den Raad uit te noodigen. De abdis doorzag het onwaardig spel, en zonder den man te kwetsen, zonder zich zelfs een woord te laten ontlokken over haar evangelieverkondigers of op een zijner twistvragen in te gaan, wees zij met alle beslistheid 's mans raad en bestuur af.

Erger nog maakte het Caspar Nützel in deze dagen. Wij lezen in het *Dagboek,* dat hij zelfs op Goeden Vrijdag in het klooster verscheen en de abdis tot het avondeten met zijn bekeeringsijver

lastig viel. Het gesprek liep grootendeels al wederom over den biechtvader. De zusters hadden in hare onderhandelingen met hem den priester, dien zij als zielsbestierder verlangden, niet met name genoemd, ten einde den braven grijsaard voor plagerijen te vrijwaren. De beschermheer begon met te zeggen, dat hij zeer goed wist, welken priester zij op het oog hadden: het was Koenraad Schrötter, maar geen der raadsheeren wilde zijn stem voor hem geven; zij moesten veeleer een hunner predikanten, den [afvalligen] Karthuizer, kiezen. Om den weerstand der abdis te breken, aan welke in den aanvang van het gesprek reeds koppigheid en het beschamend voorbeeld der overige (plicht vergeten) kloosterlingen was voorgeworpen, begon hij nu te dreigen met het geweld van den minderen man, „die door het helle Evangelie had geleerd, dat de geestelijke stand niets waardig was". Ook op den tweeden Paaschdag herhaalde hij zijn aanzoek — en ook ditmaal te vergeefs. Maar al te goed slaagde hij echter het leed der bedrukten te verzwaren. Welk eene droefheid spreekt er bij voorbeeld uit de eenvoudige woorden, waarmede het verslag dezer pijnlijke gesprekken besloten wordt:

„Voorwaar! het was voor ons een lange, droeve vasten, vol angst en nood, vol schrik en vrees voor gevaren binnen en buiten het klooster. En niets hadden wij van hetgeen tot den heiligen vastentijd behoort: geen passie noch andere goede dingen; maar moesten zelve het kruis ontblooten en alleluja aanheffen, daar wij geen priester konden hebben".

Zelfs Clara, de moedige, immer levenslustige zuster van Charitas moet op haar eigenaardigen toon aan Wilibald klagen:

„Is het niet jammerlijk — zoo lezen wij in een uittreksel harer brieven bij Binder [1]) — dat men ons met geweld tot een ander geloof wil voeren, waarmede wij niet kunnen instemmen; dat wij moeten gelooven hetgeen zij willen! Want niets is christelijk in hunne oogen dan hetgeen zij zelf daartoe maken; zelf zijn zij de Kerk;

[1]) *Charitas Pirkheimer, Aebtissin von St. Clara zu Nürnberg*, Herder, 1878.

ik vrees echter, de H. Geest bestuurt niet allerwege die kerk, gelijk de vruchten maar al te wel aanwijzen. Vergeef mij, lieve Broeder — zoo breekt zij op eens hare klachten af — want er is niemand, dien ik mijn hart kan luchten, en Moeder is doodsbedroefd". Na het onderhoud van Goeden Vrijdag schrijft zij aan denzelfden: „Beminde Broeder, gij hebt ons veel goeden raad gegeven; help ons, opdat wij behoorlijk den man [Nützel] kwijt raken — hij is ons te listig en te geslepen; daarom zijn wij met reden bang voor hem. Dikwijls heeft hij ons met aardigheden achtervolgd, derhalve blijven wij liefst buiten zijn gezelschap, en ik wenschte, hij liet ons ook met vreê. Ik vertrouw, dat hij om onzentwil niet in de hel zal komen, wanneer hij overigens niets op zijn kerfstok heeft. Uwe kleine Katharina groet U vele malen".

Zelfs in den brief van deze nog zeer jeugdige kloosterzuster, Wilibald's dochter, welke in het convent was opgevoed, vinden wij den weerklank van al dit nameloos weê:

„De Eerwaarde Moeder — zoo schrijft zij haren vader — is dikwerf diep ter nêer geslagen, zoodat ik innig medelijden met haar heb, en het niet te verwonderen ware, indien zij ziek werd van droefheid. Komt dan echter mijne zuster [Barbara Pirkh., gehuwd met Hans Straub] en troost deze haar, dan is zij aanstonds weêr een ander mensch. Groet daarom Barbara uit ons aller naam".

Wilibald was echter niet bij machte om het convent anders ter hulp te komen dan met zijn helder inzicht en vlugge pen. Terwijl hem allengs de oogen begonnen open te gaan over Luther's bedrijf, hetgeen hij met zoovelen in Neurenberg als eene heilzame verjeugdiging, niet als het verwoestingswerk zijner Kerk had begroet, was hij niet langer de veelvermogende staatsman van vroegere dagen, maar had zich geheel uit het openbare leven teruggetrokken. Te ver ook met de strooming medegegaan om haar thans krachtvol te kunnen keeren, moest hij vol wrevel maar machteloos zijn zusters en dochters aan de dwingelandij der kwalijk gezinde raadsleden overlaten, die op hun beurt wederom werden voortgestuwd door de predikanten-

partij, met den minderen man in den rug. Hooren wij het *Dagboek:*

„Toen wij onder jammer en nood de vasten hadden doorgeworsteld, werd het omstreeks Paschen nog veel erger." En na vermeld te hebben, hoe de Franciscanen [1]) zelfs hun klok niet meer mochten luiden, noch de H. Mis lezen, noch gezamenlijk het breviergebed bidden, de overigen daarentegen — Benedictijnen, Augustijnen, Carmelieten en Karthuisers — onder beding van een lijfrente, die zelfs verhoogd werd, zoo zij huwden, hun klooster uitleverden en allengs geheel afvielen, gaat de abdis aldus verder: „O, toen waren wij in grooten angst en bedrukking; dag en nacht dreigde men, dat ook wij aldus zouden moeten handelen. Toen hebben wij elkander plechtig beloofd het klooster nimmer uit te leveren, want het behoorde niet aan ons, wij hadden het niet gebouwd. Dagelijks voorspelde men ons weg te zullen jagen en het klooster te zullen verbranden. Soms ook zwierven baldadige knapen om het klooster en zeiden aan onze dienstboden nog denzelfden nacht te zullen binnendringen, zoodat wij van grooten angst weinig sliepen. In de stad zelve was er veel opschudding en men vreesde dagelijks een oproer van het gemeen, dat voor alles priesters en kloosterlingen te lijf wilde. Afgekeerdheid en haat was ons deel; hoog en laag ons zóó vijandig, dat onze dienstboden zich nauwelijks konden vertoonen om nooddruft aan te koopen; men hield ons voor eerlooozer dan de arme vrouwen buiten den stadsmuur; predikte men toch openlijk: wij waren slechter dan zij. Onze vrienden waagden het nauwelijks tot ons te komen; slechts met vrees en heimelijk bezochten zij ons, want van alle kansels weerklonk voortdurend, dat

---

[1]) Het was de eenige mannelijke orde in Neurenberg, die met àl hare leden ten einde toe stand hield; eerst toen de laatste monnik gestorven was — en novicen mochten zij niet aannemen — viel ook hun klooster den fiscus in handen. Negen Dominicanen boden tot 1543 weerstand; van de overigen lezen wij in het *Dagboek:* „Ook de Predikheeren hadden gaarne hun klooster aan den Raad uitgeleverd; zelfs vroegen zij hierom, maar de Raad wilde het aanbod niet aannemen, want zij waren te arm. Daarop liepen zij allen op negen na weg, verkochten de kleinoodien, en teerden er van, zoolang zij vermochten".

men geen pij en geen klooster hier langer moest dulden". „Wonder dat bij zulk eene Paaschvreugde ons gebeente niet verdorde", roept Charitas uit en verhaalt dan, hoe het convent, angstig opeen gedrongen, nauwelijks het psalter durfde zingen of het koorklokje luiden, want: „zoodra men iets van ons hoorde, ving men aan te vloeken, te schelden en ons uit de kerk toe te schreeuwen; zij wierpen steenen in ons koor, verbrijzelden de vensters, zongen schandelijke liederen op het kerkhof en dreigden ons dikwerf, zoo wij nog éénen nacht de metten zouden luiden, erge dingen aan ons te doen. Vertrouwend op Gods genade, lieten wij echter geen nacht voorbijgaan zonder luiden en het breviergebed".

Het waren, helaas! niet louter mannen, welke in deze dagen de Clarissen kwelden; neen zelfs vrouwen, wier kinderen of verwanten in het klooster verpleegd werden, kwamen, opgehitst door hetgeen zij van den kansel hoorden, haar gal over de weerloozen uitstorten.

„Wanneer aan de kloosterpoort geluid wordt — zoo verzekert Katharina haren vader — dan siddert ons het hart, zóó schuw zijn wij voor menschen geworden." En Clara meldt: „Gisteren zijn de vrouwen hier geweest en waren zoo kwaadaardig en giftig, dat ik dacht: ware er zelfs geen andere pijn in de hel dan zulke booze vrouwen, wij zouden ons daarom reeds wachten voor de zonde". En de aanleiding? „Men predikt ons zulke dingen, dat het voor een maagdelijk hart duizendmaal meer gewenscht ware uit dit leven te scheiden dan dergelijke zaken te moeten aanhooren." De abdis zelve antwoorde op booze aantijgingen van vrouwen: „Het oordeel moeten wij aan God overlaten, maar willen geen bitterheid met bitterheid beantwoorden, omdat het tegen God en de naasteliefde zou strijden". En bij verdere aanvallen op haar kloosterlijken staat, wees zij gelaten slechts naar het voorbeeld der eerste Christenen, „van welken in de Handelingen geschreven staat, dat zij te zamen waren, alles deelden, dagelijks in den tempel vertoefden en God dienden; ook dat was een goed kloosterlijk leven".

Te midden dezer bedrukking verschenen, op den 7 Juli van hetzelfde jaar 1525, drie afgevaardigden van den Raad om den

Clarissen kennis te geven van hetgeen omtrent haar besloten was. Ruim drie maanden alzoo had men de zusters in bange onzekerheid over haar lot gelaten. De heeren kwamen reeds in het vroege morgenuur en konden nauwelijks hun ongeduld bedwingen, totdat het breviergebed was geëindigd. Aan de abdis, die met het gansche convent hen in de eetzaal ontving, verklaarden zij, dat de Raad — „uit vaderlijke bezorgdheid" voor de zusters en tevens „voor zich zelven beducht", omdat het thans duidelijk was, dat zij, naar het Evangelie, in een zondigen staat leefden, en de mindere man, getuige de muitende boeren, van geen kloosterlingen wilde weten — hun had gelast vijf artikelen aan de nonnen voor te leggen. Zouden de Clarissen deze maatregelen opvolgen, dan kon de Raad haar des te beter tegen het gemeen verdedigen; waren zij echter onwillig, zoo vermocht men noch het klooster, noch de religieuzen zelve te beschermen. De eisch was:

1°. De abdis moest elke Zuster volkomen vrij van ieder harer geloften verklaren.

2°. Geen Zuster mocht tegen haar wil in het klooster blijven, noch tegen het verlangen harer ouders, al was dit ook niet het verlangen der Zuster zelve. Tevens wenschte de Raad aan ieder, die het klooster verliet, eene behoorlijke lijfrente te verzekeren, zelfs indien de betreffende niets in het klooster had gebracht; wilde de uitgetredene huwen, dan zou men ze volgens haar nieuwen staat onderhouden. Dit alles moest uit het eigendom van het klooster bestreden worden.

3°. Geen kloosterkleed zou in het vervolg gedragen worden, maar de Zusters hadden zich te kleeden als leeken, want niet in de kleederdracht bestond het Rijk der Hemelen.

4°. De spreekvensters moesten zóó worden ingericht, dat de vrienden zich konden vergewissen de ware voor zich te hebben. Alwie met een der Zusters wenschte te spreken, zou men toelaten, zonder bijzijn van anderen, „zoo wilde de Raad het".

5°. Voor „bijzondere gunst" werd aan de Clarissen toegestaan zelf eene boedelbeschrijving op te maken.

Als een donderslag moet dit raadsbesluit Charitas in de ooren hebben geklonken; bij al het reeds gepleegde onrecht, na herhaald en klemmend betoog, werden de geesels nu met schorpioenen verwisseld; de haat en het geweld, waaraan men de weerlooze vrouwen eerst roekeloos had prijsgegeven, werd een dwangmiddel om meer offers nog van hare overtuiging te eischen. De zwaarbeproefde abdis verloor echter geen oogenblik haar tegenwoordigheid van geest; meer nog: zelfs geen enkel bitter woord, dat het dierbare klooster schaden kon, kwam van hare lippen. Op het punt der geloften verklaarde zij „onder veel spotten van de heeren" niet te kunnen ontbinden hetgeen jegens God was aangegaan. Wat hare persoon betrof, wilde zij de zusters volgaarne van elke verplichting ontslaan, doch onder beding, dat zij dan niet langer abdis behoefde te zijn; in zulk een wanbestuur toch kon zij zich nimmer schikken: „Want twee en twintig jaren lang had zij met hare lieve kinderen gehuisd en nimmer was de liefde of de vrede gestoord, omdat de zusters steeds gehoorzaam en in ootmoed haar onderdanig waren geweest". Nu moest zij zelfs klagen, dat „moeders aan het spreekvenster hare kinderen kwamen verbieden de abdis in iets te gehoorzamen!" Omtrent de kleeding verklaarde Charitas wel te beseffen, dat het Rijk der Hemelen zoo min afhankelijk was van een kloosterkleed als van een tabbaard met pels omboord. Overigens verschool zij zich achter de groote onkosten, want „mantels en overige kleederstukken hadden de zusters tot nog toe zelf gemaakt".

Hierop volgde het hardvochtige maar hoogst merkwaardige antwoord: „Tegen de kosten behoefden zij niet op te zien, ook al legden zij aanstonds er vierhonderd goudgulden voor uit; het klooster ging toch te niet, want ten eeuwigen dage zouden zij geen novice meer mogen aannemen. En daarom moesten zij maar rijkelijk voor eten, drinken en kleederen zorgen, want na haar dood zou er nog genoeg geld en goed overblijven".

Toen de raadsheeren daarenboven de zusters vermaanden om zich toch vooral niet in haar kloostergewaad aan leeken-oogen te vertoonen, daar zij hierdoor oorzaak zouden zijn van oproer [1]), ontvingen zij een antwoord, dat het schaamrood op hun voorhoofd moest hebben gejaagd:

„Waarde heeren — zoo sprak Charitas — gij zegt telkens, dat wij door onze geloften en kleederdracht aanleiding geven tot oproer; ik geloof veeleer, dat uwe predikanten, die wij moeten aanhooren, gaarne zulk een beroering zouden verwekken; hoonen zij ons immers voortdurend op den kansel en dichten ons zulke schanddaden en onreinheden toe, dat de menschen ons in het aangezicht zeggen: doen wij zulke zaken als van ons gepredikt worden, zoo ware het goed ons allen in het klooster te verbranden. En anderen verklaren: thans eerst komt aan het licht, welk kwaad er bij ons voorvalt, zoodat wij erger nog zijn dan die buiten den muur wonen. En daarom begeeren wij, dat gij aan den Raad zegt: wil hij oproer vermijden, zoo moge hij zijne predikanten bevelen niet langer zóó onbehoorlijk te prediken. Dikwijls toch zitten wij sidderend onder hun gehoor, ieder oogenblik verwachtende, dat men ons uit het klooster zal werpen; en geschiedt dit, dan zal men het daarbij niet laten".

Opmerkelijk, dat een der heeren nog den moed had om te verzekeren: zulke dingen werden niet slechts bij haar op den kansel verkondigd maar over de gansche wereld.

Ook over de spreekvensters werd lang onderhandeld. De uitslag was: wilden de zusters op dit punt niet toegeven, dan moesten zij vrijen toegang tot het klooster dulden, want de Raad werd door velen hierom lastig gevallen, en drie vensters waren noodig, opdat de eene bezoeker niet op den anderen zou behoeven te wachten. Bij het scheiden werden de heeren vriendelijker,

---

[1]) La Fontaine heeft zulk „uitdagen" voor alle eeuwen geteekend, als hij de wolf tot het lam laat zeggen:

„Qui te rend si hardi de troubler mon breuvage?
Dit cet animal plein de rage,
Tu seras châtié de ta témérité".

maar gaven niettemin te kennen, dat binnen vier weken alles naar het verlangen van den Raad moest zijn geregeld.

En nu volgde er onder de kloosterlingen een tooneel, dat heerlijk afstak bij zooveel onverdraagzaamheid als wij daareven hadden op te merken. Met roerenden eenvoud heeft Charitas het ons beschreven. Na het vertrek der raadsheeren belegde de abdis aanstonds kapittel en ondervroeg hare zusters afzonderlijk, of zij met de nieuwe verordening wilden instemmen. Het antwoord was zonder eene enkele uitzondering ontkennend.

„Uit eigen beweging — zoo meldt het *Dagboek* — verklaarden zij niet vrij te willen zijn, doch mij gaarne te gehoorzamen en alles te doen hetgeen mij lief was; alleen ik zou bij haar blijven en ze niet in angst en nood alleen laten. Daarop beloofde ik van mijn kant haar opnieuw trouw; bij leven en bij sterven zou ik in haar midden blijven, zoolang zij vasthielden aan het christelijk geloof en den kloosterlijken staat. Wilden zij echter Luthersch worden of ontrouw aan haar Hemelschen Bruidegom of ook het slot opheffen, dan wenschte ik geen dag langer in het klooster te vertoeven. Zoo troostten wij elkander onder veel en bitter geween, en wij verbonden ons opnieuw om in zusterlijke liefde elkander trouw te blijven tot in den dood. Ook voor den levenden God betuigden wij daarop plechtig niets te willen doen, hetgeen tegen Hem en onzen heiligen regel streed, maar werden wij in iets gedwongen, dan begeerden wij, dat de Heer onze onmacht zou gedachtig wezen."

Terwijl de Clarissen zich zoo onverzettelijk toonden in het vasthouden aan de beginselen, besloten zij als wijze en tactvolle vrouwen in nevenzaken voor de overmacht te wijken en verzochten dus Charitas de vrienden van het klooster te raadplegen omtrent het spreekvenster en de kleeding. Het *Dagboek* deelt ons op zijne trouwhartige wijze den uitslag van dit onderzoek mede.

De raadslieden zeiden: „Er was zelfs niet aan te denken in alles weerstand te bieden: iets moesten de zusters toegeven, wilden zij het klooster niet in een puinhoop veranderd zien, want noch op recht, noch op billijkheid werd acht geslagen; men vreesde geen Paus, geen Keizer, God zelfs niet, of alleen met woorden. Het

eenigste, dat gold, waren de woorden: dat willen wij aldus hebben; dat moet zóó geschieden; zóó en niet anders". Aanvankelijk was in den Raad besloten, dat een ieder, zoo dikwerf het hem lustte, naar zijn bekenden in het klooster mocht gaan. Ook zouden de zusters haar klooster mogen verlaten, als een der vrienden ziek was of nichtjelief ter maal werd genoodigd; de abdis mocht dit dan nimmer verbieden, doch moest voor begeleiding zorg dragen. In St. Katharina (het klooster der Dominicanessen te Neurenberg) had men dit reeds ingevoerd; maar er volgde een in- en uitloopen, vroeg en laat. Ook was de Luthersche predikant Thomas, na andere kleederen te hebben aangetrokken, met zijne gezellen daar binnen gekomen, had met de jonge zusters onbehoorlijk gescherst en sommigen aangemoedigd: zij zouden hem trouwbeloften geven. Na zijn vertrek had hij vele onware en schandelijke zaken, welke zelfs niet in de gedachten der arme zusters waren opgekomen, van haar verteld, en op hare klacht bij den Raad was toen de maatregel der spreekvensters voorgeslagen. Bij deze gelegenheid spraken raadsheeren, die onze zijde hielden: „Waarde heeren, hoe kunt gij er toch in toestemmen, dat u zelf zulk een groote schande wordt aangedaan; gij hebt uw eigen vleesch en bloed, velen uwer zonen en dochters, zusters en verwanten in het klooster. Zal het nu iederen deugniet worden vrij gelaten de kloosters in en uit te loopen, dan kunt gij zelf beslissen hetgeen daaruit moet volgen".

De meening der goede vrienden was alzoo, dat men ten opzichte der spreekvensters moest toegeven, maar een nieuwe kleederdracht nog niet inwilligen. En hiervoor haalden zij aan het voorbeeld van eene non uit Bilreuth, een vlek op Neurenbergsch grondgebied gelegen; toen de Raad voorschreef het gewaad te veranderen, had haar broeder Christoffel Kresz, de heer van dat plaatsje, in de volle vergadering verklaard: „Ik heb mijn zuster aangezegd: al zou zij ook drie kloostergewaden aantrekken, wil ik zien, wie het belet of ze haar zal afrukken". Zoolang deze non ongehinderd bleef, meenden de vrienden, konden ook de Clarissen met de uitvoering van het gebod dralen.

Naar den voorzichtigen raad der vrienden handelden de Clarissen; een boedelbeschrijving werd opgemaakt, en het begeerde spreekvenster aangebracht.

„Met Gods genade — zoo teekent Charitas hier aan — hadden wij minder overlast van leeken aan het spreekvenster dan wij vreesden. Hoewel sommige zusters sterk werden aangezocht voor de Luthersche leer of om het klooster te verlaten, is geen enkele daarop ingegaan, maar hebben zij de vriendinnen zóó ontvangen, dat deze niet spoedig wederkeerden, als zij eenmaal daar waren geweest. God zij geloofd!"

En thans zijn wij aan de treurigste blazdijden van het *Dagboek* gekomen, bladzijden van tranen doorweekt. De Raad had naar wij weten gevorderd, dat de zusters op verlangen harer ouders moesten ontslagen worden, ook al waren zij zelf niet willens het klooster te verlaten. Een drietal nonnen van het Clarissen-klooster werden nu door hare ouders opgeëischt: het waren Katharina Ebner, Margareta Tezel en Clara Nützel, allen dochters van aanzienlijke familieën, de laatste het kind van den ons welbekenden beschermheer. Voor zes jaren had Christoffel Scheurl [1]) vol geestdrift aan Luther gemeld, hoe hij met een uitgelezen schaar de professie en het feestmaal van twee harer had bijgewoond: „voorwaar een heerlijk schouwspel!"; thans werden zij door Luther's volgelingen in het stille oord dier gelukzaligheid belaagd Toen deze plannen in het klooster bekend werden. „O! toen — verhaalt de abdis — ontstond er angst en bitter medelijden om de arme kinderen; en het is niet te gelooven, welk eenen droevigen tijd zij van dat oogenblik af hebben doorgebracht". Te vergeefs trachte de abdis twee dagen later het dreigend gevaar nog te bezweren; de moeders der nonnen richtten zich nu tot den Raad, en deze verklaarde uitdrukkelijk, dat men haar moest tevreden stellen.

„Op vigilie van den H. Sakramentsdag — zoo verhaalt Charitas verder — lieten bovengenoemde vrouwen boodschappen: zij zouden onder etenstijd komen, om de kinderen af te halen, en anderen mede-

---

[1]) Von Soden und Knaake, *Christoph Scheurl's Briefbüch*, II, 89.

brengen, opdat ik zou zien dat zij macht genoeg bezaten. De arme kinderen wisten niet, wanneer het zou geschieden; waren nog vol moed en vertrouwen, dat men tegen haar wil zoo groot een geweld niet zou plegen. Doch toen ik ze riep en zeide: hare moeders zouden nog in hetzelfde uur haar komen halen, toen vielen zij alle drie ter aarde, weenend en weeklagend, met zulke droevige gebaren, dat het God in den Hemel moest vermurwen. Gaarne waren zij weggestoven en hadden zich verborgen, doch dat wilde ik niet toelaten, want wij vreesden, dat men dan met geweld het klooster zou binnendringen om ze overal te zoeken, en zóó ware de ellende nog grooter geworden. Ook het gansche convent weende en jammerde, want het waren steeds brave, oppassende meisjes, die zich goed bij ons gedroegen en met hart en ziel aan ons hingen. Onder vele tranen ontdeden wij haar van hare sluiers en brachten ze zoo in de kapel. Daar wachtten wij wel ruim een uur, alvorens de grimmige vrouwen op twee wagens kwamen aangereden. Onderwijl was het nieuws tot den minderen man doorgedrongen, zoodat de gansche straat en het kerkhof met een menigte volks was opgevuld, en de vrouwen met haar gezelschap nauwelijks den doodenakker konden bereiken. Deze schaamden zich, dat er zooveel menschen waren opgekomen en hadden gaarne gezien, dat wij de zusters door de tuinpoort hadden uitgelaten. Met dit verzoek zonden zij de beide heeren, die op mijn verzoek door den Raad als getuigen waren aangesteld, tot mij; doch ik zeide niet heimelijk met de zaak te willen omgaan; hadden zij recht, zoo behoefde men zich niet te schamen; door geen andere deur zouden de kinderen vertrekken dan door welke ik ze had ontvangen, en dit was de kapeldeur. En nu drongen de grimmige wolven tot mijne lieve schaapjes door; zij traden de kloosterkerk binnen, dreven het volk er uit en sloten de buitendeur, terwijl ik, helaas! de deur moest openen, welke van het klooster toegang verleende naar de kapel. Toen eischten zij: ik zou de kinderen gebieden naar buiten te gaan, maar op mijne weigering wilde geen harer den voet over den drempel zetten. Daarop verzochten de heeren toch spoedig een einde aan de zaak te maken, want er kwam steeds meer volk opzetten en zij vreesden voor oproer. Ik zeide tot dezen: welaan, komt gij dan binnen en overreedt haar; ik kan en wil ze niet dwingen in hetgeen zoo met haar zielsverlangen strijdt. De beide heeren traden nu toe, en ik

sprak: ziethier mijne arme weesjes, die ik naar uw verordening van gisteren moet uitleveren, ik beveel ze den Oppersten Herder aan, die haar met Zijn kostbaar bloed heeft vrijgekocht. Vervolgens zegende ik ze, en met heete tranen vielen de kinderen mij om den hals, smeekende haar toch niet aan haar lot over te laten. Doch ik kòn ze, helaas! niet helpen, ging met mijne zusters heen en liet de arme kinderen alleen in de kapel achter. Nu snelden ook de booze vrouwen met hare verwanten toe en geboden den kinderen met zachte woorden het klooster te verlaten; waren deze echter halstarrig, zoo zouden zij haar naar buiten sleepen. Hierop weerden zich de heldhaftige dienaressen van Christus met woord en daad, zooveel zij vermochten, onder weenen, bidden en smeeken, doch er was meer barmhartigheid in de hel. Naar de vrouwen, waren zij volgens Gods bevel gehoorzaamheid verschuldigd aan hare moeders; deze kwamen om haar ziel aan de hel te ontrukken; ze moesten er uit, want zij zaten onder den klauw van Satan. De kinderen daarentegen riepen luide, dat zij zich niet van haar heilig convent wilden scheiden; zij waren volstrekt niet in de hel, maar zoo zij uit het klooster liepen, zouden zij in het hellevuur komen; en wèl waren zij aan hare moeders gehoorzaamheid schuldig, maar niet in zaken strijdig met het geweten. Vooral Katharina Ebner sprak met veel moed en klem, verdedigde al hare woorden met de Schrift, ving de vrouwen in elk harer woorden en verweet haar, hoe grootelijks zij zich tegen het H. Evangelie bezondigden. Later verklaarden de heeren: nimmer bij hun leven zoo iets gehoord te hebben; bijkans een uur had zij zonder tusschenpoozen gesproken, maar geen enkel onbedachtzaam woord was haar ontsnapt, elk woog wel een pond! Toen nu geen der beide partijen wilde wijken — de kinderen verkozen niet te gaan, de leeken wenschten den roep te vermijden, dat er geweld was aangewend — dreigden de vrouwen, zoo zij het thans moesten opgeven, niet te zullen berusten; vroeger of later, hare dochters mòesten er uit; en zoo noodig, zouden zij lieden zenden, die haar wel mans waren, ook al moesten dezen haar handen en voeten binden en ze als honden uit het klooster dragen. Doch het hielp alles niets, de kinderen wilden niet toegeven. — Nogmaals kwamen nu de heeren bij mij en klaagdden: hoe angstig zij waren; zij wisten niet, op welke wijze hunne taak te volbrengen; geen partij wilde voor de andere wijken; vooral Katharina Ebner gedroeg zich

heftig en weerspannig; zij hadden met haar gestreden, totdat er geen drooge draad meer aan hun lichaam was; hadden zij dezen twist voorzien, met geen dertig gulden waren zij te ontbieden geweest, en hun leven lang zou niemand met Gods hulp hen weer in zulk eene onteerende zaak gebruiken; doch als zij het opgaven, zou er een groot ongeluk komen over mij en het gansche convent; wij zouden overvallen worden — en ten laatste, het moest tóch geschieden. Zij smeekten derhalve, dat ik de kinderen zou overreden om te gaan en haar van de geloften zou vrij verklaren, want mogelijk waren zij door deze verstrikt en durfden niet te vertrekken".

Hoewel ongaarne, de abdis begaf zich nogmaals naar de kapel. „Daar stonden mijne arme weesjes onder de grimmige wolven en verweerden zich met alle kracht. Ik groette de vrouwen en zeide naar het bevel van den Raad haar de kinderen in handen te hebben gesteld; zelve konden zij zien, hoe gaarne deze het klooster verlieten. Als de vrouwen verlangden, dat ik hare dochters van alle gehoorzaamheid zou ontslaan, gaf ik ten antwoord: lieve kinderen, gij weet, dat het niet in mijn macht staat u te ontslaan van hetgeen gij aan God hebt beloofd; daarmede wil ik mij niet bezwaren, maar het den Almachtigen God overlaten, die te gelegener tijde zal oordeelen; doch volgaarne wil ik u ontslaan van hetgeen gij aan mij verschuldigd zijt geweest, gelijk ik u reeds zeide, toen wij alleen waren. Deze woorden behaagden aan de leeken: ik had het mijne gedaan, zoo spraken zij, meer verlangden zij niet; hetgeen Gode beloofd was gold in geen geval; met geloften was het voorbij, en de kinderen mochten niets beloven behalve in het doopsel. Hierop riepen de drie kinderen als uit éénen mond: „Wij willen niet van onze geloften ontslagen worden, maar met Gods hulp ze houden; zelfs al waren wij de Eerwaarde Moeder een doorn in het oog, wij zouden het klooster niet verlaten, want wij zijn haar geen gehoorzaamheid schuldig in strijd met onze geloften". En Margareta Tezel jammerde: „Ach, lieve Moeder, stoot ons toch niet van u af!" Waarop ik: lieve kinderen gij ziet wel, dat ik u niet helpen kàn; de overmacht is te groot! En zou er nog meer ongeluk over het klooster komen, ik weet, gij waart de eersten om het te betreuren. Ik hoop, wij zullen niet voor immer gescheiden zijn, maar eenmaal met onzen trouwen Herder verecnigd blijven. Hem beveel ik ik u aan, die ons door Zijn dierbaar bloed verlost heeft. Katharina Ebner ver-

klaarde echter: „Hier sta ik en wil niet wijken; geen mensch ter wereld brengt mij met mijn wil uit het klooster; sleurt men mij echter van hier, dan betuig ik, dat het in alle eeuwigheid mijn wil niet zal zijn en beklaag mij voor God en voor de menschen". Zoodra zij deze woorden gesproken had, greep Heldt [een zwager van Caspar Nützel] haar bij de armen, en begon te duwen en te trekken — toen liep ik met mijne zusters weg; ik kon de ellende niet langer aanschouwen!

„Eenige zusters bleven echter voor de kapeldeur staan en hoorden het hevig krakeelen, rukken en sleuren onder groot geween en weeklagen der kinderen. Want vier menschen sleepten elk kind naar buiten; twee trokken er en twee duwden, zoodat Katharina Ebner en Margareta Tezel op den drempel over elkander vielen en der arme Tezel bijkans een voet werd vertreden. De booze vrouwen stonden onderwijl toe te zien en dreigden met stokslagen, zoo zij niet voortgingen. Ebner's vrouw zeide, hare dochter van de treden des predikstoels te willen werpen, en haar op den grond te zullen werpen, dat het zou bonzen. Het is echter niet om te gelooven, welke droeve jammerklachten er oprezen, alvorens men haar het ordegewaad afrukte en wereldsche kleederen had aangelegd. Dit huilen en worstelen vernamen de zusters in het koor en ook de menschen, die buiten stonden, en zich in zulk getal voor de kerk hadden verzameld, als werd er een ongelukkige naar het schavot geleid. Toen men daarna de kinderen op de wagens, die voor de kerk stonden, wilde plaatsen, ontstond er nogmaals een groot gejammer: luidkeels beklaagden zij zich voor de omstanders onrecht te lijden, want men dreef haar met geweld het klooster uit. En Clara Nützel sprak luide: „O! Lieve Moeder des Heeren, gij weet, dat het mijn wil niet is". Terwijl men ze wegvoerde, liepen honderden knapen en andere lieden de wagens achterna, terwijl onze kinderen steeds voortgingen met weenen en klagen, waarop Ebner's vrouw haar Katharina zoo ruw voor den mond heeft geslagen, dat zij over den ganschen weg hevig bloedde. Als de wagens voor het huis der ouders stil hielden, herhaalde zich het luide schreien en kermen, en zelfs landsknechten, die waren medegeloopen, verzekerden: zij hadden met het zwaard er op ingeslagen en de arme kinderen bijgestaan, waren zij niet beducht geweest voor een oproer. Toen Margareta voor de deur van haars vaders huis op de fruitmarkt was

afgestegen, had zij hare handen boven het hoofd gevouwen en onder veel tranen geklaagd, welk een geweld en onrecht haar was aangedaan, en bijkans al de koopvrouwen hadden met haar medegeschreid [1]).

„Hoe het verder met de kinderen gegaan is — zoo besluit Charitas — zij wij niet te weten gekomen, behalve dat men vier dagen later zeide: Clara Nützel had nog geen bete genuttigd en de anderen weenden zonder ophouden. Allen hebben haar plicht gedaan, dat getuig ik hier voor God en voor de menschen; geen boos woord tegen het convent is haar van de lippen gekomen, maar als men haar ondervroeg, hebben zij het beste van ons gezegd en een vurig verlangen naar het klooster getoond. God brenge ons hier weêr te zamen, want met diepe droefheid hebben wij elkander verlaten. Waarlijk! het was een treurige vooravond van den H. Sakramentsdag; het convent ging eerst na den middag aan tafel."

Eenige weken later verschenen twee raadsleden aan het spreekvenster. Zij waren gezonden door de vaders der ontvoerde nonnen met opdracht Charitas dank te zeggen voor de zorgvuldige en liefderijke opvoeding aan de kinderen besteed. Tevens moesten

---

[1]) Met welk eene historische trouw de geschiedenis der onderliggende partij in vroeger dagen is geboekt, blijkt o. a. uit het verslag van Müllner, den officiëelen geschiedschrijver der stad Neurenberg. Hij durft verhalen: „Ook zijn sommige nonnen in de stad het kloosterleven moede geworden, want de dochters van Hiëronymus Ebner, Caspar Nützel en Frederik Tezel hebben haar ordekleed afgelegd en zich uit het klooster van St. Clara naar het ouderlijk huis terug begeven". Wanneer Von Höfler met zulk een mishandeling der waarheid nog een goedmoedig loopje neemt, wordt hem door David Friedrich Strausz in de biografie van Hutten toegeduwd: „Gelooft Von Höfler dan soms, dat het bij de eerste invoering van het Christendom aan geweldenarijen van gelijken aard heeft ontbroken?" Dat nog een hedendaagsche geschiedvorscher — v. Soden — van het „vertrek" der nonnen uit hun klooster spreekt: „als gold het eene vreedzame idylle", zegt Johann Janssen, moet wel het meest de bevreemding wekken. Zie daarvoor *Geschichte des Deutschen Volkes*, Dreizehnte Auflage, II, 366, N. 2.

zij onderhandelen over een som gelds als vergoeding voor hetgeen aan hunne dochters was ten koste gelegd. De abdis ging op dit laatste niet in, maar verklaarde „volgaarne de rekening als vereffend te beschouwen, zoo men haar slechts de geroofde kinderen wilde teruggeven". Hoewel zij nimmer wederkeerden, lieten de vermogende vaders, Nützel misschien uitgezonderd, het er bij berusten en schonken geen penning aan de kloosterlingen, die onder nieuwe belastingen zwaar gedrukt gingen. Het *Dagboek* zwijgt verder over het lot der verdreven kloostervrouwen; slechts een enkelen groet treffen wij in latere brieven van Charitas aan, maar bittere tranen zullen er nog gevloeid hebben om een gelukkigen levensstaat, die voor immer verwoest lag. In weemoedige verzen heeft de groote Florentijn zulk een zielesmart vertolkt, waar hij zijne schoonzuster Piccarda, die ook als Claris uit haar klooster was gesleurd, in het Paradijs aldus laat spreken:

„'k Vlood jong de wereld om Haar [St. Clara] na te streven,
Nam haar gewaad aan met oprecht beloven
Den weg te wand'len, door haar voorgeschreven.
Toen kwamen me uit het stille klooster rooven
Zij, die het kwade meer dan 't goede plegen.
Hoe sinds mijn leven was, weet God hier boven" [1]).

In de geschiedenis der bewoonsters van St. Clara kwam een keerpunt; de vervolging had met dit laatste ergerlijke tooneel haar toppunt bereikt, en hoe zwaar het juk ook bleef drukken, er brak een tijdperk van verademing aan.

Dr. A. H. L. Hensen.

(Slot in een volgende aflevering.)

[1]) *Paradiso*, III, 103—108. Vertaling van Mr. Joan Bohl.

BOEKBEOORDEELING.

Het verraad van George van Lalaing graaf van Rennenburg enz. door J. A. G. C. Trosée. — 's-Hertogenbosch, firma Robijns en Cie, 1894.

Het veelbewogen tijdvak der ontwikkeling van het gemeenebest der Vereenigde Nederlanden is in de laatste jaren het voorwerp geweest van een ernstig onderzoek, waarin de vrienden der waarheid zich niet anders dan kunnen verheugen.

Omtrent den *Abfall der Niederlande*, zooals Schiller zijn vrij romantische voorstelling van de geschiedenis betitelde, had zich in verloop van tijd een legende gevormd, die voor sommige dwepende geesten iets heel aantrekkelijks had, maar waaraan toch het eerste vereischte van dichterlijk schoon ontbrak, namelijk de waarheid: *Rien n'est beau que le vrai.*

Legenden zijn mooi en goed, wanneer ze zich als liefelijke, bescheiden slingerplanten hechten aan het vaste gebouw der historie; maar wanneer zij in dolle verwildering alles overwoekeren tot onkenbaar wordens toe, als vernielend muurkruid de voegen van bogen en gewelven loswringen, ja als giftige zwammen de fondamenten ondermijnen, dan dienen zij als verderfelijk onkruid onbarmhartig te worden uitgeroeid.

En dat nu is het geval met de onware, fantastisch opgesmukte voorstellingen, die in omloop waren omtrent de wording van den onafhankelijken Staat der Nederlanden. Ze hadden ten onzent bovendien nog een heel noodlottige strekking, namelijk een onverzoenlijke veete te onderhouden tusschen zonen van hetzelfde vaderland.

Op de schoolbanken toch leerde een groot deel van het Nederlandsche volk zich verheffen op zijn afkomst van de roemrijke Geuzen, die het vaderland hadden vrijgevochten van de Spaansche en Roomsche dwingelandij; het hoorde de helden prijzen, die in die

worsteling om de „vrijheid van conscientie" aan de spits hadden gestaan, en leerde met minachting en wantrouwen neerzien op de nazaten dergenen, die zich niet aan de zijde der Geuzen hadden willen scharen en zelfs nu nog verdacht werden, het vaderland aan vreemde heerschappij te willen overleveren.

Wat die begrippen, door het ontvankelijk gemoed der jeugd ingezogen, op later leeftijd moesten uitwerken, dat leert ons nog op het oogenblik de dagelijksche ondervinding, en het is dus onnoodig er verder over uit te weiden.

Gelukkig begint het ernstig wetenschappelijk onderzoek, waarvan ik in den aanhef sprak, zachtjes aan opruiming te houden onder de wanvoorstellingen, waardoor onze vaderlandsche geschiedenis is vervalscht en die oorzaak zijn van zoo treurige vooroordeelen.

De mannen, die zich aan dat onderzoek wijden, verrichten een vaderlandsch werk, waarvoor ieder warm vaderlander hun dankbaar mag zijn. Eere aan onzen volijverigen Nuyens, die in zijn *Geschiedenis der Nederlandsche Beroerten* een ware schoonmaak hield onder al het oude, vervuilde rag, waarmee heele generaties van historiographische spinnen dat tijdvak hadden overweven! Eere ook — om een der jongeren te noemen — aan den wakkeren X., die in zijn veelbesproken *Polemiek* met professor Blok de „nationale helden" Lodewijk van Nassau en Willem den Zwijger zoo geducht onder handen nam!

Maar krachtiger nog dan die pogingen, van katholieke zijde tot reconstructie onzer geschiedenis aangewend, werken tot wegneming der oude vooroordeelen mee de onderzoekingen, ingesteld door geschiedvorschers, die bij de onthulling der waarheid minder rechtstreeks geïnteresseerd schijnen. Katholieke historici staan altijd nog te veel onder de verdenking, *pro domo* te pleiten, dan dat zij bij hun andersdenkende landgenooten maar aanstonds gehoor en vertrouwen zouden vinden.

Daarom verdient het stellig onze aandacht, als een jong geleerde, die buiten onzen kring staat en geheel met de dusver gangbare voorstellingen is groot gebracht, zich uit eigen beweging geroepen voelt, hetgeen hij van de mannen der officieele wetenschap geleerd heeft, aan de bronnen te toetsen en met strikte onpartijdigheid het resultaat van zijn onderzoekingen meedeelt.

Zulk een geschiedvorscher meen ik te mogen begroeten in den

heer J. A. G. C. Trosée, die zich tot taak heeft gesteld, uit de archieven alles op te delven, wat daar te vinden is over het tijdvak, waarin „de Unie van Utrecht voorbereid, gesloten en aanvankelijk ten uitvoer gelegd werd".

Wat over dat belangrijke feit in onze geschiedboeken te lezen staat, heeft hem blijkbaar niet voldaan; hij heeft gemerkt, dat al die geschiedschrijvers grootendeels elkander naschrijven en dat hun meedeelingen dikwijls afkomstig zijn uit enkele, soms eenzijdige bronnen. Welnu, hij zelf is tot die bronnen willen gaan om de schrijvers, die daaruit geput hebben, te controleeren, en hij heeft zich niet tot die bekende bronnen bepaald, maar er zich zelf andere ontsloten in archieven, die tot dusver nog niet waren onderzocht.

Het resultaat van die veeljarige onderzoekingen zal eerlang het licht zien door de goede zorgen van het Utrechtsch Historisch Genootschap, dat zich met de uitgave der bewuste documenten en bescheiden heeft belast.

Voorloopig geeft de heer Trosée ons alvast inzage van een gedeelte zijner bevindingen. Hij heeft namelijk in een afzonderlijk boekdeel al de stukken verzameld en toegelicht, die betrekking hebben op het veelbesproken „verraad" van den graaf van Rennenburg, die in 1580 Groningen weer aan de Spaansche zijde terugbracht.

„Ik heb gemeend", zegt hij in zijn voorrede, „die stukken afzonderlijk te moeten uitgeven, èn omdat zij te omvangrijk zijn om als bijlagen gevoegd te worden bij het werk, waarin ik het resultaat van mijn onderzoekingen over het geheele tijdvak hoop neer te leggen, èn omdat hun inhoud van dien aard is, dat zij afzonderlijk dienen behandeld te worden, vóór dat ik mij gerechtigd acht de voorstelling, die ik er door gekregen heb van Rennenburg's verraad, in de plaats te stellen voor de algemeen gangbare.

„Want de inhoud van deze stukken is, op misschien eene enkele uitzondering na, nieuw en onbekend, en wijzigt en vult aan hetgeen tot nu toe altijd is gezegd. Dat is te merkwaardiger, omdat niet al de stukken, welke ik hier uitgeef, aan de schrijvers, die het onderwerp behandelden, onbekend waren, althans behoefden te zijn. Niemand minder dan Motley heeft reeds gewezen op de twee registers, in het Brusselsche Rijksarchief bewaard, getiteld: „Réconciliation de Groningue et du comte de Rennebourg". Die registers bevatten, zooals uit mijne bijlagen blijkt, zeer merkwaardige stukken over het

onderwerp. Doch Motley heeft — niemand zal na inzage van mijne bijlagen het tegendeel volhouden — die registers niet doorgewerkt: hij heeft ze slechts geciteerd! Had hij ze bestudeerd, hij had onmogelijk het ouderwetsche verhaal kunnen schrijven, dat hij heeft te boek gesteld: ik geloof, dat Motley zijn beroemd werk klaar had, toen hij in de archieven ging zoeken en daar stof vond voor zijne aanteekeningen, en aanleiding tot gedeeltelijke wijziging en aanvulling" . . . .!

Deze korte aanhaling, die ik mij uit de voorrede veroorloof, kan den lezer al aanstonds een denkbeeld geven zoowel van het boek als van den schrijver. Wij hebben hier te doen met iemand, die zich niet neerlegt bij de algemeen gangbare voorstelling, ook niet waar die door een gevierde autoriteit als Motley wordt gehuldigd, en die niet aarzelt er een andere voor in de plaats te stellen, waar hij zich door eigen onderzoek daartoe gerechtigd acht.

Is zijn onderzoek volledig geweest? Hij durft zeggen, dat hij tijd noch moeite gespaard heeft om het zoover mogelijk uit te strekken, zoodat hij niet weet, waarheen hij zich nog zou moeten wenden om meer licht over het onderwerp te vinden. Wij vinden in zijn bijlagen stukken uit het Rijksarchief te Utrecht, uit het Rijksarchief en het Koninklijk Huisarchief te 's-Gravenhage, uit het Gemeente-archief te Kampen, uit het Algemeen Belgisch Staatsarchief te Brussel, ja zelfs uit het Staatsarchief te Simancas in Spanje.

Al die stukken, een groote zestig in getal, worden in hun geheel of althans in hoofdzaak meegedeeld, de Spaansche en Italiaansche met de Hollandsche vertaling. De feiten, uit die documenten blijkende, doen den schrijver de punten aan de hand, om den weg, door graaf Rennenburg van het jaar 1579 tot zijn openlijken terugkeer onder 's konings gehoorzaamheid gevolgd, zoo nauwkeurig mogelijk in kaart te brengen. Die weg, welke tot dusver een niet te ontwarren net van slingeringen scheen, wordt een baan, die, ondanks alle kronkelingen, nu toch te volgen is. Het blijkt, dat Rennenburg reeds lang te voren met de gedachte omging, de staatsche zijde te verlaten. Wij vernemen hier de pogingen, van 's konings wege in het werk gesteld om hem weer voor den wettigen landsvorst te winnen; wij kunnen den invloed nagaan, door des graven familie, zijn moeder en zuster vooral, in dien geest op hem geoefend, en wij zien de weifelingen van den besluiteloozen man, die, geslingerd tusschen zijn begeerte om zich

met den koning te verzoenen en zijn vrees voor de gevaren, waaraan hij zich daardoor zou blootstellen, steeds bleef aarzelen, tot ten slotte een onvoorzien geval hem dreef tot den beslissenden stap.

Dit alles is heel interessant om te volgen voor den beoefenaar der geschiedenis, die telkens dieper wil doordringen in de kennis van personen en feiten. De meegedeelde bescheiden toch zijn tot dusver niet uitgegeven en hetgeen zij behelzen is voor den lezer dus geheel nieuw.

Maar het belangrijkste van het heele werk is het nieuwe licht, daardoor ontstoken over den eigenlijken *coup d'état* van 3 Maart 1580, het zoogenaamde verraad. Het blijkt, dat de weifelachtige Rennenburg daartoe plotseling genoopt werd door een werkelijk verraderlijk opzet van den kant der Protestanten, die hem sinds lang met wantrouwen gadesloegen. Zij hadden het er op gezet, de Katholieken in hun macht te krijgen: reeds een paar dagen te voren hadden zij enkele Katholieken, waaronder de gewezen officiaal van den bisschop van Munster, Johannes Krythe, en den advocaat Cornelis Kempis gevangen genomen, en in den voormiddag van den 3en Maart zouden twee vanen ruiters en drie vendels voetknechten voor de Heerenpoort komen, die door de Protestanten in de stad zouden worden gelaten. Dit was aldus bedisseld tusschen Bartold Entens en den burgemeester Reindt Alberda, die dagelijks geheime briefwisseling voerden. Die toeleg lekte evenwel uit, omdat een brief van Entens in handen viel van den raadsheer Johan van Ballen. Deze stelde het schrijven graaf Rennenburg ter hand en van dat oogenblik was diens besluit genomen.

Hij begaf zich des avonds naar de markt in den ring, dien de burgers gewoon waren te vormen, vóor zij de wacht betrokken, en hield een korte toespraak, waarin hij zijn hoorders, meerendeels Katholieken, den aanslag meedeelde, door de Protestanten beraamd. Hij zeide o. a. tot dusver steeds gemeend te hebben, dat het den Protestanten om hun religie, om de reformatie te doen was, maar nu te zien, dat zij het onder den schijn van geloof op tijdelijk gewin aanlegden. Wanneer echter de burgers den graaf wilden steunen en handhaven, dan zou hij hen tegen dien toeleg beschermen. Allen, die in den kring stonden, staken daarop de hand op en riepen „ja!"

Daarna werd de wacht betrokken. De graaf begaf zich van zijn

kant evenmin ter ruste, maar bracht den nacht in beraadslagingen met zijn voornaamste raadslieden door. Eindelijk werd er aldus afgesproken : als 's morgens de klok voor de tweede maal vijf, in plaats van zes, zou slaan en de trompetten gestoken werden, moest ieder met zijn geweer op de markt verschijnen.

Toen nu 's morgens de klok het afgesproken sein gaf, reed de graaf met zijn hofgezin, eenige ruiters sterk, voorafgegaan door vier trompetters te paard, uit 's bisschops hof naar de markt. De burgers daagden onmiddellijk op en volgden den stadhouder met de zijnen, die allen het bloote zwaard in de vuist voerden, straat in straat uit. Waar een deur of venster openstond, schoot men naar binnen om schrik te verspreiden. De bewoners der voorstad, door de trompet opgeroepen, stroomden van hun kant toe.

Alsnu werden de voornaamste Protestanten gevangen genomen. Een hunner, Jacob Hilbrandes, die met eenige saamgezworenen tegenstand bood, kreeg een kogel door het hoofd. Hij was de eenige, die bij deze overrompeling het leven verloor, wat door Rennenburg innig werd betreurd. Overigens werden slechts enkelen verwond. In het geheel waren tweehonderd personen gevangen genomen en op verschillende plaatsen achter slot gezet. De predikanten en zekere Joost van Cleef, die wel veertig schoten uit zijn huis gelost, maar zich daarop in een kist verborgen had, waarin hij toch ontdekt was, werden in den kelder onder het oude raadhuis gebracht, waar gewoonlijk de zwaarste misdadigers bewaard werden.

Dit verhaal wijkt in zooverre af van de tot dusver gangbare lezing, dat bij deze laatste in het geheel niet gerept wordt van het protestantsche complot, dat de rechtstreeksche aanleiding was tot Rennenburg's omkeering. Die voorstelling is te danken aan Bor, die ze op zijn beurt had van den ooggetuige, hopman Ulge, en ze aanvulde uit Fresinga's *Memoriën*. Alle latere geschiedschrijvers hebben Bor eenvoudig gevolgd.

Nu is Ulge als ooggetuige wel vertrouwbaar, maar als staatsgezinde kan het hem niet kwalijk genomen worden, dat hij van het verijdelde protestantsche complot maar zweeg.

Naast die voorstelling van staatsche zijde heeft de heer Trosée een lezing van katholieke zijde gevonden, die tot dusver geheel onbekend, of liever over het hoofd gezien was. Motley nam er, gelijk men boven gezien heeft, geen notitie van. Het is de *Réconciliation*

de Groningue, berustende te Brussel, een rapport aan den hertog van Parma, blijkens de onderzoekingen van den heer Trosée afkomstig van Dr. J. de Mepsche uit Witmund in Oost-Friesland.

Het is de verdienste van den heer Trosée, voor het eerst dit achterbaks geschoven document te hebben gereleveerd en het algemeen gangbare verhaal daarmee te hebben aangevuld en verklaard. Het veel besproken feit van den 3en Maart 1580 wordt nu veel duidelijker. Ieder begrijpt, waarom de graaf van Rennenburg, na zoolang geweifeld te hebben, toen opeens alle aarzeling overwon en beslist onder de gehoorzaamheid des konings terugkeerde; hij moest zich haasten, wilde hij niet verrast worden door de Protestanten, die op den loer lagen om zich van Groningen meester te maken en de Katholieken onder het juk te brengen. Het complot van Bartold Entens en burgemeester Alberda gaf den doorslag.

De appreciatie, die de heer Trosée geeft van des graven karakter en bedoelingen, kan voor zijn rekening blijven. Wel meent hij te kunnen verzekeren, dat Rennenburg niet door ijver voor het katholiek geloof of legitimistische overtuiging, doch uitsluitend door eigenbelang en eerzucht gedreven werd. Maar is het reeds zoo moeilijk, uit de oude documenten het uiterlijk verloop der dingen vast te stellen, nog veel moeilijker is het, de geheime roerselen in een menschenhart na te sporen.

Overigens is de heer Trosée in de meedeeling en beschouwing der feiten geheel objectief. Van elke onderstelling, die hij oppert, wikt hij eerlijk het voor en tegen, zonder er zich om te bekommeren of zij de staatsche, dan wel de spaansche zijde ten goede komt. Uit overmaat van nauwgezetheid vervalt hij soms in het spitsvondige, en daar hij geen enkele bijzonderheid overslaat, wordt zijn verhaal hier en daar gerekt en verward: door de vele boomen verliest men het bosch uit het oog.

Toch laat het boek zich aangenamer lezen dan gewoonlijk met werken van dien aard het geval is. Het heeft een prettigen, lossen toon, volstrekt niet het pedante van een geleerd werk. Hier en daar stuit men zelfs op een wel wat gemeenzame uitdrukking, die uit den toon slaat, gelijk een enkele maal op een onzuiverheid in stijl of taal, zooals b. v. op blz. XLVIII, waar gesproken wordt van een *feit*, dat op den *kandelaar* verdiende geplaatst te worden.

Maar naar sierlijkheid van uitdrukking wordt in een werk als

dit natuurlijk minder gezocht. Het is hier om wetenschappelijke nauwkeurigheid te doen, en voor zoover ik daarover mag oordeelen, valt hier in dit opzicht niet anders dan te prijzen.

Deze eerste proeve van Trosée's archiefonderzoek belooft ontegenzeglijk veel voor het vervolg, dat uit den aard der zaak aanmerkelijk belangrijker zal zijn dan de betrekkelijk onbeteekenende episode van Rennenburg's overgang.

Toch zal het voor degenen, die met belangstelling zijn hoofdwerk over de Unie te gemoet zien, wenschelijk zijn, bij wijze van voorbereiding, alvast inzage te nemen van dit vooruitgezonden boek, dat hen het tijdvak inleidt en hen tevens met de methode van den schrijver doet kennis maken.

Ik geloof, dat wij van de hier gebleken waarheidsliefde, onpartijdigheid en nauwkeurigheid van den heer Trosée veel mogen verwachten voor de reconstructie onzer geschiedenis en de wegneming der treurige vooroordeelen, door de geijkte wanvoorstellingen levendig gehouden.

J. R. VAN DER LANS.

OOK „PLUKSEL".

De *Nederlandsche Spectator* staat hoog, dat weet ieder.

Hij is niet altijd lief voor de „geloovers". Dat X er indertijd van langs kreeg, spreekt vanzelf: tegen zulk soort menschen kan men alleen met de hondenzweep iets beginnen! Niet lang geleden eindigde de bespreking van een nieuwen roman in dezer voege: „Weg met Karel den Groote, leve Juliaan de Afvallige"! Kort daarop kreeg de Heer Ed. Brom den welgemeenden raad, toch zijn geloof op zij te zetten, als hij werkelijk dichter wilde zijn.

Waarschijnlijk houdt de „Spectator" zich overtuigd, dat de geloovers nog alle reden hebben om zich te verheugen, wanneer zij nu en dan eens getrapt worden: 't is immers een bewijs, dat zijne hoogheid hen opmerkt!

En inderdaad, dat is, de geheele buitengewone voortreffelijkheid van den „Spectator" in aanmerking genomen, niet weinig.

Mag ik van die ongeëvenaarde voortreffelijkheid een paar staaltjes aanbieden? Ze zijn ontleend aan het No. van 21 April 1894.

„Zou de gelijkmatige beweging die wij, bij het loopen, maken „met onze armen — het naar voren brengen van den linkerarm „gelijktijdig met het rechterbeen, en van den rechterarm gelijktijdig „met het linkerbeen — wellicht wijzen op de waarschijnlijkheid „dat wij vroeger op handen en voeten gingen?"

Wel natuurlijk! Nog een paar zulke ontdekkingen en de waarschijnlijkheid is zekerheid geworden. Leve de wetenschap!

„De aarde aanschouwt in de maan haar treurige toekomst, de „maan in de aarde haar schoon, lang vervlogen verleden. Vandaar „die innige melancholie der heldere nachten"...

Laat maar komen, die beter verklaring geven!

„Om een officiersplaats te bekleeden bij het staande leger der „Nederlandsche letteren moet men gefortuneerd zijn. Dit laatste met „mij niet het geval zijnde, en de inferieure rangen aldaar versmadend, „ben ik franc-tireur geworden. Vervolgens heb ik een poos geschut-„terd"...

Dat laatste is duidelijk merkbaar! Maar iemand, die het wapen der taal zoo akelig slecht hanteert, moest toch de inferieure rangen van ons letterkundig leger zoo niet versmaden"!

Eindelijk, last not least, de plaat.

Een dame, op wier japon men lezen kan, dat ze de *Nieuwe Rotterdamsche Courant* voorstelt, werpt een blik in den spiegel en ziet daar, als haar evenbeeld, een persoon met toog en steek en met een gezicht dat u toeroept: past op voor dien zoetsappigen gluiper!

„Ben ik dát nu geworden?" roept met pijnlijke verrassing de „Nieuwe Rotterdamsche".

De lezer herinnere zich, dat op 21 April de verkiezingsstrijd in vollen gang was. Zonder deze herinnering zouden wellicht sommigen niet slechts naar de geestigheid, maar zelfs naar de bedoeling te vergeefs zoeken!

„Quandoque bonus dormitat Homerus!" zal men zeggen.

Met uw welnemen: „Quandoque"!

N.

De Katholiek.

GODSDIENSTIG, GESCHIED- EN LETTERKUNDIG
MAANDSCHRIFT.

INHOUD VAN HET HONDERD-EN-ZESDE DEEL.

HOOFDARTIKELEN.

Bladz.

De mensch. Eene psycho-physiologische studie. (Vervolg van Dl. CV, blz. 268 vv.)

VIII Misdaad en misdadiger . . 1
VIII Misdaad en misdadiger. (Slot.) 311
J. M. L. KEULLER.

Amstelodamensia. (Vervolg van Dl. CV, blz. 282 vv.)

Het lot der kloosterlingen (1578). II. 18
B. H. KLÖNNE.

De bestrijders der Katholieke Kerk in de Vereenigde Staten van N.-Amerika.

B. J. BEKKERS 38

Paul Verlaine.

M. A. P. C. Poelhekke 73

De regeeringsjaren der koningen van Juda en Israël. (Vervolg van Dl. CV, blz. 374 vv.)

IV Achaz en Ezechias. 93
V Van Manasses tot de verwoesting van Jerusalem. (Slot.) . . 329
D. A. W. H. SLOET.

Henry George en zijn *Open Brief* aan den Paus. (Vervolg en slot van Dl. CV, blz. 395 vv.)

IV Wijst de natuur werkelijk aan, dat de grondrente bestemd is om te voorzien in de behoeften van den staat? 104
G. VAN NOORT.

Charitas Pirkheimer. (Vervolg en slot van Dl. CV, blz. 425 vv.)

DR. A. H. L. HENSEN 175

Bladz.

Twee brieven van Dr. Kuyper, over de engelenvereering in de Katholieke Kerk.
TH. BENSDORP, Congr. SS. Red. . 211

Jan van Arkel, bisschop van Utrecht. III. (Vervolg van Dl. CV, blz. 310 vv.)
J. TH. BEIJSENS 234

Een natuuronderzoeker. III. (Vervolg van Dl CV, blz. 69 vv)
W. G. F. SNICKERS 344

De tegenwoordige toestand der Oostersche kerken.
A. F. SUIDGEEST 362

De relieken van Thomas a Kempis.
B. P. VELTHUIJSEN, Pr. 385

VERSCHEIDENHEDEN.

Het „Alt Katholisch Triersch Christliedlein".
H. ROES, R. K. Pr. 276

Eene merkwaardige ontdekking in de katakomben te Rome.
E. H. RIJKENBERG, Pr. 300

Het congres van Oud-Katholieken te Rotterdam.
J. J. DE GRAAF. 410

„Christelijke" geloofs- en zedeleer bij de Modernen.
N. 425

Het jongste Decreet der Ritencongregatie aangaande de officieele zangboeken.
W. J. 426

BOEKBEOORDEELING.

Amstelodamensia door B. H. Klönne.
J. H. A. THUS 49

Geschiedenis van het Nederlandsche volk door P. J. Blok.
J. TH. BEIJSENS 54

Eene garve. Dichtstukjes van H. Ermann.
J. R. VAN DER LANS. 132

Bladz.

Electriciteit en magnetisme door Dr. M. F. Daniëls.
P. Fr. Hyac. Derksen, Ord. Praed. 308

De H. Thomas van Aquino als wijsgeer. Openingsrede van p. V. J. de Groot, Ord. Praed. S. Theol. Mag.
A. M. C. van Cooth 377

Eene bladzijde uit het leven van den H. Alphonsus door Kardinaal Capecelatro.
J. L. v. G. 432

Leven van den Zal. Fred. van Hallum door Fr. G van den Elsen.
J. R. van der Lans. 447

De veroordeeling van O. H. Jesus Christus.
J. L. Wouters. 68

LETTERLOOVER.

Moderne lijkplicht.
H. Ermann S.J. 71

Zand en steenrots.
A. N. Mutsaers, Pr. 139

Sonnet.
P. Zwart. 452

BIJLAGE.

Apostolische zendbrief van onzen Allerheiligsten Vader Paus Leo XIII aan alle vorsten en volkeren. Latijnsche tekst met de Nederlandsche vertaling. 145

DE MENSCH.

EENE PSYCHO-PHYSIOLOGISCHE STUDIE.

(Vervolg van Dl. CV, blz. 268 vv.)

VIII.

MISDAAD EN MISDADIGER.

De misdadiger geen atavistisch verschijnsel of sociaal product. — Het is moeielijk, de nog al uiteenloopende meeningen der nieuwere „crimineele anthropologie" met voldoende nauwkeurigheid aan te geven. De werken der geleerden, die allen der positieve richting toegedaan zijn, hebben iets vaags, iets nevelachtigs, in een woord, iets zeer onpositiefs. In 't algemeen, dunkt ons, kan men in de moderne criminalogie de twee richtingen van de ontwikkelingsleer terugvinden.

Volgens Darwin c. s. ontstaan bij de individuën van elk opvolgend geslacht kleine veranderingen, welke door erfelijkheid bewaard worden, indien de natuurkeus daartoe hare hulp leent. De erfelijkheid is dikwijls zoo vasthoudend, dat zij, na eenigen tijd latent te zijn geweest, plotseling een individu doet ontstaan, dat op een zijner lang gestorven voorouders gelijkt (atavismus). De omstandigheden, waarin een wezen leeft, zijn de factoren, welke het individu bewaren of vernietigen, zonder dat zij veel tot de verdere ontwikkeling bijdragen.

Haeckel voegde aan de Darwinistische theorie nog de biogenetische grondwet toe en leerde, dat de ontwikkeling van elk afzonderlijk wezen (ontogenie) eene korte herhaling is van de ontwikkeling van den stam (phylogenie).

Andere geleerden kennen in navolging van Geofroy St. Hilaire

den grootsten invloed toe aan de omstandigheden, aan het midden, waarin een wezen leeft. Volgens hen worden de hoedanigheden bij overerving door een wezen aan een ander onveranderd medegedeeld, maar daarna tijdens het individueele bestaan door den drang der omstandigheden gewijzigd. Dientengevolge is een wezen op 't oogenblik dat het voorbrengt niet meer volmaakt hetzelfde als toen het voortgebracht werd.

Beide theorieën worden ook voor de ontwikkeling van den mensch uit een of anderen diervorm geldig verklaard en als grondslagen der antropologische criminalogie aangenomen. Volgens beide kan het verstand van den mensch niet veel anders zijn dan eene verfijnde zinnelijke kennis, moet de wil een veredeld begeervermogen genoemd worden, en dankt de zoogenaamde zedelijke zin of het zedelijk gevoel (*sens moral*) zijn oorsprong aan de metamorphose van een of ander (egoistisch, ego-altruistisch, of sociaal) instinct.

Houdt men aan deze meening vast, dan dringt de logica tot het ontkennen der menschelijke vrijheid. Men moge van veranderlijkheid der soort spreken zooveel men wil, de waarheid van het „simile generat simile sibi" leidt tot de volgende redeneering: de mensch *is* uit het dier ontwikkeld; — het dier kent geene vrijheid, maar is aan de wet der noodzakelijkheid onderworpen; — ergo is ook het dier, wat Linnaeus *homo sapiens* noemde, niet vrij. 't Is waar, zooals wij ze neerschreven, vindt men de sluitrede niet, maar bijna alle moderne criminalisten spreken van „ontwikkeling" en alle komen daarin overeen,dat zij de vrijheid ontkennen.

Het zij geoorloofd eenige citaten als bewijs aan te halen.

„Het psychologische bestaan van den „*sens moral*" kan niet ontkend worden, maar deze „zedelijke zin" wordt, evenals alle gevoelens, *geschapen* [1]) *door de ontwikkeling en overgeleverd door de erfelijkheid.*" (Garofalo, o. c.)

---

[1]) Wij cursiveeren.

„De anthropologische school heeft ten doel den misdadiger in zijne misdaden, die zij *als gewone en natuurlijke verschijnselen* beschouwt, te bestudeeren." (Dimitri Drill, *Rapport* o. c.)

„Elk vergrijp is, evenals elke menschelijke handeling, het *noodzakelijk* gevolg van twee factoren, n.l. de aangeboren of verworven persoonlijkheid van den schuldige en de uitwendige omstandigheden." (F. van Liszt, *Rapport* o. c.)

Over het verder verloop der ontwikkeling van den misdadiger gaan de meeningen uit elkaar.

Leest men Lombroso's werk *L'Uomo delinquente*, dan is reeds uit de opschriften der hoofdstukken te zien, dat hij de Darwinistisch-Haeckelsche richting volgt. *De misdaad en de lagere organismen; De misdaad en de prostitutie bij de wilden; De zedelijke krankzinnigheid en de misdaad bij de kinderen*; ziedaar de eerste hoofdstukken van den Italiaanschen anthroproloog criminalist. Worstelt men echter zijn werk door [1]), dan komt men tot de overtuiging, dat de schrijver er ook aan gedacht heeft de misdaad, behalve als een product van het atavismus, nog daarenboven als een aanval van epilepsie en als een vorm van krankzinnigheid voor te stellen. De duidelijkheid wordt evenwel door deze veelzijdigheid niet gebaat. Eene zaak staat echter bij Lombroso vast als een paal boven water: er bestaat een geboren misdadiger (*delinquente nato*), n.l. zulk een mensch, die door erfelijkheid dusdanige organisatie heeft verkregen, dat hij onherroepelijk tot de misdaad gedoemd is, onder welke omstandigheden hij ook zijn leven moge slijten. Verder beweert Lombroso, dat zoo iemand aan uiterlijke teekenen te herkennen is — maar op dit punt is zijn boek weer zoo duidelijk, dat zijne volgelingen

---

[1]) Dat doorworstelen geschiedt met weerzin en wrevel, omdat eene serie vieze teekeningen, die geheel en al onnoodig zijn, het werk illustreeren. De wetenschap was door eene aanduiding in korte woorden even goed gediend. Dezelfde aanmerking geldt voor het werk van Laurent.

hem niet best begrijpen. De eenen houden het er voor, dat de statistische opgaven over: haren, oogen, kaken, schedel-anomalieën enz. enz. niet anders bedoelen dan de *herkennings-teekenen* van den misdadiger vast te stellen, terwijl anderen oordeelen, dat de statistische tabellen tevens het *bewijs* bevatten voor de stelling: de misdadiger is een mensch, die door terugslag de hebbelijkheden van het kind, den wilde, den oer-mensch, het dier vertoont.

Naast Lombroso en zijne volgelingen staat de Fransche school, die bij voorkeur den misdadiger beschouwt als een product van den „bouillon de culture", de maatschappij, waarin hij opgroeit. „Er zijn in de misdaad twee factoren, een persoonlijke, waaraan ik weinig waarde hecht, en eene sociale, die mij zeer belangrijk schijnt", zegt Lacassagne, een der hoofden dier richting [1]).

De invloeden der omgeving doen zich in de hersenen gevoelen en storen het evenwicht. En: „l'équilibre cérébral constitue la vertu;... s'il n'y a pas d'équilibre parfait on se trouve en présence du vice, du crime, de la révolte contre l'état social" [2]). Van daar het bekende woord: „Les sociétés ont les criminels qu'elles méritent".

De misdadiger is, volgens deze geleerden, niet, zooals Lombroso het wil, een atavistisch verschijnsel, maar veeleer een maatschappelijk misgewas, een atypisch mensch, een gedegenereerde, „un excrément social", zooals Tarde hem noemt, of „un produit tératologique, un monstre, quelque chose comme une tumeur maligne ou un parasite", zooals Lacassagne zegt [3]).

Tusschen beide staan zij, die „elk wat wils" wenschen te bieden en daarom én aan de erfelijke hoedanigheden én aan de werking van het „milieu social" een even groot deel in de vor-

---

[1]) *Actes etc.* p. 239. [2]) T. a. p.

[3]) Laurent, *Les habitués des prisons de Paris.*

ming van den misdadiger toekennen. Tot hen, dunkt ons, behoort zoowel F. v. Liszt, als de russische Dimitri Drill, die beiden op het jongste anthropologisch congres te Brussel, de eerste over „les applications de l'anthropologie criminelle", de tweede over „les principes fondamentaux de l'école d'anthropologie criminelle" rapport uitbrachtten. Wij haalden reeds de woorden van v. Liszt aan en geven daarom hier slechts de hoofdzaak uit het rapport van Drill:

„Dans le crime, l'école d'anthropologie criminelle voit le résultat de deux facteurs, de deux influences, réagissant réciproquement: d'abord, les particularités individuelles provenant de la nature du criminel ou de son organisation psycho-physiqne, et qui forment la base de son caractèrs comme elles forment la base du caractère de tout autre homme; puis viennent les particularités des influences extérieures, soit du climat et de la nature de son pays, soit de son milieu social. Fondant ses vues sur des données exactes, l'école d'anthropologie criminelle, envisage le criminel comme ayant une organisation plus où moins malheureuse, appauvrie, mal équilibrée, une organisation ou il se trouve des lacunes, qui n'est pas apte à la lutte dans son milieu social et qui par conséquent, dans des conditions défavorables, est incapable de mener cette lutte dans les formes légalement établies. Toutefois ,faut-il ajouter, que ce défaut d'adaption à la lutte, pour la plupart, n'est pas absolu mais relatif, et dépend de conditions très variées."

Als dubbelganger van den „geboren misdadiger" kennen de aanhangers dezer school den „onverbeterlijke", den mensch, wiens aangeboren organisatie zich in de omgeving, waarin hij leeft, en de omstandigheden, waarin hij verkeert, zoo heeft ontwikkeld, dat hij noodzakelijk misdaden zal bedrijven. Ware hij in een beter midden groot gebracht, dan zou hij (op even noodzakelijke wijze) deugdzaam zijn geworden.

Er is in de crimineele anthropologie nog eene vierde richting, waarvan zich op het congres te Brussel en in zijne onlangs

verschenen rede *De beoefening der crimineele anthropologie* Dr. Jelgersma een voorstander heeft getoond en welke vooral onder de psychiaters hare aanhangers telt. Ook deze anthropologisten zijn ten stelligste overtuigd, „dat er naturen bestaan, die voor de misdaad voorbeschikt zijn, die, in de tegenwoordige maatschappij levende, onder alle denkbare omstandigheden, misdadigers zullen zijn en blijven" (Dr. Jelgersma o. c.). Vraagt men naar de oorzaak dezer voorbeschikking, dan luidt het antwoord: „De geboren misdadiger is een zieke", en: „tusschen den geboren misdadiger en den zedelijk krankzinnige is geen ander onderscheid, dan dat de een een rechter en de ander een medicus op zijn weg gevonden heeft" (*Rapport.* Vgl. *Actes etc.*). Wij hebben aan deze leer, welke zich aan de laatste hoofdstukken van Lombroso's werk (*Il deliquente passo*) aansluit en die — indien men op courantberichten mag afgaan — dikwijls in de practijk wordt toegepast om een beschuldigde vrij te pleiten, eene afzonderlijke plaats in dit kort overzicht ingeruimd, omdat zij de vage en onbepaalde „degeneratie" in een bepaalden vorm „krankzinnigheid" giet. Daarenboven hangt zij niet zoo vast met de Darwinistische ontwikkelingstheorie samen als de andere criminalistische stellingen.

Niet dat haar ontstaan vrij zou zijn van alle invloeden van dien aard, of dat hare belijders niet in Darwin of Hæckel gelooven — de brochure van Dr. Jelgersma bewijst het tegendeel — maar de thesis: „de geboren misdadiger is een krankzinnige", zou o. i. even goed in elk ander determinisme passen, als in het Darwinistische.

Ons oordeel over al deze theorieën kunnen wij, voor zooverre er van beginselen sprake is, uitdrukken door de bekende spreekwijze: het ware is niet nieuw en het nieuwe is niet waar. Om alle misverstand te voorkomen herhalen wij „voor zooverre er van beginselen sprake is". In onze vorige artikelen hebben wij duidelijk getoond, dat wij het goede, wat de nieuwere weten-

schappen ons bieden, gaarne erkennen en dankbaar aanvaarden; dit hopen wij te blijven doen, maar wij achten ons daarom niet verplicht alle gevolgtrekkingen aan te nemen en alle hypothesen als waarheid te beschouwen, vooral dáár niet, waar de medici en psychiaters het terrein der ervaring verlaten en zich op het gebied der metaphysica wagen.

Het ware in de vermelde theorieën is niet nieuw. De lezer vergeve ons, dat wij ons zelven citeeren en hem naar onze artikelen: *Verstand en wil, Zinnen en hersenen, Aanleg en erfelijkheid, Driften, Krankzinnigheid* verwijzen, om daar het bewijs te zoeken voor dit oordeel. In deze opstellen toonden wij aan, dat de scholastieke wijsbegeerte — die haar grondslagen aan de eeuwen vóór haar en ten deele aan Aristoteles ontleent — den invloed, die het lichaam op de gedachte door *het zinnelijk beeld*, op den wil door de *driften* uitoefent, zeer goed kent, en dat de geleerden der middeneeuwen, lang vóór de modernen, de *erfelijkheid* naar waarde wisten te schatten en de *krankzinnigheid* juist beoordeelden. En waar van het lichaam gesproken wordt, daar zijn al die omstandigheden mede inbegrepen, welke op het lichaam inwerken — klimaat, voedsel, omgeving enz. De geheele oude school weet, dat driften de schuld kunnen verminderen of geheel opheffen, dat, waar het verstand in de banden der krankzinnigheid bekneld ligt — en de oorzaak der krankzinnigheid is eene lichamelijke — de wil niet vrij kan zijn, en zij zegt het klaar genoeg om elke misvatting onmogelijk te maken. Met even groote beslistheid weigert zij echter het woord *invloed* door *dwang* te vervangen: m. a. w. toe te geven, dat ook bij den niet-krankzinnige vrije wilsdaden en daaruit volgende handelingen onmogelijk zijn, en zij ontkent, dat het menschdom in twee kategorieën moet verdeeld worden: de eene bevattend de menschen, die gezond van zinnen en daarom braaf zijn, de ander bestaande uit moreel krankzinnige boosdoeners.

Het verschil tusschen de oude leer en de nieuwe wordt o. i.

duidelijk in de volgende woorden van St. Thomas: „Ten gevolge van zijn lichaam en zijne lichamelijke hoedanigheden kan de mensch in verschillende toestanden verkeeren (potest esse aliqualis), naarmate zijne natuur en gesteldheid (complexio et dispositio) daartoe aanleiding geven. Deze natuur en gesteldheid zijn van velerlei lichamelijke oorzaken afhankelijk, welke niet (rechtstreeks) op het verstandelijke deel in den mensch kunnen inwerken, daar de functie van het verstand niet de daad is van het lichamelijk wezen. *Zooals nu de mensch is, zoo schijnt hem zijn doel te zijn*, wijl de lichamelijke geaardheid den mensch naar iets doet overhellen of van iets afkeerig doet zijn".

Den zin dezer woorden kan men, wanneer men in aanmerking neemt dat St. Thomas eerst gesproken heeft van het doel, naar hetwelk iedere daad gericht is, ook als volgt weergeven: „De mensch ziet zijn doel in de kleuren, welke bij zijne, van natuur en gesteldheid afhangende, gemoedsstemming passen". Natuur en gemoedsstemming hangen echter, zooals den lezer genoegzaam bekend is, van velerlei oorzaken: erfelijkheid, omgeving, voedsel, omstandigheden enz. enz. af.

De aangehaalde tekst van den Doctor Angelicus omvat dus alle lichamelijke invloeden, zoowel de physiologische als de sociale en climatologische, en het wezenlijk gevolg dezer invloeden, „het doen overhellen naar iets", komt daarin tot zijn volle recht. „Maar — zoo gaat St. Thomas voort — deze neigingen zijn onderworpen aan het oordeel der rede, aan welke het lager begeervermogen gehoorzaamt. Hierdoor lijdt dan de vrije wil geen schade."

Ook de „verworven persoonlijkheid", waarvan het rapport van Liszt gewaagt, wordt door den H. Thomas besproken: „Er bestaan in den mensch ook bijkomende hoedanigheden, die op ééne lijn met gewoonten en driften moeten gesteld worden, volgens welke de mensch meer naar 't eene dan naar het andere overhelt. Maar ook deze neigingen en ook deze hoedanigheden zijn

aan de rede onderworpen, omdat wij *deze hoedanigheden in ons kunnen veroorzaken* (causaliter acquirere), *ons daartoe kunnen geschikt maken* (dispositive acquirere) *of ze van ons kunnen uitsluiten*".

En terecht volgt dan het besluit: „Ed sic nihil est quod libertati arbitrii repugnet: er is dus niets wat met de vrijheid van den wil in strijd is" (Q. LXXXIII, art. 1).

Wij moeten thans het tweede deel van ons oordeel: het nieuwe in de vermelde theorieën is niet waar, met bewijzen staven. Het congres van Brussel heeft ons deze taak niet weinig vergemakkelijkt. „Du choc des opinions jaillit la vérité", zegt het spreekwoord; in het tournooiveld te Brussel heeft de „choc des opinions" vrij wel alles omvergeworpen, wat niet tot „de oude waarheid" behoorde. De strijdleuzen: „de misdadiger is geen atavist"; „de misdadiger is geen sociaal product"; „de misdadiger is geen krankzinnige", hebben daar even luid weerklonken als de tegenovergestelde, en de kampioenen hebben ze met evenveel vuur verdedigd.

Het moet ter eere van de congresleden gezegd worden, dat zij de poging van den Eerw. Heer M. de Baets om eene verzoening tusschen de strijders te bewerken met gejuich begroetten. De sympathieke secretaris van den bisschop van Gent en aalmoezenier in de gevangenis aldaar wees op de noodzakelijkheid van sommige al te absolute beweringen te matigen; verklaarde zich een beslist voorstander van de leer: „Le crime c'est avant tout un phénomène moral; il n'y a pas de crime sans faute"; toonde door een handig gekozen voorbeeld, dat de begrippen van sommige criminalisten onvoldoende waren voor eene goede regeling van het strafrecht, en kon na dat alles onder instemmend applaus beweren: „Une pareille proposition ne peut concorder avec nos principes; je dis *nos* principes, car l'accueil que vous faites à mon discours montre qu' au fond nous sommes bien près d'être d'accord".

Dat het bij velen meenens was met die instemming, blijkt wel

daaruit, dat meer dan één spreker later op de woorden van de Baets terugkwam. Zoo o. a. Houzé (prof. te Brussel): „Il [M. de Baets] ne s'est par confiné exclusivement sur le terrain du libre arbitre et de la responsabilité; nous sommes sur les deux rives d'un fleuve; il est sur la rive droite, nous sommes sur la rive gauche, M. de Baets a jeté entre nous un pont; j'en suis très heureux et je l'en félicite. Cette transaction sera un des principaux enseignements de ce congrès et ce sera son honneur. J'accepte donc parfaitement un mariage de raison avec M. l'abbé de Baets" [1]).

De brug, waarvan de Brusselsche professor spreekt, heeft balken uit Stagira, planken uit Hippone en is door den H. Thomas opnieuw nagezien en versterkt. Zij draagt het opschrift: „*Invloed* maar geen *dwang*".

Indien er uit de akten van het congres iets daghelder blijkt, dan is het wel, dat Lombroso uitgediend heeft. „Il semble que le type criminel de Lombroso ait vécu", zegt Masoin [2]). Het „atavisme, sauvagisme en infantilisme" zijn trouwens nooit iets anders geweest dan hypothesen in de lucht.

De drie grondstellingen, waarvan Lombroso en de atavisten enz. uitgaan, zijn:

1° de mensch stamt van het dier af;

2°. de wilden zijn menschen, die in de ontwikkeling op een laag punt zijn *blijven staan*; en

3°. de kinderen staan uit kracht van de biogenetische grondwet dichter bij den oer-mensch dan de volwassenen.

De eerste stelling is op zijn zachtst gezegd eene onbewezen assertie, wat het lichaam van den mensch betreft, en — „quod gratis asseritur gratis negatur".

Zij is daarenboven geheel en al valsch, wanneer men den

---

[1]) O. c. p. 284. [2]) O. c. 278.

mensch beschouwt als een door eene redelijke ziel bezield lichaam.

Daar wij slechts over den mensch spreken, hebben wij niet noodig al de bewijzen voor eene ontwikkeling der dieren, 't een uit het ander, aan de eischen der waarschijnlijkheid en der waarheid te toetsen. Voor de klove, welke den mensch van het dier scheidt, geldt het bekende woord van Huxley: „De afstand tusschen hen [den aap en den mensch] is geheel en al die van een afgrond" [1]).

Al de overblijfselen van dieren, die men uit de vóórhistorische steenlagen heeft opgedolven, dragen even duidelijk het kenmerk van het dier, als de menschenschedels en menschenbeenderen van den fossielen mensch door hun vorm bewijzen, dat de menschen der eerste tijden *menschen* waren, zooals wij. De klove gaapt tusschen mensch en dier in de voorwereld even wijd als nu, en er bestaat geen enkele overgangsvorm [2]). De bewering die den mensch — ook slechts naar het lichaam — van het dier wil afleiden, mist allen positieven grondslag; 't is niets meer en niets minder dan eene fantasie, al wordt ze neergeschreven door hen, die hoog

---

[1]) *Man's place in nature*, p. 87 (ed. 1891).

[2]) Requiritur sed non sufficit — moet men van die overgangsvormen zeggen. Ook dan, wanneer vele overgangsvormen tusschen twee diervormen bestaan, kan de overeenstemming even goed en even gemakkelijk door het plan van den Schepper als door afstamming verklaard worden, terwijl ontwikkelingen, van welken aard ook, zonder eene eerste oorzaak, die ze gekend en gewild heeft, fine finali totaal onverklaarbaar en onbestaanbaar zijn. Eer eene ontwikkeling, ook in de dierwereld, van *hypothese* tot *zekere waarheid* wordt, moet ze een voldoend aantal keeren *waargenomen* zijn of moet men aantoonen, dat ze *noodzakelijk* is.

De positivisten begaan verder de fout van hunne ontwikkeling tot de levende wereld te beperken; met even veel recht konden zij *hunne* theorieën op de kristalvormen toepassen.

opgeven van hun positivisme, dat niet verder gaat in 't beweren, dan de oogen in 't zien en de handen in 't tasten.

Die stelling is daarenboven valsch, wanneer men den mensch beschouwt in datgene, wat hem mensch maakt, zijne redelijke ziel.

Er is geen enkel voorbeeld van een dier, dat ook maar één afgetrokken denkbeeld gevormd heeft. Een hond kent „het goede vleesch" en „zijnen meester", d. i. een bepaald iets, een bepaalden persoon; maar ook de slimste poedel geeft geen blijk, dat hij het algemeene denkbeeld „goed" en „meester" in zijn brein heeft opgenomen. Het dier gaat nimmer buiten de grenzen van hetgeen zijne zinnen hem doen gewaar worden; de mensch kan geen oogenblik buiten abstracte begrippen, die uit het bijzondere het algemeene, uit het verdwijnende het blijvende opgrijpen, en blijkbaar aan een bovenzinnelijk beginsel te danken zijn, wijl zij steeds van het zinnelijke zich verheffen tot datgene, wat de zintuigen niet waarnemen. Tusschen het dierlijk levensbeginsel en de menschelijke ziel bestaat derhalve een *qualitatief* en niet een *quantitatief* onderscheid, een verschil in den aard en niet in de hoeveelheid, en beide beginselen kunnen door geen ontwikkeling in elkander overgaan.

Tegelijk met de eerste stelling vallen ook de beide anderen. Intusschen staan beide ook met den steun der eerste niet zeer vast. De tweede vooral is een meesterstuk van moderne positieve wetenschap.

De mensch stamt van het dier af.

De oer-mensch was dus nog half dier.

Er zijn thans half dierlijke wilden.

Dus zijn die wilden op den oer-menschelijken trap van ontwikkeling blijven staan.

In deze redeneering wordt — ook al geven we al de rest toe [1]) — een gewichtig punt vergeten.

---

[1]) Dat we zulks *niet* toegeven, hebben we vroeger gezegd.

De thans levende wilde volkeren n.l. zijn, wijl ze als van gelijktijdigen oorsprong met de beschaafde moeten beschouwd worden, door eene lange periode van hunne eerste kindsheid gescheiden.

Omtrent die periode weten wij niets; wij kunnen dus, wanneer we niet verder willen springen dan de stok der feiten lang is, evenmin zeggen, dat zij op den oer-menschelijken lagen trap zijn blijven staan, als dat zij eene oorspronkelijke beschaving verloren hebben. *Mutatis mutandis* past deze redeneering ook op de dusgenaamde oudste menschenrassen in Europa en Amerika.

Eene positieve wetenschap doet dus verstandig met den oermensch buiten 't geding te laten.

Blijft nog de derde stelling: het kind lijkt op den wilde en op den oer-mensch.

Laten we hier den hypothetischen oer-mensch buiten sprake, dan kunnen wij deze stelling gedeeltelijk toegeven. De reden, waarom wij dit doen, is echter eene geheel andere als die der Darwinisten.

Beiden, de wilde en het kind, hebben niet den schat van kennis en ervaring, welke de ontwikkelde en beschaafde mensch bezit, tot hunne beschikking, en het kan zijn, dat beider kennis op eenzelfde punt gebrekkig is. Daar in alle menschen nagenoeg dezelfde neigingen aanwezig zijn, is het derhalve mogelijk, dat zoowel de wilde als het kind zonder voldoende oordeel des onderscheids aan een of andere drift: toorn, hebzucht, ijdelheid enz. den vrijen teugel laat schieten.

Met deze concessie is echter de criminalogie niet gebaat; een misdadiger, die wél met voldoende oordeel des onderscheids aan een drift toegeeft, *doet* dan wel somtijds uiterlijk als een kind, maar tusschen de innerlijke waarde zijner handeling en die van het kind of zelfs van den wilde blijft een hemelsbreed onderscheid bestaan.

Verder dan deze concessie kunnen wij onmogelijk gaan; wij kunnen geene recapitulatie toegeven, waar niets te herhalen is.

De theorie, welke den misdadiger tot een mensch wil stempelen, die noodzakelijkerwijze slecht is, omdat hij door atavisme nog de dierlijke gewoonten van den oer-mensch bezit, mist allen grond van waarschijnlijkheid, daar het fundament, de afstamming van den mensch uit het dier, valsch is.

Ook de lichamelijke merkteekens, waaraan men volgens Lombroso in den misdadiger den wilde of den oer-mensch herkent, ontbreken geheel en al.

Wij willen den lezer niet lastig vallen met eene uitvoerige bespreking van de verschillende bijzonderheden, welke de beroemde typen helpen vormen, en niet breedvoerig uit elkander zetten, waarom de statistieken over: schedelinhoud, hengselooren, scheve neuzen, uitspringende jukbeenderen, zware onderkaak, ongelijke armen, ongevoeligheid der huid enz. enz. enz. geen vertrouwen verdienen; 't zal voldoende zijn de conclusies van het rapport door Housé en Warnots in Brussel uitgebracht mede te deelen.

1°. De anatomische type, die volgens prof. Lombroso bij den geboren misdadiger behoort, is een bastaard-product, saamgesteld door de vereeniging van kenteekenen, welke aan de meest verschillende bronnen ontleend zijn. Het is dus geen werkelijke type. Zelfs wanneer wij toegeven, dat de type voorkomt, moet men nog zeggen, dat zij slechts in de minderheid der misdadigers verwezenlijkt wordt (40 %); men moet haar dus verwerpen.

2°. Om een type „misdadiger" samen te stellen, moet men een even groot aantal misdadigers als niet-misdadigers uitkiezen, niet slechts in dezelfde streek (localité) maar ook in dezelfde maatschappelijke klas van menschen.

3°. De verdeeling der menschen in misdadigers en niet-misdadigers is willekeurig, want niets bewijst dat een mensch, die geene rechterlijke veroordeeling te zijnen laste heeft, een braaf mensch is.

4°. Sommige misdadigers behooren onder het ressort der pathologie; zij hebben talrijke teekenen van ontaarding, maar zij vormen geen afzonderlijke klasse in de familie der „dégénerés".

Daarenboven, en hiermede nemen wij van Lombroso afscheid,

ontbreekt elk, maar ook elk onderzoek, wat licht kan brengen in de vraag: als al de degeneratie-teekenen toegegeven worden, zijn zij dan het *gevolg* van de misdaad of de *oorzaak*, of beter, welk verband bestaat er tusschen de degeneratie-teekenen en de misdaad?

De tweede groep der criminalisten, die wij de sociologische willen noemen, telt weinig aanhangers. Slechts weinigen willen „den persoon", die de misdaad bedrijft, als eene grootheid beschouwen, die men kan verwaarloozen. En terecht: want, laat de invloed van het maatschappelijk milieu zoo groot zijn als men verkiest, die invloed werkt op personen van verschillenden aard en verschillende gesteldheid en moet dus, ook voor hen, die positivist en determinist in merg en been wil blijven, verschillende gevolgen hebben. 't Is waar, sommigen nemen ook den persoonlijken factor mede in aanmerking en stellen daarvoor de erfelijkheid verantwoordelijk. Het kind, zeggen zij, erft van zijne ouders natuur en aard en daarmede de neiging tot zekere misdaden, maar de natuur der ouders is toch weder verzwakt en ontaard door misdaden, welke de omgeving heeft aangekweekt. Op die wijze voortredeneerend, zou men eene keten krijgen van zulk een aantal schakels, dat men niet meer kan achterhalen, waar de eerste eigenlijk vastgehecht is. Overigens worden in deze opvatting alle factoren vergeten, welke, zonder eenige medewerking van het milieu, op den persoon kunnen werken. 't Zal, om op positief terrein te blijven, wel niemand invallen te beweren, dat een kind, wat met zwakke hersens op de wereld komt, omdat zijn vader op eene wandeling met het hoofd op een steen gevallen is, de geerfde neiging, die met de zwakke hersenen verbonden kan zijn, aan het „milieu social" van zijn vader te danken heeft.

Het is onze bedoeling volstrekt niet, aan de statistieken, welke aantoonen, dat in België de misdaden gedurende de crisis van 1846—47 toegenomen zijn [1]), of dat in Frankrijk de curve der

[1]) *Actes*, 366.

misdaden bijna evenwijdig met die der wijnproductie en wijnconsumptie stijgt of daalt (Lombroso, o. c. II, 290), alle waarde te ontzeggen; maar om de vrijheid in den misdadiger te loochenen, kunnen deze en alle statistieken van dezelfde soort, zooals we aanstonds zullen zeggen, niets baten. Gedeeltelijk wordt de bewijskracht dezer waarnemingen overigens reeds ontzenuwd door het feit, dat in Rusland en Ierland de bijna regelmatig terugkeerende hongersnooden niet tot eene evenredige aangroeiing van het getal misdadigers aanleiding geven.

De theorie, welke zoowel den persoonlijken als den socialen factor bij de misdaad in aanmerking neemt, dunkt ons het beste in overeenstemming met de natuur van den mensch, die eene sociale persoonlijkheid (*„animal sociale"*) is — mits dat men ze uitdrukke als volgt: de erfelijk verkregene of verworven persoonlijkheid en de maatschappelijke omstandigheden geven aanleiding tot, maar zijn geene oorzaak van de misdaad. De eigenlijke oorzaak kan, bij gezond-zinnige menschen, slechts de vrije wil zijn.

De mensch, die zijne geestvermogens bezit, handelt volgens een doel; dat doel schijnt hem echter zoo te zijn als hij zelve, èn tengevolge van zijne natuur èn tengevolge van zijne gesteldheid, gestemd is. Vandaar dat èn persoon èn omstandigheden het hare er toe bij brengen om dat doel in een zeker daglicht te stellen, m. a. w. natuur en omstandigheden doen den mensch zinnelijk naar iets overhellen, of maken hem op zinnelijke wijze van iets afkeerig. Het doel van den mensch is tevens het bereiken van iets, wat voor hem persoonlijk een goed is. Daaruit volgt, dat natuur en omstandigheden hem nu dít, dan dát als goed zullen voorspiegelen, zoodat de kans voor sommige daden op 't eene oogenblik gunstiger zal staan dan op 't andere.

Lijdt hij gebrek, dan zal hij meer getrokken worden naar het bezit van voedsel; is de wijn goedkoop, dan zal hem een dronk een bereikbaar genoegen voorkomen — de kans in 't eene geval

voor een diefstal, in 't andere voor eene dronkenschap met de gevolgen worden grooter. Voegt zich hierbij nog de invloed van 't voorbeeld, de opleiding, terwijl het gemis eener goede opvoeding oorzaak is, dat de teugels, die den mensch weerhouden, niet straf aangetrokken zijn, dan is het „nitimur in vetitum" zeker met kracht in dien mensch werkzaam, en hij *zal* wellicht toegeven aan dien drang. En hoeveel malen in 't verleden (percentsgewijze berekend) de mensch onder den invloed van al die krachten eene misdaad *begaan heeft*, ziedaar wat de statistiek met zekerheid kan zeggen.

Hoevele malen (altijd precentsgewijze) de mensch van hetzelfde soort in dezelfde omstandigheden in de toekomst weer een misdaad *zal plegen* — ziedaar wat men uit de statistiek met min of meer waarschijnlijkheid *kan besluiten*. Dat *deze of die bepaalde persoon* in de gegeven omstandigheden een misdrijf *moet* plegen — ziedaar wat de statistiek onmogelijk kan bewijzen: alle logische samenhang tusschen het *kunnen, zullen* van den eenen kant en het *moeten* van den anderen ontbreekt.

De statistiek kan ons wel leeren, waar eene verbetering zoowel van de maatschappelijke omstandigheden als van den persoon, gewenscht is — en voor hare wenken dient men een open oog te hebben [1]) — zij bewijst niet en kan niet bewijzen, dat de mensch geen vrijen wil heeft. Elk persoonlijk geweten is daar om die bewering te logenstraffen.

(Wordt vervolgd.) J. M. L. Keuller.

---

[1]) Het „open oog" moet echter eerst en vooral de vertrouwbaarheid der statistiek onderzoeken. Iemand, die handig is, kan de statistieke tabellen gemakkelijk zoo inrichten, dat zij alles bewijzen, wat hij gaarne had. Wij zouden op vele tabellen iets af te dingen hebben, maar voor onze studie deed het niets ter zake af.

AMSTELODAMENSIA.

HET LOT DER KLOOSTERLINGEN.

(1578).

(Vervolg van Dl. CV, blz. 282 vv.)

II.

Geheel anders dan met de Oude en Nieuwe Nonnen ging het met de overige kloostervrouwen der stad, wier conventen nog niet voor eene nieuwe vaste bestemming konden worden aangewezen. Zij woonden nog voorloopig in het heiligdom, waarin zij aan God de gelofte van gehoorzaamheid en maagdelijke zuiverheid hadden afgelegd; in hetzelfde heiligdom, waaraan zij, tot Gods eer, haar tijdelijk goed hadden weggeschonken; in het heiligdom, waarin hare harten, van hemelvreugd overstelpt, blijde lofzangen aanhieven voor het H. Tabernakel. De kloosterkapel, het oord des vredes, waarin zij jarenlang gebeden en tranen van blijdschap geschreid hadden, bleef nog voor haar toegankelijk, om er troost en opbeuring en moed te vergaderen, in de bange dagen, die zij doorleefden. Zoolang zij op den dierbaren, gewijden, aantrekkelijken kloostergrond mochten verblijven, hadden zij redenen genoeg om Gods barmhartigheid te prijzen en moeds genoeg om de aanmatiging en geweldenarijen der nieuwe sekte met lijdzaamheid te verduren. Vrees en angst echter bleef haar bezielen, als zij overwogen, hoe die nieuwe sektarissen, allerwegen de aandoenlijke leus van „geest en waarheid" bezigden, om hunne zucht naar het aardsche goed te verbergen.

Gelukkig echter voor de kloosterlingen, dat de nieuwbakken regeeringsleden in de eerste maanden van hun bestaan handen

vol werks hadden, om al de kostbare schatten en het aanzienlijk inkomen der beide parochiekerken en der openbare kapellen in beslag te nemen; met de kloosters behoefden zij zooveel haast niet te maken, vooral niet, nu zij de twee rijkste conventen, die der Oude en Nieuwe Nonnen, bereids in hunne macht hadden gekregen.

Daar de Heeren evenwel de kloosters als hun wettig eigendom beschouwden, dienden zij zorg te dragen, dat de inventarissen daarvan geen schade leden. Hoezeer zij dus al die kloosterterreinen niet aanstonds tot zich trokken, stelden zij voor elk convent één of twee ambtenaren aan, die, onder den titel van voogden, met het beheer van de goederen en inkomsten der kloosterlingen belast werden.

Hoe die voogden hun ambt behoorden uit te oefenen, en naar welke voorschriften zij zich daarbij te regelen hadden — dit werd hun beteekend in eene uitvoerige *Instructie* van den 22sten Maart 1579.

Ik ga dit zonderling en venijnig stuk in zijn geheel mededeelen en er eenige inlichtingen bijvoegen.

Vooreerst dan werd den voogden opgelegd een volledigen staat op te maken niet slechts van al de onroerende, maar ook van de roerende goederen, die maar eenigszins waarde konden hebben: zilver, tin, koper, lijnwaad enz. enz. Ook mochten zij niet vergeten een inventaris te vervaardigen van al de goederen, die tot „den pauselijcken dienst" hadden behoord. Bij het geringste vermoeden van bedrog: als zij bijv. meenden de oversten, de maters, de procuratricen, de seniores of de kosteressen te moeten verdenken eenige goederen te hebben verborgen, verduisterd of buiten het klooster gebracht, dan moesten de verdachten aanstonds onder eede gehoord, en alles aangewend worden, om het vermiste onder het beheer der voogden terug te brengen. Ook diende gelet te worden op de verhuring van huizen en landerijen, die aan het klooster behoorden; want als soms de prio-

rinnen geheime afspraken hadden gemaakt met de huurders, ten einde een gedeelte van haar eigendom aan de handen harer beroovers te onttrekken, dan kon daardoor aan de voorstanders der ware religie een groote schade worden berokkend. En van den overvloedigen zegen der Hervorming mocht niets verloren gaan.

Den voogden werd daarom het volgende voorgehouden:

„Eerst sullen de voorschreven voochden pertinenter staet eyschen van der conventen goederen, onroerende ende roerende van eeniger waarde wesende, als silver- tinnewerk, cooperwerck, lynden ende diergelijke, oock van alle goederen tot den pauselycken dienst behoort hebbende; en bij suspitie van fraude der maters, procuratricen, senioren ofte costerissen, haer bij eede daerop doen suyveren ende alles, wat versteecken ofte uytgebrocht is, weder in doen brengen; mitsgaders te letten op de huysen, landen enz. onlancx verhuyrt, of sulcx albehoirlyck is gedaen of niet" [1]).

Vervolgens werd den voogden bevolen een naamlijst op te maken van de kloosterlingen, met vermelding van het jaar der geboorte en der professie. En mochten soms eenige kloosterlingen in de laatste jaren het convent verlaten hebben, dan moesten de voogden die weggeloopen nonnen trachten op te sporen, haar woonplaatsen nauwkeurig noteeren en onderzoek doen omtrent de redenen, waarom zij het kloosterleven hadden vaarwel gezegd.

Ook moesten de voogden zorgvuldig toezien, dat er geen nieuwe kloosterlingen werden aangenomen, en om hun nadrukkelijk in te prenten, dat het hoofdzakelijk om de tijdelijke goederen te doen was, werd hun *nogmaals* herhaald, dat zij alle waakzaamheid moesten aanwenden om de vervreemding der onroerende goederen te voorkomen.

„Gelyke staet te maecken van alle personen in den selve clooster zijnde, die jaeren van haeren ouderdom, ende hoelange ygelyck geprofessyt ofte aengenomen is geweest, daerbijstellende dieghenen, die, tegenwoirdich uit derzelver convente zynde, noch in levenden lyve zyn, die plaetse van haerluyder tegenwoirdige residentie, waer-

[1]) *Arch. Begg.* G, Art 49, blz. 5.

omme ende hoelange alle alsulcke uit dieselve conventen zijn vertrocken. Ende geensins gedoogen, dat iemandt meer aen worde genomen, nochte eenige onroerende goederen vercoft."

De kloosterzusters bleven het inkomen van haar convent genieten; maar op een geheel andere wijze dan te voren. Het mocht niet strekken als een gemeenschappelijke bron, waaruit de zusters gelijkelijk haar levensonderhoud genoten: want daardoor zou het gemeenschapsleven worden bestendigd en de kloosterlingen, bij het klimmen der gevaren, zich dichter bij elkander aansluiten. Dit moesten de voogden juist voorkomen. Hoe meer de conventualen van elkander onafhankelijk werden gemaakt, hoe grooter de kans op afvalligen werd. En de afval van het geloof behoorde zooveel mogelijk te worden bevorderd.

Weshalve het gezamenlijk bezit der kloosterlingen in evenzoovele ongelijke deelen moest worden gesplitst, als haar aantal bedroeg. De oversten: de priorinnen, de suppriorinnen, de procuratricen en senioren behoorden wat meer te ontvangen dan de gewone zusters; en bij deze laatste had men bovendien te letten op leeftijd en bekwaamheden. Een jeugdige non bijv., die met weven, naaien of borduren nog gedeeltelijk in haar onderhoud kon voorzien, behoefde zooveel niet te ontvangen als hare bejaarde, afgeleefde medezuster.

Naar dezen maatstaf hadden de voogden voor elke kloosterling haar aandeel in het gezamenlijk inkomen vast te stellen. De burgemeesters zouden er hunne goedkeuring aan geven.

Bovendien werd de aandacht der voogden gevestigd op de beide volgende gevallen. Mocht het namelijk voorkomen, dat een der kloostervrouwen zich aan den algemeenen regel wenschte te onttrekken en niet langer met hare medezusters in den refter aan den disch wilde aanzitten, dan moesten de voogden haar in bescherming nemen en haar het jaargeld uitkeeren. Dat was een premie op ongehoorzaamheid en op verzet tegen de kloostertucht.

Het andere geval? Bijna alle Amsterdamsche kloosters hielden commensalen, die er tijdelijk logeerden, alsmede gasten, die er tegen eene geringe vergoeding in de gastenkamer het middagmaal kwamen gebruiken. Als nu zulk een gast „om haar conscientie" daar niet langer verkoos te eten, dan kon zij zich bij de voogden aanmelden, die haar daarvoor eene geldelijke vergoeding zouden verstrekken, uit de inkomsten van het klooster. Zoodoende werden meteen de arme nonnen tot nog grooter verarming gebracht.

Ziehier den eenigszins barbaarschen tekst der *Instructie:*

„Ten eynde het vrije innecomen van dees zelfs convents-goederen onder allen, des gerechticht zynde, nae behooren mach worden gedistribueert naer ygelicxs qualite van ampt, ouderdom en cloucheyt, tot discretie van de voorschreven voochden, met advys van burgermeesteren, voor de conventualen, die geen gemeen tafel en houden, ofte voor de particulieren, die in sulck een gemeen tafel langer om haerder conscientie nyet begeeren te blyven, die als dan nae gelegentheyt van des convents goederen eenige redelycheyt toe sal werden gevonden."

Nu volgt eene alinea, waarvan de burgemeesters en voogden zich ongetwijfeld eene rijke vrucht beloofd hebben; want zij geldt de gewetensvrijheid, die aan de kloostervrouwen, zoolang zij nog in hare conventen woonden, moest worden gewaarborgd. Wie soms zou meenen, dat de Heeren dan niet beter konden doen dan de kloosterlingen doodeenvoudig in hare conventen, die zij vrijwillig hadden verkozen, haar leven ongestoord voort te laten zetten, begrijpt niet, dat de Geuzen dier dagen onder „vrijheid van geweten" niets anders verstonden dan de vrijheid om van de ware Kerk af te vallen en tot het Geuzendom over te gaan. Wie dat niet verkoos, kon op de slavernij des gewetens rekenen, eene slavernij van de kwaadaardigste soort.

Dientengevolge werd dan ook in de *Instructie* den aan God gewijden maagden voorgehouden, dat zij zonder schroom haar klooster konden verlaten, mits zij — de Heeren waren natuurlijk

voor haar zieleheil bezorgd — mits zij dat niet deden „tot eenige „vrijheid des vleesches, van nachtloopen, dartelheid of met an„dere goddelooze en onbehoorlijke bedoelingen"; want dan verloren zij haar recht op de jaarlijksche toelage.

Als men nu bedenkt, dat deze *Instructie* aan al de nonnen moest worden voorgelezen, dan kan men begrijpen, welk grievend leed den kuischen dochteren werd veroorzaakt, als zij uit den mond harer belagers zulke onhebbelijkheden, wellicht nog met eene memorie van toelichting er bij, moesten vernemen. Maar, helaas, zij waren eenmaal in de handen eener schaamtelooze overheid gevallen.

Wat de Heeren dan eigenlijk met de vrijheid des gewetens bedoelden, maakten zij duidelijk door de volgende bepaling. De vrome nonnen mochten vrijelijk het klooster verlaten, om te gaan „ter predicatie van Godes Heilig Woordt". Als zij dus wilden luisteren naar hetgeen een mandenmaker of wever, die zich als predikant had opgeworpen, tegen de Kerk van Christus uitbraakte, als zij zijn vloeken en godslasteren, zijn razen en schelden tegen het heilige wilden vernemen, mocht niemand haar weerhouden.

De Heeren gaven haar bovendien de toestemming, om, zoo zij zulks begeerden, het kloosterhabijt voor wereldsche kleederen te verwisselen.

Nog meer; zeer gaarne zouden de Heeren zien, dat de maagden, aan hare gelofte ontrouw, een eerlijk — lees: een eerloos — huwelijk aangingen. Als zij soms mochten aarzelen dien stap te zetten, door de Heeren werden zij gerust gesteld; want zij handelden alsdan „conform de vrijheid van de Pacificatie van Gendt". Waar zoo'n pacificatie niet al bijgehaald werd! En om haar verder tot dit schandelijk bedrijf aan te zetten, werd in de *Instructie* nadrukkelijk bepaald, dat zoodanige afvallige kloosterling geenszins haar jaarlijksche toelage zou verliezen, maar ook voor haar huisgezin op een vast inkomen kon blijven rekenen. Voor

hare medezusters behoefde zij niet te vreezen; want wie het waagde haar te bespotten, of opspraak te wekken, of ook maar te „murmereren", zou door de voogden onderhanden genomen, vermaand en bedreigd worden met verlies van haar jaargeld, hetwelk dan aan de andere zusters, alsmede aan de afvallige, zou ten goede komen.

Meer konden de Heeren waarlijk niet doen, om den afval te vergemakkelijken en te bevorderen.

Als zij evenwel op een rijken oogst hebben gerekend, heeft de uitkomst hun eene bittere teleurstelling bezorgd. Van ongeveer de helft der gealimenteerde conventualen heb ik de gedragingen gedurende het eerste jaar na de Hervorming kunnen nasporen, maar bij dit onderzoek geen enkele kloostervrouw aangetroffen, die niet trouw bleef aan hare belofte en niet het blanke maagdenkleed ongeschonden bewaarde. Ook onder dit opzicht stond wellicht Amsterdam als een roos onder de doornen.

„[De voogden] sullen vooral wel toesien, dat niemant in syn conscientie aldaar [in de kloosters] en werde beswaert, maer vryelyck tot die predicatie van Godes H. Woordt, veranderinge van habyt ende tot eerlyke huwelyck haer mogen begeven, als conform die vryheit van de Pacificatie van Gendt, ende sonder murmeratie ofte opspraecke van d'andere, midts dat sulcx tot eenige vryheit des vleys, van nachtloopen, dertelheit oft ander godloos ende onbehoorlyck wesen en werde getogen, op privatie van ygelyck haer actie tot sulcke conventsgoederen, naer die derde vermaninge, insgelycx voor den gheenen, die anderen als in het voorgaende artyckel bespotten ofte daerop murmereren, tot voordeel ende accressement van de andere vroome en goetwillige in 't gemeen."

In een volgend artikel wordt den kloosterlingen allerstrengst verboden aan eenen priester eenige geldelijke ondersteuning te verstrekken, weshalve zij van de HH. Sacramenten verstoken en de troost van den godsdienst haar ontnomen werden; want zijn verblijf binnen de kloostermuren zou aanstonds argwaan verwekken. De Heeren gaven echter voor, dat zij dezen maat-

regel in het belang der nonnen hadden genomen, die van haar sober inkomen niets aan den priester konden afstaan.

Ook was het niet geoorloofd bij dag of bij nacht eenige vergadering van mannen of vrouwen binnen de kloosters te houden: want — dus vreesden de Heeren — dit zou leiden tot verraad en oproer, waartegen de Staten ernstig hadden gewaarschuwd. Alsof de arme mishandelde maagden, aan wie men den levensadem nauwlijks gunde, als zij in hare kapel nederknielden, om kracht en moed te vergaderen in die dagen van verdrukking, nog lust zouden gevoelen, om aan het vaderland verraad te plegen en de stad in rep en roer te zetten!

Niettemin werd bij overtreding de zwaarste straf toegepast. Wie aan een priester onderstand gaf, of aan eene vergadering deelnam, verloor hare toelage en werd aanstonds de stad uitgejaagd. Datzelfde lot trof ook de kloosterling, die, zonder aan deze feiten medeplichtig te zijn, er kennis van droeg, maar verzuimd had binnen 24 uren de overtreding aan den magistraat of de voogden aan te geven; ook zij verloor haar jaargeld en werd voor altijd uit de stad gebannen.

„Ende soe alle die conventen deser stede meest van sobere incompsten zyn, zullen [de voogden] voeral toesien, dat geene papen, monycken ofte andere noodeloose leedige luyden daeruyt eenich geniet ontfangen.

Ende dat in denselven conventen geen acces ofte toeganck van alsulcke luyden en geschiede, nochte oock eenige vergaderinge by daghe nochte by nachte van eenige mans ofte vrouwen, om alle suspitie van verraet ende oproer (daerof die Staten ons sooseer ernstelyck waerschuwen) te verhoeden, op pene van terstont uyter stadt geleyt te werden ende van haer gerechticheyt tot deselve conventen eeuwelick versteecken te zyn, voor den gheenen, die sulex doen ofte weetende binnen XXIIII uyren den magistraet ofte haren voocht nyet aen en geven. Daerof die voochden ygelyck in den haeren zullen adverteeren."

Wat de kloosterterreinen betreft, moesten de voogden zorg dra-

gen, dat alle gebouwen goed onderhouden werden, dat men geen spijkervast houtwerk afbrak, dat de maagden haar roerend goed niet heimelijk veraliëneerden, verkochten, verhuurden of op eenige wijze vervreemdden.

„Die voorschreven voochden sullen oock ernstelyck toesyen, dat de conventen met alle haeren getimmert in behoorlicke reparatien werden onderhouden, van gooten, daeken, muyren, glasen etc. opdat die stadt daerdeur nyet ontsiert en worde.

Ende zullen geene conventualen eenige van haere roerende goederen mogen veralieneren, vercoopen, verhuyren ofte andersins in eenigerley wyse vervreembden, sonder overstaen van haeren voochden, volgens die publicatie daerof gedaen, oick geen houtwerck spyckervast in haere conventen afbreecken ofte yet laeten verdelven dan met advys als voren.

In alle het welcke die Burgemeesteren ende Regierders deser stede den voorschreven voochden hanthaven ende beschermen sullen, ende tot onderhout van alle hetzelve met den aencleven van dien den onwilligen wettelyck constringeren."

Aan het einde van het stuk wordt meteen nog een voogd benoemd voor het klooster der Paulinianen, Gerrit van Clooster genaamd.

„Op huyden den XXII Martii XV^{c}LXXIX hebben mijn Heeren de Burgemeesteren Gerrit van Clooster als voocht van die Pouwels Broers Convente geordineert, ende belast naer der inhoude van deser Instructie hem te reguleren. T'oirconde des als secretaris onderteyckent,

W. Pietersz."

Vermoedelijk zullen, gedurende de eerste jaren na de uitvaardiging, de bevelen der burgemeesters met groote gestrengheid zijn gehandhaafd, maar allengs schijnt er bij sommige voogden eene zekere verslapping ontstaan te zijn. Zoo er nog eerlijke mannen onder hen geweest zijn, zal het hun eindelijk gewalgd hebben, de reeds zoo ongelukkige en veelgeplaagde kloostervrouwen door herhaalde inspectiën onnoodig te kwellen. Maar daarmede wisten dan ook eenige maagden haar voordeel te doen,

door de overtreding der verordeningen. Althans, dit was inderdaad in het jaar 1589 het geval met de Cellezusters en de Clarissen, die toemaals nog binnen hare kloosters woonden. Zeer waarschijnlijk acht ik het, dat hare voogden overleden waren en de burgemeesters verzuimd hadden nieuwe opzieners in hunne plaats te stellen. De genoemde conventualen, van dien gunstigen toestand gebruik makende, waagden het toen een ongehoord stout stuk te ondernemen.

De Clarissen bezaten een uitgestrekt klooster op den Heiligen Weg, waar wij thans het pasverlaten Rasphuis kennen. De Cellezusters hadden haar klooster op de Oudezijds Achterburgwal, tusschen de Molen- en Boomstegen. Zij wijdden zich uitsluitend aan de verpleging van besmettelijke zieken en pestlijders.

Ziehier wat deze conventualen misdreven hadden.

Vooreerst hadden zij, door het heimelijk aanbrengen van vreemde sloten en ijzeren grendels, zoowel den toegang tot hare kapellen als tot hare kloosterverblijven versperd en daardoor de inspectie der overheid onmogelijk gemaakt. Maar, wat nog ergerlijker was: zij hadden een priester ingehaald, om achter de gesloten en gegrendelde deuren in hare kapellen de H. Mis bij te wonen en andere paapsche stoutigheden te verrichten.

Daar waren de burgemeesters achter gekomen, die in de meening verkeerden, dat zulke enormiteiten voorbeeldig behoorden gestraft te worden. Alsof het heil van stad en land op het spel stond, besloten de burgemeesters deze verschrikkelijke gebeurtenis aan de openbare beraadslagingen der eerstvolgende stedelijke raadsvergadering te onderwerpen. De 36 vroede mannen moesten er aan te pas komen.

Op den 12den November 1589 verschenen de burgemeesters in de vergadering der Vroedschap, om het gebeurde meê te deelen en toe te lichten. De Clarissen en Cellezusters — dus beweerden zij — maakten zich dagelijks schuldig aan het „exerceren van de pauselijke religie".

Door verschillende sloten en grendels en door het aanbrengen van een hooge schutting hadden zij de overheid uit hare conventen geweerd en het toezicht van den magistraat verijdeld. Zich achter hare sloten en grendels veilig achtende, hadden zij zich aan allerlei pauselijke superstitiën overgegeven.

De vroede mannen, deelende in de verontwaardiging der burgervaderen, waren aanstonds met de volgende resolutie gereed: de kloosterlingen moesten tegen 1 Mei aanstaande hare kloosters verlaten; maar zouden, om niet van honger om te komen, een billijke alimentatie ontvangen [1]).

De burgemeesters, uitvoering gevende aan dit besluit, ontboden de oversten der kloosters bij zich, om haar het vonnis meê te deelen. Maar de hoogwaarde abdis der Clarissen, Neeltje Pieters van Breda, achtte het beneden hare waardigheid het bevel

---

[1]) 12 November 1598.

„Burgemeesteren hebben de 36 Raeden voorgehouden, hoe dat de Clarissen en Cellesusteren niet op en houden van dagelicx te exerceren die Pauselicke Religie, zoe met missen als andere superstitiën; dat zij oick diversche sloten en yseren grendels buyten weten van de Heeren Burgermeesteren, tresourieren en fabryckmeesteren hebben doen maecken aen de kercke ende deuren; oick gedaen maecken hebben een hooge schuttinge. Ende communicatie op der saecke gehouden zynde, is geresolveert dat men de Clarissen en Cellesusters uit het convent te Meye eerstcomende sal stellen, mits dat men deselve in billicheyt zal alimenteren, te weten deghcene die vóór date van de alteratie in 't Clarissenconvent zijn geweest, ende anders ghecnen, ende dat regart op de burgerskynderen genomen sal worden. Dat mijn Heeren oock terstont alle die slooten ende grendels, aldaer onbehoorlick gemaeckt, sullen doen afslaen. Ende zooverre bevonden mocht worden, dat die Clarissen of Cellesusters eenige superstitiën van missen en pauselicke religiën quaemen te bedrijven tusschen dit [nu] en Meye, dat men deselve terstond uit 't convent zal stellen; mitsgaders dat men de Clarissen en Cellesusters al 't gunt voorscreven is zal insinueeren." *Resolutie-boek* No. 6, fol. 270. — *Arch. Begg.* G, Art. 50, blz. 85.

op te volgen en zond in hare plaats een zuster-uitgangster, Trijn Hendricx genaamd. Van de Cellezusters echter verschenen de procuratrix Anna Jans en de ondermoeder Geertje Pieters.

Daar stonden dan de drie edele vrouwen, om haar vonnis te hooren.

In het bijzijn der burgemeesters hield de secretaris Pieters de strafpredikatie. De nonnen hadden zich op schromelijke wijze aan de verordeningen der burgemeesters vergrepen en aan afgoderij schuldig gemaakt. Tot hare straf moesten zij op 1 Mei 1590 hare kloosters verlaten; bovendien zou men aanstonds al de door haar aangebrachte sloten en grendels wegslaan en de schutting afbreken. Maar volgens eene genadige beschikking zouden zij van stadswege alimentatie krijgen. Mochten zij het echter wagen om zich vóór 1 Mei e. k. nog eenmaal aan superstitie over te geven, dan werden zij aanstonds uitgejaagd.

Zwijgend hoorden de kloostervrouwen naar de bedreigingen van den secretaris, en toen de man had uitgesproken, keerden zij huiswaarts, om aan hare medezusters het droevig einde van haar kloosterleven aan te kondigen [1]).

De lezer zal hier misschien vragen: hoe hebben de conventualen, die slechts een klein gedeelte van haar klooster ter bewoning hadden gekregen, terwijl het andere gedeelte aan verschillende particulieren verhuurd en voor de nonnen afgesloten was, nog

---

[1]) „Nadat de Burgemeesters bij hen ontboden hadden te compareren de Clarissen en de Cellesusteren, zyn op huyden den XIIII Novembris XV^{c}LXXXIX voor henluyden gecompareerd Tryn Hendricx uytgangster, in de plaetse van de Abdisse van de Clarissen, Anna Jans procuratrix, en Geertgen Pieters ondermoeder van de Cellesusteren, dewelcke ick Willem Pietersz secretaris, ter ordonnantie van de Heeren Burgemeesteren voorgehouden hebbe de inhouden van dese Resolutie en voorts geordonneert hen daernae te reguleren. T'oirconde desc ondertcyckent,

W. Pietersz."

de gelegenheid kunnen vinden de H. Mis bij te wonen en godsdienstoefening te houden in de kloosterkapel, die haar was ontnomen?

Ter beantwoording dier vraag dient men met verschillende omstandigheden rekening te houden. Zoo bijv. ging het verhuren van het Cellezustersklooster met groote bezwaren gepaard, omdat tegelijk in de dichte nabijheid de ruime gebouwen en erven van het voormalig klooster der Grauwe Monniken door de stad in huur werden aangeboden en ter nauwernood tegen een nietig prijsje huurders vonden.

Het gevolg daarvan was, dat eerst in 1583 het ziekenhuis der Cellezusters met een daarbij behoorend erf door Jacob Jansz. Coster werd bewoond. Wel had Abacuc den zolder van het paterhuis gehuurd, maar men had in hetzelfde gebouw „crancke franchoisen ingebrocht"; daarom vertrok hij en weigerde te betalen. In het jaar 1584 ging het wat beter; want toen huurde Dirck Jansz. de Wilt het spinhuis met een open plaatsje, Claes Dircz. Hasselaer de keuken en den refter, en Rutger Hudde het paterhuis, terwijl de bovengenoemde Jacob Jansz. Coster in het ziekenhuis bleef. Diezelfde bewoners treft men ook in de jaren 1585, 1586 en 1587 aan; maar in 1588 moest de laatstgenoemde het ziekenhuis verlaten, omdat het door Evert Ryckeman voor 1500 gulden was aangekocht.

Bijna de gansche kloostergrond der Cellezusters was dus in de laatste jaren door huurders bezet geweest, behalve de kloosterkapel, waarvoor maar geen liefhebbers kwamen opdagen. In 1583 trof men er nog Hans Rendorp in aan; want de geheele kerk deed slechts 36 gulden huur. Maar op den 1en Mei van dat jaar, trok hij eruit, en niemand wilde de kapel later in huur nemen. Geen wonder; want voor een burger huisgezin was zij ter bewoning geheel ongeschikt, en voor werkplaats deugde zij ook niet, althans niet in den winter, als men de ontzaglijke ruimte niet kon verwarmen. Maar daarin lag dan ook voor de kloosterlingen eene

gereede aanleiding om, zonder voorkennis der burgemeesters, de overal onderdrukte vrijheid van geweten in hare kloosterkapel wederom in te voeren. Toen zij jaren achtereen haar heiligdom in geheel verlaten toestand zagen, terwijl zij zelf, van alle kerkelijk leven beroofd en van godsdienstigen troost verstoken, nergens aan de viering der heilige geheimen mochten deelnemen, konden zij niet langer weerstand bieden aan de bekoring, om de afsluiting der kapel, van stadswege aangebracht, heimelijk te verbreken en in de stilte van den nacht, vergezeld van een priester, den verboden grond te betreden, het H. Misoffer bij te wonen, voor het altaar te bidden en daar luid te schreien over haar beklagenswaardig lot [1]).

Op die wijze, dunkt mij, heeft zich de zaak, zoowel bij de Clarissen als bij de Cellezusters, misschien ook in andere kloosters, toegedragen, totdat een verrader de arme nonnen bij de stedelijke overheid aanklaagde en haar eindvonnis bewerkte.

Op goede gronden meen ik te mogen aannemen, dat, althans ten opzichte der Cellezusters, de resolutie der Vroedschap in al hare strengheid op den 1en Mei 1590 werd ten uitvoer gelegd; want er stonden weldra zooveel perceelen van haar klooster te huur of te koop, dat er voor de oude eerbiedwaardige bewoonsters, in 1584 nog 22 in getal, geen ruimte meer ter huisvesting overbleef. In 1592 ging de mouterij met woning en erf voor 6000 gulden in eigendom aan Siewert Meynertsz. over [2]).

De kapel bleef onverhuurd en ongebruikt tot het jaar 1595, toen Claes Pietersz. Halvemaan haar kocht voor de geringe som van 4600 gulden [3]).

De Cellezusters, haar klooster ontruimd hebbende, zochten een

---

[1]) *Rap. v. Tres.* 1583 fol. 81; 1584 fol. 90; 1585 fol 80 vso.; 1587 fol. 87; 1588 fol. 158 — *Arch. Begg.* G, Art. 34, blz. 26, 33, 42. Art. 46, blz. 76, 85.

[2]) *Arch. Begg.* G, Art. 46, blz. 96.

[3]) *Arch. Begg.* G, Art. 46, blz. 97.

onderkomen bij de katholieke burgers en bleven haar liefdewerk, de verpleging van besmettelijke zieken, nog jarenlang voortzetten. In 1619 beleefde de procuratrix Anna Jans haar honderdsten geboortedag; weshalve de stedelijke regeering haar een extra-gift van 150 gulden schonk met de verzekering erbij, dat haar jaargeld aanmerkelijk verhoogd en op 100 gulden zou gebracht worden. Dit besluit nam de Oud Raad in zijne vergadering van 8 September 1620 [1]).

De Clarissen daarentegen schijnen minder streng door de regeering te zijn behandeld; waarover wij ons evenwel niet behoeven te verwonderen. Want bestond er goede kans om het door de Cellezusters verlaten kloosterterrein gaandeweg aan huurders en koopers kwijt te raken, voor het Clarissenklooster behoefden zij zich met zoodanig vooruitzicht niet te vleien. Dit convent, verscholen achter de huisjes van den Heiligen Weg en Kalverstraat, besloeg de geheele ruimte tusschen de twee genoemde straten, het Singel en de Munt. Een buitengewoon groot terrein, dat langs ééne zijde, langs het Singel namelijk, aan den openbaren weg grensde. En die uitgebreide oppervlakte werd door geen enkele straat of steeg doorsneden; weshalve zij voor woonhuizen zoo goed als ongeschikt kon beschouwd worden. Ook had die buurt niets aantrekkelijks; integendeel, wie aan eene aangename, zindelijke omgeving hechtte, koos in dezen omtrek geen verblijf. Op de marktdagen stond de Kalverstraat van het Spui tot aan de Munt vol met koeien en ossen; bij buitengewonen aanvoer werd het vee ook op den Heiligen Weg en aan de achterzijde van het klooster langs het Singel geplaatst. Tengevolge daarvan liet de

[1]) „Op 't verzoek van Anna Jans cellesuster, gesolliciteert door Jan de Bisschop, is goetgevonden, dat men haer in gereeden gelde eenmaal sal subsidieren met hondert vijftig guldens, ende gemerct dat het een vrou is, out synde over de hondert jaeren, voortaen jaerlicx sal alimenteren met hondert gulden sjaars." *Resolutie Oud-Raad*, fol. 42 vso — *Arch. Begg.* G, Art. 50, blz. 13.

reinheid der straten in dien omtrek gemeenlijk veel te wenschen over. Daarbij kwam nog, dat de nieuwe regeerders — toen zij na het verraad verplicht waren de handlangers, die zich tijdens de troebelen „goed geus" gedragen en verdienstelijk gemaakt hadden, tot belooning voor betoonden ijver aan brood moesten helpen en vrije woning verschaffen — juist het best verhuurbaar gedeelte van het klooster, de gebouwen namelijk langs het Singel, tot woningen voor de stadsboden of roedragers hadden laten inrichten.

Hoeveel moeite men ook aanwendde om tegen 1 Mei 1590, den datum, waarop de Clarissen moesten vertrekken, de binnenste ruimte van het convent geheel of gedeeltelijk met huurders te bezetten, alle pogingen bleven ijdel.

Dit wisten de Clarissen natuurlijk ook; maar spijt hadden zij er niet van; want zij hoopten dat daardoor misschien hare uitzetting tot later zou worden verschoven. In die blijde verwachting zagen zij zich evenwel bedrogen. De Heeren bleven hun eenmaal genomen besluit handhaven; weshalve op den 1en Mei 1590 de Clarissen, voor erger beducht, aan de resolutie der Vroedschap gevolg gaven en het convent verlieten. Echter niet allen. Eenigen harer waagden het heimelijk in het klooster achter te blijven, den wensch koesterende, dat de burgemeesters haar oogluikend in de afgelegen en onverhuurde gebouwen met rust zouden laten.

Het Clarissenklooster heette dus wel den 1en Mei 1590 ontruimd te zijn, maar was het feitelijk niet.

De achtergebleven nonnen beleefden er droeve dagen. Eerst hadden zij den spot te verdragen van het ruwe werkvolk, dat er kwam arbeiden, om een gedeelte van het klooster, waartoe ook de kapel behoorde, tot een verblijf voor deugnieten, tot een rasphuis, te vertimmeren en in te richten. Later bleef het haar steeds een grievende gedachte, dat in haar heiligdom de boeven werden geherbergd, vooral wanneer bij de uitoefening van het

gerecht op de open binnenplaats van het rasphuis het gekerm der boetelingen hare ooren trof.

Bij oogluiking mochten zij echter blijven wonen, maar de burgemeesters hielden met haar volstrekt geen rekening. Als zij aan afgeleefde of invalide ambtenaartjes een onderkomen moesten bezorgen, of wel een huurder of kooper hadden aangetroffen, dan moesten de Clarissen met hare meubeltjes in alle stilte haastig naar dieper gelegen verblijven verhuizen. Vooral het jaar 1608 kenmerkte zich door eene voor de nonnen allernoodlottigste gebeurtenis; want toen werd de stadsmuur, die aan de achterzijde van het klooster langs het Singel stond, op last der Vroedschap afgebroken en de veste aan die zijde uitgebreid. Het arme volkje, dat in de bogen van den muur kosteloos woonde, moest zich elders vestigen, en de vroeger zoo onaanzienlijke Singelgracht begon voortaan tot de gezochte buurten der deftige burgerij te behooren. Had men vroeger geen huurders kunnen krijgen, na het sloopen van den muur zouden zich liefhebbers genoeg voor de kloostergebouwen langs het Singel aanmelden, als deze niet door stadsboden of roedragers waren ingenomen. Daarom namen de burgemeesters en oud-burgemeesters in hunne vergadering van den 10den Maart 1608 het besluit aan de roedragers hunne woningen op te zeggen en in de binnenste kloostergebouwen andere verblijven voor hen en hunne huisgezinnen in gereedheid te brengen. Met grooten spoed werd er gearbeid; want over zes weken, op den 1en Mei 1608, moesten ontruiming en verhuizing plaats hebben. Toen het werkvolk, timmerlieden, metselaars, smeden en sjouwerlui zich in het klooster vertoonden, om er te breken en te bouwen, namen de Clarissen naar dieper gelegen terreinen de vlucht, om daar wederom hare verblijven in te richten, totdat zij opnieuw door vreemdelingen zouden verdrongen worden [1]). Dat zoodoende de toestand der kloostervrouwen

[1]) „Dat eenige deser stede roedragers, die met haer gevels staen aen de oude veste, en dat oversulcks by dese gelegenheyt van tyden

telkens hachlijker en beklagenswaardiger werd, laat zich gemakkelijk begrijpen. Wel bood het klooster nog voldoende ruimte om haar te herbergen, maar aan de toegangen woonde het onverdraagzaam calvinistisch volkje, dat haar met de toen gebruikelijke smaad- en scheldwoorden begroette, zoo dikwijls zij het convent wilden uit- of binnengaan. Vermoedelijk hebben zij bij goede Katholieken van de Kalverstraat een doorgang gevonden in de huizen, die aan het kloosterterrein grensden. Maar bijna elk jaar werd haar lot ondragelijker.

In 1610 meldde zich de krankenbezoeker of ziekentrooster Ypen Ypensz. bij de burgemeesters aan, ten einde vrije woning te krijgen; hij was bekwaam genoeg geacht om in het rasphuis voor de tuchtelingen te preeken en vroeg een verblijf in de dichte nabijheid. Zoek maar een geschikte woning in het Clarissenkloos-ter, dus luidde het antwoord der burgervaderen; en de man nestelde zich in een der voormalige verblijven van de conventualen [1]).

In 1611 werden de binnenvader en binnenmoeder van het rasphuis van hunne post ontslagen en vroegen een onderkomen.

---

de voorschreven huysen wel tot goede huyr zouden kunnen worden verhuyrt, Is geresolveert dat men die voorschreven huysen tegen Mei eerstcomende by de boden ofte roedragers zal doen ontruymen, ende dat men deselve sal verhuyren tot meesten profite deser stede, midts dat die voorschreven boden wederomme zullen worden geaccommodeert met eenige van de binnenstaende woningen in hetzelfde clooster, ende dat die, ten aanzien die wat kleyn zyn om een groote familie daerin te logeren, van drie op twee zullen mogen worden gemaect, tot behoef van de boden, die met groote huysgezinnen zyn beswaert, midts dat daerinne de costen zullen worden vermeden zooveel mogelyck." *Res. Oud-Raad,* 10 Maart 1608, fol. 10. *Arch. Begg.* G, Art. 50, blz. 8.

[1]) „Is verzocht by Ypen Ypensz cranckbesoecker, ende is mede predicant in 't tuchthuys, ende preeckt daer voor de tuchtelingen, versoeckt een woning by het tuchthuys, ende is hem vergundt een huysgen in 't Clarisse Closter." *Res. Oud-Raad,* 15 Januari 1610, fol. 17 vso. — *Arch. Begg.* G, Art. 36, blz. 92.

Van de burgemeesters verlof gekregen hebbende, om in het Clarissenklooster naar eene woning om te zien, deden zij eene verkenningstocht en vestigden hunne keus op een gebouw, waarin één enkele Claris twee woningen had in beslag genomen. Vermoedelijk kwamen daar dagelijks ook de andere kloostervrouwen samen, om er hare gemeenschappelijke gebeden te verrichten. Toen de binnenvader haar gebood de helft der woning aan hem af te staan, waagde zij het den man af te wijzen en de deur voor hem te sluiten. Aanstonds leverde nu de binnenvader een aanklacht in bij de burgemeesters, die den 16n Augustus 1611 besloten, dat de gemelde Claris tegen 1 Mei 1612 de helft van hare woning moest ontruimen en aan de binnenmoeder Aerlant Lamberts en haar broeder ter bewoning afstaan. Sedert dien datum woonden de binnenvader en binnenmoeder naast de Claris [1]). Later deden zich nog andere indringers voor, zooals bijv. de organist der H. Stede, maar hun verzoek werd van de hand gewezen; want de burgemeesters waren voornemens al de conventualen der stad, wier getal in dertig jaren tijds aanmerkelijk was geslonken, in de nog overgebleven hoekjes en achterhoekjes van het Clarissenklooster bij elkaar te brengen. Reeds in 1613 was dat plan met goed gevolg ten uitvoer gelegd. Al de nog levende kloostervrouwen, meestal stokoud en hulpbehoevend, woonden in de afgelegen achtergebouwtjes van het Clarissenklooster. In veel kommer sleten zij er hare laatste levensdagen, gebogen onder den algemeenen druk der Katholieken, die op alle wijzen verarmd, uit alle ambten en posten gestooten, in bijna radeloozen toestand

---

[1]) „Op 16 Aug. 1611 is by de Heeren Burgemeesteren geresolveert dat de Clarisse, wonende in 't Clarissenklooster, gebruycken sal de twee woningen daer sy jegenwoordich inne woont tot Mei 1612, ende alsdan ruyminge doen van de eene woninge, die alsdan bewoont sal worden by Aerlant Lamberts en haer broeder, geweest hebbende binnevader en binnemoeder van het tuchthuys." *Resolutieboek der Tres. Ord.* I, 40. — *Arch. Begg.* G, Art. 36, blz. 96.

verkeerden, niet wetende hoe zij in de dagen der bittere vervolging in den dringenden nood zouden voorzien.

In evengenoemd jaar deden de arme kloostervrouwen een beroep op de barmhartigheid van den magistraat en vroegen verhooging van alimentatie, dat haar werd gegeven. Zij kregen elk eene vermeerdering van 24 gulden in het jaar [1]).

In het jaar 1620, toen haar getal tot bijna 20 gedaald was, vroegen zij nogmaals verhooging en vonden wederom gehoor [2]).

Hoelang al deze kloostervrouwen nog te zamen zijn verbleven, heb ik niet nagespoord. Slechts kan ik meêdeelen, dat op den 12n Maart 1624 Maria Gerrits, „de laatste Clarisse van het Clarisse Clooster" in de Nieuwe Kerk werd begraven [3]).

B. H. Klönne.

---

[1]) „Op 't versoeck van de gemeene Conventualinnen van alle de Conventen tegenwoordig in 't Clarissen Clooster deser stede woonende, ten eynde hare alimentatie ten aensien van haren hoogen ouderdom, onvermogentheyt en duren tyd, in redelickheyt mochte worden verhoogt, Is om redenen voorschreven en andere consideratien goet gevonden en geresolveert dat der voorschreven Conventualinnen onderhout zal worden verhoogt, hooft voor hooft, met vierentwintich guldens sjaers, te betalen by de vierendeele jaers met ses gulden ingegaen zynde Alderheyligen lestleden." *Resol. Vroedschap*, 29 November 1613. — *Arch. Begg.* G, Art. 36, blz. 121.

[2]) „Van de twee requesten aan de Heeren Burgermeesteren gepresenteerd, d'een by Adriaen Adriaensz en Pieter Jansz, Cellebroeders, ende d'andere by de gemeene Conventualen van alle de Cloosters binnen deser stede, die van hondert ende vyftich tot in de twintich gecomen zyn, versoeckende vermeerderinghe van alimentatie, omdat zy mits haeren ouderdom en impotentie haer alleen niet kunnen helpen, en mitsdien behulp ende dienst van anderen nodick hebben, Ende op den inhouden derselver gelet, Is geresolveert ende goedgevonden haere alimentatie te verhoogen met dertien d'halve guldens in 't vierendeel jaers." *Resol. der Vroedschap*, 21 Augustus 1620. — *Arch. Begg.* G, Art. 38, blz. 60.

[3]) *Arch. Begg.* A2, Art. 37.

DE BESTRIJDERS DER KATHOLIEKE KERK IN DE VEREENIGDE STATEN VAN N.-AMERIKA.

Vóór den onafhankelijkheidsoorlog waren de Engelsche kolonies in Amerika een onderdeel van het Apostolisch Vicariaat van Londen, de hoofdstad van Engeland. Hoe was het toen gesteld met de Katholieke Kerk in Amerika? In 1756 schreef Mgr. Challoner, toen Coadjutor van den Vic.-Apost. van Londen, in zijn verslag aan de Propaganda het volgende:

„Wat betreft den godsdienstigen toestand in onze Amerikaansche „koloniën, al wat ik er van zeggen kan, is dit: in geene enkele van „die koloniën is eene missie gevestigd, behalve in Maryland en Penn„sylvanië, waar de uitoefening van den kath. godsdienst tot op zekere „hoogte wordt geduld. Ik heb verschillende opgaven van het aantal „katholieken in Maryland; de eene stelt het op 4000 communicanten, „volgens eene andere is het 7000. Wellicht bedoelt de laatste de „katholieken van Pennsylvanië in te sluiten, waar er omtrent 2000 „zijn. Er zijn 12 missionarissen in Maryland en 4 in Pennsylvanië, „allen behoorend tot de Societeit van Jesus. Deze bezoeken ook „eenige katholieken in Virginië, op de grenzen van Maryland, en in „Nieuw-Jersey, op de grenzen van Pennsylvanië. Wat de overige „koloniën betreft, als er eenige verspreide katholieken wonen, zij „kunnen hun godsdienst niet waarnemen; geen priester mag hen „bezoeken, en afgaande op de tegenwoordige gezindheid der bewoners, „vind ik het niet waarschijnlijk, dat priesters ooit zullen worden toege„laten." (O'Shea, *The Catholic Church in the United States*, p. 52 vv.)

Mgr. Challoner drong er in Rome op aan, een Apostolischen Prefect of Vicarius voor Amerika aan te stellen. In 1763, toen hij zelf Vic. Apost. van Londen was geworden na den dood van Mgr. Petre, schreef hij aan de Propaganda, dat het hem onmo-

gelijk was de noodige zorg aan dat gedeelte van zijne kudde te besteden.

„De groote afstand maakt het onmogelijk ze in persoon te bezoeken. „Hij kan onmogelijk de noodige informaties inwinnen omtrent mis- „bruiken, die verbeterd dienen te worden; hij kan het H. Vormsel „niet toedienen aan de geloovigen, die geheel van die geestelijke „hulpbron zijn verstoken; hij kan geen priesters zenden, gedeeltelijk „om den grooten afstand, gedeeltelijk uit gebrek aan middelen om „de onkosten te bestrijden." (O'Shea, t. a. p.)

Zoo was dan de toestand der Kerk in Amerika omtrent het midden der vorige eeuw.

In 1784 was de hoogw. John Carroll door de Propaganda aangesteld als Superior van de missie in de 13 Vereenigde Staten van Amerika, met belofte, dat spoedig in de benoeming van een Bisschop en Vicarius Apostolicus zou worden voorzien. In 1785 zond hij op verzoek een zoo nauwkeurig mogelijk verslag naar Rome, waaraan het volgende is ontleend:

„Er zijn in Maryland omtrent 15800 katholieken; 3000 van hen „zijn negerslaven. In Pennsylvanie zijn er omtrent 7000, onder wie „slechts eenige weinige slaven worden gevonden. Virginië telt niet „meer dan 200 katholieken, die 4 of 5 malen per jaar worden be- „zocht. De Staat van New-York bevat omtrent 1500 katholieken, „die kort geleden op eigen kosten een Franciscaan uit Ierland hebben „ontboden In dien Staat en in andere wonen daarenboven eenige „verspreide katholieken, geheel verstoken van geestelijke bediening.

„Wat betreft het grondgebied van den Mississippi-stroom, ik „hoor, er zijn daar een goed getal katholieken, vooral Fransch-spre- „kende Canadeezen; zij zijn, vrees ik, geheel en al zonder priesters.

„Er zijn 19 priesters in Maryland, 5 in Pennsylvanie. Twee van „hen zijn 70 jaren oud, drie anderen bijna even oud; van de overigen „zijn sommigen zeer zwak en ziekelijk.

„Er is eene school in Philadelphia. Wij hopen er twee te stichten „in Maryland, alsmede een Seminarie." (O'Shea, II, p. 247 vv.)

Stellen we nu daartegenover den toestand der Kath. Kerk in

Amerika volgens het jaarverslag van Hoffmann's *Directory* 1894, dan vinden we op 't einde van 1893:

17 Aartsbisschoppen, onder wie 1 Kardinaal; 71 Bisschoppen; 9717 priesters; 14433 kerken en kapellen; de Universiteit in Washington; 91 Seminaries met 3533 studenten; voor hooger onderwijs 847 scholen, voor gewoon onderwijs 3732; weeshuizen 238; liefdegestichten 753; aantal katholieken 8902033.

Waarlijk, 't doet ons goed hier aan de woorden te herinneren door den Superior der Amerikaansche missies, later eersten Bisschop van Baltimore, in 1785 aan de Propaganda geschreven: „Ik vertrouw, dat de grondslagen van den godsdienst in de „Vereenigde Staten zoo onwrikbaar zullen gelegd worden, dat „een allerbloeiendst gedeelte der Kerk na eenigen tijd zich ont-„wikkelen zal tot troost van den H. Stoel". Hoe heerlijk zijn die woorden in vervulling gegaan; de Kath. Kerk in Amerika is zonder twijfel troost en opbeuring voor onzen H. Vader in al zijne groote moeilijkheden.

Wie zou niet denken, dat in het land der vrijheid de Kerk ongemoeid haar weg vervolgen, en zonder strijd zich uitbreiden kon? Hier immers is vrijheid van geweten in de Constitutie (grondwet der Vereenigde Staten) gewaarborgd aan allen; vrijheid van godsdienst is een der grondslagen van de groote vrije Republiek. En toch is er altijd strijd geweest en is er nu nog tegenstand tegen de Kath. Kerk. Al verdrukt of bestrijdt het gouvernement de Kerk niet, er zijn overgenoeg vrije burgers, die anderen de vrijheid willen benemen, en die gaarne ook het gouvernement der Ver. Staten in dien strijd zouden betrekken. Ontelbaren, die niet tot de Kath. Kerk behooren, bewonderen en prijzen haar; doch er zijn er ook nu nog zoo velen, die Rome niet kennen en Rome verfoeien, die niet nalaten kunnen machtelooze pogingen te doen om de Kerk in haar vooruitgang te hinderen.

Ik zal niet spreken van strijd, die lang voorbij is, doch alleen van den nieuweren tijd. Beginnen we met 1889.

In dat jaar trad de Evangelische Alliantie, gelijk in 1875, openlijk op tegen de Kath. Kerk. Deze Alliantie is, gelijk de naam aanduidt, eene vereeniging van geloovige protestanten, die gaarne de Kath. Kerk zouden onderdrukken, en de Ver. Staten geheel protestant maken. Met dat doel trachtten ze aan de Constitutie der Ver. Staten een amendement toe te voegen van den volgenden inhoud.

Elke Staat in deze Unie zal stichten en onderhouden een systeem van kostelooze openbare scholen, talrijk genoeg voor de opvoeding van *al de kinderen in dien Staat wonende*, van den leeftijd van 6 jaren af, tot dien van 16 ingesloten, in de gewone takken van kennis, en in deugd en zedelijkheid en *de beginselen van den christelijken godsdienst.* Verder moest de Constitutie elken Staat verbieden, eenig geld toe te staan aan sekte-scholen of sekte-inrichtingen.

Niemand behoeft te vragen, wat bedoeld werd. De beginselen van den christelijken godsdienst zouden zeker geweest zijn, niet de verfoeilijke leer der Kath. Kerk, doch de heerlijke leeringen van het Protestantisme. Katholieken bleven natuurlijk vrij om eigen scholen te bouwen, als ze maar de enorme kosten voor ontelbare openbare scholen voor *al* de kinderen van den Staat hadden helpen betalen. Iedereen kon berekenen, ten minste hopen, dat er waarlijk niet veel voor parochiale scholen zou overblijven.

Verder moeten we niet vergeten, dat door het aannemen van die toevoeging aan de Constitutie, deze toestand zoo goed als onveranderlijk zou zijn gemaakt. Sedert het vaststellen der Constitutie in 1788 zijn er 15 artikelen aan toegevoegd: 12 gedurende het tijdsverloop van 1791 tot 1804, om het groote werk zoo gezegd af te ronden; 3 tusschen 1865 en 1869, na den secessie-oorlog, om den rechtstoestand der vrijgemaakte slaven te bepalen. Was het amendement der Alliantie eenmaal in de Constitutie opgenomen, de stemmen van twee derden in Congres en Senaat, de

ratificatie van drie vierden van de Staten zouden noodig geweest zijn, om het amendement schadeloos te maken door eene andere toevoeging. Voor altijd dus zouden de verschillende Staten der Unie aan die christelijke protestantsche scholen gebonden zijn geweest; zelfs al was een Staat geheel katholiek geworden of bijna geheel, hij zou geen schoolwet hebben kunnen maken overeenkomstig met het geweten der katholieken.

Doch de toeleg mislukte. Zelfs protestantsche predikanten verzetten zich tegen de voorgestelde wet, als zijnde rechtstreeks in strijd met de vrijheid van geweten, gewaarborgd aan allen in de Constitutie. Eene contra-petitie werd ingediend met 250000 namen van tegenstanders. De Evangelische Alliantie vaardigde eene commissie af naar den Senaat, om het amendement te verdedigen in het Judiciary Committee (de commissie om ingediende wetten te onderzoeken vóór de openbare behandeling). Daar somden ze al de oude en nieuwe lasteringen op tegen de Kerk, o.a. dat de kath. parochiale scholen de meeste ongeletterden, armlastigen en misdadigers *voortbrachten*. Doch rechter Matthews, als rapporteur van de commissie van den Senaat, voegde hun de volgende mannelijke taal toe, na eerst met nadruk te hebben verklaard, dat hij zelf protestant was:

„Ik ben bekend met de protestantsche vooroordeelen tegen de „R. K. hiërarchie en de R. K. leer. Doch ik ben verplicht de katho„lieken te beschouwen als hebbende burgerrecht, als hebbende aan„spraak op alle rechten, op alle voordeelen, die ik voor mij zelven „eisch. Meer nog: ik heb christelijke liefde genoeg in mijn hart „om het als zeker aan te nemen, dat zij even eerlijk en oprecht zijn „in godsdienstige overtuiging als ik ben. Volgens de studie, die ik „gemaakt heb van de leer der Kath. Kerk, naar tijd en gelegenheid „mij veroorloofde, ben ik verplicht te zeggen, dat die leer geen „onwetend bijgeloof is, doch een wel gebouwd logisch systeem; en „die zegt, dat hij het gemakkelijk weêrleggen kan, is een man die „veel durft.

„Nu, zoover den geest van rechtskunde betreft, zoover de burger-

„lijke wet jurisdictie heeft, zoover dat kunstmatig verstand, hetwelk „bestaat in de gezamenlijke wijsheid van den Staat, er zich meê „inlaten kan, hebben zij burgerlijke rechten en godsdienstige rechten „gelijk aan de uwe en de mijne.

„Protestanten hebben als zoodanig geen rechten, die niet te zelfder „tijd en in dezelfde mate toekomen aan Katholieken als zoodanig, „en aan Joden en ongeloovigen. Protestanten hebben een burger- „lijk recht om hun eigen godsdienst uit te oefenen; maar zij hebben „in dit opzicht geen recht tot voorkeur van den kant van den Staat „of eenige staatsinstelling. Het is geen kwestie van meerderheid „tegen minderheid; want zou het geweten der meerderheid de stan- „daard worden, dan is er geen spraak van vrijheid van geweten. Het „is juist tegen de overheersching en macht der meerderheid, dat de „vrijheid van geweten beschermd wordt en moet worden".

Dit was afgedaan en voor goed afgedaan; de Evangelische Alliantie was verslagen, maar daarom nog niet de vijand. In hetzelfde jaar zag een nieuwe vereeniging het licht, die er volstrekt niet protestantsch uitziet: „De Nationale Bond voor de bescherming van Amerikaansche instellingen".

Het amendement, dat zij aan de Constitutie verlangen toe te voegen, luidt aldus:

Geen Staat zal eenige wet invoeren, die betrekking heeft op het vestigen van een godsdienst, of die verbiedt de vrije uitoefening van godsdienst; geen Staat zal zijn eigendom of crediet, of eenig geld bijeengebracht door belasting, gebruiken of doen gebruiken voor het oprichten, onderhouden of ondersteunen, door schenking of door betaling voor bewezen diensten, voor uitgaven of wat ook, van eenige Kerk of eenig godsdienstig genootschap of godsdienstige vereeniging, of eenige instelling, vereeniging of onderneming, die geheel of ten deele onder sektarisch of kerkelijk toezicht staat.

En wat is de bedoeling van dit toevoegsel aan de Constitutie? Tot nog toe, ofschoon de Constitutie aan afzonderlijke Staten der Unie niet verbiedt om andere wetten te maken, is het in alle Staten de wet, dat de kostelooze openbare scholen, zelfs voor hooger onderwijs, uit de belasting worden onderhouden;

met bijzondere scholen bemoeit de Staat zich niet. Hij eischt geen diploma voor de onderwijzers, oefent geen toezicht uit op gebouwen of wat ook, maar betaalt ook niets hoegenaamd aan die scholen Nu is men bevreesd, dat op een of anderen tijd een of andere Staat eene wet maken zal, die ook het bijzonder onderwijs recht zou doen, en daarom moet het elken Staat, zelfs al was die Staat geheel of bijna geheel katholiek, bij amendement op de Constitutie voor altijd onmogelijk gemaakt worden ooit eene wet te maken, die rechtvaardig zou zijn tegenover allen en ook voor het wereldlijk onderwijs, op katholieke scholen gegeven, betalen zou. Geen belasting-penningen mogen voor dat doel gebruikt worden, geen opbrengst van fondsen of andere eigendommen. Geen Staat mag zeggen: ik engageer eenvoudig Zusters of Broeders en geef hun gelijk anderen onderwijzers een salaris; zij mogen niet voor bewezen diensten betaald worden, zij zijn een godsdienstige vereeniging of staan geheel of ten deele onder kerkelijk toezicht. De Broeders of Zusters of katholieke onderwijzers, wie dan ook, zouden kunnen zeggen: wij verlangen geen salaris, als de Staat alleen maar betaalt de onkosten voor gebouwen, meubelen enz.; ook dat is in het amendement verboden. De Staat mag belasting heffen, zooveel hij verkiest, of zijn inkomsten gebruiken voor scholen, doch alleen voor openbare godsdienstlooze scholen.

Hier hebben we dan het oude, schreeuwende onrecht, zoolang in Holland gepleegd en nu zoo wat hersteld.

Doch er is een groot onderscheid tusschen den toestand hier en in Holland. In Holland begrepen ook de orthodoxe protestanten hun belang of liever het belang hunner kinderen, en bestreden met de katholieken de onrechtvaardige wet. Hier echter zijn de predikanten, die ook voor protestantsche kinderen eigen scholen wenschen, tot nog toe de uitzondering. Het amendement zou welkom zijn aan de ongeloovige protestanten, doch ook de geloovige protestanten, blind voor het gevaar, dat hun

kinderen dreigt, doen al wat zij kunnen, om katholieke scholen tegen te werken.

En wat zijn de middelen, in dien strijd gebruikt? 't Is wezenlijk verwonderlijk, doch waar: zelfs in Amerika hebben ze hierin nog niets nieuws uitgevonden. Alles, wat aangevoerd wordt tegen de kath. scholen, is het oude afgezaagde thema:

Pas op, vrije Amerikanen, Rome tracht den Staat te bemachtigen en te overheerschen.

Publieke scholen zijn de redding van den Staat, sektescholen de ondergang.

De katholieken vreezen het licht der wetenschap en willen de lui dom houden; dwing ze naar de verlichte openbare scholen te gaan.

De katholieken zijn geen Amerikanen in hun hart; zij gehoorzamen den Paus meer dan het gouvernement der Unie. De openbare scholen zijn het eenige middel om hen Amerikanen te maken enz. enz.; iedereen kan het lijstje aanvullen.

In honderdduizenden pamfletten en vliegende blaadjes worden die domme onwaarheden door den Bond verspreid; in talrijke kranten worden ze herhaald; met ernst en deftigheid worden ze op protestantsche kansels den volke verkondigd.

En de Bond heeft in den laatsten tijd een hulpbende verkregen, niet genoeg te waardeeren, wat kracht en invloed aangaat, doch nog meer te verachten wat wijze van strijden betreft. Die hulpbende is de „American Protective Association", hier algemeen bekend en genoemd bij de eerste letters A. P. A. (De Amerikaansche Bond van Bescherming). Treedt de Nationale Bond voor bescherming van Am. instellingen openlijk op, de A. P. A. is een *geheim* genootschap, waar elk lid bij eed gebonden is de geheimen der vereeniging te bewaren vooral tegenover katholieken, die natuurlijk absoluut van den edelen Bond zijn uitgesloten. Doch het geheim is niet bewaard gebleven; de klasse van menschen, waaruit het genootschap zijne leden moet trekken, mag al een

eed doen, doch 't is niet waarschijnlijk, dat ze dien houden zullen.

Met de hand op het hart zweren dan die edele patriotten:

1°. Ik beloof, nooit te begunstigen of te ondersteunen de candidatuur, de verkiezing of aanstelling van een roomsch-katholiek tot eenig burgerlijk ambt.

2°. Ik beloof, nooit aan een roomsch-katholiek werk te geven, wat ook, indien ik een protestant in dienst kan nemen.

Dat noem ik burgeroorlog trachten te verwekken tusschen katholieken en protestanten. Niet alleen dat de katholieken uit alle ambten en posten moeten worden geweerd — reeds is een burgervader bijna vermoord, omdat hij een katholiek aanstelde als *agent van politie* — doch zelfs het dagelijksch brood moet hun worden ontnomen. Daarenboven: vergelijk no. 1 van hun eed met Art. VI van de Constitutie der Vereenigde Staten. Dit zegt: „Godsdienst zal nooit de toetssteen zijn van bevoegdheid „voor een ambt of openbaren post der Vereenigde Staten". Men ziet, dat de ijverige beschermers van de Amerikaansche instellingen, vooral van de Constitutie, een eed doen om de Constitutie te schenden!

En nu de wijze van strijden. Waren de middelen van den Nationalen Bond al niet kiesch, uit den aard der zaak gaat de A. P. A. nog veel verder; de vereeniging staat letterlijk voor niets. Ze verspreidt niet alleen schandelijke leugens in pamfletten, vliegende blaadjes en kranten, ze is ook trotsch op de hulp van ongelukkige afgevallen priesters en vrouwen, die zich weggeloopen nonnen noemen. In dienst van de A. P. A. reizen dezen het land af, schaamteloos hun laster tegen de Kerk uitbrakend. Blijkbaar is zij er op uit, opstootjes, geweld en doodslag uit te lokken. Het gerucht bijv., dat de katholieken wapenen koopen en in hunne kerken opbergen, en zich in den wapenhandel oefenen, moet noodzakelijk tot angst, tot verlangen naar tegenweer, tot wapening en eventueel tot vechten en doodslag leiden. (En hier kunnen we in 't voorbijgaan melden, dat tot nog toe geen wapen

is gevonden bij de katholieken, ofschoon zij iedereen vrijheid geven, zelfs uitnoodigen de kerken te doorzoeken; doch wel is het uitgekomen, dat de leden van de A. P. A. zich gewapend hadden. In Toledo, Ohio, hadden ze eenige honderden geweren gekocht, maar vergeten te betalen: de verkooper deed hun een proces aan, en voor de rechtbank kwam het uit.) Ook het volgende *ontwijfelbaar authentieke* document is wel in staat oproer en moord te veroorzaken. Het is eene *geheime* breve van den Paus aan de katholieken der Vereenigde Staten. Een zorgelooze priester liet het op straat uit zijn zak vallen, en, gelukkig voor Amerika, werd het opgeraapt door een lid der A. P. A. Die breve behelst:

1°. De katholieken der Ver. Staten worden ontslagen van hun eed van trouw aan het gouvernement, 't welk alles zal behandeld en geregeld worden op of omtrent den 5den Sept. 1893, wanneer het Roomsch-Katholiek Congres zal bijeenkomen, te Chicago, Illinois;

2°. (en dit is spijkers met koppen slaan) op of omtrent het feest van Ignatius Loyola, in het jaar O. H. 1893, zal het de plicht zijn der geloovigen *uit te roeien alle ketters,* die in de Vereenigde Staten te vinden zijn.

Wat een geluk, dat het document nog intijds ontdekt is! Ware het geheim gebleven, de *negen* millioen katholieken zouden ontwijfelbaar de *vijftig* millioen ketters reeds hebben uitgeroeid. Wat ze in getalsterkte te kort kwamen, wees er gerust op, die aarts-Jesuïet Ignatius Loyola zou het wel aangevuld hebben, 't was immers zijn feestdag. Dat moet althans de berekening geweest zijn van den denkbeeldigen Paus, die de breve heeft uitgevaardigd. 't Is een dwaas, belachelijk valsch stuk, doch duizenden hebben er geloof aan geslagen, en het heeft angst genoeg verwekt.

En wat zal het einde zijn? De Kerk heeft natuurlijk niets te vreezen van zulk uitvaagsel en zulke middelen om haar te bestrijden. Reeds nu verheft met de katholieken menig eerlijk

protestant zijne stem tegen zulke wijze van strijden, en hoe erger de A. P. A. het maakt, des te meer zal zij ook door andersdenkenden veracht en veroordeeld worden. Zelfs verondersteld, dat ze hun amendement in Congres of Senaat konden inbrengen, ik ben er zeker van, zij zouden, gelijk de Ev. Alliantie in 1889, naar huis worden gestuurd met beschaamde kaken. De schandelijke beweging, nu nog voornamelijk tot de Westelijke Staten beperkt, zal uitsterven na een niet lang leven. Doch eenig kwaad zal zij doen. Reeds nu zijn er op 1 April in Milwaukee, en op 3 April in Kansas City oproertjes geweest; bij de stembus is gevochten, natuurlijk met vuurwapenen, en omtrent tien menschen hebben den dood gevonden. Nog meer zulke betreurenswaardige gevallen zullen zich voordoen. De crimineele processen, die er op volgen moeten, zullen de schandelijke samenzwering geheel aan 't licht brengen en dit zal de dood zijn van de A. P. A. — Leden, die nog eenigen eerbied hebben voor hun goeden naam, zullen zich onttrekken, geld zal niet meer toevloeien.

Een der hoofden van de A. P. A. moet gezegd hebben: „Als „we klaar zijn met de Katholieke Kerk, zal er niet genoeg van „haar over zijn voor den dokter om eene lijkschouwing te hou„den". Wij zijn er gerust op, dat nog menig jaartje na het overlijden der achtbare A. P. A de Katholieke Kerk hier goeden welstand zal genieten.

B. J. Bekkers.

Tucker-Miss. (N.-Amerika).

BOEKBEOORDEELING.

Amstelodamensia door B. H. Klönne. Amsterdam, F. H. J. Bekker, 1894.

De Amsterdamsche beggijnenvader, B. H. Klönne, heeft aan zijne moederstad en in 't bijzonder aan zijne katholieke medeburgers een grooten dienst bewezen, toen hij, in den aanvang van dit jaar, zijne hooggewaardeerde historische schetsen over Amsterdam, grootendeels reeds in dit maandschrift verschenen, het licht deed zien. De oudere leden van Amsterdamsche familiën, tot wier ooren nog een nagalm van de eenmaal zoo glorievolle processie van 't H. Sacrament van Mirakel was doorgedrongen, en die nog hier en daar in de Amstelstad de oude schuilkerkjes hadden aanschouwd en van hunne ouders de zuchten hadden opgevangen over de droeve dagen, door de katholieken in deze stad beleefd, spraken na de lezing van menig hoofdstuk „zoo heb ik het altijd gehoord". Voor een aanzienlijk gedeelte staat deze overlevering thans met gezaghebbende bronnen als historie geboekt, die weldra naar wij hopen, nog door meerdere historische berichten zal vervolledigd worden.

Een goed gekozen titel heeft de schrijver boven deze historische schetsen geplaatst; de benaming *Amstelodamensia* zegt veel beter dan 't woord *Amstelodamiana* wat de inhoud van dit werk zal zijn. „Amstelodamensia" omvat feiten, personen en zaken; „Amstelodamiana" ziet meer uitsluitend op zaken. J. ter Gouw, die in 1874 bij C. L. Brinkman historische schetsen over oud-Amsterdam uitgaf, was minder gelukkig met zijnen titel *Amstelodamiana;* hij gaf in zijn werk méér dan het opschrift deed verwachten; bij rector Klönne geeft de titel volkomen juist den inhoud van zijn boek aan; inhoud en titel dekken elkander.

In dezen bundel is de geschiedenis niet dor en droog, maar zoo

levendig mogelijk behandeld; de schrijver heeft zich het ideaal van den geschiedschrijver voor oogen gesteld: niet slechts de feiten, de personen, de zaken, de toestanden volkomen juist te kennen, maar dezen als levend voor de oogen der lezers te plaatsen; de verbeelding van den schrijver produceert niet, maar reproduceert. De geschiedenis te behandelen als voorwerp van letterkundige kunst is een moeilijk werk; hier wordt gevorderd, dat men aan een streng wetenschappelijken inhoud een schoonen vorm weet te paren. De schoonheid van den vorm heeft, volgens het bevoegd oordeel van Prof. Dr. J. G. R. Acquoy, drie vereischten: *taal*, *stijl* en *verhaaltrant* [1]). In de *Amstelodamensia* ziet men den schrijver aan deze drie vereischten nauwkeurig beantwoorden. Keurig is over 't algemeen de keuze zijner woorden, de klankafwisseling zijner volzinnen, 't gebruik der teekenende epitheta — men leze slechts de beschrijving der verschillende groepen in de Mirakelprocessie (bl. 86—119). De welgekozen woorden weet de schrijver tot schoone volzinnen te vereenigen en deze wederom tot een schoon letterkundig geheel saam te voegen. En gelijk in *taal* en *stijl* zoo teekent zich ook in den *verhaaltrant* den kunstenaar; hij heeft de vele namen, jaartallen en feiten tot elkander doen naderen, feit tot feit, persoon tot persoon, en 't lang vervlogene voor de oogen hertooverd, alsof het opnieuw plaats greep. Hier verdienen als proeven van historie en letterkunde bijzondere melding: V. *Het Mirakelfeest vóór de Hervorming;* VII. *Een schout, die laat afdingen;* IX. *Leonardus Marius in* 1643 *naar den Haag ontboden* en XVII. *Het kindeke wiegen in de Oude Kerk.*

Op het bekende kerkhof Père-Lachaise te Parijs heeft men ter eere van den grooten historicus Michelet een grafteeken opgericht. Dit grafteeken bestaat uit een sarcophaag, waarop de overledene ligt uitgestrekt. Langs het breed gewelfd voorhoofd hangt achteloos een vlok haar. Eene schrijfpen rust in de machtelooze rechterhand. Ter hoogte van die hand stijgt in de gedaante van eene vrouw de Historie op

---

[1]) Dr. J. G. R. Acquoy, *Handleiding tot de Kerkgeschiedvorsching en Kerkgeschiedschrijving*, bl. 107—112 ('s Gravenhage, Martinus Nyhoff, 1894). Dit boekje, hoe klein ook, bergt veel leerzaams; jammer is 't echter, dat de Hoogleeraar zoo weinig wetenschap bij katholieken wil zien.

met een geschiedrol in de linkerhand. Met den rechtervinger wijst zij naar de woorden: „L'histoire est une résurrection". Aan dien hoogen eisch „L'histoire est une résurrection" heeft de gevierde schrijver der *Amstelodamensia* voldaan, hij roept voor onze oogen de aloude katholieke Amstelstad ten leven, de Amstelstad met haar middeleeuwschen luister, haar heerlijke Mirakelprocessie, haar zoo opgewekt kerkelijk en maatschappelijk leven, maar schetst haar ook in hare droeve lijdensdagen. Hulde zij den schrijver gebracht!

Aan de behandeling der geschiedenis als voorwerp van letterkundige kunst is een eigenaardig gevaar verbonden, dat men, in plaats van zuivere historie, zeer gemakkelijk historisch-romantische verhalen geeft; dit is de keerzijde. Deze gevaarlijke klip is echter de schrijver, naar mijne bescheidene meening, ontzeild; fictie en waarheid is in dit boekwerk door den naauwlettenden lezer juist te onderscheiden, en de historische waarheid is schier overal door gezaghebbende bronnen bewezen. Een enkele maal scheen de schrijver mij wat te sober in 't mededeelen zijner bronnen; zoo had ik b. v. in VIII *De Katholieken in hunne schuilkerken overvallen* bij het gebeurde in den „*Zijdeworm*" gaarne eene verwijzing naar bronnen gezien voor de bijzonderheden van dit verhaal; bij eene tweede uitgave zal daarin ongetwijfeld voorzien worden, en dan hopen wij ook by XIII *Het klooster der Nieuwe Nonnen, thans het St. Bernardus-Gesticht te Amsterdam* naauwkeurig vermeld te vinden, dat hetgeen aldáár wordt megedeeld is aan te treffen in 't gemeente-archief, waarheen de Oude-Nonnen-kast, de bewaarplaats van 't archief der Oude en Nieuwe Nonnen, grootendeels is overgebracht.

Men staat in deze studiën verbaasd over de vele onderzoekingen, door den schrijver persoonlijk of door bevriende bemiddeling in verschillende archieven ondernomen. Te Amsterdam heeft hij, om zoo te spreken, de archieven, vooral onder het opzicht van kerkhistorie, leeg geplunderd. J. ter Gouw, die in zijne geschiedenis van Amsterdam bij het onderwerp *De noodmunt van Amsterdam* (Januari 1578) moedig verklaart: „Ziedaar de geschiedenis der Amsterdamsche noodmunt, *zoo volledig mogelijk* uit de bronnen geput", kon in de studie der archieven hier een lesje nemen bij den beggijnenvader, die in zijn *Amstelodamensia* (blz. 268) ook de noodmunt behandelt. Dan ziet men, dat hetgeen ter Gouw (*Geschiedenis van Amsterdam*, VII,

265) „volledig" noemt, geenszins volledig is. Maar niet slechts de archieven van Amsterdam heeft de schrijver nagesnuffeld, doch ook de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, 't Britsch Museum te Londen, de Universiteits-Bibliotheek te Munchen, en heeft ook te Rome door zijn scherpzinnigen vriend Dr. G. Brom de oude archieven doen raadplegen.

Innigen dank brengen wij den schrijver voor zijne ijvervolle nasporingen en een nog grootere dank wacht hem van het nageslacht, vooral ook om deze reden, dat hij zich de moeite heeft willen getroosten, om zijne nasporingen, aan den voet der bladzijden of in bijlagen vermeld, in een daartoe door hem aangelegd archief op te teekenen; daardoor is hij de grondlegger geworden van een archief voor Amsterdamsche kerkhistorie. De bibliotheek van 't beggijnhof te Amsterdam, toch reeds zeer merkwaardig om hare vele historische documenten, is door dit nieuwe archief zeer in aanzien verhoogd.

Bij historische studiën moet een wetenschappelijk man noodzakelijk eene ernstige critiek uitoefenen. Critiek oefent de schrijver uit, waar hij (bl. 23) in tegenstelling met ter Gouw en Dr. Nuyens aan berichten met betrekking tot Amsterdam van pater Van Teylingen een goed gezag toekent, en als een aanbevelenswaardige proeve van historische critiek mag de behandeling der twee handschriften van Jacobus Buyck, pastoor der Oude Kerk, gelden. Deze handschriften, genummerd 24 en 25, zijn op de Universiteits-Bibliotheek te Amsterdam aanwezig en zijn beiden gepagineerd. Op grond dezer twee handschriften beweert ter Gouw, dat pastoor Buijck niet op den 26sten Mei 1578 met den magistraat en vele wereld- en kloostergeestelijken de stad zou zijn uitgezet, maar dat hij vrijwillig uit de stad zou gevlucht zijn. Duidelijk toont de schrijver (bl. 29) aan, dat ter Gouw deze handschriften slechts vluchtig heeft doorgelezen, want dat de woorden: „De Geuzen ... wierpen den 26sten Mei de Franciscanen en de *voornaamste* geestelijken met den magistraat uit de stad", die in handschrift nº. 25 geschreven staan, wel degelijk aangeven, dat ook Buyck zelf de stad werd uitgezet. Wenschelijk ware het echter, dat de schrijver der *Amstelodamensia* de pagina's had aangegeven, waar in handschrift nº. 25 de woorden van pastoor Buyck te vinden zijn. Ook bracht de beoefening der critiek den schrijver (bl. 83) tot de kennis, welke de ware weg was, waarlangs

de processie van 't H. Sacrament van Mirakel door de stad in de vasten en in den zomer voortging.

De *Amstelodamensia* mogen in de oogen van sommigen een te weinig aristocratischen omslag dragen, dit vindt zijne verklaring in het populair karakter, dat de schrijver aan zijn werk heeft willen geven. Zijn verlangen was, dat zijn werk niet slechts welkom zou zijn in de handen der geleerden, maar ook in die van het volk; daarom liet hij op het titelblad de processie van het H. Sacrament van Mirakel op den Dam te Amsterdam schetsen en heeft hij zijn boek een vriendelijk en aanlokkend voorkomen willen geven. Met 't oog ook op dit populair karakter heeft hij tusschen den tekst verschillende teekeningen geplaatst. Eene enkele maal was de uitgever met de plaatsing van eene dier teekeningen minder gelukkig: op bl. 7 n.l. zijn volgens den tekst de schuiten reeds geland bij den Sint Antonisdijk, maar de teekening stelt de ballingen voor, als waren zij nog aan weêr en golven overgegeven. Eene teckening van 't klooster der Oude en Nieuwe Nonnen, die men aantreft in het Sint Bernardus gesticht, zou ook goed op zijne plaats zijn bij XIII. *Het klooster der Nieuwe Nonnen.*

Na den schrijver komt ook den uitgever een woord van lof toe; hij heeft gewaakt over den tekst, dezen op goed papier met duidelijke letter geplaatst en ook de letters der aanteekeningen zijn duidelijk en keurig van vorm; ieder hoofdstuk heeft hij met aangename en frissche vignetten versierd en de verschillende opschriften duidelijk en vrij boven den tekst gesteld.

Wij wenschen den schrijver, wiens eerste oplage der *Amstelodamensia* een buitengewoon succes ten deel viel, toe, dat hij spoedig tot eene tweede uitgave mag besluiten, en ook, dat hem jaren en krachten mogen geschonken worden, om de reeds bestaande „Amstelodamensia" met nieuwe reeksen te vermeerderen.

J. H. A. Thus.

Geschiedenis van het Nederlandsche volk door P. J. Blok
Groningen, J. B. Wolters, D. I en II.

Een goed boek is een onschatbaar vriend. En goede boeken zijn nog niet zóó veelvuldig, dat ik het geen voorrecht achten zou den lezer van *De Katholiek* in de nieuwe geschiedenis van prof. Blok zulk een boek te mogen aanbevelen.

Bij een dergelijke introductie echter vraagt men een enkel woord tot verduidelijking, men wil alvorens den vriend te ontvangen over zijne goede eigenschappen nader worden ingelicht, zijne eigenaardigheden, desnoods zijne onvolmaaktheden leeren kennen. Het is, dunkt me, een billijke eisch, die ons tegelijk een welkome gelegenheid aanbiedt, onze oprechte hulde aan den arbeid van den hoogleeraar te brengen.

Allereerst een woord over het algemeen karakter van het werk. Want het is niet meer dan rechtvaardig den arbeid van den schrijver te beoordeelen naar den maatstaf, dien hij zelf zijn werk heeft aangelegd; zóó, dat doel, plan en strekking van het boek een eerste grondslag worden, waarop een gezonde critiek kan worden opgebouwd.

Aldus is de beoordeeling van het werk van prof. Blok geen gemakkelijke taak. Want zijn opzet is zoo grootsch mogelijk en omvat alles, wat de geschiedenis van het Nederlandsche volk, als zoodanig, raakt. Ziehier, hoe de schrijver zelf ons zegt, wat hij zijnen lezers geven wil: „Een sociale geschiedenis daarentegen, zooals „de auteur hier wenscht te geven, omvat alle uitingen van het „volksleven, omvat zoowel de staatkundige geschiedenis als die der „beschaving, als die van handel en nijverheid, van landbouw en „zeevaart, van recht en wet, van de economische ontwikkeling van „een volk in het algemeen. — Aan de geschiedenis van het Neder„landsche volk in dezen laatsten zin, aan zijne sociale geschiedenis „dus, zij dit werk gewijd. Het is voor de kennis der volkshistorie „niet voldoende, dat men de wordingsgeschiedenis van den Neder„landschen Staat kenne, dat men den tegenwoordigen toestand „der beschaving in Nederland uit het verleden kan toelichten. „Onze tijd vraagt meer van den geschiedschrijver, onze tijd vraagt „met steeds grooter nadruk: hoe is onze *maatschappij* geworden, „wat zij is?"

Men ziet het, er is geen gebrek aan stof, en de taak van den ge-

schiedschrijver is hier in den allerbreedsten zin opgevat. Van harte dan stemt ge in met den auteur, als hij onmiddellijk vervolgt: „Het „antwoord op deze vraag is niet gemakkelijk te geven". Wat moeite immers en studie kost het veelal niet, de waarheid in één enkel punt te achterhalen. Dit werk echter moet de geschiedenis in haar geheel en al haar onderdeelen bevatten; de lotgevallen, den aard de levenswijze en levensomstandigheden van ons volk, zijn ontwikkeling en voortgang op ieder gebied, alles moet onderzocht, ieder punt overdacht worden.

Aard en strekking van zijn werk leert prof. Blok ons nog duidelijker door de tegenstelling, die hij zelf maakt tusschen zijn eigen werk en dat van anderen. Inzonderheid stelt hij het tegenover de groote geschiedenis van zijn ambtgenoot Wynne, een boek, „dat „meer als leerboek dienen moet". Inderdaad in den zin, dien wij gewoon zijn aan dat woord te hechten, kan de naam van leerboek op de geschiedenis van prof. Blok niet worden toegepast.

Wie iets dergelijks zoekt, ga dit werk voorbij; er zijn andere genoeg van meerdere en mindere uitgebreidheid, die u daartoe van dienst kunnen zijn. Want uit dit boek zult ge geen geregeld en voltooid schema der geschiedenis kunnen putten. Integendeel, wilt ge den arbeid van den hoogleeraar ten volle waardeeren, zorg dan, dat ge eerst een gezonde cursus in een goede handleiding hebt doorloopen. Toch is dit werk in één opzicht een uitstekend leerboek voor diegenen, die de geschiedenis niet enkel als een liefhebberij behandelen, maar ernstige studie aan een of ander tijdvak willen wijden: zij vinden hier namelijk voor ieder tijdvak een kostbare opgave van bronnen, die hun als wegwijzer onschatbare diensten bewijzen kan.

„Arend — zoo vervolgt onze schrijver — zette ons een door veel- „heid van spijs onverteerbaar gerecht voor." — De hoogleeraar houde het ons ten goede, dat wij die uitspraak wat algemeen en wat sterk achten. Dat de veelheid van spijs, die daar geboden wordt, een ontwikkeld verteringsvermogen vereischt, zal niemand loochenen. Voor lichte of uitspanningslectuur kan Arend niet worden aanbevolen. Maar een goed beladen, desnoods overladen, tafel is niet te versmaden voor wie den tijd heeft dien overvloed van onbederfbare gerechten langzamerhand allen te gebruiken. De mogelijkheid daarvan is zeker o. a. door prof. Blok opnieuw bewezen. Immers, indien hij niet meer en veel meer echte en gezonde spijzen had verteerd dan Arend

ons ter verwerking aanbiedt, hij had ons niet zulk een boek kunnen schenken, als het zijne werkelijk is. Intusschen maakt de tegenstelling met den in alle bijzonderheden afdalenden Arend den aard van dit werk wederom duidelijker. Arend zouden wij een uitgebreide klapper willen noemen, een kostbare hulp voor een memorie, niet sterk genoeg om bijzonderheden, die ons dienstig kunnen zijn, in zoo groote verscheidenheid zelf te bewaren. Daartegenover moet ge in 't werk van prof. Blok niet de opeenstapeling, de aaneenrijging zoeken van alle feiten, die de geschiedenis heeft geboekt; hij spint niet ieder punt of liever geen enkel punt tot in zijn kleinste en bijna onbeduidende bijzonderheden uit. Alleen de groote en sprekende trekken, de gebeurtenissen, die invloed op het lot en de ontwikkeling van ons volk hebben uitgeoefend, en die bijzonderheden, die voor het begrip van het geheel noodzakelijk of nuttig zijn, zult ge bij hem vermeld vinden. Maar denk daarom niet aan onvolledigheid of te algemeene voorstelling; neen, de geoefende hand van hem, die zijn wetenschap meester is, heeft die trekken zoo gekozen, dat daaruit een beeld gevormd is, zoo duidelijk en sprekend en over het algemeen zoo juist, dat niemand onzer den schrijver naar meer bijzonderheden vragen zal.

Eene boekaankondiging geeft wel eens een volledige inhoudslijst van het behandelde werk. Men verschoone ons hiervan. Een ieder, die belangstelt in onze geschiedenis, zal zich, zoo hopen wij, dit boek weten te verschaffen. Vooraan in ieder deel kan hij dan de lijst der hoofdstukken lezen. Voor ons is het gewonnen plaats om liever van het werk zelf goed en kwaad te spreken, zooals behoorlijk is.

De staatkundige geschiedenis is de grondslag, waarop al het andere rust. Van die gedachte uitgaande, verdeelt de schrijver de geheele geschiedenis in zeven groote tijdperken, die ieder afzonderlijk in hun geheel moeten behandeld worden. Allereerst vindt men telkens een schets der staatkundige geschiedenis, waaraan dan de noodige beschouwingen over toestanden, ontwikkeling enz. worden vastgeknoopt. Evenals bij de behandeling van het geheel zoo blijft ook bij die der onderdeelen de schrijver zijn opzet getrouw. Het allerduidelijkst is dit, dunkt me, in de geschiedenis der feodale staten der 12de en 13de eeuw. Men vindt hier dus geen geregelde geschiedenis van ieder hunner, geen onberispelijk geordende rijen van graven of

hertogen, ieder met zijn lief en leed, de een na den ander met een afgewerkte lijst zijner daden. Neen, nadat reeds vroeger een duidelijke uitlegging van het ontstaan, den groei en de feitelijke vestiging is voorafgegaan, wordt hun staatkundige geschiedenis in dit tijdperk als een beeld der werkelijkheid zeer juist samengevat in het opschrift van Hoofdstuk IV: *De strijd der feodale machten onderling* en verder uitgewerkt in afdeelingen als de volgende: *Vlaanderen tegenover Holland en Henegouwen; Holland tegenover Friesland; Holland en Gelre tegenover het Sticht* enz.

Dus wordt in de staatkundige geschiedenis de juiste en breede grondslag voor een grooter gebouw gelegd, zoo is zij een deel geworden van een grooter geheel, waarin de daden dier vorsten en hun onderlinge verhouding en strijd slechts een eerste plaats bekleeden en alleen in zooverre meêtellen als zij een wezenlijken invloed op de algemeene ontwikkeling der maatschappij hebben uitgeoefend. Want naast hen hebben ook anderen in die ontwikkelingsgeschiedenis een krachtig woord medegesproken. Na den landsheer zijn daar nog adel en geestelijkheid, steden- en landbewoners, wier verhouding onderling en tot den landsheer, wier opkomst, macht en aanzien, wier levenswijze met deugden en gebreken, wier arbeid op stoffelijk en geestelijk gebied te zamen met de staatkundige geschiedenis het geheel vormen, dat ons naar het plan van den schrijver moest worden voorgesteld.

Bovengenoemd tijdperk hebben wij slechts als voorbeeld aangehaald. Want hoewel in de latere tijdvakken, vooral in het Bourgondische, de scherpte der grenzen tusschen de verschillende onderdeelen veel vermindert, blijft het plan toch onverzwakt doorgevoerd. Men overtuige zich door eigen lezing, daar men billijkerwijze niet kan vorderen, dat hier alles in den breede worde behandeld. Als het ons echter nog vergund is onder het vele voortreffelijke datgene aan te wijzen, wat in ons oog den eerepalm wegdraagt, dan zouden wij de aandacht willen vestigen op de heldere en zakelijke uiteenzetting van de opkomst en vestiging der steden en gemeenten, van hun strijd in eigen boezem en tegen de gemeene vijanden, de geschiedenis van het invloedrijke standpunt, dat zij zich langzamerhand wisten te verwerven. Zulk een aanwijzing van het voortreffelijkste is echter uit haren aard zeer subjectief, en eerlijk moeten wij erkennen, dat het ons niet verwonderen zou, wanneer anderen ons meer punten als van gelijke schoonheid wilden aanprijzen.

Bij dit alles echter heeft het werk van prof. Blok zijne onvolmaaktheden. De hoogleeraar is zeker de allerlaatste om zijn werk als geheel zonder feilen te beschouwen. Het heeft allereerst de gebreken zijner deugden. Het betrekkelijk korte bestek, waarin alles moest worden samengevat, dwingt somtijds den schrijver, niet het minst in de staatkundige geschiedenis, een reeks van gebeurtenissen in luttele woorden aan te duiden, waardoor dan ook somtijds de schijn althans van onjuistheid ontstaat. Een enkele maal zelfs vinden wij feiten of bijzonderheden aangegeven, die naar ons inzien op goede gronden konden bestreden worden. Laat ons echter aanstonds hierbij voegen, dat het slechts ondergeschikte punten geldt, die in het geheel geen noemenswaardige verandering zouden te weeg brengen, en derhalve in een werk als dit gevoegelijk kunnen worden voorbijgegaan.

Toen het werk van prof. Blok aan *De Katholiek* ter beoordeeling werd aangeboden, verwachtte men ongetwijfeld die aanmerkingen te hooren, welke van ons standpunt daarop zouden vallen. Daar men niet alles kan zeggen, is het werkelijk het beste ons hierbij te bepalen. Wij katholieken zijn niet gewoon op het stuk van geschiedenis met eerlijkheid behandeld te worden. In de laatste jaren — wij erkennen het gaarne — is de hooge wetenschap hier veel verbeterd. Ook prof. Blok neemt door deze twee deelen zijner geschiedenis een waardige plaats in onder hen, die de onvervalschte waarheid liefhebben, en met onbevangen oog overal haar spoor willen volgen, onverschillig wien het geldt [1]). Niettemin zijn en blijven er punten,

---

[1]) Bij wijze van tegenstelling kan ik niet nalaten hier te wijzen op *De Spectator* van 3 Februari l.l., waarin Wolfgang den historischen roman van Felix Dahn: *Juliaan de Afvallige* aanprijst. Dat Wolfgang zich zeer ingenomen betoont met de verheerlijking van Juliaan den apostaat, is zijn zaak. Als men alles gelooft, wat in den roman te lezen staat, en dien keizer met alle mogelijke deugden versierd denkt, zonder een enkel vlekje, behalve nu ja een weinig ijdelheid, dan is het geen wonder, dat men hem in de rij der grootste mannen een plaats wil gunnen. Ook de toorn tegen monniken en papen, die den grooten en edelen man zoo zwart maakten, is dan vergeeflijk. Maar de gelegenheid wordt benut om op oneerlijke wijze aan papenhaat lucht te geven. Daartoe wordt tegenover den onvolprezen Juliaan keizer Karel de Groote gesteld. Het aanknoopingspunt tusschen hen is hun verhouding tegenover den clerus: „Stel nu tegen-

waarop ons oordeel anders luiden zou. Dat echter is nu eenmaal onvermijdelijk, waar beider standpunt zoo zeer verschilt.

Nemen wij als voorbeeld hetgeen prof. Blok op blz. 70 van zijn eerste deel behandelt. Daar spreekt hij over de tactiek der eerste geloofsverkondigers hier te lande om den pas bekeerden heidenen ten deele, d. w. z. voor zoo verre dit met het christendom, door hen gepredikt, overeen te brengen was, hun oude gebruiken, ceremoniën en feestdagen te laten behouden, na ze eerst in christelijken zin gewijzigd te hebben. Het feit is waar, zóó waar zelfs, dat de Pausen, o. a. Gregorius I, deze wijze van handelen aan hunne zendelingen hebben voorgeschreven. „Gij moet — zoo zegt die Paus — „niet de heidensche tempels, maar slechts de afgodsbeelden vernielen. „Zuivert de tempels met wijwater, richt daarin altaren op, plaats „er de overblijfselen der heiligen. Trouwens, indien deze gebou„wen zich in een goeden staat bevinden, zal het zijn nut hebben, „hen, na ze aan den dienst der duivelen onttrokken te hebben,

---

„over dezen denker en geleerde [Juliaan] dien onwetenden barbaar „Karel den Groote, over wien de schare nog altijd in den geest van „den clerus denkt, wiens lieveling hij was om zijn slachten van „heidenen en zijn celebreeren van missen. De clerus heeft dan ook „dat praedicaat van den Groote verzonnen, en de nageslachten heb„ben het elkaar nagepraat, Hem als werktuig der voorzienigheid „beschouwd, Hem in 't zonnetje gezet".

Hoe eerlijk! De clerus heeft dat praedicaat verzonnen, omdat. . . hij heidenen slachtte en missen celebreerde, anders niet. Of ja, Karel de Groote was „een onwetende barbaar, wien de ganzepen vreemd „was, die zich bitter moet hebben verveeld" in het gezelschap der beroemde geleerden, waarmede monniken en bisschoppen hem omgeven. Roep dus met Wolfgang uit: „Weg met Karel den Groote, „leve Juliaan de Afvallige", de vorst, die in den historischen roman van Felix Dahn met alle gaven naar ziel en lichaam wordt versierd!

Zóó wordt inderdaad „door den partijgeest, die het menschdom „ook nog heden bederft", de waarheid moedwillig in 't aangezicht geslagen. Op zulk een wijze worden beide keizers vergeleken door een man, die van zich zelven schrijft, dat hij, al lezende, heeft deelgenomen aan dien „geestelijken kamp tusschen twee waerelden: de z.g. logische waereld en die, wier logica is: $1 = 3$"!

Of prof. Blok den clerus napraat, weet ik niet; maar dat hij voor keizer Karel, „dien dikken vriend der clericalen", bijval vraagt, en Wolfgang op alle punten tegenspreekt, kan een ieder in het werk van den hoogleeraar lezen.

„aan de vereering van den waren God toe te wijden; ook zal het „volk bij voorkeur op die plaatsen vergaderen, welke het gewoon is „dikwijls te bezoeken. Evenzoo zal het dienstig zijn, op die plaatsen, „waar zij vroeger gewoon waren ossen als slachtoffers aan de „valsche goden op te dragen, in de plaats daarvan de eene of „andere plechtigheid ter eere van den waren God te vieren. Gij zult „wel doen met, bij voorbeeld op de jaarfeesten der kerkwijding, of „op het feest des heiligen, te wiens naam de kerk gewijd is, loof-„tenten op te richten en de plechtigheid door godsdienstige gezan-„gen te verhoogen; de dieren zullen niet meer geofferd worden, „maar het vleesch der dieren, welke anders geslacht werden, zal „tot verkwikking strekken der geloovigen, die tot de feestelijkheid „samengestroomd zijn om den Heer te loven. Op eenmaal, als met „een tooverslag, in onbeschaafde gemoederen alles tegelijk te willen „uitwisschen, dit is ongetwijfeld het onmogelijke beproeven" [1]).

Geen katholiek echter zal het oordeel onderschrijven, dat de hoog-leeraar hierover uitspreekt: „Het christendom nam van de heidenen „vele vormen over en *niet alleen vormen maar ook geest.* [Wij cursi-„veeren.] Wat de Angelsaksische priesters den Friezen leerden was „echter reiner dan wat deze overnamen. Het christendom werd „ruwer, platter, barbaarscher, bijgeloovіger van opvatting onder de „Germaansche bekeerden. De oude ceremoniën werden voor een deel „behouden, de nieuwe heiligen waren in de oogen der jongbekeerden „de overwinnaars der thans tot duivels verlaagde oude goden. Men „eerde deze laatsten wel niet meer, maar op de overoude dagen her-„dacht men thans de heiligen van het christendom, ja Christus zelven. „Kwam men vroeger met zieke paarden tot de goden, thans vroeg men „met dezelfde tooverspreuken Christus' hulp. Vroeg men eertijds gene-„zing voor de wormziekte aan Wodan, thans deed men dit aan God".

Volkomen helder is het mij niet, wat hier onder de overgenomen vormen, wat onder den geest moet worden verstaan. Toch geloof ik niet ver van de waarheid te zijn door de bedoeling van den hoog-leeraar als volgt te omschrijven: tegelijk met het behoud van een deel der oude ceremoniën en der oude heidensche feestdagen, in christelijken zin gewijzigd, bleven er onder het volk vele begrippen,

---

[1]) *Epist. ad Mellitum Abbatem — Opera Omnia S. Gregorii* (opera ac studio Monach. O. S. B.) II, 1176.

uit het oude heidendom ontvangen, die door hen op 't nieuwe geloof werden toegepast; zoo werd de geest van 't christendom met een zeker deel van heidensche opvattingen vermengd; de sporen daarvan vindt men vooral terug in de wijze, waarop Christus en zijne heiligen toen en later in de Katholieke Kerk werden en worden vereerd, en in de gangbare opvatting omtrent het wereldbestuur van God. — Dat velen, in den beginne vooral, zich niet geheel van hun heidensche ideeën hebben kunnen losmaken, is wel waarschijnlijk. Dit echter kan de bedoeling van den auteur niet geweest zijn. Daarvoor is zijne uitdrukking te algemeen. Het komt er nu maar op aan, wat men onder den waren geest van het christendom verstaat, of men de katholieke wijze van heiligenvereering, de katholieke opvatting van Gods onmiddellijk wereldbestuur huldigt en met dien geest bestaanbaar acht. Zoo niet, dan is 't begrijpelijk, dat men in Germaansch, in Romeinsch of Grieksch heidendom de analogie van dat verschijnsel, den gewaanden grondslag van die leer en die practijk gaat zoeken.

Waar de hoogleeraar de eerste opkomst der Hervorming hier te lande in het begin der 16de eeuw bespreekt, wijdt hij voor een groot deel haar spoedigen opgang aan de bedorvenheid der toenmalige geestelijkheid. Wij willen hem dit gaarne toestemmen in zooverre het voorbeeld dier plichtvergeten priesters en monniken het volk had bedorven en van de Kerk afkeerig had gemaakt. Laat ons er bij voegen, om alle misverstand te voorkomen, dat bij de groote verspreiding en de vestiging der Hervormde Kerk nog heel wat andere oorzaken hebben medegewerkt. Als echter de schrijver hier en daar niet onduidelijk het goed recht van eene Hervorming, zooals de nieuwe leer die predikte, uit diezelfde oorzaak wil afleiden, dan kunnen wij katholieken, hem niet bijvallen. Het is wederom verschil van beginsel. De Katholieke Kerk toch, door ons als de eenig ware en gezaghebbende erkend, kan als zoodanig geen genade bij den schrijver vinden.

Gemakkelijk zouden hieraan nog vele dergelijke verschilpunten kunnen worden toegevoegd. Wij hebben een greep in de vele gedaan om onze bedoeling duidelijk te maken. De lezer zal ze zelf ontmoeten, en met mij den afstand betreuren, die dergelijk verschil van opvatting onvermijdelijk maakt.

De ruwheid en onbeschaafdheid, de zonden en verkeerdheden der middeleeuwen zijn reeds menigmaal breed uitgemeten, en helaas,

daarbij zijn al te dikwijls onkunde of partijzucht, ja niet zelden kwade trouw en blinde haat in het spel. Men begrijpt, dat ook in het werk van prof. Blok die zaak noodzakelijk moet behandeld worden. Want te ontkennen valt het niet, dat naast veel goeds, ook door den hoogleeraar ruimschoots erkend, aan geestelijken en wereldlijken dier eeuwen vele gebreken eigen waren, hoezeer deze overigens overdreven zijn. Ik stel er prijs op allereerst te kunnen verklaren, dat onze schrijver dit teeder punt met de volmaaktste goede trouw en een hoog te waardeeren onpartijdigheid heeft behandeld. Toch meenen wij in gemoede, dat ook hij het beeld, allermeest der vroegere middeleeuwen, te donker geteekend heeft. Voorwaar het doet ons goed, zoo eerlijk, als in dit boek, de lichtzijde dier tijden te zien voorgesteld; maar toch is ten slotte het eindoordeel niet zóó, als 't werkelijk in ons oog wezen kon. De fout zit mijns inziens in de waardeering van de berichten, waarop het oordeel is gegrond. De hoogleeraar is niet geheel vrij van een kwaal, waaraan we allen lijden. Wij staren ons blind op het kwaad, dat steeds het meeste gerucht in deze wereld maakt, maar het goede, dat, al is 't overwegend, stiller en verborgener werkt, wordt vooral na langen tijd bijna geheel vergeten.

Nemen wij de befaamde 10de en 11de eeuw. Wat is er meer gangbaar dan het noemen van haar naam, om ruwheid, onbeschaafdheid en wat dies meer zij uit te drukken, De groote menigte althans weet er niets dan kwaad van, en het is nog zoo heel lang niet geleden, dat men bij geleerden van hoogen rang moest aankloppen om ook nog iets goeds ervan te kunnen vernemen. Nu zal wel niemand ontkennen of ook er zich over verwonderen, dat de beschaving van latere tijden daarin niet wordt teruggevonden, dat er door verloop van tijd toestanden zijn geboren, die in zachtheid en mildheid gunstig bij die tijden afsteken. In dien zin is het zeker begrijpelijk, hoe men die tijden „als het duisterste tijdperk der zoogenaamde middeleeuwen heeft kunnen beschouwen". Zij stonden dan ook het dichtste bij de barbaarschheid en hadden de opgezamelde schatten van voorgaande eeuwen niet te hunner beschikking. Maar ook de hoogleeraar hecht blijkbaar een geheel andere beteekenis aan die benaming. „Zij is een geschiedenis van „oorlog en verwoesting, van moord en bedrog, van verdragen en „listen — een onverkwikkelijk schouwspel, waarin het ruwe geweld

„tegenover het ruwe geweld staat, waarin macht recht is, waarin de „slechtste hartstochten van het menschelijk gemoed werden ontketend. „Van iets anders dan van oorlog spreken de kronieken en oorkonden „uit dien tijd niet."

Zou het allereerst niet waar zijn, dat wij hier wel de veelheid, maar niet of althans niet genoeg de kleinheid dier oorlogen, die *wij* slechts als rampen van grooten omvang kennen, in het oog houden. Wat overigens de hoogleeraar van den inhoud der kronieken en oorkonden zegt is de waarheid. Maar de hoogleeraar zelf klaagt over de weinige berichten uit die vroegste tijden tot ons gekomen. De meest bekende personen zijn voor zijn oog als chineesche schimmen, die alleen aan een wapenrok en pantser herkenbaar zijn. Die klaarblijkelijke onvolledigheid en eenzijdigheid moet ons toch zeker in hooge mate voorzichtig maken. De medaille moet een keerzijde hebben. Er is, terwijl het meest geruchtmakende werd gebockt, ontzaglijk veel verzwegen, dat bij brokstukken hier en daar moet worden opgezocht. En ruim wordt nog die moeite beloond, getuige het vele goede, dat de ijverige navorsching ook van prof. Blok uit die eeuwen weet te verhalen. Desniettemin blijft het geruchtmakende en tastbare kwaad het oordeel beheerschen, van het goede wordt daarbij te weinig partij getrokken. Ten bewijze bijv. hoe groot omstreeks het jaar 1000 de wanorde in onze streken was, wordt de bekende geschiedenis van Balderik en Adela naast die van Dirk III van Holland verhaald. Zeker die beiden wekken rechtmatigen afschuw. Maar het bestaan van dergelijke woestelingen alleen is nog geen bewijs van algemeene wanorde. Over acht eeuwen zijn de duizenden Fransche en Belgische burgers, die in dezen tijd wet en orde liefhebben, zoo goed als vergeten. Maar de woeste verstoorders van recht en orde, die in het midden van bevolkte steden, bij kerken en openbare gebouwen, tot in het hart der wereldstad, in 's lands vergaderzaal, de schrikkelijkste verwoestingen aanrichtten, hunne namen zullen leven in de geschiedboeken van onze eeuw. Wat zal men dan antwoorden, als men op grond van deze en dergelijke feiten ook onzen tijd als ruw en woest zal willen schilderen. Het antwoord daarop zal wezen de afschuw en tegenstand, die hun daden verwekten, hun straf, en tegenover de veelheid van dergelijke feiten het vele goeds, wat dan nog heugen zal. Dit laatste echter zal wel verhonderdvoudigd moeten worden, zoo men tot een begrip der waarheid komen wil. Laten ook wij

dan op dezelfde wijze hen, die ons zijn voorgegaan, behandelen. De hoogleeraar zelf verhaalt ons goeds genoeg, wat met zoo verregaande ruwheid niet geheel samengaat. Denken wij erom, dat wij dat goede gerust honderd- ja duizendvoudig vergrooten mogen, om eenigermate tot de waarheid te naderen. Maar bepalen wij ons tot het aangehaalde voorbeeld. Wie het leest, hoort of ziet bijna niet dan den schuldigen Balderik en Adela, en is geneigd naar hunne daden hun tijdgenooten te meten. Maar hun zuster, de vrome, godsdienstige, zachtmoedige en verstandige abdis Luitgardis, Adela's kinderen, bisschop Meinwerk en graaf Dietrich, bisschop Adelbold van Utrecht, verscheidene andere graven en hertogen en eindelijk keizer Hendrik zelf, allen óf eerbiedwekkende slachtoffers óf wrekers en bestrijders van het onrecht, dat ons zooveel aanstoot gaf, tellen zij, zoovelen in getal, wel mede om het oordeel minstens te verzachten?

Hetzelfde kunnen wij op meer plaatsen toepassen. Nemen wij nog, wat door den schrijver over den toestand der geestelijkheid in 't bijzonder der 13de eeuw wordt gezegd. De getuigenissen, die de hoogleeraar hier aanhaalt, zijn algemeen bekend om hun kracht. Juist echter die overgroote kracht maakt hen verdacht. Maerlant, van wien hier vooral sprake is, was vooreerst een dichter, wiens beminnelijke hyperbolen wij nu juist niet altijd letterlijk behoeven te verstaan; een ijveraar vervolgens, die in zijn heilig vuur voor geen sterke uitdrukkingen vervaard was en ook niet behoefde te vreezen, daar zijn tijdgenooten bij de kracht zijner woorden hun bedoeling beter konden schatten. Ook de hoogleeraar zelf heeft dit gevoeld, want onmiddellijk laat hij er op volgen: „En de feiten, die wij „kennen, zijn met de beweringen niet in tegenspraak". Het is verdrietig meermalen hetzelfde te moeten zeggen. Maar om der waarheids wille zou ik hier wederom dat kostbare „die wij kennen" willen onderstrepen, of neen liever geheel den zin als volgt willen wijzigen: wij kennen feiten, die bewijzen, dat er grond van waarheid is in zijn bewering; zeker, proost Hendrik en zijn bisschop, wier wandaden hier tot voorbeeld worden verhaald, zijn mannen, die aanklachten als die van Maerlant rechtvaardigen; maar het kapittel van Prémontré, de Friesche abten drie in getal, de bisschoppen van Keulen en Utrecht, de pauselijke legaat staan daartegenover met hun veroordeeling van het kwaad en hun volhardende pogingen om het uit te roeien. Welk der beide partijen nu vestigt ons oordeel?

Of een troep dronkaards en ontuchtigen, alleen op gewin, verrijking en uitzuiging der geloovigen bedacht — zooals Maerlant, als wij hem aan zijn woord houden, de geestelijkheid teekent — het vele goede op stoffelijk en geestelijk gebied door hen, ook naar de getuigenis van prof. Blok verricht, heeft kunnen volbrengen; of werkelijk de vroomheid der geloovigen sterk genoeg zou geweest zijn, om in deze en nog volgende eeuwen kerken en kloosters zoozeer te bevorderen en te verrijken, als zij — wat toch bij zulk een bederf noodzakelijk was — hun gaven aan onwaardigen moesten verspillen; of het kinderlijk geloof dier tijden, dat ook den hoogleeraar trof, in zoo ongezonde atmosfeer zoo kinderlijk had kunnen blijven, en in een zoo diep gezonken stand de eerwaardigheid van den godsgezant kon blijven eeren : ziedaar altemaal vragen, wier oplossing voor de beschuldigers geen geringe moeilijkheid zou opleveren. Maar het was toen reeds, gelijk het nu nog is. Zijn er duizend goeden tegen enkelen, die hun plicht vergeten, de duizend worden vergeten, maar de misslagen dier enkelen worden tot aller nadeel breed uitgemeten. Zeker was er ook toen bederf onder de geestelijkheid. Dat willen wij niet loochenen. Maar de schaduwzijde is genoeg bekeken, ook het goede en edele, zoolang versmaad, moge nu niet alleen recht maar ook het volle recht ervaren.

Dat in den loop der volgende eeuwen de toestand der geestelijkheid nu juist niet verbeterd is, weet een ieder. De clerus der 14de en 15de eeuw heeft, voor een deel althans, zeer zeker zijn slechten naam verdiend, hoewel ook hier, èn door partijzucht èn door heiligen ijver beide, blijkbaar overdreven is. Erasmus is ongetwijfeld degene, die aan de kloosterlingen van zijn tijd den slechtsten naam bezorgd heeft. Prof. Blok heeft echter zeer juist ingezien, dat zijn tegenstrijdige uitspraken geen vasten grond kunnen aanbieden. Denk er nu bij : Erasmus' satirieken geest, zijn steeds aangroeienden zin voor de wereld, die zich niet met de kloostertucht verdraagt, dan valt er wel iets af te dingen op de meerdere ondervinding, welke prof. Blok in hem bij 't schrijven zijner latere satiren op de kloosterlingen aanneemt.

Onder de oorzaken van den achteruitgang wordt ook genoemd de weinig kerkelijke gezindheid der Utrechtsche bisschoppen in die eeuwen. „De meeste Utrechtsche bisschoppen bekommerden zich „blijkbaar minder om hun kerkelijk ambt dan om hunne wereldlijke

„macht". Als men een Zweder Uterloe, gelijk prof. Blok doet, een geestverwant van Jan van Arkel noemt, dan begrijp ik, dat men die uitspraak zonder eenige verzachting kan opschrijven. Zeker die wereldlijke macht heeft, behalve heel wat goeds, in later tijd veel kwaads gebrouwen. Den bisschoppen was zij een groote hinderpaal in 't uitoefenen van hun geestelijke bediening. Laten wij er echter ter verschooning bijvoegen, dat het voor hen een onvermijdelijke hinderpaal was, en dat de schade, daardoor in het geestelijke berokkend, mede op rekening van anderen — van graven, hertogen enz., die den bisschop de vervulling zijner landsheerlijke plichten lang niet altijd lichter maakten — moet geschreven worden. Desniettemin mogen, blijkens vele nog bestaande oorkonden, de namen van Guy van Avesnes, Jan van Arkel, Jan van Verneborch, Floris van Wevelinkhoven, Frederik van Blankenheim, en zelfs ook van David van Bourgondië, op kerkelijk gebied niet zonder eer genoemd worden.

„En toch waren niet alle kloosters zoo" — zegt de hoogleeraar na de beschrijving der ongelukkige gebreken, welke in die dagen het kloosterleven aankleefden. Eén vraag is zeker gewettigd: kan men uit de onvolledige berichten, die over tal van kloosters het stilzwijgen bewaren, besluiten, dat het kwade overheerschend was? Is niet de 14de en vooral de 15de eeuw de tijd van herleving der oude en verslapte kloostertucht. Bemerkte niet de hoogleeraar zelf de innige godsvrucht, de mystieke geest, die uit de schriften dier dagen spreekt? En eert hij niet zelf uit die tijden een reeks van mannen, die toch ook priesters en monniken waren, en in hun omgeving een zeer grooten invloed ten goede hebben uitgeoefend?

Nog één enkele opmerking, eer wij van dit punt afstappen. Een voorbeeld heeft geen algemeene bewijskracht, en analogie behoort tot de allerzwakste redegronden. Daarom mag dan ook de allerongelukkigste toestand in Friesland niet worden aangehaald om den toestand der wereldlijke geestelijkheid van andere streken te schetsen.

Prof. Blok spreekt op een paar plaatsen van de verwarde huwelijkszaak van Jacoba van Beieren. Hij vergunne mij hem te verwijzen naar een allerhelderst artikel van wijlen den hoogleeraar J. W. L. Smit, geplaatst in het tijdschrift *De Katholiek* (Dl. XXXI, blz. 327 vv.).

Ten slotte nog een opmerking van algemeene aard. Het betreft iets, wat ik in dit werk hoopte te vinden, maar vergeefs heb gezocht.

Prof. Blok wil ons een geschiedenis van het *Nederlandsche volk* geven, in zijn boek heeft hij de vraag willen beantwoorden: hoe is onze maatschappij geworden wat zij is. Onze Nederlandsche maatschappij nu, ons volk, heeft onbetwistbaar zijne eigenaardigheden, die het van andere omliggende volken kennelijk onderscheiden. Nederland, pleegt men te zeggen, is voorzichtig, bescheiden, bezadigd in woord en daad. Onze gematigdheid en vrijheidsliefde zijn bijna spreekwoordelijk geworden. Ons volk is een volk van burgers, de handel zit ons in het bloed, en in Nederland is de koopman en burgerregent de evenknie, zoo niet meer, van den hoogadellijken jonker. Kleinsteedsche deftigheid en altijd schrobbende properheid worden vrij algemeen tot de hebbelijkheden van ons volk gerekend. Daarbij komen dan andere min edele zaken: naast karakteristieke volksdeugden staan eigenaardige volksgebreken. Maar te zamen geven zij aan ons Nederlandsche volk als het ware een bepaalde kleur, te zamen vormen zij den Nederlander, in zooverre hij in de groote volkenfamilie onder allen duidelijk herkenbaar is.

Een volk nu is door opvoeding geworden, wat het is. Dat samenstel van goede en kwade eigenschappen, dat ons tot een afzonderlijk volk stempelt, is ons niet op een goeden dag aangewaaid. Daaraan hebben de opvolgende eeuwen gewerkt. Het is gegroeid uit onzen aanleg en gewijzigd door de reeks van omstandigheden, die op onze algemeene volksontwikkeling invloed hebben uitgeoefend. Zou het niet de moeite loonen, ook deze ontwikkeling in het bijzonder na te gaan? Zeker, die taak is verre van gemakkelijk en, voor gewone krachten, onmogelijk. Maar voor prof. Blok, die het veld der geschiedenis wijd en zijd heeft doorkruist, en wiens scherpe blik ons volk op zoo menig punt heeft doorgrond, is dit zeker niet onuitvoerbaar. Zijn boek zou een merkwaardig hoofdstuk rijker zijn geweest, dat zeker algemeen groote belangstelling zou hebben opgewekt.

„Maar met moed — aldus besluit de hoogleeraar zijne voorrede — „wenscht de auteur te streven naar het grootsche doel. „Lotis „manibus", met gewasschen handen, zet hij zich aan den arbeid, „begeerende rein te blijven van partijzucht, te streven naar ver„wijdering van alles, wat onwaar en onzuiver is, steunende op een „kritisch gezifte overlevering, trachtende den sluier op te heffen, „die het beeld der waarheid verborgen houdt, het beeld der fiere „godin, streng van lijnen, ernstig van gelaat."

Kunnen wij zeggen, dat de hoogleeraar dit zijn edel doel heeft bereikt? Mij dunkt van ja, lezer. Wij mogen hem den lof van onpartijdigheid, voor zooverre die bestaanbaar is, niet onthouden. Dat hij goed en kwaad besprak, wie zal het hem euvel duiden! De ondeugden en misdaden der menschen vormen helaas een goed deel onzer geschiedenis. Het verschil van levensopvatting en beginselen brengt hem somtijds tot een oordeel, dat in ons oog het ware niet is; hier en daar is aan de grootere vermelding van het kwaad al te sterke waarde gehecht, zooals uit de aangehaalde voorbeelden blijkt; maar van opzettelijke partijdigheid is in deze beide deelen geen spoor te ontdekken. De schrijver geeft ons, wat hem na rijpe overweging waarheid schijnt, onverminderd en onverkort. Het kwaad wordt niet verzwegen en evenmin verbloemd; niemand wordt gespaard; maar ook voor het goede heeft de schrijver een open oog, en hij erkent en eert het zonder omwegen, waar hij het vindt en zonder aanzien des persoons.

Laat u overhalen, lezer, om het boek van den hoogleeraar Blok ter hand te nemen. Het zal u gaan als mij. Dankbaar voor het velc, dat gij eruit geleerd hebt, zult gij het met zorg bewaren, om het later nog meermalen in te zien en uwe kennis van ons volk zoo telkens meer te verrijken. De uitgever heeft gezorgd, dat het intusschen een sieraad van uw boekenkast wezen zal, terwijl hij op zijne wijze u tot een herhaalde lezing blijft uitnoodigen, door den sierlijken en duidelijken druk, waarmede hij het lezen bijna al te gemakkelijk heeft gemaakt.

Hageveld. J. Th. Beijsens.

DE VEROORDEELING VAN O. H. JESUS CHRISTUS.

Te Simancas bij Valladolid in Spanje bestaan zeer kostbare archieven, die onder de rijkste van Europa mogen gerekend worden en door keizer Karel V gesticht zijn. Zij bevatten millioenen stukken, waarvan eenige dagteekenen van vóór de 15de eeuw. Tot ongeveer het midden van deze eeuw bleven zij gesloten, zoodat in het jaar 1844 eenige oudheidvorschers slechts na veel moeite verlof konden bekomen om in die verborgen schatten een onderzoek aan te vangen.

Tengevolge van hunne opsporingen, ontdekte een van hen in een ijzeren koker een akte, die, in de Hebreeuwsche taal opgesteld, den tekst bevatte van het vonnis, waardoor Christus tot den kruisdood veroordeeld werd. Zij droeg het volgende opschrift: *Oorspronkelijke archieven van Simancas. Afschrift van het door Pilatus uitgesproken onrechtvaardige vonnis over onzen Heer Jesus Christus, waarvan de tekst ontdekt is geworden in de stad Aquilea* [1]) *ten jare* 1580, *tusschen de puinhoopen van de kerk.* Genoemd stuk werd het eerst gepubliceerd door een Spaansch blad in het jaar 1853, geraakte toen in vergetelheid, totdat een van de Braziliaansche bladen het wederom in zijn kolommen liet verschijnen.

Hoewel de echtheid van dit afschrift sterk betwijfeld wordt en het sporen draagt, dat het in den ouden tijd zou opgesteld zijn door een falsaris, toch verdient de zeldzame inhoud als *curiosum* bekend gemaakt te worden. Ziehier:

„In het jaar 18, toen Tiberius Romeinsch keizer was en onover-
„winnelijk alleenheerscher over geheel de aarde, in de 121ste Olym-
„piade, in het jaar viermaal 1147 van de schepping der wereld
„volgens de tijdrekening der Joden, ten jare 72 van de Romeinsche
„alleenheerschappij en 417 sinds de bevrijding uit de Babylonische
„gevangenschap, onder den Romeinschen opperpriester Lucius Pisinus
„en Mucius Soricus, terwijl de onoverwinnelijke Lucius Palaestinus,
„bestuurder van Judea, proconsul was, onder het consulaat van
„Flavius Quartus, voorzitter van den zeer gelukkigen onderkoning
„en bestuurder van de stad Jerusalem, toen Pontius Pilatus land-
„voogd van Beneden-Galilea, Annas en Caiphas hoogepriesters, Ales
„Maclus wachter van den tempel en Quintus Cornelius Sulicus en
„Sextus Pamphilius Rufus honderdmannen waren van de Romein-
„sche consuls: den 25sten Maart:

„Ik, Pontius Pilatus, vertegenwoordiger van de Romeinsche macht,
„heb in dit paleis, mijn verblijf, geoordeeld en veroordeeld tot de
„straf des doods: Jesus, bijgenaamd Christus, een Nazareër, uit het
„land van Galilea, een man, volgens de Mosaïsche wet gevaarlijk
„voor den grooten alleenheerscher Tiberius Caesar; te oordeelen
„naar de woorden, die hij heeft gesproken, heb ik hem veroordeeld
„om den dood op het kruis te ondergaan, als schuldig hieraan, dat

[1]) Men vindt een stad Aquilea in Illyrië, een strook lands tusschen de Aziatische zee en Pannonië gelegen, tegenwoordig Dalmatië.

„hij vele rijken en armen bijeengeroepen en niet opgehouden heeft „onlusten te zaaien over geheel Galilea, zichzelven noemende den „zoon van God en koning van Israel, dreigende Jerusalem te zullen „verwoesten en de heilige heerschappij, weigerende schatting te be„talen aan den Keizer en het wagende onder het gewuif van palmen „zijn intrede te doen, zegevierend gevolgd als koning door het „volk, èn in de stad èn in den heiligen tempel.

„Deswege heb ik mijn honderdman Quintus Cornelius bevolen, „midden door de stad tusschen twee roovers te leiden en te dooden „Jesus Christus, nadat hij hem geboeid en gegeeseld, zijn hoofd met „een kroon van doornen omkransd en het kruis op zijn schouders „zal gelegd hebben, en dit alles om te dienen als voorbeeld voor „de boosdoeners. En allen zullen uittrekken door de poort van „ouds genaamd „van Antonius" en voortloopen tot den berg ge„naamd „van Calvarië", alwaar na de kruisiging het lichaam op het „kruis moet tentoongesteld blijven als een voorbeeld van straf toe„passelijk op de boosdoeners. Op het kruis zal het volgende op„schrift geplaatst worden in de drie talen: de Hebreeuwsche, de „Grieksche en de Latijnsche; in de Hebreeuwsche: „Aloua Olisindin"; „in de Grieksche: „Ἰησοῦς Ναξωραῖος"; en in de Latijnsche.

„Ook gelasten wij dat niemand, van welken rang of stand ook, „het vermetel wage zich te verzetten tegen de gerechtigheid, die „in al hare gestrengheid door ons wordt uitgeoefend volgens de be„sluiten van Romeinen en Hebreën, op boete van die straffen te „ondergaan, welke voorbehouden zijn aan hen, die het oppergezag „wederstreven.

„Bevestigen dit vonnis,

„Vanwege de 12 Stammen Israëls:

„Roban Daniël, Sigundos, Joannes, Bensea, Barbas, Jabec,

„de voorzitter: Isabec.

„Vanwege de Phariseën:

„Rollas, Simon, Daniël, Braban, Mordagen, Bonsertaipilis.

„Vanwege de [Romeinsche] opperheerschappij:

„Lucius, Sextilius, Amotius, Silius (notarius).

„Vanwege het volk:

„Nostan en Rostinan."

(Uit de *Anatole.*) J. L. Wouters.

LETTERLOOVER.

MODERNE LIJKPLICHT.

O ja, de wereld is wel mild:
— Zeg niet, dat zij het geld verspilt —
Uw doodkist draagt haar offerande,
Een berg van kransen allerhande.

De wereld plant het dorre graf
Met frissche rozestruiken af:
Zij wil die nare doodenplekken
Met blozend leven overdekken.

Bij 't beeld des doods vaart menigeen
Een stille huivring door de leên,
Nu zullen groen en rozeblaren
Ons voor die heilge vrees bewaren.

Toch, meet den graad van liefde niet
Naar al de kransen, die ge ziet,
Zij duiden vreugd vaak, huichlen smarte:
Ach, zonder liefde is menig harte!

Zelfs wie in 't leven heeft gehaat
Legt soms een krans met droef gelaat
Op 't grafgesteente van den doode;
Waarom? Waarom? . . . Hij volgt de mode.

Sinds men voor vroom gebed zich schaamt,
Wordt op den lijksteen uitgekraamd:
De logen moet haar tol betalen,
Tot bij den dood met zotheid pralen!

Blijf weg met kransen van mijn graf,
Geen liefde stralen zij mij af;
Wees op een andre wijs milddadig:
Bid God: „O Heer! wees hem genadig!"

Plant op mijn graf 't eenvoudig kruis,
't Wijst naar omhoog, naar 't Vaderhuis,
't Strekt naar den Rechter de open armen,
Die over mij zich moge ontfermen!

Naar Dr. W. Reuter *(Dichterstimmen)*. H. Ermann S. J.

PAUL VERLAINE.

Een genie, dat zich vergooit. Een dichter met heerlijke gaven uitgerust, wiens jeugd een schitterende loopbaan, wiens geurige lente een rijk bloeienden zomer, een overvloedigen herfst beloofde en toch wiens leven verzonk in den grooten draaikolk, verzonk in den „grand égout qu'on appelle Paris". Wij wisten het, en wij waren voorbereid op den val van den man, die zoo vaak gevallen was, die na eene poging tot opheffing, niet de kracht had zich te beheerschen, wiens wil vaak goed, wiens vleesch steeds zwak was. Wij wisten het en wij waren er meermalen van getuige geweest, en toch deed het cynisme van zijn laatste werk over Holland ons pijn. Wij willen niet spreken over de geringe letterkundige beteekenis van *Quinze jours en Hollande*: iets nieuw, iets belangrijks wordt daarin niet geboden. Hadden wij het verwacht? Eerlijk gezegd, neen. De wijze, waarop men hier met den man *rondgesold* heeft, was niet geschikt om onze verwachting hoog te spannen, en het boek bevestigt maar al te zeer deze gedachte. Bij het opmaken der rekening blijkt, dat de veertien dagen, bij ons doorgebracht, voor Verlaine niets anders waren dan veertien dagen — van rust? nu ja, maar van genot, veertien dagen, waarin hij heerlijk kon slapen, lekker eten en drinken, vooral het laatste — men zou het verblijf hier te lande een groote drinkpartij kunnen noemen — veertien dagen, dat hij kon leven als „littéral principicule, en véritable baron de la finance sur des coussins capitonnés, entouré de tout le confort possible", zoodat er van een batig saldo — ook finantieel — geen sprake was. Men heeft den man aangegaapt als een vreemd monster,

men heeft zijne conférences bijgewoond, als iets buitengewoons, als een rariteit, men heeft den *voyou* verheerlijkt, meer nog dan den dichter, alsof het noodig was, dat men den vreemdeling, die als dichter terecht geëerd mag worden, na zijne conférence in Maison Couturier naar de Nes moest brengen om daar het laagste leven der Amsterdammers te aanschouwen.

„Triste, triste", prevelde de conférencier meermalen, toen hij bij Couturier voor een gedistingueerd publiek zijne voordracht hield, „entouré de tout le confort possible".

„Triste", herhalen wij, dat de Hollandsche kunstenaars, die den man ontvingen, niet meer hun waardigheid ophielden, niet meer in den vreemden dichter *den mensch* eerbiedigden. 't Was, alsof men er genoegen in vond zulk een *mauvais sujet* in het gezelschap te hebben. Welk een tegenstelling! Eerst smeekt men den dichter voor te dragen van zijne eigen gedichten, vooral uit *Sagesse*, zeker zijn schoonste werk, waarin de Christen, de Katholiek spreekt, die zich à toutes forces verheffen wil uit het slijk, die gelukkig is na zijne bekeering, die juicht in de onschuld teruggevonden na zooveel lijden. Het was te voorzien, dat die herinnering den dichter treffen moest en in eene weemoedige stemming brengen, zoo juist vertolkt in het vers:

„Il pleure dans mon coeur
Comme il pleut sur la ville".

En na afloop dier voordracht wordt er gesoupeerd, en nu komt het laatste nummer van het programma voor dien dag: *tocht door de Nes*: „Ça m'a paru *triste*, pas même ignoble de la *sainte* [!] ignominie de Paris", merkt de dichter op met zijn gewoon cynisme.

Al de wonderen onzer kunst, hij heeft er niets van begrepen. Wat heeft men hem er van laten zien? Een *kwartier* had men over om naar het Mauritshuis te gaan, het paleis op den Dam komt er heel mager af, het Rijksmuseum is gelukkiger en wordt ook van binnen bekeken, maar hoe? 't Meest interessant vindt

de dichter de handteekeningen onzer vorstinnen en die van den Duitschen keizer. — En dat waren toch kunstenaars, dat waren toch schilders en dichters, die den grooten man rondleidden door ons land, die hem zouden laten zien wat er op Neerlands bodem voor schoons gewrocht is, die hem in Rembrandt's vaderland ontvingen!

Heel dankbaar blijkt Verlaine dan ook niet. Onbarmhartig spreekt hij over zijn Hollandsche gastheeren. Of bij ze werkelijk zeer belangwekkend heeft gevonden? Wijs mij de bladzijde aan in zijn werk, waar hij in geestdrift geraakt, waar hij door werkelijke sympathie getroffen, die sympathie blijkt te waardeeren. Niets, ja toch een enkele regel, als hij spreekt over zijn binnenkomen bij Couturier. Het geheele auditorium stond op, en den dank voor deze attentie vindt men in de woorden: „C'était raffiné, ça m'alla droit au coeur".

Paul Verlaine is werkelijk dichter, wij aarzelen niet het te zeggen, hij is dichter, „par la grâce de Dieu". En dat wel in dubbelen zin. Want nooit heeft hij schooner verzen geschreven, dan wanneer Gods genade hem trof; het boek *Sagesse* is er het bewijs van.

Hier heeft men niets dan het dierlijke in Verlaine gezien, „une curiosité littéraire", een man die veel geboemeld heeft, die meermalen kennis maakte met de justitie, die evenals Silvio Pellico een boek kon betitelen *Mes Prisons*. Maar welk een verschil tusschen deze twee gelijknamige werken. *Le mie prigioni*, dat boek vol gevoel en leven, vol geloof vooral, dat de schrijver steeds getrouw bleef. Een boek geschreven vol piëteit, zelfs vol dankbaarheid aan die gevangenis, die de lichamelijke vrijheid ontnam, maar er de zedelijke vrijheid voor terugschonk. Een boek, niet geschreven uit ijdelheid of om er geld mede te verdienen. Hoor slechts den schrijver: „Ho io scritto queste memorie per vanità di parlar di me?" Heb ik deze herinneringen geschreven uit ijdelheid om van mij te doen spreken? Neen het doel was „contribuire a confortare qualche infelice": om iets bij te

dragen ten einde den een of anderen ongelukkige te versterken. Zulk een boek draagt zijne rechtvaardiging in zich. Welke was de aanleiding tot de straf, den schrijver opgelegd? „Di ciò non dirò nulla": daarvan zal ik niets zeggen, is het antwoord. Maar in zijn ziel lezen wij des te dieper, zijn bekeering is beschreven met de uiterste nauwkeurigheid, eene bekeering, die niet bloot berustte op het gevoel, maar die verder ging en het werken niet versmaadde, daar het noodig bleek ter volharding. Silvio Pellico werd ook de schrijver van: *De plichten van den mensch*.

Verlaine heeft meermalen kennis gemaakt met de gevangenis, voor kleinere en voor grootere vergrijpen, niet echter voor het aanhangen eener staatkundige idee, maar voor misdrijven, waarbij de absinth gewoonlijk de eerste oorzaak was. In Mons bracht hij den langsten tijd door. Hij herinnert er aan, wanneer hij op zijn reis naar Holland deze stad passeert: „Une ville où j'ai longtemps habité et que je ne connais pas, figurez-vous ... j'y séjournai plus d'un jour et plus d'une nuit, ailleurs qu'à l'hôtel, et n'étant pas malade non plus à l'hôpital ... et cependant je ne connais pas Mons. Arrangez cela!"

Mons is de plaats, waar hij het langst heeft gevangen gezeten en voor het zwaarste misdrijf. Mons is de stad, waar hij gedurende zijn gevangenschap zich bekeerde en zich ernstig bekeerde. Al is hij later weer afgedwaald, daar heeft hij zich maanden lang gelukkig gevoeld. En nu hooren wij niets van deze plaats, zoo belangrijk voor zijn zielsgeschiedenis dan het bovenaangehaalde. „Arrangez cela!" De man, men voelt het, heeft niets meer te verbergen, hij staat bekend als ivrogne, als een voyou, nu vindt hij er een soort trots in er zich op te verheffen.

Toch, al verhaalt hij het niet in *Quinze jours en Hollande*, heeft het aanschouwen van de cellulaire gevangenis,

„Château qui luis tout rouge et dors tout blanc",

herinneringen bij hem opgeroepen van ernstiger aard *Mes Prisons* werd ook geschreven na het bezoek aan ons land, en Mons

neemt daar een groote plaats in. Bij het zeer kort verhaal van dat bezoek zegt hij wel: „Je passais sans trop d'émotion cet asile sévère où j'ai tant souffert et tant joui, il y a neuf ans de cela".

Maar van Hoofdstuk XII tot het eind toe geeft het boekje bewijs van het tegendeel. Het is Verlaine niet mogelijk lang onverschilligheid voor te wenden, daarvoor is hij te diep en te vaak gewond geworden, daarvoor lijdt hij te zwaar. Mauvais sujet als hij geworden is, is hij zich bewust wat hij was en zijn kon, is hij zich bewust van het genie, dat hij in zich omdraagt, maar ook van de zwakheid, die de zijne is, van de zonde, die hij bedreef, en die hem nog steeds als een schrikbeeld achtervolgt:

„C'est qu'hélas! le hideux cauchemar qui me hante
N'a pas de trêve et va furieux, fou, jaloux,
Se multipliant comme un cortège de loups,
Et se pendant après mon sort qu'il ensanglante!

Oh! je souffre, je souffre affreusement, si bien
Que le gémissement premier du premier homme
Chassé d'Eden n'est qu'une églogue au prix du mien!"

Die onverschilligheid, waarmede hij verslag geeft van zijn reis naar Holland, ligt ook wel over de eerste bladzijden van *Mes Prisons*, maar maakt meermalen plotseling plaats voor eene bezieling, die ons waarborgt, dat de meester uit het hart schrijft. De reis naar Holland ging buiten hem om. De echte Verlaine is niet hier geweest, de man in dubbele gedaante *débauché et pénitent*. Hier heeft hij met zich laten sollen, maar niet geleefd, maar geen groote emoties gehad.

„Jésus, comme vous vous y prîtes-vous pour me prendre?" vraagt hij in *Mes Prisons*. Op een morgen trad de directeur der gevangenis bij hem binnen: „Mon pauvre ami, je vous apporte un mauvais message, du courage, lisez!"

Het was een blad gezegeld papier, het afschrift van het vonnis, waarbij de eisch om scheiding, die zijne vrouw had ingesteld, werd toegewezen. De dichter valt schreiend op zijn bed. Maar de directeur troost hem, beurt hem op, en een uur of twee later vraagt Verlaine den oppasser om Monsieur l'Aumônier. En deze komt en geeft den gevangene den catechismus van Mgr. Gaume. De dichter leest er in en vindt den „style déplorable", smaakt geen letterkundig genot bij het lezen van het werk, hij, die „toute la cuisine du style" proeft, litterator als hij is: „Même, ces corrections, ces subtilités: je les prise, je les renifle, si vous voulez bien". Toch werd Mgr. Gaume voor hem, die zich zelf „pourri d'orgueil, de syntaxe et de parisienne sottise" noemt, de apostel.

Het hoofdstuk over het H. Sakrament des Altaars overtuigt den man geheel. En op een morgen, hoe het kwam, weet hij zich niet te herinneren, lag hij in tranen neergeknield voor het kruisbeeld te bidden. Toen de aalmoezenier reeds vroeg in den morgen op zijn verzoek kwam, deelde hem de dichter zijne bekeering mede.

„C'en était une sérieusement. Je croyais, je voyais, il me semblait que je savais, j'étais illuminé. Je fusse allé au martyre pour de bon; — et j'avais d'immenses repentirs....!"

De priester was er van overtuigd, maar was menschkundig genoeg om de eerste opwelling van vreugde en van heilig verlangen te laten voorbijgaan, voor hij den bekeerling de biecht afnam. Dat was de tijd van zelfonderzoek. De dichter bad lang en vurig, verwisselde de profane lectuur voor gewijde, verdiepte zich in De Maistre, bestudeerde zijn catechismus met nieuwen ijver — tot de groote dag kwam, de dag zijner confessie.

„Elle fut longue, détaillée à l'infini, cette confession, ma première depuis celle du renouvellement de ma première communion. Torts sensuels, surtout, torts de colère, torts d'intempérance, nombreux aussi, ceux-ci, tort de petits mensonges, de vagues et comme inconscientes tromperies, torts sensuels, j'y insiste . . . ."

Nu is het geluk gevonden, de kwijtschelding verkregen. Nu

juicht de bekeerling in het volle genot der hervonden vrijheid, daar de banden der „débauche" geslaakt zijn. De omgeving, waarin hij verkeert, de cel, die hij bewoont, de sombere binnenplaats, waar hij dagelijks mag wandelen, dat alles krijgt een ander, een nieuw, een helder, vroolijk aanzien, als de plaats, waar de groote omkeer plaats heeft gegrepen, waarin zich nu de ziel verblijdt. Zou Verlaine dichter zijn geweest, zoo niet nieuwe verzen opwelden in zijn hart en, neergeschreven met de devotie eens christens en geciseleerd met de lijngevoeligheid des kunstenaars, ons een nieuw bewijs schonken van het innig verband tusschen godsdienst en de hoogste kunstuiting?

Wij roemden reeds boven den bundel *Sagesse* als een der schoonste des dichters. In *Mes Prisons* vinden wij de bevestiging van wat wij reeds vermoedden, dat deze gedichten na die bekeering zijn geschreven: „De cette époque date à peu près tout *Sagesse*". Wij vinden in deze verzen terug den invloed, dien de litteratuur, waarmede hij zich onledig hield, op hem uitoefende: „Les Pères, Saint Augustin, ce sublime congénère, dont j'étais ou me croyais alors l'infime succédané", ook Virgilius.

De dichter is vroom, streng dogmatisch. Hij heeft nu geleerd, dat het niet genoeg is te verzuchten, maar dat de hand aan den ploeg moet worden geslagen en gewerkt, dat het kwade moet worden gemeden, de bekoring ontvlucht. „Fuis l'infame!" Als de valsche schoone dagen, die mijn ziel doorleefd heeft, en die nu aan den horizon verdwijnen, wenken, wenken om den vroegeren getrouwe mede te sleepen in het oude vermaak, die dagen schijnbaar zoo schoon, maar inderdaad zoo verwoestend, „abattant toute vendange aux collines", o, wend u dan af, mijne ziel, ga heen en zie niet om, want het is „une tentation des pires"!

„O pâlis, et va-t'en, lente et joignant les mains.
Si ces hiers allaient manger nos beaux demains?
Si la vieille folie était encore en route?

Ces souvenirs, va-t-il falloir les retuer?
Un assaut furieux, le suprême, sans doute!
O va prier contre l'orage, va prier."

Is het niet aangrijpend dien smartkreet te hooren, dien angst te zien, den strijder, die wel overwonnen heeft, maar weet, dat de strijd nog lang zal aanhouden, dat deze ééne overwinning zal moeten gevolgd worden door tal van andere, dien armen strijder, die weet hoe zwak hij is, bleek van vreeze zich herinnerend wat het verledene gebracht heeft, wat het voor macht over hem bezat, en die nu in een oogenblik van twijfel aan zichzelf uitroept:

„Si ces hiers allaient manger nos beaux demains?"

En is het niet troostend, hem dan te hooren vervolgen:

„O va prier contre l'orage, va prier".

En hij bad innig en vurig. Als de stemmen uit het verledene in zijn ooren weerklonken, de stemmen van den hoogmoed, van den haat, van het vleesch, van de wereld, dan hoorde hij ook de stem der hemelsche liefde, tot hem sprekende van hoop, balsem druppende in de roode hartewonde. Dan leed hij die christelijke smart, die loutert, zooals de gloed het metaal zuivert, die de kalmte schenkt na onmetelijk zielelijden:

„La douleur chrétienne est immense,
Elle, comme le coeur humain.
Elle souffre, puis elle pense,
Et calme poursuit son chemin.

Elle est debout sur le Calvaire
Pleine de larmes et sans cris.
C'est également une mère,
Mais quelle mère de quel fils!

Elle participe au Supplice
Qui sauve toute nation,
Attendrissant le sacrifice
Par sa vaste compassion.

Et comme tous sont les fils d'elle,
Sur le monde et sur sa langueur
Toute la charité ruisselle
Des sept blessures de son coeur".

En na dien tijd van zware beproeving, na dat lijden de overwinning, de volkomen overwinning, die berouw had niet om eigen leed, maar om de grootheid der verguizing God aangedaan. En die overwinning wordt ons kond gedaan in een juichtoon, waarin de opperste Liefde wordt gehuldigd, waarin de diepste ootmoed wedijvert met het grootste berouw en den vasten wensch zich te verheffen, zich geheel aan dien liefderijken God te schenken.

En de dichter geeft zich geheel, hij offert zijn lichaam en ziel, hij vermeit zich in het opsommen van al zijne ledematen, die zooveel misdreven, maar die nu niet meer misbruikt zullen worden, en wat hij heeft, al is het onwaardig, geeft hij met liefde.

„O mon Dieu, vous m'avez blessé d'amour
Et la blessure est encore vibrante,
O mon Dieu, vous m'avez blessé d'amour.

O mon Dieu, votre crainte m'a frappé
Et la brûlure est encore là qui tonne,
O mon Dieu, votre crainte m'a frappé.

O mon Dieu, j'ai connu que tout est vil
Et votre gloire en moi s'est installée,
O mon Dieu, j'ai connu que tout est vil.

Noyez mon âme aux flots de votre Vin
Fondez ma vie au Pain de votre table,
Noyez mon âme aux flots de votre Vin.

Voici mon sang que je n'ai pas versé,
Voici ma chair indigne de souffrance,
Voici mon sang que je n'ai pas versé.

Voici mon front qui n'a pu que rougir,
Pour l'escabeau de vos pieds adorables,
Voici mon front qui n'a pu que rougir.

Voici mes mains qui n'ont pas travaillé,
Pour les charbons ardents et l'encens rare
Voici mes mains qui n'ont pas travaillé.

Voici mon coeur qui n'a battu qu'en vain,
Pour palpiter aux ronces du Calvaire,
Voici mon coeur qui n'a battu qu'en vain.

Voici mes pieds, frivoles voyageurs,
Pour accourir au cri de votre grâce,
Voici mes pieds, frivoles voyageurs.

Voici ma voix, bruit maussade et menteur,
Pour les reproches de la Pénitence,
Voici ma voix, bruit maussade et menteur.

Voici mes yeux, luminaires d'erreur,
Pour être éteints aux pleurs de la prière,
Voici mes yeux, luminaires d'erreur.

Hélas, Vous, Dieu d'offrande et de pardon,
Quel est le puits de mon ingratitude!
Hélas, Vous, Dieu d'offrande et de pardon.

Dieu de terreur et Dieu de sainteté,
Hélas! ce noir abîme de mon crime.
Dieu de terreur et Dieu de sainteté.

Vous, Dieu de paix, de joie et de bonheur,
Toutes mes peurs, toutes mes ignorances,
Vous, Dieu de paix, de joie et de bonheur.

Vous connaissez tout cela, tout cela,
Et que je suis plus pauvre que personne,
Vous connaissez tout cela, tout cela.

Mais ce que j'ai, mon Dieu, je vous le donne".

Niet het minst schoone van zijne verzen is dat, hetwelk bijna het geheele tweede boek van *Sagesse* uitmaakt, beginnende:

„Mon Dieu m'a dit: Mon fils, il faut m'aimer. Tu vois
Mon flanc percé, mon coeur qui rayonne et qui saigne,
Et mes pieds offensés que Madeleine baigne
De larmes, et mes bras douloureux sous le poids

De tes péchés, et mes mains! Et tu vois la croix,
Tu vois les clous, le fiel, l'éponge, et tout t'enseigne
A n'aimer, en ce monde amer où la chair règne,
Que ma Chair et mon Sang, ma parole et ma voix".

Het gedicht geeft ons eene samenspraak tusschen God en den zondaar. God, die den arme uitnoodigt Hem te beminnen, hem dwingt zijne liefde te schenken, en den gevallene, die weet, hoe diep hij is neergestort, die opziende terugdeinst, nu hij tracht den oneindigen afstand te meten, die hen scheidt. En hij antwoordt: Heer, gij hebt mij genoemd, mijne ziel! Het is waar, ik zoek U, en vind U niet. Maar U beminnen, kan ik het? Zie, hoe laag ik ben, terwijl uw liefde omhoog stijgt even als de vlam! Zou ik U durven aanbidden, of zelfs het spoor uwer voeten, kruipend op die kniëen, nog bloedend van de wonden die het lange kruipen door het slijk veroorzaakte? „Et pourtant je vous cherche *en longs tâtonnements.*" Toch zoek ik U, maar vind U niet, maar durf U niet vinden.

En God antwoordt: gij moet durven Mij beminnen, dan zal mijn liefde u medevoeren, zooals de arend zijn buit rooft. Bemin mij:

„Ces deux mots sont mes verbes suprêmes,
Car étant ton Dieu tout-puissant, je peux vouloir,
Mais je ne veux d'abord que pouvoir que tu m'aimes!"

Maar de dichter heeft nog niet den moed.

„Seigneur, c'est trop! Vraiment je n'ose. Aimer qui? vous?
Oh! non! Je tremble et n'ose".

Zal ik, die zóó diep ben gevallen, die heb gezondigd met alle zintuigen, die het kwaad bedrijf, alsof ik het doen moest, alsof het mijn dagelijksche arbeid ware, zal ik U beminnen, en zult

Gij mij beminnen? „Zijt gij dwaas?" roept hij met Augustinus uit.

En het troostende antwoord luidt: gij moet Mij beminnen. Ik ben die dwaas, waarvan gij spreekt. Ik ben de nieuwe Adam. Mijn liefde is het vuur, dat voor altijd het vleesch verteert; mijne liefde is de zondvloed, die in zijn stroom medevoert elke slechte kiem, die Ik liet wassen, opdat eens het kruis zou worden opgericht, en Ik door een huiveringwekkend mirakel mijner goedheid u zou bezitten, sidderend en overwonnen. Bemin. Verlaat dien nacht. Bemin. Dat is mijn gedachte van alle eeuwigheid, arme verlaten ziel, dat gij Mij zoudt beminnen, Mij alleen, die steeds blijf.

„Seigneur, j'ai peur", verzucht de sterveling weer. Mijn geheele ziel beeft. Ik zie, ik gevoel, dat ik U moet beminnen. Maar hoe zal ik uw minnaar worden, o God, nog geducht voor de deugd zelve. Ja hoe, wanneer ik opzie naar het firmament, hoe ver is dan de weg, waar is hij? Reik mij uw hand, dat dit verstompte vleesch zich verheffe en deze zieke geest. Maar is het mogelijk, dat ik ooit de hemelsche omhelzing kan genieten? Zal ik eenmaal op uwe borst, op uw hart de plaats vinden, waar het hoofd rustte van den apostel?

Zeker, wanneer gij het wilt verdienen, mijn zoon, ja. En ziehier hoe. Laat uw hart gaan in de geopende armen mijner Kerk, zooals de wesp vliegt naar de ontloken lelie. Kom dicht aan mijn oor. Verneder u daar openhartig, zeg Mij alles zonder een woord van hoogmoed en bied Mij uw berouw aan.

Daarna, kom vrijmoedig en in eenvoud aan mijne tafel, en Ik zal u spijzen met een uitgezochten maaltijd, waarbij de engelen slechts kunnen dienen. En gij zult drinken den wijn, van den onveranderlijken wijnstok, wiens kracht, wiens zoetheid en wiens goedheid uw bloed de onsterfelijkheid zal schenken. En daarna, ga heen. Bewaar een zedig geloof in dit geheim der liefde, waardoor Ik uw lichaam en ziel werd, en vooral, kom dikwijls terug in mijn huis, om u te laven aan den wijn, die den dorst lescht, om u te voeden met het brood des levens. Kom dan bidden

tot mijn Vader, smeeken tot mijne Moeder, dat het u gegeven zij in het ballingsoord der aarde, u zelf geheel te vergeten, zooals het lam, dat zijn vacht geeft zonder kreet. Bid, dat gij moogt worden gelijk aan het kind in het blanke kleed der onschuld: dat gij u zelf moogt vergeten en gelijk worden aan Mij, die in de dagen van Herodes en Pilatus en van Judas en Petrus gelijk werd aan u om te lijden en een smadelijken dood te sterven.

En om uw ijver te beloonen en die plichtsvervulling, hoe zoet zij al zijn van onuitsprekelijk genot, zal Ik u op aarde mijn voorsmaak doen proeven, den vrede des harten, de liefde tot de armoede,

„ct mes soirs,
Mystiques, quand l'esprit s'ouvre aux calmes espoirs
Et croit boire, suivant ma promesse, au Calice
Eternel, et qu'au ciel pieux la lune glisse,
Et que sonnent les angelus roses et noirs,

En attendant l'assomption dans ma lumière,
L'éveil sans fin dans ma charité coutumière,
La musique de mes louanges à jamais,

Et l'extase perpétuelle et la science,
Et d'être en moi parmi l'aimable irradiance
De tes souffrances, enfin miennes, que j'aimais!"

Dit alles overtuigt den zondaar. Schreiend valt hij neder en de stem des Heeren wondt hem en doet hem goed tegelijkertijd. Maar het een en het ander zijn vol genot. Hij lacht en hij weent. Het is hem, als hoorde hij den oproep tot de wapenen, door een helderen klaroen, den oproep tot den strijd op het veld, waar hij de schilden ziet bemaald met engelen blauw en wit; en die klaroen schenkt hem moed:

„J'ai l'extase et j'ai la terreur d'être choisi.
Je suis indigne, mais je sais votre clémence.
Ah! quel effort, mais quelle ardeur! Et me voici

Plei d'une humble prière, encore qu'un trouble immense
Brouille l'espoir que votre voix me révéla,
Et j'aspire en tremblant".

En God antwoordt:

„'. . . . Pauvre âme, c'est cela!"

Het is onmogelijk in bijzonderheden alle verzen te bespreken, die in verband staan met dien zielsomkeer. Zij zijn zeer talrijk, niet alleen in den bundel *Sagesse* komen ze voor; ook *Amour*, *Parallèlement* en *Bonheur*, bevatten er zeer veel.

Amour begint b.v met een zeer schoon *Prière du matin*. En dat de dichter zijn bekeering niet onder stoelen en banken stak, blijke uit *Un Conte*, opgedragen aan A. J. K. Huysmans, waarin hij de geschiedenis verhaalt van dat „coeur à tous vents", dat echter in den een of anderen verborgen hoek nog eene vluchtige herinnering bewaard had een dier kleine kinderen geweest te zijn, die Jesus beminde. Misschien ook had hij — „et c'est vraiment plus vrai que vraisemblable" — de herinnering bewaard aan den naam Maria, en haar eeretitel? Wat er van zij, hij keerde in zich:

„Et le voilà qui s'agenouille et, bien humble, égrène
Entre ses doigts fiers les grains enflammés du Rosaire,
Implorant de Vous, la Mère, et la Sainte, et la Reine,
L'affranchissement d'être ce charnel, ô misère!"

Hij had de herinnering bewaard aan de H. Maagd. En die H. Maagd wordt dan ook bezongen, meermalen, en in zeer schoone verzen. Dat hart, „*plus veuf que toutes veuves*", voelde zich bijzonder aangetrokken tot haar, de troosteres der bedrukten; is zij niet in zoo menigen terugkeer de middelares tusschen God en de zondaars, die

„Ont fait litière aux sept péchés de leurs cinq sens"?

En hij zong haar toe:

„C'est pour Elle qu'il faut chérir mes ennemis,
C'est par Elle que j'ai voué ce sacrifice,
Et la douceur de coeur et le zèle au service,
Comme je la priais, Elle les a permis.

Et comme j'étais faible et bien méchant encore,
Aux mains lâches, les yeux éblouis des chemins,
Elle baissa mes yeux et me joignit les mains,
Et m'enseigna les mots par lesquels on adore.
— — — — — — — — — — —
Marie Immaculée, amour essentiel,
Logique de la foi cordiale et vivace,
En vous aimant qu'est il de bon que je ne fasse,
En vous aimant du seul amour, Porte du Ciel?"

Wij hebben boven de belijdenis des dichters gehoord: „torts sensuels surtout, torts de colère, ... torts sensuels j'y insiste". En elders heeft hij zich genoemd: „Parisien pourri d'orgueil". Zou het laatste hem weder ten val gebracht hebben? Wij kunnen het niet zeggen; het treurige feit echter is er. Maar herinnert gij u niet de uitspraak van Thomas a Kempis: „Hij doet niet wijs, die zich geheel aan de vreugde overgeeft en zijne voorgaande armoede en de zalige vreeze Gods vergeet, waardoor hij in gevaar is de ontvangen genade te verliezen"?

Hoe het ook zij, ons komt het soms voor, dat de moed van den belijder, dien wij bij Verlaine na zijn gevangenschap in Mons vinden, soms niet geheel vrij is gebleven van hoogmoed. Wij kunnen ons vergissen, — bekeerlingen kleuren gewoonlijk sterk — maar we willen toch een enkel feit aanhalen, waardoor onze onderstelling misschien niet van allen grond ontbloot zal blijken.

In 1881 zond Verlaine zijn boek *Sagesse* aan Victor Hugo Het geschenk werd begeleid door het volgende sonnet:

„Nul parmi vos flatteurs d'aujourdhui n'a connu
Mieux que moi la fierté d'admirer votre gloire:
Votre nom m'enivrait comme un nom de victoire,
Votre oeuvre, je l'aimais d'un amour ingénu.

Depuis, la Verité m'a mis le monde à nu.
J'aime Dieu, son Église, et ma vie est de croire
Tout ce que vous tenez, hélas! pour dérisoire,
Et j'abhorre en vos vers le serpent reconnu.

J'ai changé, comme vous. Mais d'une autre manière.
Tout petit que je suis, j'avais aussi le droit
D'une évolution, la bonne, la dernière.

Or, je sais la louange, ô maître, que vous doit
L'enthousiasme ancien; la voici franche, pleine,
Car vous me fûtes doux en des heures de peine."

Wij hebben het vers geheel weergegeven en laten de beslissing over aan den lezer wij herhalen het: bekeerlingen kleuren steeds sterk, vooral in den eersten tijd van hunne bekeering, en dit is natuurlijk; maar toen het bedoelde sonnet aan Hugo werd verzonden, was de eerste opwelling van blijdschap reeds langen tijd voorbij, had zij in normalen toestand plaats moeten maken voor eenvoudige, nederige berusting.

Wij zeiden het reeds, de man is, helaas! weer teruggekeerd tot zijn „vie de débauche". En dat leven verstompt hem meer en meer, den man, die op zijn gelaat de sporen van zijne hartstochten draagt. Zie dien satyrkop door Eugène Carrière, die ons den echten soûlard toont!

Dat verklaart ons tevens, waarom het *Quinze jours en Hollande* zoo mager is, tevens waarom de herinnering, door *Mes Prisons* opgewekt, de herinnering aan Silvio Pellico's boek, ons zoo treurig stemde: dit laatste was het boek van de wedergeboorte, een boek, dat door het leven des schrijvers niet is weersproken.

Verlaine's werk doet ons weemoedig aan, en doet ons den tegenwoordigen toestand des mans treurig vinden. — Het treurigste is het cynisme, de onverschilligheid, waarmee hij zoo vaak over alles spreekt. 't Is, alsof hij alle hoop heeft opgegeven, alsof hij den strijd niet meer aandurft, teruggeschrikt voor de kracht, die hij zal moeten inspannen, de kracht, die hij niet meer bezit. Als een opgejaagd wild, geeft hij den strijd op en laat hij zich door de honden verscheuren.

„Car vraiment j'ai souffert beaucoup!
Débusqué, traqué comme un loup
Qui n'en peut plus d'errer en chasse
Du bon repos, du sûr abri,
Et qui fait des bonds de cabri
Sous les coups de toute une race.

La Haine et l'Envie et l'Argent,
Bons limiers au flair diligent,
M'entourent, me serrent. Ça dure
Depuis des jours, depuis des mois.
Depuis des ans! Dîner d'émois,
Souper d'effrois, pitance dure!"

Wat is hem het leven nog? Alle idealen verdwenen, de gezondheid des lichaams verloren, tegelijk met die der ziel. Levend leeft hij niet, maar sleept zich voort door het bestaan. Al grimt de dood hem meermalen aan, zij neemt hem nog niet weg,

„Mais, dans l'horreur du bois natal,
Voici le Lévrier fatal,
La Mort. — Ah! la bête et la brute! —
Plus qu'à moitié mort, moi, la Mort
Pose sur moi sa patte et mord
Ce coeur, sans achever la lutte!

Et je reste sanglant, tirant
Mes pas saignants vers le torrent
Qui hurle à travers mon bois chaste.

Laissez-moi mourir au moins, vous,
Mes frères pour de bon, les Loups! —
Que ma soeur, la Femme, dévaste . . . ."

Toch geeft de laatste pagina van *Mes Prisons* ons eenige verlichting. Na de lange onverschilligheid komt de betere mensch weer boven. Hij herdenkt bij het zien van Mons den tijd, dat hij genoot:

„. . . . le bonheur pendant une persévérance de plusieurs années. Le relâchement peu à peu s'en est suivi, puis les chutes à nouveau . . . .

Irrémédiables?

Peut-être non, car Dieu est miséricordieux et m'a encore envoyé le malheur, ruine dans les circonstances les plus navrantes vraiment, vraiment! déceptions, trahisons par le prochain *scandalisé:* dame? aussi? Peut-être non. Mais cette lâcheté, cette mollesse, cet entêtement derechef dans l'impénitence, entêtement instinctif, quasiment bestial . . . ."

Een paar dagen na zijn reis naar Holland werd hij weer door de politie om een twist, waaraan hij niet schuldig was, opgepakt en naar het politie-bureau gebracht, niet zonder noodeloos geweld.

„Vous décrirai-je encore ces scènes policières grotesques et, somme toute, abominables plus encore que bêtes? Assez n'est-ce pas, d'écoeurements de ce genre, je finis par ne plus en pouvoir à force d'évocations pénibles . . . .

Moi le triomphateur de là-bas, l'acclamé, le choyé à l'étranger, le lendemain de mon retour au poste! et même pas gris!

O messieurs de la police française, quelle „gaffe" pour parler le langage qui vous sied et qui vous plaît; courez donc sus aux malfaiteurs si vous l'osez, et laissez les poètes tranquilles. Ils ne vous regardent pas, dans les deux sens du verbe.

Mais c'est vrai que nul n'est prophète en son pays.

Mais, aussi! ô le cathéchisme de Mgr. Gaume, ô ne pouvoir le relire, ne vouloir, peut-être, le relire et cette fois s'y tenir!

Dieu, néanmoins, est miséricordieux et l'espérance est une vertu théologale qu'il départ plus volontiers:

Seigneur, ayez pitié de nous".

De dichter heeft zichzelf zeer juist geteekend in een gedicht (V) uit het derde boek van *Sagesse*. Daar noemt hij zich een meeuw, die met haar melancholische vlucht over den wijden oceaan zweeft, een prooi der winden, geheel afhankelijk van elke weersgesteldheid. Nu eens, op een heerlijken dag vol zonlicht, als dronken van licht en vrijheid, juicht zij of laat zich zachtkens wiegelen op de glanzende golven. Somtijds echter roept zij zoo treurig, dat zij den schepeling vrees aanjaagt. Dan geeft zij zich over aan de winden en zweeft voort of dompelt neer en met gekwetsten vleugel vliegt zij verder, herhalend haar droevigen kreet.

Wordt ook hij niet, evenals deze droefgeestige vogel, heen en weer geslingerd door de stormen des levens, zonder kracht om er zich tegen te verzetten? Is hij niet als die vogel, die verschijnt wanneer de stormen in aantocht zijn? En is zijn gedicht niet een angstkreet, dof weemoedig klinkend over den eindeloozen oceaan des levens?

Wij hebben ons veel aanhalingen veroorloofd, vertrouwende dat de schoonheid der verzen, ze rechtvaardigen mocht. Wij kunnen niet nalaten, tot slot, dit meesterstukje mede te deelen, en zoodoende deze poging tot een karakteristiek van Verlaine met zijn eigen woorden te versterken.

„Je ne sais pourquoi
Mon esprit amer
D'une aile inquiète et folle vole sur la mer.
Tout ce qui m'est cher,
D'une aile d'effroi
Mon amour le couve au ras des flots. Pourquoi, pourquoi?

Mouette à l'essor mélancolique,
Elle suit la vague, ma pensée,
A tous les vents du ciel balancée,
Et biaisant quand la marée oblique,
Mouette à l'essor mélancolique.

Ivre de soleil
Et de liberté
Un instinct la guide à travers cette immensité.
La brise d'été
Sur le flot vermeil
Doucement la porte en un tiède demi-sommeil.

Parfois si tristement elle crie
Qu'elle alarme au lointain le pilote,
Puis au gré du vent se livre et flotte
Et plonge, et l'aile toute meurtrie
Revole, et puis si tristement crie !

Je ne sais pourquoi
Mon esprit amer
D'une aile inquiète et folle vole sur la mer.
Tout ce qui m'est cher,
D'une aile d'effroi,
Mon amour le couve au ras des flots. Pourquoi, pourquoi?"

Amsterdam. M. A. P. C. Poelhekke

DE REGEERINGSJAREN DER KONINGEN VAN JUDA EN ISRAËL.

(Vervolg van Dl. CV, blz. 374 vv.)

IV. ACHAZ EN EZECHIAS.

Na de inneming van Samaria verloor het rijk van Israël zijn zelfstandig bestaan, het werd een Assyrische provincie onder een Assyrischen landvoogd. Nog slechts éénmaal worden de „Samarineërs" genoemd, in de Annalen van Sargon, en wèl als deelgenooten aan den opstand der Noord-Syrische staten in verbond met Egypte, in het jaar 720. Onder meerdere Assyrische koningen werd het voormalige Tienstammenrijk met heidensche kolonisten bevolkt en ontstond er eene gemengde bevolking, later bekend onder den naam van Samaritanen.

Van den val van Israël af wordt ons werk van den éénen kant gemakkelijker, omdat wij slechts met ééne rij koningen te doen hebben, van den anderen kant minder aangenaam, omdat wij slechts weinig gegevens hebben om de resultaten te vergelijken en te staven.

Den overgang tot die periode vormt Ezechias, een braaf man, maar een der lastigste personages in de bijbelsche chronologie. Gelukkig dat we hem hier en daar kunnen controleeren. Tegelijk met Ezechias moeten wij echter nog zijn vader Achaz behandelen, daar de laatste helft zijner regeering o. i. in verband staat met de eerste jaren van Ezechias.

Achaz regeerde, volgens den tekst der H. Schrift, 16 jaren, en het begin zijner regeering kan niet vroeger gesteld worden dan 734 v. Chr. Zoo dit dus zijn eerste jaar was, dan was 719 zijn laatste jaar. Nu lezen wij echter IV Kon. XVIII : 1 : „In het *derde*

jaar van Oseë, den zoon van Ela, koning van Israël, werd *Ezechias* koning". In verband hiermede wordt in vs. 9 het begin der belegering van Samaria in het *vierde* en in vs. 10 de inneming in het *zesde* jaar van Ezechias gesteld, terwijl deze jaren aldaar worden samengesteld respectievelijk met het 7e en 9e jaar van Oseë. In ons vorig artikel vonden wij voor het begin der belegering zomer 723, voor de inneming van Samaria voorzomer 721. Uit deze combinaties volgt *vooreerst:* dat met het hier genoemde *derde* jaar van Oseë, waarin Ezechias „koning" werd, bedoeld wordt het derde jaar van zijn *afhankelijk* koningschap (in zijne hoedanigheid als vazal van Assyrië). Het eerste jaar van dit „koningschap" van Oseë begon herfst 730; het derde jaar liep dus van herfst 728 tot herfst 727. *Ten tweede* vinden wij hier een bewijs voor de stelling, dat de latere koningen van Juda, van Ezechias af, *hunne regeeringsjaren hebben geteld op de wijze der Assyrische en Babylonische koningen* (met welke zij juist van dien tijd af telkens in aanraking kwamen), nl. zóó, dat zij niet het jaar, waarin zij koning werden, maar het *eerstvolgende volle jaar* als hun eerste regeeringsjaar telden. Het derde jaar van Oseë eindigde herfst 727. Ezechias is dus uiterlijk zomer 727 „koning" geworden. Het begin der belegering van Samaria (723) viel echter in het *vierde* en het einde (721) in het *zesde* jaar van Ezechias. Door de in ons vorig artikel gevonden datums van deze gebeurtenissen wordt dus het jaar 726 aangewezen als het *eerste* van Ezechias [1]).

[1]) Men noemt deze telwijze de methode der *post-* of *na-dateering*. Kittel (*Gesch. der Hebr.* 2 Halbb. S. 202) zegt: „Gewisse Beweise lassen sich in der That für diese Methode der Rechnung anführen, *besonders für die spätere Zeit.* Aber es ist zugleich auch ersichtlich, dass alles davon abhinge zu wissen, *wann* diese Methode zu rechnen üblich wurde". Vóór Ezechias kan het bestaan van deze methode niet bewezen worden — eer het tegendeel. Te beginnen bij Ezechias echter vervalt de in ons eerste artikel besproken tegenovergestelde methode (*vóór-dateering*) en nemen wij de na-dateering aan.

Daar Ezechias „koning" werd in het derde jaar van Oseë, en wèl in het jaar 727 v. Chr., moeten wij aannemen, dat dit geschied is omstreeks acht jaren vóór den dood van zijn vader Achaz, m. a w. dat hij acht jaren *mederegent* [1]) is geweest. Wij nemen dit aan om de volgende redenen.

1o. Volgens de zooeven besproken plaatsen van IV Kon. XVIII vielen de belegering en de inneming van Samaria en het einde der regeering van Oseë onder het „koningschap" van Ezechias. Er is geen reden om deze plaatsen voor (later ingevoegde) glossen aan te zien. Werd in dat hoofdstuk de regeering van Oseë behandeld, dan zou men desnoods *kunnen* aannemen, dat de eene of andere rekenaar onder het afschrijven van den tekst een paar naar zijne meening synchronistische regeeringsjaren van Ezechias had ingelascht of aan den rand geschreven. Maar Oseë en Israël zijn in het voorafgaande hoofdstuk geheel afgehandeld, en *hier* wordt uitsluitend en *ex professo* gesproken over Ezechias en over hetgeen tijdens zijn koningschap is voorgevallen; veeleer zou men de hier volgens het vorige hoofdstuk vermelde regeeringsjaren van Oseë voor glossen kunnen houden (hoewel ook daartoe niets ons noopt). In elk geval ontbreekt voor deze glossen-hypothese alle bewijs.

2°. De 16 jaren der regeering van Achaz reiken tot in het

---

[1]) Waarin dit „mederegentschap" bestond, kunnen we niet achterhalen. Het kan hierin hebben bestaan, dat hij door zijn vader tot mederegent en troonopvolger was *benoemd* en als zoodanig plechtig gekroond. De koningen in de oudheid (zoo b.v. in Egypte) rekenden de jaren hunner „regeering" van hunne benoeming tot mederegent af; in 't algemeen rekenden zij meestal van het vroegst mogelijke tijdstip af om hunne „regeering" zoo lang mogelijk te maken. 't Kan ook zijn, dat eene groote partij in Juda Ezechias tot koning had geproclameerd, daar Achaz van den godsdienst en van de traditiën was afgevallen en zich het koningschap onwaardig had gemaakt.

jaar 719, en er is geen reden om die regeering met 8 jaren te verkorten. Er bestaan integendeel positieve redenen om aan te nemen: *a.* dat de val van Samaria nog onder de regeering van Achaz heeft plaats gehad, *b.* dat de eigenlijke regeering van Ezechias is begonnen na het einde van het rijk van Israël. Deze twee stellingen hebben wij nader te staven.

a. IV Kon. XVI : 1 wordt het begin van Achaz' regeering in het 17e jaar van Phaceë gesteld. Hoewel daar een fout in de handschriften is aan te nemen (zie het vorige artikel, blz. 381) kan men er toch uit opmaken, dat het begin van Achaz in het 4e jaar vóór den dood van Phaceë en omstreeks evenveel tijd vóór het begin van Oseë [1]) behoort gesteld te worden. De Bijbel plaatst dus het begin van Oseë in het 4e of 5e jaar van Achaz. Hoewel hiervoor IV Kon. XVII : 1 uitdrukkelijk het 12e jaar van Achaz wordt genoemd, vervalt daardoor onze stelling niet. In het voorgaande artikel (blz. 382) wezen wij er op, dat dit 12e jaar van Achaz òf het jaar is, waarin Oseë zich onafhankelijk verklaarde, òf een fout van den afschrijver, die het mederegentschap van Ezechias niet kende en de 16 jaren van Achaz wilde laten afloopen vóór het koningschap van Ezechias. Bedoelde afschrijver rekende dan aldus:

4 Ezechias = 7 Oseë (IV Kon. XVII : 9).
1 „ = 4 „ = 16 Achaz.
Begin van „ = 12 „

Reeds de oude christelijke chronographen Clemens van Alexandrië en Eusebius van Caesarea hebben zich noch door dit „twaalfde" jaar van Achaz, noch door het 4e en 6e jaar van Ezechias, in welke respectievelijk de belegering en de inneming van Samaria door den Bijbel gesteld wordt, van de wijs laten brengen. De eerste

---

[1]) Laatste jaar van Phaceë = herfst 731—730. Eerste jaar van Oseë = herfst 730—729. Dood van Phaceë omstreeks zomer 730. Tusschen den dood van Phaceë en de huldiging en bevestiging van Oseë valt dan het Isr. Nieuwjaar herfst 730.

stelt de inneming van Samaria in het 15e, de tweede in het 11e (eigenlijk terstond na het 11e, dus in het 12e) jaar van *Achaz* [1]).

b. Een eerste bewijs voor de stelling, dat Ezechias eerst omstreeks 719 aan het bewind is gekomen, vinden wij in den leeftijd van Ezechias bij het begin zijner regeering. IV Kon. XVIII : 1 staat: „*Vijf en twintig* jaren was hij oud, toen hij begon te regeeren". In het voorlaatste artikel (blz. 111) betoogden wij, dat zijn grootvader Joatham niet vroeger dan omstreeks het jaar 772 geboren is. Achaz was bij zijne troonsbestijging „25 jaren" oud (z. ald. blz. 112 noot) en werd dus geboren omstreeks 759 (734 + 25). Zoo nu het begin der eigenlijke regeering van Ezechias in 727 gesteld wordt, dan is hij op zijn laatst in 751 geboren, d. w. z. *toen zijn vader nog geen negen jaren oud was.* Zulk een bezwaar vervalt, wanneer het begin zijner regeering in 719 valt. Veel vroeger kan men dit begin ook niet plaatsen, om dezelfde reden [2]).

Het voornaamste bewijs echter vinden wij in II Par. XXX en XXXI. Wat daar verhaald wordt heeft betrekking op het eerste jaar der regeering van Ezechias (verg. XXIX : 3 met XXX : 2—3). Wij geven eenige citaten. „Zij besloten gezanten te zenden tot *geheel Israël*, van Bersabeë tot Dan, opdat zij het Paaschfeest zouden kunnen vieren . . . te Jerusalem" (XXX : 5); „en de boden gingen toen met brieven volgens het bevel des konings

[1]) Zooals de lezer wel zal opmerken, heeft geen van beiden het juiste jaar getroffen, nl. het 14e.

[2]) Wanneer men in het oog houdt, dat het de bedoeling van den Bijbel niet is ons van alles nauwkeurige chronologische opgaven te verstrekken, kan men geen bezwaar vinden in den tekst l. c. waar op de opgave van den leeftijd terstond volgt: „en hij [Ezechias] regeerde 29 jaren", en waar daaraan voorafgaat; „In het 3e jaar van Oseë . . . werd Ezechias koning". Deze beide opgaven hebben betrekking op zijn „koningschap" in 727.De leeftijd is van belang bij het begin der eigenlijke regeering, niet bij dat van een titulair koningschap. De opgave daarvan slaat dus op 719.

en zijner grooten tot *geheel Israël* en Juda . . . verkondigend: „Zonen van Israël, keert terug tot den Heer, den God van Abraham en van Isaäc en van Israël, en Hij zal terugkeeren tot de *overblijfselen, die ontkomen zijn aan de handen van den koning der Assyriërs;* wilt niet worden als uwe vaderen en uwe broeders, die afgeweken zijn van den Heer . . ., die hen heeft *overgeleverd ten ondergang zooals gij zelven ziet* . . . Geeft uwe handen over aan den Heer en komt tot Zijn heiligdom . . . Dient den Heer, den God uwer vaderen, en *Zijn toorn zal van u worden afgewend.* Want zoo gij terugkeert tot den Heer, *zullen uwe broeders en kinderen barmhartigheid ondervinden bij hunne heeren, die hen gevangen hebben weggevoerd, en zij zullen terugkeeren in dit land* . . ." En eenige mannen uit Aser en Manasse en Zabulon, gehoor gevende aan den raad, kwamen te Jerusalem" (l. c. 6—9; 11). In vs. 25 wordt nog gesproken van „de geheele menigte, die gekomen was van *Israël*" en van de „aankomelingen [proselieten] uit het *land van Israël,* die in Juda woonden". Toen de feestdagen geëindigd waren, „ging geheel Israël, dat gevonden werd in de steden van Juda, uit en zij verbrijzelden de afgodsbeelden . . . niet alleen van geheel Juda en Benjamin, *maar ook van Ephraïm en Manasse*, totdat zij ze geheel hadden uitgeroeid" (XXXI : 1).

Twee dingen zal de lezer zelf hierbij reeds hebben opgemerkt: vooreerst, dat Ezechias zich gedraagt op eene wijze, die doet vermoeden, dat er geen koning van *Israël* meer bestond; zoo die er geweest was, had hij met dezen op de eerste plaats in overleg moeten treden en had hij niet zoo eigenmachtig en ongestoord zijne boden onder de tien stammen propaganda kunnen laten maken voor den Jerusalemschen eeredienst; en ten tweede, dat er gesproken wordt van de *„overblijfselen"* die ontkomen zijn aan den koning van Assyrië, van „ondergang", van „gevangenschap", welke dingen tamelijk ondubbelzinnig te kennen geven, dat wij ons hier bevinden in een tijd kort na den ondergang

van het Tienstammenrijk. In 727, onder Oseë, den vazal van Assyrië, kon men zóó niet spreken.

Als conclusie uit al het voorafgaande (gedeeltelijk reeds in het vorige artikel besproken) geven wij het volgende lijstje:

	Achaz (16)		winter	734—733					
					1	Oseë (9)	=	herfst	730—729
	Ezechias (29)	*meder.*	zomer	727	3	„	=	„	728—727
1	„	=	lente	726—725					
6	„	=	„	721—720	9	„	=	„	722—721
	„	alleen		719					
29	„	=	„	698 - 697					

De 29 jaren van Ezechias worden geteld van het eerste jaar van zijn „mederegentschap" af. Het „eerste" jaar zijner alleenregeering is niet het kalenderjaar 719, waarin hij zijn vader opvolgde. Dit blijkt uit II Par. XXIX : 3 en 17, waar gesproken wordt van zijn „eerste jaar, de eerste maand" en „van den eersten dag der eerste maand" (van hetzelfde „eerste" jaar van Ezechias). De eerste maand was volgens den samenhang de maand, waarin het Paaschfeest wordt gevierd, dus *Nisan*. Daar nu Achaz geregeerd heeft tot in het jaar 719 (dus tot nà het begin des jaars, dat met Nisan aanving), en Ezechias hem onmiddellijk in hetzelfde jaar opvolgde, was de eerste dag der eerste maand van het „eerste" jaar der *alleen*regeering van Ezechias de 1ste Nisan 718. —

Uit de regeering van Ezechias hebben wij nog in 't kort een paar belangrijke datums te behandelen: het jaar van de wonderbare genezing van Ezechias en het jaar van den oorlog met Sennacherib.

Ziehier het verkorte verhaal van den Bijbel betreffende het eerste feit: „In die dagen werd Ezechias doodelijk ziek en Isaias kwam bij hem en zeide: Dit zegt de Heere God: Bestel over uw huis, want gij zult sterven en niet leven. Hij echter keerde zijn aangezicht naar den muur en bad tot den Heer . . . . en hij weende zeer. En nog voordat Isaias uitging over het midden

van het voorhof [1]), kwam het woord des Heeren tot hem zeggende: Keer terug en zeg tot Ezechias: Dit zegt de Heer, de God van uwen vader David: Ik heb uw gebed verhoord en uwe tranen gezien, en zie, Ik heb u genezen; op den derden dag zult gij opgaan naar den tempel des Heeren; en Ik zal aan uwe dagen vijftien jaren toevoegen; en Ik zal u alsmede deze stad, ook bevrijden uit de hand van den koning der Assyriërs en Ik zal deze stad beschermen om Mijnentwille en om wille van Mijnen dienaar David" (IV Kon. XX, verg. Is. XXXVIII). Daar Ezechias in 't geheel 29 jaren (d. i. tot in het 29e jaar) heeft geregeerd, moet deze genezing hebben plaats gehad in een vroeger of later jaar zijner regeering, al naar gelang hij daarna nog 15 *volle* jaren of slechts tot *in* het 15e jaar heeft geleefd. Wij houden het er voor, dat ook deze weldaad Gods in *volle* mate is gegeven, en nemen het eerste aan. Ezechias stierf in 698. De beloofde 15 jaren kunnen vol geworden zijn in dit zelfde jaar (vóór zijnen dood), doch ook reeds in het vorige jaar (nochtans geen vol jaar vóór zijnen dood). De genezing van Ezechias heeft dus waarschijnlijk plaats gehad in 714 of 713; zij *kan* ook hebben plaats gehad in 712. Kort na deze wonderbare gebeurtenis kwam er een gezantschap van Merodach Baladan, koning van Babylon, om Ezechias geluk te wenschen met zijne genezing, waarschijnlijk met het oogmerk om hem over te halen tot een verbond tegen Assyrië. Merodach-Baladan regeerde als koning van Babylon van 721 tot 710. In 703 bemachtigde hij weer den troon, doch slechts voor 9 maanden. Zoo men de genezing van

---

[1]) Hieruit blijkt de onhoudbaarheid der hypothese van sommigen, volgens welke Ezechias op het bevel: „bestel uw huis" zijn zoon Manasses tot regent zou hebben benoemd — daar had hij geen tijd voor. Manasses was nog niet eens geboren; volgens de traditie, door Fl. Josephus en Hiëronymus betuigd, bestond de grootste droefheid van Ezechias in de gedachte, dat hij stierf zonder een zoon na te laten.

Ezechias omstreeks het 14e jaar zijner *alleen*regeering zou willen stellen, zou men daarvoor het jaar 705 (of 704) krijgen en voor het gezantschap van Merodach-Babadan 703. Dit stuit echter op de moeielijkheid, dat Ezechias dan de hem toegezegde 15 jaren niet zou krijgen, tenzij men hem minstens liet leven tot in 690. De *mogelijkheid* hiervan is niet te ontkennen; doch wij hebben ons te houden aan de gegevens, die wij bezitten, en wanneer wij Manasses met zijne 55 jaren laten beginnen te regeeren in 690, dan komen wij eenige jaren te kort tusschen dit jaar en het jaar der inneming van Jerusalem, het einde van het rijk van Juda. Trouwens er bestaat geen enkele reden om deze hypothese, die bloot *mogelijk* is, ook *werkelijk* aan te nemen. Wij stellen dus de genezing van Ezechias in 714—713 en het gezantschap van Merodach-Baladan omstreeks 713.

De oorlog met Sennacherib wordt in den Bijbel verhaald vóór de ziekte en genezing van Ezechias, en als het jaar, waarin die oorlog begon, wordt het *veertiende* van Ezechias opgegeven (IV Kon. XVIII : 13 en Is. XXXVI : 1). Dat hij heeft plaats gehad na Ezechias' genezing, blijkt duidelijk uit de boven door ons aangehaalde bij die gelegenheid gesproken woorden: „Ik zal u, alsmede deze stad, bevrijden uit de hand van den koning der Assyriërs en Ik zal deze stad beschermen". (Wij zien hieruit, dat de verhalen van den Bijbel niet overal chronologisch geordend zijn). Ook het hierbij opgegeven 14e jaar van Ezechias kan moeielijk als echt worden aangenomen — althans zoo we het in den gewonen zin opvatten. De onderstelling is niet onaannemelijk, dat de afschrijver hier den datum heeft ingelascht of althans veranderd, geleid door de meening (waartoe de aangehaalde woorden aanleiding geven), dat Jerusalem *tijdens* de ziekte van Ezechias door de Assyriërs werd belegerd; om dezelfde reden zal ook het verhaal van het laatste feit vóór dat van het eerste zijn geplaatst.

De assyriologie heeft ons op dit punt zekerheid verschaft. De tocht van Sennacherib naar Palestina heeft plaats gehad in het

jaar 701. Het eerste jaar van Sennacherib was 704. De jaren vóór 701 werden in beslag genomen door veldtochten naar Babylonië en oostelijke landen, terwijl wij reeds uit het jaar 700, maand Mei, een opschrift van Sennacherib bezitten, waarin de veldtocht tegen Juda wordt vermeld (eponymus-jaar van *Mitunu*, maand Ijjar). Daar de Assyrische koningen gewoon waren in de lente ten krijg uit te trekken, is er in het jaar 700 vóór Ijjar geen behoorlijke tijd meer te vinden voor de krijgsoperatiën tegen Egypte en den vijandigen bond in Palestina, het innemen van steden enz. Daarenboven was Sennacherib in 700 bij den oorlog in Babylonië. Zoo staat het jaar 701 genoegzaam vast als het jaar van Sennacherib's tocht tegen Palestina, die met de vernietiging van zijn leger door den „engel des Heeren" eindigde.

Met eene exegetische vergelijking tusschen het bijbelsche en het assyrische bericht aangaande dezen oorlog kunnen wij ons hier niet inlaten [1]). Alleen moet ik hier zeggen, dat ik de meening ben toegedaan van hen, die oordeelen, dat in de twee verhalen uitsluitend sprake is van Sennacherib's veldtocht in 701. Met die meening is niet in strijd, dat in den Bijbel gesproken wordt van „Tharaca, koning van Ethiopië". Ziehier die plaats: „Daar hij [Sennacherib] over Tharaca, koning van Ethiopië, had hooren zeggen: „Zie, hij is uitgetrokken om tegen u te strijden", en dat hij tegen hem optrok, zond hij gezanten naar Ezechias" (IV Kon. XIX : 9 en Is. XXXVII : 9). In het Assyrische bericht wordt van Tharaca (Tarku) geen woord gerept en sommigen willen daarom althans dit gedeelte van het bijbelsche verhaal verleggen tot na 690, in welk jaar Tharaca koning van Egypte werd. Het zwijgen van Sennacherib over Tharaca mag ons volstrekt niet verwonderen, zoo wij in aanmerking nemen, dat zijn leger reeds vernietigd was, voordat Tharaca in Palestina was aangekomen, en dat Sennacherib met zijn overschot ijlings naar

[1]) Bij tijd en gelegenheid hoop ik deze zaak later nog eens voor de lezers van *De Katholiek* te behandelen.

Ninive is teruggekeerd, natuurlijk zonder de komst van Tharaca af te wachten. Dat Tharaca hier in den Bijbel nog koning van *Ethiopië* wordt genoemd, en niet koning van Egypte, is een bewijs, dat hij toen de heerschappij over Egypte nog niet had bemachtigd en dat hier dus spraak is van een tijd vóór 690.

Ook dit is met die meening niet in strijd, dat het bijbelsche bericht sluit met het verhaal van den gewelddadigen dood van Sennacherib: „En Sennacherib, de koning der Assyriërs, keerde terug, en hij woonde te Ninive. En toen hij in den tempel Nesroch, zijnen god, aanbad, doodden hem zijne zonen Adramelech en Sarasar met het zwaard". De dood van Sennacherib heeft plaats gehad in het jaar 681, dus twintig jaar na zijn tocht naar Palestina. Het is echter duidelijk, dat het verhaal van zijn dood is bijgevoegd om de vervulling te vermelden van de profetie, door Isaias uitgesproken: „Hij zal terugkeeren naar zijn land en Ik zal hem doen vallen door het zwaard in zijn eigen land" (IV Kon. XIX : 7 en Is. XXXVII : 7). De *tijd* dier vervulling wordt noch in de profetie noch in het verhaal zelf aangeduid.

Het jaar 701 is het 26e (כו) van het „koningschap", het 18e (יח) van de alleenregeering, het *veertiende* (י״) of 13e sedert de genezing van Ezechias. Zou het ook kunnen zijn, dat Ezechias uit dankbaarheid voor en ter nauwkeurige herinnering aan zijne wonderbare genezing een nieuwe jaartelling heeft begonnen, vooral omdat hem bij die gelegenheid een bepaald getal jaren was toegezegd? Onmogelijk is het niet. Om een vaste en nauwkeurige chronologie bekommerde men zich weinig of niet. Met elken koning begon een nieuwe aera. In elk geval is het wel zeker, dat Ezechias de jaren na zijne genezing *afzonderlijk* geteld heeft, daar hij daarna nog slechts een bepaald, hem bekend getal jaren te leven had — hoewel hij aangaande den juisten tijd van zijn dood, tot op bijna een jaar toe, in het onzekere verkeerde.

(Slot volgt.) D. A. W. H. Sloet, Pr.

HENRY GEORGE

EN ZIJN „OPEN BRIEF" AAN DEN PAUS.

(Vervolg en slot van Dl. CV, blz. 395 vv.)

IV.

WIJST DE NATUUR WERKELIJK AAN, DAT DE GRONDRENTE BESTEMD IS OM TE VOORZIEN IN DE BEHOEFTEN VAN DEN STAAT?

De lezer veroorlove mij den stand van het vraagstuk, dat we behandelen, met een paar woorden aan te geven.

Uitgaande van de veronderstelling, dat de menschen van nature recht hebben om alle evenveel voordeel te trekken van het gebruik van grond, bepleit Henry George de rechtvaardigheid van van zijn grondrente-belasting — „single-tax" — langs een dubbelen weg.

Langs den weg der ontkenning komt hij tot het besluit: de grondrente mag rechtens nooit in handen komen van bijzondere personen: grond mag geen privaat-eigendom zijn. Langs den weg der bevestiging zoekt hij vervolgens aan te toonen, dat de grondrente rechtens aan de gemeenschap behoort: dat de grond moet wezen eigendom van den staat.

In ons eerste artikel zagen we, dat de onderstelling van aller gelijk recht niet houdbaar is; in ons tweede artikel toonden we aan, dat privaat-eigendom van grond geenszins in tegenspraak is met het natuurrecht. Thans hebben we nog te onderzoeken, wat er waar is van de laatste stelling: de grondrente behoort van nature aan de gemeenschap.

Hoezeer deze stelling reeds verzwakt en ondermijnd moge zijn door het wegvallen der twee vorige, toch loont het m. i. ruim-

schoots de moeite, de stellige gronden te toetsen, op welke George zijn laatste stelling bouwt.

Onze tegenstander dan vindt in de verhouding, die er is tusschen de behoefte van den staat aan belasting en tusschen de waarde van den grond een duidelijke aanwijzing, dat de grondrente door de natuur zelve bestemd is om in de behoeften van den staat te voorzien.

Duidelijkheidshalve splitsen wij zijne redeneering in tweeën.

Het eerste gedeelte luidt aldus:

In een oorspronkelijken toestand, voordat de behoefte opkomt om een staat te stichten, hebben wel de producten van arbeid waarde, maar het land nog niet. Wanneer echter toenemende bevolking en toenemende verdeeling van den arbeid een staat, en gevolgelijk ook staatsinkomsten noodzakelijk maken, op dat zelfde tijdstip en door dezelfde oorzaken begint ook het land waarde te krijgen. Wijst deze loop der dingen niet duidelijk aan, dat de waarde van het land, d. i. de grondrente, bestemd is om in de behoeften van den staat te voorzien?

Wat nu hebben we van deze redeneering te denken?

Vooreerst kan men vragen, of het land niet reeds waarde had, vóór dat er staatsuitgaven en dus belastingen noodig werden. Zeker was, toen dit laatste geschiedde, reeds een goed deel des lands bijzondere eigendom geworden. Dit echter daargelaten; het feit, dat twee dingen tegelijk ontstaan, is op zich zelf zeker nog geen bewijs, dat zij voor elkander bestemd zijn, anders zou men kunnen zeggen: deze jonkman en dat meisje kwamen op hetzelfde uur ter wereld, dus zij zijn bestemd elkaar te huwen!

Vervolgens is het niet ten volle waar, dat de waarde van den grond en de staat — of de behoefte aan belasting — door dezelfde oorzaken ontstaan zijn.

Welke oorzaken geven aan het land waarde in staathuishoudkundigen zin, m. a. w. welke oorzaken maken, dat menschen

genegen zijn voor het bezit van een stuk land iets anders, waarover ze beschikken kunnen, af te staan?

De waarde van het land berust op twee feiten.

Vooreerst op het feit, dat land kan bijdragen en zeer veel kan bijdragen tot voldoening onzer behoeften; dus op de nuttigheid van het land. Was het land tot niets nut, men zou er ook niets voor opofferen.

Maar vervolgens ook op het feit, dat land niet in zoo onbegrensde hoeveelheid voorhanden is, dat elkeen er zonder eenige moeite te allen tijde zooveel van nemen kan als hij verkiest; dus op de betrekkelijke schaarschheid van het land.

Het eerste feit, de nuttigheid van land, is niet afhankelijk van de menschen, God alleen is daar de oorzaak van.

Maar het tweede feit, de betrekkelijke schaarschheid van het land, werd wel door menschen veroorzaakt, hierdoor n.l. dat de menschen in aantal vermeerderden.

Nu zou het onredelijk zijn van ons te vorderen, dat we den eersten factor van de waarde des lands, zijn nuttigheid, buiten rekening lieten. We mogen dit te minder doen, omdat we daardoor in socialistisch vaarwater zouden komen. Immers de socialisten zeggen, dat de nuttigheid slechts een noodzakelijke voorwaarde is, zonder welk een ding geen waarde kan hebben, maar ontkennen, dat de nuttigheid werkelijk mede-oorzaak van de waarde der dingen is. Deze dwaling dienen we te vermijden, en daarom kunnen we in de vermeerdering van het aantal menschen op aarde niet de oorzaak, maar slechts een der oorzaken zien, welke waarde gaven aan het land.

En nu, welke oorzaak deed den staat — en met dezen de behoefte aan belasting — ontstaan?

Hebben de menschen een maatschappij gesticht, omdat hun aantal zoo vermeerderde, omdat ze met zoovelen waren? Mij dunkt, neen. De menschen hebben zich in maatschappij vereenigd, omdat ze elkanders hulp noodig hadden, omdat ze van

nature zóó aangelegd waren, dat ze, onderling verbonden, beter tot hun doel konden komen. Natuurlijk was een staat niet mogelijk, voordat het menschelijk geslacht zich genoegzaam vermenigvuldigd had, maar daaruit volgt alléén, dat vermeerdering van aantal een noodzakelijke voorwaarde was voor het ontstaan der maatschappij, en niet, dat die vermeerdering de eigenlijke oorzaak was van haar ontstaan.

Zelfs indien we derhalve de eerste oorzaak van de waarde des lands over het hoofd wilden zien en datgene, wat slechts gedeeltelijke oorzaak is, wilden laten gelden als volledige oorzaak, zouden we toch moeten zeggen: de oorzaak, die waarde gaf aan den grond, is gelegen in de *vermenigvuldiging* der menschen, maar de oorzaak, die den staat met zijn uitgaven noodig maakte, in den *aard* des menschen: in hun maatschappelijk karakter. Opmerkelijk is het dan ook, dat George als oorzaken voor het opkomen van den staat noemt „de toenemende bevolking *en de toenemende verdeeling van arbeid*" [1]). Deze laatste was zeker niet de oorzaak, die waarde gaf aan het land, maar de oorzaak van het ontstaan der maatschappij was zij wel, want zij is een uitvloeisel van het maatschappelijk karakter der menschen, zij is de toepassing van het maatschappelijk beginsel op staathuishoudkundig gebied.

Eindelijk — en dit is op zich zelf afdoende — al waren de behoeften van den staat en de waarde des lands tegelijkertijd en door volkomen dezelfde oorzaken ontstaan, zou daardoor alléén nog de gevolgtrekking niet gewettigd zijn: dus is de waarde des lands van nature bestemd om de kosten van den staat te

---

[1]) Blz. 18. — Ook elders geeft George voor het ontstaan der maatschappij een andere oorzaak dan de vermeerdering van het aantal menschen: „De mensch wordt door zijn natuurdriften en behoeften gedreven tot het vormen eener maatschappij" (*Sociale Vraagstukken*, Ned. vert. blz. 172).

dekken. Om tot deze gevolgtrekking te kunnen komen, zou eerst ten minste één der twee volgende veronderstellingen bewezen moeten zijn: òf wel dat er voor den staat geen ander rechtvaardig middel is om de noodige gelden te verkrijgen, òf wel dat de grondrente, anders besteed, geen nut sticht in de maatschappij.

Henry George beweert, dat niet slechts één dezer veronderstellingen, maar dat zij beide waarheid bevatten.

Volgens hem zijn alle belastingen, behalve de „single-tax", uit den booze.

Zij zijn onrechtvaardig, omdat zij aan het individu ontnemen, wat zijn volledig eigendom is: de vrucht van zijn arbeid. — Wij echter vinden het geenszins onrechtvaardig, dat de menschen, die zich tot een maatschappij vereenigen, omdat dit hun onder allerlei opzichten voordeelig is, ook iets van hun persoonlijk eigendom afstaan, om in de behoeften der maatschappij te voorzien: die de voordeelen trekt, moet ook de lasten dragen.

Zij demoraliseeren de menschen, omdat zij leugen, meineed en omkooperij tot een voordeel maken. — Demoraliseerend werkt een belastingregeling slechts dan, wanneer het juist den gewetenloozen gemakkelijk wordt gemaakt haar te ontduiken; dan immers ligt het voor de hand, dat de verleiding velen te sterk wordt. Dat er belastingen bestaan, die demoraliseerend werken, loochenen we niet, maar dat zulks een noodzakelijke karaktertrek van elke belasting behalve van de „single-tax" zou zijn, kunnen we niet toegeven. Overigens zou ook bij de „single-tax" leugen, meineed en omkooperij mogelijk en voordeelig blijven, want al kan men land niet „verstoppen", bij het schatten der grondrente is bedrog niet onmogelijk.

Zij zijn in tegenspraak met het Christendom, want terwijl dit tot grondwet heeft, liefde jegens alle menschen, van wat landaard ook, kweekt de theorie omtrent „de bescherming van den nationalen arbeid" haat tusschen de volkeren. — We kunnen deze bewering laten wat ze is, en volstaan met de opmerking

dat beschermende rechten eigenlijk niet ten doel hebben de schatkist te vullen en dus in den gewonen zin des woords geen belastingen zijn. Overigens veroordeelt het Christendom wel het onrechtvaardig benadeelen van den vreemdeling, maar volstrekt niet het bevoordeelen van den landgenoot boven den vreemde.

Eindelijk, zij drukken op de voortbrenging en bemoeilijken de verdeeling der goederen. — Dit laatste is, dunkt me, bij goed geregelde belastingen niet het geval, althans niet in noemenswaardige mate. Dat echter de belastingen op de voortbrenging drukken, valt niet te loochenen; belastingen, die niet drukken, die geen „lasten" zijn, zijn ondenkbaar. Het komt er slechts op aan te zorgen, dat ze niet te ongelijk en niet te zeer drukken.

Maar meent men soms, dat de „single-tax" — die alle koop- en pachtwaarde aan het land ontneemt — niet zou drukken op de voortbrenging?

We laten hier het antwoord aan Mr. H. G. Pierson, een man, wiens bevoegdheid op staathuishoudkundig gebied niet licht bestreden zal worden, een man bovendien, die onzen tegenstander te minder verdacht kan zijn, omdat hij de voorstellen van George, evenals die der socialisten, alleen op economische en niet op natuurrechtelijk-economische gronden afwijst [1]).

„Om te weten — aldus Mr. Pierson — hoe groot, ja hoe allerbelangrijkst die leemte [welke veroorzaakt zou worden door het wegvallen van den grondeigenaar, en wel van zulk eenen, die niet zelf zijn land bebouwt] zou zijn, behoeft men slechts een pachtcêel in te zien. Men leest daarin, dat den pachter verboden is, wat bederf of uitputting van den grond zou veroorzaken. Er moet een verstandige afwisseling zijn van gewassen; er moet behoorlijk worden gemest; weiland mag niet worden omgezet in bouwland; kortom het

---

[1]) „Slechts met eerbiediging van de grondslagen, waarop de maatschappelijke ordening rust, kan *voorshands* met vrucht naar verbetering der toestanden worden getracht" *(Grondbeginselen der Staathuishoudkunde,* 3e druk, blz. 128, vgl. blz. 90).

goed moet ongeschonden tot zijn eigenaar terugkeeren. Door hiervoor te zorgen, behartigt de grondeigenaar zijn persoonlijk belang; hij waakt voor de instandhouding van zijn vermogen; maar tevens voor het algemeen belang, dat hier met het zijne overeenkomt. De grond is een der voornaamste hulpmiddelen van voortbrenging. De grond levert ons niet alleen schier al de voedingsmiddelen, die we noodig hebben, maar daarenboven tal van andere zaken, en groot zouden de nadeelen zijn, die het menschdom ondervond, indien deze bron van inkomsten minder opbracht dan voorheen. Het is van overwegend belang, dat dit kostbaar erfdeel ongeschonden van het eene geslacht op het andere overga. Hoe zorgt hiervoor George? Welke maatregelen slaat hij voor om te verhinderen, dat de landbouw roofbouw wordt? Hoe prikkelt hij den landgebruiker tot zorgvuldige behandeling van den grond? In een woord, welk stelsel heeft hij uitgedacht om, nadat hij alle koopwaarde aan het land heeft ontnomen, te beletten, dat het zóó wordt behandeld als wij gewoon zijn dingen te behandelen, die geen waarde hebben? Op deze vragen bevat zijn boek [1]) geen antwoord, zij worden niet eens aangeroerd.

„....Wij spraken niet van verbetering door kapitaal-aanwending [om deze te bevorderen heeft George wèl een drijfveer uitgedacht], wij spraken van zorgvuldige behandeling; hoe kan deze worden verzekerd, wanneer de grond waardeloos is geworden? Het kenmerkt George en zijn boek, dat dit gewichtig punt door hem is veronachtzaamd. Klaarblijkelijk is de hooge beteekenis van de rol, die de grondeigendom in de maatschappij vervult, hem ontgaan, zoodat hij in den eigenaar slechts een pachtheffer ziet, iemand, die leeft op kosten van anderen. Geen beschouwing kan onjuister wezen. Het werk door den eigenaar verricht, trekt weinig de aandacht, maar is daarom niet minder gewichtig. Het bestaat in aanhoudend toezicht op het gebruik, dat van den grond wordt gemaakt; in het waken tegen bederf van een der kostbaarste en meest onmisbare productiemiddelen; een productie-middel, dat in tallooze gevallen zijn deugdelijke eigenschappen verschuldigd is aan den arbeid van vele geslachten. — Werden George's ondoordachte plannen ten uitvoer

---

[1]) Bedoeld is George's hoofdwerk: *Progress and Poverty*; maar van den *Open Brief* kan hetzelfde gezegd worden.

gelegd, welk een armoede zou van lieverlede ons aller deel worden!" [1])

We hebben ons deze lange aanhaling veroorloofd, omdat ze niet slechts aantoont, hoe ontzettend zwaar de „single tax" op de voortbrenging zou drukken, maar omdat zij tevens de weerlegging bevat van deze andere bewering van G., dat de waarde van het land — de grondrente — wanneer ze in handen van particulieren gelaten wordt, eigenlijk geen nut zou hebben, geen ander nut n.l. dan aan enkele niets-doeners ten koste der groote menigte een lui leven te bezorgen Volgens G., levert de grondrente, wanneer ze niet door den staat wordt opgeëischt, volstrekt geen voordeel op aan de maatschappij, erger nog: ze doet groot nadeel, ze bederft het bloed der maatschappij [2]).

Verre van daar, antwoorden we met Mr. Pierson. De grondrente, aan particulieren gelaten, is geenszins nutteloos; zij maakt, dat de eigenaars, wier belangen er rechtstreeks bij gemoeid zijn, behoorlijke zorg dragen voor hunne gronden; zij maakt, dat de vruchtbaarheid van den bodem behouden blijft en grooter wordt. En wat kan van grooter belang zijn voor heel het menschelijk geslacht? Het opeischen der grondrente door den staat zou der maatschappij voor een goed deel haar bloed ontnemen en haar, zoo al niet van armoede doen sterven, toch zeker op hoogst bedenkelijke wijze doen kwijnen.

Dat overigens de bijzondere grondeigendom, evenals elke eigendom en ieder recht, misbruikt kan worden; dat de grondrente in sommige omstandigheden, door onbehoorlijke speculatie, kunstmatig kan worden opgedreven; dat dientengevolge tijden van gedruktheid en malaise kunnen worden veroorzaakt, m. a. w. dat door misbruik van het recht om grondrente als persoonlijken

---

[1]) *Grondbeginselen*, blz. 87. — Vgl. V. Cathrein: *Das Privatgrundeigenthum*, S. 78.

[2]) Vgl. *Open Brief*, blz. 21.

eigendom te genieten, het bloed der maatschappij bedorven kan worden, loochenen we niet. Maar dit bewijst alleen, dat de overheid, wier taak het is voor de belangen der maatschappij te waken, bevoegd en verplicht is tegen misbruik van bijzonderen grondeigendom te waken, geenszins dat zij het gebruik zelf moet opheffen. Privaat-eigendomsrecht op grond is rechtmatig, nuttig en noodzakelijk, maar een eigendomsrecht zonder verplichtingen, een eigendomsrecht, waarvan het gebruik te eenen male onbeperkt zou zijn, is noch nuttig noch rechtmatig.

Den eersten grond, op welken H. George zijn bewering, dat volgens de aanwijzing der natuur zelve de grondrente aan den staat moet komen, tracht te bewijzen, kunnen we krachtens het boven gezegde niet aanvaarden; vestigen we thans onze aandacht op het tweede gedeelte zijner redeneering.

Het luidt als volgt.

Met den vooruitgang der maatschappij vermeerderen natuurlijkerwijze de uitgaven van den staat, maar ziet, door dienzelfden vooruitgang stijgt ook het land, en het land alléén, voortdurend in waarde. De producten van arbeid stijgen niet. Zoolang derhalve privaat-grondeigendom bestaat, komt de vooruitgang der maatschappij uitsluitend den grondbezitters ten goede. Ziedaar een nieuwe aanwijzing der natuur, dat de grondrente niet in handen van bijzondere personen, maar aan de gemeenschap moet komen.

Gelijk men ziet, het verband tusschen deze overweging en de vorige, wier onhoudbaarheid we reeds hebben aangetoond, is allerinnigst, maar het vraagstuk is hier toch van een anderen kant in het licht gesteld.

Eer we onderzoeken, of het waar is, dat vooruitgang der maatschappij uitsluitend den landeigenaar ten goede komt, dienen we de vraag te stellen: wat wordt eigenlijk bedoeld met de uitdrukking: vooruitgang of groei der maatschappij? Wil dat zeggen: vooruitgang van ontwikkeling en beschaving, of vermeerdering

van bevolking? Immers ofschoon we geenszins ontkennen, dat er in den gewonen loop der dingen eenig verband bestaat tusschen de dichtheid der bevolking en het peil der beschaving, moeten we toch opmerken, dat dit twee verschillende zaken zijn, die, op zijn minst genomen, niet altoos gelijken tred houden. Frankrijk b.v. telde in het jaar 1881 op elke □ klm. oppervlakte 70.6 inwoners, België daarentegen in hetzelfde jaar 190 [1]), en niemand zal toch durven beweren, dat de trap van maatschappelijke ontwikkeling, waarop België staat, zóóveel hooger is dan die van Frankrijk! George nu schijnt te meenen, dat verhooging van maatschappelijke ontwikkeling, ook op zich zelf en afgescheiden van het toenemen der bevolking, de waarde van het land, en die alléén, gestadig verhoogt. Immers hij zegt: „elke vooruitgang in kunsten en wetenschappen, elke verbetering op ieder gebied [2])" vermeerdert de waarde van het land; en elders: „Ziet,.... hoe het leggen van straten, het bouwen van spoorwegen, het aanbrengen van elke verbetering in het algemeen belang de waarde van den grond verhoogt" [3]). Evenzoo in zijn hoofdwerk: „Wanneer het land geheel het eigendom van bijzondere personen is.. of worden kan,... moet de toepassing van werktuigen of verbeteringen, waardoor op arbeid wordt bezuinigd, deze zijn, dat de pacht stijgt, zonder dat het loon of de rente [van kapitaal] toeneemt" [4]). Hier wordt met ronde woor-

[1]) Freiburger *Staatslexikon*, I, S. 997. — Van 1865—1883 overtrof het aantal geboorten het aantal sterfgevallen, per jaar en per 10,000 zielen, in Frankrijk met 16 en in België met 91; in het arme Ierland nog met 86 (Mr. Pierson, *Grondbeginselen*, blz. 105). In 1890 en 1891 overtrof in Frankrijk het aantal sterfgevallen dat der geboorten (*Studiën*, Dl. XLII, blz. 267). Wel een bewijs, dat niet materieele ontwikkeling en stoffelijke welvaart alléén den aanwas der bevolking bepalen.

[2]) Blz. 20. [3]) Blz. 19.

[4]) *Progress and Poverty*, p. 221 en 227, bij Pierson blz. 86. — Vgl. ook *Open Brief*, blz. 134.

den uitgesproken, wat trouwens in de beide eerste citaten ook bedoeld is, dat verhoogde ontwikkeling de waarde van den grond alléén doet rijzen en dus aan de grondbezitters alléén ten goede komt.

Daar nu aanwas van bevolking niet altoos, en dus niet noodzakelijk, gelijken tred houdt met maatschappelijken vooruitgang, dienen we eerst de vraag te beantwoorden: is het waar, dat nieuwe uitvindingen en verbeteringen, dat, in het algemeen, maatschappelijke vooruitgang op zich zelf, afgescheiden dus van het toenemen der bevolking, alleen den grondeigenaars voordeel brengt?

Juist van deze bewering zegt Mr. Pierson zoo beslist mogelijk: „Zijn [George's] uitgangspunt is louter dwaling" [1]).

Inderdaad, wat is het onmiddellijk gevolg van nieuwe uitvindingen op economisch gebied, van de toepassing b.v. van stoom, electriciteit enz.? Verlaging van den prijs der voortbrengselen. Deze kan eenigen tijd uitblijven, maar onder den invloed ook eener betamelijke concurrentie moet zij iets vroeger of later plaats vinden. Deze verlaging nu komt van zelf allen standen ten goede, en niet den grondbezitter alleen.

Verlaging van den prijs der dingen heeft verder van zelf de strekking om de navraag naar die dingen grooter te maken; er moet dus meer geproduceerd worden en daartoe zijn meer grondstoffen noodig. Eerst dit laatste kan aan de grondeigenaars, welke de grondstof leveren, een bijzonder voordeel verschaffen. Daarom zegt Mr. Pierson, aan wien we deze redeneering ontleenen: „De uitvindingen verrijken allen, ook den grondeigenaar, maar zij verrijken hem slechts, *omdat* zij anderen verrijken" [2]).

---

[1]) *Grondbeginselen*, blz. 84.

[2]) *Grondbeginselen*, blz. 86. — Toch geloof ik, dat hier plaats is voor de volgende opmerking.

Toepassing van betere werktuigen, stoomkracht enz. verlaagt

In elk geval, zal men misschien zeggen, trekt dan toch de grondeigenaar een dubbel voordeel, één met alle anderen te zamen, in zoover ook hij verbruiker is, en een tweede afzonderlijk in zijne hoedanigheid van grondeigenaar. Maar behalve dat dit laatste gewin — voor het geval, dat de bevolking niet sterk vermeerdert, — altoos gering zal wezen, zijn er ook uitvindingen, die den grondeigenaars rechtstreeks nadeel berokkenen, die n.l. welke den aanvoer van grondstoffen uit vreemde landen en werelddeelen sneller en goedkooper maken.

Dat het aanleggen van straten, het bouwen van spoorwegen en dergelijke somwijlen de waarde van bepaalde stukken grond zeer doet rijzen, is volkomen waar, maar men kan toch moeielijk betwisten, dat zulke verbeteringen óók, en wel in hooge mate, den handel voordeelig zijn.

Waarschijnlijk echter vinden de meeste mijner lezers, dat ik in de voorgaande regelen den vooruitgang der maatschappij wel wat eenzijdig heb opgevat, alsof hij alléén in het uitvinden en toepassen van nieuwe werktuigen bestond. Welnu, we kunnen

---

zeker den prijs der producten, maar zij verlaagt ook dikwerf het loon der werklieden. Bij besparing van arbeid immers zijn er minder werklieden noodig en zij, die dientengevolge ontslagen worden, drukken, althans zoo ze elders geen arbeid vinden, door hunne concurrentie op het loon der overige, die gebleven zijn. Daar staat echter tegenover, dat grooter navraag weder meer arbeiders noodig maakt, evenals ook degenen, die meer grondstoffen leveren moeten, meer arbeidskrachten behoeven. Overigens hebben we hier niet te bewijzen, dat alle klassen der samenleving evenveel voordeel trekken van nieuwe uitvindingen, maar alleen dat het voordeel niet uitsluitend den grondeigenaars ten goede komt. Al zou het dus waar zijn — wat we volstrekt niet kunnen aannemen — dat nieuwe uitvindingen noodzakelijkerwijze en op den duur voor de eigenlijke arbeiders nadeelig waren, dan zou daar nog niet uit volgen, dat al het voordeel den grondbezitters alleen ten goede komt; de maatschappij bestaat niet enkel uit grondbezitters en arbeiders, in den gewonen zin des woords.

de zaak breeder en juister opvatten door te zeggen: de ontwikkeling der maatschappij bewerkt op staathuishoudkundig gebied drieërlei.

Vooreerst, zij verheft het volk zelf in zijn geheel, d. w. z. zij vermeerdert de persoonlijke goede eigenschappen en hoedanigheden des volks; vervolgens, zij vermeerdert de hulpmiddelen ter voortbrenging, waarover dat volk beschikt — het kapitaal, de grond daarin begrepen –; eindelijk, zij schept een grooter gemak om de voortbrengselen onderling te ruilen — den handel —.

Al deze drie factoren nu hebben van nature de strekking om zoowel de hoedanigheid als de hoeveelheid der voortbrengselen te vermeerderen; om, als gevolg hiervan, den prijs der producten te verlagen; om eindelijk, weêr als gevolg van het voorgaande, den levensstandaard van zulk een volk in zijn geheel te doen stijgen, m. a. w. de algemeene welvaart te verhoogen [1]). En

[1]) We spreken zoo in de onderstelling, dat met stoffelijke ook zedelijke ontwikkeling gepaard ga. Bij het heerschen van onbeperkte concurrentie, d. w. z. bij erkenning op economisch gebied van het recht van den sterkste, ligt het voor de hand, dat de maatschappelijk zwakkeren maar weinig met de opgenoemde voordeelen zullen gebaat zijn, dat dus de welvaart voor de groote menigte niet in die mate, als billijk is, stijgen zal. Maar laat men dan niet vergeten, dat erkenning van het recht van den sterkste geenszins is een bewijs van hooger beschaving, maar integendeel, als verwarring van macht met recht, een bewijs van zedelijk verval. Niets is bij machte te verhinderen, dat achteruitgang op zedelijk gebied misstanden voortbrengt ook op stoffelijk gebied. En die misstanden zullen, natuurlijkerwijze, grooter afmetingen aannemen en pijnlijker contrasten opleveren, naarmate met den zedelijken achteruitgang schitterender vooruitgang op ander gebied samenvalt: „Corruptio optimi pessima". De verbrokkeling der maatschappij en de onbeperkte concurrentie zouden nadeelig gewerkt hebben op de sociale toestanden, ook al waren stoom en electriciteit enz. niet gevonden. Nu dit wel het geval is geweest, hebben dezelfde oorzaken sneller en op grooter schaal gewerkt. Maar men make de uitvindingen, die slechts de ge-

ofschoon nu ook in zulk een land, zelfs wanneer de bevolking niet sterk aangroeit, de armoede niet zal verdwijnen, en een karig bestaan het lot zal blijven van betrekkelijk vele personen, — er is geen enkele grond voor de bewering, dat vooruitgang der maatschappij, op zich zelf genomen, alleen den grondeigenaars zou ten goede komen.

Deze uitkomst is vooral van belang, omdat de hoogere staatsuitgaven, die George door de hoogere opbrengst der grondrente wenscht te dekken, juist wél het gevolg zijn van den maatschappelijken vooruitgang als zoodanig.

Een kind begrijpt, dat van twee staten, die op denzelfden trap van ontwikkeling staan, maar van welke de een dichter bevolkt is dan de andere, de eerste méér zal moeten uitgeven dan de tweede; en deze allereenvoudigste waarheid loochen ik natuurlijk niet. Maar als G. spreekt van hoogere staats-uitgaven, bedoelt hij niet die vermeerdering der uitgaven, welke alleen door het vermeerderde aantal inwoners wordt noodzakelijk gemaakt. Zijn bedoeling is duidelijk: er worden aan een meer beschaafden staat hoogere eischen gesteld, zijn zorgen breiden zich intensief uit, zijn bemoeiingen worden talrijker en ingewikkelder, en daarom stijgen de uitgaven per hoofd, naarmate de maatschappij hooger ontwikkeld is. In dezen zin nu stijgen de behoeften van den staat juist door den hoogeren trap van beschaving, waarop de bevolking staat, afgescheiden van hare vermeerdering. Immers, van twee landen met dezelfde dichtheid van bevolking, maar die op verschillenden trap van ontwikkeling staan, zullen de staats-uitgaven dáár het hoogste zijn, waar de ontwikkeling het hoogste is. Vermeerdering van bevolking alléén, zonder hooger maatschappelijke ontwikkeling,

---

legenheid openden om meer kwaad te stichten, niet tot oorzaken van het kwaad. Men kan de katholieke zaak moeilijk een grooter ondienst bewijzen, dan door de wetenschap en haar vindingen aan te klagen.

zou de uitgaven van den staat per hoofd eer verminderen dan vermeerderen.

Gelijk we dus vroeger bespeurden, dat de oorzaken, die waarde gaven aan het land, niet dezelfde waren als die, welke staatsuitgaven noodig maakten. zoo zien wij hier, dat de eigenlijke oorzaak, die de staatsuitgaven gestadig doet klimmen, niet die is, welke de waarde van het land gedurig verhoogt.

We hebben boven gezegd en door een voorbeeld aangetoond, dat maatschappelijke ontwikkeling en aanwas van bevolking niet altoos gelijken tred houden. Wetten, naar welke de vermeerdering der bevolking zich richten zou, zijn, om het zoo voorzichtig mogelijk uit te drukken, nog niet gevonden. Dit echter moeten we, naar het mij voorkomt, toegeven: dat hooger ontwikkeling en maatschappelijke vooruitgang, algemeene verhooging vooral van de welvaart, althans in den regel, met vermeerdering van bevolking zullen gepaard gaan. Stellen we daarom thans de vraag: is het waar, dat aanwas van bevolking, gepaard aan maatschappelijken vooruitgang, de grondrente alléén doet stijgen en dus alléén den grondeigenaars voordeel aanbrengt?

Dat in sommige gevallen grondeigenaars buitengewoon groote voordeelen trekken b.v. van de uitbreiding der steden; dat in landen, waar de bevolking ongeëvenaard snel toeneemt, gelijk b.v. in de Vereenigde Staten, sommige lieden door speculatie met grond schatrijk zijn geworden, is onbetwistbaar, maar bewijst George's stelling niet. Hij moet aantoonen, dat aanwas van bevolking in een vooruitgaande maatschappij altoos den grondeigenaars alléén ten goede komt.

Tegenover deze bewering nu zouden we kunnen volstaan met te wijzen op de feiten. De bevolking van Europa is in den loop dezer eeuw zeer sterk toegenomen en de maatschappelijke vooruitgang heeft, op stoffelijk gebied althans, reuzenschreden gezet. Welnu bij wie hebben de rijkdommen zich opgehoopt, wie zijn

de Croesussen van Europa geworden? De groote bankiers, de groot-handelaars en groot-industrieelen, de geldmannen vooral, maar de grondeigenaars niet In schier alle landen van Europa kwijnt de landbouw, ook dan wanneer hij door eigen-geërfden gedreven wordt. Onophoudelijk stijgt in ons eigen vaderland en daarbuiten het aantal der boeren, die hun landeigendom moeten bezwaren en altoos meer bezwaren, totdat ze eindelijk gedwongen zijn huurders te worden van den grond, dien hun vaders of grootvaders als vrijen eigendom bezeten hebben. Dat zijn feiten, die wereldkundig zijn; en dan komt men ons vertellen, dat het de grondeigenaars zijn, en de grondeigenaars alléén, die al de voordeelen trekken van onze beschaving en onzen vooruitgang, dat het de grondeigenaars zijn, die al den rijkdom der maatschappij opzuigen!

Maar de groote grondeigenaars, die hun uitgestrekten eigendom aan tal van pachters verhuren? — Waar de landbouwer-eigenaar bezwijkt onder den druk der slechte tijden, kunnen de pachtprijzen, tengevolge van verschillende oorzaken, somwijlen voor een korte poos gehandhaafd worden, maar op den duur moeten ze dalen en feitelijk dalen ze dan ook schier overal. Het spreekt van zelf, dat het groot grondbezit meer weerstandsvermogen heeft en daarom de ongunst der tijden minder spoedig en minder scherp gevoelt, maar bij alle verschil in graad, blijft het toch waar, dat het den groot-eigenaar slecht moet gaan, wanneer het den kleinen slecht gaat; terwijl de gezeten boer niet verarmen kan, wanneer de groot-grondbezitter schatten opstapelt [1]). Pater

---

[1]) Het is waar, dat George op blz. 74 beweert: „De single-tax zou „in hooge mate een zegen zijn voor kleine landeigenaars, wier belangen „als arbeiders en kapitalisten veel grooter zijn dan hun belangen „als landeigenaars". Maar op blz. 104 neemt hij zelf die bewering terug, door te zeggen, dat de staat, wanneer hij, door het groot-grondbezit af te koopen, „een stand van boeren op eigen grond" ging scheppen, geen andere uitkomst bereiken zou, „dan alleen, dat

Cathrein kon dan ook in 1892 schrijven: „Nog onlangs werd in den Pruissischen Landdag de drukkende nood zoowel van het klein- als van het groot-grondbezit door de vertegenwoordigers der regeering en door alle partijen van het Huis openlijk erkend" [2]).

Intusschen, hoe duidelijk de feiten ook spreken, het kan zijn nut hebben ook rechtstreeks de onhoudbaarheid der bewering van George aan te toonen. We volgen daarbij den weg door Pater Cathrein in zijn meermalen genoemde, uitmuntende studie aangegeven.

We kennen reeds de grondrente-wet van Ricardo. Om het bedrag der grondrente te vinden moet men de opbrengst van een stuk land, na aftrek van hetgeen aan vroegere verbeteringen is toe te schrijven, vergelijken met de opbrengst, welke met denzelfden arbeid en hetzelfde kapitaal verkregen wordt op een ander stuk grond van de slechtste soort, welke nog bebouwd wordt. Wat het eerste stuk land, volgens deze berekening, méér opbrengt dan het laatste, vormt het bedrag der grondrente. Daar het beste land altoos het eerst in gebruik wordt genomen en

---

er in plaats van een kleinere, een grootere bevoorrechte klasse" ontstond. Bijgevolg zijn — volgens G. zelven — „boeren op eigen grond" ook „een bevoorrechte klasse".

[1]) *Das Privat-Grundeigenthum*, S. 49. Men vindt daar tevens een klacht over den toestand van den landbouw in Frankrijk, geuit door graaf de Mun en een aantal andere afgevaardigden, voor het meerendeel grondeigenaars — en zeker wel geen vertegenwoordigers van het klein-grondbezit. — Wat Engeland betreft, herinnerde de oud-minister Chaplin op een landbouw-congres, in 1892 te Londen gehouden, aan de verklaring van James Caird ten jare 1886 voor een koninklijke enquête-commissie afgelegd, dat volgens zijne berekening het inkomen der engelsche grondbezitters met 30—50 % en dat der pachters met 30—60 % gedaald was. „Zoo stond het", voegde Chaplin er bij, „voor zes jaren, en wij allen weten, hoezeer het kwaad sedert dien tijd verergerd is" (*Monatschrift für Christ. Social-Reform*, St. Pölten, 1893, S. 26).

een gestadig toenemende bevolking altoos het gebruik van meer land noodig maakt, is men wel gedwongen telkens al slechter en slechter land óók te gaan gebruiken. Daardoor begint land, wat vroeger geen grondrente opleverde, die nu wel te leveren, en bij land, dat vroeger ook reeds waarde had, klimt het bedrag der grondrente gestadig. Zoo doet aanwas van bevolking onophoudelijk de grondrente stijgen.

Maar stijgen nu ook de aandeelen van arbeid en kapitaal? — Deze beide immers vormen, met den grond, de gezamenlijke factoren der voortbrenging.

Neen, want uit hetgeen we vooropzetten volgt, dat kapitaal en arbeid samen deelen moeten van hetgeen na aftrek der grondrente overblijft; en dat overblijvende bedrag wordt altijd geringer, naarmate het in gebruik genomen land slechter wordt. Ziedaar, zegt George, hoe het toenemen der bevolking in een vooruitgaande maatschappij altoos meer de grondbezitters verrijkt en deze alléén.

Wij antwoorden. Als men zoo eenzijdig te werk gaat, dat men al zijn aandacht vestigt op hetgeen de grondrente verhoogen kan, maar de gelijktijdig werkende oorzaken, die haar verlagen, geheel uit het oog verliest, dan ja, maar ook dan alleen, kan men tot bovengenoemd besluit komen.

Denk u een land met gestadig toenemende bevolking, waar de landbouw zich volstrekt niet ontwikkelt en niet vooruitgaat; een land bovendien, dat van alle verkeer met andere landen is uitgesloten, dan zal geschieden wat George ons beschrijft, want vermeerdering van bevolking, op zich zelf genomen, heeft inderdaad de strekking om de grondrente steeds te verhoogen.

Maar zulk een toestand is immers in strijd met den natuurlijken gang der dingen en met de werkelijkheid.

Vooreerst maakt de landbouw in een vooruitstrevende maatschappij voortdurend vorderingen.

Men verbetert zooveel mogelijk den grond door ontginning,

kanaliseering enz. Men draagt zorg voor een redelijker verdeeling en meer afwisseling bij het bebouwen; de werktuigen en gereedschappen worden doelmatiger; men bespaart op de kosten der verbouwing; men zoekt de zaden en gewassen en ook den veestapel te veredelen. Al deze verbeteringen op landbouwkundig gebied vermeerderen de opbrengst van denzelfden grond, en vermeerderen derhalve, juist volgens Ricardo's grondrente-wet, rechtstreeks het aandeel, dat arbeid en kapitaal ten goede komt. Zij bewerken dus het tegenovergestelde van hetgeen aanwas der bevolking uitwerkt. „De verbeteringen in den landbouw — zegt Cossa-Moormeister — hebben, bij zooveel mogelijk algemeene toepassing, de streving om de grondrente te verlagen, terwijl de aanwas van bevolking en het duurder worden der levensmiddelen de strekking hebben haar te verhoogen" [1]). Op een andere plaats geeft dezelfde schrijver enkele cijfers, waaruit blijkt, in hoe hooge mate de ontwikkeling van den landbouw de opbrengst van den grond kan vermeerderen. Tegen het einde der vorige eeuw leverde in Frankrijk een hectare bouwgrond gemiddeld op: 7—8 hectoliter tarwe; in 1815: 8½ hect., in 1871: 13 hect. en in 1882: 16 hect. [2]). Zoo schrijft ook Mr. Pierson, dat men in Engeland gedurende de middeleeuwen per hectare, dooreengenomen, niet meer dan 6—7 hect. tarwe oogstte, terwijl 11—12 hect. als een zeer ruime opbrengst beschouwd werd. Thans echter verkrijgt men gemiddeld 25 hect. [3]). Men ziet dus, van hoe groote beteekenis de oorzaak, waarop we gewezen hebben, is.

Een andere oorzaak, die het gestadig klimmen der grondrente tegenhoudt, is gelegen in de gemeenschap met andere landen en werelddeelen.

„Stoomschepen en spoorwegen", zegt P. Cathrein, „hebben in

---

[1]) *Ersten Elemente der Wirtschaftslehre*, S. 98.

[2]) T. a. p. S. 13,

[3]) *Grondbeginselen*, blz. 111.

verband met de telegraaf van de geheele wereld een enkele groote markt gemaakt. De voortbrengselen van Amerika en Australië zijn op alle markten van Europa voorhanden; het vleesch der schapen, die in Sydney en Melbourne geslacht zijn, wordt versch gegeten in Londen; het koorn der Vereenigde Staten overstroomt onze markten. Ongekeerd zijn de voortbrengselen der europeesche nijverheid in Japan, in Kanton en Haïti schier even gemakkelijk te bekomen als in onze landsteden" [1]).

Dat alles is mogelijk geworden juist in onze eeuw, die de bevolking der meeste landen op zoo buitengewone wijze zag toenemen.

Dit wereldverkeer nu heeft wederom de strekking om het stijgen der grondrente te temperen. Want naarmate in een dicht bevolkt land de voortbrengselen van den grond schaarsch en daarom duur worden, begint men dezelfde producten in te voeren uit andere streken, waar ze overvloedig en goedkooper zijn. Die invoer heeft ten gevolge, dat de prijzen dalen, dat het bijgevolg geen rekening meer geeft slechtere gronden in gebruik te nemen: dus dat de stijging der grondrente ophoudt, of zelfs in daling verandert [2]). Het kan gebeuren, dat tegelijkertijd de nijverheid en het fabriekswezen, wier voortbrengselen dikwerf ook in andere landen met voordeel worden van de hand gedaan, een hooger vlucht nemen en meer handen vragen. In dat geval worden de

---

[1]) *Grundeigenthum*, S. 50.

[2]) Zoo schrijft b.v. Mr. Pierson; „In den laatsten tijd hebben er „groote aanvoeren van landbouw-voortbrengselen uit Amerika, „Britsch-Indië en Rusland plaats gehad, en daarop is alom de pacht „gedaald; tegen de oorzaak, die op verlaging werkt, was de oorzaak, „die op verhooging werkt [aanwas van bevolking] niet bestand" *Grondbeginselen*, blz. 85. In de *Vragen des Tijds* (1892, I, 33) schreef Mr. van Houten: „Zij, die op Ricardo's theorie eener voortdurende stijging vertrouwden, hebben in de laatste vijftien jaren dure ervaring gekocht".

arbeidskrachten, die voor den landbouw beschikbaar blijven, schaarscher en de loonen stijgen; wederom een oorzaak, die meewerkt om de grondrente te doen dalen, althans om haar verder stijgen tegen te houden.

Neemt men nu hierbij in aanmerking, dat het grondbezit waarlijk niet over het hoofd wordt gezien, wanneer het er op aankomt inkomsten voor den staat uit te vinden; alsmede dat grondbezit en landbouw onder de misgunst der natuur, vorst, droogte, overstrooming enz. veel méér lijden dan de nijverheids ondernemingen, die zich haar grondstoffen in den regel zonder al te groote schade van elders kunnen betrekken, dan is het volstrekt geen raadsel meer, hoe het komt, dat ondanks den aanwas der bevolking de grondeigenaars over het algemeen niet rijk geworden zijn.

Maar, zoo roept George ons toe, de totaalopbrengst van alles wordt toch slechts over drie factoren verdeeld, en is dus in haar geheel gelijk aan: grondrente + kapitaalrente + loonen. Het is een onloochenbaar feit, dat noch de kapitaal-rente, noch de loonen gestegen zijn. Indien derhalve toch de totaal-opbrengst in hooge mate gestegen is — en dit is zeer zeker het geval — kan die vermeerdering slechts den grondeigendom ten goede gekomen zijn. Van de drie, welke samen een altoos hooger opbrengst verdeelen, zijn er twee: kapitaal en arbeid, wier aandeel niet grooter wordt, dan kan toch niet anders, of de derde moet er wél bij varen!

Indien er werkelijk twee zijn, wier aandeel niet gestegen is, — ja! Maar is dat zoo? Vooreerst wat betreft de kapitaal-rente, het aandeel des kapitaals?

Oppervlakkig zou men geneigd zijn, George hier volkomen gelijk te geven, immers de rente-standaard is in onze eeuw niet gestegen maar gedaald. Bij een weinig nadenken echter zal men inzien, dat daarmede niets bewezen is.

Kapitaal is niet een zaak, die, evenals b.v. de grond, in onveranderlijken voorraad voorhanden is, zonder voor vermeerdering of vermindering vatbaar te zijn. Integendeel, in een vooruitgaande maatschappij vermeerdert het kapitaal gestadig en dikwerf in zeer hooge mate; immers, alle voortbrengselen, die niet worden verteerd, maar op eene of andere wijze worden gebruikt om nieuwe goederen voort te brengen, voegen zich bij het kapitaal. Iemand, die aan arbeidsmiddelen of geld *f* 50.000 bezit en daarmee het eerste jaar, na aftrek van alle onkosten, *f* 5.000 verdient, waarvan hij slechts *f* 2.000 verteert, bezit reeds het tweede jaar *f* 53.000 aan kapitaal; en zoo hij een volgend jaar even gelukkig slaagt en even weinig verteert, reeds *f* 56.300. Na een aantal jaren zal derhalve zijn kapitaal verdubbeld zijn. Zoo nu gaat het niet bij één persoon, maar bij zeer vele, zoo gaat het in elke zaak, die bloeit. Gesteld nu, dat b.v. in vijftien jaren het gezamenlijke kapitaal, waarover een land beschikt, zich verdubbeld heeft, dan is het aandeel des kapitaals in de totale opbrengst óók verdubbeld, ofschoon de rente-standaard niet gerezen maar dezelfde gebleven is. Wanneer derhalve de rente-standaard eenigermate daalt, volgt daaruit geenszins, dat het aantal producten, hetwelk aan het kapitaal in zijn geheel ten goede komt — de totale kapitaal-rente — niet vermeerderd is. Ik weet niet in welke mate het europeesch kapitaal in den loop dezer eeuw vermeerderd is, maar zeker is de vermeerdering ontzettend groot geweest, zoo groot, dat ondanks eenige daling in den rente-standaard, de gezamenlijke kapitaal-rente zeer veel hooger geworden is.

Eén van de twee derhalve, die volgens George bij het vermeerderen der productie geen baat vonden — het kapitaal —, krijgt wel degelijk zijn aandeel, een zeer ruim aandeel zelfs.

En nu de derde factor. Hoe staat het met de loonen, met het aandeel van den arbeid? Men behoeft het rechtmatige in de arbeidersbeweging onzer dagen geenszins te miskennen, om te

kunnen aannemen, dat het arbeidsloon in den loop dezer eeuw gestegen is, gestegen óók in verhouding tot den prijs der noodzakelijke levensbehoeften.

Want vooreerst heeft het geen zin op de klacht der werklieden: onze toestand is niet zóó, als hij wezen moest, te antwoorden: de toestand uwer vaders en grootvaders voor vijftig of zeventig jaar was nog slechter!

Vervolgens mag men niet vergeten, dat de geweldige omkeer in het economische leven onzer eeuw den toestand der arbeidende klasse veel onvaster en wisselvalliger, d. w. z. veel minder bevredigend gemaakt heeft. Deze onvastheid; dat niet kunnen rekenen op de toekomst: op werk en loon; die wetenschap van hoe het ook ga, toch op den schopstoel te zitten — gelijk Mr. v. Houten het noemt — drukt zwaar ook op de beste onder de arbeiders: het maakt alle ongedurig en menigeen ontevreden. Bovendien het rijzen en dalen der loonen, de afwisseling tusschen hoog loon en werkeloosheid, draagt maar al te veel bij, om hen een geregeld en ordelijk leven te ontwennen. 't Is zeker niet verstandig en niet goed, maar 't is wel zeer verklaarbaar, dat een gezin, waar schraalhans een paar maanden keukenmeester geweest is, zich in den drukken en goeden tijd voor de geleden armoe schadeloos zoekt te stellen, door „het er van te nemen, zoolang het lijden kan". En toch, zelfs bij een zeer goed loon, kan slechts een ordelijk en spaarzaam leven den arbeider welvaart en geluk schenken.

Eindelijk, waar bij vermeerderde productie en hooger stoffelijke beschaving de algemeene levensstandaard zich verheft, daar klimmen van zelf de eischen, die allen, ook de werklieden, aan het leven stellen en stellen mogen [1]). Die eischen hebben hun

[1]) „Toutefois, on ne peut le nier, les besoins de l'ouvrier ont augmenté, et nous parlons ici des besoins honnêtes et justes. Tout en ce monde est soumis à la loi du progrès. La richesse s'est multipliée, la vie est devenue beaucoup plus commode pour la classe

grenzen, maar binnen die grenzen zijn zij rechtmatig, en het ligt voor de hand, dat de onmogelijkheid om er aan te voldoen onvolmaakte menschen pijnlijk valt en ongodsdienstige menschen bitter ontevreden maakt.

Redenen genoeg reeds om te doen uitkomen, dat men lotsverbetering voor den werkenden stand noodig achtende, toch kan instemmen, over het algemeen althans, met de uitspraak van Mr. Pierson — en vele andere staathuishoudkundigen en statistici —: „De welvaart der arbeiders-klasse is [in onze eeuw] niet dermate gestegen, als men zou gewenscht en verwacht hebben, zij heeft geen tred gehouden met de voortbrenging: toch is er onmiskenbaar verbetering" [1]). Indien men „welvaart" voor eensluidend houdt met verhooging van den loonstandaard, is de verbetering zeer zeker niet gering geweest.

Dit alles doet hier echter minder ter zake. Het is niet de vraag, of het gemiddelde loon van iederen arbeider, ook niet of het loon der gezamenlijke arbeiders — in den zin, waarin we dat woord gewoonlijk nemen, — gerezen is; de vraag is, of het deel van de totaal-opbrengst der gansche productie, dat aan den arbeid, in zijn ruimste beteekenis genomen, ten goede komt, gestegen is of niet.

élevée et pour la classe bourgeoise; l'ouvrier lui aussi, doit ressentir, toutes proportions gardées, l'effet de ces bienfaits matériels, d'autant plus que, dans la plupart des cas, ces bienfaits proviennent du travail de ses mains. Si en tenant compte des limites et des restrictions convenables, l'ouvrier moderne reçoit un salaire, qui lui procure une éducation, une nourriture, un logement meilleur, qu'il y a quarante ans, c'est là un progrès légitime, qui contribue à la décence et à la prosperité de la vie, comme aussi au développement de l'intelligence et à la moralité du coeur" (Mgr. Nicotra, *Le minimum de salaire*, p. 35).

[1]) *Grondbeginselen*, blz. 100. — Men zie eenige andere getuigenissen in de *Studien*, Dl. XLIII, blz. 206. De uitspraak van Nadaillac echter klinkt ongeloofelijk.

George zegt, en met reden, de geheele opbrengst verdeelt zich in drie gedeelten: één deel ontvangt het grondbezit, een ander het kapitaal, en het derde de arbeid: dat laatste deel noemt hij loonen. Daar is niets tegen, mits men in het oog houde, dat hier onder „loonen" verstaan zijn, niet enkel de loonen in engeren zin: de vergelding van gehuurden handen-arbeid, het loon der gewone werklieden; maar ook de loonen in ruimeren zin, zoodat „loonen" hier beteekent: alle inkomsten, die niet uit grondbezit en niet uit kapitaal, maar door allerlei aanwending van menschelijke krachten en vermogens: alzoo uit arbeid in den ruimsten zin verkregen worden. De uitdrukking „loonen", gebruikt in tegenstelling van grondrente en kapitaalrente, sluit dus in: vooreerst de gewone arbeidsloonen; vervolgens de salarissen van meesterknechts, opzichters, teekenaars, scheikundigen, ingenieurs, directeuren enz. en eindelijk: het gewin, dat de handwerkersbaas, de industrie-ondernemer, de koopman, de landbouwer enz. enz. overhouden, na aftrek van hetgeen rente van eigen grond en eigen kapitaal is. — Al deze inkomsten immers komen voort uit arbeid.

En hoe nu zoekt G. zijne bewering, dat ook de „loonen" dalen althans niet rijzen, te staven? — Enkel door een beroep op de „ijzeren loonwet".

Volgens deze „wet" beweegt zich het gemiddelde arbeidsloon, ondanks alle vermeerdering van productie, noodzakelijkerwijze met kleine schommelingen rondom dát bedrag, hetwelk, den levensstandaard van ieder volk in aanmerking genomen, onontbeerlijk noodig is om den arbeider levensonderhoud en voortplanting mogelijk te maken. Boven dat minimum, boven dat onontbeerlijk noodige, kan het zich, bij het heerschen eener onbeperkte concurrentie, slechts voor een korten tijd een weinig verheffen; onder dat minimum kan het ook slechts voor een korten tijd een weinig dalen.

Nu kan men over deze „ijzeren loonwet" zeer verschillend oordeelen. Een natuurwet, waar niet aan te veranderen valt, is

zij zeker niet. Lasalle zelf geeft toe, dat zij alleen geldt bij het heerschen van onbeperkte concurrentie. Sommigen zeggen: ook dán geldt zij nog slechts tot zekere hoogte; anderen beweren: goed begrepen, is deze wet alles behalve verschrikkelijk [1]).

Maar wat men ook van deze wet houde, en al zou men haar ook als onveranderlijke natuurwet volledig aanvaarden, zij geldt in elk geval alléén van de loonen in eigenlijken, beperkten zin; niemand heeft nog in het hoofd gekregen te beweren, dat zij ook gelden zou van de loonen in minder gewonen en oneigenken zin. Bij gevolg kan deze „wet" nooit bewijzen, wat George door haar wil aantoonen, dat het aandeel van den arbeid in het algemeen, de loonen in den ruimeren en in den ruimsten zin er onder begrepen, niet gestegen is. En men zal toch wel niet ontkennen, dat deze loonen in oneigenlijken zin nog al gewicht in de schaal leggen; zij vormen ongetwijfeld een hoogst aanzienlijk deel van alle loonen te zamen.

Had onze tegenstander slechts beweerd, dat het gezamenlijk aandeel van den arbeid, bijzonder van den arbeid in engeren zin, niet in die mate gestegen is, als bij de vermeerderde productie wenschelijk en rechtmatig geweest ware, we zouden volkomen met hem instemmen.

Want inderdaad de verhouding tusschen het inkomen van den arbeid en dat van den arbeidloozen eigendom is voor den arbeid verre van gunstig.

Maar waar ligt de oorzaak?

Niet in den bijzonderen eigendom, ook niet in den bijzonderen grondeigendom, maar in de onbeperkte concurrentie, die in een zedelijk vervallen en maatschappelijk verbrokkelde samenleving, het recht van den sterkste tot economische grondwet gemaakt

[1]) Vgl. Cathrein, *Der Socialismus*, 2 Aufl. S. 38. — Hitze, Freiburger *Staatslexikon*, I, S. 269. — Dr. Schaepman, *Rede te Vlissingen*, blz. 17.

heeft. Immers, ofschoon het kapitaal evenmin den arbeid missen kan, als de arbeid het kapitaal, toch is het kapitaal van nature de sterkste; terwijl vooral bij onze wijze van voortbrenging het groot-kapitaal niet slechts tegenover den arbeid, maar ook tegenover het klein-kapitaal oppermachtig is.

Van die oppermacht maakt het in ruime mate gebruik, en het gevolg is, dat de rijkdommen zich hoe langer zoo meer opstapelen in de handen van betrekkelijk weinigen. Daardoor splitst zich de maatschappij langzamerhand in twee gedeelten: bezitlooze arbeiders en zelf niet-produceerende rijken; terwijl de middelstand, bij welken eigen arbeid zich paart aan matig bezit, hoe langer zoo meer wegvalt. En toch juist in dien middelstand ligt de kern en de kracht der maatschappij; naarmate deze niet rijke maar welvarende middelstand talrijker is, zal de maatschappelijke toestand gezonder wezen.

Die gezondheid laat te wenschen over in onzen tijd! — Zeker. Maar men geve toch de schuld niet aan de instelling, zonder welke het maatschappelijk lichaam zelfs niet den meest bescheiden graad van gezondheid genieten kan, aan den eigendom.

Ook niet aan den grondeigendom, die even rechtmatig, even natuurlijk, even noodzakelijk is als de kapitaal-eigendom.

Dit alleen erkennen we ten volle. Men moge den grond kapitaal noemen of niet, niemand zal loochenen, dat de verhouding en de werking van grondeigendom tegenover den arbeid, in haren aard dezelfde is als die van kapitaal-eigendom. Zoo dus al te groote opeenhooping van kapitaal voor de algemeene welvaart van een volk nadeelig is, spreekt het van zelf, dat ook al te uitgebreide groot-grondeigendom noodlottig moet wezen.

Al te zeer opeengehoopte eigendom is misbruik van het eigendomsrecht, misbruik althans in maatschappelijken zin, wijl zulk een overmatige eigendom de strekking heeft om de algemeene welvaart te verminderen.

Maar wie ter wereld zal het nemen van voedsel onnatuurlijk

en schadelijk noemen, omdat iemand, die zijn maag overlaadt, aan heel zijn lichaam schade toebrengt?

Hiermede eindigen wij onze bespreking.

We hebben niet alles weerlegd, wat Henry George tegen de Encycliek van Z. H. Paus Leo XIII heeft ingebracht: dit was van den aanvang af ons doel niet. We wilden de leer van George uiteenzetten en de grondslagen van zijn stelsel, de natuurrechtelijke grondslagen vooral, aan een nauwgezet onderzoek onderwerpen. Daarom lieten we datgene, wat niet zoozeer op het stelsel zelf als wel op de wijze van uitvoering betrekking heeft, — en daarmee ook het niet onbelangrijke naschrift van den nederlandschen vertaler — buiten bespreking.

Twee zaken meenen we voldoende te hebben aangetoond. Vooreerst: dat bijzondere grondeigendom niet in strijd, maar in volkomene overeenstemming is met het natuurrecht en, als gevolg hiervan, ten tweede: dat de feitelijke opheffing van den grondeigendom door invoering van de „single-tax" noch door de rechtvaardigheid noch door de belangen der maatschappij gevorderd wordt.

Evenals George zijn we overtuigd, dat er verandering komen moet en veel verandering in bestaande en ingegroeide toestanden, want inderdaad, de bittere en onverdiende armoede van zoovelen is een schande voor onze beschaving.

Maar de verandering dient verbetering te wezen.

En van eene verandering, die in haar wezen onrechtvaardig is, die de grondslagen der maatschappij aantast, die bovendien de productie der stoffelijke goederen in hooge mate zou verminderen, valt zeer zeker geen verbetering te verwachten.

Warmond. G. VAN NOORT.

BOEKBEOORDEELING.

Eene Garve. Dichtstukjes van H. Ermann. Leiden, J. W. van Leeuwen, Maarsmanssteeg.

Titels van dichtbundels, aan het plantenrijk ontleend, mogen, hoe frisch ze klinken, niet op frischheid van vinding bogen. Sinds de *Korenbloemen* van Huygens zijn we zoo zoetjes aan de heele flora rond geweest. Pater Ermann is bescheidener, of wil men, minder bescheiden geweest dan de velen, die ons hun bouquetten van viooltjes en madelieven, passiebloemen, orchideën of egelantieren aanboden. Hij presenteert ons een garve van korenaren. Dat is minder galant, maar het is degelijker.

Laat ik er aanstonds bijvoegen, dat de titel van zijn dichtbundel door den inhoud volstrekt niet wordt gelogenstraft. Inderdaad, deze „dichtstukjes" mogen bij korenaren vergeleken worden, geen „wilde halmen", gelijk er ook al eens aan de markt zijn gebracht, maar gezonde, zuivere aren, ontsproten op den gezegenden akker van een gevoelig, christelijk gemoed.

„Geen koren is er zonder kaf", zegt de dichter in zijn geestig vers ter inleiding *Aan mijne vrienden*; maar hier valt al zeer weinig „kaf te schiften". Hoogstens zou men kunnen zeggen, dat enkele aren wat schraal, andere niet al te versch zijn, maar gave en deugdelijke korrels bevatten ze alle, geschikt om kostelijk brood te leveren, waarlijk voedsel voor geest en hart.

De verbeelding gaat hier minder te gast. Pater Ermann is namelijk geen dichter, die ons verrukt door schitterende tafereelen of verrast door stoute beelden en figuren. Hij geeft ons edele, reine gedachten, vrome, christelijke gevoelens in eenvoudige, maar gekuischte en sierlijke taal.

De hooge vervoering van den grooten lierdichter is hem niet eigen, maar toch heeft hij oogenblikken van stille, heilige verrukking, zich

uitend in sobere, maar welgekozen woorden, die ons diep treffen, zooals in het lied bij *Het gouden bisschops-jubilé van Z. H. Leo XIII*, en in verschillende godsdienstige ontboezemingen, gelijk b. v. de *Kerstbede voor een afgedwaalde*:

„'k Zie nog de wenkbrauwboogjes,
Zoo fijn en zwart en dicht,
En o, den glans en 't licht
In 't git der lachende oogjes
Van 't aangebeden Wicht.

'k Zie 't blosjen op de wangen,
Verlicht door wondren straal,
En 's mondjes zacht koraal,
Dat ik met zielsverlangen
Gekust heb menigmaal".

Munt hij niet door oorspronkelijkheid uit, rijk vergoedt hij het ons door de meesterlijke vertolking van uitheemsche verzen, waarin hij blijkbaar den weerklank vond van het eigen gemoed. Hij geeft zich zelf trouwens voor niet meer dan hij is; in de toewijding aan den dichter Van Meurs, waarmee de bundel opent, drijft hij de bescheidenheid zelfs zoover van te verklaren, dat diens Muze in hem heeft gedicht. Die zelfverloochening gaat te ver. Pater Ermann heeft wel degelijk zijn eigen Muze, kennelijk van die zijns meesters onderscheiden. De laatste is veelzijdiger, krachtiger, pittiger, schalker, meer ouderwetsch Hollandsch. Die van Pater Ermann komt mij fijner, stiller, weemoediger voor, zelfs met een tikje sentimentaliteit en zweemt meer naar de *schwärmerische* Duitsche zangster.

De bewerkingen naar het Duitsch hebben dan ook de overhand onder de vertolkingen, en ofschoon er wel enkele oude bekenden uit beduimelde bloemlezingen onder loopen, vormen zij een interessante collectie uit de nieuwere Duitsche poëzie. Verder zijn er een vijftal uit het Engelsch, waaronder een voortreffelijk geslaagde van *The arrow and the song* van Longfellow, een dichter, met wien P. Ermann menig punt van overeenkomst vertoont, al was het maar den smaak voor middeleeuwsche legenden, in wier bewerking hij echter niet altoos even gelukkig is. De gewilde naïveteit slaat zoo licht tot nuchterheid of langwijligheid over, die niet altijd wordt

opgewogen door de delicate gratie van het genre, waarvoor P. Ermann overigens veel gevoel heeft.

Van de twee bewerkingen uit het Fransch is *Het laatst vaarwel*, naar Sully Prudhomme, zoo keurig en fijngevoelig, dat ik niet kan nalaten het hier af te schrijven:

„Het dierbaar lijk, dat zacht door u gekust,
Zoo ernstig-stil daar op het sterfbed rust,
Zegt u vaarwel, maar weenen kunt gij niet:
De dood wekt huivring, waar men hem nog ziet.

Bij 't lijkkleed en de kist en 't klokgebrom
En 't *Dies irae* blijft uw smart nog stom;
Gewillig schier staat gij den dierbare af,
Alsof gij niet geloofde aan 't open graf.

Eerst dan als gij in den familiekring
Rondom u ziet bij droeve fluistering,
Dan steekt de wond des harten dubbel fel,
En hoort gij 't laatst, het wezenlijk vaarwel".

Om aldus de gedachten en gevoelens van uitheemsche zangers tot in de fijnste schakeeringen van uitdrukking gemakkelijk en vloeiend weer te geven, is een groote meesterschap in de versificatie noodig. En daarin streeft dan ook Pater Ermann zelfs zijn gevierden meester hier en daar op zij. Rijm en maat heeft hij verzorgd met een vlijt, die soms aan het vroom-geduldige pennewerk van den middeleeuwschen monnik doet denken; en slechts éénmaal in den geheelen bundel stiet ik op eene oneffenheid als in den regel: „Dat 'n hulkje haar vertrouwt" (blz. 79), terwijl maar hoogst zelden het rijm hem tot een minder fraaien regel verleidt als: „Wil niet meer uw geluk verdagen" (blz. 134) of: „Bij het kruis heeft hij schrap zich gezet" in het bezielde gedicht aan Dr. Schaepman (blz. 15). Hij schept er kennelijk behagen in, te spelen met rijke rijmen, die een enkele maal niet van gezochtheid zijn vrij te pleiten. Is dat b.v. niet het geval met bovenbedoelde *Toewijding:*

„'k Heb nooit een lied op U gedicht...
Wat zou daarvan de reden wezen?
Ik peinsde lang, maar zag geen licht.

Wel menig danktoon is gerezen
In 't hart, dat stil u heeft geprezen
Voor zooveel goeds door u gesticht;

Maar toch, geen lied aan U gericht?...
Misschien is 't antwoord dus te lezen:
Uw Muze heeft in mij gedicht".

Onaangenamer echter trof mij het telkens terugkeeren van hetzelfde rijm in de overigens waarlijk schoone en kernachtige ontboezeming *Bij den dood van Prof. J. A. Alberdingk Thijm:*

„Naar hooger heeft zijn rijke geest gehaakt,
Zijn rein gemoed voor 't reine Schoon geblaakt,
Zijn vlugge hand den arbeid nooit gestaakt,
Zijn vroom geloof bij Petrus' rots gewaakt,
Zijn vaderhart het wel en wee gesmaakt...
Thans is zijn dag van vreugde en rust genaakt.

Deze regels brachten mij het korte, maar krachtige opschrift op de lijkkist van Garfield te binnen:

„Life's crown well won,
Life's race well run,
Life's work well done.
Now comes rest".

Ook hier driemaal hetzelfde rijm en toch hindert het ons niet, zelfs op de lijkkist van een groot man, terwijl het zesregelig dichtstukje bij den dood van Thijm den indruk maakt van een *Spielerei* met woorden, minder gepast bij het graf van zulk een doode. Waar ligt dat aan? 't Is moeilijk te zeggen; maar wel blijkt uit de vergelijking, dat het spel met rijke rijmen, vooral waar het een ernstig onderwerp geldt, binnen zekere grenzen hoort te blijven. De kunstige vorm trekt anders te veel de aandacht, om de gedachte tot haar recht te doen komen. Voorzeker kan de herhaalde terugkeer van een rijmklank soms heel treffend werken; men denke slechts aan sommige regels van Vondel: „Van een boom brak nimmer tak — zonder krak"; aan zijn onnavolgbaar *Constantijntje*; of om P. Ermann op een voor-

beeld van zijn meester te wijzen, aan diens onvolprezen: *'t Is met haor gedaon*. Maar die voorbeelden toonen juist, hoe natuurlijk en spontaan het rijm dient te wezen om, waar het herhaaldelijk terugkeert, niet opdringerig te schijnen. Trouwens, onze dichter toont zelf keer op keer te kunnen tooveren met rijm en maat op een manier, die ons veeleischend maakt, waar hij een enkele maal minder is geslaagd.

Als een staaltje van zijn heerschappij over de versificatie veroorloof ik mij hier een strophe aan te halen van het aangrijpende lied *Aan den lijdenden Jezus*, naar de wijze van het aloude: *O Heer, aensiet toch Sion teer:*

„O Heer,
Wij knielen voor u neer,
Het hoofd gebogen,
Met schreiende oogen,
Daar wij uw tranen niet en kunnen drogen.
Uw smart is naamloos groot!
Wat heeft tot zulk een dood
U toch bewogen?"

Dergelijke bewijzen van meesterschap over den vorm zou ik bij menigte kunnen aanvoeren. Vormkeurigheid is in mijn oog het voornaamste kenmerk van dezen bundel en maakt de lectuur er van tot een verademing, bijvoorbeeld na het doorbladeren van een boekje als *Dichters van dezen tijd* met de wonderlijke en slordige brabbelingen, die ons daar als keurpoëzie worden aangeprezen.

Voorzeker waardeer ik graag wat er goeds is in de „nieuwe richting" en wil allesbehalve aangezien worden voor een aanbidder der oude sleur. Maar ondanks al het mooie van klank en rhytme, dat Mr. van Hall in de poëzie der jongeren beweert te vinden, kan ik niet inzien, dat de evolutie, die volgens hem in het Hollandsche vers heeft plaats gehad, dit bijzonder in welluidendheid of zangerigheid heeft doen winnen.

Van zangerigheid gesproken, in P. Ermann's bundel zijn gedichten, echte liederen, die van het blad gezongen kunnen worden, als een toondichter er maar de melodie voor aangaf. Zoo bijvoorbeeld het heerlijk klinkende *Sanctus*:

„Er knielen Englenscharen
Aanbiddend om 't altaar,
En prijzen hoog heur Koning
Met zang en citersnaar;
En zingen, 't hoofd omsluierd,
En juichen zonder end:
O heilig, heilig, heilig
Is God in 't Sacrament".

Deze vrome hymne en verschillende andere zangen van denzelfden aard schijnen te voorspellen, dat wij van P. Ermann veel te verwachten hebben voor de herleving van het godsdienstig en kerkelijk lied in onze moedertaal. Wij mogen in hem een voortzetter begroeten van hetgeen door Mgr. Van der Ploeg is aangevangen en waartoe op het oogenblik zulke uitnemende litteraire en muzikale krachten samenwerken: de samenstelling van een godsdienstig volksliederboek, gelijk onze vaderen dat gekend hebben en gelijk onze oosternaburen dat sinds lang bezitten.

De godsdienstige liederen behooren tot de fraaiste van den bundel. Innig sluiten zich daarbij aan de ontboezemingen van meer intiemen aard, den dichter uit het hart gevloeid bij het vertrek of den dood van dierbare vrienden of betrekkingen, als troostwoord tot zijn treurenden vader of bij het portret zijner moeder. In dat genre, waarin hij door warmte van gevoel en sierlijken eenvoud van uitdrukking aan de aandoenlijkste verzen van Beets doet denken, hebben mij het meest getroffen *Neen, niet te vroeg!* en *Mijn krachten nemen toe,* gedichten, die ik hier graag in haar geheel zou overschrijven, als ik niet vreesde te veel plaatsruimte te vorderen. De dood, met de treffende gedachten die hij opwekt, vooral waar hij in 's levens lente een veelbelovenden telg wegrukt, is een nog al dikwijls terugkeerend thema in dezen bundel. Maar P. Ermann kan ook een losser, vroolijker toon aanslaan en b.v. een jong paar bij de terugkomst van de huwelijksreis met een schalken en pittigen *Welkomstgroet* verrassen, of huiselijke tafereeltjes schilderen, vol gemoedelijken humor als in *Voor 't eerst van huis; Een beeld uit vroeger dagen* enz. Werkelijk prettig weet hij te vertellen van *Generaal Sandels,* wiens „paalvaste hand" ik echter moeilijk zetten kan of van *Een gevaarlijke reis.* Hij kan zelfs op zijn tijd een grappig liedje

aanheffen zooals *Geen bacillen meer aan den disch*, en komt nu en dan snedig uit den hoek als De Genestet in ondeugende boutades als b. v. deze van *Een criticus:*

„Hij schrijft talentvol, doch ik kan
Mij met de richting van dien man
Volstrekt maar niet vereenigen;
Dus — zal ik hem maar steenigen".

Zooals men merkt, heerscht er alzoo nogal afwisseling in den bundel. (Om volledig te zijn, moet ik opmerken, dat ook het genre ballade er door menig fraai specimen vertegenwoordigd is). Dat wijst op een veelzijdigheid van talent, die veel belooft voor de toekomst. Op het oogenblik heeft het nog wel eenigermate den schijn, als had de auteur van *Eene Garve* meer in de dichters gesnuffeld dan rondgekeken in het leven. Zijn oorspronkelijke gedichten toch zijn nog niet bijzonder talrijk of verscheiden en zijn soms min of meer de uitwerking van anderer gedachten, die er als motto bovenstaan.

In zijn vertolkingen nu van *Des dichters wandeling*, *Poëzie schuilt overal* en *De laatste dichter* toont hij duidelijk te begrijpen wat een dichter is: iemand, die de natuur en het leven met gevoeliger oogen aanziet dan een gewoon menschenkind en zijn persoonlijk gevoel zóó weet te uiten, dat het ook bij anderen levendig wordt. Welnu, hij toone zich niet „om zingensstof verlegen"; hij grijpe maar stout in de „gouden snaren", die „God spande door 't wijd heelal". Aan hoorders zal het hem na dezen eersten liederenbundel niet ontbreken.

J. R. van der Lans.

LETTERLOOVER.

ZAND EN STEENROTS.

„Wie dit mijn woord aanhoort, maar niet wil volgen
„Is dwaas als die zijn woning bouwde op 't zand:
„De regen viel, de vloed zwol aan, verbolgen
„Bestookte storm- bij stormvlaag dak en wand;
„En zie! daar wankt, daar ploft met vreeslijk kraken
„In hoopen puin die trotsche woning neer" [1].
Waanwijzen, die vol driestheid poogt te slaken,
Wat Volk en Staat vereenigt met den Heer,
Spelt u dit woord, van 's Heilands lippen klinkend,
Het oordeel niet, dat ook uw stichting wacht,
Dat haar, in 't zand, waarop zij staat, verzinkend,
Zal doen verdwijnen in der stormen nacht?

Gij spraakt: „Aan 't volk zij alle macht gegeven,
„En onvervreemdbaar blijv' zijn heerschappij.
„Geen hemelwet, geen Kerk zal 't vrije leven
„Belem'ren door bekrompen dwinglandij.

---

[1]) „Omnis, qui audit verba mea haec, et non facit ea, similis erit viro stulto, qui aedificavit domum suam super arenam: et descendit pluvia, et venerunt flumina, et flaverunt venti, et irruerunt in domum illam, et cecidit, et fuit ruina illius magna." *Matth. VII*, 26, 27.

„Een nieuwe zon, een zee van licht verspreidend,
„Rijze aan den trans: de vrije wetenschap;
„Neutraliteit, voor haar het oog bereidend,
„Geleide reeds des knaapjens eersten stap.
„Bij 't stralen van die zonne vliedt het duister
„Van bijgeloof, vooroordeel, dorperheid;
„Daar zich alom in vollen middagluister
„Beschaving, kunst en industrie verbreidt.

„Besef uw heil, o mensch! geniet het leven,
„Veredeld door verlichtings hellen gloed.
„Geen dooding meer van 't vleesch! In de aardsche dreven
„Vindt gij, wat rede en zin en hart voldoet.
„Wat nog gemard? Verbreek der dwingren banden,
„Win in den strijd van 't leven, door de kracht
„Des geestes en door 't werk der nijvre handen,
„Wat in dees gulden eeuw u tegenlacht".
Zoo spraakt ge. En 't hoofd omkranst met frissche rozen
Vermeit ge u bij uw goud, viert feest, geniet —
En heerscht, in naam der vrijheid zonder blozen
Vertrappend, wie uw lusten weerstand biedt.

Maar hoort gij niet, wat woest gekrijsch de schachten
Der mijnen op doen stijgen tot den trans,
Wat wraakkreet bij 't gegons der stoomtuigkrachten
Weerklinkt, en bij der ovens rossen glans?
„Weg met de bent van huichlaars en tirannen,
„Die dweept met volksmacht, vrijheid, 's werelds zoet,
„En zelf om 't hoofd der dwingren kroon wil spannen,
„Zich mestend met des armen werkmans bloed!
„Bestaat geen hemelwet, rest ons slechts de aarde,
„Wat geeft *u* dan, verwaten grooten, 't recht
„Te pronken met paleis en bloemengaarde,
„Daar ge *ons* 't bezit zelfs van een stulpje ontzegt?

„Maar lang genoeg heeft ons uw hiel vertreden,
„Heeft voor uw lust ons hongrig lijf gezwoegd!
„Proeft zelf in 't eind des levens bitterheden,
„Gij, die, voor u alleen, zijn zoetheid vroegt.
„Geeft weer uw roof! Wij willen gunst noch gaven,
„Maar recht, maar effening van laag en hoog.
„Gij weigert? — Hoort! zoo wreken zich uw slaven
„Aan 't gansche rot, dat hen zoo snood bedroog:
„Zoo rukt hun wrake 't goud u uit de handen,
„Zoo bonst ze, door uw wetenschap geleid,
„Tot stuivend gruis de rijkgetooide wanden
„Der feestzaal, waar ge uw lage lusten vleit."

De strijd vangt aan. Zie, hoe de driften koken
In 's werkmans borst! Zie d' opgezweepten drom
Bij rookend puin vol razernij bestoken
En vorstentroon en orde en eigendom.
Ja, vreest nu, wereldwijzen! beeft ontzinden!
Uw stichting valt. Niet tegen 't woên bestand
Van regenvlaag en vloed en wervelwinden,
Verdwijnt ze in 't niet: gij bouwde op 't losse zand.
Maar ach! wie redt bij 't onheilspellend klaatren
Der golven, bij 't gebulder van d' orkaan
De wankle maatschappij? Zal ze in de waatren
Van d' ongestuimen tijdstroom ondergaan?

„Wie dit mijn woord aanhoort en ook wil volgen
„Is wijs als die zijn huis bouwde op de rots:
„De regen viel, de vloed zwol aan, verbolgen
„Stormde op die woning wind- bij windvlaag los.

„Vergeefs! Zij stortte niet: heur wanden waren
„Op steenrots onverwrikbaar sterk gevest" [1]).
Ziedaar, wat hoop bij 't barnen der gevaren,
O maatschappij, ook u nog heden rest.
Volg, menschdom, volg het heilrijk woord des Heeren:
Bouw op de steenrots onverwrikbaar sterk!
De rots, die alle orkanen kan trotseeren,
Uw oog aanschouwt ze: 't is de rots der Kerk.

't Is Petrus. Volgt gij hem, gij volgt Gods woorden.
Heeft niet zijn eigen hand de Petrusrots
Gevest, tot heil van alle wereldoorden
En tijden, dwang en volksgewoel ten trots?
Nog beurt die steenrots 't hoofd op tot de wolken,
In eeuwge jeugd leeft Simon Petrus voort:
Door Leo's mond verkondigt hij den volken
Hun redding. Gij dan, menschenkindren, hoort! [2])
„Geen vrede kan der muitren leer ooit geven,
„Die d' eigendom gansch opeischt voor den Staat;
„Neen, zij miskent natuur, vergalt het leven,
„Ontrooft aan d' arbeid duurzaam loon en baat.

„Vergeefs gepoogd het oorlogsvuur te dooven,
„Zoo niet de Kerk van Christus hulpe biedt.
„Zij stooft en heelt door artsenij van boven
„De wonden, die zij d' arme foltren ziet.
„Zij doet hem de onvermijdbre levensplagen
„En d' arbeid, met der zonde vloek belaan,

[1]) „Omnis ergo, qui audit verba mea haec, et facit ea, assimilabitur viro sapienti, qui aedificavit domum suam supra petram: et descendit pluvia, et venerunt flumina, et flaverunt venti, et irruerunt in domum illam, et non cecidit: fundata enim erat super petram." *Matth. VII*, 24, 25.

[2]) De volgende verzen pogen de hoofdgedachten weer te geven der encycliek *Rerum novarum* van 15 Mei 1891.

„Gelaten, in zijn stand tevreên, verdragen:
„Geduld, geen oproer, brengt hier laafnis aan. —
„Een wondre kracht om vrede en zoen te stichten,
„Waar tweedracht woedt, gaat uit van Christus' leer:
„Aan rijk en arm verkondigt zij hun plichten
„En roept op aard én recht én liefde weer.

„De werkman zal met vlijt en trouw volbrengen,
„Wat hij naar recht vrijwillig op zich neemt,
„De heer, Gods wraak indachtig, nooit gehengen,
„Dat hebzucht d' arme 't billijk loon ontvreemdt.
„Maar nauwer band moet beiden saamvereenen:
„De liefde, onthecht aan 's werelds ijdel goed,
„Zal 't hart der grooten oopnen voor de kleenen,
„Hun deelend van des levens overvloed.
„De rijke zal in d' arme een broeder groeten,
„Een lievling van den arm geworden Heer,
„Die beider schuld aan 't schandlijk kruis kwam boeten
„Om beiden deel te geven in zijne eer.

„Zoo leert de Kerk voor de euvlen heeling vinden,
„En zelve ook heelt haar liefderijke hand,
„En weet der zielen heilging te verbinden
„Met welvaarts meerdering in elken stand. —
„Moog 't Staatsbestuur zich met Gods Kerk vereenen
„Tot wering van het albedreigend kwaad,
„En duurzaam haar in 't weldoen hulp verleenen
„Door regeling en zorg, door wet en daad.
„Bezorgdheid voor een zeedlijk, huislijk leven,
„Aan godsdienstzin, recht, billijkheid gepaard;
„Bescherming van der nijvren moeizaam streven:
„Ziedaar, wat Staat en burgren welstand baart.

„Zij de Overheid een schuts voor alle standen
„Als leden, door wier leven 't lichaam leeft,
„Maar 't meest voor hem, die door zijn nijvre handen —
„Zelf zwak en arm — den staten rijkdom geeft.
„Voorkome en slechte zij de onzaalge twisten
„En veeten tusschen werkman en patroon,
„Den heer beschuttend voor der hebzucht listen,
„Den dienaar voor verleidings zoeten toon. —
„Vereent ook gij uw krachten, armen, rijken!
„Gorde ieder zich ten strijd met Christus' Kerk,
„Dat hebzucht, trots en zedeloosheid wijken
„En Christendeugd weer 't veege menschdom sterk'.

„Gij, Priesters van den Heer, voedt in uw harten
„De Christenliefde en strooit haar schatten uit:
„*Die* liefde alleen kan alle stormen tarten,
„Zij is 't, die alle wraak- en twistvuur stuit."
Gelijk na 't schrikbaar raatlen van den donder
Door 't zwarte zwerk, met zwaveldamp bevracht,
De ontstelde borst herademt, als van onder
Het wolkgevaart des Heeren zon weer lacht:
Zoo, Leo, flonkerlicht des Hemels, geven
Na 't woest geschreeuw van oproers belgziek heer
Uw woorden aan 't beangstigd menschdom leven
En licht en kalmte en hoop en blijheid weer.

Volgt, volken, dan het heilrijk woord des Heeren,
Volgt Leo — en vreest niet. Geen golfgebots,
Geen regenvlaag, geen stormgeloei kan deren:
Gij bouwt op de onverwrikbre Petrusrots.

St. Michiels-Gestel. A. N. Mutsaers, Pr.

SANCTISSIMI DOMINI NOSTRI

LEONIS

DIVINA PROVIDENTA

PAPAE XIII

EPISTOLA APOSTOLICA

PRINCIPIBVS POPVLISQVE VNIVERSIS.

APOSTOLISCHE ZENDBRIEF

VAN ONZEN ALLERHEILIGSTEN VADER

LEO XIII

DOOR DE GODDELIJKE VOORZIENIGHEID

PAUS

AAN ALLE VORSTEN EN VOLKEREN.

LATIJNSCHE TEKST MET DE NEDERLANDSCHE VERTALING.

PRINCIPIBVS POPVLISQVE VNIVERSIS

LEO PP. XIII.

SALVTEM ET PACEM IN DOMINO

Praeclara gratulationis publicae testimonia, quae toto superiore anno, ob memoriam primordiorum episcopatus Nostri, undique accepimus, quaeque proximo tempore insignis Hispanorum pietas cumulavit, hunc imprimis attulere Nobis laetitiae fructum, quod in illa similitudine concordiaque voluntatum eluxit Ecclesiae unitas, eiusque cum Pontifice maximo mira coniunctio. Videbatur per eos dies orbis catholicus, quasi rerum ceterarum cepisset oblivio, in aedibus Vaticanis obtutum oculorum animique cogitationem defixisse. Principum legationes, peregrinorum frequentia, plenae amoris epistolae, caerimoniae sanctissimae id aperte significabant, in obsequio Apostolicae Sedis cor unum esse omnium catholicorum et animam unam. Quae res hoc etiam accidit iucundior et gratior, quia cum

---

AAN ALLE VORSTEN EN VOLKEREN

PAUS LEO XIII

HEIL EN VREDE IN DEN HEER

De luisterrijke blijken van openlijke feesthulde, die Wij geheel het vorige jaar door, ter gedachtenis Onzer bisschopswijding van alle zijden ontvingen, en waarop in den allerlaatsten tijd het uitnemend liefdebetoon der Spanjaarden de kroon zette, hebben Ons inzonderheid deze verblijdende vrucht afgeworpen, dat in die gelijkgezinde eenstemmigheid der gemoederen de eenheid der Kerk en haar wondere verknochtheid aan den Paus uitschitterde. Het scheen in die dagen, of de katholieke wereld al het overige schier vergeten had, om den blik der oogen en de aandacht des geestes gevestigd te houden op het Vaticaan. Gezantschappen van vorsten, talrijke pelgrims, brieven vol van liefdebetuiging, hoogheilige plechtigheden gaven duidelijk dít te kennen: dat in gehechtheid aan den Apostolischen Stoel alle katholieken één zijn van hart en één van ziel. En dit was Ons te

consiliis coeptisque Nostris admodum congruens. Siquidem gnari temporum et memores officii, in omni pontificatus Nostri cursu, hoc constanter spectavimus, atque hoc, quantum docendo agendoque potuimus, conati sumus, colligare Nobiscum arctius omnes gentes omnesque populos, atque in conspicuo ponere vim pontificatus romani, salutarem in omnes partes. Maximas igitur et agimus et habemus gratias primum quidem benignitati divinae, cuius munere beneficioque id aetatis attigimus incolumes: deinde viris principibus, episcopis, clero, privatisque universis, quotquot multiplici testificatione pietatis et obsequii dedere operam ut personam ac dignitatem Nostram honore, Nosque privatim opportuno solatio afficerent.

Quamquam ad plenum solidumque solatium, multum sane defuit. Nam inter ipsas popularis laetitiae studiique significationes, obversabatur animo multitudo ingens, in illo gestientium catholicorum consensu aliena, partim quod evangelicae sapientiae est omnino expers, partim quod, licet christiano initiata nomini, a fide catholica dissidet. Qua re graviter commovebamur, commovemur: neque

---

meer aangenaam en welgevallig, wijl het volkomen strookt met Onze bedoelingen en daden. Immers onzen tijd kennend en bewust van Onzen plicht, hebben Wij gedurende heel Ons pausschap standvastig dít beoogd en, zooveel Wij door leer en werk vermochten, dít nagestreefd: alle stammen en alle volkeren nauwer met ons te verbinden, en in het volle licht te stellen, hoe de invloed van het roomsche pausdom heilzaam werkt naar alle zijden. Allergrootste dankbaarheid derhalve betuigen en koesteren Wij vooreerst jegens den goeden God, door wiens goedgunstige gave Wij in gezondheid dezen leeftijd bereikten; vervolgens jegens de vorsten, bisschoppen, geestelijken en jegens alle overigen, zoovelen er door allerlei betuiging van liefde en gehechtheid zich beijverden Ons ambt en Onze waardigheid ere, Onzen persoon wèltijdigen troost te bieden.

Niettemin aan een vollen, onverdeelden troost ontbrak waarlijk veel. Want ook te midden der betuigingen van algemeene blijdschap en vereering zweefde Ons voor den geest de ontzettende menigte, die vreemd bleef aan de eenparige opgetogenheid der katholieken, deels omdat zij de wijsheid des Evangelies te eenen male ontbeert, deels omdat zij, hoewel in het christendom opgenomen, van het katholieke geloof verwijderd is. Daarover waren Wij, daarover zijn Wij ten

enim fas est sine intimo doloris sensu cogitationem intendere in tantam generis humani partem longe a Nobis, velut itinere devio, digredientem. — Iamvero, cum Dei omnipotentis vices in terris geramus, qui vult omnes homines salvos fieri et ad agnitionem veritatis venire, cumque Nos et sera aetas et amara curarum ad humanum urgeant exitum, visum est redemptoris magistrique nostri Iesu Christi in eo imitari exemplum, quod proxime ad caelestia rediturus summis precibus a Deo Patre flagitavit, ut alumni sectatoresque sui et mente et animo unum fierent: *Rogo.... ut omnes unum sint, sicut tu Pater in me, et ego in te, ut et ipsi in nobis unum sint* [1]). Quae quidem precatio obsecratioque divina quoniam non eos tantum complectitur qui tunc in Iesum Christum crederent, sed etiam quotquot crederent reliquo tempore essent, idcirco dat illa Nobis caussam non ineptam aperiendi fidenter vota Nostra, conandique, quoad possumus, ut homines, nullo generis locorumve discrimine, ad fidei divinae unitatem vocentur atque inci-

---

zeerste bekommerd: want het is niet mogelijk zonder innig smartgevoel de gedachte te vestigen op een zoo groot deel van het menschelijk geslacht, dat verre van Ons, als op een dwaalweg, afdoolt. — Daar Wij nu op aarde de plaats bekleeden van den almachtigen God, die wil, dat alle menschen zalig worden en tot de kennis der waarheid komen, daar verder èn hooge leeftijd èn bittere zorgen Ons voortstuwen naar 's menschen einde, besloten Wij het voorbeeld van onzen verlosser en leermeester Jesus Christus daarin na te volgen, dat hij, op het punt van naar den hemel terug te keeren, met allerdringendste beden God zijnen Vader smeekte, dat zijn leerlingen en volgers één mochten worden èn van geest èn van hart: *Ik vraag.... dat alleen één zijn, gelijk gij Vader in mij, en ik in u, dat ook zij één zijn in ons* [1]). Wijl nu deze goddelijke smeekbede niet slechts hen bedoelt, die destijds in Jesus Christus geloofden, maar ook allen, die in lateren tijd zouden gelooven, biedt zij Ons eene geschikte aanleiding om met vertrouwen Onze wenschen te openbaren en, zooveel Wij kunnen, er naar te streven, dat de menschen zonder onderscheid van ras of woonplaats alle geroepen worden en

---

[1]) Ioan. XVII, 20-21.

tentur universi.

Urgente propositum caritate, quae illuc accurrit celerius, ubi opitulandi necessitas maior, primum quidem provolat animus ad gentes omnium miserrimas, quae Evangelii lumen vel nullo modo acceperunt, vel acceptum, incuria seu longinquitate, restinxerunt: proptereaque Deum ignorant, et in summo errore versantur. Quoniam salus omnis a Iesu Christo proficiscitur, *nec enim aliud nomen est sub caelo datum hominibus, in quo nos oporteat salvos fieri* [2]), votorum Nostrorum hoc est maximum, posse sacrosancto Iesu nomine cunctas terrarum plagas celeriter imbui atque compleri. Qua in re munus efficere sibi demandatum a Deo Ecclesia quidem nullo tempore praetermisit. Quid enim undeviginti saecula laboravit, quid egit studio constantiaque maiore, quam ut ad veritatem atque instituta christiana gentes adduceret? Hodieque frequenter maria transmittunt, ad ultima loca progressuri, ex auctoritate Nostra praecones Evangelii: quoti-

---

aangespoord tot de eenheid van het goddelijk geloof.

Voortgedreven bij Ons ondernemen door de liefde, die daar allereerst toesnelt, waar de behoefte aan hulp het grootste is, spoedt Onze geest zich eerst naar de allerrampzaligste volken, die het licht des Evangelies òf in het geheel niet ontvingen òf, na het ontvangen te hebben, door zorgeloosheid of verren afstand weder lieten uitdooven, zoodat zij God niet kennen en in de uiterste dwaling verkeeren. Wijl alle heil van Jesus Christus voortkomt, *immers geen andere naam is onder den hemel aan de menschen gegeven, in welken wij moeten zalig worden* [2]), is dít Onze hoogste wensch, dat in alle streken der aarde Jesus' allerheiligste naam spoedig moge bekend worden en heerschen. En onder dit opzicht heeft de Kerk nimmer verwaarloosd de taak te volbrengen, door God haar toegewezen. Waarvoor immers heeft zij zich negentien eeuwen lang meer moeite gegeven, wat heeft zij met meer ijver en standvastigheid nagestreefd, dan de volkeren te brengen tot de waarheid en de instellingen van het christendom. En ook thans steken herhaaldelijk verkondigers

---

[2]) Act. IV, 12.

dieque a Deo contendimus ut multiplicare benigne velit sacrorum administros, dignos munere apostolico, qui scilicet commoda sua et incolumitatem et vitam ipsam, si res postulaverit, pro Christi regno amplificando non dubitent devovere.

Tu vero propera, humani generis servator et parens Iesu Christe: exequi ne differas quod olim te dixisti facturum, ut cum exaltatus esses a terra, omnia traheres ad te ipsum. Ergo illabere aliquando, atque ostende te multitudini infinitae, beneficiorum maximorum, quae cruore tuo peperisti mortalibus, adhuc experti: excita sedentes in tenebris et umbra mortis, ut radiis illustrati sapientiae virtutisque tuae, in te et per te sint *consummati in unum.*

Cuius quidem unitatis sacramentum cogitantibus, occurrit Nobis universitas populorum, quos ab erroribus diuturnis ad evangelicam sapientiam divina pietas iamdiu traduxit. Nihil profecto ad recordationem iucundius, neque ad laudem providentissimi numinis praeclarius

---

van het Evangelie op Ons gezag de zeeën over, bereid om tot de meest verwijderde streken door te dringen; en alle dagen smeeken Wij God, dat hij de gewijde bedienaren, het apostelambt waardig, goedgunstig vermenigvuldigen moge, dezulke namelijk, die niet aarzelen hun gerieven, hun gezondheid, ja hun leven zelf, zoo noodig, op te offeren voor de uitbreiding van Christus' rijk.

Gij dan kom haastig, o redder en vader van het menschelijk geslacht Jesus Christus, toef niet ten uitvoer te leggen, wat gij eenmaal gezegd hebt te zullen doen, dat gij, opgeheven van de aarde, alles trekken zoudt tot u. Vaar dan eindelijk neder en vertoon u aan de eindelooze menigte, die nog beroofd is van de kostbare weldaden, welke gij door uw bloed den stervelingen hebt bereid; wek op die gezeten zijn in duisternis en schaduw des doods, opdat zij, verlicht door de stralen uwer wijsheid en kracht, in u en door u *volmaakt zijn in eenheid.*

En juist terwijl wij dit geheim van eenheid overwegen, rijzen voor Ons de gezamenlijke volkeren op, die Gods goedheid sinds lang van eeuwenoude dwalingen tot de wijsheid des Evangelies heeft overgebracht. Waarlijk, niets is aangenamer ter herinnering, niets heerlijker ter lofprijzing van Gods voorzienigheid, dan de gedach-

veterum memoriâ temporum, cum fides divinitus accepta patrimonium commune atque individuum vulgo habebatur: cum excultas humanitate gentes, locis, ingenio, moribus dissitas, licet aliis de rebus saepe dissiderent, dimicarent, nihilominus in eo, quod ad religionem pertinet, fides christiana universas coniugabat. Ad huius recordationem memoriae, nimis aegre fert animus, quod successu aetatum, suspicionibus inimicitiisque commotis, magnas ac florentes nationes de sinu Ecclesiae romanae male auspicata tempora abstraxerint. Utcumque sit, Nos quidem gratiâ confisi misericordiaque omnipotentis Dei, qui novit unus opitulandi maturitates, et cuius in potestate est eo, quo vult, voluntates hominum flectere, ad eas ipsas nationes adiicimus animum, easdemque caritate paterna hortamur atque obsecramus, ut redire, compositis dissidiis, velint ad unitatem.

Ac primo peramanter respicimus ad Orientem, unde in orbem universum initio profecta salus. Videlicet expectatio desiderii Nostri iucundam spem inchoare iubet, non longe abfore ut redeant, unde

---

tenis dier oude tijden, toen het geloof, van godswege ontvangen, als gemeenschappelijk en onverdeeld erfgoed door allen bezeten werd; toen het christelijk geloof de beschaafde volkeren, hoe ook van elkaar verwijderd door woonplaats, aard en zeden, hoezeer ook dikwerf oneenig en in strijd gewikkeld over andere zaken, toch ten opzichte van den godsdienst alle samenbond. Bij het opleven dezer herinnering betreurt Ons gemoed met uiterste droefheid, dat in het vervolg der eeuwen heillooze tijdsomstandigheden, door het verwekken van argwaan en vijandschap, groote en bloeiende volken van den schoot der roomsche Kerk hebben losgescheurd. Hoe dit zij, vertrouwend op de genade en de barmhartigheid van den almachtigen God, die alleen weet, wanneer de tijd van redding rijp is, en in wiens macht het staat, der menschen wil te buigen werwaarts hij verlangt, richt zich Onze ziel tot die volken zelve en vermanen en smeeken Wij hen met vaderlijke liefde, dat zij, de geschillen bijleggend, mogen terugkeeren tot de eenheid.

Eerst dan richten Wij met groote liefde den blik naar het Oosten, vanwaar in den aanvang het heil over heel de wereld is uitgegaan. Immers Ons reikhalzend verlangen dringt Ons de blijde hoop op te

discessere, fide avita gloriaque vetere illustres, Ecclesiae orientales. Eo vel magis quod non ingenti discrimine seiunguntur: imo, si pauca excipias, sic cetera consentimus, ut in ipsis catholici nominis vindiciis non raro ex doctrina, ex more, ex ritibus, quibus orientales utuntur, testimonia atque argumenta promamus. Praecipuum dissidii caput, de romani Pontificis primatu. Verum respiciant ad initia, videant quid maiores senserint sui, quid proxima originibus aetas tradiderit. Inde enimvero illud Christi divinum testimonium, *Tu es Petrus et super hanc petram aedificabo Ecclesiam meam*, luculenter extat de romanis pontificibus comprobatum. Atque in Pontificum numero lectos ex Oriente ipso non paucos prisca vidit aetas, imprimisque Anacletum, Evaristum, Anicetum, Eleutherium, Zosimum, Agathonem: quorum plerisque contigit, ut universae christianae reipublicae administrationem sapienter sancteque gestam, profuso etiam sanguine consecrarent. — Plane liquet quo tempore, qua caussa, quibus auctoribus infelix excitata discordia. Ante illud tempus, quo tempore

---

vatten, dat het tijdstip niet ver af zal zijn, waarop de oostersche Kerken, door het geloof der voorvaderen en ouden roem vermaard, terugkeeren vanwaar zij zijn uitgegaan. Te meer nog, wijl zij door geen zeer groote klove van ons gescheiden zijn; immers, weinige punten uitgezonderd, zijn wij in het overige zoo eenstemmig, dat wij niet zelden juist tot verdediging van het katholicisme getuigenissen en bewijsgronden ontleenen aan de leer, de zeden en de kerkgebruiken, die de oosterlingen volgen. Het voornaamste punt van oneenigheid betreft het primaat van den roomschen Paus. Doch laten zij den blik richten op de eerste tijden, laten zij nagaan, wat het gevoelen was hunner voorvaderen, wat de tijd, die het dichtst bij de stichting ligt, heeft overgeleverd. Daar immers vindt men ten duidelijkste, dat Christus' goddelijk getuigenis: *Gij zyt Petrus en op deze steenrots zal ik mijne Kerk bouwen*, van de roomsche Pausen verstaan werd. En onder het getal der Pausen heeft de oudste tijd er niet weinige uit het Oosten zelf zien kiezen, inzonderheid Anacletus, Evaristus, Anicetus, Eleutherius, Zosimus, Agatho, aan de meesten van wie het ten deele viel, een wijs en heilig gevoerd bestier over de gansche christenheid door het storten van hun bloed nog hoogere wijding te schenken. — Volkomen bekend is het, in welken tijd, door welke oorzaak, op wier drijven de heillooze oneenigheid ge-

homo separavit quod Deus coniunxerat, sanctum erat apud omnes christiani orbis gentes Sedis Apostolicae nomen, romanoque Pontifici, ut beati Petri successori legitimo, ob eamque rem Iesu Christi in terris vicario, Oriens pariter atque Occidens consentientibus sententiis sine ulla dubitatione parebant. — Hanc ob caussam, si respiciatur ad initia dissidii, Photius ipse oratores de rebus suis Romam destinandos curavit: Nicolaus vero I Pontifex maximus Constantinopolim legatos suos, nullo contra dicente, ab Urbe misit, *ut Ignatii Patriarchae caussam diligenter investigarent, et Sedi Apostolicae plenis ac veracibus referrent indiciis:* ita ut tota rei gestae historia primatum romanae Sedis, quacum dissensus tum erumpebat, aperte confirmet. — Denique in Conciliis magnis tum Lugdunensi II, tum Florentino, supremam romanorum pontificum potestatem nemo ignorat, facili consensione et una omnes voce, latinos graecosque ut dogma sanxisse.

Ista quidem ob hanc rem consulto revocavimus, quia ad reconciliandam pacem velut invitamenta sunt: eo vel magis, quod hoc tem-

---

wekt is. Voor dien tijd, waarop de mensch gescheiden heeft wat God vereenigd had, was de naam van den Apostolischen Stoel heilig bij alle volkeren der christenwereld en gehoorzaamde het Oosten zoowel als het Westen met eenparigen zin zonder eenige aarzeling aan den roomschen Paus, als aan den wettigen opvolger van den heiligen Petrus, en daarom plaatsbekleeder van Jesus Christus op aarde. — Om die reden heeft Photius zelf, als men het begin der oneenigheid nagaat, zorg gedragen, dat er bepleiters zijner belangen naar Rome werden gezonden; terwijl Paus Nicolaus I, zonder dat iemand er tegen op kwam, zijne gezanten uit Rome naar Constantinopel zond, *om de zaak van den Patriarch Ignatius zorgvuldig te onderzoeken en den Apostolischen Stoel volledige en waarachtige inlichtingen te verstrekken*; zóó, dat heel de geschiedenis van het gebeurde het primaat van den roomschen Stoel, met welken toen de tweespalt uitbrak, duidelijk bevestigt. — Eindelijk weet ieder, dat op groote Kerkvergaderingen, zoowel op de tweede van Lyon als op die van Florence, latijnen en grieken, allen, met licht verkregen overeenstemming en uit éénen mond, de oppermacht der roomsche Pausen als geloofspunt hebben vastgesteld.

Deze dingen hebben Wij daarom opzettelijk in het geheugen teruggeroepen, wijl zij als het ware uitnoodigen om opnieuw den

pore perspicere in orientalibus videmur multo mitiorem erga catholicos animum, imo propensionem quamdam benevolentis voluntatis. Id nominatim non multo ante apparuit, cum scilicet nostris, pietatis caussâ in Orientem advectis, egregia humanitatis amicitiaeque praestita officia vidimus. — Itaque *os Nostrum patet ad vos*, quotquot estis, graeco aliove orientali ritu, Ecclesiae catholicae discordes. Magnopere velimus, reputet unusquisque apud se illam Bessarionis ad patres vestros plenam amoris gravitatisque orationem: *Quae nobis relinquetur apud Deum responsio, quare a fratribus divisi fuerimus, quos ut uniret et ad unum ovile redigeret, ipse descendit de caelo, incarnatus et crucifixus est? quae nostra defensio erit apud posteros nostros? non patiamur haec, Patres optimi: non habeamus hanc sententiam, non ita male nobis consulamus et nostris.* — Quae sint postulata Nostra, probe per se ipsa et coram Deo perpendite. Nullâ quidem humana re, sed caritate divina, communisque salutis studio permoti, reconciliationem coniunctionemque cum Ecclesia romana suademus: coniunctionem intelligimus

---

vrede te sluiten; te meer nog, wijl Wij tegenwoordig in oostersche landen een veel zachter stemming jegens de katholieken, ja een zekere toeneiging van goedwilligheid meenen waar te nemen. Dit bleek met name nog niet lang geleden, toen Wij immers aan de onzen, die uit godsvrucht naar het Oosten waren heengetogen, uitmuntende diensten van voorkomendheid en vriendschap zagen bewijzen. — Daarom *Onze mond is geopend tot u*, zoovelen gij, van griekschen of anderen oosterschen ritus, in oneenigheid zijt met de katholieke Kerk. Hoogelijk zouden Wij wenschen, dat ieder de bekende toespraak, zoo vol van liefderijken ernst, van Bessarion tot uwe vaderen overwoog: *Wat antwoord zal ons overblijven bij God, waarom we ons hebben afgescheiden van de broeders, tot wier vereeniging en samenvoering in éénen schaapstal hij zelf van den hemel neergedaald, mensch geworden en gekruisigd is? Wat zal onze verdediging zijn bij onze nakomelingen? Dulden wij dat niet, uitnemende Vaders; laat ons niet zóó gezind zijn, laten we niet zóó slecht zorgen voor ons en de onzen.* — Overweegt wèl, naar hare eigen waarde en voor het aanschijn Gods, welke Onze vorderingen zijn. Niet door eenige menschelijke beweegreden, maar door goddelijke liefde en ijver voor aller zaligheid gedreven, raden Wij tot verzoening en vereeniging met de roomsche Kerk; volle en volmaakte vereeniging bedoelen Wij; zoodanig echter kan geenszins

plenam ac perfectam: talis enim esse nullo modo potest ea, quae nihil amplius inducat, quam certam aliquam dogmatum credendorum concordiam fraternaeque caritatis commutationem. Vera coniunctio inter christianos est, quam auctor Ecclesiae Iesus Christus instituit voluitque, in fidei et regiminis unitate consistens. Neque est cur dubitetis, quidquam propterea vel Nos vel successores Nostros de iure vestro, de patriarchalibus privilegiis, de rituali cuiusque Ecclesiae consuetudine detracturos. Quippe hoc etiam fuit, idemque est perpetuo futurum in consilio disciplinaque Apostolicae Sedis positum, propriis cuiusque populi originibus moribusque ex aequo et bono non parce tribuere. — At vero redintegrata nobiscum communione, mirum profecto quanta Ecclesiis vestris dignitas, quantum decus, divino munere, accedet. Sic igitur vestram ipsorum supplicationem Deus perbenigne audiat, *Fac cessent schismata ecclesiarum* [1]), atque, *Congrega dispersos et reduc errantes, et coniunge sanctae tuae catholicae*

---

zijn eene, die niets meer zou voortbrengen dan een zekere overeenkomst in de waarheden des geloofs en wederkeerig betoon van broederlijke liefde. De ware band onder de christenen is die, welken de stichter der Kerk Jesus Christus ingesteld heeft en gewild, en die bestaat in eenheid van geloof en bestuur. Ook is er geen reden om te vreezen, dat òf Wij òf Onze opvolgers daarom iets van uw recht, van de patriarchale voorrechten, van de ritueele gewoonte eeniger Kerk zullen afnemen. Immers ook dít behoorde en zal duurzaam blijven behooren tot het beleid en de gedragslijn van den Apostolischen Stoel: aan de eigen overleveringen en gebruiken van ieder volk naar recht en billijkheid ruimschoots plaats te gunnen. — Wel echter zal het waarlijk verrassend zijn, hoeveel waardigheid, hoeveel luister door Gods gunst aan uwe Kerken zal toevloeien, als de gemeenschap met Ons hersteld is. Zoo dan moge God in zijn overgroote goedertierenheid uw eigen smeekbeê verhooren: *Maak, dat de scheuringen tusschen de kerken ophouden* [1]), en: *Vereenig die verspreid zijn, voer terug die dwalen en verbind hen met*

---

[1]) Παῦσον τὰ σχίσματα τῶν ἐκκλησιῶν (In liturg. S. Basilii).

et apostolicae Ecclesiae [1]): sic ad illam restituamini unam sanctamque fidem, quam ultima vetustas nobis perinde vobisque constantissime tradidit; quam patres ac maiores vestri inviolate servarunt: quam ipsam splendore virtutum, magnitudine ingenii, excellentia doctrinae certatim illustravere Athanasius, Basilius, Gregorius Nazianzenus, Ioannes Chrysostomus, uterque Cyrillus, aliique magni complures, quorum gloria ad Orientem atque Occidentem, tamquam communis hereditas, aeque pertinet.

Vosque nominatim compellare hoc loco liceat, Slavorum gentes universae, quarum claritudinem nominis multa rerum gestarum monumenta testantur. Nostis quam egregie de Slavis meruerint sancti in fide patres Cyrillus et Methodius, quorum memoriam Nosmetipsi honore debito augendam aliquot ante annis curavimus. Eorum virtute et laboribus parta plerisque e genere vestro populis

---

uwe heilige katholieke en apostolische Kerk [1]); moogt gij zoo hersteld worden in het eene en heilige geloof, dat de verste oudheid ons evenzeer als u met groote standvastigheid heeft overgeleverd, dat uwe vaderen en voorzaten onschendbaar bewaard hebben, en hetwelk als om strijd hebben opgeluisterd, door glans van deugden, door grootheid van geest, door uitnemendheid van leer, Athanasius, Basilius, Gregorius van Nazianze, Joannes Chrysostomus, de twee Cyrillussen, en verscheidene andere grooten, wier roem, als een gemeenschappelijk erfdeel, aan Oosten en Westen evenzeer toebehoort.

En mogen wij hier in het bijzonder een beroep doen op u, gezamenlijke volkeren van het Slavische ras, voor wier vermaardheid talrijke gedenkstukken der historie eene schitterende getuigenis afleggen. Gij weet, hoe verdienstelijk uwe heilige vaders in het geloof, Cyrillus en Methodius, zich hebben gemaakt voor de Slavische volkeren en hoe Wij zelf voor eenige jaren hunne gedachtenis door een passend eerbewijs hebben willen verhoogen. Hun geestkracht

---

[1]) Τοὺς ἐσκορπισμένους ἐπισυνάγαγε, τοὺς πεπλανημένους ἐπανάγαγε, καὶ σύναψον τῇ ἁγίᾳ σου καθολικῇ καὶ ἀποστολικῇ Ἐκκλησίᾳ (Ib.).

humanitas et salus. Quo factum ut Slavoniam inter et romanos pontifices pulcherrima vicissitudo hinc beneficiorum, illinc fidelissimae pietatis diu extiterit. Quod si maiores vestros misera temporum calamitas magnam partem a professione romana alienavit, considerate quanti sit redire ad unitatem. Vos quoque Ecclesia pergit ad suum revocare complexum, salutis, prosperitatis, magnitudinis praesidium multiplex praebitura.

Caritate non minore ad populos respicimus, quos, recentiore memoria, insolita quaedam rerum temporumque conversio ab Ecclesia romana seiunxit. Variis exactorum temporum casibus oblivione dimissis, cogitationem supra humana omnia erigant, animoque veritatis et salutis unice cupido, reputent apud se constitutam a Christo Ecclesiam. Quacum si velint congregationes conferre suas, et quo loco in illis religio sit aestimare, facile dabunt, se quidem multis maximisque in rebus, primordiorum oblitos, ad nova errore vario

---

en zwoegen schonken beschaving en heil aan meerdere volksstammen van uw ras. En het gevolg was, dat er tusschen de Slaven en de roomsche Pausen langen tijd een heerlijk schoone wisseling van weldaden eenerzijds en van allertrouwste aanhankelijkheid anderzijds heeft bestaan. En heeft de droeve rampspoed der tijden uwe voorvaderen voor een groot deel van het roomsche geloof vervreemd, overweegt, hoeveel er aan gelegen is tot de eenheid terug te keeren. Ook u tracht zonder ophouden de Kerk tot haren boezem terug te voeren, bereid, u veelvoudige hulpmiddelen van heil, voorspoed en grootheid te verschaffen.

Met niet minder liefde wenden Wij den blik naar die volkeren, welke in later dagen door een buitengewone omwenteling van zaken en tijden zijn losgescheurd van de roomsche Kerk. Laten zij met terzijdestelling van de wisselvalligheden der verloopen eeuwen hunne gedachten verheffen boven al het aardsche, en in eene stemming, welke louter naar waarheid en heil begeerig is, zich de Kerk voorstellen, gelijk deze door Christus is gesticht. En wanneer zij dan hunne eigen genootschappen daarmede willen vergelijken, en beoordeelen, in welken toestand de godsdienst zich aldaar bevindt, zullen zij gemakkelijk toegeven, dat zij, de oorspronkelijke leer onder

defluxisse; neque diffitebuntur, ex eo velut patrimonio veritatis, quod novarum rerum auctores secum in secessione avexerant, nullam fere formulam fidei certam atque auctoritate praeditam apud ipsos superesse. Immo vero illuc iam deventum, ut multi non vereantur fundamentum ipsum convellere, in quo religio tota et spes omnis mortalium unice nititur, quod est divina Iesu Christi Servatoris natura. Pariter, quos antea novi veterisque Testamenti libros affirmabant divino afflatu conscriptos, eis nunc talem abnegant auctoritatem: quod sane, data cuilibet potestate interpretandi sensu iudicioque suo, omnino consequi erat necesse. — Hinc sua cuiusque conscientia, sola dux et norma vitae, qualibet alia reiecta agendi regula: hinc pugnantes inter se opiniones et sectae multiplices, eaedemque persaepe in *naturalismi* aut *rationalismi* placita abeuntes. Quocirca, desperato sententiarum consensu, iam coniunctionem praedicant et commendant fraternae caritatis. Atque id

---

vele en wel zeer gewichtige opzichten uit het oog verliezend, door allerlei dwaling zich tot nieuwigheden lieten medesleuren; ook zullen zij niet ontkennen, dat van de waarheid, welke de leeraars der nieuwigheden als een voorvaderlijk erfdeel met zich in de scheuring hebben medegevoerd, bijkans geen enkel leerstuk als zeker en van bindend gezag onder hen is overgebleven. Ja, reeds is het zoover gekomen, dat velen niet schromen den grondslag zelf aan het wankelen te brengen, waarop de geheele godsdienst en de verwachting aller stervelingen uitsluitend rust, te weten de godheid van den Verlosser Jesus Christus. Evenzoo ontzeggen zij thans aan dezelfde boeken van het oud en nieuw Verbond, welke volgens hunne vroegere leer onder goddelijke ingeving waren opgesteld, een dergelijk gezag; hetgeen voorzeker met onvermijdelijke noodzakelijkheid volgen moest, nadat een ieder de macht was ingeruimd ze naar eigen opvatting en oordeel te verklaren. — Vandaar dat ieders eigen geweten, met verwerping van elk ander richtsnoer der daden, verheven wordt tot eenigen gids en regel des levens; vandaar die elkander bestrijdende meeningen en veelvuldige sekten, welke zeer dikwerf uitloopen op leerstellingen van *naturalisme* of *rationalisme*. In die omstandigheden er aan wanhopend de meeningen tot overeenstemming te brengen, gaan zij er toe over de gemeenschap in broederlijke liefde te verkondigen en aan te prijzen. En dit voor-

sane vere: quandoquidem caritate mutua coniuncti esse universi debemus. Id enim maxime Iesus Christus praecepit, atque hanc voluit esse sectatorum suorum notam, diligere inter se. Verum quî potest copulare animos perfecta caritas, si concordes mentes non effecerit fides? — His de caussis complures eorum de quibus loquimur, sano iudicio, veritatisque studiosi, certam salutis viam in Ecclesia catholica quaesivere, cum plane intelligerent nequaquam se posse cum Iesu Christo tamquam capite esse coniunctos, cuius non adhaerescerent corpori, quod est Ecclesia: nec sinceram Christi fidem adipisci, cuius magisterium legitimum, Petro et successoribus traditum, repudiarent. Ii videlicet in Ecclesia romana expressam verae Ecclesiae speciem atque imaginem dispexere, inditis ab auctore Deo notis plane conspicuam: ideoque in ipsis numerantur multi, acri iudicio subtilique ad antiquitatem excutiendam ingenio, qui Ecclesiae romanae ab Apostolis continuationem, dogmatum integritatem, disciplinae constantiam scriptis egregiis illustrarint. Igitur horum virorum proposito exemplo, compellat vos plus ani-

---

zeker te recht: immers wij allen behooren vereenigd te zijn door wederzijdsche liefde. Want vooral dit heeft Jesus Christus geboden en hij wenschte, dat de onderlinge liefde het eigenaardig kenmerk zijner volgelingen zou wezen. Maar hoe kan eene volmaakte liefde de harten samensnoeren, wanneer het geloof de geesten niet onderling vereenigt? — Om deze redenen hebben zeer velen van hen, over welke wij spreken, geleid door een gezond oordeel en ijver voor de waarheid, den veiligen weg des heils in de katholieke Kerk gezocht, daar zij duidelijk begrepen onmogelijk met Christus als hun hoofd vereenigd te kunnen zijn zonder deel uit te maken van zijn lichaam de Kerk, noch de zuivere leer van Christus te kunnen achterhalen, indien zij het wettig leergezag, aan Petrus en zijne opvolgers toevertrouwd, verwierpen. Want zij zagen in de roomsche Kerk de gestalte en het beeld uitgedrukt van de ware Kerk, duidelijk kenbaar aan de kenteekenen, welke God als stichter haar heeft ingedrukt; en derhalve worden er velen onder hen gevonden, die, begaafd met een scherp oordeel en doordringend verstand om de oudheid te onderzoeken, het voortbestaan van de Apostelen af, de ongeschondenheid der leerstukken, de duurzaamheid der tucht in de roomsche Kerk met geschriften voortreffelijk hebben toegelicht. Met verwijzing

mus quam oratio, fratres nostri, qui tria iam saecula nobiscum de fide christiana dissidetis, itemque vos, quotcumque deinceps quavis de caussa seorsum a nobis abiistis. *Occurramus omnes in unitatem fidei et agnitionis filii Dei* [1]). Ad hanc unitatem, quae nullo tempore Ecclesiae catholicae defuit, nec potest ulla ratione deesse, sinite ut vos invitemus, dextramque peramanter porrigamus. Vos Ecclesia, communis parens, iamdiu revocat ad se, vos catholici universi fraterno desiderio expectant, ut sancte nobiscum colatis Deum, unius Evangelii, unius fidei, unius spei professione in caritate perfecta coniuncti.

Ad plenum optatissimae unitatis concentum, reliquum est ut ad eos, quotquot toto orbe sunt, transgrediatur oratio, quorum in salute diu evigilant curae cogitationesque Nostrae: catholicos intelligimus, quos romanae professio fidei uti obedientes facit Apostolicae Sedi,

---

naar het voorbeeld van zulke mannen, doen Wij derhalve veel meer met het hart dan met woorden een beroep op u, onze broeders, die nu reeds sinds drie eeuwen betreffende het christelijk geloof met ons in meening verschilt; en ook op u allen zonder uitzondering, die later om welke reden ook van ons zijt afgeweken. *Laten wij allen komen tot de eenheid des geloofs en der kennis van den Zoon Gods* [1]). Duldt dat wij u nooden tot deze eenheid, welke nimmer aan de katholieke Kerk heeft ontbroken noch onder eenig opzicht ontbreken kan, en dat wij met innige liefde u daartoe de hand bieden. U roept de Kerk als gemeenschappelijke moeder reeds lang tot zich terug, u verbeiden alle katholieken met broederlijk verlangen, opdat gij, door de belijdenis van één Evangelie, één geloof ééne hoop in volmaakte liefde verbonden, in heiligheid met ons God dient.

Opdat de samenstemming der zoozeer gewenschte éénheid volkomen zij, blijft nog over het woord te richten tot allen, over geheel het wereldrond, aan wier heil reeds zoo langen tijd Ons rusteloos zorgen en nadenken is gewijd: wij bedoelen de katholieken, hen,

---

[1]) Eph. IV : 13.

ita tenet cum Iesu Christo coniunctos. Non ii quidem ad veram sanctamque unitatem cohortandi, quippe cuius iam sunt, divina bonitate, compotes: monendi tamen ne, ingravantibus undique periculis, summum Dei beneficium socordia atque ignavia corrumpant. — Huius rei gratiâ, quae Nosmetipsi gentibus catholicis vel universis vel singulis alias documenta dedimus, ex iis cogitandi agendique normam opportune sumant: illudque imprimis velut summam sibi legem statuant, magisterio auctoritatique Ecclesiae non anguste, non diffidenter, sed toto animo et perlibente voluntate omnibus in rebus esse parendum. — Qua in re animum advertant, illud quam valde sit unitati christianae perniciosum, quod germanam formam notionemque Ecclesiae varius opinionum error passim obscuravit, delevit. Ea quippe, Dei conditoris voluntate ac iussu, societas est genere suo perfecta; cuius officium ac munus est imbuere praeceptis institutisque evangelicis genus humanum, tuendâque integritate morum et christianarum exercitatione virtutum, ad eam, quae uni-

---

die in de belijdenis van het roomsche geloof aan den Apostolischen Stoel gehoorzaam, en aldus met Jesus Christus verbonden zijn. Eene opwekking tot ware en heilige éénheid hebben, wel is waar, zij niet van noode; door Gods goedheid toch bezitten zij die reeds; niettemin is het noodig hen te waarschuwen, dat zij, waar alom de gevaren dringender worden, die kostbare weldaad Gods niet in traagheid en door laffe rust verspelen. — Te dien einde mogen zij op voegzame wijze het richtsnoer voor denken en handelen ontleenen aan de leeringen, die Wij bij vroegere gelegenheden hetzij voor alle hetzij voor enkele katholieke volken hebben gegeven; en dit vooral zich als hoogste wet stellen, dat het leerambt en het gezag der Kerk niet enghartig, niet wantrouwig, maar van ganscher harte en met gullen wil in alles gehoorzaamd moet worden. — Te dien opzichte dient overwogen, hoe uiterst verderfelijk het voor de christelijke eenheid is, dat allerlei dwaalleer het zuivere begrip van het wezen der Kerk bij velen heeft verduisterd en zelfs geheel uitgewischt. De Kerk toch is, krachtens wil en lastgeving van God, haren stichter, eene in haar orde volmaakte maatschappij; haar plicht en roeping is: de menschheid van de voorschriften en leeringen des Evangelies te doordringen, en door handhaving van reine zeden en beoefening van christelijke deugden te leiden tot het geluk, dat iederen mensch is weggelegd in den

cuique hominum proposita in caelis est, felicitatem adducere. Quoniamque societas est, uti diximus, perfecta, idcirco vim habet virtutemque vitae, non extrinsecus haustam, sed consilio divino et suapte naturâ insitam: eademque de caussa nativam habet legum ferendarum potestatem, in iisque ferendis rectum est eam subesse nemini; itemque aliis in rebus, quae sint iuris sui, oportet esse liberam. Quae tamen libertas non est eiusmodi, ut ullum det aemulationi invidiaeque locum: non enim potentiam consectatur Ecclesia, neque ulla cupiditate sua impellitur, sed hoc vult, hoc expetit unice, tueri in hominibus officia virtutum, et hac ratione, hac via, sempiternae eorum saluti consulere. Ideoque facilitatem indulgentiamque maternam adhibere solet: imo etiam non raro contingit, ut plura temporibus civitatum tribuens, uti iure suo abstineat: quod sane pacta ipsa abunde testantur cum imperiis saepe conventa. — Nihil magis ab ea alienum, quam rapere ad se quicquam de iure imperii: sed vicissim vereatur imperium

---

hemel. En daar zij, gelijk wij zeiden, eene volmaakte maatschappij is, daarom heeft zij haar beginsel en kracht ten leven niet van buitenaf ontleend, doch uit kracht van goddelijke beschikking en van haar eigen wezen in zich zelve; om dezelfde reden bezit zij de aangeboren macht om wetten te geven, en is het rechtmatig, dat ze daarin van niemand afhankelijk zij; en evenzoo behoort zij in andere zaken, die binnen haar rechtsgebied liggen, vrij te zijn. Die vrijheid is echter niet van zulken aard, dat zij eenige aanleiding geeft tot naijver en wangunst; want niet naar heerschappij streeft de Kerk, en door geenerlei zelfzucht wordt zij gedreven, maar wat zij wil, wat zij uitsluitend verlangt is dit: de beoefening der deugd handhaven onder de menschen, om op die wijze en langs dien weg zorg te dragen voor hunne eeuwige zaligheid. Daarom pleegt zij ook inschikkelijkheid en moederlijke toegevendheid te gebruiken; zelfs gebeurt het niet zelden, dat zij, op tal van punten rekening houdend met de staatkundige toestanden der tijden, er van afziet haar recht te doen gelden; hetgeen zeker de concordaten zelven, die dikwerf met regeeringen werden gesloten, overvloedig getuigen. — Niets is haar meer vreemd dan voor zich iets van het recht der staatsmacht te veroveren; doch wederkeerig moet noodzakelijk de staatsmacht de rechten der Kerk ontzien en zich wachten om

necesse est iura Ecclesiae, caveatque ne ullam ex iis partem ad se traducat. — Nunc vero, si res et facta spectentur, cuiusmodi est temporum cursus? Ecclesiam videlicet suspectam habere, fastidire, odisse, invidiose criminari nimis multi consuevere: quodque multo gravius, id agunt omni ope et contentione, ut ditioni gubernatorum civitatis faciant servientem. Hinc sua ipsi et erepta bona, et deducta in angustum libertas: hinc alumnorum sacri ordinis circumiecta difficultatibus institutio: perlatae in Clerum singulari severitate leges: dissolutae, prohibitae, optima christiani nominis praesidia, religiosorum sodalitates: brevi, *regalistarum* praecepta atque acta acerbius renovata. Hoc quidem est vim afferre sanctissimis Ecclesiae iuribus: quod maxima gignit civitatibus mala, propterea quod cum divinis consiliis aperte pugnat. Princeps enim atque opifex mundi Deus, qui hominum congregationi et civilem et sacram potestatem providentissime praeposuit, distinctas quidem permanere eas voluit, at vero seiunctas esse et confligere vetuit. Quin immo

---

die in eenigen deele aan zich te trekken. — Hoe is echter, als men den feitelijken toestand gadeslaat, de richting van den tegenwoordigen tijd? Zij is van dien aard, dat maar al te velen gewoon zijn de Kerk te verdenken, te schuwen, te haten en wangunstig te beschuldigen, en wat veel ernstiger is, uit alle macht en krachtsinspanning haar aan de rechtsmacht van het staatsbestuur trachten dienstbaar te maken. Vandaar, bij den roof aan hare goederen gepleegd, ook nog de inkorting harer vrijheid; vandaar allerlei hindernissen aan de opleiding van kweekelingen voor het heilig priesterschap in den weg gelegd; een bijzonder streng doorvoeren van wetten tegen de geestelijkheid; het ontbinden en verbieden der religieuse vereenigingen, die de beste bolwerken zijn van het christendom; kortom, eene verscherpte hernieuwing van de stelregels en het drijven der *regalisten*. Dit nu is eene geweldpleging jegens de onschendbare rechten der Kerk, waaruit voor de staten de grootste nadeelen voortspruiten, omdat het met de goddelijke beschikkingen in openlijken strijd is. Want God, opperheer en schepper der wereld, die in zijne alwijze voorzienigheid aan het hoofd der menschelijke maatschappij een dubbele macht heeft geplaatst, een wereldlijke en een geestelijke, hij heeft wel gewild, dat die beiden van elkaar onderscheiden zouden blijven, doch niet dat zij gescheiden en met elkander in

cum Dei ipsius voluntas, tum commune societatis humanae bonum omnino postulat, ut potestas civilis in regendo gubernandoque cum ecclesiastica conveniat Hinc sua et propria sunt imperio iura atque officia, sua item Ecclesiae: sed alterum cum altera concordiae vinclo colligatum esse necesse est. — Ita sane futurum, ut Ecclesiae imperiique necessitudines mutuae ab illa sese expediant perturbatione, quae nunc est, non uno nomine improvida, bonisque omnibus permolesta: pariterque impetrabitur, ut non permixtis, neque dissociatis utriusque rationibus, reddant cives *quae sunt Caesaris, Caesari, quae sunt Dei, Deo.*

Simili modo magnum unitati discrimen ab ea hominum secta impendet, quae *Massonica* nominatur, cuius funesta vis nationes praesertim catholicas iamdiu premit. Turbulentorum temporum nacta favorem, viribusque et opibus et successu insolescens, dominatum suum firmius constabilire, latiusque propagare summa ope contendit. Iamque ex latebra et insidiis in lucem erupit civitatum, atque in

---

strijd zouden zijn. Wat meer is, niet alleen de bepaalde wil Gods, maar ook het algemeen belang der menschelijke maatschappij vordert te eenenmale, dat de burgerlijke macht in haar regeeren en besturen met de kerkelijke samenga. Bijgevolg hebben beiden, Staat en Kerk, ieder hun eigen onvervreemdbare rechten en plichten; doch de eene moet noodzakelijk met de andere door den band van eendracht zijn saamgesnoerd. — Op die wijze zullen ongetwijfeld de wederzijdsche betrekkingen tusschen Kerk en Staat bevrijd geraken uit de thans bestaande verwikkeling, die onder meer dan één opzicht kwalijk overlegd en voor alle weldenkenden in de grootste mate hinderlijk mag heeten; en dan zal tevens als uitkomst worden verkregen, dat zonder vermenging, maar ook zonder geheele scheiding van beider belangen, de leden der maatschappij *wat des Keizers is, aan den Keizer, wat Godes is, aan God* geven.

Eveneens dreigt een groot gevaar voor de éénheid van den kant dier sekte, die bekend staat als de *Vrijmetselarij* en wier heillooze invloed zoo lang reeds drukt op de volkeren, vooral op de katholieke. Door troebele tijden begunstigd, steeds overmoediger door haar macht en middelen en welslagen, poogt zij uit alle macht hare heerschappij hechter te vestigen en verder uit te breiden. Reeds is zij uit haar schuilhoeken en hinderlagen in het volle licht des

hac Urbe ipsa, catholici nominis principe, quasi Dei numen lacessitura consedit. Quod vero calamitosissimum est, ubicumque vestigium posuit, ibi in omnes sese ordines in omniaque instituta reipublicae infert, si tandem summam arbitriumque obtineat. Calamitosissimum id quidem: eius enim manifesta est quum opinionum pravitas tum consiliorum nequitia. Per speciem vindicandi iuris humani civilisque societatis instaurandae, christianum nomen hostiliter petit: traditam a Deo doctrinam repudiat: officia pietatis, divina sacramenta, tales res augustiores, tamquam superstitiosa vituperat: de matrimonio, de familia, de adolescentium institutione, de privata omni et publica disciplina, christianam formam detrahere nititur, omnemque humanae et divinae potestatis reverentiam ex animo evellere populorum. Praecipit vero colendam homini esse naturam, atque huius unius principiis aestimari ac dirigi veritatem, honestatem, iustitiam oportere. Quo pacto, uti perspicuum est, compellitur homo ad mores fere vitaeque consuetudinem ethnicorum, eamque multipli-

---

openbaren levens te voorschijn getreden, en heeft zij, als om God uit te tarten, tot zelfs in deze stad, de hoofdstad des christendoms, haar zetel opgeslagen. Wat echter het grootste onheil is, overal waar zij eenmaal den voet heeft gezet, daar dringt zij alle rangen en instellingen der maatschappij binnen en beproeft, of zij niet in het eind de opperheerschappij bemachtigen kan. Dit is zeker een ontzettend onheil; want zoowel de verdorvenheid harer beginselen als de boosaardigheid harer bedoelingen laten niet den geringsten twijfel Onder voorwendsel van het menschelijk recht te handhaven en de burgerlijke maatschappij te hervormen, valt zij vijandig het christendom aan, verstoot de van God gegeven leer, smaalt op de oefeningen van godsvrucht, de heilige sacramenten en dergelijke hoogst eerbiedwaardige zaken, als op bijgeloovigheden, zoekt het huwelijk, het huisgezin, de opvoeding der jeugd, heel de inrichting van bijzonder en openbaar leven te berooven van het christelijk karakter, en allen eerbied voor menschelijk en goddelijk gezag weg te rukken uit het hart der volkeren. Omgekeerd leert zij, dat de mensch de natuur hoog moet houden en dat naar dezer beginselen alleen waarheid, deugd en recht moeten worden afgemeten en geregeld. Langs dien weg, het is duidelijk, moet de mensch nagenoeg komen tot de zeden en de levenswijze der heidenen, ja tot een nog slechtere, wijl de

catis illecebris vitiosiorem. — Hac de re, quamquam alias a Nobis gravissimeque est dictum, Apostolica tamen vigilantia adducimur in idem ut insistamus, etiam atque etiam monentes, in tam praesenti periculo nullas esse cautiones tantas, quin suscipiendae sint maiores. Clemens prohibeat Deus nefaria consilia: sentiat tamen atque intelligat populus christianus, indignissimum sectae iugum excutiendum aliquando esse: excutiantque enixius, qui durius premuntur, Itali et Galli. Quibus armis, qua ratione id rectius possint, iam Nos ipsi demonstravimus: neque victoria incerta eo fidentibus duce, cuius perstat divina vox: *Ego vici mundum* [1]).

Utroque depulso periculo, restitutisque ad fidei unitatem imperiis et civitatibus, mirum quam efficax medicina malorum et quanta bonorum copia manaret. Praecipua libet attingere.

---

aanlokselen zich vermenigvuldigd hebben. — Ofschoon Wij hierover elders met grooten nadruk hebben gesproken, dringt Ons toch Onze Apostolische waakzaamheid op hetzelfde punt terug te komen en nogmaals ernstig de waarschuwing te herhalen, dat bij een zoo dreigend gevaar geen voorzorgen zóó groot zijn, of er moeten nog grootere genomen. De barmhartige God moge de boosaardige plannen verijdelen; maar laat toch het christenvolk gevoelen en begrijpen, dat het alleronwaardigste juk dier sekte eindelijk dient afgeworpen, en laten zij zich het meeste inspannen om het af te werpen, die er het zwaarst onder gedrukt gaan: de Italianen en de Franschen. Met welke wapenen, op welke wijze zij dat het beste kunnen, hebben Wij zelf reeds aangewezen, en de overwinning is niet twijfelachtig voor wie vertrouwen op den aanvoerder, wiens goddelijk woord van kracht blijft: *Ik heb de wereld overwonnen* [1]).

Wanneer dit dubbele gevaar werd afgewend en rijken en staten in de eenheid des geloofs hersteld waren, welk een krachtdadig geneesmiddel tegen rampen en welk een rijke overvloed van zegeningen zou daaruit tot aller verwondering voortvloeien. De voornaamste willen wij aanroeren.

---

[1]) Io. XVI, 33.

Pertinet primum ad dignitatem ac munera Ecclesiae: quae quidem receptura esset honoris gradum debitum, atque iter suum et invidia vacuum et libertate munitum pergeret, administra evangelicae veritatis et gratiae; idque singulari cum salute civitatum. Ea enim cum magistra sit et dux hominum generi a Deo data, conferre operam potest praecipue accommodatam maximis temporum conversionibus in commune bonum temperandis, caussis vel impeditissimis opportune dirimendis, recto iustoque, quae firmissima sunt fundamenta reipublicae, provehendo.

Praeclara deinde coniunctionis inter nationes accessio fieret, desideranda maxime hoc tempore, ad taetra bellorum discrimina praecavenda. — Ante oculos habemus Europae tempora. Multos iam annos plus specie in pace vivitur, quam re. Insidentibus suspicionibus mutuis, singulae fere gentes pergunt certatim instruere sese apparatu bellico. Improvida adolescentium aetas procul parentum consilio magisterioque in pericula truditur vitae militaris: validis-

---

Vooreerst wat betreft de waardigheid en den werkkring der Kerk; zij toch zou den haar verschuldigden eererang ontvangen en, zoowel onbelemmerd door wangunst als toegerust met vrijheid, haren weg vervolgen als de uitdeelster van de waarheid en van de genade des Evangelies; en dit zou op uitnemende wijze den staten tot heil zijn. Want daar zij als leermeesteres en gids door God aan het menschelijk geslacht is gegeven, kan zij de hulp verleenen, die eigenaardig geschikt is om de geweldigste woelingen des tijds ten algemeen welzijn te betoomen, om zelfs de ingewikkeldste vraagstukken naar eisch der tijden te beslechten, om deugd en recht, de stevigste grondslagen van den staat, te bevorderen.

Vervolgens zou er tusschen de volken een zeer prijzenswaardige neiging tot vereeniging ontstaan, die vooral in dezen tijd wenschelijk is om de afgrijselijkheden en gevaren des oorlogs te voorkomen. — Voor oogen hebben wij de tijdsomstandigheden van Europa. Reeds vele jaren leeft men meer schijnbaar in vrede dan metterdaad. Daar wederzijdsch wantrouwen zich vastgeworteld heeft, gaan bijna alle volkeren voort met zich om strijd van krijgstoerusting te voorzien. Een onberaden jongelingschap wordt ver van de ouderlijke raadgeving en leiding in de gevaren van het soldatenleven gestort; een manschap, in de kracht des levens, wordt van den landbouw,

sima pubes ab agrorum cultura, a studiis optimis, a mercaturis, ab artificiis, ad arma traducitur. Hinc exhausta magnis sumptibus aeraria, attritae civitatum opes, afflicta fortuna privatorum: iamque ea, quae nunc est, veluti procincta pax diutius ferri non potest. Civilis hominum coniunctionis talemne esse naturâ statum? Atqui hinc evadere, et pacem veri nominis adipisci, nisi Iesu Christi beneficio, non possumus. Etenim ad ambitionem, ad appetentiam alieni, ad aemulationem cohibendam, quae sunt maximae bellorum faces, christiana virtute imprimisque iustitia nihil est aptius: cuius ipsius virtutis munere tum iura gentium et religiones foederum integra esse possunt, tum germanitatis vincula firmiter permanere, eo persuaso: *Iustitia elevat gentem* [1]).

Pariter domi suppetet inde praesidium salutis publicae multo certius ac validius, quam quod leges et arma praebent. Siqui-

---

van de studie der wetenschappen en kunsten, van den koophandel, van de ambachten weggeroepen ten wapenhandel. Van daar dat de schatkisten zijn uitgeput door ontzaglijke kosten, dat de rijkdom der staten geknakt is, dat het vermogen der burgers schade heeft geleden; en reeds is de thans heerschende om zoo te zeggen ten oorlog aangegorde vrede niet langer te dragen. Kan dit de natuurlijke toestand der burgerlijke maatschappij zijn? Welnu, daaraan ontkomen en waren vrede verkrijgen kunnen wij niet, tenzij door de weldadige bemiddeling van Jesus Christus. Immers tot beteugeling van de eerzucht, van de begeerte naar hetgeen eens anderen is, van den naijver, welke de voornaamste aanhitsingen ten oorlog zijn, in niets beter geschikt dan de christelijke deugd en bovenal de rechtvaardigheid. Want juist de heilzame invloed van deze deugd maakt, zoowel dat aan de rechten der volken en de heiligheid der verdragen niet te kort wordt gedaan, alsook dat de banden van broederschap hecht en duurzaam blijven, krachtens deze overtuiging: *De rechtvaardigheid verheft een volk* [1]).

Evenzoo zal binnenslands daardoor een veel zekerder en krachtiger beveiliging van het algemeen welzijn verkregen worden dan wetten en wapenen kunnen verschaffen. Aan niemand toch is het

---

[1]) Prov. XIV, 34.

dem nemo non videt, ingravescere quotidie pericula incolumitatis et tranquillitatis publicae, cum seditiosorum sectae, quod crebra testatur facinorum atrocitas, in eversiones conspirent atque excidia civitatum. Scilicet magna contentione agitatur ea duplex caussa, quam *socialem*, quam *politicam* appellant. Utraque sane gravissima: atque utrique sapienter iusteque dirimendae, quamvis laudabilia studia, temperamenta, experimenta sint in medio consulta, tamen nihil aliud tam opportunum fuerit, quam si passim animi ad conscientiam regulamque officii ex interiore fidei christianae principio informentur. — De *sociali* caussa in hanc sententiam a Nobis non multo ante, datâ operâ, tractatum est, sumptis ab Evangelio, itemque a naturali ratione principiis. — De caussa *politica*, libertatis cum potestate conciliandae gratiâ, quas multi notione confundunt et re intemperanter distrahunt, ex christiania philosophia vis derivari potest perutilis. Nam hoc posito, et omnium assensu approbato, quaecumque demum sit forma reipublicae, auctoritatem

---

verborgen, dat dagelijks de gevaren voor de openbare veiligheid en rust dreigender worden, daar oproerige partijgenooten, gelijk de veelvuldigheid van ijzingwekkende aanslagen getuigt, samenspannen tot omverwerping en vernieling der staten. Trouwens met veel heftigheid wordt strijd gevoerd over een tweevoudig vraagstuk, dat men het *sociale* en het *staatkundige* noemt. Beide ongetwijfeld zijn hoogstzwaarwichtig; en ofschoon om beide met wijsheid en rechtvaardigheid te beslechten lofwaardige overpeinzingen, verzoeningsmiddelen en proefnemingen in openbare beraadslaging worden gebracht, kan toch niets anders daartoe zóó geschikt zijn, als wanneer alom het bewustzijn en het richtsnoer van den plicht, die uit het innerlijk beginsel van het christelijk geloof is af te leiden, in de zielen wordt ingeprent. — Over het *sociale* vraagstuk is door Ons in dezen zin niet lang geleden opzettelijk gehandeld naar beginselen, die aan het Evangelie en ook aan de natuurlijke rede werden ontleend. — Wat het *staatkundig* vraagstuk betreft, ter verbinding van vrijheid en gezag, van welke velen zich een verward begrip vormen, terwijl zij beide onbesuisd uit hun verband rukken in de toepassing, kan groot voordeel getrokken worden uit de christelijke wijsbegeerte. Want als dit vaststaat en door allen wordt aangenomen, dat, hoedanig de regeeringsvorm ook moge wezen, het

esse a Deo, continuo ratio perspicit, legitimum esse in aliis ius imperandi, consentaneum in aliis officium parendi, neque id dignitati contrarium, quia Deo verius quam homini paretur: a Deo autem *iudicium durissimum iis qui praesunt* denuntiatum est, nisi personam eius recte iusteque gesserint. Libertas vero singulorum nemini potest esse suspecta et invisa, quia nocens nemini, in iis quae vera sunt, quae recta, quae cum publica tranquillitate coniuncta, versabitur. — Denique si illud spectetur, quid possit populorum ac principum parens et conciliatrix Ecclesia, ad utrosque iuvandos auctoritate consilioque suo nata, tum maxime apparebit quantum salutis communis intersit ut gentes universae inducant animum idem de fide christiana sentire, idem profiteri.

Ista quidem cogitantes ac toto animo concupiscentes, longe intuemur qualis esset rerum ordo in terris futurus, nec quidquam

---

gezag van God komt, dan ziet aanstonds de rede duidelijk in, dat het recht om te gebieden aan sommigen wettig tockomt en dat de plicht om te gehoorzamen daaraan beantwoordt in anderen, zonder dat hierin eene onwaardigheid ligt, omdat veeleer aan God dan aan een mensch wordt gehoorzaamd, terwijl van godswege *een allerstrengst oordeel aan hen, die over anderen gesteld zijn*, is aangekondigd, wanneer zij zijne plaats niet naar behooren en met rechtvaardigheid bekleed hebben. Van den anderen kant kan ieders persoonlijke vrijheid alsdan bij niemand verdacht of gehaat zijn, omdat zij, zonder iemand schade toe te brengen, zich binnen de grenzen zal houden van hetgeen waar is en plichtmatig en strookend met de rust van den staat. — Eindelijk, wanneer in het oog wordt gevat, hoeveel de Kerk vermag, de moeder en middelares van volkeren en vorsten, die de eigenaardige bestemming heeft om beiden met haar gezag en raad bij te staan, dan blijkt allermeest, van hoe groot belang het is voor het algemeen welzijn, dat alle volkeren tot het besluit komen om in het christelijk geloof één te zijn van zin, één van belijdenis.

Terwijl Wij dit overdenken en van ganscher harte verlangen, aanschouwen Wij uit de verte, welk een orde van zaken dientengevolge op aarde zou ontstaan, en Wij kennen niets liefelijkers dan

novimus consequentium bonorum contemplatione iucundius. Fingi vix animo potest, quantus ubique gentium repente foret ad omnem excellentiam prosperitatemque cursus, constituta tranquillitate et otio, incitatis ad incrementa litteris, conditis insuper auctisque christiano more, secundum praescripta Nostra, agricolarum, opificum, industriorum consociationibus, quarum ope et vorax reprimatur usura, et utilium laborum campus dilatetur.

Quorum vis beneficiorum, humanarum atque excultarum gentium nequaquam circumscripta finibus, longe lateque, velut abundantissimus amnis, defluéret. Illud enim est considerandum, quod initio diximus, gentes multitudine infinitas plura iam saecula et aetates praestolari, a quo lumen veritatis humanitatisque accipiant Certe, quod pertinet ad sempiternam populorum salutem, aeternae mentis consilia longissime sunt ab hominum intelligentia remota: nihilomins si per varias terrarum plagas tam est adhuc infelix superstitio diffusa, id non mini-

---

de beschouwing der zegeningen, die daaruit zouden voortvloeien. Nauwelijks kan men zich voor den geest stellen, hoe groot eensklaps overal de vooruitgang zou zijn tot allerlei voortreffelijkheid en voorspoed, wanneer orde en rust verzekerd waren, wetenschap en kunst tot hooger vlucht werden geprikkeld, wanneer bovendien, volgens Onze voorschriften, in christelijken geest vereenigingen van landbouwers, handwerkslieden, handelsnijveren werden gesticht en uitgebreid, door middel van welke èn de onverzadelijke woeker zou bedwongen, èn een ruimer veld voor nuttige inspanning zou geopend worden.

En de overvloed van deze weldaden zou geenszins binnen de grenzen der beschaafde en ontwikkelde volken beperkt blijven, maar wijd en zijd als een overvloedige stroom uitvloeien. Want wel moet overwogen worden wat Wij in den aanvang zeiden, dat ontelbare volksmenigten reeds vele eeuwen en geslachten lang in verwachting zijn om het licht der waarheid en der beschaving te ontvangen. Zeker, de raadslagen der goddelijke wijsheid ten opzichte van het eeuwig heil der volkeren gaan zeer ver het begrip der menschen te boven; maar toch, als over menigvuldige streken der aarde nog een zoo rampzalig wangeloof verbreid is, dan is dit voor een niet gering

ma ex parte vitio dandum subortis de religione dissidiis. Nam, quantum valet mortalis ratio ex rerum eventis existimare, hoc plane videtur Europae munus assignatum a Deo, ut christianam gentium humanitatem ad omnes terras sensim perferat. Cuius tanti operis initia progressusque, superiorum aetatum parta laboribus, ad laeta incrementa properabant, cum repente discordia saeculo XVI deflagravit. Discerpto disputationibus dissidiisque nomine christiano, extenuatis Europae per contentiones et bella viribus, funestam temporum vim sacrae expeditiones sensere. Insidentibus discordiae caussis, quid mirum si tam magna pars mortalium moribus inhumanis et vesanis ritibus implicita tenetur? Omnes igitur pari studio demus operam ut concordia vetus, communis boni caussâ, restituatur. Eiusmodi reconciliandae concordiae, pariterque beneficiis christianae sapientiae late propagandis, opportuna maxime fluunt tempora, propterea quod humanae fraternitatis sensa nunquam altius in animos pervasere, neque ulla aetate visus homo sui similes, noscendi

---

gedeelte te wijten aan de ontstane godsdiensttwisten. Want voorzoover de menschelijke rede uit de gebeurtenissen kan besluiten, schijnt deze taak duidelijk door God aan Europa te zijn toegewezen, om de beschaving der christenvolken geleidelijk naar alle werelddstreken voort te dragen. En dit grootsche werk, dat begin en voortgang had gekregen door den arbeid der vroegere geslachten, breidde zich met verblijdenden spoed gestadig uit, toen eensklaps de tweespalt in de 16e eeuw ontbrandde. Terwijl de christenheid door geschillen en scheuringen werd vaneengereten, terwijl de krachten van Europa door burgertwisten en oorlogen ontzenuwd werden, gevoelde het heilig missiewerk den terugslag der rampzalige tijdsomstandigheden. Is het wonder, dat, terwijl de oorzaken van deze tweedracht vasten wortel geschoten hebben, een zoo groot gedeelte der stervelingen in onmenschelijke zeden en onzinnige godsdienstgebruiken verstrikt wordt gehouden? Beijveren wij ons dan allen met eenparig streven om ter wille van aller heil de aloude eendracht te herstellen. Tot zulk eene hernieuwing van eendracht en tevens om de weldaden der christelijke verlichting wijd en zijd te verbreiden is de tijd, die thans verloopt, hoogst gunstig, omdat het gevoel van broederschap onder de menschen nooit dieper in de zielen was doorgedrongen en de menschen nooit te voren meer ijver betoond hebben

opitulandique caussâ, studiosius anquirere. Immensos terrarum marisque tractus celeritate incredibili currus et navigia transvehuntur; quae sane egregios usus afferunt, non ad commercia tantummodo curiositatemque ingeniosorum, sed etiam ad verbum Dei ab ortu solis ad occasum late disseminandum.

Non sumus nescii, quam diuturni laboriosique negotii sit rerum ordo, quem restitutum optamus: nec fortasse deerunt, qui Nos arbitrentur nimiae indulgere spei, atque optanda magis, quam expectanda quaerere. Sed Nos quidem spem omnem ac plane fiduciam collocamus in humani generis Servatore Iesu Christo, probe memores, quae olim et quanta per stultitiam Crucis et praedicationis eius patrata sint, *huius mundi* obstupescente et confusa *sapientia*. — Principes vero et rectores civitatum nominatim rogamus, velint pro civili prudentia sua et fideli populorum cura consilia Nostra ex veritate aestimare, velint auctoritate et gratia fovere. Quaesi-

---

om hunne natuurgenooten op te zoeken ten einde hen te leeren kennen en voort te helpen. Onmetelijke uitgestrektheden van land en zee worden met ongeloofelijke snelheid doorijld in wagens en schepen, die ongetwijfeld uitstekende hulpmiddelen aanbieden, niet alleen aan den koophandel en aan de weetgierigheid van onderzoekers, maar ook om het woord Gods van den opgang der zon tot haren ondergang wijd en zijd uit te strooien.

Het ontgaat Ons niet, welk een langdurige en moeizame inspanning gevorderd wordt tot herstel der door Ons gewenschte orde van zaken, en wellicht zullen er gevonden worden, die meenen, dat Wij ons aan al te blijde hoop overgeven en naar iets streven, dat veeleer te wenschen dan wel te verwachten is. Maar Wij voor Ons stellen alle hoop en onvoorwaardelijk vertrouwen in den Zaligmaker van het menschelijk geslacht, Jesus Christus, Ons levendig herinnerend, welke en hoe groote dingen eertijds door de dwaasheid des Kruises en der prediking daarvan tot stand zijn gebracht tot verbazing en beschaming van de *wijsheid dezer wereld*. — De vorsten echter en bestuurders der staten verzoeken wij in het bijzonder, dat zij overeenkomstig hun staatkundig beleid en hun trouwe zorg voor hunne volken Onze raadgevingen onbevooroordeeld zullen wegen

torum fructuum si vel pars provenerit, non id minimi fuerit beneficii loco in tanta rerum omnium inclinatione, quando impatientia praesentium temporum cum formidine iungitur futurorum.

Extrema saeculi superioris fessam cladibus trepidamque perturbationibus Europam reliquere. Haec, quae ad exitum properat aetas, quidni, versa vice, humano generi hereditate transmittat auspicia concordiae cum spe maximorum bonorum, quae unitate fidei christianae continentur?

Adsit optatis votisque Nostris *dives in misericordia Deus, cuius in potestate tempora sunt et momenta*, benignissimeque implere maturet divinum illud Iesu Christi promissum, *fiet unum ovile et unus pastor* [1]).

Datum Romae apud S. Petrum die XX Iunii anno MDCCCXCIV, Pontificatus Nostri decimoseptimo.

LEO PP. XIII.

---

en door hun gezag en invloed zullen bevorderen. Als van de beoogde vruchten ook maar een gedeelte tot rijpheid komt, dan zou dit een niet geringe weldaad te achten zijn bij een zoo sterke wankeling van alle dingen, nu ontevredenheid over den druk van het tegenwoordige gepaard gaat met vrees voor de toekomst.

Het einde van de vorige eeuw liet Europa afgemat van rampspoeden en sidderend van beroeringen. Waarom zou de eeuw, die thans ten einde spoedt, niet omgekeerd aan het menschelijk geslacht voorteekenen van eendracht ten erfenis overdragen te zamen met de hoop op de onvergelijkelijke zegeningen, die in de eenheid van het christelijk geloof besloten liggen.

Moge God, *die rijk is in barmhartigheid, in wiens macht tijden en oogenblikken zijn*, Onze wenschen en gebeden genadig aannemen en in overvloedige goedertierenheid de vervulling verhaasten der godgelijke belofte van Jesus Christus: *het zal één schaapstal en één herder worden* [1]).

Gegeven te Rome, bij St. Pieter, den 20 Juni 1894, in het zeventiende jaar van Ons Pausschap.

LEO XIII, PAUS.

---

[1]) Ioann. X, 16.

CHARITAS PIRKHEIMER.

(Vervolg en slot van Dl. CV, blz. 425 vv.)

II.

Aan niemand minder dan aan den machtigsten hervormer naast Luther was het te danken, dat het gewelddadig wegsleuren der Clarissen uit haar klooster niet werd voortgezet, en er zelfs meer gematigdheid begon te heerschen bij de verdere pogingen om Charitas en de haren voor de nieuwe leer te winnen. In de werken van Wilibald Pirkheimer is een brief opgenomen, door dezen aan Philippus Melanchthon gericht, waarin om raad en bijstand wordt gevraagd ten behoeve der verdrukte kloostervrouwen. Het schrijven is niet gedateerd, maar uit den inhoud blijkt, dat het werd opgesteld tijdens de laatste gebeurtenissen, in ons vorig opstel besproken. De verontwaardiging van den schrijver geldt vooral den gewetensdwang, zijnen bloedverwanten en den overigen leden van het convent aangedaan. Nog heeft Wilibald zijne afgekeerdheid jegens de Moederkerk niet geheel afgelegd, zoodat hij meent zich voor Melanchthon te moeten verontschuldigen, twee zijner dochters aan het convent te hebben geschonken; ook keurt hij met geen enkel woord het af, dat men den nonnen hare vroegere biechtvaders heeft ontnomen; doch zijn volle toorn richt zich tegen de nieuwe zielsbestierders, welke men den Clarissen wilde opdringen: „mannen — zoo verklaart hij — aan welke ook ik niet gaarne mijne zonden zou hebben beleden"; niet minder tegen de predikanten, „wier

daden volstrekt niet met hun woorden overeenstemmen", zoodat zij de nonnen nog meer in haar afkeer van het nieuwe evangelie stijven en „door hun bulderen en verwenschen" iedereen, vrouwen zoowel als mannen, tegen de arme nonnetjes opzetten. Het gevolg daarvan is, dat zij „dagelijks, ja ieder uur de verwoesting van haar klooster tegemoet zien en in een onafgebroken angst verkeeren, die bitterder is dan de dood. Of zulke gedragingen met de christelijke vroomheid en het ware geloof, zonder hetwelk de liefde dood is, vereenigbaar zijn, laat ik u zelven ter beslissing over. Doch van ééne zaak ben ik zeker: dat gij, getuige van zoo velerlei verraad, laster, teleurstelling en listen, als waarmede men deze arme schepsels zonder ophouden vervolgt, nauwelijks uwe tranen zoudt kunnen weerhouden".

Dit vertrouwen werd niet beschaamd, gelijk wij thans gaan aantoonen uit het *Dagboek* der abdis. In een brief aldaar van Caspar Nützel, die, gelijk wij vroeger vernamen, als bestierder der tijdelijke belangen van het klooster, onvermoeid de Clarissen tot de leer van Luther trachtte over te halen, vinden wij melding gemaakt van het vooruitzicht, dat Melanchthon weldra naar Neurenberg zal komen. Charitas had zich tot Nützel gericht, wijl er eene nieuwe poging was aangewend om één harer nonnen uit het convent te troonen, en men onder meer zich beroepen had op het gezag van den kloosterbestierder. Deze nu verklaarde: „de stiefzusters, welke met dat doel gekomen waren, zelfs niet van aangezicht te kennen, veel minder haar te hebben gemachtigd". Hij sloot zijnen brief met het bericht, dat Melanchthon ontboden was „om het onderricht der jeugd naar christelijke en heilzame beginselen te regelen".

Dit nieuws werd met welgevallen door de abdis vernomen: „Dat Heer Philippus naar hier geroepen is, — aldus antwoordde zij — hoor ik met genoegen, want ik heb reeds lang geleden betreffende hem vernomen, dat hij een vroom, redelijk en oprecht man is, een minnaar der gerechtigheid; en ik geloof niet,

dat alles hem zal behagen, bijzonder dat men de menschen met geweld tot het geloof wil dwingen, tot zaken, die tegen hun geweten zijn. God geve hem en ons allen Zijnen H. Geest".

Omstreeks de helft van November 1525 kwam Melanchthon werkelijk naar de rijksstad en verbleef aldaar volgens Binder's opgave ruim twee weken [1]). Nützel haastte zich diens komst aan Charitas mede te deelen en sloeg haar een onderhoud voor met den hoogleeraar van Wittenberg, dien hij als „een schat der Christenheid" prees. Ongetwijfeld werd hij hierbij geleid door de verwachting, dat aan Melanchthon zou gelukken, hetgeen zoovele anderen te vergeefs beproefd hadden, en van daar zijn blijdschap, toen de abdis hem meldde, dat „hij met Heer Philippus komen kon, wanneer hij wilde, zoo er maar geen andere werden medegebracht". — „Met welk een blij gemoed — aldus schreef hij haar terug — ik uw briefje ontvangen heb, waarin gij mij toestaat Heer Ph. Melanchthon bij u te brengen, valt moeielijk aan het papier toe te vertrouwen". De samenkomst had echter geheel andere gevolgen dan Nützel verwachtte, vooral in zooverre het hemzelven betrof.

„Na eenige dagen — aldus meldt het *Dagboek* — kwam de bestierder van ons kloostergoed met Heer Philippus in de biechtkamer; de laatste sprak veel over de nieuwe leer, doch toen hij vernam, dat wij ons vertrouwen stelden op Gods genade en niet op onze eigen werken, zeide hij, dat wij evengoed in het klooster als in de wereld konden zalig worden, zoo wij slechts geen waarde hechtten

---

[1]) Bij Janssen-Pastor kan men lezen, hoe verdienstelijk Melanchthon zich heeft gemaakt voor het gedeeltelijk herstel der gymnasiale studiën in Duitschland. Te recht heeft Neurenberg hem een standbeeld opgericht, waar hij bij deze gelegenheid in plaats van de vroegere Latijnsche scholen, vier in getal, een gymnasium op protestantschen grondslag stichtte, dat — waarlijk niet door zijn schuld — reeds in 1575 naar elders moest worden overgeplaatst (Janssen-Pastor, VII, 61—63).

aan onze geloften. Betreffende alle punten kwamen wij tot eenstemmigheid, uitgezonderd die geloften, van welke hij meende, dat zij tot niets verplichtten, ik daarentegen volhield, dat men gehouden was met goddelijke hulp te vervullen, hetgeen men God had beloofd. Hij was bescheidener in zijne woorden, dan ik nog ooit van een Lutheraan heb ondervonden; vooral stuitte het hem, dat de menschen met geweld werden gedwongen [tot de nieuwe leer]. Vriendschappelijk scheidde hij van ons en heeft later Nützel en de overige Heeren op vele punten streng berispt, vooral dat men de Franciscanen verboden had hunne geestelijke bediening uit te oefenen, en dat de kinderen [de drie Clarissen] uit het klooster waren gesleurd. Hij verklaarde, dat zij groote zonden daarmede hadden gepleegd. Ik geloof, dat God dezen Lutherschen man op het meest geschikte oogenblik hierheen heeft geleid; want terzelfder tijd had men opnieuw besloten ons uit het klooster te verjagen; de bejaarde zusters, die het nieuwe geloof niet wilden aannemen, zou men in een ander klooster onder dak brengen, de jeugdige daarentegen met geweld in de wereld drijven; vele booze beraadslagingen werden betreffende ons gehouden, maar Heer Philippus verwierp ze alle en zeide, dat het groot kwaad in Gods oogen was, wanneer men met zulk geweld de menschen wilde kwellen. Ook betuigde hij onder meer, dat de ouders het niet voor God konden verantwoorden, als zij hunne kinderen, zonder dat deze het zelf wenschten, uit het klooster dreven, en toen meerderen vroegen, wat dan met de kloosters zou aangevangen worden, of men ze niet moest opheffen, zeide hij: neen, men moest ze laten voor hetgeen zij waren; wenschte men ze niet veel te geven, men moest ze niets ontnemen. Ook te Wittenberg en op andere Luthersche plaatsen had men de kloosters nog niet opgeheven. Aldus bracht hij ten minste te weeg, dat de lieden zich tegenover ons eenigszins matigden; en in het bijzonder vermaande hij Nützel, dat deze het beheer der kloostergoederen niet zou opgeven, gelijk hij ons zoo herhaaldelijk had gedreigd."

De indruk, welke deze strafrede op gemelden Nützel had teweeggebracht, bleek reeds aanstonds uit een schrijven aan de abdis. Nog met zijn laatsten brief, welke de komst van Melanchthon aankondigde, had hij haar het vervolg toegezonden van een uit-

voerig opstel, waarin Dr. Link, eertijds provinciaal der Augustijnen en sinds 1524 predikant te Neurenberg, zijn voornaamste grieven tegen de Katholieke Kerk en den kloosterlijken staat ten bate der Clarissen had uiteengezet. De abdis had zich genoodzaakt gezien ook dit tweede stuk in al zijne onderdeelen voor Nützel te beantwoorden. Niettegenstaande de zware zorgen en angst, waaronder deze repliek was opgesteld, hadden vernuft en slagvaardigheid haar niet begeven. Voor een ooogenblik kwam zelfs de scherts boven; het vierde punt van haar schriftelijk antwoord werd aldus ingeleid:

„Wat het verlangen betreft van den goeden heer Link om een voorbeeld aan hem te nemen, U. E. [Nützel] moet ons daarin verontschuldigen. Want zou ik hem navolgen, dan moest ook ik eenen man nemen, en kon ik waarschijnlijk er geenen vinden, omdat ik oud en leelijk ben. Wat hem ter wille dan gedaan? Zou ik bij U. E. aanhouden mij er eenen te bezorgen, dan viel er heel wat te stellen!" Maar onmiddellijk volgt hierop: „Jesus Christus moet ons voorbeeld zijn en geen sterfelijk mensch; Hij geve ons Zijne genade, dat wij gerecht en niet ongerecht handelen!" En met het wapen van den tegenstander vervolgt zij: „Moeten Augustinus, Hieronymus en dergelijke groote mannen, die reeds lang gestorven zijn, verworpen worden, dan kan men naar mijne meening de levende niet als voorbeeld aanprijzen".

De brief, welken Nützel na het bezoek van Melanchthon aan de abdis schreef, meldt vooreerst, dat Dr. Link volgens haar verlangen zijn betoog zal staken en de zaak verder aan God overlaat. Voor zichzelven betreurt hij, door oprechten maar blinden ijver misleid, haar te hebben gekweld met talrijke predikanten en andere personen. In hare geestelijke belangen zal hij zich niet verder mengen, doch, zoo zij het toestaat, verlangt hij hare tijdelijke aangelegenheden te blijven behartigen. Toch kan hij niet nalaten, maar hij betuigt, dat het voor de laatste maal zal zijn, haar een verweerschrift te zenden, door landgraaf Wilhelm aan

zijn zwager, den katholieken hertog Georgius van Saksen gericht. Clara Pirkheimer, de zuster der abdis, had alle reden Wilibald dank te zeggen „voor zijn bemoeingen bij Philippus, die dezen hardvochtigen man [Nützel] zoo onder handen heeft genomen, dat hij nimmer zoo ruw is als vroeger".

Hartelijk en dankbaar was het antwoord van Charitas:

„Aan de werking van Gods genade — schrijft zij het toe, — dat hij [Nützel] medelijden zal hebben met ons arme verlaten menschen." Ook zij is overtuigd, dat hij alles met de beste meening heeft gedaan, „doch niemand is er op aarde, die steeds gerecht handelt en niet somwijlen dwaalt". Veeleer dan ontheffing te geven voor het bestier der kloostergoederen, smeekt zij daarom God, haar getrouwen Vader: moge Nützel zijn leven lang haar zaakwaarnemer en beschermer blijven! Christus zal hem daarvoor het loon geven, dat als vergelding voor een weldaad, aan den minste besteed, is toegezegd. „Had de goede Heer Philippus niets anders gedaan dan u te bewegen het bestier te blijven vervullen, dan ware het reeds eene beschikking van God. Hij zij daarom geprezen in eeuwigheid." Het geschrift van langraaf Wilhelm heeft zij niet slechts gelezen maar laten afschrijven, „want ik lees gaarne hetgeen van verschillende zijde uitkomt"; het behaagt haar daaruit te vernemen, dat men niemand moet dwingen; overigens, misbruiken zijn immer een onrecht geweest, doch men kan ze niet op eenmaal uitroeien. Wij zullen God den Almachtige bidden, dat Hij u en mij het ware geloof schenke en ons voor alle dwaling behoede". Ten slotte een hartelijken groet aan „onze brave en lieve Clara — Nützel's dochter, welke uit het klooster was gesleurd — en zeg haar, dat wij door God's genade een nieuwen bestierder in u hebben verworven".

Niettegenstaande deze bewijzen van meerdere zelfbeheersching en gematigdheid, bleef de toestand der Neurenbergsche Clarissen sinds het ongeluksjaar 1525 onder stoffelijk en geestelijk opzicht nog treurig genoeg. In de dagen der hevigste verdrukking had de Raad eene beslissing genomen, waarbij het convent zijne vrijstelling op wijn verloor en zelfs belasting moest opbrengen van

den voorraad, welke het klooster reeds vóor de uitvaardiging van dit besluit had ingeslagen. Deze maatregel was niet slechts in strijd met een keizerlijk privilegie, nog vóor vier jaren door bemiddeling van Nützel hernieuwd, maar dreigde juist de meest hulpbehoevende der Clarissen van het noodige te berooven. Immers de inkomsten van het klooster, hoofdzakelijk in landrente bestaande en ook voorheen niet aanzienlijk, waren onderwijl merkelijk geslonken, wijl de schuldenaars ten gevolge van den boerenkrijg niet konden betalen of de „trubbele tijden" voorwendden om aan hunne verplichtingen te ontkomen. „Hebben wij onder die omstandigheden nog accijns te betalen — aldus had Charitas aan Nützel verklaard — dan zullen wij water moeten drinken of in het meest gunstige geval bier. Ik voor mijn persoon zou daarin niet zooveel bezwaar hebben [1]); doch wanneer ik aan de bejaarde nonnetjes denk, van welke sommige tachtig jaren oud zijn, andere zeventig of zestig, die hoofdzakelijk met wijn gelaafd worden, dan benauwt het mij, dat zij op haar ouden dag die lafenis zullen hebben te missen en vrees ik, dat mogelijk haar leven aldus zal verkort worden. En nog meer pijnigt mij de gedachte, wanneer ik haar geduld zie en uit haar mond verneem: gaarne willen wij met water en brood ons vergenoegen, zoo wij maar bij elkander mogen blijven; het moge dan gaan, zooals God beschikt, want zoo is het immer goed beschikt". Veel troost had de abdis niet gevonden bij Nützel, die toenmaals ten hoogste verstoord was op de Clarissen, wijl zij volgens hem „vermetel waren op haar eigen verstand", m. a. w. niet wenschten toe te geven aan het dringen der predikanten; hij wilde haar zelfs niet raden zich met een smeekschrift tot den Raad te wenden; zij behoorden te berusten in de gevallen beslissing. Daar hij tevens liet doorschemeren, dat de Clarissen al te zeer voor

---

[1]) De offervaardige vrouw was zelf reeds zestig jaren oud en zwak van gezondheid.

het tijdelijke bekommerd waren en slechts dachten aan het-voortbestaan van het klooster, moest Claritas hem nog betoogen, dat het nooddruft gold en vele armen er te gelijk mede geschaad werden. „Ook vermaant men ons somwijlen van den kansel,— aldus vervolgde zij — dat wij het klooster zullen verlaten en een dienst zoeken. Mijn lieve God! er zijn hier vele zusters, die zeventig jaren tellen, nog meerdere zijn zestig jaren oud; hoe zullen die zich verhuren, of wat zullen zij arbeiden, die zelf in alles hulpbehoevend zijn? Gingen deze arme, ellendige schepsels mij niet zoozeer ter harte, dan wenschte ik zelf wel spoedig in dienst te wezen, hoewel ik door Gods genade geen behoefte heb aan aalmoezen". Nog hoopte zij, dat de Raad genadig zou wezen met het oog op haar onvermogen; overigens zou zij zich aan Nützel's raadgeving houden.

Deze verwachting werd niet vervuld; ook na het optreden van Melanchthon bleef de Raad zijn wijnbelasting vorderen, bezwaarde bovendien het gebruik van bier, en toen het onmogelijk bleek al dit geld op te brengen, kwam Nützel het benarde convent met honderd gulden ter hulp, waarschijnlijk ter vergoeding van hetgeen de Clarissen aan zijne dochter hadden ten koste gelegd. Eerst in 1528 vergunden de raadsheeren „aan de nonnen van St. Clara wijn in te slaan, zooveel zij wenschten; doch mochten de renten van Erfurt inkomen, dan moest de geheele belasting betaald worden". Het was een kommerlijk bestaan, dat de „arme Clarissen" sinds hadden voort te slepen; wij zullen dit straks nog nader vernemen uit een brief van Felicitas Grundherr, een der zusters van het convent, terwijl wij er hier nog op wijzen, dat keizer Karel op den rijksdag van Augsburg in 1530 het behoeftige kloostergezin met 50 gouden kronen moest ter hulp komen.

Doch weinig beteekende deze ontbering bij den geestelijken nood, waarin de godvruchtige kloostervrouwen bleven verkeeren. De stedelijke Raad handhaafde het vroeger besluit, waardoor iedere rechtzinnige priester buiten het klooster werd geweerd,

zoodat de nonnen in leven en sterven de troostmiddelen van den heiligen godsdienst derfden. Onderwijl werd het prediken van een haar opgedrongen apostaat onverpoosd voortgezet en wel op dezelfde heftige en liefdelooze wijze als voorheen.

Toen aldus twee jaren verstreken waren, zonder dat er eenige verandering bij de Clarissen viel te bespeuren, besloot de Raad een nieuw overredingsmiddel aan te wenden. De standvastigheid der nonnen werd toegeschreven aan het overwicht en den dwang der abdis; kon de Raad ze daaraan ontrekken, dan hoopte men, althans met eenige, gewonnen spel te hebben. De laatste bladzijden van Charitas' *Dagboek* zijn gewijd aan het verhaal dezer ongewone kloostervisitatie; want aldus meenden de Heeren het onwillig convent te kunnen verschalken. Op *Allerzielendag* van het jaar 1527 verlangden twee raadsleden in gezelschap van een rechtsgeleerde en een ambtelijken schrijver toegang tot het klooster, en nadat zij waren binnen gelaten, nam de rechtsgeleerde Dr. Jugler het woord en verklaarde hunne zending volgender wijze:

„De Raad had hen, uit gevoel van vaderlijke trouw, tot ons gezonden; nadat meerdere kloosters zich over hunne ellende en nood hadden beklaagd, besefte de Raad, dat hij, als de door God aangestelde Overheid, verplicht was voor ons te zorgen; van geleerde mannen had men vernomen, dat de raadsleden niet slechts eene kloosterlijke visitatie bij ons mochten verrichten, maar daartoe ook gehouden waren; bovendien kwam het hun niet onwaarschijnlijk voor, dat er fouten en gebreken onder ons dienden verbeterd te worden. Alzoo waren zij door den Raad afgevaardigd om voor ditmaal visitatie bij ons te houden. Vrijmoedig en onbevreesd zouden wij derhalve al onze fouten en gebreken bloot leggen; daartoe wenschten zij iedere zuster afzonderlijk te ondervragen, en een elk behoorde zonder angst hare bekommering in geestelijke en wereldlijke aangelegenheden te openbaren, al hare gewetenskwellingen en angstvalligheden; die zouden zij dan behoorlijk opschrijven, het verslag bij den Raad indienen, welke, na ernstige raadpleging met geleerde mannen, op middelen zou zinnen om alles te verbeteren

of althans een deel der bekommernissen weg te nemen enz.; dit alles met vele zalvende woorden".

Wij kunnnen ons de pijnlijke verbazing der Clarissen voorstellen. Charitas antwoordde:

„dat zij niet had kunnen voorzien, dat de Heeren dit ambt zouden aanvaarden, en de meening van hare zusters niet kennende, de zaak vooraf met deze wenschte te bespreken".

Toen de Heeren na het einde dezer beraadslaging weder binnenkwamen, dankte de abdis uit naam van het convent hen voor hunne vaderlijke zorg, sprak de verwachting uit, dat zij het oprecht met de zusters meenden, en verklaarde, dat haar door deze was opgelegd uit aller naam te spreken, want geen van haar wenschte een afzonderlijk onderhoud te hebben. De Heeren betoonden zich echter op het vernemen dezer laatste woorden ten hoogste ontevreden, en verklaarden:

„Niet aldus was het hun door den Raad opgedragen; de feiten van het geweten konden niet aan het licht komen, tenzij iedere zuster afzonderlijk werd gehoord, want de nonnen waren voor elkander bevreesd, en zóo zou er in niets verbetering komen".

Toen de zusters daarop allerlei voorwendsels in het midden brachten, om maar aan het afzonderlijk verhoor te ontkomen [1]), stelde een der raadsheeren de abdis voor de zusters van hare geloften te ontslaan, opdat zij vrijmoediger zouden spreken. Charitas antwoordde:

„Niet aan mij, maar aan God hebben zij hare geloften afgelegd; ik kan derhalve niet slaken hetgeen Hij heeft verbonden; doch in

---

[1]) Men herinnere zich de ervaring, welke de nonnen van St. Katharina eertijds hadden opgedaan met het verdraaien van hare woorden.

zooverre het mij betreft, geef ik aan iedere zuster verlof naar geweten te spreken".

Toen de zusters zich echter nog immer onwillig betoonden, zonderden de Heeren zich opnieuw af, en toen zij na een lange beraadslaging wederkeerden, werd hun toon dreigender:

„Dat zij op een afzonderlijk verhoor bleven aandringen, geschiedde uit plichtsbesef, want zij erkenden zich gehouden voor onze zielen te zorgen, en behoorden zich te verantwoorden voor God, den Keizer en den Bond. Wenschte echter het convent den Raad te verachten, dan hadden de Heeren voor ditmaal niets meer te verhandelen; gaven de zusters echter in overweging, hoezeer zij en de nonnen van St. Katharina [Dominicanessen te Neurenberg], die eveneens gedaan hadden, den Raad tegen zich innamen, welke het zoo goed met haar voorhad; men zou in al het overige zich niet om haar bekommeren; met vele andere woorden van bedreiging".

Snedig was het antwoord der abdis:

„Lieve Heeren, gij zijt heftige biechtvaders; terwijl thans de oorbiecht is afgeschaft, welke slechts voor één mensch werd afgelegd en onder strenge geheimhouding, wilt gij, dat wij voor vier mannen te gelijk zullen biechten, en verklaart bovendien, onze zonden niet te zullen verzwijgen, maar ze voor den Raad en de geleerden te willen brengen — dat komt ons zeer vreemd voor".

De „eenoogige" schrijver, Örttel geheeten, voelde zich nu geroepen uitvoerig te gaan betoogen: „hoe moeielijk en gevaarlijk de vroegere oorbiecht was geweest; vervolgens sprak hij over de Communie onder twee gedaanten en nog vele andere onrechtzinnigheden meer", zoodat Charitas den stroom moest stuiten met de bemerking: „Örttel lief, wij zijn hier niet om een dergelijken redetwist bijeen".

De Heeren gedroegen zich nu, als wilden zij vertrekken, en ter nauwernood verkreeg de abdis, dat zij althans de opdracht der

zusters aan hen mocht overbrengen Nadat zij zich nogmaals hadden nedergezet, sprak Charitas:

„Waarde Heeren, op uw vraag naar onze fouten en gebreken heeft het convent mij gelast te antwoorden, dat deze bij ons allen dezelfde zijn, en bitter grieft het ons, dat wij, arme, zondige menschen, dagelijks vallen en daarom ook dagelijks ons bij God rouwmoedig moeten aanklagen. Doch hoewel wij ons niet beter achten dan andere menschen, die veel zondigen, benauwen ons niet zulke ingewikkelde gewetensvragen, dat de geleerden er bij dienen te pas te komen of lange beraadslagingen worden vereischt. Mocht u echter kennis dragen van dergelijke gebreken, als gij hebt vermeld, dan verzoeken wij ze ons aan te toonen, opdat wij daarop bescheid geven en die gebreken, met Gods hulp, pogen te verbeteren".

De rechtsgeleerde antwoordde:

„Wij zijn hier om dergelijke fouten van u te vernemen".

Waarop Charitas:

„Neen, Heer doctor, gij hebt straks gezegd, dat het den Raad niet onwaarschijnlijk voorkwam, dat er onder ons fouten vielen verbeterd te worden, en gaarne wenschten wij te weten, welke die fouten zijn. In de laatste drie jaren hebben wij, armen, ons als de wormen gekromd; gaarne hadden wij ons zoo mogelijk onder een steen verborgen; hebben wij echter iemand beleedigd, men gelieve het ons aan te toonen". De rechtsgeleerde zeide in zijne verbijstering tot één der raadsleden: „Waartoe verder gesproken? Ik ben de zaak niet machtig". Waarop deze de kostelijke verklaring aflegde: „Dit punt zal onbeantwoord blijven".

Het was nog slechts een begin voor de Heeren; zij hadden getracht hunne bedoelingen te verbergen achter belangstelling in de vermeende gewetensangsten der nonnen; de gansche reeks der ware zielskwellingen gingen zij thans te hunner beschaming vernemen. De abdis vervolgde aldus:

„Ook is het een droevige zaak, waardoor wij allen lijden, dat wij, onder Christenen wonende, thans nagenoeg drie volle jaren ver-

stoken blijven van alle sacramenten; hetgeen jamerlijk is vooral in doodsnood, daar wij sterven moeten als het redelooze vee; uit dat gemis komen vele fouten en gewetensangsten voort, meer dan wellicht iemand zou gelooven, die het niet ondervonden heeft. Bovendien heeft men ons gewelddadig en zonder aanleiding onze waardige biechtvaders ontnomen, welke driehonderd jaren het convent trouw hebben gediend, zonder ooit ergernis of argwaan te wekken, gelijk de Heeren zelf erkenden, toen zij ons hunne beslissing kwamen aanzeggen. En hadden wij de biechtvaders gevolgd, die men in hunne plaats wilde geven, ook wij waren reeds lang het klooster ontloopen, hadden een echtgenoot moeten nemen enz.; uit hunne vruchten leert men ze kennen. Dagelijks bidden wij God, dat, wanneer de nieuwe leer eene genade des hemels zij, Hij ze ons deelachtig make; is deze echter eene beproeving, dat Hij er ons voor beware; doch steeds minder kan die leer ons behagen, nu wij dagelijks vernemen, welke vruchten zij oplevert. Arme, eenvoudige en ongeletterde vrouwen, als wij zijn, willen wij in deze verdeeldheid geen partij kiezen, maar de geleerden het laten uitvechten; immers wij hooren, hoe zij onderling twisten en zelfs de meest begaafde onder hen, als een Oecolampadius en Zwingel achtereenvolgens afdwalen. Behoorden wij die lieden te volgen, dan moesten wij misschien het H. Sacrament verloochenen en ons laten overdoopen. Wij hebben derhalve besloten bij het oude christelijke geloof te blijven, totdat er een concilie bijeenkome of God op andere wijze de eenheid onder de Christenen herstelle; hetgeen de gemeenschappelijke Christen Kerk dan aanneemt, zullen ook wij aanvaarden. — Wat het prediken betreft, gij hebt ons een [afvalligen] Kartuizer gegeven om Gods woord te verkondigen. Ik heb in mijn leven veel gehoord en gelezen, doch nimmer zulk een wonderlijk evangelie, onder zooveel schelden, smaden en den duivel overgeven — maar over hem wil ik niet klagen, want ik heb vlijtig naar zijne predikatiën geluisterd en moet hem dankbaar wezen; hij heeft ons meer versterkt in het aloude geloof dan een Franciscaan het had vermogen te doen. Uit zijne preeken hebben wij vernomen, hoeveel gewaagds er in de leer van Luther steekt, zoodat ik met Gods hulp mijn leven lang mij daarvoor wil bewaren. Ik zeg dit niet om den goeden man te verkleinen; hij spreekt naar den geest, die in hem is".

Nadat de abdis zich nog bezwaard had over driehonderd gulden, welke ter voldoening van accijns gevorderd werden, stonden alle zusters op tot teeken van instemming met de afgelegde verklaring.

Tegen dit krachtig pleidooi viel weinig in te brengen; de Heeren deden er zelfs geen poging toe, maar werden althans meer en meer uit hun schuilhoek gedreven. De klachten der abdis zouden zij aan den Raad overbrengen, doch baten zou het niets, tenzij de zusters afzonderlijk werden verhoord:

„want er mocht een enkel dwalend schaapje onder haar zijn, welks geweten bezwaard was, en door zulk een heimelijk verhoor kon geholpen worden".

Charitas antwoordde:

„Daarmede kunt gij mij niet verontrusten, want iedere zuster mag, indien zij het verkiest, afzonderlijk tot de Heeren gaan".

Waarop een der raadslieden bemerkte:

„De zuster, welke dit deed, moest vreezen haar leven lang geen rustigen dag meer onder de Clarissen te hebben; de abdis zou derhalve, uit kracht van gehoorzaamheid, elke zuster gebieden, afzonderlijk bij de Heeren te komen".

Gevat als immer, zeide Charitas:

„Eerst hebt gij mij bevolen, dat ik de zusters van hare geloften zou ontslaan, en thans verlangt gij, dat ik ze uit kracht dier geloften zal bevelen — hoe moet ik handelen? Voor zooverre het mijn persoon betreft, heb ik haar reeds ontslagen en, zooals gij zelf ziet, wil geen der zusters een afzonderlijk onderhoud; gij maakt de zusters ongehoorzaam jegens mij".

Hoewel de Heeren zeker niets vuriger verlangden, achtten zij het niet geraden dit te erkennen; zij betuigden de zusters een

uurtje „genoegen" (!) te willen verschaffen; straks zouden zij wederom aan de abdis gehoorzaam zijn. Nog steeds verliet geen enkele zuster haar plaats.

De pogingen werden nu verdeeld; terwijl de schrijver en het eene raadslid den zusters opnieuw voorhielden, „dat alles niets beteekende tenzij afzonderlijk medegedeeld, trachtten eerst de rechtsgeleerde en vervolgens het andere raadslid Charitas te overreden.

„Zoo gaarne had hij gezien — aldus de doctor — dat het bevel der Heeren ware opgevolgd; want hij gunde ons alle goed; stelde zich als borg, dat er geen arglistigheid in het spel was; begeerde niets heimelijks te onderzoeken; wilde ons niet op een eed ondervragen, en betuigde tevreden te zullen zijn, ook al werd er geen enkele verklaring [bij het afzonderlijk verhoor] afgelegd".

Openhartiger althans werd het raadslid bij zijn nader aandringen op dit voorstel van den rechtsgeleerde: het deed hem leed, dat de abdis niet gezeggelijker was geweest dan de nonnen van St. Katharina, ook om haar eigen persoon, want:

„hij kon verzekeren, dat de geleerden ernstig over mij hadden geklaagd bij den Raad; zoodat men vastelijk geloofde, als moest het gansche convent aannemen hetgeen ik wilde, als durfde geen zuster iets daartegen inbrengen". Gedachtig hieraan moest Charitas de zusters tot een afzonderlijk onderhoud trachten over te halen, wanneer de Heeren een andermaal wederkeerden.

De abdis, volstrekt niet gerustgesteld door deze verklaringen, maar vreezend, dat bij een tweede komst „de strijd nog heviger zou worden", besloot alles in het werk te stellen om de Heeren te bevredigen. Nadat deze zich nogmaals hadden teruggetrokken, smeekte Charitas hare zusters „om Godswil afzonderlijk tot de Heeren te gaan en het met weinig woorden af te doen". Na lang tegenstribbelen kon het verhoor een aanvang nemen: de

Heeren plaatsten zich in den kruisgang, en de volgende vragen werden nu gemeenlijk aan iedere zuster gesteld: „Hoe zij heette; welke haar bekommeringen waren in geestelijke en wereldlijke zaken; hoe de abdis zich gedroeg; hoe de predikant; of er verdeeldheid was in het klooster". Bijna al de zusters vergenoegden zich met de reeds vroeger vermelde bezwaren der abdis te herhalen. Toen er negen en dertig Clarissen verhoord waren, en Charitas voorstelde ook de dertien nog overige te ontbieden, antwoordden de Heeren: „Neen, het was niet noodig, want alle zusters zongen hetzelfde liedje". Nadat men op verzoek der abdis beloofd had de belangen van het convent voor den Raad ijverig te zullen behartigen, verliet het viertal omstreeks den tijd der completen „met Gods hulp" het convent. De abdis slaakt, na dit alles in haar *Dagboek* te hebben vermeld, de volgende verzuchting:

„God beware ons voortaan voor dergelijke visitatores met breede mutsen, uitgesneden kleederen, opengewerkte schoenen en een lang rapier aan de zijde; want zij geven niet de minste opbeuring of stichting. Caspar Nützel, die voor eenige dagen hier was, moge beweren: onze monniken hadden voorheen ieder jaar visitatie gehouden; welk nadeel kan er van komen, zoo de Heeren dit ook éénmaal in het jaar deden? God behoede ons voor zulk eene beproeving. Wel hebben de zusters hun duidelijk gezegd, dat zij spraken uit vriendschap en niet als gold het een kloosterlijke visitatie, wel zijn er woorden gewisseld, welke niet aan het papier kunnen toevertrouwd worden, maar alwie bij deze grap tegenwoordig was, heeft zooveel verdriet en angst doorstaan, dat zij er voor immer genoeg van heeft".

Nog van diezelfde vrees vervuld, schreef zij den volgenden dag aan een der raadsleden, welke bij de visitatie tegenwoordig waren geweest, en smeekte hem onder talrijke verontschuldigingen:

„het verhandelde toch niet over te brengen aan de geleerden en predikanten; want, gelijk gij-zelf weet, zijn deze veel te vinnig en

te bitter jegens ons, om uitspraak in deze te kunnen doen; stond het geheel aan hen, dan moesten de kloosterlingen door u uitgeroeid worden". Liever verlaten zij zich op de raadsheeren, „die ongetwijfeld ons meer hart toedragen dan dat volk; buiten hun raad om, zult gij de belangen van arme, gevangene vrouwen wel vaderlijk weten te behartigen en haar geweten niet dwingen, dat God vrij wil hebben, vooral in het stervensuur". Wel bekent zij openhartig, „nog niet de volmaaktheid van Karel Örttel te hebben bereikt, om zonder biecht het H. Sacrament te ontvangen", doch houdt zich aan de vermaning van St. Paulus. Zij verhopen derhalve, dat de Raad eenige verlichting in haar nood zal aanbrengen, of althans den druk niet moge verzwaren".

Tot dit laatste hebben de bezorgde Neurenbergsche vaderen zich beperkt; overigens bleven de kloostervrouwen in denzelfden geestelijken en tijdelijken nood.

De poging om verdeeldheid te zaaien binnen het klooster, nu alle dwangmiddelen hadden gefaald, bleef niet geheel vruchteloos. Charitas zelf heeft het ons met hare gewone trouwhartigheid overgeleverd, en haar getuigenis is ons een waarborg te meer, dat de bewonderenswaardige eenheid onder haar talrijk kloostergezin niet eene gekunstelde maar oprecht en vrijwillig was. Terwijl het gansche vijftigtal Clarissen tot den laatsten snik in haar lijdelijk verzet heeft volhard, was er ééne kloosterzuster, Anna Schwarz geheeten en niet minder dan tien jaren in het convent, welke onder den laatsten aanval bezweek. Reeds den dag na de visitatie verscheen hare moeder in het klooster en sprak Anna aldus toe: „Mijn gansje, wat hebt gij dapper gesproken en u geweerd voor de Heeren! De geheele stad is er van vervuld, en men spreekt er zelfs over in de kanselarij, hoe gij met de Heeren u onderhouden hebt over het H. Sacrament onder twee gedaanten"! Niet minder groot maar van pijnlijker aard zal de verbazing geweest zijn der medezusters, want het blijkt, dat de Heeren het gansche geval verzwegen hadden tijdens hunne aanwezigheid in het klooster en eerst daarbuiten lieten verluiden:

„Zij hebben onkruid in haren hof! Het komt daar niet op dreef, of die zuster moet er uit!"

In haar *Dagboek* verklaart Charitas menige bijzonderheid betreffende deze persoon te kunnen mededeelen; om bestwil zal zij zich tot weinig bepalen; dat weinige is echter belangrijk genoeg. Sinds het bezoek der Heeren:

„begon zij op zijn Luthersch te leven; bezocht vlijtig de predikatie; maakte van Luthersche vrijheid gebruik; onderwierp zich aan geen straf van oversten of medezusters; beweerde niet een schaap maar de herderin der kudde te willen zijn; meende, zij kon het ambt van abdis wel vervullen; was daartoe evenzeer onderricht en geschikt. Alwie haar van zulke onredelijke plannen poogde af te brengen werd haar geslagen vijand. Niemand was gaarne in haar gezelschap, daar zij met bestrijden van den kloosterregel en redetwisten over de nieuwe leer een elk bedroefde. Zoo werd zij oorzaak van groote wanorde; als het convent aan den disch gezeten was, sliep zij; waren de zusters in koor vergaderd, dan hield zij zich met eten bezig; op den duur kon het aldus niet blijven".

Niettemin werd er met groote bezadigdheid en liefderijk geduld tegenover deze weerspannige kloosterzuster gehandeld:

„men ontbood haar dikwerf, eerst in het geheim vervolgens bij de raadzuster, eindelijk voor het gansche convent; met goede en vriendelijke woorden poogde men haar van eene dergelijke levenswijze af te brengen; ook ernstige woorden werden tot haar gericht; wij zeiden haar: dat de vergadering der zusters eenstemmig had besloten de nieuwe leer levenslang buiten het convent te houden, maar daarom haar nog niet uit het klooster wilde drijven; neen, men wenschte veeleer, dat zij daar zou blijven; doch het ongeregelde leven, hare hooge eischen en het overige, dat van haar verhaald werd, waren groote zonden en brachten hare zaligheid in gevaar. Al deze vermaningen baatten echter niet; zij betoonde zich onwillig en bleef handelen als te voren".

Eindelijk kwam haar moeder opnieuw in het klooster en verlangde met Anna een afzonderlijk gesprek, dat twee uren aan-

hield. Aan hare medezusters verzekerde de onoprechte, „dat zij in het klooster zou blijven en het gesprek over andere zaken had geloopen". De ware toedracht, welke de Clarissen van elders vernamen, was deze:

„De moeder had haar schier gesmeekt: kon en mocht zij in het klooster verblijven, dan zou zij het doen. Dat was onmogelijk, had hare dochter geantwoord, zij kon daar niet zalig worden, want het evangelie werd er niet beoefend; men zou dus een wagen voorbrengen en haar met trekken en sleuren uit het klooster verwijderen, gelijk eertijds met de drie andere zusters geschied was. Waarop de moeder had beslist: een wagen zal ik voor u halen; maar trekken en sleuren gaat mij niet af; treed zelf uit het klooster".

Toen de dag was aangebroken, welke voor de uitvoering van dit plan was bestemd, vermaande de abdis, om zoo mogelijk latere onaangenaamheden te vermijden, dat Anna haar gansche have zou bijeenzoeken. Hoewel dit reeds te voren was verricht, gaf zij te kennen: „Ik wil het klooster niet verlaten, gaarne zoudt gij van mij bevrijd wezen, doch ik zal u nog meer kwellen; met vele andere woorden". Na het middagmaal kwam de moeder, vergezeld van haar zoon, met een wagen. Op hun verlangen, dat de zuster uit het klooster zou ontslagen worden, beval de abdis:

„dat zij naar het koor zou gaan om zich God aan te bevelen; maar er viel uiterlijk weinig aandacht bij haar te bespeuren. Weldra richtte zij zich naar de kerkdeur, en toen deze ontsloten was, wierp zij zich hare moeder om den hals, klom spoedig op den wagen zonder eenig leed te toonen; ons echter ging zij zielsinnig ter harte, al waren wij van een grooten last bevrijd".

Hetgeen de abdis had trachten te voorkomen, volgde niettemin. Weinige dagen na het gebeurde verscheen een beambte der kanselarij om uit naam van den burgemeester de honderd gulden benevens eenige kleinodiën op te vorderen, welke Anna's vader

bij zijn leven aan het klooster had geschonken. Te vergeefs betoogde de abdis, dat deze som, bestemd voor inzet der kloosterzuster, reeds was opgeteerd; haar werd beduid, dat de Heeren het aldus hadden beslist, en zij moest het geld uitkeeren. Echter weigerde Charitas den kwijtbrief in ontvangst te nemen, wijl de voormalige Claris daarin als oorzaak van haar uittreden had aangegeven, „dat het ijdel kloosterleven in strijd was met het heilig woord Gods"; eerst toen daarvoor in de plaats kwam, „om redenen, mij bewegende", aanvaarde zij het stuk, dat dagteekent van den 10en Maart 1528. Veel zegen rustte niet op dit bedrijf; de moeder geraakte in diepe nederlaag met de erkenning: „geen voorspoed te hebben gekend, sinds zij hare beide dochters uit St. Katharina had gehaald" [1]); Anna Schwarz gaf de honderd gulden aan haren broeder, die den burgemeester overloopen had om het geld van de Clarissen los te krijgen; hij plaatste ze op een huis, dat in den hof van het onteigende Kartuizer klooster (thans het nationaal museum) werd opgetrokken, en nog vóór de voltooiing van den bouw, moest hij wegens schulden uit Neurenberg wegvluchten; de arme bedrogene Anna had haar geld voor immer verloren.

Deze pijnlijke gebeurtenis is de laatste, welke wij in het *Dagboek* vinden opgeteekend. Wel is de kronijk van het klooster nog eenige jaren voortgezet, doch op een enkel brokstuk na, dat gebeurtenissen bevat, welke na den dood der abdis voorvallen, verloren geraakt. Ouderdom en ziekte zullen haar gedwongen hebben de pen neder te leggen. Gelukkig zijn er bescheiden voorhanden, afkomstig uit de naaste omgeving van Charitas, welke een verrassend licht werpen over hare laatste levensjaren.

Dat ziekte haar moet hebben gekweld, sinds het *Dagboek* werd ter zijde gelegd, vermeldt ons het schrijven van een harer kloos-

---

[1]) Dit moet geschied zijn, vóór zij hare derde dochter uit St. Clara wegvoerde.

terzusters, de naïeve en teedere Felicitas Grundherr, wier vertrouwelijke mededeelingen ook reeds vroeger ons hebben gediend.

Het was eene beminnelijke gewoonte in St. Clara, dat elke zuster op haar patroonsfeest eene kleine versnapering voor het convent bereidde. Sinds jaren pleegde daarom Leonard Grundherr, die zitting had in den Raad, op den feestdag van de H. Felicitas (7 Maart) een voorraad gezouten visch — want vleesch was aan de Clarissen ontzegd — aan zijne dochter in het klooster te zenden. Nu hij echter in het jaar 1529 door een hardnekkig halslijden geplaagd werd, vreesde Felicitas, dat de gift ditmaal zou achterblijven. Op het laatste oogenblik kwam echter de gewenschte verrassing, en weldra ontving de vader een dankbaar schrijven van zijne dochter, waarin wij tevens nadere bijzonderheden betreffende de abdis en hare medezusters vernemen.

„Lieve Vader — aldus de argelooze schrijfster — het doet mij leed uwe zwakke gezondheid te vernemen; ik hoop, dat het met verloop van tijd beter zal gaan, doch ik smeek u vriendelijk en met kinderlijke liefde: neem u-zelven toch in acht en gebruik nog meer versterkende middelen. God gave, dat ik u mocht helpen en van dienst kon zijn, ik zou mij-zelve voorzeker niet sparen! Weet, zoo er iets is, waarnaar gij verlangt, dat onze lieve, trouwe Moeder [Charitas] het u zal geven. Haar Eerw. is ook een tijdlang zeer zwak geweest; wij hopen echter, dat God haar weldra beterschap zal schenken. Zij en het gansche convent konden mij maar niet genoeg op het hart drukken, u uit aller naam vurig dank te zeggen voor den kostelijken visch, welke heerlijk heeft gesmaakt en waarmeê wij een vroolijken „Laetare" hebben gevierd. Ook ik dank u vriendelijk voor den goeden visch. Reeds was ik bedroefd, omdat ik — ofschoon het den volgenden dag feest mijner beschermheilige was — niets vernam; ik dacht: o, mocht mijn lief vadertje toch met de visschen komen en mij loskoopen! God vergelde het u in Zijne eeuwigheid. Gij leeft bij ons in goede gedachtenis, met reeds gedurende zoovele jaren visch te schenken, *welke voor ons eene zeldzame spijze is.*

Zoo groot is het aantal heilgroeten, welke ik u moet overbrengen,

dat ik ze niet kan tellen; mochten ze alle in vervulling gaan, dan zijt gij rijk en gelukkig, hier en hiernamaals.

Hoe zwak onze Moeder ook was, zij moest niettemin van den visch proeven; want Haar Eerw. heeft u bijzonder lief, omdat gij nog een brave Christen zijt van den ouden stempel, en — gelijk ik vast vertrouw — u door niemand zult laten verleiden".

Doch niet slechts hare vreugde en verwachtingen, ook de bekommering, waaronder zij en het convent gebukt bleven gaan, worden aan het vaderlijk hart toevertrouwd. „Hoe vluchtig het leven ook zij, — aldus verklaart zij in dezen overigens zoo levenslustigen brief — toch duurt het somwijlen nog lang genoeg; gelijk wij dagelijks maar al te wel ondervinden. Men schrijft en predikt van niets zoozeer als van vrijheid, maar wij ondervinden haar niet. Zoolang het klooster bestaat, geloof ik niet, dat er ooit zooveel druk in geestelijke en tijdelijke zaken werd ondervonden. Hetgeen men schuldig is, kunnen wij van de menschen niet krijgen; van ons verlangt men veel. Wisten gij en de overige welgezinden, hoe spaarzaam wij huishouden, hoe behoeftig wij er niettemin aan toe zijn, gij zoudt innig medelijden met ons hebben. Ik meen, dat de lieden, indien zij waarlijk evangelisch waren en naar het evangelie leefden, niet zoo hardvochtig jegens ons en anderen zouden zijn. U kan ik van deze dingen niet de minste schuld geven; doch, ik smeek u, blijf ons en de arme kinderen van de H. Katharina beschermen; handel met ons naar het vertrouwen dat wij in u stellen en ons niet laten ontnemen" [1]).

Aan Dr. Lochner, een niet katholieken geschiedvorscher, hebben

---

[1]) *Hist. polit. Blätter*, B. XLIV, S. 463—465. De gansche bundel dezer brieven bevestigt evenzeer als hetgeen wij nog verder uit het leven der Neurenbergsche Clarissen zullen vernemen, de uitspraak van Lacordaire in zijne *Lettres à un jeune homme sur la vie chrétienne*: „Le détachement de soi-même, loin de diminuer l'amour, l'entretient et l'augmente. — Ce qui ruine l'amour, c'est l'egoisme, ce n'est pas l'amour de Dieu; et il n'y eut jamais sur la terre d'ardeurs plus durables, plus purs, plus tendres que celles auxquelles les Saints livraient leur coeur, à la fois depouillé d'eux-mêmes et rempli de Dieu".

wij de bekendheid met dit schrijven te danken; het is de laatste in den rij der brieven van Felicitas Grundherr, welke deze geleerde wist op te sporen en met toelichtingen verrijkte, die niet minder voor zijn edelmoedig hart getuigen dan voor eene onbekrompen en rijke wetenschap. Elf jaren later plaatste hij in dezelfde „Gelben Blätter", welke de zoo even vermelde brieven hadden opgenomen, een opstel, dat getiteld is: *Het Jubilé eener abdis* [1]). De jublileerende was... Charitas, die met Kerstmis van het jaar 1528 het vierde eener eeuw den staf had gevoerd, maar toen vermoedelijk reeds aan de ziekte nederlag, waarvan wij zuster Felicitas in Maart van het volgende jaar hebben hooren gewagen. De vurige wensch van beterschap voor de abdis werd in zooverre vervuld, dat aan het einde dierzelfde maand Maart de „lieve, trouwe Moeder", schoon nog immer lijdend, haar zilveren feest kon vieren. In den Paaschtijd van 1529 heerschte er dan vreugde binnen de muren van St. Clara, waar gedurende de laatste vijf jaren zoo velerlei leed was doorstaan. Wanneer wij bedenken, dat gezamenlijk lijden de harten steeds nader bijeen brengt, dan kunnen wij ons voorstellen, met welk een instemming en opgewektheid hier feest moet zijn gevierd. Gelukkig behoeven wij ons niet met veronderstelligen te behelpen; het opstel van Dr. Lochner schenkt ons een tweetal brieven, door een der feestvierende Clarissen geschreven, waarin de bruiloft der abdis naar het leven wordt geschetst. De schrijfster was een der dochters van Wilibald Pirkheimer, Katharina geheeten, nog in den eersten bloei der jaren, welke — gelijk wij reeds vroeger gemeld hebben — hare opleiding aan de abdis had te danken en later als Claris was geprofest. Gelijk de meeste overige leden van haar geslacht, bezat ook zij velerlei gaven; hare brieven zullen het getuigen, en tot nadere kenschetsing zij hier reeds vermeld, dat dezelfde Katharina na

---

[1]) *Hist. polit. Blätter*, B. LXVI, S. 614 ff.

den dood harer tante optrad als abdis van het tot uitsterven veroordeelde convent en dertig jaren lang, tot haren dood, deze waardigheid heeft bekleed. De brieven waren gericht aan haren vader, die als naaste bloedverwant en trouwe raadgever tot het feest was genoodigd, maar niet kon verschijnen, omdat hij door zijn oude kwaal, het voeteuvel, hevig werd geplaagd. Om hem nu zooveel mogelijk troost te bieden bij zijne gedwongen afwezigheid en tevens een opdracht van de abdis te vervullen, staakte onze vlugge Katharina voor een oogenblik de laatste voorbereidingen van het feest en schreef op den vooravond van het jubilé den volgenden brief:

„Jesus onze heilgroet! Lieve Vader, de Eerw. Moeder laat u vriendelijk groeten en meer dan honderdduizend malen innig dank zeggen voor het kostelijk geschenk, waarmede gij haar in dit jubeljaar hebt vereerd. Zij weet maar niet, hoe zij het u zal vergelden. Het was hare meening niet geweest, aldus verklaart zij, toen zij u liet uitnoodigen, dat gij haar zoo mild zoudt bedenken; maar zij verheugt zich niettemin van harte om den goeden, kostelijken wijn, waarmede zij de zusters op haar bruiloft ruim kan onthalen. Gij hebt het voortreffelijk bedacht; de zusters zullen vroolijk en blijmoedig worden: „Vinum laetificat cor hominis". Toch is het bedelarij, zegt de Moeder; wil haar maar in die meening laten. Vaderlief, wij hebben een gansch jaar ons blij gemaakt met het feest van Moeder; weken, dagen, uren geteld; God zij geprezen, dat wij het mogen beleven. Zij zegt echter: het ware billijker „ululate" dan „jubilate" te zingen, omdat zij den tijd, haar door God geschonken, niet beter heeft aangewend. Zij zal aan elke zuster een sluier en boezelaar schenken, waarvan de stof door zuster Clara [Pirkheimer] is gesponnen. Ook heeft zij na lang sparen eenig geld bijeen, om druiven voor de zusters te koopen [eene onschuldige fopperij, gelijk later zal blijken, welke de ware verrassing moest verbergen]. Ik had niet gedacht, dat men elke zuster op eenmaal zooveel zou hebben geschonken! Uw keldermeester heeft mij gezegd, dat gij bereid zijt uw zilveren vaatwerk aan ons uit te leenen; dat zal een groote voldoening geven! Hadden wij nu ook u-zelf op de bruiloft, dan ware de vreugde volmaakt. Ik heb aan meerdere zusters gezegd,

dat gij bij het feest zoudt tegenwoordig zijn; zij verstonden het van uwen persoon en zeiden: zoodra hij komt, zullen wij hem binnenlaten. Lieve Vader, ik heb bijkans geen tijd om u te schrijven, want ik moet helpen schikken, dat alles ordelijk verloopt. Later zal ik u het echter in bijzonderheden mededeelen. Ook ik ben morgen de bruid, want het is zestien jaar geleden, dat ik in het klooster ben gekomen. Door Gods goedheid heeft het mij nimmer berouwd, en u zal ik steeds dankbaar zijn, dat gij mij tot dien staat hebt geholpen. Vaderlief, Moeder zend u bijgaand een paaschlammetje en eenig gebak; neem het voor lief en in plaats van aal en forellen; gaarne had zij u die gerechten van haar tafel toegezonden, waren ze in haar bezit. Wil bovendien moeder Kramer [eene aloude vriendin der familie] tot deze versnapering uitnoodigen, en groet haar vriendelijk uit onzen naam. Hierbij wensch ik u veel zegen in dezen heiligen tijd".

De belofte, aan den zieken vader afgelegd, is trouw vervuld geworden. Nauw was het feest voorbij, of Katharina zette zich nogmaals tot schrijven en leverde een verslag, dat het hart van den kranke moet hebben verkwikt.

„Jesus onze heilgroet! Lieve vader, ik heb in mijn laatsten brief geschreven, u nauwgezet te zullen mededeelen, hoe het op de bruiloft is toegegaan.

Eenstemmig verklaren de zusters: zoolang zij in het klooster zijn, herinneren zij zich geen genoegelijker, geen rijker bruiloft! Ook ik herinner mij niet de zusters ooit zoo vroolijk te hebben gezien als op dezen feestdag.

In den morgen kwam het gansche convent naar Moeder, iedere zuster droeg een brandende kaars, en nadat de Priorin haar een kroon op het hoofd had geplaatst, droegen wij haar naar het koor onder het zingen der responsorie „Regina mundi". En de bruid weende, maar niet van verdriet, het was van vreugde. Zelfs bad zij de kleine uren van het breviergebed voor, waarna wij een bijzonder feestelijke Mis zongen. Nu liet Moeder [eene afbeelding van] het H. Sacrament ontblooten; het gansche convent knielde neder, en wij stelden ons voor, als ontvingen wij de H. Communie, ons

troostende met het woord van Augustinus: „Crede et manducasti". Vervolgens plaatste men Moeder voor het altaar, en al de zusters, van de oudste tot de jongste, traden achtereenvolgens op haar toe, werden ontvangen met omhelzing en kus, en wij verbonden ons wederzijds opnieuw. En Moeder, die de handen gevuld had met ringen, stak iedere zuster een ringetje aan den vinger als teeken van hernieuwd verbond met haren Bruidegom. Wij hadden immers tot heden ons trouw aan Hem gehouden en waren standvastig gebleven, hetgeen wij niet aan ons zelf toeschrijven, maar aan de genade van den H. Geest, „qui infirma mundi elegit, ut fortia quaeque confundat". En hoewel het te voren geen gewoonte onder ons [Clarissen] was geweest eenen ring te dragen, gedacht Moeder met welk eene éénsgezindheid wij in zware tijden haar gehoorzaam waren gebleven, en om een herinnering daaraan te laten vervaardigen, zamelde zij sinds langen tijd grosschen en penningen; evenwel in het grootste geheim, zoodat niemand er iets van wist, behalve de zuster portierster [onze Felicitas Grundherr, die zich het geheim niet had laten ontrukken].

Vader-lief, het was eene vreugde onder ons, zóó groot, dat ik ze niet kan beschrijven! Ieder onzer kon nauwelijks hare beurt afwachten, en wij hadden Moeder schier doodgedrukt; men kon wel zien hoe afkeerig de zusters van haar waren! Bijgaand zend ik u mijn ringetje, opdat ook gij het zoudt kunnen zien; ik doe het uit groote liefde jegens u; ik vertrouw wel, dat gij het mij zult terugzenden; ik schonk het niet weg om 's keizers goed.

Later droegen wij Moeder aan tafel, waar de zusters hare liederen zongen. Zij heeft ons mild onthaald des ochtends en in den avond; zij is waarlijk geen spaarzame gastvrouw geweest. Maar gij hebt het meeste gedaan met uwen goeden wijn. Moeder liet iedere zuster een flink aandeel uitreiken en later nog twee malen ronddienen, zoodat iedereen zooveel kon drinken als zij verkoos. Aan de zusters heeft zij uw wensch medegedeeld, dat de gansche voorraad wijn voor de bruiloft zou strekken. Wij hebben het vaatje geledigd, maar den volgenden dag nog ervan gedronken; voor éénen dag ware het ons te machtig geweest. En het heeft zich bewaarheid zooals ik u schreef: „Vinum laetificat cor hominis". Als wij gegeten hadden, kwam het op den laten avond tot een dansje. De oude zusters hebben met de jonge meêgewalst. Moeder Apolonia

Tucher [1]), welke zeven-en-vijftig jaren in het klooster is, trok mij omhoog om met haar te dansen, en de Bruid sloeg onderwijl de maat op het hakkebord [2]). En het ging er zoo vroolijk toe, dat zij sprak: „Lieve kinderen, spaart toch mijn tafel!" Spoedig daarna gingen wij de completen bidden, vreezende dat het te laat zou worden. Toen wij van den Olijfberg [de plaats, waar „Christus in den hof" was afgebeeld] terugkwamen, ontbood Moeder de zuster, welke met het schenken was belast, en gelastte haar een ieder, welke bij haar zou komen, te onthalen.

Lieve Vader, de zusters zeiden: „Ach! ware oom Pirkheimer hier, hij zou er voldoening van hebben; dan ware de vreugd volmaakt". Zij noemen u zóo, omdat gij de broeder harer abdis zijt. Ook hebben wij veel genoegen van uw schoon tafelzilver gehad. Ik dank u hartelijk uit naam van de Bruid en van alle zusters, omdat gij zooveel tot ons genot hebt bijgebracht".

Na nog dankbaar vermeld te hebben, hoe ook andere bloedverwanten de jubilaris hadden bedacht, eindigt Katharina aldus:

„Men heeft vele heilwenschen op u uitgebracht; worden ze vervuld, dan valt u geluk op geluk ten deel. Moeder laat u hartelijk groeten en zend u hierbij op het nafeest [eierkoeken-dag staat er in den tekst; zoo werd de dag na de bruiloft geheeten] ten geschenke twee potten met lavendel en anjelieren; de laatste dragen rood met wit gevlekte bloemen. Het spijt haar, dat gij niet in den tuin kunt gaan om uwe oogen er aan te verlustigen.

Verontschuldig mijn uitvoerig en eenvoudig schrijven; ik moest u immers alles melden, zooals het is toegegaan. Een zalige Paaschtijd zij u toegewenscht; ook beterschap uit naam der bejaarde Bruid.

---

[1]) Chr. Scheurl, een Neurenbergsch rechtsgeleerde en humanist, spreekt meermalen met liefde en vereering over deze Claris, zijne tante, en wel in brieven aan J. Trutvetter, den gevierden leeraar der Hoogeschool van Erfurt, die ook Luther onder zijne leerlingen had geteld. Men vindt die brieven bij: Von Soden und Knaake, *Christophs Scheurls Briefbuch.*

[2]) Een zeer bescheiden speeltuig, ook in ons vaderland eertijds bekend. Over een plank, welke den vorm had van een ongelijken driehoek, waren eenige snaren gespannen, en het instrument werd met een houten hamertje bespeeld.

Wat haar betreft, het doet ons leed, dat zij op haar eerwaardigen leeftijd alles nog even gestreng moet onderhouden als sedert den eersten dag van hare professie; hoewel het haar, gelijk ik weet, grootelijks zou spijten, werd zij van de verplichting ontslagen.

Zuster Katharina, Uw Kind".

Lief en leed werkten samen om de betrekkingen tusschen Wilibald en het convent van St. Clara steeds inniger te maken. Behalve Catharina had hij nog een tweede dochter Crescentia ter opvoeding aan het klooster toevertrouwd. Ook deze had aldaar den sluier aangenomen, maar een ziekelijk gestel belette haar het strenge leven der Clarissen in alles te volgen. De regel werd derhalve zooveel mogelijk verzacht; men omringde haar met lieflijke zorg, maar het belette niet, dat zij bezweek — slechts eenige maanden na het feest der abdis. Het teekent den staat der gemoederen, dat zelfs dit voorval werd aangegrepen om, evenals in de dagen van de H. Paula en Blasilla, de kloostervrouwen van een hardvochtige gestrengheid te betichten. Deze onverdiende beschuldigingen stonden Clara, de zuster van Wilibald, voor den geest, toen zij in plaats van Charitas, die waarschijnlijk door zwakte verhinderd werd, den volgenden troostbrief aan den zwaar beproefden vader schreef:

„J. Chr. gekruisd als heilgroet! Lieve broeder, terwijl gij thans reeds kennis draagt van het verscheiden uwer dochter, tevens onze innig geliefde nicht en medezuster, welke God in Zijne eeuwigheid moge vertroosten, geloof ik, dat het overbodig zal zijn u tot geduld en gelatenheid aan te sporen, daar ik niet twijfel, of gij kunt en wilt u aan Gods Heiligen Wil beter onderwerpen dan ik het u vermag te schrijven. Doch om u eenige vertroosting te bieden meld ik u haren uitgang, zóo welberaden en schoon, dat ik verheugd zou zijn met de wetenschap op gelijke wijze te zullen sterven. Als men haar uit de cel naar het ziekenhuis overbracht, sprak zij: „Heer, wees voor immer geprezen, dat ik in het convent mag sterven; mijn gebed hebt Gij verhoord!" En toen zij tot een geduldigen dood werd

opgewekt, toonde zij geen onwilligheid maar zeide: „Ik wil gaarne sterven; ik weet dat mijn Bruidegom mij spoedig zal halen". Met groote begeerigheid nam zij het kruis in de handen, riep de Moeder Gods, welke zij immer hartelijk had lief gehad, om bijstand in den laatsten strijd aan, omvatte zelf de driesprang bij het uitlichten, en als men haar de geloofsbelijdenis voorbad, gaf zij teekenen van instemming. Zoo is zij zeer zacht verscheiden, lag nauwelijks een kwartier in doodstrijd. Zij stierf op den avond van St. Magdalena, tusschen negen en tien uur, in het bijzijn van het gansche convent. Ik kan mij nauwelijks herinneren, dat er in het klooster zoozeer is getreurd; waut hoewel zij naar het lichaam een arm schepsel was, hadden wij nog gaarne haar behouden, ware het de wil van God geweest. Geen vlijt is daartoe gespaard, en met zooveel zorg werd zij verpleegd, dat haar nergens ter wereld — naar ik vermeen — een betere oppassing had kunnen ten deel vallen. Zij heeft, gelijk ik in God vertrouw, een gelukkige reis volbracht en is thans bij Hem".

Binder, welke dit schrijven van Clara voor het eerst bekend maakte, geeft in zijne monografie tevens eenige aanhalingen uit de briefwisseling tusschen den vader en zijne dochter Katharina, waaruit wij zien, dat Wilibald van dankbaarheid vervuld was voor de toewijding, aan de gestorvene besteed. Als bewijs van erkentelijkheid maakte hij aan het convent eene schenking, en wenscht bovendien nog die zusters te bedenken, welke de zieke in het bijzonder hadden bijgestaan. De fijngevoelende vrouwen waren vooral getroffen door deze mildheid, omdat er de erkenning in lag opgesloten, dat hij althans geen waarde hechtte aan de liefdelooze beschuldigingen, tegen haar geuit. Ook liet Wilibald — voor zooverre dit althans mogelijk was — een uitvaart in de kloosterkerk vieren, en aan het maal, dat volgens de gewoonte dier dagen daarop volgde, werd een schrijven van hem voorgelezen, dat, naar het bericht van Katharina, bijkans het gansche convent tot tranen roerde: „De zusters — zoo meldt zij haren vader — hebben zulk een grooten troost van uwen brief

gehad, dat een ieder hem wil afschrijven. Tot heden kon ik uw schrijven niet terugbekomen, doch heb ik het wederom in handen, dan zal ik den brief levenslang bewaren als eene herinnering aan u".

Dit schrijven van Wilibald is verloren gegaan, doch niet zoo eene verhandeling, welke ten bate der verdrukte kloostervrouwen omtrent denzelfden tijd moet zijn opgesteld. Het stuk beslaat niet minder dan tien bladzijden der gezamenlijke Latijnsche werken van Pirkheimer, en behelst eene uitvoerige weerlegging, in naam der Clarissen, van de opwerpingen tegen het katholieke geloof en den kloosterlijken staat. Het was een allerlaatste poging om den Raad, waarin eenigen het convent welgezind bleven, tot barmhartigheid te stemmen en zoo mogelijk den algeheelen ondergang der stichting te voorkomen. Wat den vorm betreft, wordt deze apologie tot het beste gerekend, wat de „Duitsche Xenophon" heeft geschreven: meer dan elders spreekt het hart en verleent aan de pleitrede eene buitengewone welsprekendheid. Het betoog zelf is klemmend en volgens het getuigenis van Dr. Herzog *(Real Encyclopädie für protestantische Theologie* i. v. Pirkheimer) „meesterlijk op katholiek standpunt". Toch zullen wij slechts spaarzaam zijn met onze aanhalingen; want het pleidooi is in hoofdzaak de weerklank van hetgeen wij Charitas zelf reeds hoorden verklaren.

Hoewel niets gemakkelijker schijnt — aldus de opzet — om eene rechtvaardige zaak in het openbaar te verdedigen, kunnen de Clarissen slechts met schroom daartoe overgaan, wijl een lange ondervinding heeft geleerd, dat woorden haar niets baten, veeleer groote schade hebben berokkend. „Want gebeurt het een enkele maal, dat wij vrijmoedig spreken, dan noemt men ons onbeschaamd en aanmatigend; betoonen wij ons deemoedig, dan worden wij als huichelaarsters bespot; en zwijgen wij geheel, om ons ongeluk in onderworpenheid te dragen, dan worden wij voor eigenzinnig gehouden. Hetzij wij derhalve spreken,

hetzij wij zwijgen, immer zijn wij aan berisping blootgesteld." Waarom zij dan het pleit voeren? „Opdat het niet de schijn hebbe, als ware ons zwijgen voortgesproten uit verachting jegens u, raadsleden, of ook maar eenigermate de erkenning van eigen schuld." Bovendien is het oordeel der nakomelingschap haar niet onverschillig. Zij wenschen het vermoeden te voorkomen, „als waren wij door stilzwijgen ten onder gegaan terwijl wij ons konden redden met de stem te verheffen! Dezelfde vrijheid, welke men eenen ter dood veroordeelde schenkt, wenschen ook zij te gebruiken, „die geen vreemdelingen zijn, maar alle dochters uwer medeburgers en grootendeels zelfs met u verbonden door bloed- of aanverwantschap". Zij smeeken derhalve om althans welwillend te worden aangehoord; dan kunnen zij aantoonen „niet het schandelijk leven te leiden, dat haar wordt aangewreven door vijanden, die zelf onder tallooze ware en valsche beschuldigingen gebukt gaan" [1]). Die mannen, niet den Raad, beschouwen zij als de eigenlijke bewerkers van het onrecht, tegen haar gepleegd, want „wij weten zeer goed, dat *het meerendeel* onder u dat onrecht afkeurt, en dat ook de overige raadsleden meer door onkunde dan uit boosheid jegens ons gedwaald hebben".

Na deze inleiding worden de voornaamste beschuldigingen der tegenstanders opgesomd en in het breede weerlegd. Bij voorkeur bedienen zij zich van de getuigenis der H. Schrift. Wanneer wij de behandeling van het leerstuk der voorbeschikking uitzonderen, waarbij Pirkheimer zich meerdere onjuiste

---

[1]) Tegenspraak in woord en zeden bij een aantal voorgangers en belijders van de nieuwe leer te Neurenberg is de grief, welke telkens wederkeert in de brieven van Pirkheimer. Döllinger heeft in het eerste deel van zijn werk: *Die Reformation; ihre innere Entwicklung und ihre Wirkungen* deze uitspraken bijeengebracht en er de klachten aan toegevoegd van Luthersche tijd- en stadgenooten, welke dit ongunstig oordeel van Pirkheimer ten volle bevestigen.

uitdrukkingen laat ontvallen, is het betoog zóo voortreffelijk, dat het nog heden zou kunnen dienen. In hooge mate welsprekend is het antwoord op de beschuldiging, dat de Clarissen zich weerspannig en hardnekkig hebben betoond:

„Reeds in den beginne, toen men onze biechtvaders verdreef, hebben wij geduldig ons onder die ramp geschikt. De vrijheid om andere te kiezen werd ons onthouden — wij hebben het verdragen. Men ontnam ons het Hoogheilig Sacrament, de spijze onzer ziel, en reeds vijf volle jaren ontberen wij haar — wij hebben het verdragen, al waren wij ten diepste bedroefd, verstoken te zijn van eene vrijheid, den Christenen zelfs door Turken en Barbaren ingeruimd. Gij hebt ons een predikant gegeven, die, in plaats van het evangelie te verkondigen, onafgebroken met lasterlijke beschuldigingen de menschen tegen ons ophitste — wij hebben het verdragen. Drie zusters zijn tegen haar wil uit het klooster gesleurd — wij hebben het niet slechts verdragen, maar God gedankt, dat het gansche klooster niet is geplunderd en met den grond gelijk gemaakt. Eene andere zuster werd overreed en is van ons weggegaan; alles moesten wij haar teruggeven, dat voor gemeenschappelijk gebruik was afgestaan — wij hebben gehoorzaamd en het verdragen. De afsluiting der spreekvensters moest, in weerwil van eene langdurige en goede gewoonte, verwijderd worden — wij hebben het verdragen. Wij werden gedwongen iedere zuster volkomen vrijheid in het spreken met de buitenwereld te verleenen — wij hebben het verdragen. En nu zwijgen wij nog van beleediging en bedreiging, spot en schimp, zelfs terwijl wij onze getijden zongen, hetwelk wij altemaal met zooveel lankmoedigheid als mogelijk was hebben verdragen. Gij hebt ons eene zeer zware belasting opgelegd, zoodat wij in één jaar honderdvijftig goudguldens voor het gebruik van wijn en bier moesten betalen en nog vierhonderd schuldig blijven — terwijl ons het noodzakelijke ontbrak, hebben wij gehoorzaamd en zelfs nimmer in het openbaar geklaagd, dat het strijdig was met de wet. En niettemin noemt men ons ongeduldig en oproerig, omdat wij liever bij een dronk water en de karigste spijze in het kloosterleven willen volharden, dan met verkrachting van beloften en geweten, ons aan allerlei dartelheid overgeven".

Het slot is een vurig beroep op de billijkheid en het mededoogen der raadsheeren:

„Bij de barmhartigheid Gods bidden en bezweren wij u om, gedachtig aan onze onschuld en uwe waardigheid, toch niet hardvochtig jegens ons te zijn, noch toe te laten, dat onze christelijke hof, welken wij en anderen zoo trouw hebben verzorgd, door het wild gedierte worde vertreden. Erbarmt u over ons, opdat God ook aan u barmhartigheid bewijze. Wij verdienen zulk een bitter lijden niet; u is het onwaardig zulks over ons te brengen".

Mocht echter de Raad doof blijven voor deze beden, haar vertrouwen in God blijft ongeschokt:

„Hij zal Zijne arme, gekwelde, diep ternedergebogen maagden niet verzaken".

En zelfs al zou de verdrukking nog heviger worden, zij eerbiedigen Gods heiligen wil:

„Hetgeen wij bezitten, hetgeen wij zijn, is eene gave van Hem; Hij heeft het geschonken, Hij kan het ook nemen, Zijn naam zij geprezen in eeuwigheid!"

Dit bondig verweerschrift eert niet minder den opsteller dan de Neurenbergsche Clarissen. Uit zijne vertrouwelijke brieven van die dagen, o. a. te vinden bij Döllinger, blijkt bovendien, dat hij niet slechts zijne talenten aan eene verdrukte en weerlooze partij had geleend, maar van harte instemde met de rechtzinnige verklaringen, welke hij haar in den mond legde. Toen Wilibald een jaar later nog onverwacht stierf, zal het verlies van dezen vriend en trouwen raadgever de kloostervrouwen van St. Clara diep hebben getroffen. Maar ééne gedachte moet Charitas toch hebben vertroost: haar broeder, die naar eigen verklaringen „eenmaal goed Luthersch was geweest", had zich al meer en meer van de nieuwgezinden afgewend, zoodat hij ten slotte bij hen als „een verrader der evangelische waarheid" gold; en zijne laatste openbare daad was eene schitterende verdediging geweest

van het katholieke leerstuk en het kloosterlijk leven. Nederigheid belette haar echter te beseffen, welk een overwegenden invloed zij en haar convent op dien ommekeer hadden uitgeoefend, gelijk eerlijk in Herzog's *Real Encyclopädie* wordt erkend. De scherpzinnige Wilibald, die misschien beter dan eenig ander met Neurenbergsche toestanden vertrouwd was, bemerkte tot zijn spijt steeds duidelijker, dat „wel een ieder het evangelie in den mond had, maar metterdaad niets minder geschiedde dan het evangelie opvolgen". En wanneer hij nu deze bevingen vergeleek met het leven der streng katholieke kloostervrouwen van St. Clara, keerde allengs zijne gehechtheid terug voor het geloof, waaraan deze zooveel deugd en offervaardigheid ontleenden. Merkwaardig blijft het niettemin, dat eene langdurige ondervinding hem had moeten leeren, hetgeen Charitas reeds bij den aanvang der omwenteling duidelijk voor oogen stond. De verklaring moet, naar wij meenen, gezocht worden in een hoogere waardeering van den schat der geloofs en vooral een meer gestrenge beoefening van christelijke deugd bij gelijke bezieling voor de klassieke wetenschap [1]).

Uit de nog overige levensjaren der abdis is slechts weinig tot ons gekomen. Het krachtige pleidooi van dengene, die thans op het St. Janskerkhof rustte, had niets gebaat; de sombere druk hield aan, en het vonnis van uitsterven bleef gehandhaafd. Slechts eenige maanden vóór den dood der abdis kwam er nog eene vordering van den Raad om de boeken, waarin bezittingen en renten stonden aangeteekend, uit te leveren, terwijl haar uit-

---

[1]) Men vergelijke bijv. de kiesche en toch zoo edele vermaning, welke Charitas aan een wereldling als Celtis gaf (*De Katholiek* 1886, bl. 375—377) met de dubbelzinnige toespelingen van A. Dürer op de avonturen van zijn vriend Pirkheimer (Thausing, *Dürer's Briefe*). Niet minder groot is het onderscheid tusschen den hartstochtelijken toon zijner geschriften en de zelfbeheersching, waarvan het *Dagboek* der abdis getuigenis aflegt.

drukkelijk verboden werd iets van het kloostergoed te vervreemden. Op den 19en Augustus van het jaar 1532 legde Charitas het moede hoofd voor immer neder. Een der bedroefde nonnen heeft haar het volgende „memento" gesteld, dat wij bij Binder vinden opgenomen :

„Gedurende de feestweek van St. Clara stierf onze waardige, trouwe en geliefde Moeder Charitas Pirkheimer, welke negen-en-twintig jaren lang abdis is geweest. Den goddelijken dienst en de handhaving der tucht beminnend, streed zij ridderlijk en standvastig, voor zich en voor ons, in benauwde en allertreurigste jaren; en met volharding heeft zij dien strijd voortgezet tot haren dood. God vergelde haar in Zijne eeuwigheid den angst en de bekommering, de moeite en arbeid, welke zij om onzentwille heeft doorstaan".

De overledene abdis werd in het bestier van het klooster opgevolgd door hare zuster Clara, en toen deze reeds vier maanden later bezweek, door beider nicht Katharina, welke dertig jaren lang het ambt heeft vervuld. Bij haren dood stelden de weinige nog overgebleven Clarissen Ursula Muffel aan, en deze is de laatste in de rij van vijf-en-vijftig abdissen geweest. Nadat alzoo op het einde der zestiende eeuw al de bewoonsters van het klooster waren gestorven, nam de Raad het in bezit en „St. Clara — aldus Dr. Lochner — werd het offer van dat geweld, hetwelk in verschillende tijden zich verborgen heeft achter eischen van godsdienstigen en zedelijken aard, zonder iets anders te zijn dan... geweld".

De geschiedenis heeft echter hare eigenaardige verrassingen. Geen stad in Duitschland is rijker aan kunstschatten uit haar katholiek verleden dan Neurenberg, en veel daarvan kan men bewonderen in de omgeving, waarvoor de kunstenaar het heeft geschapen. Doch zelfs daar komen die schatten voor den katholieken bezoeker niet tot hun volle recht; dan moesten zij werkelijk de verheven taak vervullen, hun door de meesters toegedacht en — het bronzen schrijn van St. Sebald staat verlaten

en ontwijd; de ranke tabernakel, welken Adam Krafft in St. Lorenz voor Christus heeft opgebouwd, bergt niet langer het Hoogheilig Sacrament! Eerst wanneer gij op het marktplein komt, voorbij het huis, waar eenmaal Wilibald zoovele vernuften van Duitschland, ook Luther, heeft geherbergd, en aangetrokken door dien wonderlijk schoonen gevel der „Frauenkirche" dit katholiek kerkgebouw zijt binnen gegaan, openbaren de meesterstukken van christelijke kunst hun vollen luister. Ook het kerkje der Clarissen heeft in de ontwijding van zooveel te Neurenberg gedeeld: aanvankelijk diende het als protestantsch bedehuis, om later magazijn, hal en ten laatste een kazerne te te worden; het klooster heeft thans de bestemming verkregen van pandjeshuis. Wanneer gij met hedendaagsche snelheid naar de middeleeuwsche stad zijt overgebracht en door een der aloude stadspoorten de breede Königsstrasse zult inslaan, welke naar het hart van Neurenberg voert, ontwaart gij ter linkerzijde een nederig kerkje, welks dak met roode pannen is afgedekt en door een slank torentje gekroond. Gij staat voor de kloosterkerk, welke eenmaal aan de Clarissen heeft toebehoord. En wanneer de katholieke vreemdeling, gedachtig aan hetgeen daarbinnen is geschied, het kerkje zelf wenscht te bezoeken, wacht hem de verrassende indruk, waarvan zoo even werd gewaagd. Want sinds 1837 is dit merkwaardig heiligdom aan den katholieken eeredienst teruggeschonken, en al mist het ook zijn vroegere tooi, de beeltenis van St. Clara en andere Heiligen der orde van Vader Franciscus prijken er opnieuw. Men gunne zulk een bezoeker de voldoening te gelooven, dat het eene zichtbare belooning is voor den „ridderlijken" moed, waarmede hier geleden en gestreden is om

„de Perle, — Waer voor men 't al met winst verliest".

Dr. A. H. L. Hensen.

TWEE BRIEVEN AAN DR. KUYPER OVER DE ENGELENVEREERING DER KATHOLIEKE KERK.

De reden, waarom onderstaande brieven gepubliceerd worden, ligt voor de hand: zij bevatten een protest tegen een valsche voorstelling onzer katholieke geloofsleer. Die valsche voorstelling kwam voor in een weekblad Zij is dus gelezen en verspreid. Ook het protest moet derhalve publiek gemaakt. Tot duidelijker begrip der brieven laat ik hier eenige ophelderingen en aanhalingen voorafgaan.

Dr. Kuyper had in zijn godsdienstig weekblad *De Heraut* eenige beschouwingen gegeven over de „engelen". Bij die gelegenheid heeft hij ook de katholieke leer en practijk betreffende de engelenvereering ter sprake gebracht; en het is ons werkelijk eene voldoening hier te kunnen getuigen, dat de Hoogleeraar zich, door de voorstelling onzer leer, van velen zijner medestanders zeer gunstig onderscheidt. De botte en meer dan duizendmaal weersproken beschuldiging van „afgoderij" blijft ten minste in den meer groven vorm achterwege. Wat méér is: de Hoogleeraar legt zijnen lezers een flink citaat uit den *Catechismus Romanus* voor. Deze trek van eerlijkheid, ofschoon in zich niet buitengewoon, wordt bij onze tegenstanders, als het de Roomschen geldt, zóó zeldzaam aangetroffen, dat zij hier wèl mag worden gereleveerd; ik haal daarom op de eerste plaats uit *De Heraut* van 10 Juni dit citaat aan. De Hoogleeraar schrijft:

„In den *Cat. Rom.* P. III. c. II. 9. 4. (deze Cat. is ingevolge het besluit van het Conc. van Trente, door Pius V uitgevaardigd) wordt vastgesteld, dat „de vereering en aanroeping der heiligen,

der Engelen en der gelukzalige zielen, die de hemelsche heerlijkheid smaken, niet tegen het *eerste* (wij zouden zeggen: tegen het *tweede*) gebod strijdt". Dit wordt dan betoogd met de vraag: „Wie toch zou onzinnig genoeg zijn, om, als een koning verbood, dat iemand zich als koning van zijn rijk mocht gedragen, of met koninklijk eerbetoon gehuldigd mocht worden, hieruit af te leiden, dat derhalve alle eerbetoon aan de magistraten door den koning verboden was? Ofschoon toch de Christenen gezegd worden de Engelen te aanbidden (adorare) naar het voorbeeld der heiligen onder het Oude Verbond, daarom bewijzen ze hun nog geenszins die hulde, die ze Gode toebrengen". En dan wordt er voorts op gewezen, hoe de heiligen van het Oude Verbond zelfs aan koningen wel de hulde der adoratie hebben bewezen, met verwijzing naar Gen. XXIII: 7, 12; XLII: 6; I Kon. XXIV: 9; XXV: 23; II Kon. IX: 6, 8 en I Kron. XXIX: 20 [1]), en gevraagd, of de hulde en de vereering als op aarde aan de vorsten wordt bewezen, niet eveneens en minstens evenzeer toekomt aan die hooge wezens, die zoo verre in heerlijkheid boven de koningen uitschitteren. „Ook de liefde, zegt de *Cat. Rom.*, moet ons dringen, daar immers de Engelen voor ons bidden, onze wachters zijn, en onze gebeden voor Gods troon dragen. Uit dien hoofde moeten ze aangeroepen worden, omdat ze steeds het aangezichte Gods zien, en het hun opgedragen patroon-

[1]) De catechismus wijst o. a. op het voorbeeld van Abraham, die zich ter aarde boog voor de zonen van Heth enz. In den grondtekst wordt hier een woord gebruikt, dat wij kunnen vertalen met *aanbidden*, hetzelfde woord, waarmede in het tweede gebod verboden wordt, een schepsel goddelijke eer te bewijzen. Zoowel Gen. XXIII: 7 vv. als Exod. XX: 5 gebruikt het Hebreeuwsch het werkw. שָׁחָה en 't Grieksch: προσκυνέω. Dit Grieksche en Hebreeuwsche woord, gelijk ook het Latijnsche *adorare* heeft echter niet dezelfde enge beteekenis als ons Hollandsch *aanbidden*. Volgens ons tegenwoordig spraakgebruik beteekent het woord „aanbidden" ten minste in *godsdienstigen* stijl eene louter *goddelijke* hulde; vandaar spreken wij in het Hollandsch nooit van heiligen- of engelen-*aanbidding;* maar wel van *vereering*. Maar wijl *aanbidden* meestal gepaard gaat met *knielen* of zich *ter aarde buigen*; wordt in het Hebreeuwsch, Grieksch en Latijn *aanbidden* en *zich ter aarde nederbuigen* dikwijls door hetzelfde woord uitgedrukt. Het geoorloofde van deze hulde hangt dan af van de intentie. Bedoelt men een goddelijk eerbetoon, dan is het, evenzeer als elke andere eerbewijzing,

schap over onze zaligheid, willigliik aanvaard hebben". Allerminst wordt hier echter, zoo gaat de *Cat. Rom.* voort, „een vereering mede bedoeld, die aan de eere Gods afbreuk zou doen, en veeleer wordt juist die eere Gods verhoogd, hoe meer deze dienst der heiligen en der Engelen der menschen hoop opwekt en versterkt en ze uitlokt tot de navolging der heiligen [2]).

Gelijk men ziet, is dit sober uitgedrukt. Er wordt uitdrukkelijk geconstateerd, dat het eerbetoon aan de Engelen iets geheel anders moet zijn dan het huldebetoon, dat men aan het Eeuwige Wezen toebrengt. Het eerbetoon aan de Engelen moet vergeleken met den eerbied, dien we ook op aarde aan de menschen, die God over ons gesteld heeft, schuldig zijn. En wel verre, dat deze vereering der Engelen van de glorie onzes Gods zou mogen aftrekken, wordt gezegd, dat niets zoozeer tot de glorie des Allerhoogsten leidt als juist het volstandig voortgaan in dezen dienst van de Engelen en van de heiligen. Bovendien wordt elke uitspraak, die in deze overweging dienst doet, rijkelijk met voorbeelden der Schrift toegelicht en gesteund, en het geheel zoo ineengezet, dat de bedoeling om misbruik te voorkomen, kwalijk kan miskend worden."

Had de Hoogleeraar het woord *adorare* hier niet vertaald door *aanbidden*, het citaat zou onberispelijk zijn. Nochtans meene

---

met die intentie gebracht, ten opzichte van een schepsel verboden; maar heeft men die intentie niet, dan is het geoorloofd, gelijk duidelijk blijkt uit de voorbeelden hier door den *Catechismus Romanus* aangehaald. Slechts één enkele handeling sluit op zich zelf, ook afgezien van de intentie, een goddelijk eerbetoon in, en dat is het brand- en slachtoffer. Nog dient men hier wèl in het oog te houden het onderscheid tusschen *goddelijk eerbetoon, godsdienst,* en *godsdienstig* eerbetoon. *Goddelijk* eerbetoon mag nooit aan een schepsel worden gebracht; maar wel godsdienstige eer, d. w. z. wel eer, die haar grond vindt in een *godsdienstige beweegreden.* Men mag wel iemand eeren om zijn deugd, zijn gewijde bediening, of wijl hij door zijn gezag de vertegenwoordiger is van God enz. De Protestanten hebben gewoonlijk de eigenaardigheid, die eenvoudige waarheden uit het oog te verliezen. Nog moet in het oog gehouden, dat *aanbidden* niet hetzelfde is als *tot iemand bidden.*

[2]) Men denke hier aan het woord van Paulus: „Broeders, weest mijne navolgers, gelijk ik het ben van Christus". De Apostel was niet bevreesd, dat dit de aandacht zou aftrekken van Christus.

men niet, dat de Hoogleeraar zich geheel boven zijn vooroordeelen heeft weten te verheffen. Valsche beschuldigingen, verkeerde voorstellingen ontbreken in zijne artikelen niet. Onze practijk, zoo heet het, is in strijd met onze theorie; en, al moet erkend, dat het Concilie van Trente alsook de *Catechismus Romanus* zich omtrent de engelen- en heiligenvereering soberlijk hebben uitgedrukt, zoo is zulks toch tevergeefs geweest. Zoowel vóór als na het Concilie is in de practijk het misbruik in de Katholieke Kerk aan 't woord gebleven. Waarin bestond dat misbruik? De Katholieke Kerk had alle directe gemeenschap met Christus zoo goed als geheel afgebroken. Zij had allerlei tusschen de heilzoekende ziel en Christus ingeschoven:

„De persoonlijke, zelfbewuste, rechtstreeksche gemeenschap tusschen den Christus en de eigen ziel was al meer gedaald. Uitzonderingen bleven zeer zeker stand houden. Enkele machtiger geesten, en ten deele zekere orden, bleven zich meer rechtstrecks met den Christus bezighouden. Maar voor de schare der belijders was de rechtstreeksche gemeenschap met den Christus een bijna ongekend zielsgenot geworden.

Men had met den priester, men had met den bisschop, men had met den paus van Rome, men had met Maria, men had met de heiligen, men had met de Engelen te doen, en eerst over al deze schakels heen was er dan ook zekere gemeenschap met den Heiland, maar die juist tengevolge van die vele tusschenschakels haar veerkracht en innigheid inboette.

Dit veruitwendigde de religie, en bracht teweeg, dat het waarlijk ontrust gemoed, dat niet bijgeloovig was, geen vrede in zijn God kon vinden" [1]).

---

[1]) Iets dergelijks schrijft Calvijn (*Instit.* Lib. III, c. 20, § 24). Hij beweert nl., dat in al de litanieën en lofzangen der Papisten [lees: Katholieken] nooit eenige melding wordt gemaakt van Christus, en dat, terwijl wij immer tot de doode heiligen bidden, wij nimmer met onze gebeden tot den Heer gaan. Hetgeen, zooals de geleerde Bellarminus opmerkt, eene zóó formidabile leugen is, dat waarlijk de duivel gevaar loopt zijn bijnaam van „aartsleugenaar" te verliezen.

Het was dan ook alleen uit dorst der ziele naar vrije gemeenschap met den Heiland, dat de Calvinisten op het voorbeeld van Luther de engelen- en heiligenvereering, de kerkelijke overheid enz. hebben aan den kant gezet, ja daarin volgens den Hoogleeraar zelfs te ver zijn gegaan. Verder wordt door een aanhaling uit de geloofsbelijdenis van Guido de Bres ondubbelzinnig te kennen gegeven, dat de aanroeping der heiligen en engelen eigenlijk niets anders is dan een miskenning van den eenigen Middelaar en een blijk van gebrek aan vertrouwen op Christus:

„Daar is niemand, zoo heet het daar, daar is niemand, noch in den hemel, noch op de aarde onder de schepselen, die ons liever heeft dan Jezus Christus, *dewelke, hoewel Hij in de gestaltenisse Gods was, nochtans zich zelven vernietigd heeft, aannemende de gestaltenisse eens menschen en eens knechts voor ons,* en *is in alles zijnen broederen gelijk geworden.* Indien wij nu eenen anderen Middelaar zoeken moesten, die ons goedgunstig ware: wien zouden wij kunnen vinden, die ons meer beminde dan Hij, die zijn leven voor ons gelaten heeft, *ook toen wij zijne vijanden waren?* En zoo wij eenen zoeken, die macht en aanzien heeft, wie is er, die des zooveel heeft als degene, *die gezeten is ter rechterhand zijns Vaders, en die alle macht heeft in den hemel en op aarde?* En wie zal eer verhoord worden dan de eigen welbeminde Zone Gods?

Zoo is dan alleen door een mistrouwen dit gebruik ingevoerd, dat

---

Want beginnen niet al onze litanieën met: *Heer, ontferm u onzer*; *Christus, ontferm u onzer*; *Christus, hoor ons*; *Christus, verhoor ons*; *God, hemelsche Vader* enz.? Zijn niet bijna alle lofzangen, die wij in het kerkelijk officie bidden, uitsluitend tot God gericht? Eindigen zij niet allen met *Glorie zij den Vader en den Zoon en den Heiligen Geest* of iets dergelijks? Zijn ook niet alle gebeden, die in de H. Mis gelezen worden, eveneens tot God gericht, en eindigen zij niet alle: *Per Christum Dominum nostrum*? En wat nu den Hoogleeraar betreft, meent deze werkelijk, dat een Katholiek, wanneer hij tot Christus wil bidden, eerst den priester, den bisschop en den paus heeft te waarschuwen? Waarom dan niet liever gezegd, dat de gemeenschap met Christus voor de Katholieken op hooge uitzondering na een finale onmogelijkheid is?

men de heiligen onteert, in plaats van die te eeren, doende 't gene zij nooit gedaan noch begeerd hebben, maar hebben het volstandiglijk en volgens hunnen schuldigen plicht verworpen, als blijkt uit hunne schriften" [1]).

Eindelijk giet de Hoogleeraar beide voorgaande beschuldigingen nog eens in een anderen vorm over. Onze engelenvereering, zoo heet het nu, zou voortkomen uit valsche nederigheid en reeds door Paulus (Coloss. II: 18 en 19) zijn veroordeeld. De bedoelde plaats luidt als volgt: „*Dat niemand u verleide, willende dit door ootmoedigheid en eeredienst der engelen, betredende wat hij niet gezien heeft, zonder reden opgeblazen door het verstand zijns vleesches en niet vasthoudende aan het Hoofd, uit wien het geheele lichaam, door middel der geledingen en verbindselen bediend en saamgehouden, opwast met den wasdom Gods*".

„Hieruit blijkt, — zegt de Hoogleeraar — dat reeds destijds de dwaalleer in de gemeente was ingeslopen, die aan de vereering van den Christus niet genoeg meende te hebben en daarom zekeren „dienst der engelen" had ingevoerd, d. i. zekere plechtigheden waarnam om hierdoor de Engelen te vereeren. Deze opzettelijke godsdienstige vereering der Engelen werd nu blijkens wat er aan voorafgaat, verdedigd door een beroep op den „nederigen zin" der geloovigen. Ze moesten wandelen „in nederigheid" en juist op grond van die „nederigheid" hun toevlucht nemen tot de vereering der Engelen. Juist dus hetgeen in de dagen der Reformatie zoo krachtig gevoeld is, en wat Art. 21 van onze Confessie op zoo aangrijpende wijze bestrijdt, t. w. men wilde aan deze godsdienstige vereering der Engelen ingang verschaffen, door het voor te stellen, alsof wij onwaardig waren, om rechtstreeks door Christus tot God te gaan".

---

[1]) Verg. *Form. van Eenigheid*, blz. 17. Bedoelt Guido de Bres met deze laatste woorden, dat de heiligen *zich zelven* nooit aangeroepen en deze aanroeping tijdens hun leven ook nooit voor zich begeerd hebben, dan geven wij dit gaarne toe, doch uit welke hunner schriften blijkt, dat zij de aanroeping van de heiligen *des hemels* verwerpen?

En een weinig verder: „Gevolg hiervan zou dan ook zijn juist datzelfde, wat men in de eeuw der Reformatie zoo pijnlijk ervaren had, t. w. dat men op die manier „het Hoofd niet behield", zijne gemeenschap met den Christus zag afnemen, en door al deze vereeringen van heiligen en Engelen, die tusschen Christus en de ziel zich indrongen, zich op steeds verderen afstand van den Heiland bevond".

En eindelijk: „Neen het is niet de *ware*, maar een *valsche* nederigheid, als men het voor een kind van God en een verloste des Heeren niet geoorloofd acht, om rechtstreeks tot zijn Heiland te gaan."

Naar aanleiding van het bovenstaande werd toen door schrijver dezes, die een trouw lezer is van *De Heraut*, aan Dr. Kuyper het volgend schrijven gezonden:

Hooggeleerde Heer!

Met belangstelling heb ik uw artikel gelezen over de Engelen (II) in het nummer van *De Heraut* van 10 Juni l.l. Tot mijn groote vreugde heb ik gezien, dat u den *Catechismus Romanus* hebt geraadpleegd en een flink citaat daaruit uwen lezers onverzwakt onder de oogen brengt. Doch tevens, Hooggeleerde Heer, gevoel ik mij als katholiek priester gedrongen, te protesteeren tegen de averechtsche en onware voorstelling, die u geeft van de practijk der Roomsche Kerk in zake de engelen- en heiligenvereering. Vooreerst is uw bewering, als zou die practijk van de leer des Roomschen Catechismus verschillen, bezijden de waarheid, en het zou u moeielijk vallen daarvoor ook maar één argument aan te voeren. Onwaar op de tweede plaats is uw bewering, dat den Katholiek elke directe gemeenschap met Christus verboden of nagenoeg geheel onbekend is. Onwaar uw voorstelling, dat ons alleen, en dan nog slechts *zekere* gemeenschap met Christus mogelijk is, nadat wij eerst al de door u opgenoemde schakels (den priester, den bisschop, den paus, Maria en de engelen) hebben doorloopen. Onwaar uw voorstelling, als zou onze vereering van engelen en heiligen gegrond zijn op een valsch mistrouwen of een verkeerd begrepen nederigheid.

Neen, Hooggeleerde Heer, onze heiligenvereering is gegrond op onze liefde tot Christus. Wij achten het onmogelijk, Christus lief

te hebben, Hem de verschuldigde eer te brengen, zonder tevens Zijnen vrienden, Zijnen verheerlijkten ledematen, en vooral Zijne heilige Moeder, die allen Zijne glorie en Zijn kroon zijn, een warm hart toe te dragen en hun onze hulde te bieden. Onze vereering van de engelen is gegrond op de voorbeelden der H. Schrift, door u-zelven aangevoerd [1]). Onze aanroeping der heiligen steunt op het woord van God, dat ons beveelt voor elkander te bidden, dat den vrienden van Job beval, de voorbede van dien heiligen man te vragen, en ons leert, hoe vermogend het gebed is der rechtvaardigen — hoe God er behagen in vindt Zijne vrienden te eeren. Onze vereering en aanroeping van de heiligen is gegrond op den wil van God, die zich uitspreekt in de practijk der Kerk; op welke practijk God-zelf Zijn zegel heeft gedrukt door tallooze wonderen, gelijk o. a. de H. Augustinus (*De civ. Dei*, Lib. XXII, c. 8 en *Epist.* 137) en de H. Ambrosius getuigen (*Ep.* 85 en *Serm.* 95). Daarom dan ook is het bezijden de waarheid wat Guido de Bres leert, dat alleen door gebrek aan vertrouwen het gebruik is ingevoerd, de heiligen aan te roepen, en dat de heiligen-zelf dit nooit hebben gedaan.

---

[1]) Verg. de aanhaling uit den *Cat. Rom.* Het is waar, dat daar voorn. van eene eer, aan *menschen* gebracht, sprake is; doch dit doet hier niets ter zake. De vraag is, of eer mag gebracht worden aan een *schepsel*. Als het geoorloofd is aan een mensch eer, en bepaaldelijk *die eer* te brengen, dan is het geoorloofd eveneens ten opzichte van een engel.

De opwerping, dat de eer, aan een *engel* gebracht, uit godsdienstig motief voortkomt en derhalve *religieus* eerbetoon is, terwijl de eer, aan *koningen* bewezen, van louter *civielen* aard is, ontbeert alle beteekenis, want 1°. is ook de eer, aan een koning bewezen, als vertegenwoordiger van het goddelijk gezag, geenszins louter *civiel* eerbetoon, en 2°. waar verbiedt de H. Schrift religieus eerbetoon aan een schepsel? Nog eens: de H. Schrift verbiedt *goddelijk eerbetoon*, *godsdienst* aan een schepsel; maar geenszins godsdienst*ige* hulde, m. a. w. geen hulde, die haar grond vindt in de deugd van godsdienstigheid. Dit laatste te beweren is eenvoudig een ongerijmdheid en tegen de practijk-zelf der gereformeerden. Zij groeten bijv. hun Dominé als Bedienaar des Woords.

Volgens Calvijn draagt elke hulde, aan een engel gebracht, een religieus karakter; tevens leert hij, dat *elke* religieuse hulde aan een schepsel verboden is. Wanneer dus een engel verscheen, zou men hem, volgens Calvijn, niet eens mogen groeten.

Onder die heiligen mag toch voorzeker wel de H. Augustinus genoemd worden. Ziehier echter wat die groote Kerkvader schrijft: „Colimus ergo martyres eo cultu dilectionis et societatis, quo et in hac vita coluntur sancti homines Dei, quorum cor ad talem pro evangelica veritate passionem paratum esse sentimus. Sed illos tanto devotius quanto securius post certamina superata: quanto etiam fidentiore laude praedicamus jam in vita feliciore victores quam in ista adhuc pugnantes" [1]) *Contra Faustum*, Lib. XX, c. 21 (Migne T. XLII).

Dezelfde Augustinus zegt, dat het eene „insolentissima insania" is, „existimare non recte fieri quod ab universa Ecclesia fit". *Epist.* 118 [2]). U zult toch niet ontkennen, dat de geheele Kerk eeuwen lang de heiligen vereerd heeft. Daarenboven: als het blijk zou geven van mistrouwen de voorspraak van de engelen en heiligen des hemels te vragen; waarom geldt zulks dan niet evenzeer van de voorspraak der levenden, terwijl toch de H. Paulus deze uitdrukkelijk inroept?

Om u verder te bewijzen, hoe ongegrond uw beschuldiging is, als zou de Katholieke Kerk de heiligen en engelen „tusschen de ziel en Christus hebben ingeschoven", wijs ik u op de katholieke

---

[1]) „Wij eeren derhalve de martelaren met denzelfden eeredienst van liefde en gemeenschap als men in dit leven de heilige menschen eert, van wie men weet, dat zij bereid zijn hetzelfde voor de waarheid des evangelies te verduren; maar de martelaren eeren wij met meer godsvrucht, omdat wij het veiliger doen na den volstreden strijd en omdat wij hen met meer vertrouwen verheerlijken nu zij overwinnaars zijn in het leven der onsterfelijkheid, dan toen zij nog strijd voerden op deze wereld."

[2]) „Het is de meest dolzinnige dwaasheid, te wanen, dat hetgeen de geheele Kerk doet, ten onrechte geschiedt". Wij zouden deze plaatsen met nog vele anderen kunnen vermeerderen. In zijne eerste preek op de HH. Petrus en Paulus, zegt Augustinus: „De menigte der volken vereert nu met gebogen knieën den gelukzaligen Petrus den visscher". En in zijn aanteekeningen op Ps. XCVI geeft hij aan de heidenen, die den Christenen opwierpen, dat dezen de engelen vereerden, ten antwoord, dat de Christenen de engelen wèl eerden, maar niet *cultu latriae*, en hij voegt er bij: „Ach, dat ook gij hen wildet eeren; gij zoudt dan allicht van hen leeren, hen niet te eeren, d. w. z. hen niet te eeren als *Goden*, maar als heiligen: *Utinam et vos illos colere velletis; facile enim ab illis disceretis, non illos colere, id est, non colere ut Deos, sed ut Sanctos*".

schriftverklaarders, die allen in hoofdzaak dezelfde verklaring geven als u van de schriftuurplaats, uit Coloss. II door u aangehaald, en derhalve met u de bedoelde engelentheorie afkeuren.

Ziehier bijv. wat de katholieke Beelen op de aangehaalde plaats o. a. aanteekent: „Deze dwaalleeraars zeiden, naar het schijnt, dat, dewijl de mensch veel te gering was om zich rechtstreeks tot God te wenden, hij om zijne nietigheid te erkennen, *uit ootmoedigheid* (eene valsche ootmoedigheid) de engelen als middelaars moest bezigen, en dezen tot dat einde zijne godsdienstige *eerdienst* bewijzen; daarbij miskenden die dwaalgeesten den eenigen middelaar tusschen God en de menschen, den persoon van den God-mensch Jesus Christus en verlaagden hem beneden de engelen. Van eene afgodische engelen-vereering in die streken van Klein-Azië wordt gewag gemaakt in den 35sten canon of regel der kerkvergadering van Laodicea (omtrent het jaar 350, n. Chr.), welke in haar 51ste canon de vereering der heiligen goedkeurt".

Ook schijnt u te vergeten, dat het voornaamste object van vereering in de Katholieke Kerk Jesus Christus is en dat zich daarom als om het middelpunt geheel de cultus der Kerk, ook de vereering der heiligen, beweegt. Is er wel een meer directe gemeenschap met Christus denkbaar, dan Hem in ons midden met Godheid en menschheid tegenwoordig te aanbidden, ja Hem door de Heilige Communie aldus in ons binnenste te ontvangen, gelijk de Katholieke Kerk vastelijk gelooft? Maar ook anderszins is het den Katholiek eigen, met Christus in directe gemeenschap te treden; door het gebed nl., en niet alleen met Christus, maar ook met den Vader en den Heiligen Geest. Dit is eigen, niet slechts aan sommige orden, gelijk u beweert, maar aan iederen waren Katholiek. Doch nog eens: hoe inniger onze gemeenschap is met Christus, zooveel te inniger zal ook onze gemeenschap zijn met de engelen en heiligen des hemels, die zijne vrienden en hovelingen zijn en het beste deel vormen van zijn mystiek lichaam; des te inniger zal ook onze onderwerping en gehechtheid zijn aan het door God gestelde kerkelijk gezag" [1]).

---

[1]) *„Gehoorzaamt uwen oversten en weest hun onderdanig; want zij waken over u als die rekenschap moeten geven over uwe zielen."* (Hebr. XIII : 17). Volgens Dominé de Gaay Fortman echter is het onschriftuurlijk van kerkelijke overheden te spreken (Zie *De Heraut*, 10 Juni).

En hiermede eindig ik Hooggeleerde Heer. Ik verwacht van uwe eerlijkheid, dat u mijn schrijven in uw godsdienstig weekblad zult opnemen. Met verschuldigde gevoelens van hoogachting enz.

Alvorens het antwoord te geven van Dr. Kuyper, acht ik het nuttig eerst bovenstaand schrijven een weinig aan te vullen. Met betrekking tot den aangehaalden tekst van Coloss. II: 18, schrijft de Hoogleeraar nog het volgende:

„Paulus' waarschuwing: „dat dan niemand u overheersche door u, onder [voorwending van] nederigheid of ingebeelde onwaardigheid, naar *den dienst der Engelen* heen te lokken" (zie Col. II : 18), strekt alzoo wel terdege, om al zoodanige vereering van of ook bemoeiing met de Engelenwereld af te snijden, die haar grond zoekt in de bewering, dat wij te laag staan en te onheilig zijn, om zelf voor de aanspraakplaats van Gods heiligheid te verschijnen, en dat wij deswege de voorspraak van de heiligen of de Engelen behoeven. Want wel heeft men van Roomsche zijde het trachten voor te stellen, alsof Paulus zich in Col. II : 18 tegen eene uit Perzië ingedrongen Engelenvereering gericht had, maar zonder dat er iets voor dit gevoelen pleit" (*De Heraut*, 17 Juni).

Van die uit Perzië ingedrongen engelenvereering heb ik bij Roomsche godgeleerden niets kunnen vinden. Daaruit volgt natuurlijk niet, dat de een of ander iets dergelijks niet kan beweerd hebben. De meesten geven echter eene verklaring in den zin van Beelen, gelijk ook de H. Joannes Chrysostomus en Theophylactus. Sommigen zien verband tusschen de engelenvereering, hier door Paulus veroordeeld, en de Judaïsche richting onder de Christenen, omdat de H. Paulus op dezelfde plaats sommige Joodsche gebruiken veroordeelt, en, gelijk men weet, de Joodsche wet door bemiddeling van engelen gegeven is [1]). Bepaaldelijk zien velen hier eene veroordeeling der ketterij van Simon den Toovenaar, die leerde, dat men de engelen moest vereeren als een soort van mindere

[1]) Act. VII en Gal. III.

goden, hun offers moest opdragen, en dat zij als noodzakelijke middelaars stonden tusschen God en de ziel. Men kan over die ketterij meer bijzonderheden vinden bij Irenaeus *(De haer.* Lib. I, c. 20), Tertull. *(De praescript.)* en Epiphanius *(De haer. Simonis).* Ook Theodoretus, een zeer oud schrijver, maakt gewag van een afgodische engelenvereering, bepaaldelijk in de omstreken van Laodicea. Dat nu Paulus wel wezenlijk alle *zoodanige* engelenvereering afkeurt, die haar grond zoekt in de bewering, dat wij te laag staan om zelf voor „de aanspraakplaats van Gods heiligheid te verschijnen", geven we gaarne toe; maar daaruit volgt tevens, dat geheel de plaats (Coloss. II : 18) tegen de engelenvereering der Roomsche Kerk niets bewijst. Want wel verre dat onze engelenvereering uit valsche nederigheid zou voortkomen, is zij veeleer het gevolg van zekere geestelijke en billijke *magnanimitas*. Wij weten door het geloof, dat wij door Christus zijn geworden *cives sanctorum et domestici Dei*: medeburgers der heiligen en huisgenooten Gods (Eph. II : 19). Wij weten, dat *wij gekomen zijn tot het hemelsch Jerusalem en tot de schare van vele duizenden van engelen* (Hebr. XII : 22). Wij weten m. a. w. dat wij met de engelen behooren tot het mystieke lichaam van Christus [1]), wijl wij met hen Christus tot Hoofd hebben (Col. II : 10 en Eph. I: 20 en 21) en tot éénzelfde bestemming geroepen zijn. Vandaar roept ieder waar Katholiek met Paulus uit: „*Conversatio nostra in coelis:* onze wandel, onze omgang is in den hemel". Wij beginnen reeds op aarde de gemeenschap met engelen en heiligen, die eenmaal in den hemel zal worden voltooid. Wij beminnen hen, zonder ze te hebben gezien, gelijk wij God beminnen, zonder dat wij Hem ooit zagen. Wij brengen hun onze hulde, danken hen voor de diensten ons bewezen, loven God voor de glorie hun geschonken, verheerlijken God in vereeniging met hen, en bevelen ons ook in hunne gebeden, gelijk wij ons bevelen

---

[1]) Vgl. S. Thom. *Sum. theol.* III, Q. 8, art. 4.

in het gebed van Christus' ledematen op aarde. Ziedaar het waar begrip onzer engelen-cultus. Die cultus is vooral een cultus van liefde; wij beschouwen de engelen als onze lotgenooten en vrienden. En dit zou een valsche nederigheid zijn? Of het zou onze aandacht aftrekken van God? Maar zijn dan de engelen niet de hofstoet Gods? Zou God het wraken, dat wij Zijne vrienden eeren, die Hij-zelf eert door de eeuwige glorie? Zou Hij naijverig zijn op de liefde hun betoond, Hij, die onze liefde niet aanneemt, als wij ook onze medebroeders niet liefhebben? Maar bovenal, zou die vereering ons afscheiden van ons Hoofd, Christus, en de eenheid verbreken van zijn mystiek lichaam, gelijk Dr. Kuyper beweert? Vergeet de Hoogleeraar dan, dat tot de eenheid van het lichaam niet alleen de eenheid met het Hoofd, maar ook met de ledematen onderling wordt vereischt? [1]) De Katholieke Kerk onderhoudt beide; maar de Protestanten willen de vereeniging met het Hoofd *zonder* de vereeniging der leden onderling. Zij sluiten de geheele triumfeerende Kerk van die gemeenschap uit. Wie verbreekt nu de eenheid van Christus' lichaam?

Een beschuldiging, met de voorgaande (die van valsche nederigheid) zeer verwant, is, dat wij de engelen vereeren om hun hooger wezen en ze niet als medeschepselen, mededienaren Gods beschouwen. Dit is de oude beschuldiging van afgoderij in fatsoenlijken vorm; want ook de ketters, welke de H. Paulus op het oog had, beschouwden de engelen aldus; zij hielden ze als een soort mindere goden en beweerden, dat men niet rechtstreeks tot God of Christus mocht gaan, maar zich eerst bij die engelen had te vervoegen.

Nochtans is het voor ons, Katholieken, troostend een goeden socius in poenâ te hebben en wel niemand minder dan den H. Joannes den

---

[1]) Men lette bijzonder op het laatste gedeelte van den tekst uit Coloss. II: „Uit wien het geheele lichaam *door middel der geledingen en verbindselen* bediend en saâmgehouden" enz.

evangelist. Toen de apostel n.l. tot tweemaal toe voor den engel op de knieën viel, gelijk hijzelf vermeldt (Apoc. XIX en XXII), zou hij zich volgens den Hoogleeraar aan hetzelfde vergrijp (?) hebben schuldig gemaakt als nu de Katholieke Kerk: hij zou zich toen „onnadenkend *in de practijk* tot een verkeerde daad hebben laten vervoeren":

„Hij bedoelde niet in den Engel God-zelven te aanbidden, maar, in ontzag en eerbied verzonken, knielde hij voor den Engel als voor een *hooger soort wezen* neder, en kwam er zoo onwillekeurig toe, om aan dat schepsel een eere te bewijzen, die alleen toekomt aan God".

Nog verrassender wordt die beschuldiging, als men let op hetgeen de Hoogleeraar onmiddellijk laat voorafgaan:

„Nu lette men er wel op, dat we hier te doen hebben niet met een zwakgeloovigen broeder, maar met niemand minder dan den heiligen apostel Johannes; dat we Johannes hier vinden in de rijkste jaren van zijn geestelijke ervaring; en niet in een oogenblik van inzinking, maar geheel opgenomen in het heerlijk visioen, dat hem te beurt valt. En toch is zelfs op zulk een oogenblik bij dien man de geest zoo zwak, dat hij reeds op de knieën ligt en zich in zonde dreigt te verloopen.

En nu is het een Engel, die tot twee malen toe zulk huldebetoon afwijst, en Johannes zacht bestraft en er hem op wijst, dat God alleen te aanbidden is, en dat hij, als Engel, niet een *hooger* wezen is, maar een *mededienaar*, die op één lijn staat met de profeten vanouds en met de geloovigen, die het woord der profetie bewaren".

Onwillekeurig kwam bij het lezen dezer regelen bij ons de gedachte op: wanneer een apostel in de rijkste jaren van zijn geestelijke ervaring, niet in een oogenblik van inzinking, maar geheel opgenomen in het heerlijke visioen, dat hem te beurt valt, zich tot tweemaal toe zoo erbarmelijk kan vergissen, wat is er dan ten slotte zeker? Daarom houden wij het voor waarschijnlijker, dat Dr. Kuyper zich vergist en het verwondert ons, dat de Hoogleeraar dit ook zelf niet waarschijnlijker acht.

Verder spreekt de Hoogleeraar nog van een *bovencreatuurlijke* vereering der engelen en schijnt te insinueeren, dat onze engelen-vereering dat karakter draagt.

Deelen wij thans Dr. Kuyper's antwoord op bovenvermeld schrijven mede. In het nummer van 24 Juni plaatste de Hoogleeraar aan het slot van zijn vierde artikel over „de Engelen" de volgende noot:

„Naar aanleiding van ons eerste [1]) opstel ontvingen we een welwillend schrijven van een „R.-K. priester, van de Congregatie van den Allerheiligsten Verlosser", die protest aanteekent tegen onze voorstelling, alsof de Roomsche practijk en mystiek in zake de Dulia der Engelen zoo vaak verkeerd ware, alsook tegen onze voorstelling, alsof de dienst der Engelen in verband stond met zekere bedenking, om rechtstreeks tot Jezus te gaan, een protest waarvan het slot aldus luidde: „Ook schijnt u te vergeten" enz. (zie hierboven bl. 220).

Dat we niet heel zijn protest opnemen, is, wijl het niet aangaat, bij studiën, die altoos ook de controvers met andersdenkenden ter sprake brengen, gedurig het verweer daartegen op te nemen. Staat men dit toch aan den een toe, dan moet het ook aan anderen gegund. Zulk verweer kan dan niet zonder repliek blijven. Daarop zou dan dupliek volgen. En zoo zou heel ons blad allengs vol loopen met incidenteele polemiek. Bovendien een dispuut over de practijk van Romes kerk leidt tot niets, wijl deze practijk niet onder scherpe gegevens valt. Te allen tijde zijn we bereid tegenspraak ook van Roomsche zijde op te nemen, als het òf persoonlijk verweer geldt, òf aanwijzing uit de symbolische geschriften der Roomsche kerk, dat we een leerstuk op onjuiste wijze voorstelden. Dit toch mag niet, en steeds was het onze toeleg, om onze kennis omtrent de Roomsche leer uit de officieele gegevens te putten. Maar ook dan alleen".

Wij zonden hierop het volgend antwoord:

Hooggeleerde Heer.

Tot mijne groote voldoening vond ik een gedeelte van mijn schrijven in uw godsdienstig weekblad opgenomen. Ik blijf u daar-

[1]) De Hoogleeraar vergist zich, het was het tweede.

voor, ook voor de toezending van het nummer, ten zeerste erkentelijk. De reden, door u aangevoerd, waarom u mijn protest niet geheel opnaamt, schijnt mij ook niet onbillijk. Nochtans heb ik tegen hetgeen u daarop volgen laat, wel eenige bedenkingen in 't midden te brengen. Vooreerst komt het mij niet redelijk voor te vorderen, dat tegen elke zienswijze, welke men ons toedicht, onzerzijds een positief tegenbewijs worde ingebracht. De Katholieke Kerk toch kan zich onmogelijk hebben uitgesproken omtrent al hetgeen zij *niet* gelooft. Wanneer men ons beschuldigt, hebben wij recht te vorderen, dat men zijne beschuldiging uit officieele gegevens stave. En nu vraag ik u, Hooggeleerde Heer, of onze symbolische geschriften u op eenige wijze recht geven, te beweren, dat de Katholieke Kerk het strijdig acht met de nederigheid, rechtstreeks tot Christus te gaan en derhalve de engelen-theorie huldigt, door Paulus Coloss. II veroordeeld?

Ten tweede beweert u, dat een dispuut over de practijk der Roomsche Kerk nutteloos is, wijl die practijk niet onder scherpe gegevens valt. Hierop antwoord ik, wat dit laatste betreft: *transeat*; doch er moeten dan, zoo al geen *scherpe*, toch *eenige* gegevens voor die practijk bestaan; en onder die gegevens komen op de eerste plaats in aanmerking het *Breviarium* en *Missale Romanum*, die de voornaamste officieele gegevens zijn van de practijk der Roomsche Kerk in zake de engelen- en heiligen-vereering. Deze boeken toch bevatten de eenige officieele hulde, welke door de Katholieke Kerk aan de engelen en heiligen gebracht wordt. Waarop nu komt die eenige officieele hulde neer? Slechts hierop, dat wij bij den lof, dien wij aan God door Christus brengen, ons de engelen en heiligen herinneren. Het kerkelijk officie ter eere der engelen en heiligen is rechtstreeks tot God gericht en bestaat zoo goed als uitsluitend uit psalmen en andere plaatsen der H. Schrift, die op de engelen of heiligen, welke men vereert, van toepassing zijn. Het kerkelijk officie bijv. ter eere van den H. Michaël (29 Sept.) begint na de gewone voorbereidende gebeden („Domine labia mea aperies et os meum annuntiabit laudem tuam. Deus in adjutorium meum intende, Domine ad adjuvandum me festina") met het *Invitatorium*: „Regem archangelorum Dominum, venite adoremus", afgewisseld met verzen van Ps. XCIV (Hebr. XCV) „Venite exultemus Domino, jubilemus Deo salutari nostro". Elke psalm eindigt met

„Gloria Patri et Filio" enz. en aan het einde bidt men de oratie: „Deus qui miro ordine angelorum ministeria hominumque dispensas, concede propitius, ut a quibus tibi ministrantibus in coelo semper assistitur, ab his in terra vita nostra muniatur. Per Christum Dominum nostrum. Amen".

Wat de H. Mis betreft, zij is eveneens een hulde uitsluitend tot God gericht.

Wat blijft nu over van uw bewering, dat wij tot Christus niet rechtstreeks durven gaan, maar het alleen doen door bemiddeling der engelen? Ik ben altijd Katholiek geweest, maar heb nooit van iets dergelijks gehoord. Hoe is verder die bewering te rijmen met uw toeleg, om uw kennis omtrent Roomsche zaken steeds uit officieele gegevens te putten?

Wel is waar vraagt de Katholicke Kerk de *voorspraak* der engelen en heiligen; maar dit staat het middelaarschap van Christus niet in den weg, evenmin als de voorspraak van levende personen te vragen. De Katholieke Kerk acht het ook niet ongeoorloofd voor de engelen te knielen [1]), gelijk de H. Schrift het niet afkeurt zulks voor menschen te doen, ook uit godsdienstige beweegredenen. Bijv.

---

[1]) De opwerping, aan Apoc. XIX en XXII ontleend, heeft hier weinig kracht. Volgens den H. Augustinus (*Contra Faustum*) had de H. Joannes de meening, aan den engel goddelijke eer te bewijzen, wijl hij dezen voor Christus aanzag. Deze verklaring heeft vooral, in verband met de verklaring, die u-zelf geeft van de engelenverschijningen in het Oud Verbond, niets ongerijmds. Nochtans behaagt mij meer de volgende verklaring. de H. Joannes vergiste zich niet in den persoon des engels noch misdreef door zijn neêrknielen; hij erkende den engel als engel; zijn neêrknielen was een eerbetuiging, geen aanbidding in strikten zin. Maar de engel ontweek zijn eerbetoon om Joannes' hooge waardigheid of, wil men, om 's menschen waardigheid, sinds het goddelijk Woord zich met de menschelijke natuur vereenigd had. Joannes deed goed den engel zijne hulde te brengen; en de engel had recht die hulde af te wijzen. Zoo ontwijken ook dikwijls menschen elkanders eerbetoon, ofschoon dit in zich gewettigd is. Men houde verder in 't oog, dat de Grieksche tekst hier het woord: προσκυνέω heeft, hetzelfde woord, dat de H. Schrift zoo dikwerf gebruikt om een eerbetoon aan *menschen* uit te drukken. Verg. de voorbeelden, aangehaald door den *Cat. Rom.* (hierboven blz. 212).

III Reg. XVIII: 7; IV Reg. II: 15[1]). Maar geenszins vereert zij de engelen om hun hooger *wezensoort*, gelijk u beweert. Wel zijn de engelen volgens hunne *natuurlijke* gaven boven den mensch verheven. Zij zijn louter geest; wij geest en stof. Maar de Katholiek vereert in hen bepaaldelijk de *bovennatuurlijke gave der heiligmakende genade*, en onder dit opzicht staan zij niet altijd boven maar dikwerf beneden den mensch [2]). Van *bovencreatuurlijke* vereering is in de Katholieke Kerk in het geheel geen sprake. Dit zou gelijk staan met afgoderij.

Het is mij werkelijk een raadsel, Hooggeleerde Heer, hoe iemand met zoo hooge begaafdheden, als u, zich omtrent de katholieke leer zoo scheeve voorstellingen kan vormen, te meer daar u zegt, steeds uit officieele gegevens te putten. Ik weet hiervoor geen betere verklaring te vinden dan dat uwe talrijke bezigheden u niet veroorlooven, aan de katholieke werken, die u raadpleegt, de aandacht te schenken, welke zij verdienen. Want ik ben zeker, dat u de katholieke leer, indien u haar kendet, gelijk zij *is*, niet zoudt bestrijden, maar veeleer liefhebben en verdedigen. Nochtans erken ik met blijdschap, dat u, wat uw bekendheid met onze leer aangaat, u van

---

[1]) Abdias of (gelijk de Protestanten zeggen) Obadja, knielt neder voor den profeet Elias. Dit was geen civiele eer; want onder civiel opzicht stond Abdias boven Elias.

De leerlingen van Eliseus (Elisa) vallen voor hem neder, zoodra zij weten, dat de geest van Elias op hem is overgegaan. Misschien zal de een of ander zeggen, dat in het Hebreeuwsch niet van *knielen* gesproken wordt, doch het hierboven (blz. 212) besproken woord wordt gebezigd, dat de Vulgaat met *adorare* vertaalt; doch Gesenius teekent op dat woord aan: „Solebant, qui aliquem hoc modo salutabant, in genua procumbere et fronte humum tangere, eoque honore non solum homines afficiebant dignitate superiores sed etiam aequales".

[2]) Hiermede is bedoeld, dat dikwerf heiligen uit de menschen boven velen uit de engelen verheven zijn, m. a. w. een plaats innemen onder de hoogste rangorden der engelen, zooals bijv. de H. Joan. Chrys. zegt van den H. Paulus. Alleen de menschelijke natuur van Christus en de Allerheiligste Maagd Maria zijn boven *alle* koren der engelen verheven. Doch *secundum quid* kan men dit zelfs van geheel de menschelijke natuur zeggen. Verg. S. Thom, *Sum.* I, Q. XCIII, art. 3.

velen uwer medestanders gunstig onderscheidt. Ontvang, Hooggeleerde Heer enz.

Van dezen brief werd in *De Heraut* geen melding gemaakt.

Nog een enkel woordje rest ons; het geldt eenige opwerpingen van minder belang, welke in de brieven niet ter sprake komen. De Hoogleeraar ruimt ze echter voor het meerendeel zelf uit den weg. Na bijv. betoogd te hebben, dat de voorbeelden van engelenvereering, welke onze theologen uit het Oud Verbond wel eens aanhalen, niet slaan [1]), en dat de eer, aan een engel gebracht, heel iets anders is, dan de eer aan koningen bewezen, schrijft de Hoogleeraar een weinig verder:

„Onze conclusie kan dus geen andere zijn, dan dat wij een door God tot ons gezonden Engel met den meesten eerbied hebben te bejegenen, maar dat hem nooit mag toegebracht gelijke hulde der aanbidding, als wij Gode en zijn Christus toebrengen, omdat hij God is. Wil men nu dit eerbetoon aan zulk een Engel *Dulia* en de hulde aan God *Latria* noemen, ons wel, mits deze *Dulia* dan maar nooit de grenzen overschrijde van wat we aan een creatuur bewijzen mogen. Ook de Engel is en blijft *medeschepsel*, en de last, waarmeê hij van Godswege tot ons komt, geeft hem evenmin recht op een *boven*creatuurlijke hulde, als de Overheid, die zelfs met iets van de

---

[1]) De Hoogleeraar beweert, dat de verschijningen, Gen. XXXII: 26; Jos. V: 14; Judic. XIII—XVII vermeld, geen verschijningen van engelen maar van God waren, en dat het bepaaldelijk Christus was, die daar verscheen De meeste kerkvaders houden, dat het slechts engelen waren, die God *vertegenwoordigden* en daarom *God* werden genoemd; ook dat zij de *gedaante* van Christus' menschelijke natuur hadden aangenomen De H. Augustinus (*De civ. Dei*, Lib. XVI, c. 39) leert uitdrukkelijk, dat God in het Oude Verbond nooit zelf, maar steeds door middel van engelen verscheen, wijl ook de voornaamste verschijning Gods in 't Oud Verbond (die van Sinaï) door middel van engelen is geschied, gelijk blijkt uit Gal. III: 19. Daarenboven wordt degene, die aan Jacob verscheen, (Osee XII: 3) uitdrukkelijk een engel genoemd. Doch al zou de Hoogleeraar gelijk hebben, het zou tegen onze engelen-cultus niets bewijzen. Altijd blijft het argument van den *Catechismus Romanus* van volle kracht: als men *menschen* mag eeren, waarom geen engelen?

majesteit des Heeren bekleed is, deswege [1]) een hulde, die het perk van het creatuurlijke te buiten gaat, van ons vergen mag".

(*De Heraut*, 24 Juni).

Dit zal ieder Katholiek gaarne onderschrijven. De Hoogleeraar geeft ons derhalve in principe gewonnen, dat de vereering der engelen geoorloofd en goed is; doch hij beperkt ze in zóóverre, dat hij ze alleen mogelijk acht voor het geval, dat een engel ons persoonlijk verschijnt of verschenen is; ge kent anders dien engel niet, ge kunt hem u niet voorstellen, hoe zult ge derhalve met hem bezig zijn? Doch, zoo geven wij ten antwoord: we weten, dat de engelen zorg voor ons dragen, dat zij onze gebeden voor Gods troon brengen, wij gelooven in een beschermengel, wij weten bovendien van sommige engelen in 't bijzonder, dat zij zich in den dienst des Heeren en in het werk van 's menschen verlossing hebben onderscheiden, en alle engelen zijn de vrienden en hovelingen Gods, ledematen van Christus' mystiek lichaam. Van den anderen kant weten wij, dat de engelen belang stellen in ons lot, en onze toestand hun bekend is [2]). Wat belet ons dan hun hulde te brengen? Is hetgeen wij uit het geloof weten daarvoor niet genoeg? Als ik weet, dat in Rusland of Amerika een mij onbekend persoon of liever een geheele vereeniging van personen

---

[1]) Ook in den engel is iets van de majesteit Gods, doch op andere wijze. Zij worden ook soms koningen genoemd. De profeet Daniël bijv. spreekt van den „Vorst der Perzen", den „Vorst der Grieken" en Michaël wordt de „Vorst der hemelsche legermacht" genoemd.

[2]) De profeet David zingt: *Voor het aanschijn der engelen zal ik U lofzingen* (Ps. CXXXVII : 1). De H. Paulus schrijft aan Timotheus: *Ik betuig voor God en de uitverkoren engelen* (I Tim. V : 21); — aan de Ephesiërs: *Opdat aan de overheden en machten in den hemel Gods veelvoudige wijsheid bekend worde* (Eph. III : 10). Joannes wenscht aan de zeven kerken in Azië den vrede ook vanwege *de zeven geesten die voor* [Gods] *troon zijn* (Apoc. I : 4). Christus verzekert, dat over een zondaar, die boetvaardigheid doet, *vreugde zal zijn bij de engelen des hemels* (Luc. XV : 10).

zich interesseert voor mijne belangen, kan ik hen dan geen bewijs van hulde doen toekomen, zonder dat zij mij eerst hun portret oversturen? Nog opmerkelijker wordt de moeielijkheid van den Hoogleeraar als wij het volgende van hem vernemen:

„En nu spreekt ook in de Gereformeerde kerk de gemeente Gods de Engelen wel toe, als ze zingt: „Looft, looft den Heer, gij zijne legerscharen, wier lust het is op zijnen wenk te staren", en kan ons dus allerminst [1]) verweten worden, dat we ons om de Engelen niet bekommeren, of volgens onze kerkpractijk aan de Engelen niet denken".

Hier hebt ge dus al een contact met u onbekende engelen. Waarom kunnen we hun dan ook geen betuiging van liefde toesturen of ons bevelen in hunne gebeden? De Hoogleeraar antwoordt:

„Maar het is heel iets anders, of wij onze hemelsche medecreaturen toeroepen, dat ze met ons onzen *God mogen verheerlijken*, of wel dat we elkander en onszelven opwekken om zeker eerbetoon, op min of meer godsdienstige wijze, toe te brengen *aan die Engelen zelven*".

Zeer zeker; maar dit is thans de kwestie niet. Dit is straks in principe al toegegeven. De vraag is nu, of wij ons *onbekende* engelen kunnen vereeren; de moeielijkheid ligt in dit niet *zien*

---

[1]) Hij, die de artikelen van den Hoogleeraar gelezen heeft, zal zich herinneren hoe deze in het tweede daarvan verzekert, dat de Calvinisten ten opzichte der engelen gezondigd hebben *per defectum*. Hij schrijft bijv. (*De Heraut*, 10 Juni): „Men overdrijft dan ook niet, zoo men klaagt dat de Calvinisten maar al te zeer van het stuk van de Engelen vervreemd zijn. Men hoort, o, zoo zelden over de Engelen spreken". En een weinig verder: „Maar ontkend kan niet worden, dat de Calvinisten in hun ijver om dit exces, deze overschatting en deze overdrijving te keer te gaan, ook hunnerzijds niet te wel de juiste maat wisten te houden, en in hun geloofspractijk maar al te licht vervielen in onderschatting, in tekortkoming, in wat men noemt *defectus* ten opzichte van de betekenis der Engelen".

dier engelen; in het feit, dat we ze ons niet kunnen *voorstellen* [1]). Het antwoord is echter al gegeven.

Ten slotte maakt de Hoogleeraar uit het feit, dat men in de Paradijs-geschiedenis van engelen niets vernoemt, de gevolgtrekking:

„dat de verschijning van engelen abnormaal is [2]) en dat de kinderen der menschen lager staan, als ze zulke verschijningen noodig hebben,

---

[1]) Men vergete echter niet, dat de H. Schrift zelf ons eene voorstelling geeft. Men denke aan de twee gouden engelen Exod. XXV. (eene schriftuurplaats, ook hierom merkwaardig, omdat zij op afdoende wijze het maken van heiligenbeelden rechtvaardigt). Niets belet ons derhalve ons de engelen voor te stellen in menschelijke gedaante met vleugels enz. Nochtans doen deze voorstellingen, evenmin als de zinnelijk waarneembare engelen-verschijningen, ons de engelen kennen zooals zij zijn; het zijn slechts analogische voorstellingen. Volgens den H. Thomas zullen wij in het andere leven de engelen kennen „per similitudinem directe impressam a Deo", dus geheel onafhankelijk van de zinnen (verg. I, Q LXXXIX, art. 2, ad 2), en deze kennis, hoewel niet volmaakt, zal toch veel volmaakter zijn dan we hier in dit leven kunnen verkrijgen, wijl hier onze kennis immer gebonden is aan de zinnen. Dit, wat de natuurlijke kennis betreft; doch bovendien zullen wij in het licht der glorie de engelen nog op volmaakter wijze kennen.

[2]) In deze opmerking van den Hoogleeraar schuilt ongetwijfeld *iets waars*. Het is n.l. volmaakter de engelen op geestelijke wijze te kennen, dan slechts door zinnelijk waarneembare voorstellingen. Doch de Hoogleeraar verliest uit het oog, dat het eveneens volmaakter is, de engelen op deze laatste wijze te kennen dan in het *geheel niet*. Vandaar zijn verkeerde conclusie: dat de verschijningen der engelen abnormaal zijn. De zinnelijk waarneembare engelen-verschijningen bewijzen alleen, dat de kennis van den mensch (en ik bedoel hier bepaaldelijk de *modus cognoscendi*) minder volmaakt is in dit dan in het andere leven. In het andere leven kent hij de engelen volgens hunne *essentie*; dus heeft hij geene verschijningen meer noodig. Maar dat de *tegenwoordige* toestand van den mensch volmaakter zou zijn naarmate de engelen hem minder verschijnen, is in tegenspraak met het gezond verstand en de feiten in de H. Schrift vermeld. Dat in de H. Schrift van engelen-verschijningen geen gewag wordt gemaakt tijdens den staat van onschuld, doet hier niets af. De H. Schrift zwijgt over meer zaken. Zeker is het, dat ook Adam de engelen niet kon kennen *per essentiam* gelijk de

en hooger als de noodzakelijkheid van deze verschijningen wegvalt; en dus ook, dat het geheel natuurlijk is, dat in het Oude Verbond Gods volk deze verschijningen nog telkens noodig had, terwijl omgekeerd in de kerk des Nieuwen Verbonds deze verschijning van Engelen ophoudt" (*De Heraut*, 10 Juli).

Dit is zeker het eenvoudigste bewijs voor den hoogen bloei van het Protestantisme... maar het bewijs tevens, dat de toestand der Kerk onder de apostelen hoogst *abnormaal* was. De eerbied voor onzen goddelijken Verlosser houdt er ons van terug nog verder door te redeneeren. Wanneer de Hoogleeraar zich eens de moeite wilde geven de drie en zestig folianten der Bollandisten hier en daar in te zien, zou hij zóóvele onbetwistbare feiten van engelenverschijningen vinden, welke in den loop der christelijke eeuwen hebben plaats gegrepen, dat het hem wellicht zou spijten de aangehaalde regels te hebben geschreven. Welke dwaasheden en contradicties moet men zich getroosten, als men „den voorwerpelijken geloofsgrond prijsgeeft, om in de subjectieve bevinding van een subjectieve phantasie zijn uitgangspunt te nemen"! [1])

Th. Bensdorp,
Congr. SS. Redempt.

---

anima separata volgens den H. Thomas zo kent (verg. S. Thomas I, Q. CIV, art. II en Q. XXXIX, art. 2), anders was ook de duivel hem niet in zinnelijke waarneembare gedaante verschenen. Ook voor Adam dus gold de regel, dat het volmaakter is de engelen te kennen *per sensibilem repraesentationem* dan in het geheel niet.

Toch heeft de Hoogleeraar nog in een anderen zin gelijk, n.l. dat het geloof en dus de geestelijke toestand van den mensch beter is, naarmate de engelen-verschijningen minder *noodig* zijn; hetzelfde geldt van de wonderen; doch de Hoogleeraar vergeet, dat de engelen-verschijningen gelijk ook de wonderen niet altijd geschieden, omdat ze *noodig* zijn tot sterking van het geloof, maar dikwerf ook tot opbeuring en troost van Gods uitverkoren zielen en als een blijk van Gods bijzondere vriendschap en toegenegenheid. De Hoogleeraar wart in de aangehaalde zinsnede, gelijk ook in zijn geheele artikel, vele zaken dooreen.

[1]) *De Heraut*, 10 Juni.

JAN VAN ARKEL, BISSCHOP VAN UTRECHT.

(*Vervolg van Dl. CV, blz. 310 vv.*)

III.

In ons vorig artikel hebben wij gepoogd de rechtvaardigheid der zaak, waarvoor Jan van Arkel heeft gestreden, aan te toonen. Daarmede echter is onze taak geenszins voltooid. Want op het stuk van oorlogvoeren is het mede noodzakelijk de vraag te stellen, op wat wijze dat is geschied. Immers evengoed als die *modus quo* onze waardeering en achting ten hoogste vermeerderen kan, evenzoo kan hij zelfs den heiligsten oorlog, of althans den vorst, die hem voerde, tot een voorwerp van diepen afschuw maken.

In ons geval is het een verdrietige noodzakelijkheid ook daarover te moeten spreken. Niet omdat Jan van Arkel hierin zijn naam zou geschandvlekt hebben, maar wederom omdat het antwoord den lezer toch niet bevredigen zal, tenzij het onmogelijk zachtaardig en onnatuurlijk vreedzaam luide. Want strijd en bloed blijven afschrikwekkend in allen, laat staan dan, waar het een bisschop geldt, en geen is er onder ons, hoe theoretisch ook van aanleg en stemming, die den bisschop en den vorst onvoorwaardelijk scheiden kan. Toch spreekt het van zelf, dat Jan van Arkel, al ware hij ook de zachtste en vredelievendste vorst ter wereld geweest, met geen houten sabels den oorlog heeft kunnen voeren. Ook door hem is bloed gestort en veel onheil gesticht. Zonder dat kon hij, evenmin als ieder ander, slag leveren, of een goed gewapenden vijand van zijn gebied verdrijven. In het algemeen zijn zijne oorlogen vrijwel gelijk aan alle anderen in zijn tijd, even ruw en woest, als men wil, maar zeker niet wreeder dan die van andere vorsten. Geheel naar den geest van den tijd wederom, waren het aaneenschakelingen van

korte en bloedige gevechten, gepaard aan verwoesting, brand en plundering van steden, dorpen en kasteelen, die aan den vijand toebehoorden of met den vijand heulden. Echter zij het tot eer van onzen bisschop gezegd, dat hij zich ook hierin niet van de minst gunstige zijde heeft doen kennen. Vooral dient dan de aandacht gevestigd te worden op de oorlogen, die hij met zijne onderdanen voerde, omdat hij daarin, als de machtigste, het meest zijn waren aard en gezindheid moet getoond hebben.

A°. 1346 trekt de bisschop op tegen Eemnesse, een dorp, op de grenzen van het Gooi en Sticht, dat nooit een ander dan het Sticht had toebehoord, maar zich thans op eigen gezag van het bisdom had losgescheurd om onder de gehoorzaamheid van Holland over te gaan. Bij de oproerige bewoners, door de Hollanders gesteund, vindt hij gewapenden tegenstand. Na hen in een hevig gevecht verslagen te hebben, verbrandt de kerkvoogd, gelijk de Verm. Beka verhaalt [1]), het dorp „totten grond toe". Op het eerste gezicht verschijnt hier de bisschop zeer zeker niet met de kroon van edele zachtmoedigheid versierd. Maar voor ge hem veroordeelt, luistert, wat dezelfde schrijver er onmiddellijk bijvoegt: „Want sie des bisscops luden waeren, ende wouden Hollanders wesen. Lieten horen naem van Eemnesse en noemden haer mit enen nywen name ende hiet Oest-holland, ende bleven nochthans Hollanders ter tyd toe, dat se de bisscop mit scade wan". Volledige afval dan deze is er toch wel niet te bedenken. Zij loopen niet alleen geheel en al naar den vijand over, maar verwerpen zelfs hun alouden naam, als om alle uiterlijk teeken zelfs van des bisschops rechtmatige heerschappij uit te wisschen. Tegen de beschuldiging, dat de kerkvorst niettemin vrij hardhandig is te werk gegaan, verdedigt hem het gedrag der oproerigen volkomen. Immers de uitkomst bewees, dat de straf nog niet hard genoeg was geweest om hen tot hun plicht terug

[1]) Blz. 233.

te brengen. „Zij bleven nochthans Hollanders", d. w. z. ondanks de harde vermaning bleven zij hardnekkig in hun verzet volharden, en eerst twee jaren later gelukte het den bisschop, maar wederom alleen door geweld van wapenen, hen tot onderwerping te dwingen.

Een ander dergelijk geval, dat ons beter nog den geest en de handelwijze van den bisschop zal doen kennen, is zijn strijd met de bewoners van Stellingwerf, Steenwikerwout en Ommeland, die evenzeer door gebrek aan onderdanigheid tegen den bisschop misdaan hadden. Ao. 1165 had bisschop Godfried van Renen een stuk land aan de Friezen „van Lammerbeke" afgestaan om het te bewonen en te bezitten. Ook werd hun verlof gegeven „aldaar een kerricke toe tymmeren"; alles echter onder de uitdrukkelijke voorwaarde, „dat sye voer ellicken roden landes arelik, op Sonte Mertens hochtyt, een penninck voer den tynden betalen sullen, *beholtelick aldaer den biscop, hem ende synne naecoemelinghen.... dye werrelicke herrelickheyt* ende ghistelick recht; ende daertoe, dat ghin dynck versumelick achter gaelaten en worde, soe sullen sye gheregirt worden myt alle zyntrecht, soe als ander kerrichken, in onssen Stichte gheleghen, gheregirt worden, ende sy sullen ons ende onsse dynners werdighe ghehorsaemheit ende eerre bewissen" [1]). Ziedaar de eigen woorden van bisschop Godfried, waarmede hij voor 200 jaren hun plicht van onderdanigheid behoorlijk had omschreven. En niet onwaarschijnlijk beval hij, met het oog op den woeligen aard der Friezen, weinig aan onderwerping gewoon, toen hij hun het land schonk, tegelijk de voorwaarden op te schrijven onder zijn zegel, ter kennis „der teghenwoerdighe ende toecoemende luden". Althans in weinige gevallen is zoo ter zake de volgende, overigens meer gebruikelijke, inleiding gebezigd: „Alles dat men myt rede beghint, dat is myt goeder vestenisse te stedigen, omme off der

[1]) Arent toe Bocop, *Cronick der byscoppen van Uttert*, blz. 297.

lude boesheyt wosse, dattet net onrechtelick ghebroken off loesselick net verandert en worde".

Bijna een eeuw later had bisschop Otto van Holland (A°. 1247) denzelfden brief ook van zijn zegel voorzien. Niettemin wilden diezelfde Friezen thans Jan van Arkel „in menich jaren niet onderdanich wezen" [1]). Zij stonden tegen hem op en wilden „hem net kennen voer horren herre" [2]). Volgens Heda [3]) hadden zij sinds eenige jaren geweigerd de verschuldigde belasting of schatting op te brengen. A°. 1361, toen de vorst den toegang tot hun land gemakkelijker maakte, besloot de bisschop hen tot rede te brengen en trok tegen hen op. Onmiddellijk snelden zij allen te wapen, en er ontstond een bloedig gevecht, waarin van beide zijden dapper om de overwinning werd gestreden. Maar de krijgskundige kerkvorst behield de overhand, en de Friezen moesten vluchten. Toen droegen zij de natuurlijke en onvermijdelijke gevolgen van hun nederlaag, en leden de schade van den oorlog. Zoodra zij echter den bisschop hunne onderwerping aanboden, staakte deze de vijandelijkheden, en stelde zich tevreden met hen naar den aard van hun misdrijf te straffen. Hij legde n.l. den achterstalligen betalers een geldboete op van 10.000 oude schilden en trok onmiddellijk af. Nauwlijks echter had de bisschop hun land verlaten, of — met waarlijk Friesche handnekkigheid — hernieuwden zij den opstand, en weigerden wederom hun wettigen heer in zijne rechten te erkennen. Toen zij dan nu opnieuw

---

[1]) Verm. Beka, blz. 256. Een voorbeeld van de gezindheid der Stellingwerver-Friezen, geeft ons hun gedrag A°. 1309 te Vollenhove, waar zij in dit jaar alles te vuur en te zwaard verwoestten, verbrandden en uitmoordden, ja zelfs de kerk niet spaarden. Zij braken daar o. a. offerblokken open, waarin de aalmoezen voor het H. Land werden bewaard, en roofden alles tot zelfs de kerksieraden. Zie den brief van bisschop Guy bij Mattheus *Ad anonymum*, p. 107.

[2]) Arent toe Bocop, blz. 296.

[3]) p. 246. Vgl. Brumani *Res. Transis.* p. 127.

hun woord en trouw zoo schandelijk gebroken hadden, trad de verbolgen en bedrogen vorst met groote gestrengheid tegen hen op. Hij sloopte al hun bolwerken en vestingen, verwoestte hunne dorpen, gaf het land aan zijne krijgslieden ter plundering over [1]), „opdat zij zelve door hun schade en anderen door hun voorbeeld geleerd, in het vervolg aan hun plicht zouden getrouw blijven" [2]).

Nog moet hierbij het oordeel een plaats vinden, dat men leest bij Brumanus [3]) over des bisschops handelwijze na de overgave van Voorst, waar hij, gelijk wij weten, alle burchtzaten het leven en de vrijheid schonk, en hen met krijgseer liet aftrekken, en alleen den hoofdschuldige gevangen hield. „Velen verwonderden zich — zoo zegt hij — over de zachtmoedigheid van den bisschop jegens zijne vijanden, sommigen ook laakten zijne toegefelijkheid, zeggende, dat hij hen, die met onbuigzame hardnekkigheid zich zoolang oproerig jegens den vorst gedragen hadden, zwaarder had moeten straffen."

Na dit alles en hetgeen vroeger reeds over zijne oorlogen is gezegd, kan men zijn oordeel dunkt me, als volgt samenvatten.

---

[1]) Bij gelegenheid van deze plundering vond heer Willem van Wijc, kanunnik van S. Pieter en secretaris van den bisschop, in de kerk te Stellingwerf den brief van Godfried van Renen, opnieuw door bisschop Otto van Holland bezegeld, dien wij hierboven hebben aangehaald. Hij legde het stuk neder in het kasteel te Vollenhove. En aan deze vondst schrijft Arent toe Bocop (die ons op blz. 297 den brief mededeelt) het toe, dat „dye byscop van Uttert an dye hoeylanden in dye Blankenham synnen ghecoemen, ende groet ghelt van den voersz. Vressen ghecregen, ende dat Vresland soe langhe onder byscop van Uttert ghehort hefft, bewissen". Als de Friezen werkelijk voor de kracht van dit bewijsstuk zijn bezweken, dan heeft bepaald de harde en duidelijke vermaning van den landheer hun de oogen geopend.

[2]) Suffr. Petri. *App.* p. 142.

[3]) *Res. Trans.* p. 132.

Er kan ongetwijfeld aan Jan van Arkel geen grooter wreedheid worden ten laste gelegd, dan aan ieder ander oorlogvoerend vorst uit zijnen tijd. Nooit heeft hij de lasten van zijn zeer zeker gerechtvaardigde oorlogen noodeloos verzwaard. In den strijd met zijne onderdanen vooral heeft hij meermalen blijken gegeven van zachtheid en wijze gematigdheid En zelfs daar, waar zijn optreden werkelijk streng moet genoemd worden, waar het zwaard zijner wraak of gerechtigheid wezenlijk diepe wonden heeft geslagen, is hij niet verder gegaan dan inderdaad noodzakelijk bleek, en heeft hij eerst in het uiterste geval de strengste middelen toegepast.

Hiermede strookt dan ook volkomen zijn alom bekende en alomgeprezene vredelievendheid en rechtvaardigheid. Hoe vreemd het ook schijne in den dapperen en krijgskundigen bisschop, allen spreken van zijn liefde tot den vrede.

En wat prof. Rooyaards schrijft [1]): „Toch schijnt hij steeds zijns ondanks oorlog te hebben gevoerd, en dien nimmer te hebben opgezocht", is een oordeel, dat door de geschiedenis volkomen wordt bevestigd. Is het niet opmerkenswaardig, dat hij in zijne veelvuldige oorlogen met het buitenland slechts één enkele maal met eenigen schijn van recht als aanvaller zou kunnen genoemd worden? En dan nog die ééne maal — het was Ao. 1348, toen het twee-jarig bestand met Holland was geëindigd, — wierp hij zich niet op den buitenlandschen vijand, maar trok hij uit om zijn onbetwistbaar eigendom, Eemnesse, dat zich aan Holland had verkocht, wederom tot plicht en gehoorzaamheid terug te brengen. En bij al zijne oorlogen, in het binnenland gevoerd, kan men stuk voor stuk redenen aanwijzen, zoo groot en zoo geldig, dat zij hem dwongen, wilde hij niet in zijn vorstenplicht te kort schieten, de strenge hand der gerechtigheid op te heffen. Voorwaar het spreekt duidelijk genoeg voor hem, dat

[1]) *Gesch. van 't gevest. Christendom*, II, blz. 33.

zijn levensbeschrijver in het verhaal zijner talrijke oorlogen, zonder tegenspraak van hem heeft kunnen getuigen, dat hij „zijn gemoed altijd standvastig tot vrede geneigd hield" [1]).

Wie *De roos van Dekama* gelezen heeft, heeft Jan van Arkel leeren kennen als een vorst, die op het stuk van verdragen een ruim geweten heeft, die ja den uiterlijken schijn vrij wel weet te bewaren, maar in werkelijkheid de bezworen trouw met voeten treedt. De waarheid echter is, dat de geschiedenis geen spoor van dit alles vertoont. Nergens meldt ze ons van eenig gesloten verdrag, dat door hem ook maar in 't minst werd geschonden. Integendeel de geschiedenis der door hem gesloten verdragen is een onafgebroken getuigenis voor de trouw, waarmede hij ze onderhouden heeft. Herinneren wij ons alleen de volgende feiten, die voor zich zelven spreken. Men weet, dat vele Stichtsche edelen onder een nietig voorwendsel den graaf van Holland (A°. 1345) in het beleg der bisschopsstad hadden bijgestaan. In den voorloopigen zoen, die toen gesloten werd, waren zij allen door de goede zorgen van den graaf ingesloten. De bisschop meende en terecht hun ontrouw te moeten bestraffen. Hij deed dit ook, gelijk wij zagen, maar met eerbiediging van het gesloten verdrag. *„Als dat bestant ende den vrede tusschen den Gestichte en Hollant eynde nam, verbannede bisschop Jan van Arkel alle die ghene, die geseten waren in syn bisdom, ende des graven helpers hadden geweest"* [2]). Waarom daarmede gewacht tot het wettig gesloten verdrag ten einde liep? Behoudens zijn eens gegeven woord, was er overigens, na den dood van den graaf, niets wat hem weerhield, de schuldigen aanstonds te straffen.

Bij de belegering van het roofslot Hardensteyn, en later bij die van het sterke Voorst, sloot onze bisschop een verdrag van overgave met de verdedigers, waarbij deze het kasteel in zijne handen

---

[1]) Heda, p. 245: „Animum semper ad pacem firmans".

[2]) Verm. Beka, blz 233.

stelden „behoudelic haers lyfs en haer goets" [1]). En wat redenen van ergernis en misnoegen zij hun heer ook gegeven hadden, hoezeer des bisschops omgeving, bepaaldelijk bij Voorst [2]), zijne zachtmoedigheid afkeurde, de bisschop hield zich trouw aan het verdrag, en geen haar van hun hoofd werd gekrenkt. Wederom was het alleen zijn eens gegeven woord, dat hem weerhield, en zoo ooit, dan had hij zeker hier zonder gevaar, en zeker zonder tegenspraak, zijne belofte kunnen schenden.

Men brengt ook tegen Jan van Arkel de volgende beschuldiging in, dat hij om redenen van staat de Geldersche burgertwisten der Hekerens en Bronkhorsten zou hebben aangestookt. Het eerst, voor zoover ik weet, werd dit uitgesproken door Pontanus en Suffridus Petri, waar hij schrijft [3]): „In dit jaar had ook de strijd plaats tusschen beide broeders, Reinoud en Eduard, om het hertogdom Gelder, welken de bisschop ten deele aanstookte". Hiervan maakt Glasius [4]) het volgende zinnetje: „Als staatsman in de machtsvermindering zijner naburen voordeel ziende, had hij, hetwelk hem als bisschop geenszins betaamde, de Geldersche burgertwisten aangemoedigd". Zoo ziet men de waarheid van het aloude woord: „Fama crescit eundo". Wat de geschiedenis ons leert, komt op het volgende neer. De strijd, waarvan hier sprake is, ontbrandde, gelijk men algemeen aanneemt, in het jaar 1350 en duurde met verschillende tusschenpoozen voort tot den 25sten Mei 1361. Op dien dag versloeg Eduard zijn broeder geheel en al voor de stad Tiel, nam hem gevangen, en dwong hem van de hertogelijke waardigheid afstand te doen. In dat geheele tijdsverloop nu is er niets aan te wijzen, wat reden geeft om aan te

---

[1]) Verm. Beka, blz. 247.

[2]) Brumanus, *Anal.*

[3]) *Appendix ad Bek.* p. 142: „Quam episcopus ex parte fovit". Pontanus, *Hist. Gel.* p. 261.

[4]) *Gesch. der Christ. Kerk*, II, 153. Ook bij lateren als Arend (II, 2, blz. 259) vindt men dit min of meer herhaald.

nemen, dat de bisschop in eenige betrekking tot een der beide broeders heeft gestaan of zich met hun twist eenigermate heeft bemoeid. Eerst na het jaar 1361, d. i. *nadat de strijd voor goed was beslist*, en Eduard ook door zijn broeder als hertog was erkend, kan men van eenige betrekking tusschen Jan van Arkel en Eduard van Gelre spreken. In datzelfde jaar nog brachten toevallige omstandigheden, als belangen, die èn Sticht èn Gelre raakten, hen te zamen. Daarna is er blijkbaar een soort van bondgenootschap gesloten, dat echter, te oordeelen naar de gevolgen, niet veel meer dan de erkenning van het voldongen feit kan geweest zijn. Men zal moeten erkennen, dat er van stoken en aanmoedigen der twisten, hetzij dan uit staatsbelang of niet, bitter weinig te bespeuren is, en het meer dan gewaagd noemen, den bisschop van zulke ergerlijke en onbewezen vergrijpen te beschuldigen [1]).

Eén vlek kleeft er, naar mijn overtuiging, op de nagedachtenis van onzen bisschop; in ééne zaak heeft hij de hooge geestelijke waardigheid vergeten, waarmede hij was bekleed. Al te veel toch heeft hij zich persoonlijk in oorlogszaken gemengd; zijne legers heeft hij zelf meermalen ten oorlog aangevoerd, ja zelfs heeft hij misschien een enkele maal zich niet ontzien zelf het zwaard uit de scheede te trekken. Het eerste, dunkt me, kan voor niemand, die de ware berichten omtrent Jan van Arkel heeft onderzocht, aan redelijken twijfel onderhevig zijn. Vraagt ge me echter een afdoend bewijs voor het laatste beweren, dan moet ik het u schuldig blijven. Niettemin, als ge de woorden leest, waarin de kronijken bijv. zijn strijd tegen de Gunterlingen op de marktplaats te Utrecht verhalen, dan twijfel ik geen oogenblik, of u zal het beeld van een gewapenden bisschop, met zwaard en harnas, voor oogen staan. Op ergerlijke wijze vergat hij de heiligheid van zijne waardigheid, hier verdrong de

[1]) Zie over deze zaak breedvoeriger hierachter het *Aanhangsel*.

vorst den bisschop geheel, hier handelde hij in lijnrechten strijd met de wetten der H. Kerk [1]), en gaf een voorbeeld, dat zeker niet geschikt was om den godsdienstigen eerbied voor de bisschoppelijke waardigheid te verhoogen. Intusschen als ge aldus vuur op zijn hoofd verzamelt, en de volle maat uwer verontwaardiging over hem uitstort, denkt dan, om eerlijk te zijn, tegelijk aan zijne opvoeding, aan den tijd, waarin hij leefde, aan het voorbeeld van zoovele anderen en de kracht der gewoonte, die aan meer zaken een deel van hun natuurlijke schrikwekkendheid deed verliezen. Geen twijfel, of ge zult, hoewel zijn wijze van doen volstrekt afkeurende, toch de verzachtende omstandigheden niet afwijzen, die zeer zeker zijn persoonlijke schuld verminderen.

Jan van Arkel is een vorst geweest, die om verschillende redenen de achting en eerbied van het nageslacht heeft verdiend. Hoog staat zijn beleid, zijn trouw, zijn moed in den oorlog, al is ook zijn eer daar niet volkomen zonder smet; maar ook onder

---

[1]) Dezen waren zeer streng: „Clerici arma portantes.... excommunicentur" (*Clerici arma* 2. *De vita et honestate clericorum*).

In 't bijzonder over de vorst-bisschoppen zegt Lucius Ferraris, *Prompta Bibl.* (in voce „bellum", art. IV, n. 5): „Et si clerici jurisdictionem habeant temporalem, ut plures sunt episcopi et abbates praecipue in Germania, nedum possunt pro tuendis juribus suae ecclesiae vocare in auxilium principes saeculares, sed etiam possunt bellum ligitima cum auctoritate indicere, exercitum conscribere, ducem belli praeficere et arma ad pugnandum militibus praebere. Quamvis exercitus praefecti et ductores ipsi personaliter esse non debeant ex cap. Sententiam 9. Ne clerici et monachi: „Nullus quoque clericus ruptuariis vel ballistariis aut hujusmodi viris sanguinum praeponatur".

Evenwel de Paus kon dispensatie verleenen, zooals ook meermalen bijv. in de kruistochten is geschied. Zie Luc. Ferr. (t. a p. n°. 1.) Is het geheel onmogelijk, dat ook Jan van Arkel die verworven heeft?

die vorsten, die door de werken des vredes het geluk hunner onderdanen hebben bevorderd, bekleedt hij een roemvolle plaats.

Wat hem dan zeer zeker allereerst tot onvergankelijke eer verstrekt, is, dat hij een man is geweest van onkreukbare rechtvaardigheid. Op dit punt zijn de getuigenissen der ouden eenstemmig en duidelijk. Heda [1]) noemt hem „een beoefenaar der gerechtigheid, een strenge wreker der boosheid". Arent toe Bocop [2]) schrijft van hem: „Doe hefft dye biscop Jan van Arckel in eyger persoon syn bisdoem beghonnen toe regirren ende alle dye hoeghe saken des bysdoems sich toe onderwynden, ende let enen yder goed recht erffaren". En elders [3]): „helt goede justitie, alsoe, dat eel ende onell nyment den anderen teghen recht mysdoen dorste". En als Suffr. Petri [4]) verhaalt, hoe Jan van Arkel alle goederen, die zijne voorgangers òf door de ongerechtigheid hunner vijanden òf door moeilijke omstandigheden verloren hadden, wist terug te winnen, voegt hij er bij, dat hij dit deed „op zoo billijke wijze, dat ook zij, wien ze ontnomen werden, bekenden, dat men hen goed behandeld had". Dat verder ook de Raad van Holland en het Heemraadschap van Rijnland den kerkvoogd als scheidsrechter aannemen in een geschil, dat zij met diens eigen onderdanen hadden, is niet zonder beteekenis, en doet ons zien, dat ook zij in de onpartijdige rechtvaardigheid van den bisschop vertrouwen stelden [5]).

Wat de geschiedenis verhaalt, doet ons zien, dat hem niet ten onrechte dien roem van rechtvaardigheid gegeven is. Zonder aanzien des persoons handhaafde hij dien voor allen. Van hen, die zich in 1345 aan ontrouw schuldig maakten, zegt Arent toe Boecop: „Ende heff vort daernae *alle ende een yder* nae gheleghenheyt gestraffet". Dat waren, gelijk wij weten, groote

---

[1]) p. 245. [2]) *Croenick der byscoppen van Uttert* enz. blz. 272.

[3]) *Ibid.* blz. 288. [4]) *App.* p. 141.

[5]) Zie het stuk bij van Mieris, III, blz. 155.

heeren, leden der hooge geestelijkheid en eenvoudige poorters van Utrecht. Maar zij, die allen aan dezelfde misdaad schuldig waren, ondergingen allen dezelfde straf, het vonnis der ballingschap. De hardnekkige bewoners van Eemnesse, de dubbel oproerige Friezen van Stellingwerf droegen dezelfde straf als de groote en machtige heeren van IJselstein, van Wulven en van Abcoude, die mede in hun oproerigheid volhardden. Adellijke roovers en moordenaars, als Vianen, Culemborch en Voorst, gevoelden de volle zwaarte der bisschoppelijke gerechtigheid; maar evenzeer strafte hij den baldadigen moedwil der muitende poorters, die in zijne stad allerlei onheil stichtten.

Dat hij daarbij zelfs tegenover zijne bitterste vijanden de billijkheid niet uit het oog verloor, spreekt toch zeker luide voor zijn waarachtige liefde voor de gerechtigheid. Wij kennen de zes voogden, die hij in zijn tweede ballingschap over zijn bisdom had aangesteld, hun wanbestuur, de schade en moeilijkheden, die zij den bisschop hadden berokkend. Hun moedwil bestrafte hij naar vermogen, hun overdreven en onmatige eischen verwierp hij onvoorwaardelijk, maar zelfs na al hetgeen zij tegen hem misdreven hadden, luisterde hij gewillig naar billijke eischen. „Op het feest van S. Aegidius teruggekeerd.... ontnam hij hun, na hen overwonnen te hebben, wat hun niet toekwam, maar gaf hun terug, wat hun toebehoorde" [1]).

Voorst en Hekeren stelden voor hunne hulp in den oorlog in 1349 onmatige en overdreven eischen, die door den Verm. Beka „een onredelike rekeninghe" [2]) worden genoemd. Hierin wilde de bisschop hun dan ook geen voldoening geven. Maar toen zij later (1354) tot beter inzicht waren gekomen, hield de kerkvoogd „daeroff een redelike rekeninghe" [3]) naar hetgeen hun rechtens toekwam.

Een merkwaardig voorbeeld hiervan geeft ons ook de belege-

---

[1]) Suffr. Petri, *App.* p. 141. [2]) Verm. Beka, blz. 248. [3]) *Ibid.*

ring van het kasteel Woudenburch [1]). Heer Jan van Woudenburch, uit het geslacht van Culemborch, had A° 1352 genoemde burcht aan Gijsbrecht van Abcoude verkocht. De zoon van den heer van Woudenburch bleek echter zeer ontevreden over den gesloten handel. Op raad en geholpen door zijn neef van Culemborch, verborg hij zich in den nacht met een aantal huurlingen onder de slotbrug, overrompelde de achterpoort van het kasteel, verjoeg de bewakers, en versterkte er zich tegen een mogelijken aanval. Gijsbrecht van Abcoude en Jan van Woudenburch zelf, hoewel zij geen van beiden door hun vroeger gedrag den bisschop groote redenen van dankbaarheid gegeven hadden [2]), stelden genoegzaam vertrouwen in de rechtvaardigheid van hun heer, om bij hem herstel van het geleden onrecht te zoeken. En niet te vergeefs, want Jan van Arkel toonde zich aanstonds bereid hun recht te verschaffen. Hij trok met hen op, belegerde het kasteel 17 weken lang, dwong het door honger tot overgave, nam alle verdedigers gevangen, en verwoestte het kasteel geheel en al [3]).

---

[1]) Zie hierover Verm. Beka, blz. 240. Buch. *ad Hedam*, p. 253. Heda, 245. *Oudheden van Utrecht*, II, blz. 112. Joan. a Leydis, XXX, 3.

[2]) Abcoude was niet vreemd aan de woelingen der edelen. A° 1345 wordt hij genoemd onder hen, die den graaf van Holland bijstonden, en A° 1346 trotseerde hij den toorn des bisschops (vgl. v. Mieris, II, blz. 700). Jan van Woudenburch was een der zes ontrouwe voogden.

[3]) Dat Jan van Arkel zich zoozeer tot hulp bereid toonde, om, gelijk Heda zegt, Gysb. van Abcoude daardoor nauwer aan zich te verbinden, en hem dus voor het vervolg in zijn trouw te bewaren, kan zeer waar zijn, maar verkleint den roem van rechtvaardigheid niet, aan den bisschop gegeven, zoolang het geoorloofd zal zijn, de beoefening der gerechtigheid met de bevordering van het staatsbelang te doen samengaan.

Dat de bisschop het kasteel liet slechten, moet wel met instemming van Abcoude zijn geschied. Het ware anders een vreemd

„Een strenge wreker der boosheid" wordt hij door Heda genoemd. En niet ten onrechte, gelijk in het verloop dezer geschiedenis reeds meermalen is gebleken. Intusschen het was een strengheid, die meestal door de omstandigheden was geboden en altijd gerechtvaardigd. Daardoor vooral hield hij in zijn woelig bisdom „goede justitie, alsoe dat eel ende onell nymant den anderen teghen recht mysdoen dorste". Een voorbeeld zijner onverbiddelijke rechtvaardigheid, merkwaardig om den overvloed van bijzonderheden, is de volgende rechtspraak, waarvan de stukken ons door Mattheus worden medegedeeld [1]). Het oordeel werd uitgesproken A° 1346 over een aantal Gunterlingen. Het was het jaar, waarin die partijgangers zich zeer woelig betoonden, en er meermalen tweedracht en onrust binnen Utrecht heerschte. In overleg met den stadsraad en de gilden had de bisschop met goedvinden zelfs der partijgangers een vrede binnen de stad doen afkondigen, „met der stadtclocke, also als der stadt recht is, ende van outs gewoonlyck geweest heeft ende noch is enen vrede te gebieden in der stadt van Utrecht". Maar in October (Dinsdags na St. Remigius) had er een nieuwe oploop plaats, die blijkbaar het karakter droeg van verzet tegen het stedelijk gezag.

---

middel om zich die heeren tot vrienden te maken. Het doel van den bisschop daarmede zal wel geweest zijn een onvermijdelijken twistappel tusschen twee machtige geslachten weg te nemen, en zoo groote onheilen te voorkomen. Abcoude zelf kan ook volledig schadeloos zijn gesteld, bijv. uit de groote sommen, die de belegerden blijkens Joan. a Leydis (XXX, 3) als losgeld moesten betalen. Een edelman uit dien tijd was waarlijk de man niet, om zich goedschiks door een bisschop te laten berooven. Nergens blijkt, dat Abcoude ooit over verongelijking heeft geklaagd, of eenige poging heeft aangewend om vergoeding te verwerven. Integendeel A° 1355 wordt zijn naam niet meer onder de oproerige edelen genoemd, en ook later nog treft men hem onder de vrienden van den bisschop aan.

[1]) *Analecta, Origenes Culemb.* p. 604 seq.

En ondanks den geboden vrede kwam het tot een vechtpartij van niet geringen omvang. Ook waren het blijkbaar de partijgangers, die de onrust stookten. Burgemeester, scepenen enz. klagen althans, dat „een twist gevallen was, alse van enen vechtelick [vechtpartij], die gesciede van sulcken luyden, die op ten Raet van der stadt vochten ende sloegen aan die eene syde, daer hem die Raet ende des Raets medewerckers teghen verweerden aan die ander side".

Het gevecht werd weldra zoo hevig, dat er zelfs een doode viel, zekere Lambrecht Coddekijn, een der partijgangers, die door Heinric Wycher werd verslagen. Ten laatste moesten de oproerigen het veld ruimen. Zeker om het ernstige van het vergrijp en om het eigenaardig karakter der oproerigen, lieten de natuurlijke rechters, anders meer dan naijverig op hun stedelijke rechten, de geheele zaak aan den bisschop over [1]). Hun uitspraak is dan ook, zooals zij uitdrukkelijk getuigen, het oordeel door den bisschop uitgesproken. Heinric Wycher wordt geheel en al naar stadsrecht vrijgesproken en in het genot van zijn burgerrecht bevestigd, en dat wel op de volgende gronden: „Want die Raet van der stat Heyne Wycher, daar hy dien dootslach dede, geeyschet hadde, alse des Heren bode, dat rechte te stercken van des Heren weghen ende van der stadt weghen, ende hij 't dede sonder voorraet [voorbedachten rade], om den Raet te beschudden [beschermen], ende want Lambrecht Coddekyn eerst opten Raet sloeg, daer Lambrecht Coddekyn doch syn lyf mede verboert hadde".

Minder gunstig klonk het oordeel over hen, die zich tegen het wettig gezag hadden verzet. De bisschop meende, in afwachting

---

[1]) „Want wy van desen voersz. twist ende stoet, ende van alle saken, die opten voorgenoemden Dinxdach geschieden, gehelike ende al gebleven syn aen onsen lieven Here Haren Iohan van Arckel, Bisscop 't Utrecht."

van afdoende maatregelen, reeds nu een voorbeeld te moeten stellen. Want zeker rekende hij zich verplicht de oude partijschappen, die reeds zooveel onheil hadden gesticht, desnoods met geweld uit te roeien. Nog kort geleden hadden zij met den gemeenen vijand, den graaf van Holland, geheuld. Na het opheffen van het beleg, en zeer waarschijnlijk beducht voor nieuwe ongeregeldheden, hadden bisschop, raad en gilden, d. i. alles wat gezag in Utrecht uitoefende, onder aller goedkeuring een vrede binnen Utrecht doen afkondigen, die nu door hen zoo schandelijk werd geschonden. Hij ontzette dan allen, die aan het gevecht schuldig waren, uit der „stadt borgerscap, ende uyt allen rechten, privilegien ende vryheden, die enen borger van Utrecht te bate ende tot oirbaer comen mogen, ende sy sullen ballingen ende verdreven wesen uytter stadt ende uyt den lande van Utrecht hondert jaer ende enen dach, ende waer men se daer en binnen vont, dat soude men rechten aen haer lyff". Al degene, die de veroordeelden hulp verleenden, of hun zelfs huisvesting binnen het Sticht geven zouden, worden met dezelfde straffen bedreigd; terwijl op allen, wier schuld later nog mocht ontdekt worden, dezelfde straffen worden toegepast. Meer dan tachtig Gunterlingen werden door deze uitspraak getroffen.

Tot de deugd van rechtvaardigheid behoort in een vorst niet alleen, dat hij recht en billijkheid met strengheid handhave, maar ook, dat hij wete op zijn tijd genade voor recht te laten gelden. Of wil men dit niet, dan zal toch wel ieder den vorst prijzen, die naast het recht ook de barmhartigheid liefhad. Ook deze laatste deugd behoeven wij eigenlijk in Jan van Arkel niet meer te bewijzen. Voortdurend ontmoetten wij vijanden en misdadigers, die de bisschop, zonder zijn vorstenplicht te verzaken, met genade heeft behandeld. Maar in den breede is het strenge recht verhaald, dat aan de Gunterlingen is gedaan, ook de genade door den bisschop aan dezelfden geoefend mag niet verzwegen worden.

In den vrede van 1356 had graaf Willem V bedongen, dat Hendrik van den Rijn, proost van S. Jan, en enkele andere der voornaamste verbannen Gunterlingen [1]) geheel en al met den bisschop zouden verzoend zijn en vrij binnen Utrecht zouden mogen terugkeeren, waar zij in 't genot van hun goederen en rechten zouden hersteld worden [2]). Voor de anderen echter, voornamelijk die, welke in October 1346 verbannen waren [3]), en die eveneens naar Holland gevlucht waren, werd het ban-decreet niet opgeheven, ofschoon hun eenige gemakkelijkheid ten opzichte hunner goederen werd toegestaan. „Maar de bisschop, — zegt Suffr. Petri [4]), — als een man, die geenszins onverzoenlijk, maar veel meer genadiggezind en tot vergeving geneigd was, schonk aan alle verbannenen zonder onderscheid vergiffenis hunner misdrijven. En door deze handelwijze won hij zich de liefde zijner onderdanen, en verzekerde aan deze rust en vrede". Hij deed dit ook volkomen uit eigen beweging, gelijk Joan. a Leydis getuigt, ongetwijfeld niet willende, dat van hen, die zich aan dezelfde misdaad hadden schuldig gemaakt, de een — en dat wel zij, wier schuld door hun rang of waardigheid zeker niet werd verkleind, — boven den ander zou gesteld worden. Alleen werd hun een boete in geld opgelegd „ic wane vier dusent pont, daer men dat huys te Goy mede timmerde" [5]), ten behoeve van Gijsbert van Vianen, zooals bij het vredesverdrag de stad Utrecht was opgelegd.

Na den dood van heer Zweder van Voorst, die in zijn gevan-

---

[1]) De verm. Beka (bl. 251), Suffr. Petri (p. 142) en Joan. a Leydis (XXX, c. 14) spreken van zeven. Het zijn blijkbaar die, welke bij decreet van December 1346 uit Utrecht werden verbannen. Vgl. Buchel *ad Hedam*, p. 252.

[2]) v. Mieris, III, blz. 2.

[3]) Hun veroordeeling is hierboven breedvoerig verhaald.

[4]) *Appendix*, p. 142. Vgl. Verm. Beka en Joan. a Leydis, l. c.

[5]) Verm. Beka, blz. 251. Vgl. v. Mieris, III, blz. 2.

genis binnen het jaar stierf, kwam Roderik, zijn oudste zoon, binnen Renen tot den kerkvoogd. En deze, die ja den vader ten strengste had moeten straffen, wilde niet, dat de kinderen voor de schuld des vaders zouden boeten. Hij maakte met den nieuwen heer van Voorst een eerlijken vrede, waarbij de hangende geschilpunten werden geregeld, en de zoon in de leengoederen des vaders werd hersteld, behoudens de hofstede Voorst, die aan den bisschop bleef, wien 't echter verboden was daar een nieuw kasteel te bouwen [1]).

Handhaafde Jan van Arkel de gerechtigheid bij al zijn onderdanen en tegenover zijn vijanden, zijn liefde tot die deugd was groot genoeg om hem het recht te doen eerbiedigen, waar het op hem zelven werd toegepast, of waar het te zijnen nadeele uitspraak deed. A°. 1363 had hij een geschil met zijn stad Kampen. Gemakkelijk had hij hier van zijn overmacht kunnen gebruik maken om zijne aanspraken te doen gelden. Neen hij neemt vrijwillig zijn eigen onderdanen, den stadsraad van Deventer, als scheidsrechter aan, en belooft „soe wes dat de scepenen van Deventer voersz. daeroff seggen sullen, ende sy mynen ofte recht is, also syt aenghenoemen hebben, dat sullen wi houden ende voldoen" [2]). Er bestond ook een twist tusschen Holland's graven en den bisschop „van enen huse metter hofstat, gheleghen an die vischmarct binnen Utrecht". Het huis was feitelijk in het bezit van den bisschop, die het den deken van Deventer in leen had gegeven. Eertijds was het een bezitting der heeren van Amstel, en de graven maakten als tegenwoordige bezitters dier heerlijkheid aanspraak op de woning. Zeker was hier het recht van den bisschop twijfelachtig, en hij nam dan ook met den graaf „Meester Gheride Foec, deken van Oude-Munster st. Utrecht,"

---

[1]) Zie het stuk in de *Analecta* van Dumbar, II, p. 295.

[2]) Dumbar, *Het kerkel. en wereldl. Deventer*, I, blz. 525.

tot scheidsrechter aan, en eerbiedigde diens beslissing, toen hij ten gunste van Holland uitspraak deed [1]).

Een man als onze bisschop moet wel een open oog hebben gehad voor de gebreken, die de rechtspleging zijner dagen aankleefden, en het spreekt wel van zelf, dat hij ernstige pogingen moet hebben aangewend om die zooveel mogelijk te verbeteren.

Zoo wist hij o. a. in 1361 van keizer Karel IV het recht te verkrijgen om in de landschappen Salland en Twente een zoogenaamde „frystul", hier beter bekend onder den naam van veemgericht, in te stellen, naar dezelfde regelen ingericht als in de overige deelen van het Duitsche keizerrijk [2]). Vóór dien tijd schijnt de rechtsbedeeling, althans voor een gedeelte, in de handen van de heeren van Voorst te zijn geweest. Deze stelden ten minste hier en daar in die landstreken rechters aan [3]). Voor den tijd van Jan van Arkel althans, zal men gereedelijk toestemmen, dat de rechtsbedeeling in die handen niet veilig was. „Veem" is samengetrokken uit vede-men. Vede is oorlog, vijandelijkheid. Vedemen zijn zij, die aangesteld zijn om diegenen te bedwingen, die den vrede verstoren, en de vede, d. i. oorlog en rooftochten, ondernemen" [4]).

Oorspronkelijk dus waren het rechtbanken, op keizerlijk gezag ingesteld, waar een vrijgraaf [5]) en zoogezegde vrij- of veemschepenen, van uitgebreide volmacht voorzien, zonder veel omslag, snel en kort rechtspraken, en dat wel bijzonder over zulke misdadigers, die anders om allerhande redenen aan de handen van

---

[1]) Zie het stuk bij van Mieris, III, blz. 51.

[2]) Zie het diploom van den keizer: Mattheus, *De jure gladii*, p. 468. Dumbar, *Analecta*, II, 283 seq.

[3]) Brumanus, *Res Transis.* p. 126.

[4]) Mattheus, *De jure gladii*, p. 469.

[5]) Een vrijgraaf, zegt Mattheus, *De Nobilitate*, p. 914, wordt aldus genoemd, „of wel omdat hij vry [vry, d. i. edel] moest zijn, of wel om zijn vrije, volstrekte en aan geen banden gebondene rechtsmacht".

den gewonen rechter ontsnapten. Geheel overeenkomstig den oorspronkelijken aard [1]) dier instelling, is de reden, die Karel IV bewoog zijn toestemming te verleenen, om in genoemde landstreken deze rechtsbedeeling in te voeren: „Om den vrede te bevorderen, en de boosdoeners en kwaadstichters in die streken uit te roeien". Wie dan de roofzieke en oorlogzuchtige adel dier streken kent, waar Voorst, de bekende roofridder, aan het hoofd stond, wie de nabijheid gedenkt der altijd onbetrouwbare Friezen, zal den maatregel van den bisschop ten bate der gerechtigheid van harte toejuichen, al hebben de omstandigheden hem verhinderd zijn plannen te verwezenlijken [2]).

Van grooter gewicht nog was een andere maatregel, dien hij, door pauselijk en keizerlijk gezag gesteund, in zijn bisdom invoerde, en waardoor hij een geheele omkeer ten goede in de aloude rechtspraak van het Sticht te weeg bracht.

Er bestond n.l. een algemeene gewoonte, aan het oude Germaansche recht ontleend, die den bisschop en zijn officiaal verbood een moordenaar voor zijn rechterstoel te dagen, tenzij de

---

[1]) Het woord „veem" wordt op andere verschillende wijzen afgeleid, men zou haast zeggen, al naarmate men een gunstige of ongunstige gedachte er van heeft. Bovenstaande kwam ons de waarschijnlijkste voor. Sommigen zien er een verbastering is van: [jus] vetitum; anderen een samentrekking van: we mi! Naar aanleiding van het gevoelen, dat dezen naam van wittigerecht (witte is wijsheid, verstandigheid) afleidt, waardoor het dus, een wijs gerecht, of een gerecht van wijze, verstandige en ijverige menschen zou beteekenen, schrijft prof. Mattheus (*De Nobilitate*, p. 913) het volgende: „En zoodanig was het ook van den beginne en ook na eenige eeuwen". Nadat hij vervolgens eenige getuigenissen van oude schrijvers heeft aangehaald, die de veemschepenen ten hoogste prijzen, gaat hij aldus voort: „Toen het echter door verloop van tijd ontaardde, en de misbruiken toenamen, . . . is het in onbruik geraakt".

[2]) Eerst bisschop Frederik van Blankenheim kon dit plan ten uitvoer brengen. Zie zijn brief in de *Analecta* van Dumbar, II, p. 283.

bloedverwanten van den verslagene den schuldige aanklaagden en met aandrang recht en voldoening eischten. Ook dit was nog niet voldoende. Immers moesten de bloedverwanten het lijk van den verslagene voor den rechterstoel medebrengen, en met een bepaald formulier voor de oogen van den bisschop of zijn officiaal nederleggen. Dan eerst konden deze de vierschaar spannen. En nog, zoo aan al deze voorschriften was voldaan, stond de rechter machteloos. Immers hoe duidelijk de schuld ook was, en hoezeer ook volledig bewezen, zoo de beschuldigde zijne onschuld onder eed wilde betuigen, was geen rechter bevoegd hem te straffen [1]). Men zou het waarlijk niet willen gelooven, als niet onwraakbare getuigen, als niet pauselijke en keizerlijke stukken de waarheid hiervan bevestigden. Voor armen was op die wijze bijna geen recht te verkrijgen; niemands leven was veilig voor hem, die handig of sterk genoeg was het lijk van zijn slachtoffer te verbergen of althans te verhinderen, dat het voor den rechterstoel werd gebracht. En wie niet voor een meineed terugschrikte, hem kon nimmer van rechtswege eenig leed geschieden. Men begrijpt hoevele en hoe groote misdaden ongewroken bleven.

Het is de onsterfelijke roem van Jan van Arkel, dat hij tegen dit afschuwelijk misbruik, vroeger mogelijk om goede redenen ingesteld, maar nu geheel ontaard, den strijd heeft aangebonden. Het eerst kantte hij zich tegen het overoude gebruik, dat den bisschop verbood, zonder aanklacht der bloedverwanten in bovenbeschreven vorm, een misdadiger te vervolgen. Hij wendde zich in 1349 tot keizer Karel IV en met gunstig gevolg. In zijn antwoord [2]) toch noemt deze het beschreven gebruik „een bederf, strijdig met alle recht en goddeloos," en verklaart het door de

---

[1]) Zie Mattheus, *De jure gladii*, p. 470. Een beschrijving van dergelijke rechtspleging kan men lezen bij Hofdijk, *Ons voorgeslacht*, IV, blz. 171.

[2]) Zie het stuk: Buchel. *ad Hedam*, p. 249.

volheid zijner koninklijke macht geheel af te schaffen. Den bisschop en zijnen opvolgers beveelt hij voortaan over iederen moord, zoowel over die, welke reeds vroeger geschied zijn, als over die, welke nog gebeuren zullen, goed recht te doen, ook dan, wanneer de bloedverwanten, om welke reden dan ook, verzuimen een aanklacht in te dienen, of het lijk van den verslagene niet willen of niet kunnen voorbrengen.

Tusschen het verkrijgen van dit besluit en de uitvoering ervan lag echter een groote ruimte, en zeer begrijpelijk moet de bisschop daarbij vele moeilijkheden hebben ondervonden, al was het alleen van diegenen, die persoonlijk maar al te veel belang hadden bij het bestaande misbruik. Met name heeft men hem blijkbaar voorgeworpen, dat hij bij zijne verheffing had gezworen de gewoonten en vrijheden ongeschonden te handhaven. Hetzij dan uit gewetensbezwaar, hetzij tot meerdere zekerheid, hij wendt zich ook tot Paus Innocentius VI, wien hij eveneens het geval voorstelt, met vermelding van den eed, dien hij bij zijn intrede gezworen had. Den 26sten Mei 1359 antwoordt de Paus [1]) en brandmerkt de gewoonte in het Sticht als een afschuwwekkend, tegen alle recht indruischend misbruik. Op zijn beurt beveelt hij den bisschop en zijn opvolgers in het vervolg recht te spreken over alle misdaden, die onder hun rechtsgebied vallen, zoowel van ambtswege, dus zonder aanklacht, als wanneer de bloedverwanten naar oud gebruik hun beschuldiging indienen. Uitdrukkelijk verklaart hij krachtens zijn apostolisch gezag, dat de bisschop tot het onderhouden van zijn eed op dit punt geenszins verplicht is.

Had Jan van Arkel 't aldus mogelijk gemaakt om iederen boosdoener gerechtelijk te vervolgen, nog restte de zuiveringseed, die kwaadgezinden en gewetenloozen voor de hun toekomende straf beveiligde. Hij besloot den misdadigen ook deze laatste toe-

---

[1]) Brom, *Bull. Traj.* No. 1616.

vlucht te ontnemen. Op nieuw wendt hij zich tot het keizerlijk gezag, om ook hierin verbetering te kunnen aanbrengen.

In Juni 1364, toen onze bisschop reeds naar den zetel van Luik was verplaatst, kwam de gunstige beschikking des keizers [1]). „Op aandrang — gelijk hij zegt — van genoemden bisschop van Luik, van wien men weet, dat hij meer dan twintig jaar als bisschop aan 't hoofd der Utrechtsche kerk heeft gestaan," schaft hij het gebruik der zuiveringseed af, en stelt daarvoor den volgenden rechtsregel in de plaats. Voortaan zal de bisschop gehouden en verplicht zijn, zoodra een misdaad door zeven geloofwaardige getuigen bevestigd is, geen eedszuivering meer toe te laten, maar zal hij over iedere dus bewezen misdaad naar het gemeene recht een oordeel moeten uitspreken.

De „eed der zeven stolen" was een gebruik, dat reeds vóór den tijd van Jan van Arkel bestond. Maar slechts door gewoonte was aan dien eed een bijzondere kracht verleend. Onze bisschop wist van den keizer de bevestiging van het reeds bestaande gebruik te verkrijgen. De aard ervan leeren wij volledig kennen uit den brief des keizers, waarin hij bepaalt: „dat de bisschop en zijn opvolgers ten eeuwigen dage de bezittingen, goederen en rechten, welke ook, die zij beweren, dat hun of hunne kerk toebehooren, en waarover twist of strijd wordt gevoerd, dat de tijdelijke bisschop met zeven prelaten of kanunniken zijner Utrechtsche kerk die bezittingen, goederen en rechten door hunnen eed verwerven kan; hetgeen zijne voorgangers tot nu toe bij gewoonte hebben ingevoerd, en zooals dit in vorige tijden is onderhouden" [2]). In een tijd, waarin recht van eigendom niet altijd even gemakkelijk door brieven en dergelijke kon bewezen worden, was zulk een regeling zeker allernuttigst, daar zij twist en zelfs bloedige oorlogen kon verhinderen, terwijl de waardigheid der personen

---

[1]) Zie het diploom: Mattheus, *De jure gladii*, p. 470.

[2]) Zie het diploom: Buchel. *ad Hed.* p. 249. Vgl. *De Nobil.* p. 971.

en hun gevorderd aantal een waarborg waren tegen altijd mogelijke misbruiken.

De inkomsten van den bisschop en zijner geestelijkheid werden voor een deel gevonden uit allerhande rechten, waarvan de betaling op personen en goederen rustte. De voldoening dier rechten schijnt echter meer dan eens te zijn geweigerd, en in 't bijzonder gaf de betaling van sommige dienstbaarheden aanleiding tot vele moeilijkheden. Het ergste was, dat een dienstbare, die een eed wilde afleggen, zich daardoor van alle betaling kon ontslaan. Vandaar een onophoudelijke strijd, vandaar ook menige meineed, en menigvuldige klachten van hen, die in hun recht werden verkort. Om ook dit euvel weg te nemen wist Jan van Arkel de keizerlijke beslissing uit te lokken [1]), dat zoo dikwijls er strijd ontstond tusschen kerkelijke personen en lieden, door dienstbaarheid bezwaard, of andere schuldenaars over de betaling van „cijns, was, geld, kleederen, paarden, runderen en rechten, gewoonlijk cormede [2]) genoemd", of over iedere andere zaak, die zij tijdens hun leven of na den dood aan kerkelijke personen schuldig waren, men zich aan den eed van zulke dienstbaren niet moest houden, en deze door hun eed alleen de betaling niet meer zouden kunnen ontduiken. Hierdoor werd aan het getuigenis der geestelijkheid een niet onbillijke voorrang boven dat der

[1]) Buchel, *ad Hed.* p. 248.

[2]) Wat onder „cormede" werd verstaan, blijkt uit een stuk, opgegeven door Pontanus (*Hist. Gelr.* Lib VI): „Zij zullen mij na hun dood de cormede gegeven, d. i. iets van het beste uit hun bezit". Het droeg ook nog andere namen, zooals o a. ook dien van „het recht van de doode hand". De verklaring hiervan vindt men in 't *Magn. Chron. Belg.*: „Dit recht nu bestond hierin, dat zoo dikwijls een huisvader, die deze dienstbaarheid schuldig was, stierf, het beste stuk of kostbaarheid, dat men in zijn huis kon vinden, ten teeken zijner vorige dienstbaarheid door den heer werd opgeëischt; dat echter, zoo er niets was, de afgehouwen rechterhand van den overledene werd aangeboden". Vgl. hierover, Mattheus, *De Nobil.* p. 952—955.

hofluiden verleend. Wanneer in dergelijke twist een schuldenaar den eed wilde afleggen, moest de bisschop hem door zeven bloedverwanten of anders door zeven, den schuldenaar in stand gelijke personen, van deze regeling onderrichten. Alleen voor 't geval, dat de kerkelijken in hun rechtsbewijs te kort schoten, konden dienstbaren op hun eigen eed en dien van huns gelijken van betaling worden vrijgesteld.

Als men, en met recht, van den kerkvorst eischt, dat hij aller rechten, zonder onderscheid van personen, naar vermogen handhave, dan moet men ook de zorg, die hij voor de rechten van zijn vorstelijken zetel heeft gedragen, billijken. De loop der geschiedenis heeft bewezen, dat hij ook hierin geenszins nalatig is geweest. Nog kan de volgende gebeurtenis, n.l. de invoering van wat wij bier-accijns zouden noemen, hier haar plaats vinden. Tot recht begrip der zaak diene, dat onder „grute of gruyt" oorspronkelijk een soort van gerst werd verstaan, die, na eerst vochtig te zijn gemaakt, bij wijze van gist dienen moest bij bereiding van het bier [1]). Die zoogenoemde gruyt werd, gelijk meest overal, zoo ook in het Sticht, uitsluitend door den landsheer verstrekt, die ze in openbare gebouwen ('t gruythuis) in de verschillende steden liet bereiden en bewaren, en de voordeelen van den verkoop genoot. Het geld, dat men er voor betaalde, droeg den naam van gruytgeld. In het Sticht nu begon men in het begin der 14de eeuw hop bij 't brouwen van het bier te gebruiken, waardoor de verkoop der gruyt merkelijk verminderde; en, zooals te verwachten was, blijkt dit gebruik snel te zijn toegenomen. Althans in 1363 klaagt Jan van Arkel aan den keizer, dat sinds onheugelijke tijden de uitdeeling van de gruyt voor de bereiding van het bier een zeer groot deel der bisschoppelijke inkomsten uitmaakte. Sinds 30 of 40 jaren echter was „een nieuwe wijze om het bier te gisten, n.l. door bijvoeging van zeker

[1]) Verm. Beka, blz. 258

kruid, dat men gewoonlijk hop noemt, zoozeer bij de bewoners dier streken toegenomen, dat de bisschop van Utrecht een groote vermindering lijdt van de voordeelen, die hem gewoonlijk uit de verdeeling van de gruyt ten deel viel" [1]).

Men ziet hieruit, dat het een zaak was van niet geringen omvang, en de bisschop was het aan de waardigheid, ja aan het behoud van zijn vorstelijken zetel verplicht, daarin naar best vermogen te voorzien. Al te zeer ook hadden zijne voorgangers, had hij zelf met geldgebrek te strijden gehad dan dat hij zulk een aanzienlijk deel der bisschoppelijke inkomsten kon prijsgeven. Met machtiging van den keizer dan werd er een nieuwe bierbelasting ingevoerd, in dier voege, dat er voortaan van iedere gewone ton bier, die binnen de grenzen van het Sticht met hop werd gebrouwen, voortaan één zilveren groot tournois van goede munt aan den bisschop moest worden opgebracht [2]), terwijl er op iedere ontduiking of overtreding der wet een boete van 20 mark werd gesteld.

Heda [3]) geeft Jan van Arkel den lof, dat hij „een bisschop was, die altijd het nut van den staat beoogde". Hiervoor is waardeering zijner onderdanen zeker geen gering bewijs. Toen in het jaar 1345 de graaf van Holland Utrecht benauwde, wist Jan van Arkel een verdrag met hem te sluiten. De harde voorwaarden zouden ons op het eerste gezicht geen al te hoog denkbeeld geven noch van de zorg noch van de liefde des bisschops voor het heil der zijnen. Anders begrepen het de inwoners der bischopsstad. Want na dien vierden zij deze gebeurtenis op plechtige wijze. En op het feest van St. Maria Magdalena, den dag, waarop het beleg was opgebroken, trokken zij in processie met het Allerh. Sacrament rondom de stad „met solempniteyt ende met sanghe

[1]) T. a. p. blz. 261.

[2]) Trouwens graaf Willem III van Holland deed hetzelfde, maar op eigen gezag. Zie Verm. Beka, blz. 259.

[3]) p. 246.

God te love, dat hy die stadt behoede ende verlossede van dier plaghe, ende voert behoeden moet van alle plaghen" [1]).

Het oude gezegde: „Si vis pacem, para bellum," kan alleen onder zeker voorbehoud worden aangenomen. Maar met die noodzakelijke beperking bevat het ongetwijfeld eene voor vorsten behartigenswaardige waarheid, allermeest voor hen, die zich door talrijke vijanden omringd weten. Tot nut van zijn volk heeft ook Jan van Arkel dit begrepen, en door zijn krachtige maatregelen menige oorlogsramp voorkomen. Reeds vroeger zagen wij, hoe hij de stad Renen, die om hare ligging, op de grenzen van Sticht en Gelderland, allermeest aan vijandelijke aanvallen blootstond, op eigen kosten met nieuwe muren omringde, zoo hecht en sterk, dat zij tot op onzen tijd zijn bewaard gebleven [2]).

Hardenberg, een stadje aan de Overijselsche Vecht, is een der oudste plaatsen van ons land. Naar de overlevering verhaalt, hadden reeds de Romeinen daar een sterkte gebouwd, die echter later bij den inval der Germanen werd verwoest. Het schijnt, dat bisschop Willibrand in 1228 wederom het eerst de plaats heeft opgebouwd en versterkt [3]). Ten tijde van Jan van Arkel echter was het stadje weder ten val gekomen; de burcht en verdedigingswerken lagen verwoest. Door zijne ligging, tusschen het land der woelige Friezen en Overijsel, in de nabijheid van Coevorden, dat den bisschoppen zooveel zorg baarde, grenzende aan de bezittingen van den onrustigen adel van Salland en Twente,

---

[1]) Verm. Beka, bl. 231. Dit gebruik bestond nog in het begin der 15de eeuw.

[2]) Verm. Beka, bl. 238. Kist en Moll, *Kerkhist. Archief* (A°. 1859). Buch. *ad Hedam*, p. 251.

[3]) *Anonymus* (ed. Mattheus) p. 31. Vgl. echter Picardt, *Chronyck der landschap Drenth*, blz. 187, die verhaalt, dat Hardenberg ten tijde van bisschop Otto II van der Lippe (A°. 1225) een bemuurde stad was, met een bisschopshof, waarbij een stal voor 200 paarden en een kasteel, op de grondslagen van het Romeinsche kasteel gebouwd.

was het voor het bisdom van groot strategisch belang, „een der voornaemste frontierhuysen des bisdoms", zooals Picardt het uitdrukt [1]). Om het gewicht der sterkte dan, besloot de bisschop (A°. 1347) het weder op te bouwen. Er werden daartoe groote werken ondernomen. Het stadje lag aan den voet van een berg [2]) of hoogte, die bij een belegering den aanval der vijanden moest vergemakkelijken. De bisschop liet dan „de aerde van den bergh vullen in tonnen, en heeft die den bergh laten afrollen in de vallye, tot soo lange den bergh is verlaegt of vernedert en de vallye is verhooght" [3]). Op het aldus verkregen vlak liet hij een nieuw en sterk kasteel bouwen en gebruikte daartoe de steenen van het oude bisschopshof en van het kasteel te Coevorden. Ook de muren der stad werden vernieuwd, de grachten weder uitgegraven, en torens en blokhuizen ter verdediging opgebouwd [4]).

Ofschoon onze bisschop, gelijk wij vroeger zagen, door kracht van wapenen den overmoed en de roofzucht der edelen onderdrukte, begreep hij toch zeer goed, dat hij desniettemin dat ingeworteld misbruik niet voor goed had kunnen uitroeien. Hij was dan ook op middelen bedacht om voor het vervolg dergelijke misstanden te voorkomen, zonder genoodzaakt te zijn tot wapenen zijn toevlucht te nemen.

Daartoe sloot hij in het jaar 1352, ter beveiliging van het Neder-Sticht een verbond met den Raad van Utrecht, waarbij men elkander beloofde niet toe te laten, dat eenige sterkte of kasteel werd opgebouwd of zoo versterkt, dat daaruit gelegenheid zoude

---

[1]) T. a. p.

[2]) Vandaar den naam Hardenberg, d. i. Hard-am-berg of nabij den berg. Picardt, blz. 201.

[3]) Picardt, t. a. p.

[4]) Vgl. over Hardenberg. Verm. Beka bl. 251. Dumbar, *Anal.* II, p. 126 en 283. Mattheus, *Ad anonymum*, p. 182. Heda, 246. Joan a Leydis, XXX, 17.

zijn stad en land te verontrusten [1]). Ter beveiliging van het Boven-Sticht sloot hij in hetzelfde jaar een dergelijk verbond met de steden Deventer, Kampen en Zwolle [2]).

De maatregelen van den bisschop waren niet het minst in het belang der laatstgenoemde steden. Het landschap Salland toch had op het punt van rooverijen en woelingen in dezen tijd een zekere vermaardheid verworven [3]). Hierdoor nu werden vooral de drie groote steden van Overijsel, die toen reeds een levendigen handel dreven, in hunne belangen benadeeld. Daarom meende de bisschop zijn voorzorgsmaatregelen daar ter plaatse te moeten vermeerderen. Op een woeste en eenzame plaats, tusschen Bathem en Wessepe, liet hij op een heuvel eerst een houten, daarna een steenen burcht bouwen, sterk genoeg om iederen vijandelijken aanval af te slaan, en dat wel „tot beveiliging der reizigers en om de boosheid der bewoners van Salland te onderdrukken" [4]). De burcht noemde hij Arkelstein. Aan de burgers, verontrust door de nabijheid van zulk een sterkte, beloofde hij, voor zich en zijne opvolgers, het kasteel nimmer van het bisdom te vervreemden [5]).

In het Overijselsche, in den omtrek van het tegenwoordige Oldenzaal, bezaten de heeren van Reden een kasteel, Satersloo genaamd, een der geduchtste wijkplaatsen der moedwilligen. Met

---

[1]) Zie het stuk bij van Mieris, *Charterb.* II, blz. 813.

[2]) Zie het stuk bij Dumbar, *Het kerkel. en wereltl. Deventer*, I, 517.

[3]) Zie vooral Brumani, *Res. Transis.* p. 127.

[4]) Heda, 246. Vgl. Verm. Beka, 254. Suffr. Petri, 142. Buch. *ad Hed.* 255. Dumbar, *Anal.* II, 127, 241.

[5]) Dumbar, *Anal.* II, p. 291, die ons dit mededeelt, verhaalt, dat J. v. A. daarna, *hoewel uit nood*, het kasteel heeft verpand. Of het waar is, weet ik niet, maar de stukken, die hij aanvoert ten bewijze, zeggen niets, daar er evengoed van Jan van Verneburch en zelfs van Arnold van Hoorn sprake kan zijn. Vgl. Dumbar, *Het kerkel. en wereltl. Deventer*, I, 522.

medeweten, naar het schijnt, van hunnen heer, bedreef de bezetting allerlei baldadigheid in de omliggende landstreken, en plunderden menige reizende koopman, die voorbij trok. Toen de bisschop, vooral door het ongunstige jaargetijde, werd verhinderd het reeds begonnen beleg met kracht voort te zetten, bouwde hij vlak tegenover het kasteel een goed versterkt blokhuis, waarin hij een voldoende bezetting legerde om de woeste bewoners van het kasteel in bedwang te houden. Toen de heer van Reden dus bemerkte, dat het den bisschop waarlijk ernst was bij het tegengaan dier ongeregeldheden, wendde hij zich, beducht voor grooter schade, tot den bisschop. Men kwam overeen, dat beide, èn blokhuis èn kasteel, zouden geslecht worden. En de bisschop, wien het slechts om het uitroeien van het roofnest te doen was, stelde zich, verheugd. dat hij zonder bloedvergieten zijn doel had bereikt, hiermede tevreden, en liet van Reden in het rustig bezit van al zijn overige goederen [1]).

Voor een vorst, die het wel meent met de stoffelijke welvaart zijner onderdanen, is zeker de verbetering van den bodem, bijzonder in een land zoo moerassig als het onze, een der voornaamste en nuttigste zorgen. In den tijd van Jan van Arkel lag er in Overijsel, tusschen Kampen, Zwolle, Hasselt, de Zuiderzee en 't Zwarte Water, een moeras, voortdurend door overstrooming van Vecht en Zuiderzee geteisterd, zoozeer, dat het somtijds geheel en al in een bevaarbare vlakte veranderde. Het droeg den naam van „Mastbroek", omdat er weleer een groot bosch vol mastboomen had gestaan [2]). Het behoorde tot de parochie of kerspel van Zwolle, en lag er onbeheerd en tot niemands nut. Reeds in de eerste jaren zijner regeering schijnt de bisschop zijn oog op dit land te hebben laten vallen. Althans reeds in 1347 maakt hij een verdrag met het

[1]) Zie hierover Brumani, *Res. Transis.* p. 127. Dumbar, *Anal.* II, 294. Heda, 246. Verm. Beka, 254.

[2]) Brumani, *Res. Transis.* p. 133.

kapittel van S. Lebuinus te Deventer, wien alle tienden, oude en nieuwe, in Salland toebehoorden, waarbij den bisschop één derde der tienden van het drooggemaakte Mastbroek werd afgestaan [1]). Maar de uitgestrektheid van den poel en de daardoor zeer hooge onkosten der bedijking deden blijkbaar den kerkvoogd hulp zoeken ter doorvoering van zijn plan. A°. 1349 sloot hij een overeenkomst met heer Zweder van Voorst [2]), waarbij deze onder zekere voorwaarden zijn hulp beloofde. De gevolgde oneenigheden hebben waarschijnlijk opnieuw de uitvoering van het plan verschoven. A°. 1363 echter zette de bisschop zijn lang gekoesterd voornemen door. Vooraf had hij, bij den zoen met Roderik van Voorst, zich onder zekere voorwaarden diens hulp bedongen [3]). Bovendien trachtte hij de ondersteuning zijner Overijselsche steden, Deventer, Zwolle en Kampen te verwerven. Maar na een tweemaal gehouden samenkomst te Deventer met de gemachtigden dezer steden, weigerden zij den bisschop alle hulp [4]). Toen sloeg de bisschop zelf de handen aan het werk en maakte het moeras grootendeels op eigen kosten droog, terwijl de werkzaamheden over verschillende buurtschappen van het kerspel verdeeld werden [5]). Onder de leiding van den meetkundige Frederik Toesken of Stoffken [6]), in dienst van Utrecht en Gelre, werd de loop der weteringen bepaald en verdeeld, de lijn der dijken getrokken en op iederen morgen lands een slag gelegd van één roede, één voet, één duim dijks [7]). Aldus won men een uitgestrektheid van 6927 morgen vruchtbaar land [8]),

---

[1]) Dumbar, *Het k. en w. Deventer*, I, 415.

[2]) Dumbar, *Analecta*, II, 274.

[3]) Dumbar, l. c. p. 295.

[4]) Dumbar, *Het k. en w. Deventer*, I, 537.

[5]) Brumani, *Res Trans.* p. 133.

[6]) Arent toe Bocop, blz. 306 en 308. Dumbar, *Anal.* II, p. 300 noemt hem Stoue.

[7]) Arent toe Bocop, blz. 308.

[8]) Brumani, *Res. Trans.* l. c.

dat onder de verschillende buurtschappen en geërfden van het kerspel ter bebouwing en ontginning werd verdeeld. Allereerst ontving de bisschop, die de „voerslagh" [1]) van de vijf kapittels van Utrecht had ontvangen, als zijn aandeel 32 hoven lands (één hoeve is 16 morgen). Na hem ontving Voorst tien hoven boven zijn deel als geërfde, vervolgens de wijbisschop, Kampen (n.l. de tot Mastbroek behoorende eilanden, als weelderige graslanden bekend,) Hasselt, Ghellemuden (Genemuiden), Welsene, het klooster van Essende[?] [2]), de Heer van Hekeren [3]) en anderen. De landsheerlijke rechten, het hooge gericht, het heffen van schatting, beden en dergelijken, kwamen aan het Sticht tegelijk met de helft der kerkelijke tienden, die van de nieuw gewonnen landen zouden geheven worden. Naar oude voorrechten n.l. behoorden alle tienden, zoo oude als nieuwe, in 't gebied van Salland en de Vecht aan het kapittel van St. Lebuinus te Deventer [4]). Uit aanzien van de groote kosten, die de bisschop moest maken, en om te zekerder in hem een ijverig verdediger hunner bestreden rechten te vinden, stonden de kapittelheeren in 1364 de helft hunner tienden aan den bisschop af. Zij bedongen daarbij vooral de bijzondere hulp van den bisschop ter handhaving hunner overige voorrechten en bovendien een jaarlijksche schatting van 8 waskaarsen, ieder van 1½ pd., die op Kerstmis in het koor der kapittelkerk op het hoogaltaar zouden branden. De aldus verkregen helft

[1]) Dumbar, *Analecta*, II, p. 268. Arent toe Bocop, blz. 300. „Voerslach, d. i. een gedeelte lands, aan den bisschop vooraf van novalia of nieuw uit het woeste gemeene veld tot bouwland gemaakte gronden toegedeeld" J. W. Racer. (*Overijsel. Gedenkst.* III, blz. 60).

[2]) Arent toe Bocop, blz. 306 en 307. Dumbar, *Anal.* II, 297.

[3]) v. Mieris, *Charterb.* blz. 143.

[4]) Arent toe Bocop, blz. 300, die het oorspronkelijke verdrag opgeeft. Het kapittel schijnt deze tiendrechten ontvangen te hebben als bezitter der parochiekerk van Zwolle. Zie de schenkingsbrieven van de bisschoppen Godfried (A°. 1169), Dirk (A°. 1207) en Willibrand (A°. 1230) bij Dumbar, *Het k. en w. Deventer*, II, blz. 213, 215 en 216, Vgl. I, blz. 538.

der tienden schonk J. v. A. aan St. Maarten, d. i. aan de kerk van Utrecht.

Op vele andere wijzen nog bevorderde de bisschop den voorspoed zijner onderdanen. Bijzonder heeft ook hij de groote beteekenis begrepen, die in de opkomst der burgerijen was gelegen, en van zijn kant hun aanwassende bloei bevorderd.

Hij bevestigde o. a. de stedelijke rechten, die door zijn voorgangers Hendrik van Vianden en Willem van Mechelen aan Vredeland, een stadje dicht bij Amstelland in het Beneden-Sticht gelegen, geschonken waren, en vermeerderde ze met niet geringe voorrechten. Zoo stelde hij de burgers van het stadje vrij van jaarbeden, die in het Sticht werden uitgeschreven, en bovendien buiten de grenzen van hun stadgebied van alle heerediensten. Hij schonk hun tolvrijheid door geheel het bisdom. Zij zouden slechts voor hun eigen schepenen kunnen terechtstaan, behoudens de rechtsmacht van den bisschop zelven en van den Paus. Geen ander dan een burger der stad zou tot gewonen of dagelijkschen rechter kunnen worden aangesteld, en voor de bisschoppelijke rechtbank zouden zij, wat hun eed betrof, met edellieden gelijk staan. Hun stad zou voor misdadigers, behoudens dieven en moordenaars, een vrijplaats zijn voor den tijd van zes weken. Daarentegen mocht niemand, tenzij met verlof van den bisschop, tot burger worden aangenomen, en moest de stad hem bijstaan in den krijg met een heerkogge vol volks, die echter door den bisschop zouden worden onderhouden [1]).

Eemnesse, dat hem zooveel moeite had gebaard, deelde niettemin in 's bisschops gunsten en ontving van hem A°. 1357 stederechten. Om echter zijne vijanden niet zelf een wapen in de hand te geven, bepaalde hij, dat door de nieuwe stadsraad niemand, die in twee verloopen jaren Eemnesse of ook het naburige Eembrugge verlaten had, — dat waren voornamelijk

---

[1]) V. Mieris, III, blz. 148.

die, welke in 1355 opnieuw den graaf van Holland toegevallen waren — als burger mocht worden aangenomen, en vervolgens, dat geen burger buiten noodzakelijkheid zich buiten de grenzen van het Sticht zou mogen vestigen op verbeurte zijner goederen [1]).

Eembrugge bezat reeds stadsrechten vóór den tijd van Jan van Arkel. Deze echter heeft ze opnieuw plechtig bekrachtigd en vermeerderd [2]). Ook aan de bewoners van de buurtschap voor het kasteel te Vollenhove veroorloofde hij jaarlijks op het feest van S. Petrus ad Cathedram zeven schepenen te kiezen, die in de handen van des bisschops schout den eed van trouw moesten afleggen. Verzuimde de schout de kiesvergadering te beroepen, dan zou het den burgers, zes weken na den bepaalden dag, vrijstaan, buiten hem om, zich nieuwe schepenen te kiezen. Weigerde de schout de nieuwgekozenen te beëedigen, dan zouden dezen den eed in handen der oude schepenen mogen afleggen, die in ieder geval tot aan het optreden der nieuwe hun macht behouden konden. Schout en schepenen zouden te zamen in de nieuwe stad rechtspreken, terwijl hun ook de macht gegeven werd om in den naam van den bisschop bindende stadsverordeningen te maken. Bij hun aftreden zouden zij binnen een maand aan hunne opvolgers rekening en verantwoording van hun beheer moeten afleggen [3]).

Hij begunstigde Baerne en Bunschoten door hun toe te staan een tolrecht te heffen op de brug over de Eem naast het huis te Eembrugge [4]), waarvan alleen de steden Utrecht, Amersfoort en Rhenen werden vrijgesteld.

Kampen was ten tijde van onzen bisschop een zeer bloeiende stad, een der voornaamste handelsplaatsen van ons land. De han-

---

[1]) Mattheus, *De jure gladii*, p. 326.

[2]) Mattheus, *Fundationes et fata*, p. 528—533. *Oudheden van Utrecht*, II, blz. 149.

[3]) Dumbar, *Analecta*, II, p. 278.

[4]) Rootselaar, *Amersfoort*, I, blz. 345.

del bracht welvaart en rijkdom, waarvan zich al spoedig ook duidelijke kenteekenen vertoonden. Het gevoel van eigen grootheid en gewicht groeide bij den stadsraad mede aan, en deed hen in 1344 besluiten zich een waardiger stadhuis te stichten. Naast de kerk van St. Nicolaas werd het nieuwe gebouw opgetrokken, en de grond, die tot het kerkhof behoorde, door den bisschop hun geschonken [1]). Van grooter belang was de tusschenkomst van den bisschop in een bloedigen en woesten strijd, die tusschen Kampen en Zutphen, door Bronkhorst geholpen, over een som van 1700 schilden was ontstaan. Toen Kampen deze som, welke Zutphen van haar eischte, niet wilde betalen, greep men wederzijds naar de wapenen en bracht elkander met rooven en branden groote schade toe. Ter beslechting van den twist kwamen de wederzijdsche landsheeren te Appeldoorn in 1361 te zamen. Kampen werd wel is waar tot betaling veroordeeld, maar door de genomen maatregelen werden voor het vervolg althans de grootste nadeelen van dergelijken twist voorkomen [2]).

Op dergelijke wijze maakte onze bisschop zich ook verdienstelijk voor Deventer. Deze stad n.l bezat een tol in erfpacht en de Amsterdamsche kooplieden wilde gaarne van de betaling daarvan worden vrijgesteld Hieruit ontstond een twist, die jaren duurde. A°. 1338 beslisten eenige Hollandsche en Stichtsche steden ten voordeele van Deventer. Amsterdam, hierover ontevreden, trachtte den mededinger zooveel mogelijk te benadeelen, en wist in 1342 een nieuwe beslissing daaromtrent van graaf

---

[1]) Arent toe Bocop, blz. 268. Hier werden ook „in het torentje", een vertrek, grenzend aan de raadzaal, waar de stadskist (archief) werd bewaard, de ijzeren poorten van het kasteel Voorst als binnendeur opgehangen. Bij een lateren brand had men aan deze poorten het behoud der stadspapieren te danken. Nijhoff, *Gedenkw. uit de gesch. van Geld.* II, blz. XCII noot 1. — Dumbar, *Het k. en w. Deventer*, I, blz. 524.

[2]) Arent toe Bocop, blz. 293—296.

Willem IV en den Gelderschen hertog [1]) te verkrijgen. Deze echter was zoo weinig afdoende, dat de graaf slechts door herhaald uitstel den vrede kon bewaren. Bij zijn dood was de toestand zoo gespannen, dat men niets anders dan een openbaren oorlog tusschen beide steden verwachtte.

Maar Jan van Arkel, die inmiddels de Overijselsche landen had ingelost, wist de gemoederen te bedaren en de rampen van den oorlog te voorkomen door een verdrag tot stand te brengen, waarbij eindelijk de betwiste punten afdoende werden geregeld [2]).

Ook begunstigde hij deze stad en verbeterde hare inkomsten door de schenking van de „Boostenweert", dien hij haar in leen afstond [3]). Hoewel eenigermate gedwongen, schonk hij aan Deventer en Kampen een belangrijke uitbreiding hunner voorrechten, waardoor èn hun burgerlijke vrijheid èn de voorspoed van hun handel werd vermeerderd, ja zelfs in geestelijke en gewetenszaken hun werd tegemoet gekomen [4]).

Ziedaar het voornaamste, wat de geschiedenis ons van Jan van Arkel, als vorst van Utrechts Sticht verhaalt. Als van zelf vragen wij ons hier af, wat het beeld is, dat wij ons na dit alles van Jan van Arkel moeten vormen. Geheel en al onbevlekt was het niet. Maar wie let er op een enkelen donkeren kant, als een geheel schoon beeld in vol en helder licht voor zijne oogen staat. En dusdanig is dan toch ongetwijfeld het beeld van den vorst, die trots onophoudelijke tegenwerking en talrijke moeilijkheden een diep vervallen staat tot een nieuw en krachtig leven

---

[1]) Overijsel was toen aan Gelre verpand.

[2]) Dumbar, *Het k. en w. Deventer,* I, blz. 513—516. V. Mieris, II, 743. Scheltema, *Archief der IJzeren Kapel,* blz. 19 en 20.

[3]) Dumbar, *Het k. en w. Deventer* I, 514.

[4]) Dumbar, t. a. p. blz. 54 en 522. Men leest o. a. in den brief: „Voertmeer sullen die twe cureyten van den kerspelen in hore stadt onse macht hebben toe absolvieren alle die ghenen, die binnen horen kerspelen doen brueloften clandestinen".

heeft opgewekt. Moge hem hierbij al eenige eerzucht hebben bestuurd, moge met de grootheid van het Sticht ook de luister van den zetel, dien hij innam, hem niet ongevallig zijn geweest, zijn werk blijft niettemin den naam van een groot en kundig vorst waardig. Bitteren strijd en harden oorlog heeft hem die taak gekost, maar tegen den besten tegenstander was hij in moed en beleid opgewassen. Ofschoon blijkbaar afkeerig van strijd en oorlog, wachtte hij niettemin onverschrokken een ieder af, die hem in zijn vorstelijk recht of waardigheid dorst aan te randen. Want de zoon der Arkels kende al te zeer zijn kracht om de rol van een schijnvorst in zijn eigen rijk te spelen, of een deel zijner macht aan een ander, wie het ook ware, af te staan. Nooit echter heeft hij roekeloos den oorlogsfakkel ontstoken, en zoo hem eenige schuld aan de oorlogen, die hij voerde, kan worden ten laste gelegd, dan moet het zijn, dat hij misschien wel eens al te stijf op zijn recht, maar dan toch altijd op zijn recht, is blijven staan. Als de vrede hem de handen vrij liet, dan werd de voorspoed zijner onderdanen het voorwerp zijner onvermoeide zorgen. Dan bleek zijn kracht en beleid niet minder in de werken des vredes, dan bouwde hij op, al wat vorige tegenspoed had afgebroken en verwoest, dan offerde hij het zijne, ja zijn eigen persoon, om het hem toevertrouwde volk de verloren welvaart terug te schenken. Recht en gerechtigheid vonden in hem een onbezweken verdediger. Hij handhaafde ze zonder aanzien des persoons, en met een strengheid die soms aan hardheid grensde, maar wist tegelijk het koninklijk recht van genade nog op vorstelijke wijze te gebruiken. Hoezeer ook zelf van adellijk hoogheidsgevoel doordrongen, was hij de vriend en steun van den nijveren burger, zijn beschermer tegen adellijken moedwil en overmacht. Maar ook hun partijzucht, ook hun ongeregeldheden vonden geen genade in zijn oogen. Altijd trouw aan zijn eens gegeven woord, bovenal aan zijn plechtig bezworen belofte, eerbiedigde hij zorgvuldig de vrijheden zijner onderdanen, en

vermeerderde zelfs hunne voorrechten. Maar hoewel zijn wijs beleid voorzichtigheid eerde, hoewel hij wist te dulden, waar verbetering niet aanstonds mogelijk was, nooit liet hij zich tot schuldige zwakheid verleiden, en onbeschroomd tastte hij met kracht de misbruiken aan, waarin een al te groote vrijheid hier en daar was ontaard. Voorwaar, toen Paus Urbanus V hem, na een regeering van meer dan 21 jaren, naar den Luikschen zetel overplaatste [1]), getuigden het krachtige en onafhankelijke leven, dat aan het bisdom was ingestort, de herstelde eendracht, de ongeschonden rechtvaardigheid, de verbetering van den bodem, de welvaart zijner bewoners, dat in Jan van Arkel een vorst den Utrechtschen zetel had verlaten, die alleszins waardig was den heerschersstaf te dragen, die met volkomen toewijding het geluk van zijn land had gezocht en wiens vorstengrootheid door weinigen voor of na hem overtroffen is.

(Wordt vervolgd.) J. Th. Beijsens.

---

[1]) Op den 15den April 1364. Brom, *Bullar. Traj.* N°. 1778.

AANHANGSEL.

De beschuldiging, die vooral door Suffridus Petri en Glasius tegen Jan van Arkel wordt ingebracht, als zoude hij de Geldersche broeder- en burgertwisten uit staatsbelang hebben aangestookt, is zeker ergerlijk genoeg om een breedvoeriger weerlegging te verdienen.

Allereerst dient hier te worden opgemerkt, dat het de vraag niet is, of onze bisschop ooit met een der strijdende partijen in een of andere aanraking is geweest, die met den broedertwist niet te maken had, of hij ooit onwillekeurig door het uitoefenen zijner rechten en plichten het belang van een van beiden zijdelings kan hebben bevorderd. In dien zin alleen zou men de voorzichtige woorden van Suffridus Petri [1]), dat hij ze n.l. „ten deele" heeft aangestookt, kunnen beamen. Algemeen toch neemt men aan, dat de partijtwisten der Hekerens en Bronkhorsten, als zoodanig, hoewel uit geheel andere oorzaken ontstaan, als eene voortzetting moeten beschouwd worden van den Stichtschen oorlog van 1348—1349, waarin de heer van Hekeren den bisschop, toen deze door Bronkhorst was aangevallen, ter hulp snelde [2]).

Als Jan van Arkel waarlijk de partijtwisten heeft aangestookt, dan moet hij òf daarin partij gekozen hebben, òf wel de belangen van een van beiden heimelijk of openlijk hebben bevorderd, òf althans zich eenigermate met den twist, als zoodanig hebben bemoeid. Den

---

[1]) p. 142.

[2]) Nyhoff, *Gedenkw. uit de gesch. van Geld.* II, geeft als reden van Bronkhorst's vijandschap tegen den bisschop aan, dat Jan van Arkel op den zetel was verheven en niet Jan van Bronkhorst zijn mededinger. Mogelijk kan ook het volgende eenige verklaring geven. Bronkhorst stamde uit Egmond af (Kist en Moll, *Kerkhist. Arch.* a^{i} 1859, blz. 88). Heeft misschien Arend van IJselstein, zoo nauw aan Egmont verwant, en zoo volijverig in den dienst van den Holl. graaf, ook Bronkhorst als meerdere anderen tot den strijd overgehaald?

rustigen en onzijdigen toeschouwer zal men toch niet van medeplichtigheid beschuldigen.

Nu is er voor dergelijke bemoeiing van den kant van den bisschop geen enkel geschiedkundig bewijs aan te halen, geen enkel feit aan te wijzen, waardoor zulk eene beschuldiging kan worden gestaafd. Tot recht begrip herinnere men zich de volgende jaartallen. A° 1350 is de broedertwist, waarvan hier sprake is (tusschen hertog Reinoud III van Gelre, door de Hekerens geholpen, en zijn broeder Eduard, in verbond met Bronkhorst) voor 't eerst uitgebroken. Hij heeft met verschillende tusschenpoozen geduurd tot 1361. Immers den 25sten Mei van dat jaar overwon Eduard zijn broeder in den slag van Tiel en nam hem gevangen. Dientengevolge droeg Reinoud de hertogelijke waardigheid op zijn broeder over, die haar tot zijn dood toe behouden heeft.

In het geheele tijdsverloop nu van dien strijd (1350—1361) wordt Jan van Arkel slechts één enkele maal in de geschiedenis van Gelre genoemd. Het was in 1356, toen de bisschop een vredesverdrag met hertog Reinoud sloot [1]). Blijkbaar had dus hier de bisschop vijandig tegenover Reinoud gestaan. De vijandelijkheden stonden echter geenszins in verband tot den broedertwist. Want juist in dezen tijd leefden de broeders in betrekkelijken vrede, en hun tweedracht begon op nieuw toen de vrede tusschen Reinoud en den bisschop hersteld was. Wat dan de reden dier vijandelijkheden is geweest? Niet anders dan deze, dat de Geldersche hertog door zijn erkend bondgenootschap met graaf Willem V van Holland werd medegesleept, om dezen met zijne zwakke strijdkrachten [2]) in diens oorlog tegen het Sticht bij te staan. Toen dan ook in 1356 de vrede tusschen Holland en Utrecht werd gesloten, verzoende ook Reinoud zich met den bisschop. En in dat verdrag wordt geen enkel woord gevonden, dat op eenige wijze partijschap in den bisschop veronderstelt.

Na dien wordt er van geen enkele betrekking van den bisschop tot een van beide broeders meer melding gemaakt.

Eerst in het jaar 1361, d.i. nadat de strijd was beslist en Eduard, ook door zijn broeder, als hertog was erkend, vinden wij Jan van

---

[1]) Nyhoff, *Gedenkw.* II, Oirk. n°. 76.

[2]) Hij bezat niet meer dan de Veluwe.

Arkel terug. In dat jaar beginnen de vijandelijkheden van den heer van Voorst, den hardnekkigen partijganger van Reinoud. In dat jaar en niet vroeger pleegt hij zijn rooverijen op het gebied van zijn leenheer, den bisschop van Utrecht. Is het niet opmerkenswaardig, dat er ook in dit jaar voor het eerst blijkt, dat Jan van Arkel in nadere verstandhouding tot Eduard is getreden. Inderdaad vinden wij den bisschop, zoolang de strijd duurde, nergens terug. Toen deze eenmaal was beslist, zien wij hem in vriendschapsbetrekking tot den door allen erkenden hertog. Het zal dan ook niemand verwonderen, dat Eduard den bisschop in 1362 hielp om den ontrouwen leenman van den bisschop, zijn eigen onverzoenlijken vijand, te bestraffen.

Terzelfder tijd en niet vroeger blijkt er oneenigheid ontstaan te zijn tusschen Jan van Arkel en den heer van Hekeren, die zich echter in het jaar 1363 met den bisschop verzoende [1]).

Reeds in 1361, maar wederom nadat de strijd was beslist, treedt Jan van Arkel op als bemiddelaar tusschen Arent van Arkel, heer van Zoelen en Avezaat, en hertog Eduard. Deze Arent van Arkel was, gelijk geheel zijn geslacht, van den beginne af een vurig partijganger der Hekerens geweest, en in den slag van Tiel gevangen genomen. Zijne nauwe familiebetrekking met den bisschop maakt diens bemiddeling niet meer dan natuurlijk. En de zeer harde en vernederende voorwaarden, die hem werden opgelegd [2]), waren wel het gevolg van den bitteren strijd, waarin de partij, waartoe Arent van Arkel behoorde, een volkomen nederlaag geleden had. Intusschen pleit de hardheid dier voorwaarden niet voor den grooten invloed, dien een machtig bondgenoot, als de bisschop zou geweest zijn, op Eduard gehad heeft.

Van geheel onschuldigen aard is ongetwijfeld de samenkomst der beide vorsten, die in datzelfde jaar te Apeldoorn plaats had. Immers het gold toen de beslissing van den twist tusschen Kampen en Zutphen over de betaling van eene som gelds. De strijdende steden hadden hun geschil aan de uitspraak der wederzijdsche landsheeren

---

[1]) v. Mieris III, blz. 143. Uit dezen zoenbrief blijkt met zekerheid, dat er in het jaar 1363 een bondgenootschap tusschen Jan van Arkel en Eduard van Gelre bestond.

[2]) Nijhoff, *Gedenkw. uit de gesch. van Geld. II*, blz. LXXXV.

opgedragen. Wie hierin een bewijs voor beider verstandhouding, althans voor vroeger tijd, wil zoeken, is, dunkt me, vrij lichtgeloovig. Al waren zij gezworen vijanden geweest, dan nog hadden zij moeilijk anders kunnen handelen.

Overigens wordt de inmenging van den bisschop ten hoogste onwaarschijnlijk, als men zijne houding tegenover de burgertwisten in Holland gadeslaat. Zonder eenigen twijfel had hij het grootste belang bij de zwakheid van den Hollandschen graaf, den meest gevaarlijken tegenstander van den bisschop. Niemand echter heeft hem nog ooit van eenig stoken hierin kunnen beschuldigen. Zijne onzijdige houding, zijne vrees, om zoo te zeggen, voor iedere mogelijke inmenging blijkt dan ook al te duidelijk. Wie gelooft dan, zonder geldig bewijs, dat hij zich met de Geldersche twisten zou bemoeid hebben, waarbij het staatsbelang van het Sticht vrij wat minder was gemoeid?

VERSCHEIDENHEDEN.

HET „ALT KATHOLISCH TRIERSCH CHRISTLIEDLEIN".

„Et egredietur virga de radice Jesse, et flos de radice ejus ascendet."

ISAIAS, XI : 1.

„Botten zal een nietig rijsjen
Eens uit Jesse's worteltronk,
En een bloempjen opwaarts schieten
Uit zijn afgehouwen stronk."

JONCKBLOET, *De profetieën van Amos' zoon.*

Het is den lezers van *De Katholiek* niet onbekend, dat sinds jaren de beste muzikale en letterkundige krachten van ons katholiek Nederland zich hebben verbonden tot samenstelling van een *Algemeen gebed- en gezangboek* voor onze kerkelijke provincie. In dit handboek zullen opgenomen worden vooreerst en vooral de schoonste Nederlandsche liederen van den vroegeren en lateren tijd, doch ook naast deze de keur uit den rijken schat der Duitsche kerkliederen. Daaronder zal gewis het *Alt Katholisch Triersch Christliedlein* gerekend worden. Ik deel het hier mede gelijk het wordt aangetroffen in Hölscher *Das deutsche Kirchenlied* (S. 163):

„Es ist ein Ros' entsprungen [1])
aus einer Wurzel zart,
als uns die alten sungen
aus Jesse kam die Art;

[1]) Guido Maria Dreves teekent hierbij aan: „Die durch innere und äuszere Gründe verbürgte Lesart ist: „Es ist ein Ros", nicht: „Es ist ein Reis entsprungen". Das ist nicht gegen Is. XI : 1—2 (Hoffmann, S. 512; Wackernagel, II, 927); man braucht nur unter Ros nicht Rosenblüthe, was nirgend gesagt, sondern Rosenstock, Rosengerte, Rosengart zu verstehen, und Alles löst sich ohne Conjectur und Correctur".

und hat ein Blümlein bracht
  mitten im kalten Winter
wol zu der halben nacht.

Das Röslein, das ich meine,
  davon Jesaias sagt,
ist Maria die reine,
  die uns dies Blümlein bracht;
aus Gottes ewigem rat
  hat sie ein kindlein geboren
und blieben eine reine magd.

Wir bitten dich von Herzen
  Maria, rose zart,
durch dieses Blümleins schmerzen
  die es empfunden hat,
wöllst uns verhülflich sein,
  dasz wir dir mögen machen
eine wohnung hübsch und fein" [1]).

Dr. Bäumker zegt van dit lied: „Dieses so zart gehaltenes wunderschöne Weihnachtslied war namentlich am Rhein ein viel gesungenes". Ook van dit kerklied mag gezegd worden, dat het „Jahrhunderte lang viel tausend Herzen erfreut und erhoben hat".

„Het lied stamt waarschijnlijk uit de vijftiende eeuw", zegt Mohr in zijn *Einleitung und Quellennachweis zum Psälterlein*. De oudste tot dusverre ontdekte bron is het Speyerische *Gesangbuch*, in 1599 te Keulen bij Quentel gedrukt. In het Mainzer *Cantual* van 1605 wordt het „Das *alt* katholisch Triersch Christliedlein" genoemd.

Dewijl dit Kerstlied hoog in de gunst des volks stond, zoodat het „sich daran nicht satt singen konnte", werden er steeds nieuwe strophen bijgevoegd; in enkele gezangboeken zelfs werd het uitgebreid tot een lied met over de honderd strophen.

In het Speyerer en Constanzer *Gesangbuch*, alsmede in het Mainzer *Cantual*, heeft het 28 strophen.

---

[1]) Vgl. Kehrein, I, 118; II, 717; Wackernagel, II, 1153—1154; Bäumker, I, 339—342; III, n°. 6, alwaar 25 gezangboeken der 16de en 17de eeuw worden aangehaald, in welke dit lied voorkomt.

Het Paderborner *Gesangbuch* heeft er 8, zoo ook de eerste Nederlandsche bewerking in de *Geestelijke Harmonie* van 1633 [1]).

Zijn vele middeleeuwsche kerkliederen (lofzangen) vertalingen of omwerkingen van Latijnsche hymnen [2]), dit Kerstlied is oorspronkelijk Duitsch; er bestaan echter wel eenige Latijnsche vertalingen, die ik hier laat volgen.

Het Andernacher *Gesangbuch* van 1608 (vgl. Bäumker, I, 165) geeft de volgende:

„De stirpe David nata
Fulgens nitet rosa,
A vatibus notata
Maria formosa,
Flos unde prodiit,
Rigente seclo nimbis
De nocte canduit".

Meer bekend is echter de volgende Latijnsche omwerking:

„Flos de radice Jesse
Est natus hodie,
Quem nobis jam adesse
Laetamur unice.
Flos ille Jesus est,
Maria Virgo radix,
De qua flos ortus est.

---

[1]) Vgl. Bäumker, I, 340; Wackernagel, *Das deutsche Kirchenlied*, 1841, II, S. 926.

[2]) Vgl. Mone, *Lateinische Hymnen des Mittelalters*; Daniel, *Thesaurus hymnologicus*; Dreves, *Analecta hymnica* met 2194 Latijnsche hymnen. Het thans gestaakte tijdschrift *Blätter fur Hymnologie*; Eppink, *Het kerkelijk volkslied in onze moedertaal*, blz. 42, 52-57.

Wanneer echter de Utrechtsche kapelmeester op blz. 43 te kennen geeft, dat het Latijnsche lied „Flos de radice Jesse" het oorspronkelijke was, en verder zegt, dat noch Mohr noch Dreves van het Latijnsche gewag maken, zoo verwijs ik naar Dreves' *Ein Wort zur Gesangbuch-Frage*, S. 103, alwaar de beroemde hymnoloog zegt, dat „Flos de radice Jesse" eine Uebertragung ist des ursprunglichen „Es ist ein Ros' entsprungen".

Nog in den allerlaatsten tijd schrijft Dreves, dat „das Gedicht „Flos de radice Jesse" *zweifellos* eine Übersetzung ist des Liedes „Es ist ein Ros' entsprungen".

Est campi flos pudici,
Est flos convallium,
Pulchrumque posset dici
In spinis lilium
Odoris optimi
Vel soli quodvis cedit
Aroma nomini.

Hic suo flos odore
Fideles attrahit,
Divino mox odore
Attractos imbuit.
O flos, o gratia,
Ad te, ad te suspiro,
Me de te satia" [1]).

Ofschoon deze laatste Latijnsche vertaling uitmuntende hoedanigheden heeft, zal toch een ieder toegeven, dat het veel van 't kinderlijk naïeve, van het roerend teedere heeft verloren.

Eenige tekst-overeenkomst met het Triersch *Christliedlein* heeft het door Bäumker (I, 340) medegedeelde, acht-strophige lied, waarvan ik hier den aanhef laat volgen:

„Von Jesse kompt ein Wurtzel zart,
Darausz ein Zweig von wunder Art,
Der Zweig ein schönes Röszle bringt,
Das wunderlich vom Zweig entspringt" [2]).

In het heden zeldzaam geworden *Geestelyck Leysenboecxken, verciert met nieuwe Leysene ende geestelyke Liedekens* (Den veertienden Druk, T Antwerpen, Bij Jan Slegers Boekdrukker en Boekverkooper op de Schoenmarkt in den Hazewint) [3]) vind ik het lied „Verbleid U nu Abrahams zaat" op de stem: „Puer natus in Bethlehem".

De tweede strophe luidt als volgt:

---

[1]) Dit Latijnsch lied is algemeen bekend geworden door het snel verspreide werkje van Mohr *Manuale cantorum*. De melodie, daar gegeven, is genomen uit Bone's cantate van 1858.

[2]) Vgl. *Psälterlein* van J. Mohr, S. 431.

[3]) Het boekje stemt van bladzij tot bladzij en regel tot regel geheel overeen met den 12den druk in bezit van Prof. Acquoy. Alleen de spelling verschilt.

„Die Roeije van Jesse heeft gebloeid/
Uit haar een schoon Bloem gegroeid/
Die ons met haaren reuk besproeid/
Als een Fontein die overvloeid".

Een ander *Nieu geestelyck Liedeke van de Maget Maria* op de wijze „Den tijd is hier", begint op de volgende wijze:

„Groetze alle gader die Maget uit Jesse gesproten/
Die bloeme eerbaar/ zuyverlyk van koleur
Met gratie klaar/ menigvuldig overgoten/
Zij is voorwaar de Maagden eenen fleur/
Als Balsem en Caneel/ zo geeft zij zoeten geur
Zij is een Bloem der Bloemen goet/
Haaren naam is om te noemen zoet/
O klaar fontein
Bid voor ons algemein".

In *het Geestelyck Lusthoofken met Schoone Lieffelycke Geestelijcke Gesangen beplant*, door een Catholycken Pastoor, wordt op bladzijde 18 *Een klaegh-liet der Oudvaderen van het Oude Testament* aangetroffen, op de wijze: „Myn droefheyt moet ick klagen".

De zesde strophe luidt:

„Gij aerde wilt ontsluyten
Maeckt bergh/ en dalen groen
Uyt uwen schoot laet spruyten
Den Salighmaker koen:
Uyt Jesses wortel zaert/
Laet 't roeyken schoon van aert/
't Bloemken sterk van virtuyten
Uytgaan tot ons welvaert".

Blijkbaar echter hebben wij hier voortbrengsels van den lateren tijd. Het lied:

„O reine bloem, uit Jesses stam gesproten
Maria, maagd der maagden, wees gegroet",

voorkomende in de *Vlaamsche Vergadering* (Luik, 1874) alsmede in de *Gezangen voor Congregatiën* (St. Truiden, 1865) zoo ook het Fransche Kerstlied:

„De Jessé la noble racine
Doit porter un beau rejeton",

voorkomende in deel 63 der *Encyclopédie*, publiée par Migne, hebben verder niet de minste overeenkomst.

In het Paderborner *Gesangbuch* van 1609 wordt een 6-strophig Latijnsch lied aangetroffen, dat ons aan het Triersch *Christliedlein* herinnert:

„Jessaea stirps effloruit,
electa fructum praebuit,
fecunda partum edidit
et semper illibata virgo manet".

Onze aandacht verdient ten zeerste een lied, waarvan Bäumker zegt, dat het „wie die Ausdrücke *recreeren* und *expresse* andeuten, einem *niederdeutschen* Gedichte entnommen ist". Het wordt aangetroffen in het te Keulen in 1635 gedrukte boekje *Seraphisch Lustgart:*

„Als ich hingieng spatzieren
Wol in das felde grün,
Alle, Alleluja
Und mich wolt recreeren

Fandt ich ein blümlein schon
Alle, alle, alleluja
Singen wir in gloria
In diesem newen Jahr.

3de Strophe. Dasz Blümlein dasz ich meine
Darvon hab ich gewagt,
Das ist ein kindlein kleine,
Wie Isaias sagt.

4de Strophe. Wol ausz der Wurtzel Jesse,
Entspringt ein Rüdtlein fein,
Da sicht man nun expresse
Disz schöne Blümelein".

Het is mij niet gelukt, ofschoon ik van hooggewaardeerde zijde in mijn onderzoek werd geholpen, iets in het Nederlandsch te vinden, wat op bovengemeld lied geleek.

Professor Dr. Acquoy van Leiden zegt in zijn „zeer aanbevelenswaardig" [1]) *Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming:* „Niet zelden nam een zanger of zangeres uit een algemeen bekend wereldlijk lied aanleiding, om op dezelfde wijze een overeenkomstig geestelijk lied te dichten, dat zich althans in den aanhef zoo nabij mogelijk aan het wereldlijke hield. Het doel was meestal, het gebruik van onstichtelijke liederen tegen te gaan, door ze op schier onmerkbare wijze door stichtelijke te doen vervangen". Dat op zulke wijze dit Kerstlied ontstaan is, gelijk Dr. Beck in zijne *Geschichte des katholischen Kirchenliedes* (Keulen, 1878) beweert, zoude ik niet gaarne onderschrijven.

„Die Melodie — zoo schreef mij nog dezer dagen de geleerde pastoor van Rurich, Dr. Bäumker — ist so viel ich weiss, keinem weltlichen Liede entnommen sondern dem geistlichen Texte eigen".

Alvorens verder de heerlijke melodie van dit Kerstlied te bespreken, wil ik eerst een waar woord van Vilmar aanhalen: „Vor allem ist endlich noch zu beachten, dasz eben wie in dem weltlichen Volksliede sich auch in dem kirchlichen die Melodie auf das engste an den Tekst anschmiegt, und das Kirchenlied als blosz gesprochenes oder gar nur gelesenes Lied nur ein halbes Lied ist".

De door het *Weihnachts-oratorium* van Deken Muller en vooral door het eerste stukje van Eppinks *Looft den Heer* meer algemeen bekend geworden wijze kan niet genoeg geroemd worden; ofschoon het lied in de moderne Dur-toonschaal staat, is het een voorbeeld van eene kerkelijke volksmelodie [2]).

„Diese Melodie — zegt Meister — eine süszduftende Blume wie ihr Lied selbst, ist ohne zweifel viel älter als die älteste Quelle aus der wir bis jetzt schöpfen konnten". „Die wundervolle Melodie lies das Lied nicht untergehen", zegt Hoffman (S. 512). „Die Schönheit der einfachen von wunderbarem Reiz umflossenen Melodie nimmt

---

[1]) Aldus Dr. Bäumker in het *Vierteljahrsschrift für Musikwissenschaft*, 4 Jahrg., 2 Vierteljahr, 1888. Leipzig, Breitkopf u. Härtel.

[2]) De in Bäumker (III, n. 6) vermelde melodie laat ik buiten bespreking.

jeden befangen", aldus Joseph Mohr in zijn *Einleitung und Quellennachweis zum Psälterlein* (S. 128).

Verleden jaar deed mij Prof. Jansen van Hageveld de overheerlijke vierstemmige zetting van Mich. Praetorius (1571—1621) toekomen. In dezen „noch nie übertroffenen vierstimmigen Satz" [1]) weerklonk het bij gelegenheid van het laatste Kerstfeest in onze oude dorpskerk als een nog treffende, schoon zwakke nagalm van de heerlijke uitvoering door het à capella koor van Ant. Averkamp, op Zondag 20 Dec. 1891 in de nieuwe Luthersche Kerk te Amsterdam.

Plaats en tijd gaven er echter eene bijzondere aantrekkelijkheid aan, die elders helaas! wordt gemist.

In welken vorm behoort dit lied *in Nederland* gezongen te worden?

Richten wij eerst het oog naar onze oostelijke buren.

Dreves beweert, en mijns bedunkens terecht, dat het slechts hier en daar een kleine verandering behoeft om bruikbaar te zijn voor den tegenwoordigen tijd. Men zie zijn veel besproken boekje *O Christ hie merk* (S. 12).

Mohr daarentegen heeft het, in zijn overigens uitmuntend gezangboek *Psälterlein*, op de volgende wijze omgewerkt:

„Es ist ein Reis entsprossen
In Schöne wundersam;
Wie ew'ger Rat beschlossen,
Aus David's Stamm es kam,
Und hat zur halben Nacht
Wohl in dem kalten Winter
Ein Blümlein hold gebracht.

Das Reis, was ich da meine,
Wovon Isaias singt
Maria ist, die Reine,
Die uns das Blümlein bringt.
So war es vorgesagt:
Sie hat das Kind geboren
Und blieb doch reine Magd.

[1]) Aldus Bäumker (I, S. 340). Dit „meesterstukje" van vierstemmige zetting, gelijk Prof. Acquoy het noemt, wordt ook aangetroffen in Severin Meister, *Das kath. Kirchenlied*, in het aanhangsel.

Den Hirten brachte Kunde
Davon der Engel Heer
Wie zu derselben Stunde
Christus geboren wär.
Zu Bethlehem im Stall
Dort sie das Kindlein fanden;
Gar hoch sich freuten all.

Ein Stern mit hellem Brande
Drei Kön'ge führt geschwind
Aus fernem Morgenlande
Zum neugebornen Kind.
Sie brachten reichen Sold
Und schenkten ihm mit Freuden
Myrrh', Weihrauch, köstlich Gold.

Wir bitten dich von Herzen,
Du edle Königin,
Durch deines Sohnes Schmerzen:
Wann fahren wir dahin
Aus diesem Jammerthal,
Du wollest uns begleiten
Bis in der Engel Saal".

Mohr voegt er aan toe: „Nach reiflicher Erwägung glaubte ich den Text teilweise umarbeiten zu sollen; die Gründe brauche ich wohl nicht eigens aufzuzählen. Zweifelsohne werden manche, wenn sie diesen „Vandalismus" gewahren, das Psälterlein sofort zuschlagen und mit Entrüstung in die Ecke werfen. Es wird sich an den ihm gütigst angewiesenen Platz ohne Murren begeben. Ich meine eben, die Lieder sind der Menschen nicht die Menschen der Lieder wegen da, bin aber weit davon entfernt, einem anderen meine Ansicht aufdrängen zu wollen".

Moest ik mijn oordeel over deze omwerking uitspreken, zoo zoude ik zeggen dat het heerlijk Kerstlied door Mohr deerlijk is mishandeld. Ik geloof in mijn oordeel niet alleen te staan.

De oudste Nederduitsche bewerking van het Triersch *Chistliedlein* wordt, volgens opgave van Alberdingk Thijm in zijn *Oudere en nieuwere Kerstliederen*, gevonden in de *Geestelyke Harmonie van veelderlye ende uytgelesenen zoo oude als nieuwe cath. kerkelycke Lof-*

sangen, Leysenen ende Liedekens (Cleve, Kevelaer, Embrick) uitg. door H.P.Pr.van het Huis der Emmeriksche Broeders van St.Gregorius 1685 [1]).

Aan Alberdingk Thijm schijnt echter een vroegere uitgave van de *Geestelycke Harmonie* onbekend geweest te zijn. Een exemplaar berust in de gymnasial bibliotheek te Emmerich; de volledige titel luidt: *Geestelycke Harmonie van veelderley ende uytghelesene soo oude als nieuwe Catholycke Lofsangen, Leysenen ende Liedekens, op die principaelste Feesten en getyden des Jaers, die men in 't Vorstendom Cleve by den Catechismus singt. Nu met groote neerstichheit verbetert ende vermeerdert door eenen catholycken Priester. Psalm CXLVIII, etc. Men vintse te coop tot Emmerick bij Samuel Arntsen Boeckvercoper woonende in den Latijnschen Bijbel. Anno* 1633. 12. Deze oudere (hoewel blijkbaar niet eerste) uitgave bevat 189 bladz. met 126 liederen en 2 litanieën, zonder melodieën; eenigen echter zijn er bijgeschreven.

Op bl. 48 komt de platduitsche bewerking voor, die ik hier diplomatisch getrouw laat volgen. Ik dank dit afschrift aan den heer Akens, kön. gymnasial Direktor te Emmerich, aan wien ik hier openlijk mijn besten dank breng.

XXXVIII.

Seite 48. Het is een Roos ontsprongen/
Wt eene wortel zart/
Als ons die oude songen/
Wt Jesse quam dit arth/
En heeft een bloemken bracht/

Seite 49. Midden in den winter (1 fuses)
Wel in die halve nacht.
Dat roosken dat ick meine/
So ons dit bloemden (sic!) bracht/
Is Maria die reine/
Daer van Isaias sagt/
Wt Godes eewigen Raet/
Heeft sy een kindt gebaert/
Blievend een reine Maeght.

[1]) Ook te Antwerpen bij Henricus van Soest in 1726 herdrukt, zie *Kerstliederen en Leisen*, door J. G. R. Acquoy (Amsterdam 1887) blz. 8. Een exemplaar berust er van in de Bibl. v. d. Maatsch. der Nederl. Letterk.

Wel in den tijden seker/
Als der vredsamer heldt/
Augustus Romisch Keyser/
Beschreef die gantse werlt/
Den tins van alle man/
Joseph oock met Maria/
Te Bethlehem doe quam.

Die herberghen waren duere/
Sy vonden geen ophalt/
Sy quamen in een schuere/
Daer die wint was seer kalt/
Wel in die selve nacht/
Een vorst seer hooch geacht/
Heeft ons Maria bracht.

Den Herders op den velde/
Doet kondt dat Engelsch heyr/
En doet haer oock vermelde/
Dat Christus geboren weer/
Te Bethlehem daer sy vonden/
Den Koning ons gesonden!
In doecxkens gewonden.

Dat Kindeken wordt besneden/
Acht dagh na sijn gebort/
Na die Mosaysche seden/
Heeft daer sijn bloet verstort/
Seite 50. Met smerten groot en pijn/
En Jesus genoemt heel fijn/
Hy wil ons Heilandt sijn.

Een stern met hellen schijne/
Dry Koning voert geswindt/
Wt morgenlandt seer fijne/
Tot het nieu geboren kint/
Sy brachten hem schatten rijck/
En schencten hem mildelijck/
Golt/ Wyroock/ Myhr/ gelijck.

Lof/ eer sy Godt den Vader/
Den Soon en heylig Geest/
Maria Godes Moeder/
V hulpe ons doch leist/
En bidt u lieven soon/
Dat hy door sijn verdienst' schoon/
Ons voert in 's hemels throon.

Alle letters van dezen druk zijn Gothisch.

De tekst van dit lied, voorkomende in de uitgave der *Geestelycke Harmonie* van 1685 [1]), wijkt in bijna niets van bovengemelden af.

Onder herhaalde dankbetuiging deel ik hier een tweede diplomatisch getrouw afschrift mede, dat Prof. Acquoy van Leiden de goedheid had voor mij over te schrijven uit zijne uitgave der *Geestelycke Harmonie* gedrukt tot Kevelaer (Bij Peeter Holtappels in den Boeckwinckel, 1734). De approbatie is gedateerd: Embrick, 10 Sept. 1685.

Ik deel dit lied nog te gereeder mede om te doen zien de kleine verandering in spelling, welke het in honderd jaren heeft ondergaan.

XLIII.

Het is een Roos ontsprongen/
Vyt eene wortel zart;
[blz. 57] Als ons die oude songen:
Vyt Jesse quam die die [2]) arth.
En heeft een bloemken kracht/
Midden in den winter/
Wel in die halve nacht.

Dat roosken dat ick meyne/
Soo ons dit bloemken brocht/
Is *Maria* [3]) die reyne/
Daer van Isaias sagt/
Vyt Godes eeuwigen raet/
Heeft sy een Kint gebaert/
Blievend een reyne maegt.

[1]) Een exemplaar van dezen druk behoort aan de Vereeniging van Noord Nederlandsche Muziekgeschiedenis. Een ander werd mij voor eenigen tijd toegezonden door den heer M. J. Frix te Boxmeer. Het is mij eene behoefte voor deze toezendig mijnen dank te betuigen.

[2]) Natuurlijk een drukfout, gelijk zoovele andere in dit lied.

[3]) De onderstreepte namen zijn met Latijnsche letters gedrukt; het lied zelf met Gothische of Duitsche. Vandaar ook de / als komma.

Wel in den tyden seker
Als der vreedtzamer heldt/
Augustus Roomsch Keyser
Beschreef die gantsche werelt/
Den tins van alle man:
Joseph oock met *Maria*
Te Bethlehem doen quam.

Die herhergen waren duere/
Sy vonden geen ophalt/
Sy quamen in een schuere
Daer die wint was seer kalt
Wel in die selve nacht/
Een vorst seer hoogh geacht/
Heeft ons *Maria* bracht.

De Herders op den velde/
Doet kont dat engelsch heyr/
En doet haer oock vermelde/
Dat Christus geboren weer/
Te Bethlehem daer sy vonden
Den Koningh ons gesonden
In doecxkens gewonden.

[blz. 58] Dat Kindeken wort besneden
Acht dagh* na geboort.
Na die Masaysche seden/
Heeft daer zijn bloet gestort/
Met smerten groot en pijn/
Ed* *jesus* genoemt heel fijn/
Hy wil ons Heylandts zijn.

*En sterren met hellen schijne/
Dry Coning voert geswindt/
*Dyt [1]) moryen = landt seer fijne
Tot het nieuw geboren kint
Sy brachten hem schatten rijck/
*en schenckten hem mildelijck/
Golt/ Wyroock/ myhr gelijck.

[1]) Lees: Vyt.

Lof eer sy Godt den Vader/
Den Soon/ en Heyligh Geest/
Maria Godes moeder
V hulpe ons doch leest:
*en bidt u lieven Soon
Dat hy door zyn verdienst schoon/
Ons voert in's Hemels throon.

Oudere Nederlandsche vertalingen van dit *Christliedlein* heb ik nog niet kunnen ontdekken; ook Prof. Acquoy deelde mij mede, geene andere Nederlandsche liedboekjes te kennen, waarin dit lied voorkomt.

De bovengemelde liederen zijn de vertalingen van de strophen 1, 2, 16, 17, 18, 19, 20 en 21 van het lied uit het Speyerische *Gesangbuch*, in 1599 te Keulen gedrukt. Het Paderborner *Gesangbuch* van 1609 heeft juist deze 8 strophen.

Wanneer ik hierbij vermeld, dat de uitgave der *Geestelycke Harmonie* van 1685, door H. P. Pr. Domus fratrum S. Gregorii Embricae [1]), te verkrijgen was te Kevelaer en te Amsterdam bij Johannes Stichter in den Berg Calvarie in de Kalverstraat, zal men kunnen nagaan, langs welken weg het Triersch Kerstlied in Holland is binnengedrongen.

Naar Alberdingk Thijm mededeelt, komt hetzelfde lied ook voor in de *Gezangen in den Kersttijd*, bij Hendrik en Cornelis Beekman in 1756 te Amsterdam gedrukt. Het is mij niet gelukt, dezen liederbundel ter inzage te bekomen.

Ik laat nu verder volgen de Nederlandsche vertalingen van dit lied van den lateren en den laatsten tijd.

Kortheidshalve deel ik ter beoordeeling de eerste strophe slechts mede. Ook over deze alleen zal de critiek lichtjes heengaan en zeer kort wezen.

Alberdingk Thijm geeft ons in zijne *Oude en nieuwere Kerstliederen* (blz. 108) de volgende Nederlandsche bewerking op een geheel andere melodie:

„Een blijde roze,
Frissche vlekkeloze,
Die uit Jesses stam
Haar wondren oorsprong nam,

[1]) Deze druk bevat 264 bladzijden met 161 liederen.

Bloeit met voller krachte
In dees koude winternachte.
Geen roos zoo zoet,
Zoo mild van geur en gloed:
't Is d' Uitgelezen,
De moeder nooit volprezen,
De lieve maagd,
Die 't kindj' in d' armen draagt".

Alleen reeds de verlenging der eerste strophe met veranderden rhytmus, die de heerlijke melodie onmogelijk maakt, doet ons terstond naar een andere vertaling omzien.

Sedert jaren is ook in Nederland het *Weihnachts-oratorium* van Deken Muller met grooten bijval opgevoerd. Het is bekend, dat daarin ook het *Christliedlein* is opgenomen. Voor zoover ik weet is van dit oratorium geen Hollandsche vertaling in druk verschenen. Er is echter van verschillende vertalingen gebruik gemaakt, o. a. van die van den WelEerw. Heer Hoos en eene andere van den Heer Simons.

Eerstgenoemde „vrije vertaling" laat ik hier volgen:

„Een roos is ons ontloken,
Ze is wonderschoon en zoet,
Die roos, die Jesses wortel
Voor de aard ontspruiten doet:
Ze ontplooit haar kleurenpracht
In 't winterjaargetijde,
In 't duister van den nacht".

Bedrieg ik mij niet, dan is deze vrije bewerking later meermalen „vrij gevolgd". Hoe zelfs het „winterjaargetijde" navolging heeft kunnen vinden, is mij te eenen male onverklaarbaar.

De hooger geroemde vertaling van den Heer Simons is helaas! niet in mijn bezit.

De op het gebied der kerkelijke toonkunst welbekende pastoor van Geldrop, de Zeer Eerw. Heer Aertnys, had de goedheid mij nog een andere vertaling van het oratorium medetedeelen, waarin het Kerstlied luidde:

„Er is een roos ontloken
Uit ed'le wortelsoort;

Zooals ons d'ouden zongen
Uit Jesse kwam zij voort;
Zij heeft een bloem gebracht,
In 't barre jaargetijde,
In 't midden van den nacht".

Ofschoon deze Nederlandsche tekst zeer goed met de melodie overeenkomt, is hier blijkbaar het woord „Ros" ten onrechte voor de bloem genomen. Ook zag ik gaarne het „barre jaargetijde" de hand reiken aan het „winterjaargetijde" om te zamen uit dit Kerstlied te verdwijnen.

De gevierde schrijver van *Het leven van onzen Goddelijken Verlosser Jezus Christus* en van zoo vele andere werken, F. J. P. van Etten, heeft in 1887 bij Ed. van Wees te Breda uitgegeven een *Bundel Liederen op de voornaamste Kerkelijke Feestdagen*. Op bl. 66 wordt onder den titel: *Maria's hart te Bethlehem*, aangetroffen:

„Er is een roos ontloken,
Die haren oorsprong nam,
Gelijk God had gesproken,
Uit Jesses eed'len stam;
In 's winters kouden nacht,
Daar schonk die roos ons, bloeiend,
Een bloempje in volle pracht".

Wederom dezelfde vergissing aangaande het woordje „Ros".

Het is bekend, dat bloeien twee beteekenissen heeft, n.l. bloem dragen, en als bloem zich ten volle vertoonen. Al wordt het woordje „bloeiend" in den voorlaatsten versregel in de laatste beteekenis genomen, dan vind ik het nog minstgenomen overbodig. Het woordje „gelijk" en de scandeering van den derden regel, kunnen mij niet bevallen.

Men moge mij in deze en de volgende beoordeeling een beul noemen. „die zonder lastgeving van den Hove en naar de regelen van een in willekeur ontworpen Code Pénal geeselt en brandmerkt", eens en voor altijd zij gezegd: „J'appelle un chat un chat et Rolin un fripon".

Eppink in zijn alom verspreid en geprezen *Looft den Heer* (eerste stukje, Utrecht 1890) geeft de volgende bewerking:

„Een roos is uitgeschoten
Op Jesses' worteltronk,
Een roos, die aan ons aarde
De schoonste bloeme schonk,
Vol glans en kleurenpracht,
In 't winterjaargetijde
In 't duister van den nacht".

De vraag kon rijzen: zoude het juiste en teekenende woord „worteltronk" door het volk begrepen worden? Ik heb in een vriendenkring hooren beweren van neen. Een tegenovergesteld en met reden omkleed antwoord op bovengestelde vraag luidde als volgt: „Ik geloof ten volle. Dat ze „tronk" en „stronk" zullen verwisselen, geloof ik wel, maar daar is al weinig aan gelegen, omdat de zaak 't zelfde is. Even goed als ze *koolstronk* verstaan, verstaan ze worteltronk en, als ze Jesse als stamvader kennen, zullen ze de figuurlijke beteekenis ook vatten".

In het midden latend of men bij rozen terecht van *kleurenpracht* en vooral van *glans* kan spreken, vind ik de toevoeging van den vijfden regel minstens niet gelukkig.

De eerste regel is niet wel geëigend voor de melodie, de laatste minder welluidend.

In de *Gezangen op alle feestdagen des jaars*, door J. S. Ponte (Tilburg, 1890) luidt de vertaling:

„Ontloken is de rose,
Voorspeld door Gods Profeet!
Ze ontsproot uit Jesses wortel
En draagt een bloedrood kleed;
Zij bloeit met volle pracht
In 't koudste van den winter,
In 't midden van den nacht".

Ofschoon deze vertaling vele goede hoedanigheden heeft, zoo zullen toch, bij vergelijking met het oorspronkelijke lied, aan den aandachtigen lezer eenige tekortkomingen niet ontsnapt zijn.

Dat uit Jesses wortel een roos, d. i. een roze*twijg* opgeschoten is, die de H. Maagd Maria aanduidt, komt in de Nederlandsche bewerking niet genoegzaam uit [1]). De geheele strophe is volgens mijn bescheiden oordeel wel wat sleepend en het begin van den derden regel minder welluidend te noemen. Ook zal men bij het zingen dezer woorden, op de bekende wonderheerlijke melodie, in den eersten regel iets stuitends ondervinden.

In het te Oldenzaal bij G. Bruggeman verschenen boekje, tevens in het pelgrimsboekje der Oldenzaalsche processie tref ik de volgende vertaling aan:

„Een roos is opgeschoten
Uit eenen wortel teêr,
Uit Jesses stam gesproten,
Gezegend van den Heer;
Zij heeft een bloem gebracht,
Die in den kouden winter
Ontlook in stillen nacht".

De vierde regel lijkt mij geen zeer gelukkig toevoegsel. De tekst der laatste regels schijnt mij beter met de melodie overeen te komen dan de eerste regel. Zoude „in stillen nacht" niet beter vervangen worden door „te middernacht"?

Mij dunkt, ik hoor mij, bij deze besprekingen, het verwijt toeklinken: u blijkt met alle criticastersche onhebbelijkheden van een Zoïlus behept te zijn. Ik laat mij gaarne dit verwijt welgevallen en rustig ga ik over tot mededeeling eener zevende mij bekende vertaling:

„Uit Jesses teed'ren wortel,
Is naar Jesaias woord,
Een rozestam ontsproten,
En bracht een bloemken voort;
't Ontlook vol geur en pracht
In 't midden van den winter,
In 't uur van middernacht".

[1]) „De tak die uit den wortel voortspruit — zegt Tertullianus — is Maria, afstammende van het geslacht van David. De bloem die van den tak voortspruit, is de Zoon van Maria, Jesus Christus, die terzelfder tijd de bloem en de vrucht zijn zal." *De carne Christi*, XXI, p. 122.

Jesaias voor Isaïas kan bij mij geen goedkeuring vinden [1]). *„In 't uur van* middernacht," zegt hetzelfde als het kortere „te middernacht". Den vijfden regel vind ik een weinig zeggend aanvulsel.

Volledigheidshalve nog een vrije bewerking naar het Duitsch, voorkomende in *De volks-missionaris* van December 1893:

„Een roosken, nooit volprezen,
Ontlook vol geur op aard,
Een struikjen, uitgelezen,
Alleen was 't bloemken waard.
Het heeft dit bloemken voortgebracht
In 't holle van den winternacht".

Meer als een vertaling van het Latijnsche „Flos de radice Jesse" geldt het volgend lied in het terecht geprezen liederboekje *Omni die* van G. Wüst S. J. [2]):

„Aan Jesses Koningsroede
Ontlook een wond're bloem;
Wij jub'len, vroom te moede,
Bij 't prijzen van haar roem.
Die bloem is Jesus zoet;
Maria is de roede,
Die sproot uit Davids bloed".

Een schoonere vertaling van de hand van Pater Stokvis zal voorkomen in het lang verbeid *Gulden Wierooksvat* van Kapelaan Eppink. Ik wil niet onbescheiden wezen, met deze heerlijke Hollandsche omwerking van het Latijnsche gedicht reeds nu mede te deelen.

In het gezangboek van Trier, zoomede in de *Cantate* van Bone komt een lied voor, dat ook in de *Weihnachtsfeier* van deken Muller is opgenomen.

---

[1]) Vgl. Paul de Lagarde in *Symmicta* (Gottingen, 1877) S. 74-75. *Mittheilungen,* II (Gottingen, 1887) S. 332.

[2]) Maestricht, St. Paulus-drukkerij. Het komt ook voor in de *Verzameling van gezangen voor congreganisten* (Gulpen, 1888).

Dreves zegt er van: „Es ist offenbar aus dem lateinischen Flos de radice Jesse hervorgegangen". De eerste strophe luidt:

„Nun singet von der Blume,
Die heut entsprungen ist
Aus Jesses altem Ruhme,
Sie heiszet Jesus Christ.
Die Blum will unser sein
Die Wurzel ist Maria
Die Jungfrau zart und rein".

De eenige mij bekende Hollandsche vertaling, in druk verschenen te 's Bosch, geeft daarvan den volgenden tekst:

„Bezingt de schoone bloeme
Vol geur en kleur te saam,
Haar oorsprong is uit Jesse,
En Jezus is haar naam.
Die Bloem zal d'onze zijn,
De wortel is Maria,
De maged teer en fijn".

Menigeen zal het als mij gevaren zijn bij het doorlezen van al deze vertalingen en omwerkingen. Meermalen kwam het woord mij op de lippen: „Quomodo obscuratum est aurum, mutatus est color optimus".

Met sprekende voorbeelden meen ik te hebben aangetoond, dat het geen alledaagsch of allemans werk is, dit Kerstlied in goed Hollandsch weer te geven.

Om mij niet tot de afbrekende critiek te bepalen, bied ik hier eene vertaling aan van het oorspronkelijke lied, welke voor geen enkele behoeft te wijken, ja alle in sommige punten overtreft.

Zij is van de hand van een der leeraren onzer katholieke gymnasia:

„Daar is uit Jesses wortel,
Naar Isaias woord,
Een wonderstam ontsproten,

En bracht een roze voort,
In volle lentepracht,
Te midden van den winter,
In 't duister van den nacht".

Wegens de reeds meermalen gebleken vergissing met de beteekenis van het woord „Ros" is hier wonderstam gekozen [1]). Wonderstam wijst op een hoogere inwerking.

De versregel „aus Jesse war die Art" valt in het Hollandsch wel niet letterlijk weer te geven. Door te schrijven „Jesses wortel" is het idée behouden.

De gaping, die hierdoor in den vorm ontstond, is aangevuld door „In volle lentepracht", hetwelk als tegenstelling met den winter en als toespeling op Eccli. L, 8: „Als een bloem in de dagen der lente" zeker niet ongelukkig mag genoemd worden. Hebt u over de twee laatste versregels eenige gegronde aanmerking en zoudt u liever deze regels gezien hebben:

Die in den koudeu winter
Ontlook te middernacht?

Ik wil u wat het eerste betreft gaarne gelijk geven, de twee door u medegedeelde versregels, die zoo schoon met de melodie overeenstemmen, passen echter niet aan het voorafgaande.

Dat bovengenoemde bewerking nog voor verbetering vatbaar is, zal de vertaler zelf niet ontkennen. Het is slechts een proeve en steeds zal het woord der dichteres waar blijven:

„Wohin die Hände greifen
Sie fassen Asche an
Und wenn Sie Rosen streifen,
Ein Dorn ist sicher dran!"

Het middeleeuwsch *Christliedlein* behoeft voor den tegenwoordigen tijd eenige verklaring.

---

[1]) Vgl. *Köl. Volkszeitung* (Febr. 1894) over Ros en Reis. Zou roede of rijs niet door het volk verstaan worden?

Het zal eene omschrijving zijn van hetgeen de H. Ambrosius reeds zeide: „Virga Maria, Flos Mariae Christus".

Maria is deze rozestam zonder doornen, gelijk zij in de middeleeuwen dikwijls werd bezongen:

„Maria zart
Von edler art
„Ein Rosn ohn allen Doren" [1]).

Zij is die „geestelijke rose", op wie de Kerk den lof der Wijsheid toepast: „Quasi plantatio rosae in Jericho; quasi rosa plantata super rivos aquarum" [2]).

Die rozetwijg is naar de voorzegging van Isaïas XI, 1, 2 geschoten uit den afgehouwen wortel Jesse. Zij is voortgekomen uit het huis van David, wiens vader Jesse of Isai was. Dit koninklijk huis bevond zich bij de geboorte van Christus in een zoo nederigen staat, dat het terecht vergeleken wordt met een afgehouwen, onder den grond verborgen stronk [3]).

In den kerstnacht schonk deze rozerijs een nederig bloempje, Jesus Christus, den Verlosser der wereld [4]), gelijk een bloeiende roos in de dagen der lente [5]).

In de middeleeuwen zong men in Nederland tot Maria:

„Si is die roosegaerde
Daer in besloten stont
Die schoone roode roose
Jesus is hi ghenoemt" [6]).

---

[1]) Bekend is ook het gedicht: „O rosa sine spina".

[2]) Eccl. XXIV, 18; XXXIX, 17.

[3]) „Quae in plebea familia quasi in terra latebat": aldus a Lapide, *In Isaiam*, XI, 1.

[4]) „Inveni David filium Jesse .... Hujus Deus ex semine secundum promissionem eduxit Israel salvatorem Jesum." Act. apost. XIII, 23.

[5]) „Quasi flos rosarum in diebus vernis." Eccli. L, 8.

[6]) *Een devoot ende profetelyck boecxken*, Antwerpen, 1539, op nieuw uitgegeven door Scheurleer. Vgl. Dr. Acquoy *Het geestelijk lied in de Nederlanden vóór de Hervorming*, blz. 101

De roode Roos, Jesus Christus, rood wegens de kleur van zijn bloed: „Waarom is rood uw gewaad, en zijn uwe kleederen als van die in de wijnpers treden? De wijnpers heb ik alleen betreden" Isaïas, LXIII, 2, 3 [1]).

De roode, geurige [2]) Roos, die in zijn volle pracht bloeide „op den Kruisberg hard als steen", op den Stam des Kruises, den „Rozeboom", gelijk Vondel hem noemt.

Die Roos eindelijk, waarvan de tot perels geronnen dauwdruppels als losprijs vielen op het in slavernij zuchtende menschdom:

„Laudet Deum omnis os
Quia patet nova os
De excelso cadit ros
Et in terra crescit flos
Cujus odor sanat nos".

Hymnus de vita Christi.

De vraag zoude van zekere zijde gesteld kunnen worden: hoe kan het zijn, dat het volk in de middeleeuwen dit lied verstond, terwijl nu eenige uitleg niet overbodig schijnt?

Het is bekend, dat de Roede van Jesse alsdan een geliefd onderwerp was voor snij- en penseelwerk. De kerkmeubels der heerlijke kerk van Xanten leveren hiervan een doorslaand bewijs.

„Gedurende den loop der middeleeuwen heeft de Boom van Jesse zijne symbolische takken uitgespreid in de tympans der portalen, op de tusschenruimte der bogen, op de boogsleutels, autaren en koorgestoelten, in glas en muurschildering" [3]).

---

[1]) Vgl. Everts *Onze kerken*, blz. 226, 227; Herders *Conversations-Lexicon* bij het woord roos.

[2]) „Flos odorem suum succisus reservat et contritus accumulat, nec avulsus amittit: ita et Dominus Jesus in illo patibulo crucis, nec avulsus evanuit nec contritus emarcuit; sed illa lanceae punctione succisus speciosior fusi cruoris calore vernavit mori ipse nescius et mortuis aeternae vitae munus exhalens." Aldus St. Ambrosius, *De Spiritu Sancto*, Lib. II.

[3]) Aldus in het minder bekend werkje *De Kerken der Middeleeuwen en haer Symbolismus*, door A. B. Kunstschilder (Bressers) en A. v. A. Bouwkundige (Assche).

Gelijk uit deze verhandeling is gebleken, wordt de roede van Jesse in menig oud lied vernoemd [1]).

Crosnier schrijft in zijn *Iconographie chrétienne* (p. 139): „Nous laisserions incomplète l'histoire iconographique de Marie, si nous ne parlions ici de l'arbre de Jessé, qu'on rencontre si souvent à partir du XIIième siècle. Jessé endormi sert en quelque sorte de racine a la tige mysterieuse, qui sort tantôt de sa poitrine, tantôt de sa bouche, tantôt de son cerveau .... Le XVième et le XVIième siècle ont produit un grand nombre d'arbres de Jessé" [2]).

Wilt gij eenig bewijs, wat de Nederlanden betreft, dan moge het volgende dienen.

In Middelburg bestond reeds in 1430 eene rederijkerskamer het „Bloemken Jesse" genaamd [3]). Het zinnebeeld op het blazoen dezer kamer, de Boom van Jesse, was een oud man (bij zinspeling op de voorzegging van Isaïas XI, 1—10 aangehaald Rom. XV, 11) verbeeldende den ouden Jesse of Isai, liggende te bed, terwijl uit zijn buik een boompje opgaat, op welks top een klein kind gezien wordt, bevattende het randschrift:

„Uit de wortel van Jesse zal een struyxken rijzen
En daaruit een bloeme, waardig om te prijzen" [4]).

---

[1]) Ten overvloede citeer ik het 6de vers van *Een seer out gesangh van die h. moeder Godts*: „Ik weet een maget schoone", hetwelk wordt aangetroffen in de *Geestelycke Harmonie*, blz. 157.

„Maria Troosterinne,
Ghy roede van Jesse.
Als wy van hier zullen scheyden,
Met trouwe bij ons stae
Den rechten wech ons wijze,
Den hemelschen paradyse
O mater gratie.

[2]) Vgl. Reusens, *Archéologie Chrétienne*, T. II, p. 472; vergelijk ook *Den geestelycken Rooselaer der moeder Godts*, door v. Hensberch (Antwerpen, 1631).

[3]) Vgl. *Oudheden en gesticht. van Zeeland*, D. I, bl. 184.

[4]) Aldus Dr. Schotel in zijn *Geschiedenis der Rederijkers*, D. I, bl. 78. Vgl. *Beknopte geschiedenis van de Middelb. Rhetorijkkamer „Het bloemken Jesse"* in *Verhand. v. de Maats. v. Ned. Letterk.*

Zoo leest men o.a. ook in de *Excellente Kronyck van Vlaenderen*, dat, toen Philips, Hertog van Bourgondië, in den jare 1488, in Brugge, nadat deze stad tegen hem was opgestaan en genade had ontvangen, zijn intocht deed, Joannes de Dooper hem te gemoet reed op een wagen, die als een woestijn was toegemaakt en waarop geschreven stond: „Ego vox clamantis in deserto: parate viam Domino" .... Ook zag men ergens den Boom van Jesse. Uit een te bedde liggend personaadje sproot een groote boom, op welks takken in het wit gekleede kinderen, met kroontjes op het hoofd, zaten. Midden in den boom zat de H. Maagd, boven wier hoofd men las: „Dits dye roede van Yesse" [1]).

Hiermede meen ik mijne verhandeling over het in de middeleeuwen „algemein gesungene, in Wort und Weise herrliche" [2]) *Christliedlein* te kunnen sluiten.

Moge ik mijn hoofddoel bereiken, n.l. dat in het algemeen gebeden gezangboek voor Nederland *Looft den Heer* dit lied, reeds eeuwen in ons vaderland gezongen, worde opgenomen in eene zoo rein en zoo heerlijk mogelijke kleedij.

H. Roes, R. K. Pr.

EENE MERKWAARDIGE ONTDEKKING IN DE KATAKOMBEN TE ROME.

Een uitvoerig verslag, met afbeeldingen opgeluisterd, van deze nieuwe vondst, welke in Maart van dit jaar heeft plaats gehad, verwacht men binnenkort uit de pen van den bekenden ontdekker Mgr. Wilpert. Reeds heeft in de *Stimmen aus Maria-Laach* (aflevr. van 2 Juli j.l.) Pater Theod. Granderath, S. J. ons met deze ontdekking bekend gemaakt. Wij hebben gemeend den lezers van *De Katholiek* van dienst te kunnen zijn, door de gewichtigste bijzonderheden van bovengenoemde ontdekking in het kort mede te deelen.

Aan de *Via Salaria*, op een half uur afstand van de Salarische

---

[1]) Aldus Schotel, l. c. I, p. 22, 23.

[2]) Joh. Janssen, *Geschichte des deutschen Volkes*, B. I, S. 255.

poort te Rome ligt de katakombe van de H. Priscilla, welke volgens het oordeel van deskundigen aangelegd is reeds ten tijde der Apostelen. Zooals bekend is, zijn de meeste katakomben ontstaan uit de vroegere zandgroeven of arenaria, waaruit de Romeinen de pozzolaan-aarde gegraven hadden, wijl deze vulkanische aardsoort zeer geschikt was voor kalk bij het metselwerk. Tijdens de vervolgingen nu waren deze onderaardsche galerijen de plaats, waar de Christenen zich toerustten tot den strijd tegen het heidensche Rome daarboven en waar de lichamen der martelaars werden bijgezet in vrede. En daarom bieden deze rijke mijnen niet slechts de edelste gesteenten voor onze altaren, maar ook de welsprekendste bewijzen van het geloof der eerste Christenen. En juist om dit laatste is de jongste ontdekking in de katakombe van de H. Priscilla zoo merkwaardig. Het voornaamste gedeelte hiervan diende voor de godsdienstige vergaderingen der eerste Christenen; het draagt den naam van *Capella graeca*, wegens de twee Grieksche opschriften, die men bij 't intreden aan de rechterhand ziet. Bij deze kapel behoort een betrekkelijke groote, rechthoekige en overwelfde ruimte, welke plaats aanbiedt voor ongeveer 200 menschen. De kapel zelf, die uitsluitend voor den clerus schijnt bestemd geweest te zijn, is eene basiliek in het klein: zij bestaat uit twee gedeelten, waarvan het eene grooter en rechthoekig en het andere kleiner en door vier muurbogen begrensd is. Midden in het gewelf van dit gedeelte was een licht- en luchtopening, welke echter thans is dichtgemetseld, zoodat men zonder kunstlicht zich hier in volslagen duisternis bevindt.

Het rechthoekige gedeelte der kapel is rijk versierd en langs alle wanden met beelden en voorstellingen uit de H. Schrift beschilderd. Zoo ziet men b.v. boven den boog, welke den overgang vormt van dit in het tweede gedeelte der kapel, duidelijk en helder een schoone afbeelding van de Moeder Gods, met het Goddelijk Kind op haar schoot, de drie aankomende Wijzen opwachtende. Dewijl nu aan haar stoel niet de hooge leuning is aangebracht, die kenmerkend is in de Madonna-voorstellingen sinds het begin der derde eeuw, en dewijl het haartooisel van deze voorstelling aan dat der keizerinnen van Trajanus' en Adrianus' tijd herinnert, is het klaarblijkelijk, dat dit schilderstuk dagteekent uit de eerste helft der tweede eeuw.

Terwijl dit gedeelte overal beschilderd was, vertoonde het andere, kleinere gedeelte der kapel geen spoor van beeld of figuur, ofschoon boven de bogen zulke heerlijk geschikte muurvlakten aanwezig waren. Dit was dus bijzonder vreemd, doch juist deze bevreemding wekte bij Mgr. Wilpert het vermoeden, of hier misschien niet iets was verdwenen onder de opgehoopte druipsteen en vuiligheid, en hij besloot aanstonds onderzoekingen in 't werk te stellen.

Rechts in den hoek begon hij dan met water en zeep den muur te reinigen van het vuil en de kalk, welke daarop bleek nedergevallen te zijn bij het dichtmetselen van de vroegere licht- en luchtopening boven in het gewelf. En verbeeldt u zijne vreugde, toen al zeer spoedig aan den dag kwamen de lijnen van een huisgevel, dan een koepel en daarna een paleis rustende op zeven zuilen. Op den voorgrond vertoonde zich vervolgens de afbeelding van een leeuw, van een met opgeheven armen biddenden man en eindelijk nog van een anderen leeuw. 't Was derhalve de voorstelling van Daniël in den leeuwenkuil.

Deze ontdekking nu had moed gegeven bij den arbeid. Evenwel de andere wanden bleken al zeer ongevoelig voor het water en de zeep. Er kwam niets te voorschijn wegens de vaste afzetting van den druipsteen. Gelukkig wist echter Mgr. Wilpert zich een soort van zuur te verschaffen, waardoor de druipsteen zonder beschadiging van 't schilderwerk kon worden opgelost. En daar openbaarde zich, boven den overgangsboog naar het rechthoekig gedeelte, de opwekking van Lazarus; dit stuk heeft deze eigenaardigheid, dat Lazarus tweemaal daarop staat voorgesteld: eens met zweetdoek en lijkbanden omwonden en andermaal zijne zuster begroetende.

Daarna kwam, boven den boog aan den linkerhand, dus tegenover het schilderwerk van Daniël met de leeuwen, te voorschijn eene afbeelding van het offer van Abraham, welke helaas! zeer beschadigd is.

Deze ontdekkingen waren reeds veel. Doch wat beduidden deze stukken op die plaats? De beteekenis hiervan zou blijken door de ontdekking van het beeld, wat onder alle het schoonste en merkwaardigste en kostbaarste was en wat waarlijk de kroon zou zetten op het moeitevolle werk van Mgr. Wilpert. Dit voornaamste stuk dan bevond zich boven den boog, die vlak tegenover den

overgangsboog staat, en waaronder in de absis duidelijk de plaats was van het altaar; dit stuk alzoo stond als een altaarstuk voor de oogen van de geloovigen. En wat nu stelde dit nieuw ontdekte schilderstuk voor? De eerste lijnen deden denken aan eene voorstelling van Christus met de Samaritaansche bij Jacob's bron. Doch toen Mgr. Wilpert zijn arbeid voortzette, veranderde de vermoede bronopening in een schotel met twee visschen, en nog vijf andere personen vertoonden zich naast de twee eerste. Eerst langzamerhand werd het eindelijk duidelijk, dat men hier gevonden had eene voorstelling van het vieren der H. Geheimen, zóó schoon, zóó duidelijk, als tot dusverre nog nergens in de katakomben was ontdekt geworden. Dit schilderstuk was daarenboven het hoofdstuk in de kapel, en de overige schilderijen bekleedden ten opzichte hiervan een ondergeschikte plaats [1]).

Welke nu is de volledige voorstelling van dit kostbare stuk? Aan een soort van tafel zitten naast elkander zes personen, n.l. vijf mannen en ééne vrouw, welke laatste gesluierd is volgens St. Paulus' voorschrift; deze zes personen zijn geschilderd *en pleine face*. Aan de spits van deze rij zit een zevende persoon, afgeschilderd *en profil*, zoodat hij half is toegekeerd naar de overige zes.

Hij zit geheel van de anderen afgezonderd en is de eenige, die een baard draagt. In beide ver uitgestrekte handen heeft hij een klein, rond brood en is op het punt dit te breken. Zijne houding en zijn gelaat teekenen ernst en waardigheid, een aandachtige en nauwkeurige bezorgdheid bij zijne handeling. Vóór hem rechts staat een kelk, verder vóór de derde en vierde persoon een schotel met twee visschen, en nog verder een schotel met vijf brooden. Aller geest is blijkbaar gespannen bezig met dat breken des broods. De persoon, die aan de spits voorzit, wordt met vrome aandoening gadegeslagen door dengene onder de zes, die zich het dichtst bij hem bevindt; de tweede en derde zien naar de visschen, en strekken hiernaar hunne handen uit; de vrouw is in godvruchtige ge-

---

[1]) Het geheele schilderstuk met inbegrip der broodkorven (waarover straks) is 170, en zonder de korven 80 dM. lang, tegen 30 a 40 dM. hoog. Het is wonderlijk goed gebleven; de opgehoopte druipsteen had het tegen vuil beschermd en voor roofzuchtige oudheid-liefhebbers van vroegere tijden verborgen.

dachten verzonken; de vijfde en zesde houden hunne blikken gevestigd op de visschen of den voorzittende, waarheen de laatste weder zijne armen houdt uitgestrekt.

Rechts en links eindelijk staan op een rij zeven korven, met brooden overgevuld.

Reeds bij den eersten blik erkent men in deze voorstelling de H. Eucharistie; beide elementen voor 't conficieeren daarvan zijn hier aanwezig: brood en wijn, terwijl men nog nergens op de oude schilderstukken de kelk heeft gevonden. De kunstenaar nu heeft uit het vieren der H. Geheimen juist dàt oogenblik uitgekozen en voorgesteld, waarop de voorzittende, de Bisschop of de Priester, vóór de H. Communie het geconsacreerde Brood breekt. En waarom? Omdat dit „breken des broods" èn in de H. Schrift èn in de alleroudste tijden der Kerk als *pars pro toto* voor het geheele vieren der H. Geheimen genoemd werd. Daarenboven heeft de kunstenaar dit stuk aangebracht juist boven het altaar, op hetwelk „het brood" werd gebroken, en op die plaats, waarheen aller blikken waren gericht.

Het overige op dit altaarstuk moet in herinnering brengen, wat de plechtigheid van „het breken des broods" beteekent en insluit.

De visschen zeggen wat men in de Eucharistie ontvangt. Ontelbare malen immers vinden wij in de katakomben Christus symbolisch voorgesteld door een visch, omdat de letters van dit woord in het Grieksch (ἰχθύς) als de initialen van Christus' naam en titel (Ιησοῦς χριστὸς θεοῦ ὑιὸς σωτήρ) werden genomen. Bijzonder nu diende de visch als symbool van Christus in de H. Eucharistie. Zoo vinden wij in een der oudste kamers van St. Lucina een zwemmende visch, welke op den rug een korf draagt: door het vlechtwerk van den korf heen kan men zien, dat zich hierin bevindt een glas met rood vocht, klaarblijkelijk rooden wijn, terwijl de korf verder aangevuld is met brood. Daarom erkenden de Christenen, in de *Capella graeca* vergaderd, in de visschen op het schilderstuk Dengene, dien zij ontvingen in de Eucharistie; en als de afgebeelde personen zien en de handen uitstrekken naar die visschen, dan is hierdoor uitgedrukt hun vurig verlangen naar Jesus in de H. Communie.

Maar wat zeggen ons naast deze visschen de schotel met vijf brooden en de 12 korven, staande rechts en links? Dit alles ziet duidelijk op eene wonderbare broodvermenigvuldiging en spijziging

in de woestijn. En gelijk Christus zelf in dit wonder aanleiding nam om te gaan spreken over de nog veel wondervoller spijziging, waardoor Hij naderhand millioenen menschen zou verzadigen met Zijn eigen Vleesch en Bloed; gelijk dat wonder in de woestijn van Bethsaida èn bij de Kerkvaders èn op katakomben-monumenten geldt als eene vooraf beelding van het „compendium miraculorum Christi", zoo herinneren ook de visschen en de brooden en de korven in onze Grieksche kapel aan de wonderbare verandering en vermenigvuldiging en spijziging van het Allerheiligst Sacrament.

Reeds hebben wij opgemerkt, hoe ten opzichte van dit altaarstuk een ondergeschikte plaats wordt bekleed door de overige drie schilderijen in dit tweede gedeelte der kapel. Vooreerst Daniel, ofschoon te midden van grimmige leeuwen, wordt door God wonderbaar in het leven behouden en gespijzigd; zoo is hij het zinnebeeld van de Christenen, die, ofschoon omringd door allerlei vijanden hunner zaligheid, toch door God wonderbaar in het leven der genade behouden en door „de genade bij uitnemendheid", de H. Eucharistie, gespijzigd worden. Vervolgens Lazarus, door Christus uit den dood ten leven opgewekt, brengt voor den geest een der uitwerkselen van de H. Communie, n.l. den specieelen titel op een glorievolle verrijzenis ook van het lichaam, en herinnert aan de woorden van Christus (Joan. VI, 55): „Die mijn Vleesch eet en mijn Bloed drinkt, heeft het eeuwige leven, en Ik zal hem opwekken ten jongsten dage". Het offer van Isaäc eindelijk, 't welk eenigermate een onbloedig offer was, werpt een heerlijken lichtstraal op „het breken des broods", omdat dat offer eene vooraf beelding is, niet slechts van 't bloedige op het kruis, maar ook van het onbloedig offer der H. Mis.

't Behoeft niet te worden opgemerkt, dat de kunstenaar in zijn stuk de volle beteekenis van 't Misoffer heeft willen, maar niet heeft kunnen weergeven, omdat hij slechts één moment van het vieren der H. Geheimen kon voorstellen. Dit gemis wordt ons ruimschoots vergoed door een beroemden tijdgenoot, een bekeerling uit de heidensche wijsgeeren; de volle beteekenis van dat merkwaardige stuk wordt ons aangevuld door den H. Justinus, die te Rome zelf heeft geleefd en te Rome den marteldood gestorven is in het jaar 163. In zijn eerste *Apologie*, welke dagteekent uit het jaar 147, beschrijft hij de geheele viering der H. Geheimen, en hierin vinden wij duidelijk

de essentieele punten van onze Mis-liturgie terug. Justinus noemt: lezingen uit het Evangelie en uit de Profeten, alsmede de predikatie over het voorgelezene; dan gebed, alsmede de aanbrenging van brood en water en wijn; de dankzeggingen (misschien onze praefatie) van den Bisschop of Priester, waaraan het volk door „Amen" te antwoorden, zijn deelneming betuigt; de Consecratie, de verdeeling der geconsacreerde gedaante en de H. Communie. „Neque enim" — zoo voegt hij er achter — „ut communem panem, neque ut communem potum ista sumimus, sed quemadmodum per verbum Dei caro factus Jesus Christus Salvator noster et carnem et sanguinem habuit pro nostra salute, ita etiam illam alimoniam, ex qua sanguis et carnes nostrae per conversionem aluntur, edocti sumus esse incarnati illius Jesu et carnem et sanguinem, postquam ea per precem verba ejus continentem facta est Eucharistia." Daarna vermeldt hij de woorden der instelling, welke over de elementen worden uitgesproken, en voegt er eindelijk aan toe, dat de H. Communie door de Diakens aan de aanwezige geloovigen uitgedeeld en naar de afwezige gebracht wordt.

Wel is waar spreekt Justinus hier niet over het offer-karakter in het Allerheiligst Sacrament; doch genoegzaam wordt dit gemis in zijne apologie, welke trouwens niet meebracht daarover te spreken, ons vergoed en de volledige beteekenis van het schilderstuk in de Grieksche kapel ons vertolkt door de „Doctrina Apostolorum", welk stuk nog ouder is dan Justinus' verdedigingsschrift. Hierin lezen wij: „Vergadert op Zondag, breekt het brood en spreekt de dank zegging, nadat gij uwe zonden hebt beleden, opdat *uw offer* rein zij. Niemand, die met zijn naaste in tweedracht leeft, kome in uwe verzameling, tenzij hij zich heeft verzoend, opdat *uw offer* niet bevlekt worde. Immers de Heer heeft gezegd (Malach. I, 11): „Overal zal Mij een rein offer worden opgedragen".

Een laatste bemerking blijve hier echter niet onvermeld. In het altaarstuk van de *Capella graeca* eene historisch-getrouwe voorstelling te willen zien van de wijze, waarop in het begin der tweede eeuw de H. Geheimen werden gevierd, zou voorzeker onverstandig zijn en ongerijmd. Omdat vooreerst de eerste Christenen niet tot herinnering op de wanden voorstelden, wat zij herhaaldelijk voor hunne oogen zagen gebeuren, evenmin als wij ooit op de muren onzer kerken b.v. de caeremonies van een plechtige Mis zullen afschilde-

ren. Vorvolgens raadde de z.g. disciplina arcani in de eerste tijden der Kerk aan, vooral de voorstellingen van de Eucharistie zóó te maken, dat zij voor de Christenen aanstonds duidelijk waren, maar voor de heidenen duister en onbegrijpelijk. En gelijk ook wij nog gewoon zijn het verlossingswerk en het H. Sacrament zinnebeeldig voor te stellen door een met 't kruis beladen lam, door druiven en korenaren, — zoo is ook het altaarstuk in de Grieksche kapel van de katakombe van Sint Priscilla niet een historisch-getrouwe, maar een gedeeltelijk zinnebeeldige voorstelling van het vieren der H. Geheimen in de eerste helft der tweede eeuw.

Mgr. Wilpert heeft èn aan de Kerk èn aan de archaeologie een onwaardeerbaren dienst bewezen door de ontdekking van dit kostelijk erfstuk van onze allereerste voorvaderen in het geloof. Met vreugde vermelden wij de woorden, welke de beroemde en geleerde de Rossi na het bezichtigen van het altaarstuk den gelukkigen ontdekker toesprak: „Door deze ontdekking hebt gij de kroon gezet op de ontgravingen in de katakomben".

Hageveld. E. H. Rijkenberg, Pr.

BOEKBEOORDEELING.

Electriciteit en Magnetisme door Dr. M. F. Daniëls. Nijmegen, P. H. van Alfen (Firma Joh. Noman en Zoon) 1894. Prijs: *f* 2.80.

't Werk, dat wij hier met een paar woorden en — 't zij er dadelijk bijgevoegd — met bijzondere ingenomenheid aankondigen, moet ongetwijfeld den leeraars en beoefenaars der electriciteitsleer hoogst welkom zijn.

„Alweer een leerboek over electriciteit", zal iemand misschien zeggen, „zijn er nog al niet genoeg?" Wij voor ons antwoorden volmondig: neen Naar ons inzien is dit, zoo al niet het eerste bruikbare, dan toch zeker 't beste van de weinige goede, die tot nu toe 't licht zagen.

Wie, die weet, hoe in de laatste 20 jaren de geheele electriciteitsleer een algeheele omwenteling onderging, heeft niet honderdmaal gezucht: wie helpt ons toch eens aan een degelijk, den actueelen stand dier wetenschap aangepast en toch gemakkelijk verstaanbaar handboek? Aan een handboek, dat niet blijft stilstaan bij 't jaar '50 of daaromtrent, maar rekening houdt allereerst met den machtigen vooruitgang der laatste jaren en den lezer nu eens ernstig leeren wil, niet wat de electriciteitsleer voor nog betrekkelijk korten tijd *was*, maar wat zij thans *is*? Ons kwam 't steeds onverklaarbaar voor, waarom men in onzen vooral op electrisch gebied zoo vooruitstrevenden tijd, steeds de oude versleten theorieën bleef opdreunen en 't bijna der moeite niet waard scheen te achten, den jeugdigen verstanden iets meê te deelen van den kostelijken rijkdom der jongste ervaringen en van de nieuwere door beroemde vakmannen ter toelichting zoo vernuftig uitgedachte hypothesen. Zeker, de wijsgeer mag met dat al vrijelijk volharden bij de meening, dat 't wezen der electriciteit daarmee niet is achterhaald en wel altijd, tot op zekere hoogte, een raadsel zal blijven voor den zoekenden geest; maar hypothesen moeten nu eenmaal dienen ter vergemakkelijking van de studie der krachten, *in casu* der electriciteit, en 't is een

erkende waarheid, dat, sinds de Faraday-Maxwell'sche theorie meer veld won, een veel helderder licht over die geheimzinnige kracht is opgegaan en zij zelve blijkens de steeds heerlijker gewrochten der electro-techniek gemakkelijker, vaardiger en zekerder naar de hand van den technicus werd gezet.

En nu onze in 't vaderland verschenen leerboeken? Op slechts weinige loffelijke uitzonderingen na, vindt ge er niets dan de oude verschijnselen met de thans nagenoeg geheel versleten verklaringen. Altijd weer dezelfde oppervlakkige, onbevredigende toelichting der feiten; statische en dynamische electriciteit behandeld als goeddeels aan elkander vreemde openbaringen dier kracht, zonder eenig onderling zakelijk verband; van de potentiaal, van de magnetische krachtlijnen, van 't diëlectricum, opgevat als hoofdzetel der electrische drukkingen en spanningen, van eenheidskrachtbuizen weinig of niets; van de beginselen der electrische metingen niet veel meer. Hoe weinigen durfden zich wagen aan eene eenvoudige uiteenzetting van het c.-g.-s.- (centimeter-gram-secunde-) stelsel, dat toch van zoo hooge beteekenis is bij de studie der harmonie tusschen de electriciteit en de velerlei andere vormen, waaronder zich de door de physici van naam genoegzaam algemeen aangenomen ééne kracht openbaart. En waar vindt men in leerboeken iets over transformatoren, polyphasenstroomen, stroomen van hooge frequentie, electro-magnetische lichttheorie, of wordt onze aandacht gevraagd voor de heerlijke proeven van Tesla, Hertz en anderen?

En toch, wil de leerling zijn kostbaren tijd niet verspelen, men houde hem niet noodeloos op bij lang prijsgegeven opvattingen, die hoogstens nog historische waarde bezitten. Anders zal hij later tot de treurige ontdekking komen, dat hij zijn geest daarvan als van nutteloozen, hem menigmaal in den weg zittenden ballast zal hebben te ontdoen; bij verdere zelf-ontwikkeling zal 't hem schemeren onder 't bestudeeren der werken van specialiteiten, en de geheele electro-techniek blijft voor hem goeddeels een gesloten boek.

Dr. Daniëls heeft den moed gehad — en de wetenschap mag er hem dankbaar voor zijn — kort en goed met den ouden sleurgang te breken en zijn eigen weg te gaan. Hij heeft, en met 't beste gevolg, getracht de — wij erkennen 't gaarne — wel ietwat hoog liggende beschouwingen der jongste en meest beroemde electrici wat neer te halen en onder 't bereik te brengen der nog jeugdige

verstanden. In *Electriciteit en Magnetisme* wordt met prijzenswaardige nauwgezetheid en ongemeene helderheid den lezer zakelijk alles voorgelegd en verklaard, wat de groote mannen der electrische wetenschap tot in 1894 hebben gedacht en waargenomen. Weinig of niets ontbreekt. 't Boek gloeit van nieuwheid naar inhoud en vorm en in goeden zin. Alleen de onvermijdelijke Thales is op zijn eereplaats gehandhaafd; maar schrijf nu eens een boek over electriciteit zonder Thales van Milete. Over de eenvoudigste en meer gecompliceerde verschijnselen wordt door verklaring volgens de laatste theoriëen een geheel nieuw en helder licht geworpen. Vooral aan de uiteenzetting der potentiaaltheorie en de electrische metingen werd bijzondere zorg gewijd. De Faraday-Maxwell'sche opvatting wordt herhaaldelijk ter sprake gebracht en toegepast. Vraagt iemand, hoe 't mogelijk is, voor eerstbeginnenden vooral, uit zoo zware voedingstoffen een gemakkelijk verduwbaar leerboek samen te stellen, hij schaffe 't zich aan en verlustige er zich in, zooals wij. Verlustigen is 't woord. Zonder noemenswaarde vermoeienis leidt de geleerde schrijver u rond langs alle verrassende schoonheden der electrische wereld. Is zijn werk eenmaal flink opgenomen in uwen geest, dan hebt ge een algemeen overzicht over het thans weelderig bloeiend veld der electriciteit en der electrotechniek en den sleutel op de meeste der op dit gebied verschenen uitvoeriger en meer diepgaande werken. En waar ge hier en daar afgeschrikt mocht worden door de diepzinnigheid der behandelde stoffen, daar is het vooral de klare voorstelling der feiten, de duidelijke uiteenzetting en toepassing der theorieën, de onverbeterlijk logische gedachtengang, de prettige, den Engelschen (Tyndall, Lodge en anderen) afgeluisterde betoogtrant, die u alle vermoeienis des geestes òf doet vergeten òf daartegen beveiligt. Ten gerieve der onderscheiden klassen van leerlingen is 't wiskunstig gedeelte voor zoover doenlijk met bijzonderen tact van 't bloot experimenteele gescheiden.

Kortom, 't is een keurig leerboek en dat in de breede rij der electrische litteratuur geroepen is een zeer voorname, onder de handboeken eene eerste plaats in te nemen.

Wij wenschen den schrijver van harte geluk met dezen zijnen, zoover wij weten, eersten natuurkundigen arbeid en zijn boek — ook en vooral in 't belang der wetenschap — in veler handen.

P. Fr. Hyac. Derksen, Ord. Praed.

DE MENSCH.

EENE PSYCHO-PHYSIOLOGISCHE STUDIE.

(Vervolg van blz. 1 vv.)

VIII.

MISDAAD EN MISDADIGER.

Is de misdadiger een krankzinnige? — Bij het neerschrijven dezer vraag hebben wij de gewone manier van spreken behouden, ofschoon het juister geweest ware te zeggen: is *elke* misdadiger een krankzinnige? Niemand twijfelt er immers aan, dat krankzinnigen dingen kunnen doen, die in zich zelve eene misdaad zijn, ofschoon ze hem, die ze bedrijft, niet toegerekend kunnen worden, en iedereen weet tevens, dat bij den eenen de krankzinnigheid reeds erkend is vóór dat hij een misdrijf pleegt, terwijl bij den anderen de ziekte slechts ná de misdadige handeling wordt waargenomen. Ieder zal verder gaarne toegeven, dat het in sommige (wij gelooven zeer zeldzame) gevallen moeilijk en zeer moeilijk kan zijn de krankzinnigheid met zekerheid te onderscheiden, zonder dat hij daarom wil toegeven, dat elke misdaad het gevolg is van zieke hersenen. Toch is deze laatste meening de leuze van enkele anthropologisten, wier tolk Dr. Jelgersma geweest is.

In het *Rapport* van Dr. Jelgersma vinden wij de stelling: „De geboren misdadiger en de zedelijk-krankzinnige is een en hetzelfde wezen. Het eenig onderscheid tusschen beide is dat gene een rechter en deze een dokter op zijn weg ontmoet heeft, en omdat deze beide menschen zoozeer van elkander verschillen in de wijze waarop zij het leven beschouwen; de eene

wordt naar de gevangenis, de andere naar een krankzinnigengesticht verwezen" [1]). Uit de discussie, welke volgde, bleek, dat vele aanwezige medici in het *Rapport* wèl de stelling maar niet het bewijs der stelling hadden kunnen vinden en dat de bewering van Dr. Jelgersma ernstige bestrijding vond. Dr. Jelgersma is echter door dien tegenstand blijkbaar niet ontmoedigd, want zijn „Inleidend woord": *De beoefening der crimineele anthropologie* geeft den inhoud van zijn rapport nagenoeg overanderd opnieuw te genieten. Wij willen de gronden, waarop deze nieuwe criminalistische theorie steunt, aan een kort onderzoek onderwerpen.

„*Wij kennen hoegenaamd niets van de pathologische anatomie des geboren-misdadigers* [2]); wij kennen de veranderingen niet, die in zijne hersens voorkomen, en zulks is niet te verwonderen. De veranderingen zijn van dien aard, dat men ze noch bij de autopsie, noch met het bloote oog, noch met het mikroskoop kan vinden; *toch bestaan ze,* maar ze zijn van natuur- of scheikundigen aard en bestaan in abnormale moleculaire veranderingen, die aan onze nasporingen ontsnappen".

D. w. z. Er bestaan in de hersenen van den geboren misdadiger veranderingen, die voor ons niet direct waarneembaar zijn. Wij zullen ons dus op eene indirecte waarneming moeten verlaten.

„Wij kennen echter — dank aan de beroemde waarnemingen van den uitstekenden prof. Lombroso en zijne school — verschillende veranderingen in andere lichaamsdeelen; men noemt die degeneratie-(ontaardings-)teekenen. Al zijn die veranderingen talrijk, ze zijn toch niet constant, en staan daarom niet in onmiddellijke betrek-

---

[1]) Wij vertalen woordelijk en nemen de interpunctie over. Vermoedelijk zal de lezing moeten zijn: „... en omdat deze beiden [rechter namelijk en dokter] zooveel verschillen, ... wordt de eene [de misdadiger] naar de gevangenis" enz.

[2]) Wij cursiveeren.

king tot de misdaad; ze zijn er niet de oorzaak van. Toch komen ze dikwijlder bij den geboren-misdadiger voor, dan bij den voor normaal gehouden mensch. Men kan niet beweren, dat iemand misdadig is, omdat hij een vervormden schedel heeft, of omdat hij Morelsche ooren bezit, of omdat zijn kakebeen zwaar en zijn verhemelte eng is enz.; maar hij is misdadig, en de onregelmatigheden, die men bij hem opmerkt, zijn daarvan het gevolg" [1]).

We zullen later moeten nagaan, of er eenig verband bestaat tusschen de gevolgen en de oorzaak, waarvan we niets weten. Wijden we een oogenblik onze aandacht aan de gevolgen zelve. De kenteekenen, door Lombroso voorgesteld en door de aliënisten hier ten behoeve hunner theorie overgenomen, verdienen niet alleen weinig, maar volstrekt geen vertrouwen. Reeds op het eerste anthropologisch congres werd aan de statistieken, die het bestaan van hengselooren enz. bij den misdadiger zochten en vonden, verweten, dat ze het product waren van haastig en onordelijk werk. Op het jongste congres verklaarde A. Struelens, dokter der gevangenis te Brussel, dat hij vooral de teekenen onderzocht heeft, die volgens Lombroso den misdadiger-typus doen onderscheiden, n.l. het hellende voorhoofd, de uitstekende jukbeenderen, de zware kaken enz., en dat hij op een getal van 5000 misdadigers slechts 16% kon vinden, waarbij *eenige*, en slechts 3%, waarbij *alle* degeneratieteekenen voorkwamen [2]). Ook Dr. Cuylits, die aan 't hoofd staat van het krankzinnigengesticht te Evere, had de natuurlijke kenteekenen voor den geboren misdadiger van Dr. Jelgersma nog niet kunnen vinden [3]). Het feit overigens, dat het Lombrosisme in de wetenschap uitgediend heeft, o. a. omdat men met de degeneratie-teekenen, die hij atavismen noemt, niet overweg kon, is wel voldoende om de onwaarde dier stigmata voor elke andere theorie in het licht te stellen.

---

[1]) *Rapport*, l. c.

[2]) *Actes*, p. 276. [3]) L. c. 241.

Indien wij echter ook al wilden toegeven, dat een misdadiger meer kans heeft hengselooren, zware kaken enz. te bezitten dan een eerlijk man, dan blijven nog twee zaken te doen: 1o. aan te toonen, dat die wanstaltigheden van eene hersenziekte afhangen en 2o. dat die hersenziekte krankzinnigheid moet veroorzaken.

De samenhang tusschen degeneratie-teekenen en krankzinnigheid wordt in het *Rapport* als volgt besproken:

„De verandering in een orgaan brengt *somtijds* veranderingen in verwijderde deelen van het organisme mede ... Bij acute meningitis en bij typhus vindt men kleine roode vlekken op den buik. De longontsteking brengt het verschijnen van kleine blaasjes op de lippen meê... In al die gevallen kennen wij zoowel de primaire, als de secundaire verandering, die uit de eerste voortvloeit, maar wij weten hoegenaamd niets omtrent den band, die beide samensnoert".

Daarop volgt de bewering: „*Zoo is het ook bij den geboren-misdager. Ieder weet, dat de primaire verandering een gebrek is in de moleculaire organisatie van de hersenen.* Deze eerste variatie blijft niet op zichzelve, maar veroorzaakt in andere lichaamsdeelen verschillende en niet steeds dezelfde veranderingen; dat is hetgeen wij degeneratie-teekenen noemen".

In deze redeneering wordt hetgeen wij gaarne met deugdelijke bewijzen gestaafd zagen, eenvoudig als bekende waarheid voorop gesteld: „zoo is het" en „ieder weet". De vergelijking met de verschijnselen bij typhus en longontsteking komt ons geheel en al onnauwkeurig voor. De constante gelijktijdigheid van longontsteking en blaasjes op de lippen, twee goed waarneembare zaken, geeft recht om tot een oorzakelijk verband te besluiten, al kan men den samenhang niet waarnemen. Geheel anders echter bij de degeneratie-teekenen en de moleculaire verandering der hersenen; de eerste zijn alles behalve constant en de tweede wordt slechts verondersteld.

En als volgens Dr. Jelgersma „bij den grootsten misdadiger

elk anatomisch degeneratie-teeken kan ontbreken" [1]), dan kan men aan de aanwezigheid dier teekenen toch geen groote waarde toekennen.

Op eene andere onnauwkeurigheid in de redeneering wordt door Dr. Cuylits gewezen:

„Hij [Dr. Jelgersma] tracht te doen uitkomen, dat de degeneratie-teekenen dikwijlder bij den misdadiger, dan bij den gezonde voorkomen; daarin zou de waarde dier teekenen liggen. Deze grootere veelvuldigheid acht hij voldoende om te besluiten, dat de toestand van den misdadiger een pathologische is, evengoed als de ziekte-toestand der krankzinnigen door talrijke degeneratie-teekenen wordt aangegeven.

Wij maken hierop slechts ééne, maar zooals wij meenen afdoende aanmerking en wel deze: de meeste dier physische kenteekenen zijn van rachitischen oorsprong; slechte voeding, onvoldoende luchtverversching, zwangerschap, wanneer de moeder reeds zenuwzwak is, aan alcoholismus lijdt of allerlei ellende moet verduren, zijn even zoo vele oorzaken welke degeneratieteekenen bij de vleet voortbrengen.

Daar nu gewoonlijk de misdaad niet in de paleizen woont, noch in die huizen haar tenten opslaat, waar welstand heerscht en aan voedsel of confort geen gebrek is, moet het niemand verwonderen dat men bij den misdadiger meer degeneratie-teekenen vindt dan bij de normale menschen".

De degeneratie-teekenen hangen volgens Dr. Cuylits, en met hem zijn het velen eens, dikwijls van geheel andere oorzaken dan van hersenziekte af en staan dus met de misdaad in hoegenaamd geen organisch verband. Geen wonder dan ook, dat men in de wereld menschen vindt, die in weerwil van alle degeneratie-teekenen dood eerlijk en braaf zijn, en dat er schurken genoeg rondloopen, die in lichamelijk opzicht volkomen normaal kunnen zijn.

De redeneering van het *Rapport* zoude eindelijk ook dan nog onjuist zijn, wanneer we èn het bestaan der merkteekenen èn

---

[1]) *Inleidend woord.*

hun verband met eene of andere hersenziekte toegaven; het bewijs immers, dat die hersenziekte tevens krankzinnigheid ten gevolge moest hebben, ware daarmee nog lang niet geleverd. Er zijn vaak genoeg storingen in de hersenen waargenomen, welke niet op krankzinnigheid uitliepen.

Het *Rapport* stapt over de moeilijkheden, welke de eerste bewering: „Er bestaan in den misdadiger abnormale veranderingen der hersenen, welke aan onze nasporingen ontsnappen", meebrengt, henen met de volgende, even gewaagde assertie: „Alle pogingen die men in het werk heeft gesteld om te achterhalen, of er een absoluut verschil bestaat tusschen den misdadiger en den krankzinnige, of er een toetssteen is waardoor men beide kan onderscheiden, hebben tot geene uitkomst geleid en zullen zulks nimmer doen" [1]).

Dr. Cuylits en prof. Masoin van Leuven teekenden op deugdelijke gronden tegen deze uitspraak protest aan. Beiden halen het getuigenis aan van den psychiater v. Kraft-Ebing en verklaren met hem „dat er zeer duidelijke verschillen tusschen den misdadiger en den krankzinnige" [2]) bestaan. Wij laten het woord aan prof. Masoin:

„De krankzinnige handelt uit onweerstaanbare aandrift, dikwijls zelfs zonder een bepaald slachtoffer uit te kiezen; hij bedrijft het kwaad zonder er belang hij te hebben; hij doodt om te dooden, steelt om te stelen, zonder voordeel ervan te hebben en zonder het noodig te hebben; de misdadiger heeft daarentegen een doel; handelt uit eigenbelang, uit hebzucht, wraak of drift; hij zoekt eene behoefte te bevredigen, zooals Dr. Dallemagne het uitdrukt [3]). Is de misdaad volbracht, dan zoekt de misdadiger zich te verschuilen, terwijl de krankzinnige zichzelven overlevert [4]).

---

[1]) p. 35. [2]) p. 248 en p. 279.

[3]) Er staat: „besoin nutritif, génésique ou cérébral".

[4]) „Se livre"; juister ware hier: zich zonder erg laat vatten.

De krankzinnige beraamt zijn plan alleen en voert het alleen uit; de misdadiger heeft handlangers en eene vereeniging van boosdoeners is een zeer alledaagsch verschijnsel. Na de daad komt er bij den krankzinnige als het ware eene ontspanning; het is hem te moede alsof hij van iets ontlast was, en hij wordt kalm — eene kalmte zonder spijt, zonder berouw, en dikwijls zonder bewustzijn van wat hij gedaan heeft".

Voegt men nog hierbij, dat bij den krankzinnige het gemis aan oordeel en de storingen in het bewustzijn, op ander gebied dan dat der misdaad, duidelijk zijn en dat men de oorzaak van zijn geestestoestand, hetzij in een erfelijken aanleg hetzij in eene ziekte of verwonding, kan opsporen en achterhalen, terwijl ook de overgang van den normalen toestand tot de krankzinnigheid meestal uiterlijk waarneembaar is, dan dunkt ons, dat men geen reden kan hebben om den misdadiger met den krankzinnige te vereenzelvigen. Er zullen altijd gevallen blijven, waarin het moeilijk uit te maken is, met wat soort van beiden men te doen heeft, dat erkennen wij gaarne, maar de positieve wetenschap dient de methode te volgen, welke de duisterheden tracht te verklaren met behulp van datgene, wat helder is, en niet die, welke over helder verlichte beelden een sluier wil werpen omdat er andere in de schaduw staan.

Het verschil tusschen den misdadiger en den krankzinnige is vooral daarin gelegen, dat de laatste geen of geen volkomen bewustzijn heeft, de eerste wel; dat bij den krankzinnige de storing in het bewustijn van blijvenden aard is, zooals we in ons opstel over „zoogenaamde zielsziekten" uiteenzetten en meestal ook op ander gebied dan dat der misdaad waargenomen kan worden.

Den invloed van onkunde en driften op de handelingen hebben wij reeds vroeger besproken; men veroorlove ons nog een enkel woord over *zedelijk-krankzinnigen*. Dit woord is tegenwoordig in de werken over crimineele anthropologie schering en inslag;

de zaak zelve is echter, zooals we reeds aanstipten, duister en nevelachtig. Indien wij goed lezen, verstaat men door „zedelijk-krankzinnig" iemand, wien het op geen ander gebied dan op dat der zedelijkheid aan oordeel des onderscheids ontbreekt, die, zooals men zegt, geen zedelijken zin of gevoel heeft en aan slechte driften ten prooi is.

Zooals de lezer weet, is zedelijkheid geen gevoels- maar eene verstandskwestie, waarbij de kennis der wet, die der handeling en die van het verband tusschen wet en handeling te pas komen. Slechte driften, d. w. z. zinnelijke neigingen, die tegelijkertijd èn natuurlijk èn uit haren aard slecht zouden zijn, kunnen er niet bestaan.

Alle neigingen van dien aard zijn uit hare natuur onverschillig; de handelingen worden echter slecht of goed, naarmate zij tegen of volgens de *recta ratio* (gezonde rede) geschieden; naarmate zij gericht zijn op een verboden of geboden voorwerp. Ook kan er slechts sprake zijn van de mindere of meerdere hevigheid dier neigingen en niet van het bezit of het gemis er van, daar alle uit onze menschelijke natuur voortvloeien en hoofdzakelijk van lichamelijken aard zijn; zoodat men gerust mag aannemen, dat *ieder mensch* met *alle neigingen*, de eene sterker, de andere minder sterk, voorzien is. Het is dus slechts zake, die neigingen te kennen en in verband met de wetskennis haar voorwerp te onderzoeken. Het oordeel, wat alsdan het kennend verstand uitspreekt, moet het richtsnoer zijn van den wil.

Zoodat ten slotte alles op de kennis en het oordeel neerkomt.

Ware nu die kennis van zoo bijzonderen aard als b.v. de kennis van cijfers of noten, dan ware het denkbaar, ofschoon ook dan nog niet zeker, dat zij in de hersenen zeer bepaald gelocaliseerd zou zijn, omdat zij aan zeer eigenaardige zinnebeelden gebonden ware. Maar die kennis is van zoo algemeene natuur, dat wij aan eene zoodanige localisatie niet gelooven en het er voor houden, dat „waar een gezond oordeel — ten gevolge van her-

senziekte — op zedelijk gebied ontbreekt, ook op ander terrein het oordeel des verstands belemmerd moet zijn door de ziekte der hersenen".

Terecht zegt dan ook Dr. Winkler: „Behalve de zedelijke gebreken heeft deze ziekte nog vele andere symptomen. Volgens mijn gevoelen bestaat de zedelijk-krankzinnige ook als type niet. Hij doolt rond in de groote vlakte der gedegenereerden" [1]).

Volkomen eensluidend besliste prof. Francotte: „Zedelijke krankzinnigheid is geen ziektetoestand per se; zij is een verschijnsel dat met andere verstandsziekten samengaat, vooral met de zoogenaamde degeneratie-psychosen".

Misdadige dwangvoorstellingen (obsessions criminelles morbides). Toen wij over het hypnotisme spraken, hebben wij een paar voorbeelden aangehaald, waaruit bleek, dat een droom somtijds aanleiding kan geven tot een idée fixe, d. w. z. tot een denkbeeld, hetgeen men zich niet uit het hoofd kan slaan. De oorzaak dezer hardnekkigheid is van organischen aard en moet o. i. daarin bestaan dat het zinnelijke beeld, waarmede het denkbeeld verbonden is, voortdurend in het orgaan, de hersenen, tegenwoordig blijft of althans bij de geringste aanleiding steeds te voorschijn komt. Dwangvoorstellingen van zeer onschuldigen aard, waarover men zich niet behoeft te verontrusten, zal wel ieder nu of dan eens bij zich zelven of bij zijn vrienden kunnen waarnemen. De een zal b. v. den geheelen dag het liedje neuriën of fluiten, dat hem 's morgens is ingevallen, de andere zal iederen avond het huis doorzoeken om te zien of er geen gevaar voor brand is, een derde zal zich ieder keer de handen wasschen, wanneer hij de kruk van de eene of andere deur heeft aangevat enz. [2]). Minder aangenaam zijn de dwangvoorstellingen, die zich

---

[1]) *Actes*, p. 349.

[2]) Vele scrupulen behooren tot deze groep. Daar al deze dingen slechts daarom in den geest zijn, wijl die geest het lichaam bezielt,

van iemand meester maken, als hij van eene hoogte neerziet of aan den oever staat van een diep stil water. „Als ik mij eens naar beneden wierp! Als ik er eens in sprong!" is dan meestal de vorm, waaronder zich de dwangvoorstelling voordoet. Intusschen zijn ook deze minder prettige invallen niet gevaarlijk voor normaal-zinnige menschen. Van denzelfden aard zijn de idées fixes, die een of andere te bedrijven misdaad tot voorwerp hebben. Komen zulke gedachten bij een mensch van gezonde hersenen op, dan veroorzaken ze hem weinig of geen hinder; hij zet ze eenvoudig op zijde door zijne aandacht op iets anders te vestigen [1]). En blijft in weerwil daarvan de gedachte somtijds eenigen tijd hangen, dan zal 't hem wel eenigszins hinderen maar hem verder noch verontrusten noch tot eenige handeling brengen [2]). Zijn daarentegen de hersenen niet normaal en is het zenuwstelsel geschokt, dan „dringt zich die gedachte aan den geest op en veroorzaakt eene pijnlijke angstvalligheid.... de dwangvoorstelling is tyrannisch vasthoudend en de smart is dikwijls zoo groot, dat zij den wil overmeestert" [3]), daardoor n. l. dat zij het verstand tot één denkbeeld beperkt en derhalve eene keuze belet of bemoeilijkt.

De mensch kan zoodanig door een denkbeeld bezeten worden (obsédé), daardoor in zulke opgewondenheid geraken, dat hij het meesterschap over zijne gedachten en bijgevolg over zijne handeling verliest en op die wijze de misdaad bedrijft, welke hem in

---

is het dikwijls nuttig den geest door het lichaam te genezen, al behoeft men niet uit het oog te verliezen, dat de geest, die het lichaam bezielt, ook op dat lichaam invloed heeft: dat dus de mensch én genezen kan worden én somtijds zichzelven kan genezen.

[1]) Men denke hier aan de vloekwoorden, die aan sommige vrome zielen gedurende het gebed in den geest en voor den mond komen.

[2]) Bekoringen zijn vaak van denzelfden aard.

[3]) *Rapport* van Dr. Mangan: *Actes*, p. 153.

het hoofd is gekomen. Op de handeling volgt dan eene ontspanning; 't is hem te moede, alsof hij van een zwaren last plotseling ontheven is. Tegelijkertijd echter is het terugkeerend bewustzijn de oorzaak, dat hij inziet wat hij gedaan heeft en spijt gevoelt over het gebeurde.

Het is zelfs mogelijk, dat hij, die de daad bedrijft, weet, dat zijne handeling verkeerd is en ook daaraan blijft denken; de handeling wordt in dat geval gedaan, omdat de zieke in den waan verkeert dat hij onmogelijk anders kan. Een enkel voorbeeld tot opheldering [1]):

„G... B..., 28 jaren oud, heeft eene plotseling opkomende en onweerstaanbare neiging om te slaan en te verbrijzelen. Terwijl ze kalm daar zit, werpt ze eensklaps wat zich onder haar bereik bevindt op den grond of slingert het de menschen naar het hoofd; eens wierp ze eene flesch naar het hoofd eener dame, die haar niet dan goed gedaan had, en van wie ze zelfs veel hield. Heeft ze iets van dien aard gedaan, dan begint ze te weenen en vraagt om verschooning. Een ander maal wierp ze, terwijl ze buiten wandelde, haar dochtertje van 14 maanden, dat ze op den arm droeg, tegen den grond; het kind viel gelukkig in een bos hooi en kreeg geen letsel.

Zij weet niet, waarom ze zoo doet, en betreurt wat ze gedaan heeft; zij kan zich niet verklaren waarom zij tracht kwaad te doen aan personen, waarvan ze houdt".

Feiten van dien aard zijn, zooals Dr. Ladame zegt, wel geschikt om het oordeel van iemand, die ze niet van nabij kent, op een dwaalspoor te brengen.

Gelukkigerwijze zijn ze vooreerst niet zeer talrijk en zijn ze vervolgens het uitvloeisel van eene ziekte der hersenen, die meestal reeds te voren kenbaar is geworden of, in enkele gevallen, zich later duidelijk genoeg openbaart. Dikwijls gebeurt het zelfs, dat de patienten den aanval als eene nachtmerrie voelen aankomen

---

[1]) *Actes*, p. 155.

en zich tegen zich zelven weten te beschermen of hulp bij anderen zoeken. Zonder twijfel blijft in deze gevallen eene vergissing mogelijk; maar als regel mag men toch gerustelijk aannemen, dat men den zieke van den misdadiger kan onderscheiden.

Wij hebben hier met eene degeneratie-psychose te doen, eene zielsziekte, welke vooral groeit op een voorbeschikten bodem, d. w. z. in hersenen, die van de geboorte reeds zwak en ziekelijk waren of, en wij vestigen hier de aandacht op, in hersenen, die door al te groote inspanning of door uitspattingen van allerlei aard verzwakt zijn [1]).

Ziektegeschiedenis der misdaad. Er is in den laatsten tijd zooveel geschreven over den lichamelijken toestand der misdadigers als oorzaak der misdaad, dat het geen verloren moeite zal zijn aan de ziektegeschiedenis der vrijwillig bedreven misdaad eenige woorden te wijden, ofschoon daarover niet veel meer te zeggen is dan hetgeen ieder weet. Daar het hoofdmoment der misdaad in den wil gezocht moet worden en deze zonder kennis niet werkzaam kan zijn, is het duidelijk, dat het voorwerp, tot hetwelk de wil zich op schuldige wijze wendt, in den geest moet aanwezig zijn; en dat met deze aanwezigheid tevens de kennis gepaard moet gaan, dat het voorwerp, hetgeen voor den geest staat, eene verboden vrucht is voor den wil. Zoolang deze kennis niet ontbreekt, is de wil vrij en kan hij zich ten goede of ten kwade wenden. De hoog-

---

[1]) Haec et in venereis obtinere atque horrenda ex alteratione cerebrali crimina prodire *posse*, animadvertendum est. Ipsa tamen dispositio cerebralis saepius ab actibus voluntariis ante habitis ortum ducit et propterea actus isti secundum principia de „voluntario in causa" sunt dijudicandi. Ad morbum, qui hic et nunc *adesse potest*, minime tamen semper adest, curandum, praeter consilia, quae prudenter animum dirigant, opus est medici, qui corpus curet.

Vgl. het *Rapport* van Dr. L. de Rode: *Actes* p. 107.

moed, de hebzucht, de zinnelijkheid mogen hem de voorstelling, die hem bezighoudt, zoo verlokkend maken als zij willen; al de driften zijns lichaams mogen ontketend worden en zijn zenuwstelsel in opschudding brengen, zoolang de mensch *kent,* kan hij *willen.* Dat is zijne kracht, dat is zijn heerlijkst voorrecht. Zeker, de wending van den wil ten goede zal nu meer dan minder moeite kosten en somtijds zelfs bijna, hoewel niet geheel, onmogelijk zijn, maar hij kan in dien strijd overwinnaar blijven; zulks getuigen, behalve de stem van 't eigen geweten, zoo vele voorbeelden van trouwe plichtsbetrachting in weerwil van de grootste moeilijkheden. Wij weten wel, dat men de kracht van het geweten tracht te ontzenuwen, door zijne goed- of afkeuring gelijk te stellen met de voldoening of de spijt, welke de mensch gevoelt over eene gebeurtenis, die geheel zonder zijn toedoen heeft plaats gegrepen, maar de eigen ondervinding — en in onze eeuw van ervaringswetenschap zal toch die waarneming ook wel mee mogen tellen — leert zonder moeite, dat *de oordeelende uitspraak* van den rechter, dien wij in eigen boezem dragen, iets geheel anders is dan een bloot gevoel van voldaan- of onvoldaanheid, of zelfs dan een verstandelijk oordeel, hetwelk erkent, dat iets gelukkig of ongelukkig uitgevallen is.

Men beweert wel, dat er menschen zijn, die volstrekt geen geweten hebben en houdt dit gemis voor een der hoofdeigenschappen van den „onverbeterlijke" of den „geboren misdadiger"; maar voor iemand die deze uitspraak niet a priori wil gelooven — en dat kunnen we met ons negentiende-eeuwsch geweten niet overeenbrengen — bestaan er geene deugdelijke bewijzen voor hare waarheid. De voorbeelden, welke men in de boeken over crimineele anthropologie vindt aangehaald, betreffen meestal verstokte booswichten, welke verklaren geen wroeging te kennen en geen teeken geven, dat zij er gevoelen. Leest men echter daarnaast, dat de ijdelheid en grootspraak, ook op het gebied der misdaad, bij de boosdoeners schering en inslag zijn, dan komt

men er van zelf toe, ook die gewetenloosheid voor een goed deel aan snoeverij toe te schrijven.

Voor een ander deel is zij, gelijk de ondervinding leert, aan verdooving te danken; men hoort de stem des gewetens niet meer, omdat men er gedurende geruimen tijd niet naar heeft willen luisteren.

Ondanks dit alles spreekt in den misdadiger de stemme des gewetens nu en dan nog zoo luid, dat ze hem met schrik en ontzetting vervult. Noemt de misdadiger in zijn *argot* het geweten „la muette", dan bewijst die woordkeuze juist het tegendeel van hetgeen men er uit wil halen. Hij kan het geweten niet „de stomme" noemen, tenzij hij wete, dat het heeft gesproken of moest spreken — en hoe komt hij aan die kennis?

In een vorig hoofdstuk [1]) toonden wij aan, dat de driften bij de menschelijke natuur behooren en uit haren aard onverschillig zijn; zij worden slechts goed of kwaad, wanneer ze zich tot een geboden of verboden voorwerp richten. Voegen wij bij de daar ter plaatse genoemde driften, die in het lichaam zetelen, nog eene andere neiging, welke meer aan den geest eigen is, de hovaardij namelijk, dan hebben we de bronnen genoemd, waaruit alle misdaden voortvloeien. Er kan bij de verschillende menschen een verschil van hevigheid bestaan, een plus of minus, maar uit den aard der zaak zal geen dier neigingen welke tot de natuur behooren — tenzij bij zeer groote uitzondering — bij een der menschen ontbreken.

Voorbeeld, omgeving, opvoeding kunnen de neigingen ten goede of ten kwade leiden; de omstandigheden kunnen den wil eene keuze aanwijzen; de oorzaak der daad blijft echter bij *den wil.*

Ook op 't uitsluitend gebied van den wil gelooven wij, dat het woord der ouden waar is, „nemo fit repente pessimus: niemand wordt op eens zeer slecht". Kleine fouten banen den weg tot

---

[1]) *Physiologie der driften.*

groote; men wenscht b. v. — om op 't gebied van den wil te blijven — iemand geen groot kwaad dan wanneer men den haat of den afkeer langzaam in het hart heeft laten wortel schieten en groeien.

Veel meer is het echter waar voor de misdadige handeling naar buiten. „Er is heel wat gepasseerd in eene normale menschenziel, wanneer hij voor 't eerst de hand aan 't leven van een ander zal slaan" zegt Dr. Jelgersma [1]) en wij gelooven 't met hem, hoewel niet geheel en al in denzelfden zin. Er is heel wat gepasseerd, alvorens die menschenziel den doodslag wil en er passeert heel wat, eer de mensch een doodslag begaat.

Gewoonlijk immers zal reeds het *innerlijke* besluit niet genomen worden, wanneer niet reeds *uiterlijke* daden van velerlei aard den wil in 't goede verzwakt en in 't kwade versterkt hebben; en op het besluit moet, zooals de H. Thomas het zeer juist onderscheidt, nog de poging tot verwezenlijking volgen, eer de daad kan ontstaan. Gewoonlijk, zeggen wij; want, wanneer eene groote misdaad lang genoeg den geest heeft bezig gehouden, lang gewikt en gewogen is, kan het gebeuren, dat eene gunstige gelegenheid een plan doet ten uitvoer brengen, dat door geene uiterlijke kleinere vergrijpen voorbereid *scheen*.

Na een eerste groote, met kennis en vrijen wil bedreven misdaad, komt de wel ten kwade geneigde, maar niet in den grond bedorvene natuur tegen zich zelve in opstand en beschouwt met afgrijzen haar eigen product. Gelukkig de mensch, die met den afschuw voor hetgeen hij gedaan heeft, ook den wil verbindt, zich niet meer plichtig te maken en in dien wil ook de middelen tot beterschap insluit. Waar echter de wil wederom weifelend wordt, als de eerste ontroering tot bedaren is gekomen, en vooral er niet toe kan besluiten om de aanleidingen tot nieuwe misdaden te vluchten, daar volgt, helaas, vroeg of laat een tweede misdaad

---

[1]) *De beoefening der crimineele anthropologie*, bl. 14.

op de eerste en hij die eerst geweest is „un criminel d'occasion" wordt allengs „un criminel d'habitude".

De misdaad heeft bezit genomen van den mensch. Zooals 't in de deugd is gesteld, zoo is 't ook in de misdaad; ééne deugd heeft er vele andere in haar gevolg, ééne misdaad eischt den steun en de hulp van vele andere, grootere of kleinere fouten. Wat er waars is in de theorie van de kenteekenen des misdadigers wordt dan verwezenlijkt; de misdaad drukt haar stempel op den mensch. De misdadiger, die aan een of andere drift den vrijen teugel viert en daardoor de lichamelijke veranderingen, welke bij de werking der driften behooren, herhaaldelijk in zich zelven veroorzaakt, moet daarvan op den duur een of ander spoor bijbehouden. Nu gelooven wij wel niet, dat daardoor zijn oor langer, of zijn kaak zwaarder, of zijn haren sluiker zullen worden, maar zijn gelaatstrekken, zijn oogopslag, zijne geheele houding zullen den weerslag zijner driften gevoelen. Eene vergelijkende portretstudie, niet van verschillende misdadigers, maar van één persoon op verschillende tijden, zoude, dunkt ons, zeer interessante uitkomsten leveren. Voor onfeilbaar houden wij deze teekenen in geenen deele, daar de meeste physiognomische veranderingen evenzeer door ziekten als door misdaad kunnen ontstaan. Men zou, als men den misdadiger als zoodanig kende, kunnen zeggen: „men kan 't hem wel aanzien", maar 't zou onwetenschappelijk zijn te beweren: „die man is een dief, omdat hij er zoo uitziet".

Ten gevolge der herhaalde handeling wordt de misdaad zoo zeer tot gewoonte, dat men in de gewone spreektaal den mensch met recht een onverbeterlijken booswicht noemt. Men wil daarmee zeggen, dat hij zich niet dan met groote of met de grootste moeite kan beteren en zich waarschijnlijk, volgens de ervaring aan andere misdadigers opgedaan, niet zal verbeteren. Wanneer echter de criminalistische wetenschap het woord „onverbeterlijk" in den striktsten zin gebruikt, dan komt zij zoodoende in strijd met

haar eigene beginselen. Want de wetenschap, welke alles aan de organisatie toeschrijft, heeft die organisatie, welke misdaden voortbrengt, nog niet gevonden en mag ze dus ook niet ongeneeslijk of onverbeterlijk noemen en de theorie, welke meer kracht aan de invloeden der omgeving enz. toekent, mag niet a priori de invloeden ten goede als krachteloos beschouwen. Zoolang er leven is bestaat de mogelijkheid, dat de misdadiger tot inkeer kome en zich betere; dit volgt uit het eigen karakter van den wil, hetwelk, zooals wij vroeger reeds aantoonden, de wet der noodzaak niet kent; en de mogelijkheid der beterschap wordt door de feitelijke beterschap van velen, die volgens alle regels der moderne criminalogie als onverbeterlijk moeten gelden, voldoende bevestigd.

Er is gelukkig voor dien onverbeterlijke nog geen plaats in de wetenschap en die plaats zal er overigens nimmer komen.

't Is omdat wij deze overtuiging huldigen, dat wij ten volle met alle pogingen instemmen, welke de verbetering van den misdadiger trachten te bewerken of de misdaden te voorkomen. De lezing van het bekende werk van Max. Ducamp: *La Charité privée à Paris* is uiterst geschikt om ons te overtuigen, dat er op dit gebied veel gedaan wordt en veel bereikt kan worden. Intusschen zijn wij zoo vrij te meenen, dat er noch opvoeding ten goede, noch verbetering mogelijk is zonder den positief godsdienstigen grondslag. Er is een alziend, oneindig, persoonlijk opperwezen, dat beloont en straft, noodig, om den wil van den mensch in toom te houden; zoo zeer noodig, dat „si Dieu n'existait pas, il faudrait l'inventer".

Straf[1]). Daar wij in de misdaad een vergrijp zien tegen eene wet, een vergrijp, wetens en willens gepleegd, kunnen wij niet anders dan eischen, dat het vergrijp gestraft worde in den waren

[1]) Wij herhalen hier slechts de conclusie, welke wij aan het slot van een paar artikelen in *De Tijd* (11 Juni 1891) neêrschreven.

zin des woords. Voor zooverre de misdaad een zonde is tegen de voorschriften van Gods wet, heeft de eeuwige rechter zich oordeel en straf voorbehouden, maar voor zooverre de wereldlijke macht de misdrijven moet verbieden, omdat zij den plicht heeft, voor de instandhouding der door God gewilde orde en voor de eerbiediging van het recht zorg te dragen, heeft zij tevens èn recht èn plicht de schending dier orde te oordeelen en te straffen. Dat recht van straffen put zij uit dezelfde bron, waaruit haar gezag voortvloeit; zij is de plaatsvervanger van den oppersten Heer.

De wraak voor de geschonden rechtvaardigheid is het eerste en het voornaamste doel van elke straf. Verbetering van den gestrafte en heilzame afschrik bij anderen zijn mede het doel der straf, maar kunnen het hoofddoel niet zijn. Daarom kunnen wij niet wenschen, dat de gevangenis tot eene ziekenzaal worde, of tot een oord, waar men de boeven bewaakt, opdat zij de anderen niet hinderen, maar waar voor 't overige de misdadiger 't beter heeft dan de soldaat, die vóór het gebouw op post staat. Daarom zijn wij ook van meening, dat voor de grootste misdrijven het verlies van het hoogste goed op aarde, het verlies van het leven n.l., als straf mag opgelegd worden.

Rolduc. J. M. L. Keuller.

(Wordt vervolgd.)

DE REGEERINGSJAREN DER KONINGEN VAN JUDA EN ISRAËL.

(Vervolg en slot van blz. 93 vv.)

V. VAN MANASSES TOT DE VERWOESTING VAN JERUSALEM.

Van nu af hebben wij tamelijk gemakkelijk spel. Wij schikken al dadelijk bijna eene eeuw op. De methode der na-dateering aannemende, die wij reeds hebben besproken, kunnen wij het volgende lijstje opstellen van Manasses tot en met Josias.

	Manasses (55)			698.
1	„	=	lente	697—696.
	Amon (2)			643.
1	„	=	„	642—641.
	Josias (31)			641.
1	„	=	„	640—639.
31	„	=	„	610—609.

Manasses komt in Assyrische geschriften voor onder Asarhaddon omstreeks het jaar 674 en onder Assurbanapal (Sardanapalus) omstr. 667 als een der 22 aan Assyrië schatplichtige koningen van het Westen. Verder verhaalt de H. Schrift van Manasses, dat hij door „de legerhoofden van den koning van *Assyrië*" is gevangen genomen en in boeien naar *Babylon* is gebracht, doch ook weder vrijgelaten is (II Par. XXXIII : 11—13). Uit de bijzonderheden van dit bericht, dat zelfs door een „criticus" als Hugo Winckler als echt en historisch wordt erkend, kan men met zekerheid opmaken, dat de gebeurtenis moet hebben plaats gehad in een tijd, toen de koning van Assyrië ook over Babylon heerschte, en uit verdere historische gegevens kunnen wij zelfs met zeer veel waarschijnlijkheid besluiten tot het jaar

dier gebeurtenis. Sennacherib regeerde over Assyrië en Babylonië van 689 tot 681, Asarhaddon van 681 tot 668. Na diens dood werd zijn zoon Assurbanapal koning van Assyrië en diens broeder Samas-sum-ukin koning van Babylon onder het oppergezag van Assurbanapal. Omstreeks het jaar 652 kwam Samas-sum-ukin tegen zijn broeder in opstand. In dien opstand waren verschillende vorsten betrokken, die telkens, als zij kans zagen, zich aan het Assyrische juk trachtten te onttrekken, o. a. ook de koningen van het „Westland" (Phenicië-Palestina). Manasses was, zooals we zeiden, schatplichtig geweest aan Asarhaddon en nog aan Assurbanapal, en tot aan den opstand van Samas-sum-ukin was het „Westland" aan de Assyrische oppermacht onderdanig geweest. Uit de regeering van Sennacherib hebben wij geene gegevens, waaruit wij tot eene poging van Manasses om zich aan Assyrië te onttrekken zouden kunnen besluiten; daarenboven moet Manasses gedurende een geruimen tijd zijner regeering een aanhanger van Assyrië geweest zijn, daar hij in zijn heidensche eereddiensten niet alleen Kanaänietische, maar ook Assyrische gebruiken heeft ingevoerd, en het heeft allen schijn dat zijne bekeering (na zijne gevangenschap) in de laatste jaren zijner regeering valt. Zoo is er voor den afval van Manasses van de Assyrische oppermacht geen geschikte tijd te vinden tenzij die van den opstand van Samas-sum-ukin. Die opstand eindigde in het jaar 648 met den dood van Samas-sum-ukin en de inneming van Babylon door Assurbanapal. Kort daarna moeten ook de koningen van het „Westland", die de schatting hadden geweigerd, weer tot de gehoorzaamheid zijn teruggebracht. Dat daarbij Manasses werd gevangen genomen en in den kerker geworpen is volstrekt niet onwaarschijnlijk, en evenmin dat hij weer werd vrijgelaten en hersteld; Nechao I van Egypte onderging, eveneens onder Assurbanapal, eenmaal een gelijk lot. Zonder vrees voor grove misvatting stellen wij dus de gevangenschap van Manasses in het jaar 647, het eerste van Assurbanapal als koning van Babylon.

Josias sneuvelde bij Megiddo (Mageddo) in een slag tegen Nechao II, koning van Egypte. Nechao kwam op den troon in een der Egyptische jaren 610 of 609 [1]). Daar het laatste jaar van Josias 610 was, heeft de slag bij Megiddo nog in het Judeesche jaar 610 plaats gehad, waarschijnlijk tegen het einde des jaars, d. i. kort vóór lente 609.

Na den dood van Josias werd zijn zoon Joachaz tot koning uitgeroepen en gezalfd. Hij werd echter na eene regeering van drie maanden door Nechao onttroond en gevangen genomen. In den loop van die drie maanden zal het nieuwe jaar zijn begonnen. Zijn broeder Eliakim werd door Nechao in zijne plaats als koning van Juda aangesteld en diens naam werd in *Joakim* veranderd.

Joakim begon dus te regeeren in het Judeesche jaar 609, en volgens de methode der na-dateering was nu het volgende jaar 608 het „eerste" jaar der regeering van Joakim. Of de methode der na-dateering bij alle opgaven streng werd gevolgd, is eene vraag, die waarschijnlijk ontkennend moet beantwoord worden. Zeker is het, dat dit zelfs te Babylon niet altijd geschiedde [2]), en bij de Israëlieten, die aan die methode niet gewoon waren, kan men dit nog minder onderstellen. Het nut der na-dateering bestond trouwens voornamelijk hierin, dat men bij optelling der regeeringsjaren van *meerdere* elkaar opvolgende koningen de *ware* som verkreeg, wat bij de andere methode niet het geval was (zie ons eerste artikel). In een bijzonder geval kunnen wij dus nooit *a priori* zeker weten of het „eerste" regeeringsjaar van een koning geteld wordt van het begin van het kalenderjaar, waarin hij den troon besteeg, òf van den *datum* der troonsbestijging af, òf van het begin van het volgende kalenderjaar

---

[1]) Het Egyptische jaar begon in 613—609 op den 22n Januari.

[2]) Zie J. Oppert, *La fixation exacte de la chronologie des derniers rois de Babylone. Zeitschr. für Assyriologie* (Mei 1893, blz. 62).

Waarschijnlijk in het jaar 606 (althans niet later) werd Ninive door de Mediërs en Babyloniërs ingenomen en verdween het Assyrische rijk voor goed uit de geschiedenis. Na den val van Ninive had Nabopolassar, de koning van Babylon, zijn rijk in het Westen te bevestigen, n.l. in Syrië en Palestina, voornamelijk tegen Egypte. Berosus, die uit de archieven van Babylon zijne geschiedenis heeft geput, verhaalt ons in een door Flavius Josephus bewaard fragment van zijn werk, dat Nabopolassar zijnen zoon Nabuchodonosor opdroeg Egypte te onderwerpen en dat deze het Egyptische leger versloeg. Kort daarna stierf Nabopolassar. „Nabuchodonosor — zoo verhaalt Berosus verder — niet lang daarna den dood zijns vaders vernemende, gaf de aangelegenheden van Egypte en de andere streken, alsmede de gevangenen der Joden, Phenicièrs, Syriërs en andere bij Egypte gelegen volkeren aan sommigen zijner vrienden over, om ze met het zwaardere deel des legers en verdere bagage naar Babylonië te voeren, ging zelf op marsch en kwam door de woestijn te Babylon", waar men ondertusschen de zaken goed had bestierd en den troon voor hem had opengehouden. — Nabopolassar is gestorven in de lente van het jaar 605. De eerste datum, dien men, op een contract, uit de regeering van Nabuchodonosor aantreft, is de 14e Thammuz (4e maand) 605. De slag bij Karchemis (door Berosus bedoeld), waarin Nechao II van Egypte werd verslagen (Jerem. XLVI : 2), heeft dus plaats gehad in het begin van 605 of, wat waarschijnlijker is, tegen het einde van 606. Eerst daarna kon Nabuchodonosor er aan denken Syrië en Palestina te onderwerpen.

Wij lezen Dan. I : 1: „In het *derde* jaar der regeering van Joakim, koning van Juda, kwam Nabuchodonosor, koning van Babylon, naar Jerusalem en belegerde het, en de Heer leverde Joakim over in zijne hand". Daar dit moet hebben plaats gehad nà den slag bij Karchemis, kan het niet vóór 606 zijn geschied. Het derde jaar van Joakim volgens de methode der na-dateering, die te Babylon in gebruik was (waar Daniël verkeerde), is 606.

De slag bij Karchemis wordt echter Jer. XLVI : 2 gesteld in het *vierde* jaar van Joakim [1]). Daar hier hetzelfde jaar moet bedoeld zijn als bij Daniël [2]), hebben we hier een geval van verschil in de dateering: Jeremias laat het eerste jaar van Joakim beginnen in 609 (wellicht met den datum der troonsbestijging), Daniël in 608 [3]).

Wij stellen dus niet alleen den slag bij Karchemis, maar ook de onderwerping van Juda nog in het jaar 606 (tegen het einde). Ter contrôle dienen de twee volgende gegevens: *a.* Jer. XXV : 3 wordt het „vierde" jaar van Joakim (606) het 23e jaar der werkzaamheid van Jeremias genoemd, die in het 13e jaar van Josias was begonnen. Het 13e jaar van Josias was 628 (1 Josias = 640); 628 het eerste jaar van Jeremias' werkzaamheid zijnde, was 606 het 23e. *b.* In hetzelfde hoofdstuk vs. 11 lezen wij: „Geheel dit land zal worden tot eene woestenij . . . en al deze volkeren zullen den koning van Babylon dienen zeventig jaren lang". Het begin dezer zeventig jaren wordt dus gekenmerkt door de onderwerping

[1]) Jer. XXV : 1 wordt dit jaar gelijkgesteld met het eerste van Nabuchodonosor. Deze gelijkstelling is echter eene glosse; zij ontbreekt nog in de oude Grieksche vertaling.

[2]) De uitlegging van sommigen, volgens welke Daniël het jaar, waarin N. uit Babylon is opgetrokken, zou hebben bedoeld, terwijl hij dan in het begin van het volgende jaar (4 Joakim) te Jerusalem zou zijn gekomen, stuit af op de onmogelijkheid om deze inneming van Jerusalem vóór den slag bij Karchemis te stellen, terwijl deze slag reeds voorviel in het *vierde* jaar van Joakim.

[3]) Daniël behoorde bij de „gevangenen der Joden" (Berosus), die onder Joakim naar Babylon werden gevoerd. Hij en zijne drie gezellen werden daar aan het hof drie jaar onderwezen „in de letters en de taal der Chaldeeuwen". Doch in het 2e jaar van Nabuchodonosor treedt hij reeds zelfstandig op (II : 1). Het 2e jaar van N. volgens Babylonische telling was 603. Genoemde drie jaren waren dus 605, 604 en 603, waarvan het eerste en het laatste niet vol behoeven geweest te zijn. Men ziet hoe nauwkeurig de zoo „becritiseerde" Daniël is.

van Palestina aan Nabuchodonosor; deze onderwerping had plaats in het „vierde" jaar van Joakim, waaruit de profetie ook gedateerd is, d. i. in het jaar 606 (de profetie werd uitgesproken vóór de komst van Nabuchodonosor in Palestina, vs. 9). In verband hiermede staat Jer. XXIX : 10: „Wanneer zeventig jaren voor Babylon gaan vervuld worden, zal Ik u bezoeken en mijn goede woord over u doen opgaan, om u terug te voeren naar deze plaats" (verg. XXV : 12—13). Rekenen wij 606 als het eerste jaar, dan is 537 het 70e. Het jaar 537 is het 2e jaar der Babylonische regeering van Cyrus. In het eerste jaar zijner regeering had Cyrus door geheel zijn rijk het decreet uitgevaardigd, waarbij den Joden werd toegestaan naar hun land terug te keeren (I Esdr. I). Reeds vóór de 7e maand woonden de kinderen Israëls in hunne steden (l. c. III : 1). Dat kan moeielijk de 7e maand van het *eerste* jaar van Cyrus zijn, maar is op zijn vroegst die van het tweede. De terugkeer der Joden heeft dus hoogst waarschijnlijk plaats gehad in het jaar 537. —

Joakim regeerde 11 jaren, dus tot in het jaar 598. Hij werd opgevolgd door zijn zoon Joachin (ook Jechonias genoemd), die drie maanden en tien dagen regeerde. Deze werd met de zijnen en omstreeks 3000 Joden door Nabuchodonosor gevangen naar Babylon gevoerd, volgens IV Kon. XXIV: 12 in het 8e, volgens Jer. LII: 28 in het 7e jaar van Nabuchodonosor. In dit aanhangsel van Jeremias wordt ook bij de inneming van Jerusalem een jaar minder van de regeering van Nabuchodonosor opgegeven dan elders het geval is (elders 19, hier 18), waaruit blijkt, dat wij hier weer met een verschil in de dateering te doen hebben. Het 7e jaar van Nabuchodonosor volgens Babylonische telling (nadateering) is 598; telt men het jaar der troonsbestijging van N. (605) als het eerste, dan is 598 het achtste. De gevangenschap van Jechonias valt dus nog in het jaar 598. Dit resultaat wordt geverifiëerd door IV Kon. XXV : 27 en Jer. LII : 31: „Het geschiedde in het zeven-en-dertigste jaar der wegvoering van Joachin,

koning van Juda, in de twaalfde maand, den zeven-en-twintigsten dag der maand, dat Evil-Merodach, koning van Babylon, in het jaar waarin hij begon te regeeren, Joachin, den koning van Juda, uit de gevangenis verloste". Evil-Merodach, de opvolger van Nabuchodonosor, begon te regeeren in het jaar 562: dit jaar het 37e zijnde, was 598 het *eerste* jaar der gevangenschap van Joachin.

De gevangenneming van Joachin heeft plaats gehad kort vóór het einde van het jaar 598 („bij de wending van het jaar" II Par. XXXVI : 10). Zijn oom Sedecias werd door Nabuchodonosor tot zijn opvolger benoemd. Het eerste jaar der regeering van Sedecias is 597. Op den 10en der 10e maand van het 9e jaar van Sedecias sloeg Nabuchodonosor het beleg om Jerusalem, dus in het Joodsche jaar 589 (omstr. 24 Febr. 588 v. Chr.). Ezechiël (XXIV : 1) stelt dezen datum nog in het 9e jaar der gevangenschap van Joachin. Hij rekent van den waren datum der wegvoering af. Die datum moet vallen nà den 10en Tebeth (10e maand). Immers het eerste jaar der gevangenschap begon in het jaar 598; bijgevolg begon in 589 het *tiende* jaar; Ezechiël telt echter op den 10n Tebeth nog het *negende* jaar; derhalve was op dien datum het tiende nog niet begonnen.

Op den 9n dag der 4e maand (genaamd Thammuz) van het 11e jaar van Sedecias bezweek de muur van Jerusalem en de Babyloniërs stormden de stad binnen; Sedecias vluchtte des nachts, doch viel bij Jericho den vijand in handen. In het begin der volgende maand (Ab) — volgens IV Kon. XXV : 8 op den 7n; volgens Jer. LII : 12 op den 10n; volgens de Joodsche traditie op den 9n (waarschijnlijk tegen den avond, toen de 10e begon) — werd de tempel in brand gestoken, de stad aan het vuur en de verwoesting prijs gegeven, de muren gesloopt. Dit jaar, waarin het rijk van Juda eindigde, was volgens IV Kon. XXV : 8 en Jer. LII : 12 het 19e, volgens Jer. l c. vs. 29 het 18e jaar der regeering van Nabuchodonosor. Het eerste jaar van Nabuchodonosor kan *niet later* gesteld worden dan 604 (dit jaar was

zijne eerste *volle* regeeringsjaar), het 18e begon daarom niet later dan Nisan 587. Dit 18e jaar, en dus ook het op de twee andere plaatsen genoemde 19e, is het jaar 587.

De dateering van het 19e jaar (zoo ook van het 18e bij Jer. XXXII : 1, waarmede het tiende van Sedecias wordt gelijk gesteld), stelt het jaar 605, waarin de regeering van Nabuchodonosor begon, als het eerste. Die van het 18e — evenals die van het 7e voor de gevangenneming van Jechonias (boven besproken) — is afkomstig van een schrijver te Babylon, aan wien wij het geheele stuk Jer. LII : 28—34 te danken hebben, zooals uit de boven aangehaalde vermelding van Evil-Merodach (562) blijkt. De oorzaak van het feit, dat bij de tijdgenooten van Nabuchodonosor in Palestina niet, zooals te Babylon, het jaar 604, maar 605 als het eerste jaar van den monarch wordt geteld, moet gezocht worden in de omstandigheid, dat Nabuchodonosor reeds vóór 605 zelfstandig optrad tegen Egypte en Palestina, terwijl volgens Berosus (in genoemd fragment bij Josephus) zijn vader Nabopolassar, die tot de onderneming zelf niet meer in staat was, tot dat doel „een deel der macht op hem had overgedragen". Overigens is Nabopolassar reeds in de eerste maanden van 605 gestorven en door Nabuchodonosor opgevolgd, zoodat — alles samengenomen — de bewoners van Palestina alle aanleiding hadden om dit jaar als het eerste van Nabuchodonosor te tellen.

Dat de verwoesting van Jerusalem in het jaar 587 valt, leeren wij ook uit Ezech. XXXIII: 21: „Het geschiedde in het twaalfde jaar, de 10e [?] maand, den 5n der maand, van onze wegvoering [met Jechonias], dat er een vluchteling van Jerusalem tot mij kwam, zeggende: *De stad is verwoest*". Het 37e jaar van de wegvoering van Jechonias begon in 562 (zie boven), het 12e begon in 587: bijgevolg heeft de verwoesting van Jerusalem niet plaats gehad vóór 587 [1]). Ook niet nà 587. Want volgens Ezech.

[1]) De verwoesting van Jerusalem had midden in den zomer plaats,

XXIV: 1 begon de belegering van Jerusalem in het 9e jaar na de wegvoering van Jechonias; zoo het 37e jaar begon in 562, begon het 9e in 590 en liep tot in 589. De belegering van Jerusalem heeft echter geduurd van de 10e maand in het 9e jaar van Sedecias tot de 5e maand van zijn 11e jaar, d.i. nog geen twee volle jaren. Daar nu het 9e jaar na de wegvoering van Jechonias eindigde in het jaar 589, en daar nog in dit 9e jaar de belegering begon, kan zij niet langer geduurd hebben dan tot in 587. — Men heeft in dit „twaalfde jaar" bij Ezechiël een fout willen zien. Is er echter geen reden om de juistheid van het *jaar* te betwijfelen, de „tiende" *maand* kan niet juist zijn. Wij berekenden boven reeds dat de datum der wegvoering van Jechonias na den 10n Tebeth (10e maand) ligt. In den onderhavigen tekst nu is spraak van den 5n Tebeth in het 12e jaar. Het 12e jaar *begint* nà den 10n Tebeth 587, op den 5n Tebeth was dus nog het *elfde* jaar loopende. De oude Grieksche vertaling komt ons te hulp, zij geeft niet de 10e maar de *12e* maand (Adar) op. Daarmede is alles in orde. Het 12e jaar was begonnen na den 10n Tebeth en vóór den 5n Adar, tusschen welke datums dus ook de gevangenneming van Jechonias in 598 moet hebben plaats gehad. — Op eene andere plaats (XXVI: 1) spreekt Ezechiël in het 11e jaar zijner ballingschap, op den 1n eener zekere maand (de maand is uitgevallen), eene profetie uit tegen Tyrus, waarin de inneming van Jerusalem als geschied wordt aangeduid. Deze profetie moet dus zijn uitgesproken nà de 4e maand en vóór den 10n der 10e maand van het jaar 587. — Ezech. XL: 1 wordt op den 10n Nisan (1e maand)

---

de datum der wegvoering van Jechonias, waarnaar Ezechiël zijne jaren telt, viel in den nawinter. Zoo nu Jerusalem verwoest was in den zomer van 588, zou de vluchteling, die tegen het einde van 587 aankwam, 1½ jaar op weg zijn geweest, en aangekomen zijn toen Nabuchodonosor zelf met zijne Joodsche gevangenen reeds een jaar in Babylon terug was, en Ezechiël zou daar niets van gehoord hebben!

het 14e jaar der verwoesting van Jerusalem gelijkgesteld met het 25e jaar der ballingschap van Jechonias [1]). Dit 25e jaar begint tegen het einde van het jaar 574. Bedoeld is dus 10 Nisan 573. Op dien datum liep het 14e jaar van de verwoesting van Jerusalem, en dit 14e jaar was in de 5e maand van het voorafgaande jaar 574 begonnen; het *eerste* jaar der verwoesting van Jerusalem begon derhalve in de 5e maand van het jaar 587 — wederom hetzelfde resultaat.

Men stelt de verwoesting van Jerusalem gewoonlijk òf in 588 òf in 586. Aan 587 schijnt men weinig te denken. Na de voorafgaande beschouwing staat het jaar 587 m.i. zoo vast als één jaartal in de geschiedenis; het blijkt dat ook hier de waarheid in het midden lag. Dit jaartal wordt ten overvloede nog bevestigd door Zach. VII: 5 in verband met vs. 1. Vs. 1 luidt: „En het geschiedde in het jaar *vier* van den koning Darius, dat het woord des Heeren tot mij kwam, op den 4n der negende maand, dat is Casleu". Vs. 5: „Spreek tot al het volk des lands en tot de priesters, zeggende: Toen gij vasttet en rouwdet in de vijfde en zevende [maand] *gedurende deze zeventig jaren*, hebt gij toen voor Mij gevast?" Het *vierde* jaar van Darius Hystaspes volgens Babylonische telling is het jaar 517 [2]). In de 9e maand van dat jaar hadden de Joden wegens de verwoesting van Jerusalem zeventig jaren gevast. (Het volk, dat kort geleden uit de ballingschap was teruggekeerd,

---

[1]) Hieruit blijkt dat er gedurende eenige maanden tusschen de jaartelling naar de gevangschap van Jechonias en die naar de verwoesting van Jerusalem een verschil is van 11 jaren (25 — 14 = 11). Dit verschil treffen we ook aan in de zooeven behandelde plaats Ezech. XXXIII: 21 (12 — 1 = 11), terwijl in andere maanden het verschil 10 is; dit laatste geval merken wij in de juist besproken profetie tegen Tyrus (XXVI: 1) op (11 — 1 = 10) De oorzaak is de telling naar den waren datum.

[2]) Oppert l c. blz. 60 en 70.

had gevraagd, vs. 3: „Moet ik nog vasten in de *vijfde* maand [1]), of mij heiligen, zooals ik reeds vele jaren gedaan heb?") In de 5e en 7e maand van het jaar 517 hadden zij dus voor de zeventigste maal gevast, voor de eerste maal derhalve in het jaar 586. — Zach. I: 12 lezen wij: „En de engel des Heeren antwoordde en zeide: Heer der heerscharen, hoelang nog zult Gij U niet ontfermen over Jerusalem en over de steden van Juda, op welke Gij vertoornd zijt? Dit is reeds het zeventigste jaar" (Hebr.: *„nu reeds zeventig jaar"*). De profeet had dit visioen op den 24n der 11e maand van het tweede jaar van Darius, d.i. in het jaar 519; zeventig jaar vroeger, in 589, waren de steden van Juda ingenomen en was de belegering van Jerusalem begonnen. —

Van den dood van Josias tot het einde van het rijk van Juda hebben wij nu het volgende chronologische lijstje:

	Joachaz (3 m.)	kort vóór	lente	609
	Joakim (11)			609
1	„	=	lente	608—607
	Joachin (3 m. 10 d.)		winter	598—597
	Sedecias (11)	kort vóór	lente	597
1	„	=	„	597—596
11	„	„	„	588—587

Aan het einde van deze studie meen ik den lezer een dienst te bewijzen door de algemeene resultaten, die in deze artikelen verspreid liggen, in ééne lijst samen te vatten. Wij hebben deze chronologie der koningen van Juda en Israël verkregen door een eerbiedig en nauwgezet onderzoek van de desbetreffende teksten der H. Schrift, en de lezer zal met den schrijver meermalen de fijngevoeligheid en de nauwkeurigheid der H. Schrift, waarin toch de chronologie eene zaak van geheel ondergeschikt belang is, hebben opgemerkt en bewonderd. — Het zal goed zijn ook de *hypothesen*, met welker behulp wij tot het in onze lijst neergelegde

[1]) In die maand werd Jerusalem ingenomen.

resultaat zijn gekomen, nog even in herinnering te brengen. Zij zijn:

1. In het rijk van Juda rekende men de jaren van lente tot lente, in het rijk van Israël van herfst tot herfst.

2. Van Roboam tot Ezechias volgde men de methode der vóór-dateering, van Ezechias tot het einde die der na-dateering.

3. Bij Azarias worden na het begin zijner melaatschheid niet zijne regeeringsjaren, maar zijne levensjaren geteld.

Deze hypothesen, hoewel zij natuurlijk niet met volkomen zekerheid kunnen bewezen worden, steunen toch op gegevens van den Bijbel. *Fouten*, die invloed uitoefenen op de chronologische lijst, hebben wij slechts *twee* gevonden, en daarvan vloeit de tweede nog uit de eerste voort. Het zijn deze:

a. Azarias heeft niet 52, maar 22 jaren geregeerd;

b. Phaceë niet 20, maar 5 à 6 [1]).

Beide fouten hebben op zeer verklaarbare wijze hun ontstaan te danken aan de vergissing der afschrijvers, die de opgaven van *levens*jaren van Azarias voor die van *regeerings*jaren aanzagen. Hoewel de assyriologie ons gewichtige diensten heeft bewezen en ons zelfs tot het denkbeeld der hypothese n°. 3 heeft gebracht, zou men toch alleen door den Bijbel tot hetzelfde algemeene resultaat kunnen komen. De assyriologie geeft nochtans aan dit resultaat den steun en de vastheid, die het anders zou missen.

In de volgende lijsten beteekenen de jaartallen achter de namen der koningen de jaren *in* welke hunne regeering is begonnen en geëindigd. Aan de jaartallen onder Juda ligt het Judeesche, aan die onder Israël het Israëlietische jaar ten grondslag. Het eerste begon een half jaar nà het laatste. Zoo begon b.v. het Judeesche jaar 932 v. Chr. met de lente van 932, terwijl het Israëlietische jaar 932 reeds was begonnen met den herfst van 933. Een enkele maal staat achter een jaartal onder Juda: *Isr.*

---

[1]) Bij na-dateering slechts 5. Zie hierna *Nota*.

en achter een onder Israël: *Jud.*; dit wil zeggen, dat bedoeld jaartal (en dit alleen) in het eene geval slechts naar het Israëlietische, in het andere slechts naar het Judeesche jaar kon bepaald worden.

Salomon (40) 972—933.

Juda.		Israël.	
Roboam (17)	932—916	Jeroboam (22)	932—911
Abiam (3)	915 *Isr.*—913 *Isr.*		
Asa (41)	913—873		
		Nadab (2)	911—910
		Baäsa (24)	910—887
		Ela (2)	887—886
		Zambri (7 d.)	886
		Amri (12)	886—875
		Achab (22)	875—854
Josaphat (25)	873—849		
		Ochozias (2)	854—853
		Joram (12)	853—842
Joram (8)	849—842		
Ochozias (1)	842		
Athalia (6)	842—837	Jehu (28)	842—815
Joas (40)	837—798		
		Joachaz (17)	815—799
		Joas *mederegent*	801 *Jud.*—799
		„ *koning* (16)	799—784
Amasias (29)	798—770		
		Jeroboam II (41) *meder.*	788—784
		„ alleen	784—748
Azarias (**22**)	770—749		
Joatham (16) *regent*	749—735	Zacharias (6 m.)	748
		Sellum (1 m.)	748—747
		Manahem (10)	747—737
		Phaceja (2)	737—735
		Phaceë (**5**)	735—730
„ *koning*	735—734		
Achaz (16)	734—719		
		Oseë (9)	730—721

Ezechias (29) *meder.*	727—719
„ alleen	719—698
Manasses (55)	698—643
Amon (2)	643—641
Josias (31)	641—610
Joachaz (3 m.)	610—609
Joakim (11)	609—598
Joachin (3 m. 10 d.)	598
Sedecias (11)	598—587

Nota. Bij vergelijking met het lijstje van ons tweede artikel (blz. 111) zal de lezer bemerken, dat er een klein verschil in de jaartallen der twee lijsten bestaat bij de Israëlietische koningen van Phaceja af [1]). Wij constateerden daar (blz. 112) eene tusschenruimte van meer dan een half jaar tusschen Manahem en Phaceja, en eveneens tusschen Phaceja en Phaceë, terwijl wij later nog het vermoeden uitspraken, dat Phaceë reeds in 730 (*Isr.*) door Oseë gedood is (hoewel 729 het eerste jaar van Oseë is). *Feitelijk* is het waar, dat Phaceja en Phaceë, en waarschijnlijk ook Oseë, de regeering in handen hadden reeds vóór hun „eerste" jaar. Phaceja was de zoon en onmiddellijke opvolger van Manahem, Phaceë bemachtigde de regeering door de vermoording van zijn voorganger, en Oseë eveneens. Al mocht het nu waar zijn, dat hun officiëel koningschap eerst in het volgende jaar is begonnen, dan zijn de opgaven in bovenstaande lijst toch nog juist. Doch deze drie opeenvolgende onderbrekingen doen mij vermoeden, dat de regeeringsjaren der koningen van Israël van Manahem af volgens de methode der na-dateering zijn berekend, en deze onderstelling kwam mij niet onwaarschijnlijk voor, daar Israël juist van Manahem af in nauwe aanraking is geweest met Assyrië. Zoo men deze regeeringen volgens genoemde methode vaststelt, sluiten zij in volmaakte orde aan elkaar, terwijl wij daarenboven

---

[1]) Bij Manahem is het verschil (zooals elders) slechts schijnbaar; met herfst 748 begon het Israëlietische jaar 747.

het voordeel hebben, dat we Manahem niet in hetzelfde jaar (738) behoeven te laten sterven, waarin hij aan Israël schatting oplegde voor Teglath-Phalasar, maar eerst in het volgende jaar. De plaats van Joatham verandert daarom niet. Hoewel het tweede jaar van Phaceë, waarin Joatham *koning* is geworden, volgens de methode der na-dateering eerst begint herfst 734, zal toch de Judeesche annalist, die deze methode nog niet aanwendde, het jaar na de troonsbestijging van Phaceë volgens de bij hem gebruikelijke methode nog als „tweede" jaar van Phaceë hebben genoteerd. Het lijstje tot Oseë krijgt dan het volgende aanzien:

39 Azarias	= lente	748—747	
			Manahem vóór lente 747
			1 „ = herfst 747—746
			10 „ = „ 738—737
50 „	= „	737—736	Phaceja zomer 737
			1 „ = herfst 737—736
			2 „ = „ 736—735
52 „	= „	735—734	Phaceë zomer 735
Joatham koning na herfst		735	1 „ = herfst 735—734
Achaz winter		734—733	
			5 „ = „ 731—730
			Osee na „ 731
			1 „ = „ 730—729

D. A. W. H. Sloet, Pr.

EEN NATUURONDERZOEKER [1]).

(Vervolg van Dl. CV, blz. 69 vv)

III.

Dat de studie der entomologie zich niet bepalen moet bij het verzamelen en ontleden van kapellen, dit kwam J. H. Fabre als een „revelatie" voor den geest, toen hij in de *Annales des Sciences naturelles* een schrijven las van den geleerden Léon Dufour.

Het zal ook den lezers van *De Katholiek* niet verdrieten den korten inhoud van dat opstel te vernemen, vooral omdat het eene inleiding is tot het onderwerp wat wij gaan behandelen: het bewonderenswaardig instinct van de *Cerceris*, een soort van wesp.

Léon Dufour verhaalt, dat een vriend hem in de maand Juli 1839 twee stuks prachtkevers (*Buprestida bifasciata*) zond, die toen nog in Dufour's verzameling ontbraken: „eene soort van wesp", zoo schreef zijn vriend, „die deze kleurige insecten vervoerde, had ze laten vallen", één op zijn kleed, en één op den grond.

Het volgend jaar in de maand Juli dien vriend bezoekend, had Dufour gehoopt zelf in de gelegenheid te zullen zijn voor een dergelijke vangst; doch wegens het regenachtig weder dier dagen kon hij de vervulling van zijn wensch niet verwachten; eensklaps

---

[1]) J. H. Fabre, *Souvenirs entomologiques.* Etudes sur l'instinct et les moeurs des insectes.

echter werd zijn aandacht getrokken door een hoopje aarde, veel op een kleinen molshoop gelijkend. Men onderzocht; en daar kwam een ongeschonden prachtkever te voorschijn; daar schitteren de kleuren van de derde, de vierde. 't Was bijna ongelooflijk; maar 't was toch slechts een voorspel der genietingen.

Bij het doorzoeken der uitgegraven aarde viel hem tevens een wesp in handen: de roofster der kevers, die een uitweg zocht te midden der ruïnen van haar omgedolven woning. Het was een *Cerceris*, een oude bekende uit Spanje en de omstreken van Saint- Sever.

In minder dan een uur tijds was Dufour door het uitgraven van drie nesten in het bezit van vijftien prachtkevers. Hij telde in den tuin, waar zij vertoefden, een vijf-en-twintigtal nesten; maar niet zelden was hij op plaatsen geweest, waar men in minder dan een uur tijds wel honderd wespen van deze soort ontmoette, welker nesten waarschijnlijk niet ver van daar verwijderd en dan even overvloedig van proviand voorzien moesten zijn. Zoo zag hij in zijne verbeelding duizenden prachtkevers begraven, en dat op die plaatsen, waar hij, die meer dan dertig jaar de entomologie beoefende, er nooit een enkele gezien had. Hij haastte zich nu in de zandige streken der pijnboomen, waar de wesp veelvuldig voorkomt, de kever daarentegen onbekend scheen te zijn, een onderzoek in te stellen. Wie zou zijne geestdrift niet gedeeld hebben, bij het gezicht der prachtige exemplaren, die schitterend in het licht der zon, samen met de bronzen en smaragden bolsters der larven, zich zonder ophouden vertoonden. Nooit had hij zulk een feest gevierd. Zoudt gij 't gelooven? Meer dan vierhonderd waren er wel spoedig in zijn bezit, en, nieuwe verrassing! geen enkele kever onder dit getal, die niet behoorde tot het oud geslacht der *Buprestida*. De *Cerceris* heeft zich bij hare keuze geen enkele maal vergist. Wat zou Latreille niet gegeven hebben voor de hulp van dit insect bij zijn „méthode naturelle".

De 450 opgedolven kevers behoorden tot negen verschillende

species [1]), waaronder de een drie- of viermaal den omvang van de andere heeft, waaronder zeer langwerpige en ovaalvormige, waaronder sombere van kleur, geel en groen gevlekte, in één woord dieren, die oogenschijnlijk zeer verschillen, maar door Latreille volgens zijn „méthode naturelle" onder één genus gerangschikt waren. Wat wonderbaar instinct! En bovendien, deze roofster, de *Cerceris buprestícida*, leeft zelve van den nectar der bloemen; alleen om te zorgen voor haar vleeschetende larven, voor die kinderen, die zij nooit aanschouwt, komt zij de wacht houden op de meest verschillende boomen, die diep in den stam het insect dat haar prooi moet worden, herbergen.

Maar het einde der verrassingen is nog verre. De gevonden kevers gaven niet het minste teeken van leven en waren ook stellig dood. Toch behielden zij niet slechts geheel de frischheid der kleurenschakeering, maar pooten, sprieten, voelhorens en vliezen tusschen verschillende lichaamsdeelen bleven lenig en buigzaam. Men had dit aan de frischheid der onderaardsche bewaarplaats kunnen toeschrijven, maar zoo bleef het, niettegenstaande de hooge temperatuur der Juli-maand, dagen ja weken achtereen. Het ingewand bleef versch, als dat van levende dieren; en in andere gevallen is het weinige uren na den dood òf verdroogd òf bedorven.

Om dit verschijnsel te verklaren veronderstelt Dufour, dat het insect gebruik maakt van een antiseptische vloeistof, gelijk aan die, welke men in het laboratorium der ontleedkunde aanwendt; waarbij Henri Fabre opmerkt en zeer welsprekend aantoont, dat in dit geval het insect veel beter dan de scheikundigen der 19de eeuw de kunst zou verstaan zijne levensmiddelen te verduurzamen.

Fabre's onderzoekingen, die hier aanvangen, betreffen niet zoozeer

---

[1]) *Buprestis octo guttata; B. bifasciata; B. pruni; B. tarda; B. biguttata; B. micans; B. flavo maculatu; B. chrysostigma; B. novem maculata.*

de *Cerceris bupresticida* als wel zes andere soorten der *Cerceris*, die beter onder het bereik van zijn arbeid vielen. Maar alvorens hiertoe over te gaan, verhaalt hij in het kort zijne nadere onderzoekingen omtrent de *Cerceris bupresticida*, waaruit blijkt, dat deze wesp in Frankrijk van Oost tot West, ofschoon niet overal even veelvuldig, voorkomt, en zich bij het kiezen van haar prooi zonder uitzondering bepaalt tot hetzelfde genus van kevers, n.l. der *Buprestida*, waaraan zij dan ook haar naam ontleent: *Cerceris bupresticida*. Hij zal trachten te onderzoeken, wat de reden daarvan is.

Volgen wij hem bij zijn bezoek aan de *Cerceris tuberculosa* ook *Cerceris major* genoemd, de krachtigste wesp van het genus *Cerceris*. In de omstreken van Carpentras bij de „Chemin creux" heeft de arbeid der wespen een aanvang genomen. Ter zijde van den weg graven ze haar kunstige holen. Terwijl zij zich in beweging stellen gelijk een hond, die naar konijnen graaft, ziet men als een langen draad van fijne zandkorrels, die zich achter haar verheft en nederruischend het begin van den kleinen molshoop vormt. Bij het indringen in den bodem wordt de arbeid vermoeiender, bezwaarlijker. Men ziet ze van tijd tot tijd een welverdiende rust genieten bij den ingang van het hol, of in het hol, zóó dat zij slechts het geel en zwart van haar vierkant gelaat doen zien. Maar na weinige dagen is de woning gereed. De galerij, die eerst de horizontale richting volgt en op eenigen afstand van den ingang met een hoek de diepte zoekt, is ongeveer een halven meter lang en eindigt in een kelder, van weinige cellen voorzien. Deze uitgravingen zijn geheel en al het werk van het wijfje, dat na voltooiden arbeid met diep gegons uitvliegt naar de plaats, waar zij door een aantal mannen wordt opgewacht. Niet zelden geeft haar komst aanleiding tot hevige worstelingen, waarbij misschien het recht van den sterkste gehuldigd wordt. Hoe 't zij, het paar verwijdert zich en zoekt de eenzaamheid.

De *Cerceris* keert spoedig met een slachtoffer terug. Het is een kever van het genus *Curculionida* (snuitkever) en wel be-

paaldelijk het species *Cleonus ophthalmicus*. Zij vliegt met den kever tusschen de pooten, buik tegen buik, kop tegen kop, en op eenigen afstand van het nest zet zij zich neder, om den nog overblijvenden weg zonder de hulp der vleugelen af te leggen. Niet zonder veel inspanning wordt de kever, die bijna tweemaal zoo groot is als de *Cerceris* zelve, naar de galerij gesleept.

Door de *Cerceris* te vermoeien en haar met behulp van een strootje te doen duikelen wist Fabre het dier tot loslaten zijner prooi te dwingen, die van dat oogenblik af tot zijne verzameling behoorde. De *Cerceris* loopt zoekend rond, gaat hare woning binnen, vertoeft daar een oogenblik en vliegt uit tot nieuwe vangst. Na tien minuten ongeveer keert zij terug, maar om op dezelfde wijze te worden uitgeschud. Na de derde reis dezelfde bevinding. Doch, wie het geduld verloor, niet de *Cerceris*, die eindelijk na den achtsten of negenden tocht haar arbeid ongestoord kan voortzetten. Op die wijze, maar ook door het uitgraven van nesten, verzamelde Fabre zich honderd stuks kevers. Deze honderd behoorden allen tot het genus *Curculionida* en allen op één na tot het species *Cleonus ophthalmicus*. Bij latere onderzoekingen is het hem nog éénmaal gebeurd een dergelijke uitzondering te ontmoeten, die wel tot het genus *Curculionida* maar niet tot het species *Cleonus ophthalmicus* behoorde.

Laten wij in 't kort hier tusschenvoegen, dat er behalve de reeds besproken *Cerceris buprestícida* en *Cerceris tuberculosa* of *major* nog vijf andere soorten van het genus *Cerceris* zijn, die allen den kever kiezen als levensvoorraad harer jeugdige nakomelingschap. Deze vijf soorten blijven zonder uitzondering bij het genus *Curculionida*. Fabre somt nauwkeurig de species op, door elk van haar gezocht. Wij kunnen ons tevreden stellen met deze samenvatting der zaak, dat de zeven keverjagende soorten der *Cerceris* zich bepalen bij twee genera van kevers, het genus *Buprestida* en het genus *Curculionida*, terwijl het aantal der keverfamiliën een hoog cijfer bereikt.

Bijna is het overbodig hier te herhalen, dat deze verzamelde kevers allen in denzelfden staat verkeerden als door Dufour beschreven was. Frischheid der kleuren, buigzaamheid van alle ledematen, natuurlijke toestand der ingewanden, en dat na verloop van meer dan een maand, nadat de dieren zijn uitgegraven. Kan dat het gevolg zijn van een antiseptisch middel? Neen, dacht Fabre, het leven is daar nog. Het leven alleen kan op die wijze den strijd volhouden tegen de ontbindende krachten der natuur. Het leven is daar nog, maar zonder beweging.

Inderdaad Fabre's proeven bewijzen, dat de dieren niet gestorven, maar in een staat van bewegingloosheid verkeeren. Men heeft hier een dier wonderlijke verschijnselen voor oogen, die soms door chloroforme en ether kunnen worden voortgebracht, en met de verborgen wetten van het zenuwstelsel in verband staan.

Ten bewijs kan gelden, dat de ontlasting gedurende de eerste week op gewone wijze plaats heeft en eerst eindigt, wanneer het ingewand volstrekt niets meer bevat. Maar ook daarna is het mogelijk teekenen van leven te voorschijn te roepen. Fabre heeft de bewegingloze insecten in zaagsel geplaatst, dat met benzine gedrenkt was, en na een kwartier kwam er beweging in sprieten en pooten. Eenmaal meende hij zelfs zijn kever tot het leven te zien terugkeeren. IJdele hoop! de beweging neemt af, en wordt voor geen tweede maal verkregen. Deze proef slaagt beter, naarmate het slachtoffer minder oud is. De beweging plant zich van voor naar achter voort. Nog meerdere proeven met electriciteit genomen en vergelijkingen tusschen het slachtoffer der *Cerceris* en gedoode kevers laten niet den minsten twijfel of de kever leeft.

Zeker zou menschelijk vernuft geen beteren weg kunnen aanwijzen dan dezen door de *Cecceris* gevolgden, om de toekomst der larven te verzekeren. Wat zou er worden van het ei, bij dezen levensvoorraad neêrgelegd, wat van de pas ontloken larve,

als de kevers zich konden bewegen? En waar zou de larve, die door een krachtige voeding van meerdere weken tot ontwikkeling moet komen, haar voedsel vinden, als de kevers dood en spoedig aan uitdrooging of ontbinding prijs gegeven waren? Alsof de *Cerceris* dit van twee kanten dreigend gevaar voorzien had, neemt zij de meest afdoende voorzorgen, en dat op eene wijze, die nog niet door het eerste menschelijk verstand het beste zou zijn bedacht. Wie toch zal ons zeggen, hoe de *Cerceris* te werk gaat in deze wonderlijke zaak?

Men kan zich gemakkelijk voorstellen, dat deze vraag voor Fabre de oorzaak van veel hoofdbrekens en slapelooze nachten geweest is; en ongetwijfeld ware het een vraag gebleven, indien zijne volharding het antwoord niet van de *Cerceris* had afgedwongen.

De *Cerceris*, die uitvliegt om haar prooi te zoeken, verwijdert zich nu eens in deze, dan weder in een andere richting, zoodat geheel de omtrek beschouwd kan worden als het terrein van haar jacht. In dien omtrek zien wij Fabre wachten en omdwalen, of het toeval hem het insect op het gewenschte oogenblik zal doen ontmoeten. Zijn geduld kon echter slechts hiertoe dienen, dat hij de nuttelоosheid van dezen arbeid meer en meer begon in te zien. De snelle rusteloosheid der hier en daar rondvliegende insecten, die even spoedig weer aan den blik onttrokken als opgemerkt zijn, de moeielijkheden van een terrein, met olijf en wijnstok beplant, deed hem besluiten naar andere middelen om te zien.

Thans stelde hij zich de vraag, of hij geen ooggetuige zou worden van hetgeen hij zoozeer verlangde te zien, indien een levende kever in de nabijheid van het nest werd neergelegd. Dit kwam hem als zeer waarschijnlijk voor, en den volgenden ochtend vroeg was hij op reis, om de *Cleonus ophthalmicus* te zoeken. Wijngaarden, klavervelden, korenakkers, hagen, steenhoopen en wegen, alles werd doorzocht; en na twee moorddadige dagen was hij in het bezit, zal hij het durven zeg-

gen, hij was in het bezit van drie stuks bestofte en beschadigde dieren, waarvan nu misschien de *Cerceris* niet eens gediend zal zijn!

Sinds de dagen van die koortsachtige tochten, zegt Fabre, zijn er een aantal jaren voorbijgegaan, en niettegenstaande mijne bijna dagelijksche onderzoekingen weet ik nog niet, in welke omstandigheden die geweldige *Cleonus* leeft, die men maar niet anders dan vagebondeerend ontmoet. Maar door de *Cerceris* worden zij in een ommezien tijds met honderdtallen gevonden.

Dan, de nieuwe proef zal beginnen. Een *Cerceris* is met haar prooi de loopgraaf binnen gegaan, en de kever wordt op kleinen afstand van daar nedergelegd. Hij kruipt heen en weer, maar wordt, als hij zich te ver verwijderd, weer op zijn post hersteld. Eindelijk vertoont de *Cerceris* haar platten kop en treedt buiten het hol, Fabre's hart klopt hoorbaar. De *Cerceris* vertoeft eenige oogenblikken in de nabijheid van haar woning; ziet den kever; loopt tegen haar op; gaat terug; loopt eenige malen rond; en vliegt weg zonder zich verder in het minst om Fabre's vangst te bekommeren. Daar stond hij, beschaamd, verslagen. Nieuwe pogingen worden aangewend bij een ander hol; nieuwe teleurstelling. De *Ceceris* is niet gediend van een prooi, die zich door menschenhand heeft laten grijpen.

Wat nu begonnen? Zou de *Cerceris* zich misschien tot den aanval, althans tot zelfverdediging laten *dwingen*? Zij wordt samen met een der drie kevers in een glazen buis gesloten, en de kever wordt op haar aangedreven. Doch de rollen zijn verwisseld; in plaats van aan te vallen of zich te verdedigen, geeft de *Cerceris* alle teekenen van ongerustheid en vrees. Wie geeft raad in deze moeielijke zaak?

Eén middel is nog onbeproefd, dat der verrassing. Ja, wel een heerlijke inval van onzen natuuronderzoeker, het middel der verrassing.

Op nieuw gaat Fabre met zijn drie levende kevers naar de

verblijfplaats der roovers. Een *Cerceris* komt aanvliegen met haar buit. Nauwelijks heeft zij zich nedergezet, of hij grijpt de verlamde kever met zijn tangetje; een ruk, en de *Cerceris* heeft haar prooi verloren, maar, in plaats van deze, is haar een levende kever voorgeworpen. — Het raadsel is opgelost. Reeds bij deze eerste proef en meerdere malen daarna was Fabre getuige van een schouwspel, dat hij met deze woorden beschrijft: zoo spoedig de *Cerceris* gevoelt, dat haar de buit ontglipt, stampt zij ongeduldig met de pooten op den grond, keert zich om en, den kever bemerkend, die den hare vervangen heeft, werpt zij zich op het dier, dat zij met de pooten omstrengeld om het weg te voeren Maar aanstonds ondervindt zij, dat deze prooi levend is, en het drama vangt aan, om met onbegrijpelijke snelheid te worden voltooid. Het insect plaatst zich vlak voor zijn slachtoffer, grijpt den snuit des kevers met zijn stevige kaken, en drukt dien krachtig naar beneden. Terwijl nu de aangevallene den rug inbuigt, drukt de andere dezen bovendien krachtig met de voorpooten neer, als om een buikgeleding te doen vanéén wijken. Men ziet dan, hoe het achterlijf der moordenares onder den buik van de *Cleonus* glipt, zich ombuigt en met den giftangel twee of drie snelle stooten toebrengt in de geleding van het borstharnas, tusschen het eerste en tweede paar pooten. Eén oogwenk en 't is geschied. Zonder de minste stuiptrekking, zonder de minste beweging der ledematen, die anders den doodstrijd der dieren kenmerkt, is het slachtoffer, als door den bliksem getroffen, voor altijd zonder beweging. Het is ontzettend en onvergelijkelijk in snelheid. De kever wordt op den rug gekeerd en, buik op buik, beenen ter weerszijde, wordt hij voortgesleept naar het hol.

Men begrijpt dat Fabre het zoover niet liet komen, maar zijn kevers terug nam om ze aan een nauwkeurig onderzoek te onderwerpen.

Zoo heeft dan de *Cerceris* haar geheim verraden; doch slechts gedeeltelijk. Ook bij het nauwkeurigst onderzoek is het niet

mogelijk het minste teeken van verwonding te bespeuren; daarom blijft de vraag ons bezig houden, hoe eene zoo onbeduidende steek bij de krachtige *Cleonus* zoo plotselinge en hevige gevolgen heeft. Evenmin als in de hevigheid van den stoot, kan de reden in kracht van het venijn worden gezocht; het geheim der *Cerceris* moet dus bestaan in de juiste keuze van de plaats der verwonding.

Deze kwestie is voor eene academie van ontleedkundigen op hare plaats. Welnu, veronderstellen wij, dat aan de eerste meesters der wetenschap, aan een Flourens, Magendie en Claude Bernard de vraag wordt voorgelegd, wat middel aangewend moet worden, om een insect in dien staat te brengen, waarin de kever door den steek der *Cerceris* verkeert. Het antwoord luidt: één middel is er slechts: het treffen, afsnijden of verwoesten van het zenuwstelsel op een of meer met oordeel gekozen punten.

Op de vraag, waar dat punt gezocht moet worden, luidt hun antwoord: niet in den rug, als bij andere dieren. Wat men ruggegraat noemt bij dezen, ligt bij de insecten langs de borst en den buik.

Maar nog eene andere moeilijkheid doet zich voor. Het insect, dat aan deze behandeling zal onderworpen worden, is van een krachtig harnas voorzien, ondoordringbaar voor de stift, waarmede de operatie zal geschieden. Op twee punten slechts is deze verwonding mogelijk; in de geleding tusschen hals en borstharnas, en in de volgende geleding, tusschen het eerste en tweede paar pooten. Het antwoord luidt dat de geleding van den hals zeker te ver verwijderd is van de zenuwknoopen, die meer in de nabijheid der pooten liggen. De aangewezen plaats is dus tusschen het eerste en tweede paar pooten. Doch hierbij wordt door de geleerden opgemerkt, dat de zenuwknoopen drie in getal zijn en dat geen volkomen verlamming verkregen wordt, als deze niet *alle drie* getroffen zijn. Bij sommige insecten liggen deze zenuwknoopen op eenigen afstand van elkander, bij anderen naderen zij elkander zoozeer, dat ze bijna één geheel uitmaken.

Nieuwe vraag: welke zijn deze laatste insecten? Hierop blijft de bijeen geroepen academie het antwoord schuldig; we zijn genaderd tot het gebied der specialiteiten, zooals M. E. Blanchard is, in zijn werk: *Sur le système nerveux des insectes Coléoptères* [1]).

M. E. Blanchard dan vermeldt, dat deze samenkomst der drie zenuwknoopen eigen is vooreerst aan den mestkever (*Scarabaeus*); maar de meesten van deze soort zijn veel te groot om door een *Cerceris* vervoerd te kunnen worden; bovendien leven zij te midden van die onreinheden, waarvan de *Cerceris* ver verwijderd blijft. Daarop volgen de Histers (*Hister*), die nog erger dan de vorigen op overblijfselen van dierlijke lichamen azen. Op de derde plaats komen de houtkevers (*Scolythus*), die zeer klein zijn, en eindelijk de prachtkevers (*Buprestida*) en snuitkevers (*Curculionida*). Welk onverwacht licht in de duisternissen van dit vraagstuk! Men vraagt zich af, of het geen droom, geen illusie is. Steunt dan dat instinct van de onbeduidende wesp, dat ons reeds zooveel wonderlijkheden deed zien, ten slotte op nauwkeurige kennis van het zenuwsamenstel der zoo talrijke keverfamiliën?

„Een wetenschappelijk resultaat is dan eerst als degelijk bewezen, als de proefneming, op allerlei wijzen hernieuwd, telkens hetzelfde bevestigt": als het mogelijk is kunstmatig den toestand te bewerken, waarin de kever door de *Cerceris* gebracht wordt; en als dit mogelijk zal zijn bij de soorten der kevers, die door de *Cerceris* gekozen worden, of die eenzelfde gecentraliseerd zenuwsamenstel bezitten, maar bij de andere soorten niet, dan zal het eerst vast staan, dat de onbewuste ingevingen van het instinct uit een bron van verhevene wijsheid vloeien.

Fabre onderzoekt van de familie *Scarabaeus* twee soorten; van de familie *Buprestida* één soort; van de familie *Curculionida* bijzonder de *Cleonus ophthalmicus*. Vervolgens onderzoekt hij elf soorten van verschillende genera, die allen door hem worden

---

[1]) *Annales des sciences naturelles*, 3e Serie, Tome V.

opgenoemd. Het onderzoek is zeer eenvoudig. Met de punt van een naald of van een stalen pen, in ammoniak gedoopt, wordt in het midden der buikgeleding achter het eerste paar pooten een onbeduidende prik gegeven.

Bij de laatstgenoemde keverfamiliën, met van elkaar verwijderde zenuwknoopen, heeft slechts een gedeeltelijke verlamming plaats. Zij blijven de voor- of achterpooten, soms ook de sprieten bewegen. Anderen keeren na korten tijd weder als tot het leven terug. Wordt de verwonding hernieuwd of iets krachtiger aangebracht, dan geeft een spoedige ontbinding het bewijs, dat zij werkelijk dood zijn.

Bij de *Scarabaeën* echter, de *Buprestiden* en *Curculioniden* doet zich ontzettend snel hetzelfde verschijnsel voor, als wat de *Cerceris* te aanschouwen geeft, en de beweging keert nimmer terug.

Zoo is dan deze eerste arbeid van Fabre met den meest schitterenden uitslag bekroond, een uitslag, waarbij de wetenschap zich verbaast, en, als zij eerlijk wil toetreden, zich overtroffen zal verklaren. Voor dien arbeid werd Fabre beloond met de „prix d'honneur", maar daarentegen werd hij van zekeren kant als onwetenschappelijk man uitgestooten. Hoe zorgvuldig wordt zijn arbeid door tal van entomologen verzwegen. Niet zonder reden; want zij deinzen terug voor de vragen, die onwederstaanbaar elkander gaan verdringen, als een storm: is die nietige en toch zoo machtige angel van de *Cerceris* eene vergroeiing van het toeval? Is het zwak maar onmisbaar venijn een bijkomende toevalligheid? Is tegelijk met het toeval van dit lancet het toeval van zooveel ontleedkundige wetenschap ontstaan? Is de keuze der sujetten toeval, de wijze van behandeling toeval? Is de onverstoorbare kalmte van den operateur, zijn vaste hand, zijn onfeilbaar succes niet meer dan toeval? Is de vereeniging der voordeelen van het leven en den dood het werk van één toevalligen stoot? Ziedaar zooveel vragen, waarbij Darwins bewijzen van

instinctsverandering verbleeken en blijk geven slechts schimmen der verbeelding te zijn.

Na deze beschouwingen, die wel in staat zijn ons een hooge gedachte van het instinct der dieren te doen opvatten, past de vraag, past althans de beantwoording der vraag, of de dieren ook soms met verstand begaafd zijn.

Er zijn natuurkundigen, die bij de beschouwing der wonderlijke werkingen van het instinct, hun theorieën trachten in veiligheid te stellen door u toe te fluisteren, dat men het insect „een weinigje verstand" moet toekennen. Ook Ch. Darwin heeft eenige malen, onbegrijpelijk genoeg, de zwakheid een dergelijke uitdrukking te gebruiken. Hij zou dit niet doen, indien hij zich aan de hand zijner toevalligheids-theorie voor uitglijden gewaarborgd achtte. Doch waarom, als men eenmaal die meening is toegedaan, den dieren niet gegeven wat hun toekomt. Erkennen wij dan ook, dat de *Cerceris* niet „een weinigje", maar zeer veel, een heerlijk, voor menigeen onder ons benijdenswaardig verstand bezit. Hierbij zij opgemerkt, dat de *Cerceris* slechts als één voorbeeld is aangehaald voor een onnoemelijk aantal insecten, met een niet minder bewonderenswaardig instinct bedeeld als zij. Honderden soorten van graafwespen zorgen in hoofdzaak op dezelfde wijze als de *Cerceris* voor hare nakomelingschap. Bij verschillende soorten is de prooi verschillend, maar deze wordt telkens volgens de bijzondere eigenaardigheden van haar zenuwstelsel zoo door de wesp behandeld, dat de uitkomsten aan de hierboven beschrevene gelijk zijn.

Het is wel niet gemakkelijk, maar toch ook niet onmogelijk, dat verstand een weinigje op de proef te stellen.

Eene wesp, die hare prooi binnen het hol zal slepen, kiest onveranderlijk een der horens of sprieten aan den kop als punt van aangrijping. Bij hare woning gekomen, laat de wesp haar

kever of krekel of wat het zij, een oogenblik aan den ingang achter, en brengt een kort bezoek in de onderaardsche gangen; waarschijnlijk om te onderzoeken, of er geen vijanden zijn binnengeslopen. Van die gelegenheid maakt Fabre gebruik om het insect de voelsprieten en horens af te knippen, maar zóó dat er nog een klein gedeelte ter aangrijping overblijft. Bij haar terugkeer geeft de wesp zeer duidelijk teekenen van verbazing, maar zet toch aanstonds den arbeid voort, daar zij het insect bij het nog overgebleven gedeelte van spriet of horen haar verblijf binnensleept. Spoedig keert zij van daar terug en vliegt uit. De natuuronderzoeker blijft achter: hij weet, dat de wesp terug zal keeren met nieuwe proviand. Als dit geschiedt is, en als de wesp het insect weêr bij den ingang achterlaat, knipt Fabre op nieuw de sprieten weg, maar nu zoo volkomen, dat er volstrekt geen punt ter aangrijping meer is. De wesp treedt naar buiten. Na de gebruikelijke teekenen van verbazing wil zij het insect grijpen ter plaatse waar zich weleer de sprieten bevonden, maar te vergeefs. Dan loopt zij eenige malen rond, en herhaalt hare pogingen. Eindelijk tracht zij haar prooi bij den kop te grijpen, maar zij kan dien niet overhappen; bovendien is de kop hard, zoodat de kaken er langs glijden en ook deze pogingen vruchteloos blijken. Toch worden zij herhaald, nadat er een nieuwe rondloop en beschouwing van het insect heeft plaats gehad. Ten laatste wrijft de wesp zich de oogen uit. Dit kan gewoonlijk als teeken gelden, dat de arbeid gestaakt wordt. De wesp verwijdert zich en het insect ligt ook nog de volgende dagen bij de opening van het hol. Waarom nu grijpt de wesp die prooi niet bij een der pooten? Het insect heeft er zes. Bij een der voorpooten weggesleept, zal het dier zeer gemakkelijk kunnen geborgen worden. De toegang naar het magazijn is wijd genoeg. Misschien zal men zeggen, de wesp heeft daarvoor wel verstand genoeg, maar zij denkt er niet aan. Doch Fabre heeft haar meermalen een voorpoot zoo goed als in de bek gegeven, terwijl zij snuffelend rond-

liep: ook dan denkt zij er niet aan dien te grijpen. Het instinct schrijft haar voor een spriet te grijpen, en in de gewone orde van zaken zijn de insecten, die zij vangt, van sprieten voorzien. Voor het grijpen van een poot is verstand noodig, wel niet veel, maar toch in eenige mate, en dit verstand ontbreekt. Is het dan aannemelijk, dat hare overigens zoo wonderlijke behandeling van de prooi op het gebruik van verstand berusten zou? Bij ontstentenis van sprieten en horens der insecten, zullen alle graafwespen uitsterven, onbekwaam tot oplossing van dit onbeduidend probleem.

Hierboven is gezegd, dat de wespen, alvorens hare prooi voor goed te bergen, een kort onderzoek in het magazijn gaan instellen, terwijl het insect aan den ingang blijft liggen. Waarschijnlijk is dit een maatregel ter voorkoming van het nadeel, dat door parasieten kan veroorzaakt worden. De parasiet kan zijn binnen geslopen, terwijl de eigenares op jacht was. Dus wel een verstandige maatregel. Maar leg nu, terwijl de wesp beneden vertoeft, het insect op eenigen afstand van de woning. Als de wesp terugkeert, loopt zij aanstonds op hare prooi aan, en sleept die weer tot aan den ingang, verder niet. Zij daalt alleen neder om op nieuw haar bezoek binnen af te leggen. Herhaal uwe plagerij; zij herhaalt haar bezoek. Sommige groepen laten tot acht of tienmaal, anderen vijftigmaal met zich spelen, zoolang het geduld van den proefnemer niet bezwijkt. Zoo blijkt hier, dat de wesp volgens den drang van haar instinct, maar niet volgens regelen van verstand te werk gaat.

Doch hiermede is de proefneming niet geheel ten einde. Er zijn wespen, die slechts een enkel stuk proviand, in dat geval een grooten kever, in hare woning bergen. Ook zij laten dien buit een oogenblik aan den ingang achter. Wat zou zij doen als men haar kever niet een weinig verschuift maar wegneemt, zoodat zij hem niet kan terugvinden? Zij loopt eenigen tijd

zoekend rond; gaat eindelijk het hol binnen, keert terug, en sluit met de meeste zorgvuldigheid het verblijf. Wie zou zoo groote domheid verwacht hebben? Zij, die zooveel wetenschap in toepassing brengt bij de behandeling van hare prooi, is hier de weg des onderscheids schromelijk bijster. Zij metselt ter dege haar magazijn, dat ledig is, dicht. En het is geen tijdelijke sluiting, zooals sommigen van haar aanwenden, om tijdens afwezigheid het binnendringen van vreemdelingen te voorkomen; het verblijf is voor goed gesloten, dit bewijzen de uitkomsten. Maar de verklaring is eenvoudig. In de orde der instinctmatige handelingen gaat het sluiten der woning de inzameling van nieuwe proviand vooraf.

Een laatste proef. De wesp heeft het verblijf harer nakomelingschap van levensvoorraad voorzien en begint den toegang te sluiten. Op dit oogenblik komt onze natuuronderzoeker tusschen beide. Voorzichtig neemt hij met zijn tangetje de levensvoorraad weg uit het verblijf, wat natuurlijk alleen bij die soorten van wespen mogelijk is, welker uitgravingen het minst diep gaan. Het ei van de wesp ligt op den kever, als naar gewoonte, tusschen een der geledingen van het borstharnas: een teeken, dat de sluiting, die hier aanving, niet tijdelijk was, maar de laatste hand aan het werk gelegd werd. Nauwelijks is aan de wesp, die een weinig ter zijde geduwd was, de weg weer vrijgelaten, of zij begeeft zich naar binnen, vertoeft daar eenige oogenblikken en zet bij haar terugkeer den arbeid, waarmede zij bezig was, voort. Zij sluit de ledige woning. Maar zij is er binnen geweest en moet gezien hebben, dat alle proviand en ook het ei haar ontstolen is. Dit schijnt echter een zaak te zijn, waarover zij zich al zeer weinig bekommert. Het oogenblik der sluiting is gekomen. Met de grootste nauwgezetheid volbrengt zij haar werk, strijkt daarna met de achterpooten hare vleugelen glad, wrijft zich de oogen met de voorpooten, om, na een laatsten blik van verge-

noegen naar het gesloten hol, zich voor goed te verwijderen.

Deze proefneming is niet uitvoerbaar bij wespen, die, zooals de *Cerceris*, nog al diep gaande cellen graven. Fabre is echter van meening, dat ook zij niet zelden vergeefschen arbeid verrichten tengevolge van hetzelfde onverstand. Elke wesp verzamelt in hare cellen juist zooveel stuks proviand als voor de ontwikkeling der larven noodig is. De kunstmatige opvoeding der larven wijst dit uit. Biedt men aan een geroofde larve een kever meer dan er in de cellen van haar soort verzameld worden, zij zal dien onaangeroerd laten. Nadat zij zooveel verslonden heeft als de moeder gewoon is bijeen te brengen, begint de verpopping. Geeft men haar een stuk proviand minder, zij zal niet tot verpopping overgaan maar sterven. In de cellen nu der diep gravende wespen treft men somtijds een kever minder aan dan het gewone getal; ook worden er larven gevonden, die niet tot volkomen ontwikkeling zijn geraakt. Waarschijnlijk zal door de moeder het vereischte getal wel gevangen zijn, maar een daarvan of ook meerderen kunnen haar door vogels en andere vijanden ontroofd zijn. Nadat zij zoovele malen achtereen als het instinct voorschrijft een kever gevangen en volgens hare kunst behandeld had, zal zij de cel gesloten hebben, ofschoon deze geen genoegzamen leeftocht bevatte. In de rekenkunde schijnt zij niet ver genoeg gevorderd om de getallen *drie* en *vier* van elkander te onderscheiden.

Dit is voldoende om aan te toonen, dat de wesp niet alleen niet veel, maar zelfs niet „een weinigje verstand" bezit. En toch is er veel verstandigs in haar instinctmatige handelingen. In de zorgen, die zij voor hare nakomelingschap aan den dag legt, is zooveel wetenschappelijks bovendien, dat Darwins theorie er bij staat als een nachtkaars ter verheldering van de poolster. Noch de toevalligheids-theorie, noch de verstands-theorie geeft hier eenig licht. Blanchard, wiens woorden door Fabre worden

aangehaald, zegt: „Le trouble de l'esprit augmente, lorsque inter-„vient l'observation patiente et minutieuse de tous les détails de „la vie des êtres les mieux doués sous le rapport de l'instinct". Waarom dien „trouble de l'esprit" en niet liever het woord van den H. Paulus; „Invisibilia ipsus per ea qua facta sunt, intellecta, conspiciuntur".

(*Wordt vervolgd*) W. G. F. Snickers.

DE TEGENWOORDIGE TOESTAND DER OOSTERSCHE KERKEN.

Krachtig wordt in onzen tijd de aandacht en belangstelling der katholieken naar het Oosten getrokken. Het gevoel van hooge dankbaarheid en van innige verwantschap, dat ons aan de groote Kerkvaders van het Oosten verbindt, aan een Gregorius van Nazianze, een Basilius, een Chrysostomus, maakt, dat wij met gespannen verwachting de beweging gadeslaan, die zich in de schismatieke kerken openbaart en hen nader schijnt te brengen tot die ééne katholieke Kerk, die door Christus op Petrus, de steenrots, voor alle eeuwen en voor alle volkeren is gesticht. Vele van die afgescheiden christengemeenten worden duidelijk en met klimmend verlangen naar Rome en de Roomsche eenheid gedreven. De behoefte aan hereeniging met den Heiligen Stoel wordt sterker dan ooit te voren door de volkeren van het Oosten gevoeld als een noodzakelijke voorwaarde om bestand te zijn tegen steeds dreigender gevaren.

Het vraagstuk der zoo vurig verlangde hereeniging is daardoor aan de orde van den dag: herhaaldelijk werd het in de pers besproken; de aandacht der staatslieden is er op gevestigd; en ieder weet hoezeer deze zaak onzen Heiligen Vader Paus Leo XIII ter harte gaat. In den apostolischen zendbrief, die alle vorsten en volkeren der Christenheid zoo welsprekend tot hereeniging uitnoodigt, richt de Paus dan ook „met groote liefde den blik naar het Oosten, vanwaar in den aanvang het heil over de wereld is uitgegaan", en zinspeelt op de gunstige verwachtingen, die in den laatsten tijd zijn opgewekt. Bovendien is, naar de dagbladen ver-

meld hebben, een afzonderlijk schrijven van Onzen Heiligen Vader over deze gewichtige aangelegenheid te verwachten, en worden in deze Octobermaand te Rome zelf belangrijke besprekingen daaromtrent gehouden.

Daarom meenen wij belangstellende lezers te zullen vinden, wanneer wij, naar aanleiding van een in 1893 te Parijs verschenen werkje [1]), eene korte schets geven van den toestand, waarin de verschillende kerken van het Oosten zich bevinden en daarna op de redenen wijzen, welke de hereeniging met Rome en den Heiligen Stoel voor die kerken tot een levensvraag maken.

Een kleine historische herinnering zal de lezer ons, tot beter begrip van de bestaande toestanden, ten goede houden. Reeds vóór de geweldige scheuring van Photius en Michael Cerularius in de negende en elfde eeuw, hadden vier verschillende Oostersche kerken de gemeenschap met het Westen en den Stoel van Rome afgebroken. Immers, al in de vijfde eeuw sneed Nestorius door zijne dwaalleer het Oostelijk Syrië van de katholieke eenheid af, en vormen sedert dien tijd zijne volgelingen, die onder den naam van Nestorianen bekend staan, in het patriarchaat van Antiochië eene afzonderlijke kerkgemeente. In dezelfde eeuw nog geraakten bovendien, tengevolge van de monophysitische ketterij van Eutyches, ook de beide patriarchaten van Alexandrië en Jerusalem in verdeeldheid, zoodat in dat tijdvak wederom drie nieuwe kerken ontstonden, die, van elkander slechts in den ritus verschillend, thans nog door de Syrische Jacobieten [2]), de Armeniërs en de

---

[1]) Het bedoelde werkje is getiteld: *La question religieuse en Orient et l'union des églises*, door een der Pères Blancs d'Afrique, R. P. Michel, geschreven; nog in hetzelfde jaar heeft reeds een vermeerderde herdruk het licht gezien bij Victor Lecoffre te Parijs.

[2]) Naar Jacobus Baradaeus genoemd, een Syrische monnik, die leerling was van den monophysitischen bisschop van Antiochië, Severus, en in het midden van de zesde eeuw de monophysieten in

Kopten gevormd worden. De laatsten heeten eveneens Jacobieten (Koptische Jacobieten) en bevolken Abyssinië.

In tegenstelling met diegenen in de drie patriarchaten, die de beslissingen der kerkvergadering van Chalcedon niet aannamen, werden de katholieken er aanstonds met den naam van Melchieten [1]) of koningsgezinden aangeduid, als een verwijt, dat zij met de aanneming der bovenbedoelde beslissingen de gunst des keizers beoogd hadden. Wanneer wij nog daarenboven er aan herinnerd worden, dat eene geheel nieuwe katholieke gemeente zich, waarschijnlijk in de zevende eeuw, om en nabij den Libanon vestigde, welke naar haren grondlegger die der Maronieten [2]) genoemd werd, dan blijkt, dat het Oosten, alvorens het geheel van de katholieke eenheid werd afgescheurd, twee katholieke gemeenten, die der Melchieten en der Maronieten, en vier afgescheiden kerken telde, die der Nestorianen, der Jacobieten, der Armeniërs en der Kopten.

Het Grieksche schisma maakte de scheiding tusschen Oosten en Westen tot een beslist feit. De vier patriarchaten van Konstantinopel, Antiochië, Alexandrië en Jerusalem hebben zich geheel van de eenheid en van Rome afgescheurd. Die toestand werd een blijvende, sedert in het jaar 1043 Michaël Cerularius op eene onwaardige wijze den patriarchalen zetel van Konstantinopel bemachtigde. Herhaalde pogingen tot hereeniging werden telkens op nieuw verijdeld. Merkwaardige bijzonderheden omtrent de onderhandelingen en zoo spoedig teleurgestelde verwachtingen van het verzoeningsfeest te Florence

---

Syrië, Mesopotamië en Babylonië kerkelijk organiseerde en onder één patriarchaat vereenigde.

[1]) Naar het Hebreeuwsche woord *melek*, dat koning beteekent.

[2]) De oorsprong en eerste vestiging der Maronieten ligt in het duister. Ook wordt door velen beweerd, dat zij niet van den aanvang af katholiek waren. Hoe dit zij, van ouds hebben zij zich bij Rome aangesloten en zijn aan die vereeniging sedert altoos trouw gebleven.

in 1439 kan men lezen in de artikels *Bessarion en zijn tijd*, vroeger in dit tijdschrift verschenen [1]).

Intusschen ontbrak het niet geheel aan afzonderlijke pogingen om met den Heiligen Stoel in gemeenschap te treden, maar eerst in de 17e en 18e eeuw zien wij de eerste beginselen van een meer algemeene streving bij verschillende kerken van het Oosten, om zich met Rome en met het Westen te hereenigen. In dit tijdvak worden vier katholieke patriarchaten op nieuw gevestigd: één voor de geünieerden uit de Nestorianen, die met den naam van Chaldeërs genoemd worden; voor de geünieerde Syriërs, de geunieerde Armeniërs, de geünieerde Grieken, elk één. Diegenen onder de geünieerden, die den Koptischen ritus volgen, zijn tot op onze dagen aan de geestelijke rechtsmacht van eenen vicarius apostolicus onderworpen, wijl, om hun te gering aantal, voor hen een katholiek patriarchaat nog niet is opgericht.

Wij laten nu een overzicht volgen der verschillende, geünieerde en niet-geünieerde, Oostersche kerken, met bijvoeging van de plaatselijke en numerieke verhoudingen, waardoor zij van elkander zijn onderscheiden. Wij beginnen met de opnoeming der eersten.

1°. Eene katholieke bevolking van ongeveer 250.000 vormen de Maronieten. Nabij Beyrouth woont hun patriarch, die aan de kerk van Antiochië is verbonden. Met twaalf bisschoppen oefent hij over hen de geestelijke rechtsmacht uit.

2°. De geünieerde Chaldeërs wonen in Turkije en in Perzië. Hun patriarch, die aan de kerk van Babylon is verbonden, heeft zijn verblijf te Mossoul. Met zijne elf suffragaan-bisschoppen bestuurt hij een aantal van dertig duizend onderhoorigen.

3°. De geünieerde Syriërs, wier aantal eveneens dertig duizend beloopt, worden in Syrië, Mesopotamië en Klein-Azië verspreid

---

[1]) *De Katholiek* Dl. XC, bl. 281 vv.; bl. 374 vv.; Dl. XCI, bl. 78 vv. (1886—87).

gevonden, en behooren tot het geestelijk rechtsgebied van den patriarch der kerk van Antiochië, met zijne elf bisschoppen.

4°. Met een getalsterkte van ruim honderdduizend, gehoorzamen in het Oosten de geünieerde Armeniërs aan eenen patriarch, die, aan de kerk van Cilicië verbonden, te Konstantinopel zijn verblijf heeft. Zeventien of achttien bisschoppen voeren met hem de geestelijke rechtsmacht.

5°. Omstreeks 120.000 geünieerde Grieken — waaronder wij de Melchieten, voor zoover zij getrouw zijn gebleven, rangschikken — zijn in het Oosten over Syrië, Palestina en Egypte verspreid en onderhoorig aan eenen patriarch, die insgelijks aan de kerk van Antiochië verbonden is en wiens gewone verblijfplaats te Damas wordt gehouden. Twaalf aartsbisdommen en bisdommen behooren tot dit patriarchaat.

Ook worden in Italië, in Corsika en in Griekenland geünieerde Grieken gevonden, die wel niet onder dezelfde patriarchale rechtsmacht staan, maar om hun ritus tot de geünieerde Oostersche Grieken worden gerekend.

6°. De geünieerde Kopten, die binnen Egypte begrensd worden, zijn tot nu toe het minst talrijk van de reeds genoemden. Hun ontbreekt vooralsnog eene geregelde hiërarchie. Bij de liturgie maken zij van hun eigen taal of van de Arabische gebruik.

7°. Aan deze eigenlijk gezegd Oostersche katholieke gemeenten kunnen nog de geünieerde Armeniërs in Oostenrijk, Venetië en Rome, de geünieerde Georgiërs in Konstantinopel, de geünieerde Ruthenen in Polen, Gallicië en Hongarije, de geünieerde Serviërs in Croatië, de geünieerde Walachen in Oostenrijk, de geünieerde Bulgaren in Bulgarije, Macedonië en Thracië worden toegevoegd, die enkel om hunnen ritus tot de kerken van het Oosten worden gerekend en eene katholieke bevolking van ongeveer zes millioen zielen opleveren.

Hierna behooren we nog een overzicht te geven van de ver-

schillende niet-geünieerde kerken in het Oosten, en noemen:

1°. De Nestorianen, de oudste van de katholieke eenheid afgescheiden bevolking. Zij groepeeren zich ten getale van ongeveer 200.000 in Kurdistan. Hun schismatieke patriarch verblijft te Kotchanes en draagt den naam van *Catholicos*.

2°. De Jacobieten worden verspreid gevonden in Syrië, Mesopotamië en in de Indiën. Hun aantal bedraagt ongeveer 500.000. Zag-Faran is de verblijfplaats van hunnen patriarch.

3°. Meer dan drie millioen Armeniërs gehoorzamen aan hunnen schismatieken patriarch of *Catholicos*, die in Esch-Miadzin zijn verblijf heeft, terwijl vijf andere patriarchen, die te Konstantinopel, te Jerusalem, te Sis in Cilicië, te Cachaliar en te Achtamar resideeren, in rang beneden hem staan.

4°. De kerk der niet geünieerde Kopten wordt binnen Egypte begrensd. Hun aantal schatten sommigen op 300.000, anderen op 500.000. De patriarch, die aan de kerk van Alexandrië is verbonden en den metropolitaan van Abyssinië aanstelt, is hun geestelijk opperhoofd.

5°. De schismatieke Grieken, wier aantal op meer dan 5 millioen wordt geschat, wonen, behalve in het eigenlijke Griekenland, in de vier patriarchaten van Konstantinopel, Antiochië, Alexandrië en Jerusalem. In de Grieksch-schismatieke kerk heeft de patriarch van Konstantinopel als hoofd de opperste geestelijke rechtsmacht in handen, maar als zoodanig wordt hij in werkelijkheid slechts door de Grieksche kerken in Europeesch-Turkije en in Klein-Azië erkend. De Synode van Athene voert metterdaad rechtsmacht over de Hellenen, terwijl de patriarchen van Antiochië, Alexandrië en Jerusalem in naam slechts aan dien van Konstantinopel zijn onderworpen.

6°. Bovendien bevinden zich nog vele niet-geünieerde kerken binnen Europa. De Russische staatskerk komt als verreweg de talrijkste op de eerste plaats. Zij wordt bestuurd door de Heilige Synode van Sint-Petersburg, en beweert alle onderdanen van

het uitgestrekte Czarenrijk binnen hare geestelijke rechtsmacht te bevatten.

De patriarch van Servië heeft zijn verblijf te Carlovitz. Montenegro, Transylvanië en Boscovië bezitten ieder eenen metropoliet. Te Bukarest verblijft de primaat van Rumenië. Een exarch is afgevaardigde van den patriarch van Konstantinopel, die in diens naam de bisschoppen en de kerken van Bulgarije bezoekt.

Ziedaar in groote omtrekken — wij vragen verschooning, als de dorre optelling den lezer wellicht vermoeid heeft — den tegenwoordigen omvang der kerken van Oosterschen ritus, die gedeeltelijk met het middelpunt der éénheid in gemeenschap zijn, gedeeltelijk nog in hun ketterij en schisma volharden. Wat den inwendigen toestand betreft, wenschen wij vooral in eenige bijzonderheden aan te toonen, dat door den heilloozen invloed van het ongeloof en van het Protestantisme de voorvaderlijke godsdienst, bepaaldelijk voor de niet-geünieerde kerken, in groot gevaar wordt gebracht, zoodat eene besliste overgang dier kerken tot de eenheid of wel tot een staat van jammerlijke ontbinding binnen niet langen tijd te wachten valt.

Hoe is het mogelijk geweest, dat in het Oosten al die onderscheidene kerkgemeenten, sedert de eerste ketterijen en het geweldige schisma van Photius hen van de eenheid en van het Westen heeft afgescheurd, gedurende eene zoo lange reeks van eeuwen zijn staande gebleven en het aloude christelijke geloof bewaard hebben? Josef de Maistre heeft hierop het antwoord gegeven:

„Toutes ces eglises séparées du Saint Siége au commencement du 12e siècle, peuvent être comparées à des cadavres gelés dont le froid a conservé les formes. Ce froid est l'ignorance qui devait durer pour elles plus que pour nous; car il a plu à Dieu, pour des raisons qui méritent d'être approfondies, de concentrer, jusqu'à nouvel ordre, toute la science humaine dans nos régions occidentales. — Mais dès que le vent de la science qui est chaud, viendra à souffler sur ces églises il arrivera ce qui doit arriver suivant les lois de la nature:

ces formes antiques se dissoudront et il ne restera que de la poussière . . . . Si la foi antique règne encore dans tel ou tel pays séparé, la science n'y est point encore arrivée, et si la science y a fait son entrée, la foi en a disparu; ce qui ne s'entend point, comme on le sent assez, d'un changement subit, mais graduel, suivant une autre loi de la nature, qui n'admet point les *sauts*, comme dit l'école" [1]).

Wij kunnen thans de uitkomst van hetgeen de geniale de Maistre, een eeuw geleden, voorzegd heeft, met den vinger aanwijzen.

De Russisch-schismatieke kerk is als de dichtstbijzijnde ook het meest aan den Westerschen invloed blootgesteld. In haren boezem werkt snel en gedurig de ontbinding, in weerwil van het krachtig materieel geweld, dat zich daartegen te weer stelt. Het aantal sectarissen, hetwelk reeds in 1840 op niet minder dan negen millioen werd geschat, is nu, zooals M. Soloviev in zijn werk: *La Russie et l'Eglise universelle* [2]) ons mededeelt, bijkans verdubbeld en klimt nog steeds. Intusschen zien wij de wijsbegeerte in Rusland naar de uiterste grens der ontkenning voortschrijden, en heeft bij de meest ontwikkelden het ontkennend wijsgeerig stelsel welhaast de plaats van het geloof ingenomen.

Aan dien verderfelijken invloed is de Russische clergé in hooge mate onderhevig. De vier academiën, waar zij zich bekwaamt, kunnen zoovele havens worden genoemd, waar de ongeloovige Duitsche wijsbegeerte haar verderfelijke lading ongemoeid en vrij heeft binnengeloodst, terwijl de *Theologie* van Macarius, die niet lang geleden het licht heeft gezien, eene geloofsleer verkondigt, die aan de protestantsche meeningen over de aflaten, over het vagevuur en over de natuur der rechtvaardigmaking geheel beantwoordt.

Is het ook geen volkomen protestantsch denkbeeld, waaraan de aartsbisschop van Moskou, Mgr. Philaretus, uitdrukking geeft door te verklaren:

„De ware kerk en het ware christendom omvat alle kerken en

---

[1]) *Du Pape*, Liv. IV, Ch. II. [2]) Paris, Savine, 1889.

iedere christengemeente, door wie beleden wordt, dat Jesus Christus is in het vleesch verschenen. De godsdienstleer, welke al die gemeenten voorstaan, is in den grond der zaak dezelfde goddelijke waarheid, al mogen ook soms meeningen en dwalingen van menschen zich met die waarheid vermengen, wat ten gevolge heeft, dat in de leer en het onderricht van ieder dier kerken afzonderlijk een min of meer aanmerkelijk verschil aan den dag treedt met betrekking tot de onvervalschtheid der leerstukken" [1]).

Reeds vroeger had de aartsbisschop van Twer († 1819) in het openbaar verklaard: „De meesten der onzen zijn Calvinistisch gezind".

Maar de tegenwoordige eeuw vooral was, bepaald voor de Russische geestelijkheid, een tijdperk van snelle ontbinding. De officieele staatskerk geraakt al meer in droevigen toestand. Haar beste deel bedreigt haar met wissen ondergang.

Ook de Grieksch-schismatieke kerk geraakt met den tijd al losser van den band der orthodoxie en der christelijkheid. Bedroevend zijn de berichten, die uit het Oosten daaromtrent tot ons komen, zooveel te meer als wij ons herinneren, welk een krachtige tegenweer de orthodoxe kerk eertijds aan het Protestantisme geboden heeft.

In 1559 pogen de aanhangers van Luthers dwaalleer propagande te maken onder de Hellenen. We zien zelfs den patriarch Jeremias II van Konstantinopel in gansch onvruchtbare briefwisseling met hen treden om hen tot de orthodoxie over te halen. Hij breekt echter aanstonds iedere verstandhouding met hen af, en voor goed, zoodra hij bemerkt, dat door hen het gezag der overlevering is over boord geworpen. Nu pogen de Calvinisten op hunne beurt door overrompeling de kerk der Grieken voor zich te winnen. Zelfs is Cyrillus, de toenmalige patriarch, voor een oogenblik er op bedacht, om den overrompelaars de poorten open te stellen. Maar aanstonds treedt de verontwaar-

[1]) Soloviev, *La Russie et l'Eglise universelle*, p. 30 suiv.

digde menigte tegen den onwaardigen herder in openlijk verzet. Door verschillende concilies, te Konstantinopel, te Jassy, te Jerusalem (1672), worden geloofsbelijdenissen tegen Cyrillus geformuleerd, en wordt deze, telkens op nieuw, als ketter veroordeeld. Op het einde der 17de eeuw is het Protestantisme, zou men zeggen, voor goed uit het land der Hellenen en uit het Oosten verbannen.

Onze eeuw echter heeft in de Grieksche kerk eene vrijdenkerij de overhand zien krijgen, die haar brandpunt vindt in de hoogere scholen, waar de geestelijkheid haar opleiding ontvangt en den invloed ondergaat van professoren, die meerendeels hun „vrije wetenschap" en hun ongeloof in Duitschland hebben opgedaan. Aan de jeugdige universiteit van Athene is de „moderne" geest de heerschende en heeft reeds groote verwoesting aangericht: een der officieele hoogleeraars van die *alma mater* verzekert in eene redevoering:

„De Grieksch-orthodoxe kerk heeft, vergeleken bij de verschillende christengemeenten, een haar uitsluitend toegewezen werkkring: want zij beweegt zich tusschen het Protestantisme en het Katholicisme in. Haar werkkring komt het dichtst nabij dien der Anglikaansche kerk, van wie zij het meest de gelijkenis draagt.

„De hedendaagsche geest onzer clergé is die eens vrijdenkers, en vindt zijn oorsprong in de opleiding, die haar in de universiteiten verschaft wordt, en eveneens op liberale leest is geschoeid. De hoogere geestelijkheid studeert in de universiteits-scholen te Athene, te Bucharest, te Cernovitz, te Petersburg, te Moskou, te Kiew, te Kazan. Voor het meerendeel zijn de hoogleeraren in de godgeleerdheid hier leeken en hebben in Duitschland hunne studiën voltooid. Ook zijn hier eenige seminariën van minderen rang, waar het overige gedeelte der geestelijkheid hare opleiding ontvangt. Het onderricht is er tot op heden nog niet goed geregeld. Maar de geest, die èn de opleiding èn de opleidingscholen beheerscht, is een vrijzinnige" [1]).

Waar zulk een damp het licht op den kandelaar benevelt,

---

[1]) *Revue de l'Eglise grecque unie* (Janv. '91).

liever gezegd, waar de geestelijkheid, op zulk eene wijze opgeleid, in het maatschappelijk leven zonder geloofsovertuiging optreedt, daar wordt van zelf de menigte koud en onverschillig, en toont het meer ontwikkeld gedeelte zich beslist vijandig aan den godsdienst.

Aldus zien we zoowel in de Russische kerk als in de Grieksch-schismatieke van Europa een verwoestenden geest van vrijdenkerij en ongeloof vooral van de brandpunten der wetenschap uitgaan. Op verderen afstand van den Europeeschen invloed daarentegen, in Egypte en in de bepaald Oostersche kerken, gaat het gevaar niet zoo onmiddellijk van het ongeloof, maar van het zelf in ontbinding verkeerend Protestantisme uit. Onder de Oostersche schismatieken oefent de protestantsche zending, door middel van geld en scholen vooral, een veel sterker invloed uit dan gewoonlijk vermoed wordt, en inzonderheid Engelschen en Amerikanen zijn daar ijverig in de weer om de arme en onwetende bevolking tot zich te trekken.

Het land der Pharao's wordt al sinds eenige jaren overdekt door een zwerm van meerendeels Amerikaansche zendelingen, die de arme bevolking uit het schisma naar de ketterij trachten over te halen, niet enkel door het vrij vergeefsche uitdeelen en verspreiden van bijbels, maar vooral door hun onverpoosde werkzaamheid op het gebied van het onderwijs. Slaagden hunne pogingen aanvankelijk al minder goed, zoodat in het jaar 1870 nog slechts twee kerkgemeenten te Caïro en eene kerk te Alexandrië bestonden, van dien datum af zien wij het Amerikaansche werk onder de Koptisch schismatieken eene uitbreiding nemen, die door haar snellen voortgang bewijst, dat zij op geen krachtig weerstandsvermogen stuit. In 1890 telde Egypte reeds honderd en dertien protestantsche bedehuizen en negen-en-twintig kerkgemeenten. Meer dan honderd Amerikaansche scholen werden in datzelfde jaar bezocht door 1.385 jongens en 1.198 meisjes. Eene kweekschool tot vorming van inlandsche geestelijken, als-

mede verscheidene normaalscholen voor onderwijzers en onderwijzeressen zijn opgericht. Het Amerikaansch zendelinggenootschap heeft sedert zijn optreden 143.000 bijbels uitgedeeld. Eene statistiek van 1891 vermeldt ons ook, dat het aantal diergenen, die uit het schisma tot het Protestantisme zijn overgegaan, vijf en twintig duizend bedraagt.

Wenden wij onze blikken naar Palestina en Jerusalem, dan ontmoeten wij aldaar de *Church missionary society*, die met overvloedig geld, dat veel meer invloed heeft op de arme bevolking dan het woord der predikanten, diaconessen en godsdienstbedienaars uitzendt en ondersteunt, zoodat zij reeds in staat waren voor de christenen in het Heilige Land een nieuw protestantsch bedehuis met eene school op te richten.

Hetzelfde verschijnsel doet zich nog sterker voor in de landstreken van Syrië. Het Protestantisme heeft daar het terrein der school geheel in bezit genomen en ontwikkelt er sedert geruimen tijd eene buitengewone werkkracht. Volgens een in 1892 verschenen statistiek, verschaffen in Noordelijk Syrië tweehonderd zes en dertig bloeiende scholen aan ruim twaalf duizend leerlingen onderricht. Vergelijkt men deze statistiek met eene slechts tien jaar vroeger gegevene, dan bevindt men met verbazing, dat het aantal scholen met niet minder dan acht en zeventig is aangewassen. De stad Beyrouth bezit er alleen dertig, bijkans allen van vreemden oorsprong, waarvan een twaalftal rijkelijk uit Engeland wordt gesubsidieerd. En inderdaad er wordt vooral door Engelschen met een ijver gearbeid, die een betere zaak waardig was; zoo ziet men in de stad Beyrouth bijvoorbeeld eene ondernemende vrouw, eene Anglikaansche, onderricht geven aan den muzelman, aan den jood, aan volwassenen, aan mannen en vrouwen, des avonds, des Zondags, terwijl zij bovendien nog over voldoenden tijd beschikt, om aan huis, waar zulks verlangd wordt, de jongere genooten met eenig bijbelsch geschiedverhaal of schriftuurwoord te onderhouden. Beyrouth is

ook de zetel van eene Amerikaansche hoogeschool en er zijn vele bloeiende instituten ter opleiding van onderwijzers.

Mesopotamië en Klein-Azie bieden eene al even ruime gelegenheid voor de protestantsche werkzaamheid. Om en nabij de zeehavenstad Smyrna, waar de rijkelijk toegeruste schare van zendelingen het eerst aanlandde, zijn op 't oogenblik verschillende nationaliteiten van protestantsche belijdenis druk in de weer, om met vereenigde krachten de bloeiende stad en christengemeente voor de ketterij te winnen, en hun pogingen blijven onder de schismatieken geenszins vruchteloos. Te Broessa valt evenzeer een aanmerkelijke aanwinst voor het Protestantisme en de protestantsche ijveraars waar te nemen. In Cilicië en in Armenië onderhouden Amerikaansche genootschappen eene uitgebreide en belangrijke zending te midden der christenen, die aan de orthodoxie nauw gehecht zijn. Ruimschoots, zooals wij reeds zeiden, zijn die verschillende zendelingen van geld voorzien, dat van zelf op de arme bevolking een machtigen invloed uitoefent en ook met veel onbekrompenheid besteed wordt om aan universiteit en colleges hoogleeraren rijkelijk te salarieeren en telkens nieuwe paleizen voor scholen en onderwijzerswoningen te bouwen. Hierin ligt een steeds dreigender gevaar, dat o.a. door den patriach der geünieerde Armeniërs, Mgr. Azarian, luide erkend wordt. In 1892 schreef Zijne Hoogwaardigheid:

„De scholen onzer missiën gevoelen sinds langen tijd eene verpletterende mededinging van den kant der protestantsche schoollokalen, die overal en op groote kosten worden opgericht en onderhouden. Terwijl wij dit zeggen met het oog op onze missiën van grooteren omvang, houden wij nog niet eens rekening er mee, dat op verschillende onzer kleinere missiën bijkans geen of hoegenaamd geen scholen meer worden aangetroffen" [1]).

---

[1]) *Bulletin de l'Oeuvre des écoles d'Orient* (Juillet—Aout 1892).

Dat binnen niet langen tijd het bestaan zelf van een groot aantal katholieke missiën in het Oosten daardoor gevaar loopt, meent de eerbiedwaardige patriarch met zekerheid te mogen vaststellen.

Onderwijl zijn in Perzië de Amerikaansche Methodisten en de Presbyterianen uit Engeland op soortgelijke wijze aan het werk om de argelooze bevolking te verschalken. Zij stichten wijd en zijd scholen, verschaffen allerhande lectuur, bieden den armen en behoeftigen veel geld, en planten daardoor tevens hunne dwaalleer voort of maken althans dat de bevolking meer en meer begint te wankelen in het voorvaderlijk geloof.

Wat de met elkander strijdige protestantsche secten, zoowel van de oude als van de nieuwe wereld, eenparig en te zelfder tijd moge aandrijven om hun wegstervende kracht naar het Oosten te richten en onder de schismatieken dier oude kerken veroveringen te maken, is een vraag, die wij — hoe belangwekkend ook — thans niet zullen behandelen. De welwillende lezer neme voor heden genoegen met deze korte uiteenzetting van den toestand, die van verschillende zijden aan zoo dreigend gevaar van ontbinding blootstaat, dat er voor die schismatieke kerken, willen zij niet aan ongeloof en ketterij ten prooi vallen, slechts behoud te vinden is in eene hereeniging met de vaste rots, waarop de Kerk van Christus, de ééne, heilige, katholieke en apostolische, voor alle eeuwen onwrikbaar is gegrondvest.

Daarom ook was het „eucharistisch congres", dat in den aanvang van dit jaar te Jerusalem gehouden is, een zoo hooggewichtige gebeurtenis. Want wat al die kerken van het Oosten met hun verschillenden ritus, zoowel geünieerde als schismatieke, verbindt, dat is juist het Vlekkeloos Offer van het Nieuw Verbond en hun geloof aan de wezenlijke tegenwoordigheid van het Vleeschgeworden Woord onder de zijnen in de H. Eucharistie. Geen wonder dan ook, dat Paus Leo XIII aan dat congres zoo hooge belangstelling heeft betoond en daarop bepaaldelijk zin-

speelt in zijn Apostolischen Zendbrief aan alle vorsten en volken.

Moge het goede en te goeder ure uitgestrooide zaad een goede aarde vinden om er honderdvoudige vrucht voort te brengen en mogen deze weinige regelen onze lezers aansporen om voorzoover zij vermogen, door gebed en offervaardigheid, mede te werken tot bereiking van een zoo heerlijk en zoo vurig te wenschen doel: *één schaapstal en één herder: één Heer, één geloof, één doopsel, één God en Vader van allen* [1]).

A. F. Suidgeest, Pr.

---

[1]) Dat de zaak overigens wel overwegend, maar niet alleen van godsdienstig belang is, kan vooral daaruit opgemaakt worden, dat de meesten dier Oostersche kerken, met een samenstel van kerkelijke wetten, tevens een eigen burgerlijke regeling hebben, zoodat hun geestelijk hoofd veelal ook hun burgerlijk bestierder is. Begrijpelijkerwijze is deze zijde van het vraagstuk aan Engeland allerminst verborgen.

BOEKBEOORDEELING.

De H. Thomas van Aquino als wijsgeer. Openingsrede bij de aanvaarding van het Kerkelijk Hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte van den H. Thomas van Aquino, aan de Universiteit vanAmsterdam, op Maandag 1 October 1894, door p. J. V. de Groot, Ord. Praed. S. Theol. Magister. Amsterdam, C. L. van Langenhuysen, 1894.

De openingsrede, met welke Prof. J. V. de Groot het kerkelijk hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte van den H. Thomas aan de universiteit van Amsterdam aanvaard heeft, behoeft allerminst eene aankondiging. Het feit zelf zoowel als de redevoering, die het inleidde, hebben uit eigen aard eene openbaarheid, die er de algemeene aandacht op gevestigd heeft, en 't zal niemand verwonderen, dat binnen weinige dagen eene tweede uitgave noodig is geweest. Wij wenschen er in deze regelen een eeregroet aan te brengen.

Een zeldzamen aanblik gaf de aula der gemeentelijke universiteit van Amsterdam op den 1 October van het jaar 1894 te aanschouwen. Eene universiteit, die wil zijn wat haar naam aanduidt, mocht er zich met fierheid in verheugen, en al kwam de belangstellende toeschouwer allereerst onder den gemengden indruk van de diepingrijpende tegenstellingen, die het geestesleven van onzen tijd kenmerken, zonder nochtans wederzijdsche waardeering en heuschheid uit te sluiten, weldra maakte die eerste indruk voor een anderen plaats, zoodra de nieuwbenoemde hoogleeraar den katheder had beklommen en aanving: „De liefde tot de waarheid is een verheven kracht in den mensch".

Ongetwijfeld was daarmede aanstonds de rechte toon aangeslagen, die samenstemming in onderlinge geestverwantschap moest opwekken; want onder dat aanzienlijk en talrijk gehoor — aanvankelijk wellicht een weinig *étonnés de se trouver ensemble* — was er niemand, bij wien dat woord geen weerklank en instemming

vond. Vertrouwend op deze edele streving der redelijke natuur, waarin alle menschen, hoe verscheiden ook, zich aan elkander verwant gevoelen, begon de redenaar te spreken over den man, wiens wijsgeerige beginselen hij als kerkelijk hoogleeraar geroepen is aan de Amsterdamsche universiteit voor te staan, over den H. Thomas van Aquino.

Gemakkelijk was deze taak juist niet. Want al verdient de H. Thomas onder de groote denkers van alle tijden een onbetwistbare plaats, deze wijsgeer is een middeleeuwer uit den besten middeleeuwschen tijd, die èn als Leeraar èn als Heilige hoogvereerd wordt in de Roomsch Katholieke Kerk. Wat zijne wijsbegeerte aan ons, katholieken, hoogelijk aanbeveelt, datzelfde moet bij niet-katholieken aanvankelijk althans een reden tot mistrouwen zijn, die zelfs aan verdiende waardeering in den weg staat. Voor den spreker lag alzoo het gevaar nabij, dat hetgeen geestdrift zou wekken bij de eenen, anderen zou afstooten, en wat door allen kon gewaardeerd worden, zou allicht aan veler verwachting niet voldoen.

In deze omstandigheden heeft, naar onze bescheiden meening, Professor de Groot met juisten tact het rechte weten te treffen. Niet zoozeer als redenaar, maar als hoogleeraar in de wijsbegeerte, en wel bepaaldelijk voor onzen tijd, heeft hij gesproken over de wijsbegeerte van den grooten denker der middeleeuwen, Thomas van Aquino. Opzettelijk werd alles vermeden, wat eene poging kon schijnen om door oratorisch vuurwerk te schitteren; geen polemische toon, tegen wie ook, liet zich vernemen, al werden sommige buitensporige beweringen met een enkel woord geteekend; geen uitstalling ook van geleerdheid drong zich op den voorgrond, alhoewel uit aanhalingen en zinspelingen duidelijk bleek, dat de spreker volkomen vertrouwd was niet alleen met zijn onderwerp, maar ook met de geschriften, die den meesten invloed hebben uitgeoefend op de geestesrichting van den lateren en tegenwoordigen tijd. In kalme, waardige taal, altoos zorgvuldig gekozen en hier en daar door treffende beeldspraak verlevendigd, duidelijk en zakelijk, werd de beteekenis van den H. Thomas als wijsgeer, bepaaldelijk voor onze dagen, in het licht gesteld: allereerst, welk begrip hij zich vormde van de wijsbegeerte, eene opvatting, die door geen denker, van welken tijd ook, zal gewraakt worden; verder, hoe deze middeleeuwer het goed recht der menschelijke rede hoog heeft gehouden in woord en daad;

dat midden in den tijd, die menigmaal als een stikdonkere nacht van barbaarschheid is voorgesteld, van hem o. a. het teekenend woord werd vernomen: *„het geluk bestaat in blijdschap over de waarheid"*; en *„de waarheid moet het laatste doel van geheel de wereld zijn"*.

Zonder een volledig beeld te ontwerpen, wees de hoogleeraar, in een ongekunstelde maar klimmende orde, bij voorkeur op die trekken, waarin aanstonds òf eene verwantschap met de tegenwoordige strevingen òf een diep gevoelde behoefte van onzen tijd moest erkend worden. Voor den geest der aandachtige toehoorders rees de H. Thomas op als een wijsgeer, die vooral poogde te *begrijpen* en tusschen de vermogens der ziel die *harmonie* wist te bewaren, „zonder welke het beeld der waarheid zich niet helder in ons spiegelen kan"; geen droomer of ziener, maar een denker, die, steeds vasten bodem zoekend, *waarneming* en *bespiegeling*, *empirie* en *metaphysica* aan elkander verbond, en zich door geenerlei invloed van den weg der strenge redeneering liet afbrengen; een onderzoeker, die aan zijne leerlingen den weg van *vlijtig en scherp onderzoek* als den koninklijken weg aanwees. Geen kamergeleerde was deze meester, maar hij vond in de wijsbegeerte *eene wetenschap des levens* en het geheele geestesleven van zijn tijd spiegelt zich af in zijne geschriften; zorgvuldig luisterend naar de machtige stem der natuur en hare krachten als wezenlijke, ofschoon ondergeschikte, oorzaken erkennend, heeft hij gewoekerd met de gebrekkige natuurkunde van zijn tijd en voor hare latere ontwikkeling, die hij met genialen blik tegemoet zag, de ruimste baan opengesteld; vooral de diepten van 's menschen leven, van zijn zieleleven en van zijn maatschappelijk leven, heeft hij met zeldzame scherpzinnigheid onderzocht en grondslagen gelegd, waarop zelfs de nieuwste wetenschap kan voortbouwen. Een *zelfstandig denker* eindelijk mag hij met volle recht genoemd worden, niet omdat hij vertoon van zelfstandigheid zocht door het gewaagde en ongewone, maar omdat hij zelfstandig *is*, zooals zijn werken getuigen.

Wat zulk een meester over de „diepste beginselen en oorzaken" gedacht en in de weegschaal der rede gewogen heeft, moet nog altoos de moeite van een onderzoek loonen. En het kon den hoorders niet ontgaan, dat van een dusdanige methode inzonderheid baat mag verwacht worden, zoowel tegen den *Geist, der stets verneint*, als aan den anderen kant tegen dat vage spiritualisme, dat niet steunt

op „een geregeld wijsgeerig betoog met klare bewijsstukken", maar zich vermeit in bespiegelingen, die op een mystiek zonder redelijken grond en een symbolisme zonder innerlijk gehalte uitloopen.

Maar... kan er iets goeds uit Nazareth komen? Was deze middeleeuwsche leeraar niet een „oprecht geloovige en uit volle overtuiging een zoon der Roomsch Katholieke Kerk"? Is hem daarom niet iedere aanspraak op den naam van wijsgeer en denker ontzegd? — Het bezwaar werd door Prof. de Groot, naar het voorbeeld zijns meesters, zoo scherp mogelijk geformuleerd. En zijn antwoord kan samengevat worden in het woord: kom en zie. Inderdaad de H. Thomas en zijne geschriften leveren het meest doorslaande feitelijk bewijs, wat er is van de gewaande slavernij, waarin het geloof de rede zou kluisteren, eene slavernij, over welke geenerlei klacht wordt vernomen van hen, die werkelijk gelooven [1]), terwijl zij juist van tegenovergestelde zijde tot zulk een schrikbeeld is gemaakt, dat men niet geaarzeld heeft het geloof de „ontkenning der wijsbegeerte", de „ontkenning der rede" zelve te noemen.

Tegen zulke beweringen *a priori* kan een feitelijk tegenbewijs in onzen tijd allerminst afgewezen worden. De H. Thomas erkent „naast het gezag der evidentie ook de evidentie van het gezag"; hij handhaaft „als redelijk man het goed recht van den Christen en als Christen het goed recht van de rede"; voor hem zijn „geloof en rede twee lichtstralen uit één lichtbron, God". Is dat tot schade van zijn denkkracht en van zijne wijsbegeerte? Komt en ziet: „Slaat „het geschiedboek en zijne werken open en ziet, welke ernstige „pogingen hij deed om te *begrijpen*, en wat hij *bewijst*. Is bij dezen „Christen de ader der wijsbegeerte in een zandgrond geraakt? Zegt, „of gij niet de breede wateren van den gedachtenstroom door zijn „werken hoort ruischen".

Geen passender antwoord kon in eene inaugureele rede gegeven worden. Het duidt ons tevens aan, wat van dezen hoogleeraar te wachten is en in welken geest zijne lessen zullen gegeven worden: wat hij gevonden heeft bij zijn meester en aan zijne leerlingen zal

---

[1]) Integendeel: evenals de *rede* ons tot eene sfeer verheft, die niet bereikbaar is voor de *louter zinnelijke waarneming*, maar toch geenszins met deze in strijd komt, evenzoo is het, *servatis servandis*, met het geloof en de rede.

mededeelen: pogen te *begrijpen* en *bewijzen*. Geen nood, dat daarbij de gezichtskring tot de dertiende eeuw zal bepaald blijven of tot den H. Thomas alleen. Uitdrukkelijk werd het tegendeel verzekerd: eene „vergelijking van den middeleeuwschen leeraar met latere meesters" zal overvloedige stof aanbieden, en ongerijmd zou de bewering zijn, dat het woord van den H. Thomas, hoe helder en diepzinnig ook, de „grenspaal van het wijsgeerig gebied" is. En opdat niemand mocht meenen, dat dit voornamelijk om wille der gelegenheid en der omstandigheden gezegd werd, droeg de hoogleeraar zorg het woord van Paus Leo XIII daarvoor aan te voeren, die in zijne aanbeveling van St. Thomas' wijsbegeerte voor onzen tijd uitdrukkelijk zegt, dat het „uitgestrooide zaad tot ontwikkeling" gebracht, het „oude door het nieuwe voltooid" moet worden en dat „met blijdschap en erkentelijkheid moet aanvaard worden al wat wijselijk gezegd, al wat nuttig, door wien ook, ontdekt en uitgedacht is".

Zoo was deze inaugureele rede werkelijk eene hoogst gunstige voorbeduiding. En na een eenvoudige samenvatting der hoofdpunten, zonder poging om aan het slot met eenige volzinnen te schitteren, mocht de hoogleeraar veilig het vertrouwen uitspreken, dat zijne toehoorders, hoedanig ook hunne richting mocht zijn, hunne hulde niet zouden weigeren „aan een man, die zijn verheven denkkracht geadeld heeft door een nog verhevener liefde tot de waarheid".

Een woord van eerbetoon aan de autoriteiten, door wier samenwerking de nieuwe leerstoel gesticht was, een enkel woord ook aan collega's en studenten mocht bij de aanvaarding van dit professoraat niet ontbreken. Dat het een welgekozen woord was, bewees de toejuiching, waarmede het werd onderbroken en begroet, en onder levendige bewijzen van instemming verliet de hoogleeraar het spreekgestoelte.

Het was duidelijk, dat deze redevoering een voortreffelijken indruk had gemaakt, en in de geheele plechtigheid, dacht ons, lag een aanschouwelijk bewijs, dat hier door samenwerking iets goeds tot stand was gebracht, waarin allen, die er toe medegewerkt hadden, eene eer mochten stellen. Ongetwijfeld is het van den kant van Burgemeester en Wethouders en verdere Bestuursleden der gemeentelijke universiteit eene daad van onbekrompenheid, Amsterdam's verleden waardig, dat zij een wijsgeer, die zich aanmeldt voor hetgeen

hij willens is te bewijzen, niet hebben afgewezen, omdat hij een Leeraar en Heilige is van de Roomsch Katholieke Kerk; niet minder is het een daad van onbekrompenheid van Neêrland's Hoogwaardig Episcopaat, dat het een kerkelijk hoogleeraar in de wijsbegeerte van den H. Thomas heeft willen benoemen aan de gemeentelijke universiteit van Amsterdam; eene hulde aan de wetenschap en goed vertrouwen op haar edele streving naar waarheid is daarin van weerszijden onmiskenbaar.

Wij, katholieken, op de eerste plaats hebben veel reden tot dankbaarheid aan ons kerkelijk en gemeentelijk Bestuur, aan allen, wier aanzien en invloed — wij hebben hier geen naam te noemen, die reeds op de lippen onzer lezers is, — tot deze benoeming medegewerkt hebben, omdat wij in dit feit ons goed recht van *Ebenbürtigkeit* openlijk en onbeknibbeld erkend zien. Maar ook niet-katholieken, voor wie dit goed recht geen doorn in het oog is, kunnen, zooals reeds duidelijk gebleken is, het professoraat in de wijsbegeerte van den H. Thomas van Aquino met instemming en waardeering begroeten.

Uiteenloopend zijn de richtingen, waarlangs de nieuwere wijsbegeerte den weg tot zekere kennis poogt te vinden. Er is met de scherpzinnige „*Kritik*" van Kant zoolang gewerkt, dat de onbereikbaarheid van het „*Ding an sich*" eigenlijk de risée van het gezond verstand is geworden. De empirie heeft den tegenovergestelden weg ingeslagen en zou op den stevigen bodem der feiten onwankelbaar vaststaan zonder verdere bespiegeling; maar al spoedig kwam men tot besef, dat op dien bodem, hoe vast ook, niets hoegenaamd te bouwen is, wanneer niet allereerst juist datgene ter sluiks wordt ingehaald, wat de empirie niet geven kan. Daarom kan het niet van belang ontbloot zijn, weder eens tê vernemen althans, hoe een denker als de H. Thomas feitelijke waarneming en gedachtenwetten, empirie en metaphysica, aan elkander verbindt. De voordrachten, welke Prof. Dr. Chantepie de la Saussaye verleden jaar in dezelfde aula der gemeentelijke universiteit heeft gehouden over *Zekerheid en twijfel*, zijn, dunkt ons, een bewijs, dat elke poging om de zekerheid op vaste grondslagen te vestigen, welkom moet zijn [1]).

---

[1]) Deze vier voordrachten, vermeerderd met een „referaat", zijn bij de Erven Bohn te Haarlem in druk verschenen. Onder vele op-

Bovendien mogen allen van dit professoraat het zijdelingsche voordeel verwachten van beter onderlinge waardeering tusschen hen, die, hoezeer ook in richting en levensbeschouwing uiteengaande, toch in „liefde tot de waarheid" niet voor elkander willen onderdoen. De weinige belangstelling, die katholieke wetenschap in ons vaderland buiten haar eigen kring pleegt te verwerven, heeft ten gevolge, dat zij van haren kant hare werkzaamheid — te veel wellicht — binnen dien kring beperkt. En zoo geschiedt het, dat in ons kleine vaderland mannen, door stam en taal en beoefening der wetenschappen aan elkander verbonden, op bijna ongelooflijke wijze vreemd blijven aan elkanders streven en bedoeling. In het wederwoord, uitgelokt door de bovenvermelde voordrachten van Prof. Chantepie de la Saussaye, die met waardeering had gesproken over de Katholieke Kerk — „eene vaste rots en toch eene levende macht" — werd nog niet lang geleden met zooveel drukletters te lezen gegeven: „De katholieke kerk, die eeuwen trotseerende „instelling, heeft in zekeren zin gelijk, wanneer zij het domhouden „en kortwieken des geestes voor het beste middel houdt om de „wereld gelukkig te maken. Doch daarmede gaat gepaard de ver„laging van den mensch tot den dierlijken toestand, waaruit de „menschheid zich ten koste van zooveel bloed en tranen langzaam „heeft opgewerkt.... Bij haar dus door verdierlijking zekerheid en „geluk" (blz. 112, 113). Dit is nu werkelijk te dom om er zich boos over te maken. Maar zulk een staaltje van doorkundige waardeering in iemand, die het hoogste woord over de wetenschap meent te

---

zichten, inzonderheid als diagnose, komen zij ons zeer belangwekkend voor, ofschoon het schrale resultaat, dat bovendien door eene verwarring van geloof en rede verkregen schijnt, geenszins kan bevredigen. Een verslag dezer voordrachten in *De Hervorming* heeft een wederwoord uitgelokt, dat den titel niet zonder reden omkeert: *Over twijfel en zekerheid*, en geteekend is door iemand, die goedvindt zich Prof. Elsterfänger von Weidenbusch te noemen (uitgegeven te Amsterdam door de vereeniging *De Dageraad*). Beide samengenomen zijn kenmerkend voor de geestesstrooming dezer dagen: *aquae euntes et redeuntes*. Wellicht vinden wij gelegenheid er wat uitvoeriger op terug te komen.

mogen voeren, is te teekenend om het niet even aan te stippen [1]).

Wij begroeten daarom de innauguratie van het kerkelijk hoogleeraarsambt in de wijsbegeerte van den H. Thomas, als een hoogst verblijdend feit, niet enkel voor ons, katholieken, maar voor allen die zich door edele streving naar waarheid aan elkander verwant gevoelen, en bieden den kerkelijken hoogleeraar eerbiedig onze heilwenschen aan. Moge een langdurige en zegenrijke ambtsvervulling hem gelegenheid geven datgene te verwezenlijken, wat zijne innaugureele rede onder zoo gunstige voorteekenen heeft voorbeduid, en moge de universiteit, die hem thans onder haar *corpus doctum* heeft opgenomen, zijn naam eenmaal in haar geschiedboek vermelden onder de meest gevierde mannen van wetenschap, die van ouds de luister zijn geweest van de Illustre School, thans de Universiteit van Amsterdam.

A. M. C. van Cooth.

---

[1]) De bedoeling van de aangehaalde tirade komt duidelijk uit in hetgeen later (blz. 115) al even fraai gezegd wordt: „Wat hebben „zij, die buiten het Katholicisme staan, dus over? Een verscheurde, „versleten, in lorren en lompen vervallen kerk, een geloof zoo „aetherisch en ijl dat het weinig verschilt van ongeloof: die beide „rustende op een bijbel, waarin elke profeet den anderen, ja elke „apostel den anderen weerspreekt; die *„niet meer dan een schijn van „zekerheid kan geven*", en in werkelijkheid nog veel minder geeft! „Rome of Atheisme het eenigst alternatief.... en toch blijft men „hangen".

DE RELIEKEN VAN THOMAS A KEMPIS.

Toen in 1880 wijlen Mgr. O. A. Spitzen zijn beroemd werk uitgaf: *Thomas a Kempis als Schrijver der Navolging gehandhaafd*, wijdde Mr. J. J. van Doorninck aan dit uitstekend boek eenige waardeerende bladzijden, welke hij aldus besloot:

„ „What have the good people of Zwolle done in any way to commemorate, or preserve, or honour the name of Thomas a Kempis?" vroeg mij dezer dagen ds. Kettlewell. En ik heb niet zonder schaamte moeten erkennen, dat het gebleven is bij een niet verwezenlijkt plan (1862) om een gedenkteeken voor hem op te richten. Het werk van den heer Sp. betaalt een goed deel onzer oude schuld; niet de geheele. En, hoewel ik geen groot voorstander ben van het verheerlijken van personen door het oprichten van gedenkteeken(en), zoude ik meenen, dat, waar Italië voor den gewaanden en onbelichaamden *Gersen* een sierlijk monument in Cararisch marmer gesticht heeft, Nederland den waren man niet verloochenen, maar zichtbaar huldigen moet. Wie daarvoor sympathie gevoelt, moge het doen blijken" [1]).

Inderdaad, wij hebben jegens den grooten Agnietenberger heel wat goed te maken. 't Wordt hoog tijd, dat wij ophouden jegens dat sieraad van Nederland slechts onverschilligheid te koesteren.

Zoo weinig acht slaan wij op den Kempenaar, dat velen zelfs niet eens weten, waar zijn gebeente rust; dat men omtrent zijne relieken den grofsten onzin openbaar maakt, welke door het couranten-lezend publiek als eene belangwekkende historische bijdrage genoten en door de dag- en weekbladen met de grootste waardeering overgenomen wordt.

[1]) *Provinciale Overijselsche en Zwolsche Courant* van 3 Januari 1881.

Zoo geschiedde het nog in het laatst van het vorige jaar, toen in *De Telegraaf* een verslag verscheen van een artikel over Thomas a Kempis en diens relieken, een pennevrucht van de hand des heeren Jhr. Salvador, door dezen in een Fransch tijdschrift geplaatst. Uit *De Telegraaf* ging het „interessante" artikel over in andere bladen, o. a. ook in de *Kamper Courant*, die, blijkbaar zeer ingenomen met de belangwekkende bijzonderheden door dezen causeur op historisch gebied aan het licht gebracht, haar lezers op een uitvoerig verslag onthaalde.

Ik kan onmogelijk instemmen met den lof door genoemde bladen den schrijver gebracht. Het artikel toch wemelt van onnauwkeurigheden en, erger nog, van onjuistheden, welke als vast staande feiten worden meegedeeld met eene stelligheid, alsof hier eene in de geschiedenis van Overijsel doorkneed historicus het woord voerde.

Goed beschouwd, is zulk een erbarmelijk knutselwerk geene ernstige wederlegging waard, doch het gezag, waarmede deze causeur optreedt, de stellige toon, waarop hij zijne ontdekkingen (?) aan de markt brengt, zullen allicht — daar weinigen in de gelegenheid zijn om de juistheid van des schrijvers mededeelingen aan een onderzoek te onderwerpen — in de toekomst aanleiding geven tot allerlei dwalingen omtrent den persoon van Thomas a Kempis; redenen, die mij bewogen eene korte wederlegging te schrijven en tegenover de fictiën van Jhr. Salvador de ware geschiedenis der relieken van den grooten Agnietenberger te stellen.

't Is waar, wat ik hier mededeel is in hoofdzaak reeds gegeven door Mooren: *Nachrichten über Thomas a Kempis*, die, in het vijftiende hoofdstuk van genoemd werk: *Die Grabstätte des Thomas a Kempis und die Erhebung seiner Gebeine* en verder in den aan dit werk toegevoegden *Codex diplomaticus*, de geschiedenis van het wedervinden der relieken van Thomas en hare verdere lotgevallen heeft te boek gesteld. Doch niet

ieder heeft Mooren bij de hand, en het feit zelf, dat een onzinnig verhaal als dat van Jhr. Salvador door Katholieken en Protestanten met belangstelling gelezen wordt en zonder tegenspraak blijft, geeft mij voldoenden waarborg, dat ik geen overbodig werk verricht met nogmaals de toedracht van het wedervinden der gebeenten van den eerbiedwaardigen dienaar Gods te verhalen.

„Na eene schilderachtige beschrijving — zoo luidt genoemd verslag van de *Kamper Courant* — van zijne reis naar Zwolle en Kampen tot onderzoek naar de in de eerste stad bewaarde overblijfselen van den beroemden monnik der vijftiende eeuw, welke naar de meening van den schrijver ontwijfelbaar de schrijver is van de *Imitation de Jésus Christ* [1]), besluit jonkheer Salvador zijne zeer interessante beschouwing aldus:

„„Zoo groot is de ondankbaarheid der menschen, dat op den oogenblik, dat de stad Vercelli een standbeeld opricht ter eere van den schrijver van de *Imitation de Jésus Christ*, daarbij voor model nemende Jean Gersen, een nimmer bestaan hebbende persoonlijkheid, die niets anders is dan de zoon van een spelfout (wij vragen nederig verschooning aan zijn verdediger Mgr. Kardinaal Alimonda, aartsbisschop van Turijn), op den oogenblik, dat de laatste uitgave van het woordenboek van Larousse de *Imitation de Jésus Christ* toeschrijft aan den kanselier Gerson, met deze bijvoeging: „deze meening is algemeen aangenomen tegenwoordig", — laten de Nederlanders Thomas à Kempis zonder standbeeld, zonder gedenkteeken. Eenige geloovigen hebben nu en dan den wensch geuit van op den berg Sint-Agnes (Kloosterberg) nabij Zwolle, eene kerk te zien oprichten gewijd aan hem, die daar woonde bijna vijf eeuwen geleden en waarin de kostbare reliekenkast zou geplaatst worden, die wij niet zonder moeite hebben ontdekt in de sacristie van een protestantsche kerk te Zwolle; maar die zeldzame roepstemmen zijn zonder weerklank gebleven.

---

[1]) Wat mag toch wel de redactie van de *Kamper Courant* bewogen hebben den titel van Thomas' meesterwerk in het Fransch te geven? Zou de redactie in de meening verkeeren dat de *Imitatio Christi* oorspronkelijk in het Fransch geschreven werd?

Die onverschilligheid, die vergetenheid stuit en verdriet ons innig, en wij zouden geneigd zijn bittere verwijten te doen aan onze land- en geloofsgenooten — de Nederlandsche Protestanten — zoo goed als aan de Katholieken, als die schoone woorden van den schrijver van de *Imitation* ons niet in het geheugen kwamen: „Diegene alleen is waarlijk groot, die een groote goedheid heeft. Diegene alleen is waarlijk groot, die klein is in zijn eigen oogen, en die voor niets de grootste eerbewijzingen telt. Diegene alleen is waarlijk wijs, die alle dingen op aarde veracht om te gelooven in Jezus Christus".

Zoo zij het." "

„Thomas à Kempis woonde ten tijde van de hertogen uit het Bourgondische huis in het *Cellebroedersklooster* [1]) nabij Zwolle, gedurende een-en-zestig jaren.

In de godsdienstoorlogen van de zestiende eeuw werd het klooster verwoest. Thans staan er daar ter plaatse twee gebouwtjes, eene school en eene herberg, en voorts is er een protestantsch kerkhof. Daar ter plaatse was vroeger het kerkhof van het klooster waar Thomas à Kempis in 1471 begraven werd [2]). Bij den inval der Fransche [?] troepen in 1672 deed de keurvorst van Keulen de doodkist met groote staatsie overbrengen naar de Sint-Jozefs kapel te Zwolle (op 10 Aug. 1672). Men opende toen de kist, en het skelet, voor zooverre het nog bestond, werd uit elkander genomen en te zamen geplaatst in een reliekenkast van eikenhout, met dit opschrift in koper gegraveerd: „Reliquiae Pii Thomae a Kempis". De kast bleef in de Sint-Jozefs kapel tot in 1809, toen het gebouw werd afgebroken, en de relieken werden overgebracht naar de protestantsche Sint-Michiel kerk, waar zij nog zijn. De onderkaak is er in 1847 uitgenomen, en door den Kardinaal Pitra overgebracht naar de Abdij der Benedictijnen te Solesmes. Jonkheer Salvador heeft den schedel van Thomas à Kempis mogen opmeten. De omtrek is twee-en-vijftig, de langste middellijn is achttien en de kortste middellijn dertien centimeters. „Die afmetingen, zegt de schrijver, evenals de buitengewone hooge welving van den schedel bewijzen hoe schoon het

---

[1]) Ik cursiveer. Waarom noemt de schrijver het niet liever een *Jesuïeten-collége*?

[2]) Een nieuwe „blunder". Thomas werd niet op het kerkhof maar in den trans van de kloosterkerk begraven.

hoofd is geweest, hoezeer de fakulteit der vereering ontwikkeld was en hoe machtig de hersenen waren."

De schrijver haalt ook de woorden van Leo XIII aan: „De *Imitation de Jésus Christ* is het boek zonder wedergade gebleven van de katholieke wijsbegeerte, beter werk werd nimmer geschreven." "

Tot zoover het verslag der *Kamper Courant.*

Ik zal hier geen philippica houden tegen de schendende hand, die den alouden Sint-Agnietenberg in „den berg Sint-Agnes" veranderde; ik zal evenmin stilstaan bij de ergerlijke vergissing, die de schrijver beging, toen hij zonder blikken of blozen verhaalde, dat Thomas a Kempis gedurende 61 jaren woonde in het *Cellebroeders*klooster nabij Zwolle; bij het vermakelijke referaat, dat Paus Leo XIII de *Navolging* onder de philosophische werken rangschikt; bij het onzinnig verzinsel, dat de Katholieken — want dezen zullen toch wel de geloovigen zijn, welke Jhr. Salvador bedoelt — eens den snuggeren inval zouden gehad hebben, eene kerk te bouwen, gewijd aan iemand die noch gecanoniseerd noch gebeatificeerd is, die zelfs, voor zoover mij bekend, officieel nog niet eens den titel van venerabilis of „eerbiedwaardige" draagt; — genoeg zij het, even op deze dingen te wijzen, om te doen zien, dat wij te doen hebben met een man, die, zonder zich ook maar de meest elementaire kennis van zijn onderwerp verzameld te hebben, ex tripode is gaan orakelen.

Waar ik vooral op wensch te wijzen, is de zinsnede, waarin de schrijver beweert, dat hij niet zonder moeite de kostbare relikenkast, welke het gebeente van Thomas zou bevatten, ontdekt heeft in de sacristie van een *protestantsche* kerk te Zwolle, eene mededeeling, welke later nog aangevuld wordt met de opmerking, dat de relieken tot het jaar 1809 in de Sint Jozefskapel verbleven, maar in genoemd jaar, toen dit gebouw werd afgebroken, naar de protestantsche Sint Michiel zijn overgebracht, waar zij nog zijn.

Tegenover deze bewering stel ik mijne pertinente ontkenning. De relieken van Thomas a Kempis zijn nooit in eene *protestant-*

sche kerk geweest; zelfs in 1672, toen zij werden opgegraven, werden zij niet in een der Zwolsche kerken bijgezet, zelfs niet in de groote of St. Michielskerk — die destijds weder door de Katholieken gebruikt werd — maar „de Hoochweerdichste Cheurvorst van Ceulen — aldus de Aartspriester Arnold Waeyer [1]) — onder wiens leiding de opgraving geschiedde, [heeft ze] voorts door zijn commissarius heer Meringh in mijn *Capelle, St. Jozef toegeygent,* doen brengen, om hier te sullen verblijven ende wel bewaert worden, also datter niet vervreemt noch verstrooyt en souden worden".

Over deze opgraving heeft Waeyer ons in zijn dagboek eene uitvoerige beschrijving nagelaten, van welke twee door den schrijver eigenhandig vervaardigde afschriften bestaan, die thans in eigendom toebehooren aan de parochie van den H. Michaël te Zwolle. Deze beschrijving is getiteld en luidt aldus:

ATTESTATIE

VAN 'T VINDEN DER GEBEENTEN VAN DEN GODTSALIGEN THOMAS VAN KEMPEN OP S. AGNIETEN-BERGH, OFT GEMEYNLYCK BERGH-CLOOSTER GENOEMT, BY SWOLLE, OP DEN EERSTEN AUGUSTUS, OUDEN STIJL, IN 'T JAAR ONZES HEEREN 1672.

Ick ondergeschreven attesteere midts desen, dat dese de Reliquien syn van den Godtsaligen Thomas van Kempen. Tot bevestinge der Waerheyt connen dese navolgende Redenen en Ken-teyckenen dienen.

Eerstelyck: Vind' ick in de *Chronycke* der Canonycken Regulieren van S. Agnieten Bergh, pag. 137, dat hij Thomas„ in transitu orientali", dat is: in den Trans oft Pandt ten Oosten begraven licht.

Ten anderen: heb ick dickmaels van een Eerw. Priester ende een geleert Man, Licentiaat in de Godtheyt, met namen Volquerus

---

[1]) In zijn: *Attestatie van het vinden van het Gebeente van den Godtsaligen Thomas a Kempis* (gedrukt bij Mooren, *Nachrichten* etc.). Eene Latijnsche vertaling van deze attestatie bij Amort: *Deductio critica,* p. 322.

Herckinge, die, naer dat hij alhier te Swolle 44 jaren Pastoor hadde geweest, den 22 November in 't jaar 1662 gestorven is, gehoort, dat dien Godtsa: Man Thomas van Kempen seven voeten in den Trans oft Pandt ten Oosten, van de choor-deur af te meten, begraven lach, 't welck niemant ter werelt en wiste, dan ick alleen.

Oversulx, naer dat nu aldaer door last van den Doorluchtichsten en Hooghweerdichsten Heer Maximilianus Henricus Cheurvorst van Ceulen om de Reliquien van desen Godtsa: Man te soecken, omtrent drie weecken langh gegraven was ende de arbeyders by naer aen syn grafstede gecomen waren, gingh ick daer op staen, seggende: soo ghij Hem hier niet en vindt, dan en behoeft ghij niet meer te soecken; want myn reden hier van was de bovengemelte aenwysingen.

Hierna, te weten op den eersten Augusti, synde donderdach, syn de gemelte Reliquien ofte gebeenten van ons gevonden, maer wij en dorsten deselve niet eleveren ende opnemen sonder kennisse ende commissie van den gemelten Doorluchtichsten Heer. Oversulx dese ongeroert gebleven syn.

Als wij nu te Swolle wederom gecomen waren, is dit vinden syn Doorlucht bekent gemaeckt, die tersont ordre dede geven, datter twee ruijters noch denselven avondt derwaerts gesonden syn, die dese Reliquien liggende noch in haer rust-plaetse bewaeckt ende bewaert hebben.

Op den derden Augusti, synde saturdach, syn wy naer dat wy van syn Doorlucht met volle commissie, last ende bevel gemachticht waren na S. Agnieten Bergh gegaen ende hebben aldaer de gevonden rust-plaetse van den Godtsal: Thomas van Kempen geopent, ende een seer schoon gheraemte gevonden, zóó wel in ende aan malcanderen gevoecht ende geschickt, dat men daar af ontset ende beweecht was.

Syn hooft lach op torven soo goet ende gheef (ghelyck se noch te sien syn) als oftse eerst gegraven waren; ende het was ter rechter syden op de aerde gelegen, waer door dese rechter syde des hoofts een weynich geschonden is; syne tanden, noch wit synde, hadde hy alle in 't bovenste syns monts, maer door 't aenraecken vielen der twee oft drie uyt. Syne handen lagen noch Cruys-weges, te weten: de rechter over de slincker hant, hebbende noch alle vingers aen

de handen ende de tienen aen de voeten; maer de ribben ende schouder-bladeren waren vergaen. Hij hadde noch een stoeltien [stooltje] om den hals tot de schouders toe; de rest hiervan was vergaen.

Waer uyt noch meer andere redenen ende kenteykenen ontstonden, want:

I. Lach deze gheraemte van de choor-deur, wiens fundament noch tegenwoordich licht ende soo vast gemetselt is, datse met breek-ysers soude moeten gebroken worden, seven voeten, soo de voorseyde over-leveringe oock meldet. Trecke hier aen de vasticheyt der choor-deuren fondament, omdat aen de seven voeten met meten niet te misten en was ende daerom oock tusschen beyden soo net uyt-kwamen datter niet een stroo-brete aen en scheelde.

II. Hy was de alder-naeste by 't choor liggende als de weer-dichste van alle de andere, die oock in de selve Trans oft Pandt lagen, ja, dat noch meer is, nooyt en isser yemant in desen Trans naerder by het choor begraven geweest als dese Godtsal: man. Soo lichtelyk te bewysen is:

Want desen gantschen Trans oft Pandt door cost men volcome-lyck weten, waer dat ooyt eenige graf-steden geweest syn ende dat uyt zwarte strepen ende linien, die sich daer in 't sandt vertoonden, hebbende de gelyckheyt van een tombe ofte dood-kiste, sooveel haer langhde ende breete belanght; want men sach daer claerlyck twee lange swarte strepen ofte linien ende twee corten naer de groote als de doot-kiste geweest was; welcke twee strepen ofte linien, soo men oordeelde, van 't lyck der doot-kisten plancken ver-oorsaeckt waren; welcke strepen ofte linien tusschen ['t] choor ende syn gheraemte niet en waren ende diensvolgens hij als de alder-weerdichste naest bij 't choor begraven is.

III. Hy lach seer diep begraven met syn voeten onder 't funda-ment des Trans, soo men aen de andere niet en sach, ter oorsaecke dat hy er niet lichtelyck opgegraven ende uytgehaelt en soude worden.

IV. Leest men in syn leven dat hij onder de middelmate van stature geweest is; dies is hy alldaer gemeten ende drie vinger breet

corter als ses voeten, synde de middelmaet van der menschen stature bevonden [1]).

V. Is de reden, wegen de costelyckheyt van syn gemelte stoeltien: Gerardus Gortbeen, den tweeden naest hem liggende, hadde oock noch een stuckjen van een stoel om syn hals, maer was van grof laken; maer de syne was van wit-satyn met swarte bloemties, welcke den Hoogh-gedachten Cheurvorst van Ceulen voor sy[n] selven gehouden ende medegenomen heeft.

VI. Is aenmerckens-werdich datter schoone bloemties gevonden syn, niet verspreyt maer t' samen in een bosschien gewassen, die alsoo fraey cierlyck ende bloeyende waren als de bloemen in 't saysoen des Mays konnen wesen.

Dese bloemties, als gewortelt in den enckel van den slincker voet binnen beens, waren omtrent een voet hooch recht opstaande gewassen synde van coleur wit, root ende geel, welcke ik met mijn rechter hant daer uyt te gelyck getrokken hebbe.

Sy waren thien voeten met de aerde, ick segge met sandt bedeckt, want dit gedachte clooster op eenen sandt-bergh S. Agnieten toegewijdt gelegen was, welck sandt soo dicht, stijf ende vast in een gehecht, bekleeft ende gesloten was, dat het met grooten arbeyt ende moeyte daer uyt moest gegraven worden.

Ende daerom worden dese schoone bloemties by de Wyssen voor 't grootste Mirakel-teycken gehouden, midts haer de sonne niet beschijnen en coste.

VII. Vondt men alleen ende nergens anders leem in syn grafstede waermede de kiste tot een langer ende beter bewaringe syns lichaems rontsom bestreken ende beleemt was.

VIII. Hier comt noch by dat de gemelde *Chronycke* seght: pag. 137: dat hij Thomas van Kempen ad latus fratris Petri Herbert: ter syden ende oock naest frater Peter Herbert eenen diaken begraven is.

Desen Petrus Herbert, soo de selve *Chronycke* secht: pag. 135: was cleyn van persoon ende soo teer van complexie ende natuer, dat hij de gesette regelen niet en coste onderhouden.

---

[1]) „Infra mediocritatem": P. Herb. Rosweyde, *Vindic.* p. 115.

Aengaende syn grafstede, synde naest den Godtsal: Thomas van Kempen, vondt men wel de ken-teyckenen van een kiste, te weten: swarte strepen ofte linien in 't sandt, hebbende de gelyckheyt van een doot-kiste, maer een leege plaetse; soo dat desen diaken Petrus Herbert wegen syn teerheyt ende swackheyt des lichaems geheel vergaen was sonder yet van hem te vinden.

Desgelijcks secht de selve *Chronycke*: pag. 136: dat desen Petrus Herbert begraven is „ad latus fratris nostri Gerardi Cortbeen" (soo den Godtsal: Thomas van Kempen in deze syne chronyck selfs schryft) ter syden van onsen frater Gerardus Cortbeen.

Dewelcke is geweest een priester te Harderwyck geboortich, vroom ende sterck, quia erat homo fortis et aptus ad communes et graves labores. Ibid. p. 134.

Syn gheraemte vondt men naest de leege plaets, daer Petri Herberts grafstede was, hebbende noch een stuckien van een stoel, synde van grof laken, om syn hals; ende men coste aen syn gebeente wel sien, dat hy een groot, robust ende sterck man geweest was, ende dien volgens bequaem, om in den ooghst ende des winters hout te houwen ende andere gemeyne sware wercken te doen.

IX. Ick hebbe Veram Effigiem Thomae a Kempis in mijn capelle hangen, waer op 't cranium van dese syne gheraemte seer wel gelyckende is.

Uyt alle dese voors. redenen ende kenteyckenen can men genoech sluyten, dat de boven gemelte ghebeenten syn van den Godtsal: Thomas van Kempen.

Welcke ghebeenten noch seer ordentelyck ende vast aen een gevoecht ende gehecht waren, maer syn hier ter plaetse op den 3 Augusti deses jaers, in de tegenwoordicheyt van den Hooghweerdigen Domheer ende syns Doorluchts Commissarius Hendericus Meringh, Doctor der beyder Rechten, heer Emanuel van Twenhuysen, Doctor der beyder Rechten ende scholte van Swolle, Pater Franciscus Corlui, Casparus Everardus Schrieck, beyde Paters der Canonicken Regulieren, alsoock van my hier onderschreven ende meer andere, eerst van P. Corlui, maer dese flaeu werdende voorts van P. Schrieck uyt malcanderen genomen.

Hierna syn dese gebeenten van desen Godtsal: man uyt syn rust-

plaetse, daer hy twee honderdt jaren en eene gelegen ende gerust hadde, eerweerdelyck opgenomen in een carosse geset ende tot binnen Swolle gebracht.

Welcke voorts den voornoemden Doorluchtichsten ende Hoogweerdichsten Cheurvorst van Ceulen door syn gemelten Commissarium Heer Meringh in myn capelle, S. Joseph toegeeygent, heeft doen brengen, om hier te sullen verblyven ende wel bewaert worden alsoo datter niet vervremt noch verstrooyt en soude worden.

Soo syn Doorlucht persoonelyck my selfs in 't wegh-reysen uyt Swolle seer scherpelijck belast ende bevolen heeft.

Gevende tot dien eynde bevel ende last aen desen synen commissarium Dom-heer Meringh, dat hij hier toe een costelycke ende cierlycke tombe soude laten maecken om daer de meer-gemelte Reliquien ofte Gebeenten van dien Godtsal: Man in te leggen ende te bewaren.

Gelyck oock geschiet is; want ick selfs hebbe op den 29 Juni synde den feest-dach der H. Apostelen S.S. Petri ende Pauli 1674 de groote Gebeenten in dese tombe geleyt ende de cleynste in eene van die daer ingezette laykens.

Mitsgaders oock in 't ander laeyken, boven op dese staende, heb ick geleyt eenige synder tanden, een stuxken van syn cappe, eenige verdorde bloemties, die omtrent syn enckel binnen-beens des slinckervoets wiessen, twee torven, die onder syn hooft lagen, nagels synder doot-kiste ende leem, daer sy van buyten rontsom mede beleemt ende bewaert was; want alle dese daerby mede gevonden syn.

Om syn grafstede ten allen tyden wederom te connen vinden, synder, terstont naer 't opnemen syner gedachte Gebeenten, tot geloofweerdicheyt twee graeuwe steenen, t zij van de kercke ofte clooster, d' eene aen 't hooft-eynde ende d' ander aen 't voeten-eynde geleyt ende met de aerde ofte sandt bedeckt ende gevult.

Verklare alles, soo ick selfs met myn eygen hant hier boven geschreven hebbe, voor Godt ende de Werelt, waerachtich te syn.

Oirconde myn eigen onderteyckeninge,

ARNOLDUS WAEYER,

Pastor, Filiusque Swollensis,

verus ocularis testis.

Op de keerzijde van dit blad schreef de opvolger van pastoor Waeyer, Joannes Daniels, deze

NOTA.

Omdat de een lade bij verdragen afviel van de ander op het cranium, soo isser een uytgenomen en dat dat daer in was in de ander gedaen, die in de tombe is.

JOAN. DANIELS,
Successor *domini* Wayeri [1]).

Op het laatste blad schreef pastoor Waeyer nog de volgende bijzonderheden:

Postquam Reliquiae Pii Tomae a Kempis mihi in custodiam traditae et in sacello meo collocatae sunt miracula sequentia ejus Patrocinio ad dictas Reliquias facta attestor.

Anno 1674 tempore aestivo Virgo devota, cujus manus dextera aliquo tempore arida omnique motu ac dolore destituta atque a chirurgis derelicta erat, vovit (ubi pius Thomas a Kempis a sancta Ecclesia in Sanctorum numerum relatus esset) velle se annuatim „syn Avondt-vasten ende synen Heyligen-dach vieren", hoc est: in ejus profesto jejunare et festum ipsum confessione ac piis exercitiis sine servili opere celebrare; ast illo nondum Sanctorum numero adscripto id peragere non potuit. Haec virgo tamen, sub meo regimine existens, in eadem intentione perstitit; interim facta confessione ac sumpta S. Eucharistia, sedens coram ejus tumba, votum, quo ante se obstrinxerat, die 6 Novembris innovavit et convalescere coepit et brevi tempore sanitati restituta est; adeo ut hac suis omnibus officiis fungeretur sicut altera, qua nunquam manca fuerat.

Praeterea varias personas dolore dentium laborantes ejus patrocinio liberatas comperi.

Insuper in sacello meo suavissimus odor, aliquoties a variis et fide dignis utriusque sexus, imo et in congregatione more nostro habita perceptus est.

Ita quoque attestor,
ARNOLDUS WAEYER.

---

[1]) Deze aanteekening van pastoor Daniels heeft Mooren in zijn werk niet opgenomen.

Ook Pater E. van Schrieck, van wien Waeyer's handschrift melding maakt, stelde een proces-verbaal op van de wedervinding en opneming van onzen Thomas van Kempen [1]). Hij had eene gelofte gedaan om, wanneer het lichaam mocht gevonden worden, zoovele H. Missen te lezen, als er letters zijn in deze spreuk: „Overal heb ik rust gezocht, maar nergens gevonden dan in een hoekje met een boekje: *In omnibus requiem quaesivi et nusquam inveni nisi in angello cum libello.*" Hij had het geluk het te vinden en volbracht zijne gelofte.

„Groot was aller vreugde en heerlijk het gejubel, toen met eerbiedige hulde dat dierbaar overschot, op een wit laken gelegd, in een prachtig rijtuig naar Zwolle vervoerd werd, vanwaar eene groote menigte volks kwam toestroomen, om in feestelijken optocht den stoet te vergezellen. Men hield stand bij het huis van de familie van Twenhuyzen, waar het werd bewaard tot den avond en alstoen overgebracht in de huiskerk van den pastoor de Waeyer" [2]).

Bij het sluiten van den vrede en het vertrek der Munstersche troepen bleven de relieken in de St. Jozefs-kapel onder de hoede van den aartspriester, pastoor Waeyer. Bij zijn vertrek uit Zwolle gelastte de keurvorst den pastoor „seer scherpelijck" de kostbare overblijfselen zorgvuldig te bewaren, „ende daeraf niemant geven oft minste mededeylen".

Die lastgeving heeft Waeyer stiptelijk volbracht, niettegenstaande hij van verschillende zijden, bij herhaling, werd lastig gevallen en geprest, om althans een gedeelte van het gebeente af te staan.

De eerste, die bij den Aartspriester stappen deed, om de relieken te bekomen, was de toenmalige Prior van het Regulieren-klooster Groenendael bij Brussel, die van den Apost. Vicarius, den Bisschop

---

[1]) Een extract van dit proces-verbaal bij Mooren, S. 279.

[2]) Aldus de hierachter uitvoeriger besproken brochure: *De tweehonderdjarige Gedenkdag.*

van Castorië een brief had weten te bekomen, waarin deze den Zwolschen pastoor mededeelde, dat het hem zeer aangenaam zou zijn, zoo Waeyer kon goedvinden, althans een gedeelte der relieken aan den Groenendaelschen Prior af te staan, opdat „dien H. Man int geselschap syner Broederen soude rusten". Pastoor Waeyer zelf verhaalt ons in zijn *Dagboek:*

„Twee Reguliers hebben mij desen brief van syn Hooghweerden behandicht, versoekende, dat den inhoudt deses briefs voldaen moghte worden; sy hadden by haer heer Sommer [1]), die my hierover seer lastich viel, willende dat men hier in syn Hooghweerden van Castorien moeste verplichten; ende hij bracht my soo verre, dat ick hem verwillichde een Gebeente te sullen hebben, ende hiermede waren sy niet tevreden, maer wilden de geheele Gheraemte hebben sullende my een gebeente laten. Ick, naer haer wegh-gaen, comende by my selfs, was 't my leet, dat ick hen soo veel hadde toegestaan, soo dat ick een besluyt maeckte, hen oock geen Gebeente te sullen geven.

Daeghs hiernae quaemen sy wederom, om de gemelte Geraemte te willen hebben, ende waren verwondert, dat ick hierin weygerachtich was, omdat my syn Hooghweerden bevolen hadde sulcx te sullen doen. Gaf hen tot antwoort, dat den heer Ceurvorst van Ceulen de gedaghte Reliquiën in mijn capelle gesonden hadde, om daer verwaert te worden ende my oock in 't wegh-gaen uyt Swolle scherpelijk bevolen hadde, dat ick deselve wel soude bewaren, ende daer-af niemant geven oft minste mededeylen; soo dat sy onverrichter saken wederom vertrocken syn" [2]).

Twee jaren na de mislukte pogingen der Groenendaelsche Regulieren werd Waeyers standvastigheid andermaal op de proef gesteld. Nu was het de Keurvorst van Keulen zelf, die, in strijd met zijn vroeger aan Waeyer gedane lastgeving, den Aartspriester wilde bewegen om de relieken aan de Reguliere Kanunniken van

---

[1]) Een ambtgenoot van Waeyer. Sommer was pastoor te Zwolle van 15 Juli 1664 tot 31 Augustus 1679, toen hij stierf.

[2]) *Dagboek* v. Waeyer, blz. 464.

Keulen af te staan. Leonardus Ingenrae, kapelaan-eleëmosynier van den Keurvorst, Kanunnik van de collegiale kerk te Bonn, schreef den 24 Augustus 1679 aan Waeyer en verzocht hem de relieken tegen een ontvangbewijs aan genoemde Reguliere Kanunniken ter bewaring te willen toevertrouwen, tot tijd en wijle betere tijden zouden aanbreken, die een terugvoeren der relieken naar Zwolle mogelijk zouden maken.

Waeyer had niet de minste genegenheid om naar het „soet gefluyt van den vogelaer" te luisteren; hij nam den brief voor kennisgeving aan en teekende in zijn dagboek bij het afschrift „in margine" aan: „niet beantwoort".

Een zelfde lot wedervoer den reedsgemelden Bisschop van Castorië, Joannes vas Neerkassel, die in 1683 nogmaals een poging waagde ten gunste der Groenendaalsche Kanunniken. „Pater Soly, — zoo luidt het in een Latijnschen brief, dien de Bisschop den 1 Juli 1683 aan Waeyer richtte — Prior van Groenendael buiten Brussel, verlangt vurig een gedeelte der relieken van Thomas a Kempis; mocht u aan dit verzoek willen voldoen, dan bewijst u daarmede tevens den Keurvorst van Keulen een grooten dienst. Daar binnen weinige dagen de Prior zelf naar Zwolle komt, of anders een zaakgelastigde van zijnentwege, zou ik gaarne spoedig van u vernemen, of u geneigd is aan zijn verlangen te voldoen, dan wel van meening is, dat er geen termen bestaan, om hierin genoemden Prior ter wille te zijn".

„Hierop — zegt Waeyer — sal ick mijns dunckens niet geantwoort hebben, omdat ick van sints niet en ben, om eenige gebeenten van dese H. Reliquiën te misten ende te vervreemden, gelyck my syne ceur-vorstelycke Doorluchticheyt van Ceulen selfs in syn wegh-reysen uyt Swolle bevolen heeft".

Gelukkig bleven de Munstersche troepen niet lang te Zwolle. Had de bezetting eenige jaren langer geduurd, de Reguliere Kanunniken waren zonder twijfel naar hun klooster Bethleem te Zwolle teruggekeerd. Zooals blijkt uit de hierachter als bijlage opgenomen

stukken, hadden zij in vereeniging met de pastoors, den adel en de burgerij van Zwolle in dien geest reeds stappen gedaan bij den Heiligen Stoel. Waren zij teruggekeerd, dan zou het Waeyer wel niet mogelijk zijn geweest de relieken te behouden. De Kanunniken zouden ze ongetwijfeld hebben opgevraagd en verkregen en, na het vertrek der Duitsche troepen — bij de hernieuwing van den ouden staat van zaken vóór de Fransch-Duitsche invasie — naar een hunner kloosters in veiligheid gebracht hebben.

Over de verdere lotgevallen der relieken worden ons eenige belangrijke bijzonderheden meegedeeld in een artikel, bij gelegenheid van den tweehonderd-jarigen gedenkdag der opgraving van Thomas' gebeente, in de *Nieuwe IJselbode* opgenomen [1]).

„In lateren tijd — zoo verhaalt de ongenoemde schrijver — schijnt men niet zoo angstvallig meer geweest te zijn, althans verhaalt wijlen de Hoog Eerw. Heer van Kessel [Deken van Zwolle] in een schrijven aan den Heer J. Mooren, dat tusschen 1820 en 1830 een Doctor Medicinae, tengevolge van een bijzonder onderzoek verklaard had, dat van het Gebeente nog slechts de linkerzijde aanwezig was. Waar de beenderen der rechterzijde gebleven zijn, is onbekend. Ten jare 1847 verklaart Dom Pitra van de orde der Benedictijnen, uit de abdij van Solesmes, die toenmaals in ons land eene wetenschappelijke reis deed, dat aan hem door den pastoor gegeven is „maxillam tribus dentibus imbutam: het kakebeen met drie tanden" [2]).

---

[1]) Ook als brochure verschenen onder den titel: *De tweehonderdjarige Gedenkdag der terugvinding van het Gebeente van den Godvruchtigen Thomas a Kempis.*

[2]) In zijn *La Hollande Catholique* (pag. 121, Paris 1850) zegt Dom Pitra: „A Zwolle j'ai contemplé les restes d'à Kempis avec un tel empressement que l'on a bien voulu m'accorder un fragment insigne de sa depouille mortelle". Na ontvangst van het kostbare geschenk gaf Dom Pitra aan pastoor Tempelman deze verklaring af: „Ego infrascriptus monachus professus e congregatione Gallica ord. S. Benedicti attestor accepisse a. Revdo. Do. Tempelmann partem

Alsnu zijn nog aanwezig in de reliquiënkast door den Keurvorst van Keulen geschonken de beenderen der linkerzijde (wanneer namelijk het oordeel van den evengenoemde geneeskundige juist is) het geheele hoofd, de halve kinnebak met één tand, de wervelbeenen van den rug, — eenige stukjes klei, waarmede de doodkist bestreken was, eenige brokjes turf, waarop het hoofd gerust had, eenige stofjes kalk, de steeltjes der bloemen, die uit den linkervoet gegroeid waren, en nog iets van de stolen en dan nog de beenderen der rechterhand. De beenderen liggen in de kist naast elkander; het hoofd echter in een bord-papieren doos; de rechterhand in een spanen-doosje, terwijl de bloemensteeltjes en het stukje van de stolen in papier gewikkeld zijn.

De kist werd tot in 1809 bewaard in de huiskerk in de Spiegelsteeg en toen overgebracht naar de Michaels-kerk, waar ze thans nog te zien zijn. Bijzondere eer of hulde is nooit aan het stoffelijk overblijfsel bewezen, ofschoon Pastoor de Waeyer [1]) twee daadzaken vermeldt, die op de aanroeping van Thomas zouden gebeurd zijn en welke, zoo zij al niet als wonderen moeten gelden, zeker toch als wonderbaar te beschouwen zijn: si non miracula saltem mirabilia.

Misschien heeft men wel te lang die kostbare overblijfselen van den grooten Thomas à Kempis verborgen gehouden, afgesloten in een kist op eene plaats, waar niemand ze zoeken zoude. Zeker leeft en blijft hij leven, de man, die zijne vereerders telt bij millioenen; hij leeft en zal blijven leven door zijne geschriften; maar hij kon en moest ook meer zichtbaar leven onder ons, vooral in de stad, waar hij geleefd en gewerkt heeft."

Zooals uit deze mededeelingen blijkt, is na den dood van pastoor Waeyer een gedeelte der relieken naar elders overgebracht; althans er bevindt zich thans in de reliekenkast een kleiner aantal beenderen dan er oorspronkelijk in waren. 't Is wel niet waar-

---

ossium pii servi Christi Thomae a Kempis, maxillam nempe tribus dentibus imbutam in Abbatia nostra Solesmensi tuto et pie perreniterque asservandam. Testor J. A. Dom Pietra ord. S. Bened. Zwollae, 10 Sept. 1847".

[1]) De anonieme schrijver spreekt steeds van pastoor „*de* Waeyer"; zijn eigenlijke naam was echter Arnoldus Waeyer.

schijnlijk, dat de nazaten van den vurigen vereerder van Thomas den schat, dien Waeyer noch aan den Aartsbisschop-Keurvorst van Keulen, noch — niettegenstaande het herhaalde verzoek van zijn Bisschop — aan de ordebroeders van den Agnietenberger wilde afstaan, dat de opvolgers van pastoor Waeyer zoo weinig piëteit zouden gehad hebben, dat zij een gedeelte der relieken zouden geschonken hebben aan eene protestantsche kerk

Nogthans, hoe onwaarschijnlijk ook, de mogelijkheid bestaat en daaruit volgt, dat Jhr. Salvador inderdaad in eene protestantsche kerk eenige relieken van Thomas kan ontdekt hebben, — ofschoon ook in dit geval zijn bericht, dat hij daar den schedel van Thomas gemeten heeft, nog wel een nadere toelichting behoeft. Immers blijkens het zooeven meegedeelde, rust het hoofd van Thomas in de katholieke St. Michaël; nu is het wel waar, dat de schrijver der *Navolging* een uitstekend hoofd had, maar dat hij onder de „bicephalen" gerangschikt moet worden, schijnt mij een wel wat al te gewaagde bewering.

Om hieromtrent zekerheid te hebben, wendde ik mij tot den Weleerw. Zeergeleerden Heer J. Vermeer Azn., Predikant te Zwolle, met verzoek mij wel te willen berichten, of te Zwolle in een der protestantsche kerken ook eenige relieken van Thomas a Kempis bewaard werden. Na een nauwkeurig onderzoek ingesteld te hebben, antwoordde Ds. Vermeer mij den 25 Mei j. l.:

„Naar aanleiding uwer missive van 11 dezer heb ik de eer u te antwoorden:

Dat voorzooveel ik heb kunnen nasporen (en ik weet niet dat één hoekje der St. Michiel, der Bethlehemsche en der Boerenkerk van mij niet onderzocht is geworden) geen deel der gebeenten van den nu zaligen Thomas à Kempis in eene van de drie genoemde kerken bewaard wordt.

Wel bevond zich in de (voormalige) Sacristie van de St. Michaëlkerk eene eikenhouten kast in den muur gemetseld, volstrekt niet sierlijk; maar zij was geheel *ledig* en bevatte niets bijzonders. Ik heb altijd verondersteld, dat zij, na de Reformatie, eerst daarin geplaatst

was, wellicht om het Avondmaals-servies daarin te bergen; trouwens zij had niets van een relieken-kast.

Trouwens pastoor Arnoldus Waeyer zou dat gebeente in geen protestantsche kerk geborgen hebben, en had hij 't in 1672 gedaan, hij zou er wel voor gezorgd hebben, dat het *daar* niet gebleven ware.

Jhr. Salvador heeft zich mijns inziens *wel* vergist."

Inderdaad, dat heeft hij en meer dan dat. „Errare humanum est", maar over zulk een groot man als Thomas a Kempis en dan nog wel op zulk een magistralen toon te durven schrijven, zonder zich eerst voldoende op de hoogte der zaak gesteld te hebben, is eene daad, die, mijns inziens, niet zonder protest mocht blijven.

Het gebeente van den vromen Agnietenberger rust nog steeds in de katholieke St. Michaël te Zwolle. Toen in plaats van de oude waterstaatskerk in de Nieuwstraat, door de onvermoeide zorgen van den ijvervollen Herder, den Zeer Eerw. Heer N. A. van Balen, in de onmiddellijke nabijheid der oude kerk ter eere van den H. Aartsengel een schoone gothieke tempel was verrezen, welke met zijn slanken, rijzigen toren een der meest monumentale gebouwen van Zwolle uitmaakt, werd aan het stoffelijk overschot van den grooten Kempenaar in de sacristie van de nieuwe kerk een voorloopige rustplaats gegeven. Daar heb ik, nog slechts weinige weken geleden, met eigen oogen mij kunnen overtuigen, dat alles zich nog in denzelfden toestand bevindt, waarin het verkeerde toen in 1872 de hierboven aangehaalde brochure: *De tweehonderdjarige Gedenkdag* enz. geschreven werd.

De „costelycke ende cierlycke tombe", welke naar het verhaal van pastoor Waeyer door den Keurvorst van Keulen geschonken werd, is, helaas, zwaar beschadigd. Van de engelen-kopjes, die oorspronkelijk de vier bovenhoeken der kist versierden, zijn er twee afgevallen en het geheel — waarom het verzwegen — ziet er vervallen uit: deze sarkophaag is den grooten man zeer zeker onwaardig.

't Wordt meer dan tijd, dat Thomas a Kempis de eer ontvange, waarop hij ten volle recht heeft, eene eer hem al le lang onthouden, dat zijn gebeente worde bijgezet in eene hem waardige tombe en boven zijn graf een monument verrijze, dat getuigt van onze diepe vereering voor den man, die door zijn onnavolgbaar schoone en verhevene *Imitatio* niet alleen zich zelf maar ook ons vaderland met onsterfelijke glorie gekroond heeft.

„Wie daarvoor sympathie gevoelt moge het doen blijken", schreef Mr. van Doorninck in 1881, en zijn woord vond weerklank. Na het verschijnen van de reeks van werken door Zwolle's geleerden pastoor, wijlen den hoogleeraar Mgr. O. A. Spitzen, aan de handhaving van Thomas' rechten gewijd, vormde de kanunnik van Wolvega, de Hoogeerw. Heer L. B. Mulder, in overleg met eenige vereerders van den schrijver der *Imitatio*, eene commissie van voorbereiding tot verwezenlijking van het plan, reeds jaren geleden ontworpen en herhaaldelijk besproken maar telkens weer opgegeven: de oprichting van een monument ter eere van Thomas a Kempis. Dank zij den volhardenden ijver van Kanunnik Mulder, die hoe hoog bejaard ook nog altijd beschikt over de frissche krachten der jeugd, is de commissie thans zoover gevorderd, dat aan het plan reeds een begin van uitvoering is gegeven door het uitschrijven eener prijsvraag voor een gedenkteeken, dat ter eere van Thomas a Kempis in de nieuwe St. Michael te Zwolle zal worden opgericht.

De oprichting van het monument is dus verzekerd, maar met recht heeft de commissie verklaard, dat zij er zeer veel aan hecht dat plan uit te voeren op eene wijze, die de nagedachtenis van den schrijver der *Imitatio* waardig zal zijn. Daartoe nu zijn de ingekomen bijdragen niet voldoende; wie dus sympathie voor deze schoone zaak gevoelt — en welk Nederlander, welk katholiek Nederlander vooral, zou dit niet — haaste zich op klinkende wijze daarvan blijk te geven, opdat spoedig glansrijk moge ver-

goed worden wat Nederland eeuwen lang ten opzichte van den grooten Agnietenberger verzuimd heeft [1]).

Kampen. B. P. VELTHUIJSEN, Pr.

---

[1]) Volgaarne vereenigt de redactie van *De Katholiek* zich met dezen wensch van den Eerw. Schrijver. Uit het rondgezonden *Programma voor den wedstrijd* — dat gratis verkrijgbaar is bij den secretaris der jury (W. B. G. Molkenboer, Vossiusstraat 50, Amsterdam) — voegen wij daar nog bij, dat de gelegenheid tot inzending van ontwerpen open blijft tot 15 Januari 1895. Over aard en stijl van het gedenkteeken (Nederlandsche stijl van de vijftiende eeuw) alsmede over de voorwaarden van den wedstrijd geeft het *Programma* volledige inlichting. Er zijn twee prijzen uitgeloofd: een van *duizend* en een van *vijfhonderd* gulden. De jury bestaat uit de navolgende leden: Dr. H. J. A. M. Schaepman, Voorzitter; Dr. P. J. H. Cuypers; Ad. Delvigne; G. W. van Heukelum; Nic. Molenaar; Jhr. Mr. Victor de Stuers en W. B. G. Molkenboer, Secretaris. Intusschen worden aanvullende bijdragen voor het gedenkteeken, dat op die wijze een kunstrijke en alleszins waardige hulde belooft te worden, in ontvangst genomen door den penningmeester der commissie, den Z.Eerw. Heer W. F. Weitjens, Pastoor te Joure (Friesland). Moge de deelneming de verwachting nog overtreffen.

NOOT VAN DE REDACTIE.

BIJLAGEN [2]).

A.

DAGBOEK VAN ARNOLDUS WAEYER, PASTOOR TE ZWOLLE, BLZ. 390 (1672 JULIJ).

Den 30 dezes hebben de Canonieken-Regulieren van ons, soo Geestelycke als wereltlycke, Getuigenisse der waerheyt versocht, om

---

[2]) Hier volgen als bijlagen, behalve het reeds gemelde verzoekschrift ten gunste der Reguliere Kanunniken, twee brieven aan pastoor Waeyer gericht, welke op de relieken van Thomas betrekking hebben.

desen naer Romen te senden, ten eynde datse hier in haer clooster Bethleem moghten herstelt worden, luydende aldus:

Eminentissimi et Reverendissimi Patres, Domini Clementissimi!

Nos Pastores, Nobiles ac Cives urbis Swollae in Provincia Transisalana Diocesis Ultrajectensis infrascripti hic attestamur, Nobis et Concivibus nostris antiquitus notum esse, quod Canonici Regulares ordinis S. Augustini quondam Possessores Monasterii Bethleem nuncupati et ejusdem Templi non aliter quam ob Fidem Catholicam ab Haereticis Calvinistis ex hac civitate Swollana expulsi sint circa Annum 1580.

Jam autem cum singulari Clementia divina armis Catholicis haec nostra Civitas illis erepta sit, hinc nos ac communitatem nostram ex animo desiderare et anhelare reditum ac restitutionem eorundem Canonicorum Regularium in praedictum Monasterium licet destructum et Templum unicum illis superstes in tota Provincia supradicta, in venerationem Piissimi Patris ejusdem Ordinis ac Servi Dei Thomae a Kempis, qui Suburbiis nostris ad S. Agnetis Montem exemplariter vixit, devote scripsit ac tandem mortuus et sepultus jacet.

Propterea humiliter supplicantes Eminentias vestras, ut authoritate a Sanctissimo Domino nostro Papa Clemente decimo sibi concessa inhibere non graventur, ne a quibuscunque aliorum Ordinum Religiosis sive Regularibus sive non Regularibus, in Societate quomodocunque nuncupata viventibus, praedictum Canonicorum Regularium Monasterium Bethleem nuncupatum quamvis destructum et Templum adhuc integrum annexosque reditus occupare queant sive illis a quibuscunque Superioribus assignari. In quorum fidem haec subsignavimus. Datum Swollae, 30 Julii 1672.

Van dese gemelde Heeren geeft den Heer Leonardus Ingenrae, Capellaen van den Doorluchtighsten Cheurvorst van Ceulen, dese getuygenisse:

Eminentissimi et Reverendissimi Patres, Domini Clementissimi!

Ego infrascriptus ad veritatis testimonium dandum vocatus fidem facio supradictos Reverendos Dominos esse Pastores et reliquos Illustres Consultissimos et Magnificos Incolas ac Cives Civitatis Swollensis sitae in Provincia Transisalana et nuperrime felicibus Serenissimi Principis Electoris Coloniensis et Principis Monasteriensis

armis occupatae; quod attestor cum soliti mei et proprii sigilli appositione et manuspropriae subscriptione. Swollae, 30 Mensis Julii 1672.

Leonardus Ingenrae, Prothonotarius Apostolicus, Archidiaconalis collegiatae Bonnensis Canonicus, Serenissimi ac Reverendissimi Archiepiscopi ac Principis Electoris Coloniensis Sacellanus Major, Eleemosynarius ac sacrarum Caeremoniarum Magister.

B.

ARCHIEF VAN DE PAROCHIE VAN DEN H. MICHAEL TE ZWOLLE.

Admodum Reverende et Amplissime Domine Pastor!

Simul atque redii mox tres Ducaton. deposui ad manus R. P. Lectoris. Nequivi citius gratias agere, quod statim me febris lecto affixerit, quacum adhuc conflictor, sed uti videtur remittente, destitutus omni cibi appetitu. Gratias itaque nunc paucis ago ei pro mutuo datis pecuniis et pro omnibus benevolentiae exhibitis signis et doleo quod longiore non valuerim uti colloquio admodum reverendae Dominationis vestrae; idcirco nunc peto per litteras erudiri ad pauca sequentia:

1. Quantum distet Windesheim Daventria et versus quam plagam?

2. Quantum item et versus quam plagam Mons S. Agnetis?

3. Quantum Windesheim a monte?

4. An et ubi in tractu Isalae in vicinia habitarint Benedictini, Cistercienses, Praemonstratenses, Carthusiani?

5. Desidero tria Alexandri VII vota breviter repeti. Item quo anno flagitarit et impetrarit Thomae nostri effigiem Swollis? Et quanto eam in honore habuerit. Denique rogo mihi ad tempus transmitti Chronicon Montis S. Agnetis, quod mihi per hanc aestatem est summe necessarium nec aliunde habere queo; restituam quam fidelissime.

Audivi etiam aliquando Coloniae, quod Albert et Isabella Belgii Principes postularint Thomae nostri beatissimi reliquias exhumare

atque tunc voluerint vitam ad Rotam Romam mittere pro beatificatione; quod subsit veri anhelo etiam scire. Atque haec sunt, adm. Reverende et Amplissime Domine Pastor, ad quae in praesentiarum desidero responsum. Nuperam salutem mihi ad celsitudinem meum impositam nequii adhucdum deponere, quod statim a reditu inceperim occumbere. Doluit tamen summopere D. Zühr Muhlen, Vice-Cancellarius Monasteriensis, quod de mea excursione nihil rescierit adeoque per me non valuerit officiosissimam salutem ad vestram Amplitudinem transmittere. Tempus ordinarium paroxysmi cogit me abrumpere ac valedicere suo adm. Reverendo et Amplissimo Domino, cum contestatione tamen quod sim perpetuus

Adm. Reverendae et Amplissimae vestrae Dominationis,

Servus

Henr. Bruwer.

Noucom. $\frac{8}{18}$ Junii 1679.

P. S. Jam hasce paravi et solum nondum clausi, cum ecce hodie circa undecimam mihi eae asportantur, quas placuit Adm. Reverendae Dominationi vestrae sub 14 elapsi Maji ad me exarare gratissimas, in quibus ubi nonnihil restitutus fuero hinc inde aliquam elucidationem petam. Hinc me commendo ut in litteris. E lecto, post tertiam, feria secunda Pentecostes.

Mynheer
Mynheer Arnoldus Waeyer wonende op de Spiegelsteeg tot Swoll.
De bode is betaelt.

C.

Archief van de parochie van den H. Michael te Zwolle.

Reverendissime et Amplissime Domine!

Injuria temporis coegit nos thesaurum Capituli nostri ad latebras mittere et quasi humo contegere; cum et inde oriretur rumor, procuravit Reverendissimus piae memoriae eum nobis insciis ad

alium locum clam transferri. Rescivit tamen hoc Illustrissimus Princeps Monasteriensis, qui desiderat eum in domestico suo oratorio collocare, sicuti Lator harum plenius referet. Credimus Patrono nostro magis gloriosum futurum si publice exponatur et honoretur in tam digno loco quam quod cogatur latere absconditus, dummodo non publicetur cujus eae sunt aut a quo fuerint exceptae reliquiae propter periculum capituli nostri. Quamobrem nobis non erit ingratum, quod Reverendissima et Amplissima Dominatio vestra dignetur concedere praefato Illustrissimo Principi potestatem praedictas reliquias transferendi ad talem usum, data apocha vel reversali, se omni tempore quando rogatus fuerit ab habentibus jus depositum repetendi restituturum. Cum Patrono nostro conjungimus preces, ut Deus dignetur Reverendissimam et Amplissimam Dominationem vestram diu conservare incolumem. Vale

Reverendissime et Amplissime Domine [1]).

---

[1]) De onderteekening ontbreekt. Van het oorspronkelijke folioblad is het onderste gedeelte afgesneden.

VERSCHEIDENHEDEN.

HET CONGRES VAN OUD-KATHOLIEKEN TE ROTTERDAM.

Niet om de belangrijkheid van hetgeen verhandeld werd, veel minder ter weerlegging van de tallooze onwaarheden en lasteringen, tegen de R. K. Kerk uitgebracht, volgt hier een verslag van bovengenoemd congres. Ons doel is alleen: aan te toonen, welk getrouw beeld het gaf van den treurigen toestand der Oud-Katholieken. Een vluchtig overzicht zal daartoe voldoende zijn.

't Was een wonderlijk schouwspel, hetwelk de ruime Doelezaal te Rotterdam den 26en Augustus ll. aanbood. Daar, op den vooravond van het congres, waren ongeveer honderd en vijftig mannen „van alle hemelstreken" [1]) samengekomen. Daar waren vooreerst de gezamenlijke Oud-Katholieke bisschoppen, vijf in getal, daar waren de aanstaande bisschop van Oostenrijk, de president der nationale kerk (!) van Italië, en verder professoren, Oberregierungsrathen, advocaten, geestelijken en leeken, te veel om op te noemen. Bij die allen kunnen nog gevoegd worden: Ds. Lager, vertegenwoordiger der *Evangelische Maatschappij*, Dr. Charl. Hale, bisschop van de (Protestantsche) Episcopale kerk van Caïro in Illinois (N. A.), de luit. gen. Kiréef en de protopresbyter Janisjef, biechtvader van den Czaar, beide laatstgenoemden leden van de Russisch-schismatieke kerk en meer anderen [2]).

---

[1]) Zie *De Oud-Katholiek*, Godsdienstig Maandblad, Sept. 1894, blz. 102.

[2]) Vgl. *Nieuwe Rotterdamsche Courant* (Dinsdag 28 Aug. 2e blad). Wij zullen meermalen gebruik maken van het verslag, hetwelk dit blad van het congres gaf, wijl dit op meerdere plaatsen volledíger is dan dat van het bovengenoemde Oud-Katholieke maandblad.

Inderdaad breed, onafzienbaar breed moest wel de grondslag zijn, waarop al die mannen zich geplaatst hadden, om in broederlijk samenzijn „het werk der innerlijke bevestiging en der steeds verdere uitbreiding van de Oud-Katholieke beweging voort te zetten, om onder steeds vernieuwd protest met vereenigde krachten bijgeloof en ongeloof te bestrijden en tot heil en troost van allen *de ware Katholieke Kerk* in hare zuivere gedaante te herstellen" [1]).

En vraagt men, welke de band was, die al deze verscheidenheid tot één geheel moest vereenigen, dan werd reeds op dezen eersten avond het antwoord gegeven: „dat zij allen één waren in Nederlandschen geest, en in afkeer van den geest *ultra montes*" [2]).

En waarlijk, ziedaar het tooverwoord, dat ordening bracht in dien chaos van zienswijzen en denkbeelden: *tegen Rome* of, zooals het in de eigenaardige taal der congresleden heet: tegen het *Jezuietisme* en het *Ultramontanisme*.

Het Jezuietisme, zoo hooren wij reeds in de eerste zitting verkondigen, is de helsche kunst, om onder den schijn van ijver voor het Christendom en onder den stempel van *de Katholieke Kerk*, de meest onchristelijke beginselen ingang te doen vinden en daardoor wereldsche voordeelen te behalen, die men langs christelijken weg niet kan bereiken: het Jezuietisme is de verwoester van de christelijke zedeleer, hare leden verspreiden beginselen, die te schandelijk zijn om uit te spreken, en 't is Rome zelf, hetwelk die beginselen officieel in bescherming neemt, in plaats van ze uit te roeien [3]).

Aldus gaat het voort: na den *Jezuiet*, de *Ultramontaan*. Waarin deze twee verschillen of overeenkomen, werd niet vermeld — trou-

---

[1]) *Oud-Kath.* Aug. 1894.

[2]) Woorden van Ds. Lager op den vooravond van het congres. *N. Rott. Cour.* l. c.

[3]) *Oud-Kath.* l. c. bl. 105—106. Opmerkelijk dat reeds de eerste rede, waaruit bovenstaande liefelijkheden getrokken zijn, tot discussie aanleiding gaf. De Duitsche heeren nl. herinnerden zich nog met schrik de Redemptoristen-wet in hun vaderland. Toch, ondanks den krachtigen steun van die zijde, kon de Heer Gatzenmeyer het congres er niet toe overhalen, om ook het *Redemptorisme* (!) als „tweelingbroeder" van het Jezuietisme te doen doopen. Vgl. *N. Rott. Cour.* (Woensd. 29 Aug. 1e blad).

wens een eenigszins verstaanbare verklaring van deze benamingen is, zoover ons bekend is, tot nu toe niet gegeven; wel vernemen we, dat het *Ultramontanisme* en het *Jezuïetisme* in wezen één zijn; tegelijk ook zijn zij in de kerk geslopen. Vervolgens, dat het Ultramontanisme „onwaar" is en „een wrange boom, die slechts zure vruchten oplevert" [1]). Is dit waar voor de R. K. Kerk in 't algemeen, bijzonder geldt dit voor dezelfde kerk in Nederland. „Het aanstellen [toch] van Roomsche bisschoppen in Nederland, door Pius IX in 1853, was een daad van willekeur en aanmatiging, blijkbaar in strijd met de beginselen van recht en overlevering. Rome voltooide daardoor de in het begin der vorige eeuw door den paus veroorzaakte scheuring in de Katholieke Kerk van Nederland" [2]).

Om deze laatste „waarheid" nog meer toe te lichten, werd met den grootsten ernst bij de inleiding verklaard, dat de Encycliek *Pastor aeternus*, als van geen beteekenis, op zij kan gezet worden; dat de verkiezing der zich noemende bisschoppen na Codde zonder reden of recht door Rome als onwettig beschouwd werd; dat de Paus bij iedere bisschopskeuze een *afschuwelijke excommunicatie-bul* afzond; dat het *Kapittel van Utrecht* in het kiezen van een bisschop van zijn ontwijfelbaar recht gebruik maakte, terwijl de Paus zijn recht „verwerkte *door zijn stilzwijgen*" [3]); dat de pauselijke bevestiging met de wettigheid der verkiezing niets te maken heeft; dat de Paus zelf in ketterij gevallen was, en dergelijke onomstootelijke waarheden meer, terwijl dat alles besloten werd door de verzekering: „Paus Pius IX heeft dus in 1853 een daad van willekeur en aanmatiging gepleegd, de geschiedenis verloochend, het recht geschonden, de door zijne voorgangers gemaakte scheuring onherstelbaar gemaakt. In 1853 bracht hij daarmede reeds de stelling in toepassing, die hij in 1870 tot dogma verheven heeft: *de overlevering ben ik*" [4]).

Dat na uiteenzetting van deze en dergelijke bewijsgronden de bovengenoemde stelling eenstemmig en zonder discussie werd aan-

---

[1]) *Oud-Kath.* l. c. bl. 106.

[2]) *Oud-Kath.* l. c. bl. 109. *Vierde stelling.*

[3]) Vooral deze laatste uitspraak volgt geheel logisch op de onmiddellijk voorafgaande.

[4]) *Oud-Kath.* l. c. bl. 110.

genomen, behoeft geen betoog: het geheele stuk zal trouwens ook in de *Handelingen* van het congres worden opgenomen en daarin eene belangrijke plaats innemen [1]).

De Paus is dus een ketter geworden: dit is nog niet alles: „Het onchristelijk *Ultramontanisme* en verschillende eveneens in meerdere of mindere mate onchristelijke richtingen der moderne wereldbeschouwing zijn wetenschappelijk onhoudbaar en kunnen een onpartijdige critiek, die zich alleen de waarheid ten doel stelt, niet doorstaan" [2]). De R. K. Kerk dus arm in arm met het *atheïsme*, het *materialisme*, het *ongeloof*, „de R. K. Kerk, die hare laatste werken alleen met vervalsching der historische waarheid heeft kunnen volvoeren"!....

De lezer zal zich uit deze enkele staaltjes een denkbeeld kunnen vormen van den toon, dien de Oud-Katholieken plegen aan te slaan, wanneer er sprake is van de R. K. Kerk en hare dienaren; dit is ons voldoende: eene verdere bespreking, veel minder nog eene wederlegging van de boven aangehaalde dwaasheden achten wij de moeite niet waard en bovendien een nutteloos werk.

Wij kunnen de jaarlijksche vergadering, welke op den middag van den eersten congres-dag door de vereeniging *Oud-Katholiek Ondersteuningsfonds* gehouden werd, stilzwijgend voorbijgaan. Alleen tot kenschetsing van de ontwikkeling der *Katholieke* beginselen onder de leden der Oud-Katholieke kerk zij vermeld, dat in deze vergadering een voorstel ter behandeling ingediend en „met de warmte der overtuiging" verdedigd werd, om „het hoofdbestuur uit te noodigen, bij onze hoogeerwaarde bisschoppen alle pogingen aan te wenden, die strekken kunnen om tot het gebruik der moedertaal bij de godsdienstoefeningen in onze hollandsche kerk te geraken"; de Heer Gul deelde, „ook uit naam zijner medebisschoppen", mede, „dat hunne hoogwaarden reeds eene commissie benoemd hebben, welke de vraag van de moedertaal bij den openbaren eeredienst zal onderzoeken, hare moeielijkheden en bezwaren, maar ook de mogelijkheid en eventueele noodzakelijkheid zal overwegen, om daarna practische voorstellen bij de bisschoppen in te dienen?" [3]).

---

[1]) *N. Rott. Cour.* (Dond. 30 Aug. 1e blad).

[2]) *Zesde stelling.* Zie *Oud.Kath.* Oct. 1894, bl. 113.

[3]) *Oud-Kath.* Sept. 1894, bl. 111.

Op den avond van denzelfden dag werd eene openbare vergadering gehouden in de feestelijk [1]) versierde zaal van „*den Doele*"; 't scheen een algemeene *revue*. Al wat de Oud-Katholieke kerk luisterrijks en groots bezit, werd op dien avond ten toon gesteld. Eerst was het de zich noemende *aartsbisschop* van Utrecht, de Heer Gul. Treffend inderdaad waren zijne woorden over waarheid en liefde: treffend vooral om het droevig contrast tusschen zijne rede en de daden zijner kerk. Na hem sprak Dr. Reinkens, de „Duitsche bisschop", wiens woorden over vrede en eendracht op zonderlinge wijze gepaard gingen met de meest hatelijke uitvallen tegen de R. K. Kerk. Vervolgens was het de „Zwitsersche bisschop" Herzog, die verslag uitbracht van den toestand der Oud-Katholieken in zijn vaderland; hetzelfde deed de Oostenrijksche „episcopus electus" Czech; een dergelijke *gekozen bisschop* uit Italië, zekere graaf Campello, wist geen betere uiting aan zijne katholieke gevoelens te geven, dan door den roof van den *kerkelijken staat* te verheerlijken en eene lofrede te houden op mannen, als: Arnold van Brescia, Gioberti e. a. Daarna kwam de Russische protopresbyter Janisjef de heilgroeten overbrengen van zijn kerk en de hoop uitspreken, „dat het te eeniger tijd moge komen tot een vereeniging met de Utrechtsche kerk, die zoo eerwaardig is om hare volharding in de waarheid" [2]). Ten slotte getuigde de protestantsche bisschop uit Amerika, Dr. Hale, van de „sympathie, die zijne kerk heeft voor de Oud-Katholieke kerk" enz.

Met deze schitterende toostenreeks en een gezellig samenzijn werd de eerste congresdag gesloten.

Wanneer het doel van het congres was, pogen af te breken wat bestaat en reeds sinds eeuwen bestaan heeft, dan — men moet het erkennen — was het tot nu toe ijverig in de weer geweest. Nu echter de R. K. Kerk, als tot ketterij vervallen en geheel en al onchristelijk geworden, op zij gezet en totaal genegeerd kon worden, bleef nog een andere taak aan het congres te volbrengen over:

---

[1]) „Opmerkelijk" noemt het verslag van den *N. Rott. Cour.* o. a. de afzonderlijk hangende spreuk: *Sine charitate nihil* en het bekende: *Quod ubique, quod semper, quod ab omnibus.*

[2]) *Oud-Kath.* l. c.

„het werk nl. der innerlijke bevestiging en verdere uitbreiding van de zaak der Oud-Katholieken" [1]).

Zien wij, hoe het in dit tweevoudig doel geslaagd is en beginnen wij met de uitwendige *verbreiding*.

Een groote hinderpaal daartegen schijnt de naam te zijn, die nog steeds door het volk aan de Oud-Katholieken gegeven wordt, want „de woorden *Jansenist* en *Jansenisme* zijn inderdaad scheldnamen, door de Jezuieten uitgedacht en toegepast op hen, die de katholieke geloofs- en zedeleer tegen verschillende, door hunne sociëteit uitgevonden leerstellingen verdedigen" [2]). Dit is niet het eerste woord over deze quaestie, waarvoor niet alleen Oud-Katholieke, maar zelfs Protestantsche schrijvers zich warm hebben gemaakt; er bestaat dan ook reeds een geheele litteratuur daaromtrent [3]). Ons, Katholieken, kan de zaak tamelijk onverschillig zijn; de Jansenisten, of hoe men ze ook noeme, zijn nu eenmaal niet *Katholiek*, volgens den zin, die aan dat woord overal en altijd gegeven wordt. Welken naam zij dus ook dragen, zij zijn en blijven eene sekte. Alleen zou men kunnen vragen, of de naam *Oud-Katholiek* wel de meest vleiende en gepaste is voor de leden der „Utrechtsche kerk", en of de benaming van *Jansenist*, die nu eenmaal met de geschiedenis dier kerk is ineengegroeid, spoedig uit den volksmond zal verdwenen zijn.

Dat de Heer Reinkens, die boven aangehaalde stelling inleidde en verdedigde, daarin tevens eene gunstige gelegenheid vond, om eenige liefelijkheden tegen de R. K. Kerk en de Jezuieten te richten, zal niemand bevreemden, die eenigzins met 's mans wijze van zien en spreken bekend is.

„Is het Ultramontanisme om zijnen verderfelijken invloed en om andere dingen te veroordeelen, dan is het nooit te billijken, dat wie in de kerk van die meening zijn, daarvoor niet uitkomen. Zoo hebben de *Amis de la Vérité* in Frankrijk, wel openlijke vijanden van het Ultramontanisme, zich toch niet bij de Oud-Katholieke kerk, verleden jaar te Parijs gevormd, aangesloten.... Alwie dan in de

---

[1]) Zie boven, bl. 1.

[2]) *Derde stelling*. Zie *Oud-Kath.* l. c. bl. 107.

[3]) Vgl. o. a. Chr. Sepp, *Bibliotheek van Nederl. Kerkgeschiedschrijvers*, bl. 440.

kerk in deze niet voor zijn gevoelen uitkomt en voor zijne overtuiging strijden wil, laadt een groote schuld op zich" [1]).

Daar ligt een smartelijke ontboezeming in deze woorden en een diepere beteekenis dan men bij den eersten oogopslag zou vermoeden. De lezer vergeve ons eene korte uitweiding.

't Is van algemeene bekendheid, dat bij het begin van het treurig schisma en nog vele jaren daarna de *kerk van Utrecht* door vele en sterke banden met de Jansenisten en Gallicanen in Frankrijk verbonden was; dat Holland vooral in de vorige eeuw een welkom toevluchtsoord was voor velen van hen, die zich in hun eigen land niet meer veilig waanden; dat bijv. *Port-Royal* ook nu nog in de oogen der Oud-Katholieken een heiligdom is, waarover men slechts met diepe vereering spreekt. Helaas, de tijden veranderden en met deze de toestanden. Allengs werden in Frankrijk de oogen geopend; met de Gallicaansche beweging ging ook het Jansenisme aldaar ten gronde en werd tegelijk de gemeenschap verbroken, die der *kerk van Utrecht* zoolang tot steun geweest was. Nieuwe banden werden aangelegd; de politiek-kerkelijke beweging, gedurende de laatste jaren in Duitschland onstaan, was hiervoor een geschikte gelegenheid, en hoewel ook van dien kant de verwachtingen verre van vervuld bleven, begon men al spoedig te spreken van een *Unie van Utrecht,* in 1889 gesloten tusschen de kerken van Holland, Duitschland, Oostenrijk en Zwitserland [2]).

Toch werd, wat Frankrijk betreft, de moed nog niet opgeheven; men herinnerde zich nog te sterk de vroeger ontvangen en bewezen vriendschap.

In de *Rue d'Arras* te Parijs staat een nederig kerkgebouw; daar vergaderde de *Eglise Catholique Gallicane* met haar hoofd, den treurig vermaarden Père Hyacinthe, den beklagenswaardigen monnik, die niet beter zijn spijt over het vernietigen zijner heerschzuchtige plannen had weten te verzetten dan door zijn priestereer met voeten te treden. Op dit droevig overschot der eertijds zoo luisterrijke *Gallicaansche kerk*, werd uit Holland steeds hoopvol het oog gevestigd. Jaren achtereen werden er onderhandelingen gevoerd,

---

[1]) Woorden uit de inleiding van de *Tweede stelling*. Zie *N. Rott. Cour.* (29 Aug. 1e blad).

[2]) Vgl. *Oud-Kath.* Sept. 1894, bl. 103.

en toen Loyson, Parijs te beperkt achtende, een breeder veld voor zijne „evangelie-prediking" wilde gaan opzoeken, vond het hoofd der Oud-Katholieke kerk in Holland dit eene geschikte gelegenheid om het herderlooze kuddeke onder zijne bescherming en jurisdictie te stellen [1]).

Wie zal zeggen, welke grootsche verwachtingen gekoesterd werden, toen den 6en Augustus van het vorige jaar, de Heer Gul, als „aartsbisschop van Utrecht", in eigen persoon plechtig bezit nam van de *Eglise Gallicane Catholique* en haar herdoopte in de *Oud-Katholieke Kerk van Frankrijk*; te meer wijl er èn te Parijs èn ook elders in Frankrijk nog zoo velen waren, „die trouwe aanhangers en dankbare vereerders zijn van *Port-Royal*, doordrongen van zijn geest en beginselen, die steeds met eerbied en liefde gehecht bleven aan de kerk van Utrecht, waar zoovele mannen, uitmuntend door kennis en onberispelijkheid van leven, eene schuilplaats vonden voor de vervolgingen, waaraan zij in hun eigen vaderland bloot stonden" [2]). Dat vooral op deze laatstgenoemde *vrienden der waarheid* groote verwachtingen gebouwd werden, behoeft geen uitleg....

Dan, welk een teleurstelling! De dagbladen gaven het dezer dagen te lezen, welk een miniem aantal getrouwen van Hyacinthe aan de roepstem uit Holland gehoor had gegeven, — en de *Amis de la Vérité*.... begrijpt ge nu lezer, waarom de boven geciteerde woorden zulk een weemoedigen indruk op de vergadering moeten gemaakt hebben? [3])

Wat echter beteekent een enkel land als Frankrijk, wanneer een halve wereld voor de zaak der Oud-Katholieken kan *veroverd* worden? Immers „er bestaat geen afdoende reden voor de scheuring der Oos-

---

[1]) Vgl. *Oud-Kath.* afl. Mei—Sept. 1893.

[2]) *Oud-Kath.* Juni 1893.

[3]) In zijn nr. van 22 Oct. 1e bl. gaf *De Tijd* het volgende bericht: „Het kerkje van Hyacinthe de Loyson te Parijs, door hem ten vorige jare aan de Jansenistische „Clerezy" van Nederland overgedaan, was sedert geheel verloopen en allengs van circa 1200 kerkbezoekers gedaald op 36 man. Een 400 tal hebben nu in een Anglikaansche kerk te Parijs eene vergadering gehouden, om na een stichtelijk preekje van den Oud-Katholiek Carlier van Geneve *zich opnieuw als Gallicanen onder de leiding te stellen van Loyson*, die 't dan in vredesnaam nog eens met hen probeeren zal".

tersche en Westersche kerk. Bij zijn streven naar ware eenheid tusschen de verschillende kerken, is het Oud-Katholicisme dus in de eerste plaats verplicht aan het bevorderen en verwezenlijken eener vereeniging dezer beide kerken, met behoud der wederzijdsche zelfstandigheid, te arbeiden. Bij dit streven, waartoe de eerste stap reeds door het in 1871 te München gehouden congres gedaan werd, mag op de medewerking der Oostersche kerk gerekend worden" [1]).

't Is niet „de eerste stap", die gedaan is, althans niet door de *kerk van Utrecht*, tot verwezenlijking van een vereeniging met de Oostersche schismatieke en wel in 't bijzonder de Russische kerk. Reeds van 't begin der scheuring af heeft dit verleidelijk droombeeld den Hollandschen clerezy-mannen voor den geest gezweefd.

Toen Czaar Peter I in 1717 een bezoek aan de Parijsche *Sorbonne* bracht, werd reeds de mogelijkheid van een dergelijke vereeniging — natuurlijk geheel en al buiten Rome om — op 't tapijt gebracht. Een memorie daaromtrent, door dertien doctoren van genoemde universiteit onderteekend, werd den keizer overgegeven, om door zijne handen aan de Russische bisschoppen te worden medegedeeld; alles echter zonder eenig resultaat. Later mengden zich ook de Hollandsche *Jansenisten* in de zaak. Deze meenden een krachtigen steun gevonden te hebben in de Russische prinses Irene, gemalin van een lid van het toenmaals in Rusland oppermachtige geslacht der Dolgorouki's. Deze prinses had onder leiding van den bekenden *wijbisschop* Varlet de Grieksche kerk afgezworen en in handen van den Jansenisten bisschop Barchman Wuytiers te Leiden in 1727 hare geloofsbelijdenis afgelegd. Toen zij naar haar vaderland terugkeerde, gaf Barchman haar een uit Frankrijk gevluchten priester, zekeren Jubé mede, voor den schijn als gouverneur harer kinderen, in werkelijkheid echter om onder de hooge protectie der prinses eene vereeniging tusschen de Russische bisschoppen en de *kerk van Utrecht* tot stand te brengen. Ook deze poging mislukte jammerlijk: Jubé werd gedwongen naar Frankrijk te vluchten en stierf in armoede te Parijs; prinses Irene keerde wederom tot de Grieksche kerk terug en van eene vereeniging was vooreerst geen sprake [2]).

---

[1]) *Vijfde stelling.* Zie *Oud-Kath.* Octob. 1894, bl. 113.

[2]) *Oud-Kath.* Juli 1894, bl. 67 vv. Vgl. vooral de uitvoerige studie hierover door H. J. Allard: *Studiën*, Jaarg. 25, bl. 1 vv.

Op het eerste internationale congres der Oud-Katholieken, in 1871 te Munchen gehouden, kwam deze quaestie wederom ter sprake; er werd daar een commissie benoemd en onderhandelingen met eenige Russische priesters begonnen, waarin vooral Dr. Reinkens, de Heer Gul, de reeds genoemde Janisjef en de gen. Kiréef eene hoofdrol speelden.

Wat er sinds dien tijd tot stand kwam, vernemen we nu op dit congres te Rotterdam. Het werk, zoo hooren we, gaat wel langzaam, maar de zaak is zeer gewichtig en vordert degelijke voorbereiding. Generaal Kiréef kwam persoonlijk verklaren, dat de bezwaren niet onoverkomelijk waren. Met Rome was een vereeniging eenvoudig onmogelijk; de Grieken verkozen den Sultan boven den Paus en zij hadden, volgens spreker, gelijk [1]). De Westersche kerk, waarmede de Oostersche zich vereenigen wil, is niet die van Rome, neen zij verrijst wederom uit hare asch in de Oud-Katholieke kerk [2]).

De verblinding moet wel ongeneeselijk, de haat tegen Rome wel fel zijn, als men meent, dat een handvol ontevredenen de twintig eeuwen-oude Kerk van Christus uitmaken, als men niets dan verachting over heeft voor de woorden van liefde, welke Paus Leo nog kort geleden den volkeren toezond [3]). Maar al moge generaal Kiréef meenen, dat de Oostersche kerk in hem is verpersoonlijkt, wij houden ons overtuigd, dat menig Christen in het verre Oosten in 's Pausen woorden de liefdevolle stem erkennen zal van den vader, die zijne afgedwaalde kinderen naar het ouderhuis terugroept....[4]).

---

[1]) Een nieuwe variatie op het bekende thema: *Liever Turksch dan Paapsch.* Hoe het trouwens met den godsdienst in Rusland er uitziet, kan de lezer nog in een der laatste afleveringen van dit tijdschrift vinden. Zie afl. Nov. 1894, bl. 369 vv.

[2]) Vgl. *Oud-Kath.*' Oct. 1894, bl. 113. *N. Rott. Cour.* (30 Aug. 1e blad).

[3]) In zijn Encycliek: *Praeclara,* 20 Juni 1894.

[4]) Overigens hoe ook de Protestanten over een vereeniging der Oud-Katholieken met de Russische kerk denken, blijkt uit de woorden, door den Anglikaanschen Kanunnik Megrick uitgesproken op de vergadering der *Société Anglo-continentale,* 15 Mei 1893. „De Russische tak, zeide hij, der Oostersche kerk wendt de grootste moeite aan om de Oud-Katholieken op te zuigen en er een loutere

Nog rest ons eenige stellingen te bespreken, uit welker behandeling het mogelijk zal zijn, een blik te slaan op de *innerlijke* ontwikkeling en bevestiging der Oud-Katholieke kerk, en te zien, welke gevolgen ook in deze zaak het congres zal hebben. Op de eerste plaats het sociale vraagstuk, „dat tegenwoordig op geen enkel kerkelijk congres mag ontbreken" [1]), en waarover dus ook dit congres zijn licht zal laten schijnen. Wanneer men echter meent, dat de Oud-Katholieke kerk iets verricht heeft of zal verrichten tot oplossing van dit tegenwoordig alles overheerschende vraagstuk, dan bevindt men zich wederom deerlijk bedrogen. „Het sociaal vraagstuk toch — zoo verklaart het congres — behoort in de eerste plaats, als een onderwerp van staathuishoudkunde, tot het gebied der staatsbemoeiingen. Voor zoover het de ontwikkeling van het recht en de toenemende beschaving in het belang der noodlijdende standen betreft, blijft het allereerst een staatsaangelegenheid van internationalen aard" [2]). Dat wil zeggen — uit de inleiding van deze stelling wordt ons dit duidelijk — dat de Oud-Katholieke kerk zich niet inlaat met de oeconomische zijde van het vraagstuk: „Zij zou slechts als onbevoegd, verwarring stichten [!]. De pausen der middeneeuwen hebben dat wel eens beproefd, b.v. door het nemen van renten van zijn geld als woeker te verbieden, maar het gaf niets. De kerk van Rome, die naar de wereldheerschappij streeft, moge van hare mislukte proeven in deze richting niet genezen zijn, de Oud-Katholieken mogen zich hier zorgvuldig onthouden". Het eenige, wat zij doen kunnen, is „door het aankweeken der grootere en kleinere naastenliefde, door het aangeven der juiste verhouding tusschen egoïsme en socialisme, door het overwinnen van het egoïsme door het altruïsme, door christelijke liefde m. a. w., het juiste gemeenschapsgevoel aan te kweeken bij alle standen" [3]).

Wanneer dus door geleerde verhandelingen en frasen de sociale

---

vertegenwoordiging der Oostersche kerk in het Westen van te maken". Deze opzuiging, zoo gaat hij verder, „zal de omverwerping zijn van de gedachte eener Katholieke kerk, samengesteld uit particuliere nationale kerken" enz. Vgl. *Oud-Kath.* 1894, bl. 39.

[1]) *N. Rott. Cour.* l. c.

[2]) *Zevende stelling. Oud-Kath.* l. c. bl. 114.

[3]) *N. Rott. Cour.* l. c.

quaestie is uit te maken, dan is de zaak gered; komt het er echter op aan, door practische maatregelen, door werkdadige hulp tot oplossing van dit vraagstuk bij te dragen, dan trekt zich de Oud-Katholieke kerk bescheiden terug.... als daartoe onbevoegd [1]).

Van den inleider eener volgende stelling, waarin vooral op vereeniging van meisjes, vrouwen, jongelingen, arbeiders en dergelijke wordt aangedrongen, vernemen we: „dat behalve te Essen, waar pastoor Bergman eene inrichting voor ziekenverpleegsters tot stand heeft gebracht, ook te Bonn eene dergelijke instelling bestaat" [2]). Andere bijzonderheden van hetgeen op dit gebied verricht is vernemen we niet.

Van practischen zin getuigt ook de negende stelling: „Ter uitbreiding en bevestiging der Oud-Katholieke beweging en tevens ter versterking van den broederband tusschen hare leden, is het zeer wenschelijk, dat de uiting der liefdadigheid een internationaal karakter aanneme. Tot dit doel worde in navolging der apostolische kerken, jaarlijks op het Pinxterfeest in alle Oud-Katholieke kerken eene collecte gehouden, waarvan de geheele opbrengst door het bureau van het laatstgehouden congres, op voorstel der bisschoppen, resp. bisdombestuurders, ter voorziening in dadelijke behoeften moet besteed worden. De vrienden der Oud-Katholieke beweging worden dringend uitgenoodigd aan dit liefdewerk deel te nemen" [3]).

Hoewel „met een ideale en practische beschouwing" ingeleid, kon deze stelling geenszins de onverdeelde goedkeuring van het congres wegdragen. Menig amendement werd ingediend en de slotsom was, dat het congres de bisschoppen, resp. de bisdombestuurders, uitnoodigde „jaarlijks eene collecte te houden op den hun geschikt voorkomenden tijd, en dat de opbrengst door die autoriteiten zal bestemd

---

[1]) Een belangrijk schrijven van den protestantschen bisschop J. T. Holly, hetwelk inderdaad op dit punt wijze maatregelen bevatte, (trouwens in hoofdzaak geheel overeenstemmend met de beginselen der R. K. Kerk) werd... voor kennisgeving aangenomen. Ook het maandblad der Oud-Katholieken acht het stuk niet belangrijk genoeg om te bespreken. Vgl. *N. Rott. Cour.* (30 Aug. 1e blad).

[2]) *Oud-Kath.* l. c. bl. 114, 117. *N. Rott. Cour.* (31 Aug. 1e blad). Deze beide inrichtingen zijn echter geen *kerkelijke* instellingen.

[3]) *Negende stelling. Oud-Kath.* l. c. bl. 116.

worden voor bepaalde doeleinden, zonder overleg met het congresbureau" [1]). Hiermede dus was het *internationale karakter* van den maatregel geheel weggenomen en het hoofddoel van de stelling vrij wel mislukt.

Werd het dus onmogelijk geacht op deze wijze de innerlijke band tusschen de Oud-Katholieken te bevestigen of nauwer aan te halen, veel kon nog door den volgenden maatregel worden goed gemaakt: „Met het oog op de menigvuldige diensten, die een goede pers kan verleenen, verklaart het congres de Oud-Katholieke organen van internationaal belang en wekt het alle geloofsgenooten op, deze met gepaste middelen zoo veel mogelijk te steunen. Evenzoo meent het voor den Oud-Katholieken kerkbouw op eene algemeene belangstelling aanspraak te kunnen maken en derhalve niet slechts tot de meest belanghebbenden, maar tot allen het verzoek te mogen richten, daartoe ten krachtigste mede te werken" [2]).

De behandeling van deze stelling vooral biedt ons eene gunstige gelegenheid aan, om eenige wetenswaardige bijzonderheden omtrent den inwendigen toestand der Oud-Katholieke kerk te achterhalen.

Wat vooreerst de *pers* betreft, vernemen wij van den inleider, redacteur van het *Alt-Katholische Volksblatt*, dat dit hoofdorgaan der Oud-Katholieken „buiten Duitschland nog geen 100 geabonneerden, in Oostenrijk, Zwitserland, Holland, Engeland en Rusland te zamen" telt. Geen wonder, dat de man eene dringende bede deed, om zijn blad door inteekening, advertentiën enz. te steunen en op de been te houden. Maar er waren meer bladen, die geholpen moesten worden. „Prof. Losen spreekt een warm woord voor den *Deutschen Mercur* van Munster, Michaud en Wülfing voor de internationale *Revue;* ja er ontstaat zelfs een ernstige woordenwisseling, welk orgaan wel het belangrijkste was, en het meeste recht had op ondersteuning . . . [3]).

Ook de toestand der kerkgebouwen was volgens den inleider, vooral in Duitschland, verre van gunstig. „Het gemeenschappelijk gebruik van kerken met de Oud-Katholieken is den Roomschen door pauselijke onverdraagzaamheid onmogelijk gemaakt. Dientengevolge bestaat overal, waar het recht van gemeenschappelijk gebruik voor

---

[1]) *Oud-Kath.* l. c. Vgl. *N. Rott. Cour.* l. c.

[2]) *Tiende stelling. Oud-Kath.* l. c.

[3]) *Oud-Kath.* l. c. bl. 118. *N. Rott. Cour.* l. c.

de Oud-Katholieken gehandhaafd is [de lezer weet, op welke wijze dit dikwerf geschiedt] een groote haat tegen ons .... De Roomschen wenden dan alle pogingen aan om die kerken voor hun eigen gebruik terug te erlangen en laten den Oud-Katholieken geen rust ...[1]). Op vele plaatsen, waar de Oud-Katholieken zich met dankbaarheid verheugen in de gastvrijheid der Evangelischen, is de tijd voor de godsdienstoefening ongunstig voor hen, zoodat ook in dit geval het godsdienstig leven schade lijdt" [2]). Niet te verwonderen, dat ook op dit punt de spreker zeer veel van het *steinreiche Holland* verwachtte: vooral rekende hij op de internationale collecte, waarvan in de vorige stelling sprake was, want „in Duitschland b. v. komt het bijna nooit voor, dat de gemeente uit eigen middelen eene kerk bouwt. De gemeenten zijn daar te klein en arm, en ook, afgezien van kerkbouw, reeds gedrukt door zware lasten". Hulp was dus hier dringend noodig, al werd ze slechts gegeven in den vorm van „gebruikte post gels, sigarenpuntjes en verfoeliesel (staniol)" enz. [3]).

Volledigheidshalve — want de eigenlijke werkzaamheden waren thans afgeloopen — vermelden wij, dat in de laatste zitting van het congres verscheidene brieven werden voorgelezen, o. a. van het ministerie der Rotterdamsche Ned. Herv. Gemeente, dat „onder betuiging van zijne erkentelijkheid voor de bedoeling in de uitnoodiging gelegen en waardeering voor de zaak der Oud-Katholieken", toch meende, „waar Trente tusschen beiden ligt, zich niet te moeten laten vertegenwoordigen" [4]). Een dergelijk schrijven was ook van de synode ingekomen, terwijl de beide Luthersche kerkgenootschappen de uitnoodiging onbeantwoord hadden gelaten. Uit dankbaarheid voor de beleefde weigering der Rotterdamsche predikanten, rees het congres, op uitnoodiging van zijn president, van de zetels op. Nadat nog eenige andere brieven waren voorgelezen, hield Ds. Hagen nog eene korte rede, waarin hij de liefde en verdraagzaamheid der Oud-Katholieken prees en beloofde den gunstigen indruk, dien hij had

---

[1]) 't Is dan ook al te erg, dat die Roomschen hunne voorvaderlijke kerken, waar zij de heilige geheimen vieren, aan ketters en scheurmakers niet verkiezen af te staan.

[2]) *Oud-Kath.* l. c.

[3]) *Oud-Kath.* l. c.

[4]) *N. Rott. Cour.* l. c.

ontvangen, aan de *Evangelische Maatschappij*, die hem gezonden had, mede te deelen; nog eenige besprekingen over de vraag, waar het volgend congres zou gehouden worden — Weenen zal ditmaal de eer genieten — en de laatste zitting werd opgeheven.

Des avonds werd de kroon op het werk gezet door eene plechtige openbare vergadering, alwaar het echter bleek, „dat de leden begonnen moê te worden en dat zij het einde der werkzaamheden wenschten" [1]). Het kostte dan ook schijnbaar aan de leden, die in veel geringer aantal waren opgekomen, groote inspanning nog enkele redevoeringen en toosten aan te hooren.

Met dit, waarlijk niet schitterend, slot was het driedaagsche congres afgeloopen.

Moge uit de handelingen van het besproken congres al niet veel nieuws te leeren zijn geweest, éene zaak is daarbij duidelijk aan het licht gekomen: de kerk der Oud-Katholieken, in 't bijzonder de *Utrechtsche kerk*, gaat onverbiddelijk haren ondergang tegemoet. Mocht zij voorheen nog kracht gevonden hebben in haar isolement, thans nu zij is opgegaan en om zoo te spreken verwaterd is in de algemeene beweging, die, in Duitschland vooral, al wat tegen Rome gekeerd is, vereenigt en meetrekt, thans nu haar naam zelfs reeds tot de historie behoort, thans is die kracht vernietigd. Dit is de vrucht, die de Unie van Utrecht haar gebracht heeft. Ten slotte nog éene opmerking. In het koor, dat gedurende die drie dagen onafgebroken en op zoo verschillende thema's tegen Rome en hare dienaren werd aangeheven, nemen de Nederlandsche Oud-Katholieken eene bescheiden plaats in; op eenige uitzonderingen na, onthielden zij zich vrijwel van de hatelijkheden en lasteringen, die verreweg het grootste gedeelte der redevoeringen in beslag namen. Zou dit voor de toekomst een glimp van hoop kunnen geven? Zou misschien juist dit congres voor verscheidene onder onze landgenooten oorzaak kunnen zijn, dat zij gaan inzien de waarheid van het goddelijk woord: „*Die niet met mij vergadert, verstrooit*"? God geve het....

Hageveld. J. J. DE GRAAF.

---

[1]) *Oud-Kath.* l. c.

„CHRISTELIJKE" GELOOFS- EN ZEDELEER BIJ DE MODERNEN.

In de November-aflevering van het *Theologisch Tijdschrift* levert de heer A. Bruining, naar aanleiding der moderne Duitsche „Dogmatieken" van Lipsius en Schultz, een artikel over „De moderne richting en de dogmatiek". Aan het slot daarvan zegt de schrijver: „Onze Duitsche dogmatici geven *Christelijke* .... dogmatiek". Daartegen nu kwam, ten onzent, reeds in 1881 Dr. P. R. Hugenholtz in ernstig verzet. „Waarom moet er toch altijd weer, niet een geloofsleer overeenkomstig het beste verkregen inzicht, maar bepaaldelijk en opzettelijk een *christelijke* dogmatiek gegeven worden, waarbij dan reeds te voren wordt vastgesteld, dat niets anders dan wat den stempel van het christelijke draagt, als religieuse geloofsinhoud verkondigd mag worden?"

Ofschoon de heer Br. het daarmee volkomen eens is, wil hij toch het epitheton *Christelijk* behouden, maar „op geheel andere gronden en in wezenlijk anderen zin, dan het bij de Duitsche dogmatici geschiedt. Bij hen staat het Christelijk karakter *a priori* vast; zij gaan bepaald uit om het *Christelijke* te zoeken. Bij ons daarentegen kan eerst *a posteriori* blijken, dat onze dogmatiek *Christelijke* dogmatiek mag en moet heeten. Wij kunnen in één woord bij de bepaling van het Christelijk karakter onzer dogmatiek slechts den weg volgen, dien Kuenen volgde ten opzichte der ethiek; eerst haar ontwikkelen, dan een vergelijking instellen met het historisch gegeven Christelijke. Blijkt dan genoegzame overeenstemming te bestaan om het epitheton te behouden, dan..." enz.

Met andere woorden.

Onze Nederlandsche modernen ontwerpen en ontwikkelen een dogmatiek (tot nog toe heeft niemand er een uitgegeven) of een ethiek, zonder zich om „*het* waarachtig, het *zuiver* Christelijke", zelfs „voor zoover dit voor ons te vinden is", te bekommeren.

Daarna, als de geloofs- of zedeleer, ontworpen „naar het beste verkregen inzicht", afgewerkt is, stellen zij de vraag: komt onze leer overeen „met het historisch gegeven Christelijke"?

Is dit zoo — of liever, oordeelt men dat het „genoegzaam" zoo is, dan komt er het etiquette „Christelijke" op.

Zou het niet beter, en vooral zou het niet eerlijker zijn, dat „Christelijke" maar weg te laten?

Eigenlijk komt het toch op de overeenstemming niet aan, en „*genoegzame* overeenstemming" is zoo schrikkelijk rekbaar.

N.

HET JONGSTE DECREET DER RITENCONGREGATIE AANGAANDE DE OFFICIEELE ZANGBOEKEN.

De inhoud van het jongste decreet komt hierop neêr:

In het eerste gedeelte (van *Quod S. Augustinus* tot *Incoepta tamen*) wordt er op gewezen, hoe het ten allen tijde de streving is geweest van den H. Stoel, om aan den gregoriaanschen zang dien vorm te geven, waardoor niet alleen de eenheid in de liturgie maar ook de eenheid in gezang overal verkregen kon worden, en hoe daartoe in groote mate gediend heeft de editio Medicaea, welke door Palestrina en zijne leerlingen bewerkt is [1]).

In het tweede deel (van *Incoepta tamen* tot *Verum, quemadmodum*) wordt aangetoond, hoe dat streven eerst in onze dagen tot een goed einde gevoerd werd door de herziening en de nieuwe uitgave der liturgische zangboeken op gezag der Pausen Pius IX en Leo XIII. Uit een Breve van Pius IX, van 30 Mei 1873, en een van Leo XIII, van 15 November 1878, worden die plaatsen woordelijk aangehaald, die de bedoeling des H. Stoels bijzonder duidelijk uitspreken, nl. den wensch, dat deze alleen-authenthieke, d. i. alleen door de H. Kerk geautoriseerde zangboeken door de Bisschoppen voor hun diocesen in gebruik genomen worden, opdat aldus op alle plaatsen, gelijk in de Liturgie, ook in den zang de eenheid met de kerk van Rome bewaard worde.

Een volgend deel des decreets (van *Verum, quemadmodum* tot *Attamen postremis*) zet uiteen wat er van den kant des H. Stoels gedaan is tot bescherming van de *koorboeken der Kerk* (*chorici Ecclesiae libri*) tegen degenen, die den moed hadden hun authenti-

---

[1]) Vgl. Haberl's studie over het aandeel van Palestrina aan deze editie, in een extra-bijlage van de *Musica Sacra* van dit jaar.

citeit in twijfel te trekken, ja zelfs te bestrijden. Met name wordt er melding gemaakt van het Congres van Arezzo en de critiek aldaar op de officieele boeken geoefend; ook vindt men er het decreet aangehaald der Ritencongregatie, van 10 April 1883, tegenover dit Congres van Arezzo, volgens welk decreet het zoeken naar den oorspronkelijken vorm van den liturgischen zang, om der wetenschap wille, wel is waar iedereen geoorloofd is, maar alle twijfel en twist over de authenticiteit en wettigheid der uitgegeven zangboeken bij degenen, die den H. Stoel trouw aanhangen, voortaan uitgesloten moet zijn.

In het laatste deel (van *Attamen postremis* af) wordt besproken, hoe niettegenstaande dit decreet in de laatste jaren wederom zoowel de vroegere moeielijkheden te berde gebracht werden als nieuwe bestrijdingen zich voordeden; van den eenen kant werd de echtheid dezer uitgave in twijfel getrokken en het daarin vervatte gezang afgebroken; van den anderen kant waren enkelen, die voor de eenheid van den liturgischen zang ijverden, zoover gegaan om te verlangen, dat er een verbod zou worden uitgevaardigd tegen elken anderen zang dan den officiëelen. Om nu aan alle onzekerheden en twijfel een einde te maken, verklaart de Ritencongregatie, dat de breve van Pius IX, van 30 Mei 1873, de breve van Leo XIII, van 15 November 1878, en het decreet der Ritencongregatie, van 26 April 1883, hun kracht behouden. Wat de vrijheid aangaat om nog andere koorboeken te gebruiken, waar ze rechtmatig zijn ingevoerd en nog in gebruik zijn, besloot de Congregatie dit decreet te herhalen en in te scherpen, waarbij zij in de zitting van 10 April 1883 alle Ordinarissen en alle beoefenaars van kerkgezang vermaande om de voornoemde uitgave in het belang des kerkelijken gezangs te doen invoeren, ofschoon zij, volgens de zeer verstandige handelwijze des H. Stoels, die uitgave niet verplichtend maakte voor alle kerken.

Dit decreet, dat hierachter woordelijk volgt, werd door den H. Vader geteekend den 7n Juli 1894.

W. J.

DECRETUM.

Quod S. Augustinus ceterique Patres sæpenumero docuerunt de cantus ecclesiastici decore et utilitate, *ut, per oblectamenta aurium, infirmior animus in affectum pietatis assurgat* [1]; id Romanorum Pontificum auctoritas sibi integre eximieque perficiendum semper attribuit. — Quapropter in hoc Catholicæ Liturgiæ munus ita Gregorius cognomine Magnus curas ac studia contulit, ut vel ipsam appellationem ab eo sacri concentus sint mutuati. Alii vero, processu temporum, Pontifices, quum nescii non essent quantam hujus rei partem sibi divini cultus vindicaret dignitas, immortalis decessoris sui vestigiis insistentes, Gregorianum cantum non modo ad receptam, eandemque probatissimam, numeri formam revocandum, sed etiam ad aptiorem melioremque exemplaris rationem exigendum indesinenter curarunt. Præsertim, post Tridentinæ Synodi vota et sanctiones, atque Missalis Romani diligentissime exarati emendationem, Pii V præcepto et auctoritate peractam, de promovendo liturgico cantu magis in dies assidua excelluit solertia Gregorii XIII, Pauli V ac cæterorum, qui, ad incolume Liturgiæ decus tuendum, nihil potius et antiquius habuerunt, quam ut rituum uniformitati, sacrorum etiam concentuum uniformitas ubique responderet. Qua in re illud Apostolicæ Sedis sollicitudinem juvit præcipue, quod ipsi curæ fuerit Graduale, accurate recognitum et ad simpliciores modos reductum, Joanni Petro Aloisio Prænestino elaborate præclareque adornandum committere. Nam mandatum, ut erat dignum homine officii sui perstudioso, docte ille complevit; et celeberrimi magistri præstare valuit industria, ut, juxta prudentissimas normas, servatisque genuinis characteribus, liturgici concentus reformatio jure conficeretur. Opus tanti momenti illustres Petri Aloisii Prænestini discipuli, insigne ejus magisterium et documenta secuti, typis Mediceis Romæ excudendum, Pontificum voluntate, susceperunt. — Incœpta tamen hujusmodi experimenta et conatus non nisi ætati huic demum nostræ absolvere est concessum. Quum enim sa. me. Pius IX liturgici cantus unitatem feliciter inducere quam maxime in votis haberet, a S. R. C. assignandam, ejusdemque ductu et auspiciis muniendam, peculiarem virorum Gregoriani cantus laude præstantium Commissionem in Urbe instituit; ejusque examini editionem subjecit, qua

---

[1]) *Confess.* L. x, c. 33, n. 3.

denuo in lucem evulgaretur Graduale Romanum, typis olim Mediceis impressum et Apostolicis Pauli V Litteris approbatum. Hanc dein editionem saluberrimo opere absolutam parique studio et opportunis inductis emendationibus, ad normas a Commissione præscriptas, revisam, sibi valde probari haud semel ostendit, atque authenticam declarare non dubitavit suis Brevibus Litteris, die 30. Maji anno 1873, datis, quarum illa est sententia: *„Hanc ipsam dicti Gradualis Romani editionem Reverendissimis locorum Ordinariis, iisque omnibus quibus Musices sacræ cura est, magnopere commendamus; eo vel magis quod sit Nobis maxime in votis, ut cum in ceteris, quæ ad Sacram Liturgiam pertinent, tum etiam in cantu, una, cunctis in locis ac Diœcesibus, eademque ratio servetur, qua Romana utitur Ecclesia".* — Antecessoris Sui adprobationem decreto confirmare atque extendere e re esse duxit Sanctissimus Dominus Noster Leo Papa XIII. Litteris enim Apostolicis, die 15 Novembris anno 1878, primæ Antiphonarii partis, quæ Horas diurnas complectitur, novam editionem, ab iisdem viris per S. R. C. deputatis, egregie sane, ut decebat musicos eruditos, atque intelligenter revisam, peculiari commendatione est prosequutus, his sapienter ad Episcopos omnesque Musicæ Sacræ cultores verbis usus: *„Itaque memoratam editionem a viris ecclesiastici cantus apprime peritis, ad id a SS. Rituum Congregatione deputatis, revisam probamus atque authenticam declaramus, Reverendissimis locorum Ordinariis cæterisque, quibus Musices Sacræ cura est, vehementer commendamus, id potissimum spectantes, ut sic cunctis in locis ac Diœcesibus, cum in ceteris, quæ ad Sacram Liturgiam pertinent, tum etiam in cantu, una eademque ratio servetur, qua Romana utitur Ecclesia".*

Verum, quemadmodum post Pontificium Pii IX Breve de Graduali, ad ipsam editionis adprobationem in dubium vocandam, controversiæ pluries subortæ et obstacula sunt permota, ob quæ S. R. C., die 14 Aprilis an. 1877, sui muneris esse persensit editionem authenticam adserere, suoque suffragio penitus confirmare; haud aliter, post Apostolicas etiam Leonis XIII Litteras, quin finem contentionibus facerent, sibi adhuc integrum putaverunt nonnulli consilia et decreta negligere de instituto cantus ecclesiastici, constanti Romanæ Liturgiæ ratione et usu comprobati. Immo, choricis Ecclesiæ libris in lucem prolatis, totaque hac re ad exitum egregie perducta, largiores evasere disputationes; et, in conventu cultorum liturgici cantus anno 1882 Aretii habito, validius excitatæ censuræ eos mœ-

rore affecerunt, qui, in ecclesiastici concentus uniformitate, Apostolicæ Sedi unice obtemperandum jure meritoque existimant. Quum autem qui Aretium hanc ob causam contenderant, vota quædam seu postulata de eadem re non tantum in populum prodiderint, verum etiam Sanctissimo Domino Nostro Leoni XIII formulis concinnata exhibuerint, Pontifex idem, negotii gravitate permotus, ut sacrorum concentuum, potissimum vero Gregoriani cantus, unitati et dignitati consuleret, vota illa seu postulata in examen adducenda assignavit peculiari Cœtui ab se delecto quorumdam Patrum Cardinalium Sacris tuendis Ritibus Præpositorum. Qui, omnibus mature perpensis, exquisitisque insignium quoque virorum sententiis, die 10 Aprilis anno 1883 sine ulla dubitatione decernendum censuerunt: „*Vota seu postulata ab Aretino Conventu superiore anno emissa, ac Sedi Apostolicæ ab eodem oblata pro liturgico cantu Gregoriano ad vetustam traditionem redigendo, accepta uti sonant recipi probarique non posse. Quamvis enim ecclesiastici cantus cultoribus integrum liberumque semper fuerit ac deinceps futurum sit, eruditionis gratia, disquirere quænam vetus fuerit ipsius ecclesiastici cantus forma, variæque ejusdem phases, quemadmodum de antiquis Ecclesiæ ritibus ac reliquis Sacræ Liturgiæ partibus eruditissimi viri cum plurima commendatione disputare et inquirere consueverunt; nihilominus eam tantum uti authenticam Gregoriani cantus formam atque legitimam hodie habendam esse, quæ, juxta Tridentinas sanctiones, a Paulo V, Pio IX sa. me. et Sanctissimo Domino Nostro Leone XIII atque a Sacra Rituum Congregatione, juxta Editionem nuper adornatam, rata habita est et confirmata, utpote quæ unice eam cantus rationem contineat, qua Romana utitur Ecclesia. Quocira de hac authenticitate et legitimitate, inter eos, qui Sedis Apostolicæ auctoritati sincere obsequuntur, nec dubitandum neque amplius disquirendum esse*".

Attamen postremis hisce annis, diversas ob causas, pristinæ difficultates iterum interponi, recentesque immo concertationes instaurari visæ sunt, quæ vel ipsam quum hujus Editionis tum cantus in ea contenti genuinitatem aut infirmare aut penitus impetere aggrederentur. Neque etiam defuere qui ex desiderio, quo Pius IX et Leo XIII, Pontifices Maximi, ecclesiastici cantus uniformitatem summopere commendatam habuerunt, alios quoscumque cantus, in Ecclesiis peculiaribus jampridem adhibitos, omnino vetari inferrent. Ad hæc dubia satius enucleanda, omnesque in posterum ambiguitates arcendas, Sanctitas Sua judicium hac de re deferendum constituit

Congregationi Ordinariæ omnium Patrum Cardinalium Sacris tuendis Ritibus Præpositorum, qui, in cœtibus ad diem 7 et 12 Junii nuper elapsi convocatis, resumptis omnibus ad rem pertinentibus aliisque mox exhibitis mature perpensis, unanimi responderunt sententia: „*Servandas esse dispositiones sa. me. Pii IX in Brevi „Qui choricis" diei* 30 *Maji* 1873; *Sanctissimi Domini Nostri Leonis Papæ XIII in Brevi „Sacrorum Concentuum" diei* 15 *Novembris* 1878; *ac S. R. C. in Decreto diei* 26 *Aprilis* 1883". — Quod autem ad libertatem attinet, qua Ecclesiæ peculiares cantum legitime invectum et adhuc adhibitum possint retinere, Sacra eadem Congregatio decretum illud iterandum atque inculcandum statuit, quo, in cœtu die 10 Aprilis an. 1883 habito, plurimum hortabatur omnes locorum Ordinarios aliosque ecclesiastici cantus cultores, ut Editionem præfatam in Sacra Liturgia, ad cantus uniformitatem servandam, adoptare curarent, quamvis illam, juxta prudentissimam Sedis Apostolicæ agendi rationem, singulis Ecclesiis non imponeret.

Facta autem de his omnibus per infrascriptum S. R. C. Præfectum Sanctissimo Domino Nostro Leoni XIII fideli relatione, Sanctitas Sua Decretum Sacræ Congregationis ratum habuit, confirmavit, et publici juris fieri mandavit die 7 Julii an. 1894.

CAJETANUS CARD. ALOISI-MASELLA,
S. R. C. Præfectus.

L. ✠ S.

Aloisius Tripepi,
S. R. C. Secretarius.

BOEKBEOORDEELING.

EENE BLADZIJDE UIT HET LEVEN VAN DEN H. ALPHONSUS DOOR KARDINAAL CAPECELATRO [1]).

Onder de volledige werken van den bekenden Kardinaal-Aartsbisschop van Capua, bevatten het XVIIde en XVIIIde deel de levensschets van den Heiligen Bisschop en Kerkleeraar Alphonsus de Liguori, geschreven vooral voor leeken [2]). Waar de doorluchtige Kerkvoogd Alphonsus als Leeraar en Schrijver beschouwt, in het XIde en XIIde Hoofdstuk van het eerste deel, komen eenige opmerkingen voor, die van groot belang zijn voor de juiste waardeering der werken van den Leeraar onzer eeuw, en die reeds alleen de onderstaande schoone woorden wettigen, door Z. H. Leo XIII naar aanleiding van dit werk tot den schrijver gericht: „Wij betwijfelen niet, dat de verheven stof, die gij ter bearbeiding op u hebt genomen, op waardige wijze door u wordt behandeld; wij kennen immers uw talent, wij kennen den adel van uw gemoed. Wij achten trouwens hooge gaven van hart en geest beide noodzakelijk voor hem, die het leven van den H. Alphonsus aan de nakomelingschap wil overleveren; zulke deugd kan immers niet zonder scherp verstand beschreven, niet zonder geest van innige godsvrucht geheel begrepen worden. Dat u echter onder beide opzichten alle lof toekomt, getuigen al uwe werken" [3]).

Wij achten het daarom nuttig den lezers van *De Katholiek* eenige bladzijden daarvan in verkorten vorm voor te leggen.

---

[1]) *La vita di Sant' Alfonso Maria de Liguori.* — Tipografia liturgica di S. Giovanni, Desclée, Lefebvre e Ci. Roma — Tournay, 1893.

[2]) Vol. I, p. 408.

[3]) Aldus in het pauselijk schrijven van 21 Juni 1893.

„Alphonsus — zoo zegt hij — en Franciscus van Sales zijn de twee eenigen, die — na de Hervorming — van de Kerk de kroon hebben verworven, waarin geloof en wetenschap op allerschoonste wijze zich paren; de eenigen, die, eene lang onderbroken reeks voortzettend, zich aansluiten aan de groote leeraren der middeleeuwen, die ons weer tot de onvergelijkelijke leeraren der eerste tijden van het Christendom voeren. In de hoofdzaak, in kennis en liefde, gelijken zij elkaar; maar wijl zij tot drie zeer verschillende tijdperken van beschaving behooren en in zeer verschillende verstandelijke en zedelijke behoeften moesten voorzien, zijn er tusschen hen toch punten van aanmerkelijk onderscheid. Om slechts van één te spreken, dat mij het voornaamste toeschijnt, wijs ik er op, dat de leeraren der eerste tijden beschouwend en practisch waren en onovertreffelijk in het overeenbrengen van de leerstukken der gewijde wetenschap met het christelijk leven, van het dogma met de moraal, van den godsdienst met de wijsbegeerte; die van het tweede tijdvak, nl. der middeleeuwen, waren vooral beschouwend; de leeraren echter, die tot onzen tijd behooren, zijn vooral practisch. Hunne leer zweeft niet zoo hoog, is niet zoo beschouwend en vernuftig als die der vorigen; maar daalt meer af tot den mensch om hem te genezen en tot boete te voeren, om hem in elken levensstaat aan de hand te geleiden.

„Om nu over Alphonsus te spreken, beschouwd als meester en leeraar, beweer ik, en, naar ik meen, terecht, dat er nooit een geweest is, die hem heeft overtroffen of zelfs geëvenaard in het toepassen der leer op het practische leven. Hij heeft ook dit eigenaardige, dat hij de leer, in zijne boeken vervat, niet enkel uit de beschouwing der goddelijke openbaring afleidt, maar uit een geheimzinnig paren van natuurlijke of bovennatuurlijke kennissen met het apostolisch leven, dat hij immer leidde. Al zijne boeken, zoo men een of ander geschrift tegen de ongeloovigen uitzondert, zijn hoofdzakelijk de vruchten van zijn apostolaat. Een groot gedeelte der gedachten, die men in zijne boeken vindt, vloeien uit de liefde van zijn apostolisch, practisch leven voort, dat ook niet zonder invloed bleef op den stijl, waarin hij zijne werken heeft geschreven.

„Alphonsus koesterde aanvankelijk de gedachte niet godsdienstige verhandelingen of boeken te schrijven, al was hij door zijn verstand en zijne studien er geheel voor berekend. Zijne groote nederigheid,

zijn bijna voortdurend verblijf tusschen landlieden en armen, waren oorzaak, dat hij niet opzettelijk als schrijver wilde optreden. Toch werd hij het op eene uitstekende, hoewel andere wijze. Hij wilde geheel apostel zijn, vooral der armen. Om de moeielijkheden, die hij bij het biechthooren ondervond, volmaakt op te lossen was hem een oppervlakkige studie der toen in gebruik zijnde boeken niet voldoende. Daarom besloot hij eene diepe studie der moraal te doen en ze door eene diepe studie der gewetens te steunen, en deze studie van het menschelijk geweten was zijne studie bij voorkeur. Als ware wijsgeer onderzocht hij het in alle richtingen en in al zijne diepte, trachtte er de geheimen van op te sporen, zijne neigingen en worstelingen te ontdekken; te kennen, hoe het uit een doodslaap opgewekt, omhoog geheven en weder verjeugdigd kon worden door de heilige liefde van Jesus Christus. Deze studie der moraal deed Alphonsus lang in stilte en voor zich; daarna wilde hij de vrucht ervan mededeelen en zoo ontstond zijn moraal-theologie en de andere werken, die daarbij behooren.

„Weinig verschillend was de oorsprong van Alphonsus' geschriften, die op de prediking betrekking hebben. Zij zijn gering in aantal, maar goed beschouwd zijn ook deze van groot gewicht. Ik houd Alphonsus voor een onovertreffelijk meester der gewijde populaire welsprekendheid, al is hij in dit opzicht minder dan in andere bekend. Ook hierin echter is hij niet met de studie der welsprekendheid begonnen; eerst verkondigde hij, gedreven door eene vurige liefde voor God en de zielen, Gods woord gedurende vele jaren, gelijk het hem door God in den mond werd gegeven. Doch gelijk hij door veel biechthooren tot de nauwkeurige studie van het menschelijke geweten werd gebracht, zoo bestudeerde hij, door veel te preeken, het menschelijk hart en leerde in die studie, welke wonderbare echo's door Gods woord in de zielen der geloovigen kunnen worden opgewekt.

„Ook tot het schrijven zijner ascetische boeken werd Alphonsus langs dezelfde wegen geleid. Zijne werken over godvruchtige onderwerpen, zijne gedichten zagen niet alleen eerst *na* zijn optreden als apostel het licht, maar zijn er een der schoonste vruchten van. Het springt inderdaad bij eene oplettende studie in het oog, dat zijne werken en brieven, zijne gedichten, die men vroeger en ook nu nog bijna alle tijdens de missies zingt, niet zoozeer in den geest en

de studiën des Heiligen, dan wel in zijn ontvlamd gemoed hun oorsprong vonden. Zelden behelzen zij abstracte en algemeene theorieën over het geestelijk leven; het zijn of weerkaatsingen zijner liefde, of zij geven regels der volmaaktheid voor zijne religieuzen, voor kloosterzusters en voor godvruchtige zielen van welken stand ook. Men ziet in die schriften den man, die zich van zijne diepe kennis der gewetens en der harten bedient om de geloovigen op den weg der deugd te leiden, en vooral om hen in liefde tot Jesus Christus te doen toenemen en in de volmaaktheid, die daaruit voortvloeit.

„Dit alles verklaart ons, hoe het komt, dat Alphonsus' werken minder beschouwend zijn, en niet eene beroemdheid hebben, gelijk aan die, welke de geschriften der Vaders en Leeraren van andere tijden genieten. Maar zij zijn daarom niet minder nuttig. Geboren als zij zijn uit het gebed, uit de liefde, uit de studie van het werkende leven, meer dan uit de studie der theoretische beginselen van het Christendom, moeten zij beoordeeld worden niet slechts in het licht der gedachte, maar tevens en nog meer in het licht van het practische leven van elken katholiek, in welken staat hij zich bevinde. Zóó beschouwd, hebben zijne boeken onschatbare waarde en zijn een der grootste glorietitels van de Katholieke Kerk in de laatste tijden, en die ze niet in dit licht beschouwt, verkleint ze of begrijpt ze niet."

Zoo leidt in het XI^de^ Hoofdstuk de geleerde Kardinaal uit Alphonsus' apostolaat zijn karakter en hooge beteekenis als schrijver in het algemeen af. In het XII^de^ echter bespreekt hij Alphonsus in het bijzonder als leeraar der welsprekendheid en der ascese, en als dichter. Wat het eerste betreft, schrijft hij: „Toen de H. Alphonsus, vol van den H. Geest, het zaad van het goddelijk woord begon uit te strooien, was de toestand der christelijke welsprekendheid ongetwijfeld beter dan bij het ontstaan der Hervorming; maar toch niet gelijk men wenschen mocht. De oude gebreken waren nog ten deele blijven bestaan, en schoten des te meer wortel, naarmate de ijdelheid en gezwollenheid der 17de eeuw in de ongewijde en gewijde letterkunde nog meer heerschten. Ook in onze dagen is het kwaad niet geheel overwonnen, en al heeft Alphonsus het door zijne voorbeelden en geschriften veel verminderd, toch is het niet geheel uitgeroeid. Het is dus nuttig over dit punt uit te weiden, te meer,

daar dit gedeelte van het leven des Heiligen weinig bestudeerd, ja bijna vergeten werd.

„Onze dierbare Heilige dan was niet alleen een bewonderenswaardig meester van gewijde welsprekendheid door zijn voorbeeld, maar ook door de lessen, die hij ons heeft nagelaten en ook in onze dagen nuttig kunnen zijn. Die lessen vindt men in zijne brieven, in het bijzonder in die, welke hij tot zijne paters richtte om hen te leeren, hoe zij op de missies moesten preeken. Maar de volledige leer des Heiligen over de christelijke welsprekendheid vindt men hoofdzakelijk in zijn *Selva predicabile*, in zijne *Istruzioni* en zijne *Avvertimenti* tot de predikers gericht. Die *Istruzioni* zijn vervat in twee brieven, waarvan de eerste zeer lang en zeer gewichtig is en wellicht alle voornaamste lessen om goed te kunnen preeken bevat. In elk geval zal de verzameling van alles, wat Alphonsus in zijne verschillende geschriften over deze stof zegt, eene volledige verhandeling vormen, voldoende om de priesters in alle soorten van gewijde welsprekendheid te onderrichten.

„In zijne *Selva predicabile* legt de Heilige Leeraar met veel duidelijkheid de drie grondslagen van elke ware welsprekendheid, of liever de noodzakelijke eigenschappen van elken gewijden redenaar bloot, namelijk de geleerdheid, de deugd en de kunst. Men merke hier op, dat volgens hem, de ware en goede kunst den redenaar wel noodzakelijk is, maar toch op de laatste plaats komt, en geen ware kunst is, zoo zij niet in de bronnen der gewijde leer en der heiligheid des levens van den redenaar zelven haar voedsel vindt.

„Wat de Heilige zegt van de ware, den redenaar zoo noodzakelijke kunst, verdient al onze aandacht. Hij vordert ze zelfs voor de populaire preeken, en schrijft: „Het doel der *ware rhetorica* is te overtuigen en de toehoorders te bewegen tot het besluit om dat uit te voeren, waartoe men hen aanspoort. Ook in de populaire welsprekendheid is de *kunst* te huis, ook daarbij behooren de figuren, de verdeeling en inkleeding der redenen; *maar alles eenvoudig weg en zonder het te doen uitkomen (ma tutto alla semplice e senza farlo apparire)*, om ware vrucht, niet om toejuiching te erlangen. Als de toehoorders in zulke preeken geen vermaak scheppen om de schoone zeggingswijze, om de vernuftige beschouwingen, zeker zullen zij er genoegen in vinden, omdat zij er door worden verlicht en gebracht tot het behartigen van het eenig noodzakelijke, de eeuwige zaligheid".

— Welk eene wijsheid ligt er in die *kunst*, *„alla semplice e che non deve apparire"*! Wat al kiemen van echte welsprekendheid!

„Eene andere eigenschap, die de Heilige voor de prediking vereischt, is, dat zij populair zij, altijd en immer, hetzij men tot grooten of kleinen, in steden of dorpen spreekt, hetzij men gewone preeken of lofredenen houdt. Hierop dringt de Heilige zeer aan, en toont daardoor volkomen het gebrek te hebben begrepen der prediking van zijn tijd, dat ook wellicht het hoofdgebrek is van die van onze dagen [1]).

„Wat de lofredenen op de Heiligen betreft, tot welke Alphonsus zijne edele en heilige beginselen eveneens uitstrekt, wil ik hier eenige zijner woorden aanhalen, daar deze soort van preeken ook in onze dagen weinig aan haar doel beantwoordt. Hij begint met te zeggen, dat die lofredenen *geene vruchten voortbrengen*; terwijl zij toch veel nut zouden stichten, indien zij *in eenvoudigen stijl werden gehouden door de deugden der Heiligen te beschrijven en er nuttige opmerkingen bij te voegen*. Dan vervolgt hij: „O God, welk een schande een dienaar van Jesus Christus vele maanden tijd en moeite te zien verspillen, en waarom? Om perioden te vlechten, en bloemen en kunstwerk op te stapelen. En welke vrucht trekt er de redenaar uit, voor zich en voor anderen? Voor zich een weinig rook, voor de toehoorders, niets of bijna niets" " [2]).

Wat verder Alphonsus' *ascetische* geschriften betreft, merkt de Kardinaal op: „Als men van onzen Heilige spreekt, moet het woord

---

[1]) „Ik weet wel (voegt Alphonsus er echter bij), dat men niet altijd en tot allen op dezelfde wijze moet spreken. Als het gehoor geheel is samengesteld uit priesters en ontwikkelde lieden, moet de redenaar een meer gepolijsten vorm gebruiken; maar eenvoudig en gemeenzaam moet hij blijven." Met deze woorden, merkt Kardinaal Capecelatro op, opent de Heilige den weg voor die nieuwe soort van polemische predikatiën, die in onze dagen in zwang zijn geraakt, en *conferentiën* worden genoemd, of ook voor de *apologetische* preeken.

[2]) Om ten overvloede het vermoeden te voorkomen, als zou A. te weinig waarde aan de *kunst* hebben gehecht, haalt de geleerde Kardinaal nog verscheidene woorden van Alphonsus aan, die uitdrukkelijk het tegendeel aantoonen. „Zoolang men in de studie is

ascese in eenigszins ruimeren zin worden genomen; want in zijne talrijke werken van dien aard wilde hij niet alleen kloosterlingen en priesters, geestelijken en leeken op de wegen der volmaaktheid voorlichten, maar ook een nieuwen en bezielenden adem van godsvrucht onder alle katholieken, bijzonder onder het, door hem steeds met voorliefde beminde, arme volk verspreiden. In dit licht beschouwd, kan Alphonsus genoemd worden niet zoozeer leeraar der ascese, als leeraar en bevorderaar der godsvrucht; van eene levende, krachtdadige, teedere godsvrucht, die de kiem is van een heilig leven. Om dit deel van Alphonsus' leeraarschap goed te begrijpen, moet men zich herinneren, hoezeer in zijne eeuw de godsvrucht bij vele katholieken begon te kwijnen, een feit, uit twee verschillende beginselen geboren. Van den eenen kant verkoelde het Jansenisme het hart der geloovigen en maakte het onvruchtbaar, door sommige godsdienstige gebruiken als bijgeloof voor te stellen en de godsvrucht zelve, zoo zij niet op onbereikbaar geestelijke hoogte zweefde, als nutteloos te verwerpen; van den anderen kant begon het geringe geloof van sommigen, het volslagen ongeloof van anderen, de godsvrucht van de moraal te scheiden, deze te verheffen, gene met schouderophalen te bejegenen, iets, wat ook in onze tijden bij zoo velen het geval is.

„Tegen deze ijdele predikers van eene moraal zonder het voedsel der godsvrucht stond Alphonsus met al de kracht zijner heiligheid op, daartegen richtte hij zijne ascetische boeken. Hij schreef ze niet in wetenschappelijken vorm, behandelde de ascese niet in hooge beschouwingen, gelijk in de middeleeuwen was geschied. Hij beoogde iets anders. Al was hij ook meester in de ascetische theorieën, gelijk sommige bladzijden zijner werken aantoonen, toch houdt hij

---

— zeide hij eens — moet men alles met de grootst mogelijke kunst doen; klimmen is moeielijk, maar dalen niet. Ik zie gaarne, dat men de rhetorische stukken met alle zorg en kunst opstelt; later zal men den eenvoudigen stijl toch aannemen; en ook dan nog moet men altijd spreken, gelijk de kunst het vraagt, en met de waardigheid, die Gods woord vereischt." — Wij voegen er nog de woorden bij, die hij omtrent de jongere studenten eens aan pater Cajone schreef: „De hoofdzaak is, dat zij goed Latijn en *goed hunne rhetorica* kennen" (Brief van 20 Januari 1766).

zich bij de theorieën weinig op; vóór alles wilde hij een practisch leeraar der godsvrucht zijn; daarom schreef hij ook niet alleen geestelijke boeken voor de geloovigen in het algemeen, maar ook voor elken levensstaat in het bijzonder. Die ze leest, ziet en gevoelt als 't ware Alphonsus, die hem met moederlijke genegenheid bij de hand voert, trap voor trap naar de hoogte van den berg der christelijke volmaaktheid. En wijl hij vooral het geringe volk wil te hulp komen, zijn zijne boeken vóór alles populair. De woorden, die hij kiest, zijn bijna altijd die, welke in zijn tijd onder het Napolitaansche volk gebruikelijk waren. De eigenlijk letterkundige taal, door de groote schrijvers aangewend, gebruikt hij weinig [1]). Zijne beelden ontleent hij aan de meest bekende natuurfeiten; zijne gedachten zijn helder, juist geteekend, altijd steunend op het gezag der Heiligen, dat zoo terecht bij het volk in groot aanzien staat. Eindelijk vindt men in zijne ascetische werken altijd vele geschiedenissen, aangevoerd om te bevestigen, wat hij gezegd heeft. In het algemeen volgt de heilige Schrijver niet zoozeer de synthese als de analyse, om zijne gedachten diep in het gemoed zijner hoorders te doen doordringen.

„Maar het hoofdmiddel om de godsvrucht te verspreiden is bij Alphonsus, dat hij vooral op het gevoel werkt, bijna voortdurend tot het hart spreekt. In elk woord zijner ascetische werken fonkelt eene vlam van liefde; en men gevoelt, dat die vlammen waarlijk van hetzelfde vuur zijn, als waarvan de ziel des Heiligen ontstoken is. Daardoor komt het, dat Alphonsus eene eigenschap heeft, die aan de groote schrijvers eigen is, al kan men hem onder sommige

---

[1]) „Er schrieb um das Werk der Seelenrettung zu fördern, und griff daher dann erst zur Feder, als ihm die anderen Wege zu demselben mehr und mehr verschlossen wurden. Charakteristisch, aber eine Folge des ebenerwähnten Grundes seiner Schriftstellerei, ist die Form, der er sich in seinen Werken bedient. Es wäre schwer, einfacher zu schreiben als er thut. Er verschmäht den Schmuck der Rede fast gänzlich, obwohl er seiner einfachen Rede eine Salbung zu geben und ein Feuer einzuhauchen weisz, welche sie angenehm, lieblich, warm und hinreiszend machen." Dilgskron, *Leben des H. B. u. K. Alph.* T. I, S. 443.

opzichten, vooral om zijn stijl, niet onder het getal der zoogenaamde „groote schrijvers" rekenen; ik bedoel, dat Alphonsus *in zijne woorden geheel zich zelven toont;* en daar hij zelf van goddelijke liefde brandt, ademen ook zijne schriften niets anders. Door die liefde komt het, dat Alphonsus dikwijls zich onder het schrijven zonder eenige terughouding laat gaan, zich aan zijne gedachten en gevoelens overgeeft met een buitengewonen eenvoud, die aan sommige zoogenaamd ontwikkelde katholieken aanstootelijk of verachtelijk schijnt of hun ten minste niet behaagt, wijl die hartstochtelijke liefde tot God, gelijk de Heiligen haar gevoelen, in onze tijden niet gemakkelijk meer begrepen wordt. Van den anderen kant aarzelt Alphonsus niet, op het voorbeeld der Heilige Serafijne Theresia, de vlammende, maar toch reine woorden te gebruiken, waarvan zich ook wereldsche minnaars bedienen; en die eenvoud en die gloed schaden hem niet, wijl men daarin de taal gevoelt eener liefde, die geheel goddelijk is. Spreekt hij tot Jesus Christus, dan is het dikwijls met de taal van iemand, die door liefde vervoerd is; met de Heilige Maagd onderhoudt hij zich, als een beminnend kind met zijne moeder. Daardoor is hij op uitnemende wijze populair; want het katholieke volk verstaat de taal des harten wonderbaar goed, en voor het volk vooral wilde Alphonsus vader en leeraar des eeuwigen levens zijn. De ontwikkelde onzer dagen begrijpt die dingen niet, als de godsdienstijver met zijne ontwikkeling geen gelijken tred houdt".

In verband met deze gedachten van den doorluchtigen Schrijver, vestigen wij de aandacht op eene gewichtige beschouwing, waarmede hij in het tweede deel (p. 125) de bespreking van Alphonsus' bisschoppelijke verordeningen *(Notificazioni)* besluit, en die als toelichting en voltooiing der gemaakte opmerkingen dienen kan.

„De stof dezer verordeningen — zegt hij — verschilt niet veel van die der synoden, welke in den laatsten tijd bijna in alle diocesen gehouden zijn. Toch dragen zij een eigenaardigen stempel, die de ziel des Heiligen, die ze opstelde, in een helder licht plaatst. Die stempel dankt, naar mijn gevoelen, zijn ontstaan vooral aan twee oorzaken. De eerste is, dat in die verordeningen van den heiligen Bisschop van Sint-Agatha een zachte en koesterende adem van godsvrucht heerscht, welke ongetwijfeld eene weerspiegeling is der ziel des Heiligen zelven en van het onbeperkt vertrouwen, dat hij op de *godsvrucht stelde, als middel om het geestelijk leven bij priesters*

en volk te voeden en te doen toenemen. De andere is, dat in die verordeningen zich *eene volledige kennis van het werkelijke leven der menschen openbaart, van hunne groote ellende sinds den zondenval, van de practische middelen, die voor hunne genezing noodzakelijk zijn.* Niemand beter dan Alphonsus kende de ellenden, de vooroordeelen, de worstelingen van het menschelijk geslacht, dat in het Evangelie door de blinden, de stommen, de dooven, de melaatschen wordt afgebeeld, die allen door de barmhartigheid van Jesus Christus geholpen werden. Alphonsus wist dien zieke te heelen met de medelijdende hand des geneesheers; en hierin vooral toonde hij zich als den goeden Herder, die zijne schapen *kent,* en gekend wordt door hen.

„Inderdaad, onder het opzicht van *kennis der menschelijke natuur en van aanwijzing der practische middelen ter genezing, heeft onze Heilige zijn gelijke niet,* of heeft er zeer weinigen. Sinds hij is verschenen in Gods Kerk als eene ster der eerste grootte, hebben om zoo te zeggen alle bisschoppen *van hem de practische wijze geleerd* om hunne diocesen te besturen en om wetten te maken voor hunne geestelijkheid en hun volk! Schijnen soms de maatregelen des Heiligen thans te eng, te nietig of te streng aan sommigen, dan komt dit daar vandaan, dat ongelukkigerwijze de ware opvatting omtrent den gevallen mensch en zijne verstandelijke en zedelijke ziekten ook bij de Christenen verduisterd is. Langzamerhand hebben de vooruitgang in de natuurwetenschappen en de talrijke stoffelijke voordeelen, daaraan ontsproten, er ons aan gewend om onze ellenden en de zwakheden van onzen geest te vergeten of soms zelfs te ontkennen. En hierin — 't is de volle waarheid — hierin ligt de wortel der grootste ellenden van onzen tijd. Wij houden ons voor wijzen, terwijl wij in groote onwetendheid rondtasten; voor sterken, terwijl wij zwak zijn als een riet; voor vrij, terwijl wij slaven zijn onzer hartstochten; voor meesters van het heelal, terwijl een onzichtbaar insect ons dòodt. Soms willen wij de zedelijkheid met hoovaardij vereenigen, en dat is onmogelijk; ze scheiden van de godsvrucht, en dat is ijdel; ze alleen doen bestaan in het vervullen der wetten, die ons aangenaam zijn, en dat is dwaas.

„Overtuigen wij ons dus, dat wij allen ontzettend zwak zijn: in den geest en in het hart, in de verbeelding en in het geheugen, in het lichaam en in alles. Dan zal ons Alphonsus' arbeid voorkomen als dat van den Samaritaan, die, als hij den ongelukkigen gewonde

op den weg naar Jericho ziet liggen, hem met medelijden en zorg ter hulpe komt. Overtuigen wij ons ook, dat het Christendom het rijk der sterken is; dat de mensch niet door liefkozingen genezen wordt, niet door vleitaal en weekelijkheid, maar wel door krachtig te strijden tegen de ondeugd, tegen zich zelven; door boetvaardigheid, door harde offers, door een voortdurend en warm gevoel van godsvrucht, dat ons met geest en hart in God doet wonen. Dan zal het hervormingswerk van Alphonsus ons voorkomen als het werk van een grooten leerling van dengene, die, om zijnen oneindigen haat tegen de zonde uit te drukken, van zich zelven zeide: „Ik ben niet gekomen om vrede te brengen, maar oorlog." "

In deze trekken schildert ons Kardinaal Capecelatro Alphonsus' groote beteekenis als redenaar en leeraar der christelijke volmaaktheid. „Doch — zoo vervolgt hij (Vol. I, t. a. p.) — spreek ik over de ascetische werken van Alphonsus, dan is het billijk, dat ik hem ook als *dichter* schetse, want de poëzie is een der schoonste en krachtigste deelen zijner ascese.

„Alphonsus is een der weinige Heiligen geweest, die sinds de Reformatie de dichtkunst hebben beoefend. Al zijne gedichten, in het geheel zeven-en-dertig geestelijke liederen, behooren tot de gewijde lyriek, en zoo sluit Alphonsus zich bij de doorluchtige schare der christelijke lyrische dichters aan, waarin de H. Ambrosius, de H. Paulinus, de H. Gregorius de Groote, de H. Anselmus, de H. Bernardus en de H. Thomas van Aquino zich onderscheiden. Zijne gedichten zijn echter in de letterkundige wereld minder bekend dan die van genoemde Heiligen, niet zoozeer wijl zij minder waarde hebben, maar vooral wijl zij in het Italiaansch geschreven zijn en dus niet in de kerkelijke liturgie zijn opgenomen. Het katholieke volk echter, vooral dat het land bewoont, kent ze en heeft ze lief. Ook nu nog worden zij in de kerken door christenmaagden en vrouwen gezongen, soms ook op de velden, waar het gewijde lied zoo goed zich paart aan de lachende en eenvoudige schoonheden der landelijke natuur.

„Wie den eigenaardigen vorm der gedichten onzes Heiligen van naderbij beschouwt, bemerkt aanstonds, dat zij een geheel bijzonder karakter hebben; een karakter, dat zijn ontstaan dankt aan het feit, dat die gedichten alle liederen zijn der goddelijke liefde en

boven alles voor het volk zijn geschreven [1]). Daardoor komt het, dat zij niet zoozeer gelijken op de gedichten der reeds genoemde Heiligen, als wel op die volksgezangen, die in de middeleeuwen zeer in zwang waren en, daar zij Gods lof zongen, den naam van *Laudesi* (of *Laudismi)* ontvingen. Daarom komt Alphonsus als dichter den Heiligen Franciscus van Assisi en diens leerlingen meer dan den Heiligen Ambrosius en den H. Thomas nabij. Om een enkel bewijs daarvan te geven, plaats ik naast eenige verzen van een van Franciscus' meest bekende leerlingen, fra Jacopone de Todi, een gedicht onzes Heiligen over dezelfde stof. Beiden zingen van Gods liefde; het vuur van beider ziel openbaart zich met dezelfde kracht; en de eenvoud en schoonheid is wellicht niet minder bij den Heilige der XVIIIde, dan bij den Dienaar Gods der XIIIde eeuw.

„Fra Jacopone zingt:

„Per lo mio amore gir voglio a ventura;
Cercar vo' valli, montagne e pianura,
Se per la mia forse buona ventura,
Io mi scontrassi nel mio dolce Amore.

O Cristo pietoso
Ove ti trovi, amore?
Non esser pui nascoso
Chè muojo a gran dolore
Chi vide il mio Signore?
Narral chi l'ha trovato".

„De Heilige Alphonsus:

„Ah dove tu sei,
Amato mio Sposo?
Su dammi riposo
Col farti veder.

---

[1]) Men dient echter o. i. hierbij in het oog te houden, dat de Heilige Alphonsus onmiddellijk schreef voor bewoners van *zuidelijk Italië*. Anders zou de twijfel gewettigd schijnen, of deze laatste woorden van Kardinaal Capecelatro wel bepaaldelijk op *alle* liederen des Heiligen van toepassing zijn.

Ti cerco e tu fuggi?
Ti chiamo e non odi?
Io piango e tu godi,
Mio bene, perchè?

Ma fuggi, mio caro,
Se amore è il fuggire,
Per farti seguire,
Per farti più amar.

Sui monti deserti
Tu vola, o diletto;
Là dunque t'aspetto
Da solo a parlar".

„Ik houd de liederen onzes Heiligen, hoewel zij de gebreken hebben van den tijd, waarin hij leefde, voor letterkundig schoon. Doch om ze onder dit opzicht naar waarde te schatten, moet men voor oogen houden, dat hij bij het vervaardigen zijner gedichten niet ten doel had schoone verzen te schrijven, proeven van letterkunde te leveren, maar liederen te geven aan het volk, te zingen door het volk te huis en op de velden, in de kerk en daarbuiten, opdat de godsvrucht in hunne harten daardoor zou worden opgewekt [1]). En daartoe legt hij het volk liederen over de goddelijke liefde op de lippen. Niet dat de levendige schildering van een geheim altijd ontbreekt; maar de hoofdzaak blijft toch altijd de liefde. En hij vreest niet, dat die taal de aardsche liefde zal opwekken; hij kent te goed het menschelijk hart, dat noodzakelijk liefde zoekt; en even ijdel als de poging is om die neiging uit te doven, even wijs en rijk aan vruchten is het ze op alle wijzen, ook door de poëzie, van de schepselen tot den Schepper, van de vluchtige aardsche goederen tot de hemelsche te keeren. Zoo wordt de liefde tot de schepselen niet vernietigd, maar bemint men deze in God, en God in hen. En wijl Alphonsus voor het volk schrijft, drukt hij zijne gevoelens bijna met dezelfde woorden uit, als waarmede het volk de aardsche liefde bezingt.

„Ook moet men bij de beoordeeling der letterkundige waarde

[1]) Wij voegen er bij: en om aldus de slechte liederen uit den mond des volks te weren.

van Alphonsus' gedichten niet vergeten, dat hij tijdgenoot was van Metastasio [1]). Wij kunnen ons bijna niet voorstellen in hoe hoog aanzien deze dichter bij onze voorvaderen stond. Ook Alphonsus hield zijne gedichten voor *zeer schoon*, al beklaagt hij zich ook bitter over hunne schadelijke zijde, over den wereldschen, zinnelijken toon, die in zijne gedichten dikwijls heerscht. De Heilige meende echter het beste te doen, met den grootsten dichter zijner eeuw zooveel mogelijk na te volgen. Terecht kan men dan ook de liederen van Alphonsus ten deele „Metastasiaansch" noemen, eene eigenschap, die voor zijnen tijd de hoogste aanbeveling was, en hun ook op onze waardeering recht geeft" [2]).

---

[1]) Metastasio (eigenlijk Trapassi) was geboren te Rome (volgens anderen te Assisi) in 1698 en stierf te Weenen als keizerlijk hofdichter in 1782. Sinds zijn 40ste jaar leidde hij een voorbeeldig leven. Het ontbrak hem aan scheppende kracht, doch hij muntte uit in den vorm en in het talent de verzen voor de muziek te eigenen.

[2]) Bij dit oordeel van Kardinaal Capecelatro sluit zich zeer schoon dat andere aan van den Franschen Capucijn Pie De Langogne, Qualificator van het H. Officie te Rome. In de *Analecta ecclesiastica* (Mei 1893) vinden wij van hem een opstel, getiteld: *S. Alphonse de Liguori, poète*, waaraan wij het volgende ontleenen: „Ces apparentes contradictions [in Alphonsus' levensloop] viennent se fondre harmonieusement en un même principe, un moteur unique: l'amour, cet immense amour de Dieu, qui en le consumant, le soutenait au milieu de ses travaux comme dans ses épreuves spirituelles. Ecrire, prier, compulser, prêcher, gémir, soupirer: autant de formes d'un seul amour dans cette grande âme, éprise de la gloire de Dieu et du salut des autres âmes. Qu'on ne s'étonne donc pas que cet amour ait pris, sur les lèvres et dans le coeur de S. Alphonse, son langage le plus naturel: la poésie, soit dans ces cantiques si populaires et si pieux — par exemple cette douce prière à l'Enfant Dieu: *Tu scendi dalle stelle*, dont il composa d'un trait, dit-on, les paroles et la musique, et que chantent aujourd'hui encore les familles patriciennes de Rome devant l'arbe de Noël, comme les pâtres des Abruzzes, groupés devant les Madonnes avec leurs *zampogne* et leurs pipeaux — soit dans le lyrisme ardent ou plaintif, dont les accents se rapprochent des sublimes élans de S. François et parfois les

Kardinaal Capecelatro eindigt met twee van Alphonsus' liederen als proeve zijner poëzie aan te voeren. „Ik schrijf ze hier neer — zegt hij — wijl zij buiten den kring van het volk zeer weinig bekend zijn; en de kennis er van zal een middel zijn om den Heilige te kunnen beoordeelen niet alleen van letterkundige zijde, maar ook, en dit verlang ik nog meer, van de innerlijke, zoo aantrekkelijke zijde zijner liefde" [1]).

égalent.... *L'âme désolée* et *Le cellier d'amour* sont deux notes du même coeur diamétralement contraires et qui s'identifient, comme nous l'avons déjà remarqué, dans un désir unique, absorbant, immense: posséder Dieu, s'unir à Dieu". — En na nog eenige proeven van Alphonsus' poëzie te hebben aangehaald, gaat hij voort: „Nous avons choisi de préférence parmi les poésies du Saint Docteur celles qui purement subjectives, donnent la note personelle de l'âme. Mieux que d'autres pièces .... celles-ci nous font entrevoir ce fonds de poésie céleste, qui dans les attentes du désir, les irradiations de l'espérance, les désolations de l'épreuve ou les torturantes douceurs de l'amour rassasié et pourtant inassouvi ici-bas, inspirait à S. Alphonse de tels élans. — Le texte italien pourrait sans doute fournir aux puristes de la forme matière à critique. Et qu' importent quelques imperfections de détail, imperfections d'ailleurs discutables, lorsque ces strophes, jaillies de source bien vivantes, rendent à merveille ce qu'elles doivent rendre: les vibrations intimes de ce coeur de Saint et de théologien mystique".

[1]) De liederen, die hij aanvoert, zijn de twee gedichten: *Un anima che sospira al Paradiso* en het lied op het Allerheiligste: *Fiori felici, voi, che notte e giorno*, van welke slechts het laatste in Hollandsche vertaling verscheen in *De Volksmissionaris* (*Jaarg.* II, 542). Ook van verscheidene andere gedichten des Heiligen vindt men verdienstelijke vertalingen in datzelfde tijdschrift (*Jaarg.* I—V), dat in 1880 het voornemen te kennen gaf „langzamerhand eene nederlandsche vertaling van al deze liederen (te) doen verschijnen". Men vindt er ook (t. a. p. bl. 18) eene welgeslaagde vertaling van het door zoovelen geprezen lied (vgl. de noot der vorige bladzijde) *Tu scendi dalle stelle*, waaraan ook P. Jonckbloet S. J. zijn dichterlijk talent wijdde en dat door Dr. Schaepman „een wonderheerlijk Kerstliedje, *Naturlaüte* van bovennatuurlijk geloof en bovennatuur-

Mogen deze opmerkingen van den doorluchtigen Kerkvoogd de aandacht zoowel der gewijde redenaars als der letterkundigen in ons land nog meer doen vestigen op *alle* werken van een Heilige, die door zijne Moraal en zijne ascetische geschriften er reeds het burgerrecht verworven heeft.

J. L. v. G.

Leven van den Zal. Fredericus van Hallum, stichter der Abdij Mariëngaard in Friesland, door Fr. Ger. van den Elsen. — H. C. van der Aa en Zonen, Oosterhout.

De ijverige en geleerde supprior der abdij van Berne heeft de reeks zijner belangrijke historische geschriften weer met een interessant werk vermeerderd, het leven van den abt Fredericus van Hallum, stichter der abdij Mariëngaard in Friesland.

Met deze studie over zijn zaligen ordegenoot heeft de wakkere

---

lijke liefde" wordt genoemd (*De Wachter*, 1884, I, bl. 342). Naar aanleiding van het Marialied *O bella mia speranza* (*Volksmissionaris*, t. a. p. bl. 401) zegt de beroemde Ventura: „Wat verhevenheid van gedachten! en tegelijk wat een nauwkeurigheid van theologische uitdrukking! Welk eene gelukkige mengeling der zuiverste leer en het zuiverste geloof, van de hartelijkste en zoetste gevoelens. Het is de geest, die zich verheft, het hart, dat zich opent, het vurig vertrouwen, dat zich openbaart door de welsprekendheid der liefde. Het is de uitgelezen geur des geestes." (*Le delizie della pietà*, p. 50.) Dom Guéranger noemt Alphonsus' liederen *„délicieux"* (*L'année liturg.* T. I, p. 359, ed. V); en van het *Dove mi trovo* (waarvan eene hollandsche vertaling reeds het licht zag) zegt P. Desjardins S. J.: „De keurigste gedachten en het teederste gevoel vertoonen zich daar met al hunne aantrekkelijkheid, in het doorschijnende kleed van een ongekunsteld helderen vorm." (*Le Coeur de Jésus*, Not. XIII.) Van de zoo dichterlijke, ofschoon in proza geschrevene *Acclamazioni* des Heiligen tot O. L. Vrouw vindt men eene schoone vertaling in verzen in *De Volksmissionaris* (*Jaarg.* II, bl. 241—247).

Norbertijn het katholieke Nederland een gewichtigen dienst bewezen. Onze literatuur toch is niet bijzonder rijk aan dergelijke, uit oude kronieken geputte levensbeschrijvingen van de groote figuren uit den katholieken voortijd.

Niet-katholieke geleerden hebben zich reeds sinds jaren met ernst op de bestudeering van het lang verwaarloosde tijdperk onzer historie toegelegd en snuffelen ijverig in de oude kloosterkronieken, gelijk nog onlangs bleek uit de omvangrijke bijdrage tot de critiek der *Annales Egmundani* van prof. M. S. Pols in den bundel *Geschiedkundige opstellen*, prof. Fruin bij zijn aftreden als hoogleeraar aangeboden.

Zoo gaf reeds in 1879 Dr. Wijbrands, de schrijver der kostelijke monographie over de abdij Bloemhof bij Wittewierum, indertijd ook in dit tijdschrift met waardeering besproken, zijn *Gedenkschriften van Mariëngaarde* in het licht en vestigde de aandacht op de *Vita Fretherici*, het leven van den eersten abt Fredericus, door diens vijfden opvolger, den abt Sibrandus, beschreven.

Ook in zijn werk over Bloemhof wijdt hij een hoofdstuk aan den vromen en moedigen aanlegger van den *Hortus sanctae Mariae*, wiens werkzaam leven hij in korte trekken verhaalt. „Met recht," zegt hij daar, „is de stichter van Mariëngaarde door tijdgenoot en nakomeling geëerd en dankbaar herdacht geworden Zijne vroomheid en wilskracht hebben niet alleen de stichting van Hallum in 't leven geroepen, die een tijdlang groote weldaden bewees op menig gebied; maar ze hebben ook de eerste aanleiding gegeven tot het ontstaan van andere dergelijke gestichten in de Friesche landen. Of hij een groot man is geweest? Zeker was hij dat voor velc zijner tijdgenooten in den omtrek, we zouden bijna zeggen in gehcel Oostergoo. Bij zijn graf weenden ze en verklaarden, dat ze „den vader des vaderlands" hadden verloren. „Over de bijzondere personen", zegt zijn biograaf, „heerschte hij als een meester; allen samen vereerden hem als een vader.""

Kan het ons verwonderen, dat Pater Van den Elsen zich aangetrokken gevoelde door deze edele figuur, een der schitterendste sieraden, waarop zijn roemrijkc orde in ons vaderland bogen mag, en hij zich tot taak stelde, het leven van zijn grooten ordegenoot, dat reeds in zoo hooge mate de aandacht van on-katholieken getrokken had, vooral het katholieke volk ter lezing en leering aan te bieden?

„De levensbeschrijving van zulk een man", zegt hij in zijn *Inleiding*, „moet wel de belangstelling wekken van alle ware katholieken. Een gevoel van schaamte overmeestert ons, als wij zien hoe protestanten zelfs zijn naam hebben verheerlijkt, terwijl vele katholieken hem nauwelijks kennen. Wij katholieken, wij vooral behooren eerbied te koesteren voor de kloosterhelden, welke onzen vaderen het geloof en de beschaving hebben gebracht, meer dan voor de oorlogshelden die hun de vrijheid schonken."

Wie zal dat woord niet van harte beamen en den eerwaarden schrijver dank weten, dat hij ons in staat stelde, in zijn leven en werken den man te bewonderen, die te midden van een half barbaarsche bevolking, als bij den aanvang der dertiende eeuw nog de Friesche gewesten bewoonde, godsdienst en goede zeden, wetenschap en ware beschaving wist te verbreiden!

De heilzame arbeid der kloosterorden voor de vestiging van een welgeordende christelijke maatschappij verschijnt hier in het helderste licht. Als wij lezen met welke moeielijkheden Fredericus, of, zooals hij in de landstaal heette, Feico, te worstelen had, vooreerst om zijn roeping tot het priesterschap te volgen, dan om als dorpsherder van Hallum een kudde te hoeden, die soms meer uit wolven, dan uit schapen leek te bestaan, eindelijk om de grootsche stichting tot stand te brengen, die eeuwen lang het omliggende land ten zegen zou zijn: als wij nagaan wat hij deed voor de verzachting der zeden, de verzoening der bloedige veeten en krakeelen, voor het onderwijs der jeugd, voor den kerkbouw en den gewijden zang, voor de bevordering der wetenschappen, dan leeren wij niet alleen dezen kloosterheld hoogschatten, maar tevens beseffen wat ons vaderland te danken had aan die lang verguisde middeleeuwsche monniken, wien zelfs tot in den laatsten tijd onze verlichten geen hulde konden brengen zonder een korreltje spot of hatelijkheid te mengen in hun wierook.

Zoo schreef Busken Huet in zijn *Land van Rembrand* met betrekking tot het hier bedoelde tijdperk: „De geestelijken dier dagen vergoeden hun bijgeloof en hunne aanmatiging, door hunne onbetwistbare zedelijke meerderheid. Menschentemmers verdienen zij te heeten, wanneer men op de half wilde dieren onder hunne gemeenteleden let".

Bijgeloof! — en dat van mannen, wier leven gewijd was aan de

uitroeiing der onzinnigste en gruwzaamste heidensche superstities! Aanmatiging — van vredestichters, wien men de eer moet nageven dat zij wilde dieren in christen menschen hebben herschapen!

Een teekenend staaltje van die „aanmatiging" is zeker het feit, in Frederiks leven verhaald, dat hij, als pastoor van Hallum, een strijdhaftigen landedelman, die het gewaagd had tijdens zijn afwezigheid den vrede te verstoren, schoon hij beloofd had dien te zullen handhaven, bij zijn terugkomst zoover wist te brengen, dat de geduchte potentaat hem op de knieën vergiffenis vroeg, ja zich zelfs ten aanschouwen der heele gemeente een geeseling op den naakten rug liet welgevallen.

„Het merkwaardigst", teekent Busken Huet hierbij aan, „is misschien niet dat de invloedrijke en vermogende edelman zich onderwierp, maar dat een ieder in den omtrek de nederige en behoeftige afkomst van pastoor Frederik kende. Zoon eener onbemiddelde weduwe, had hij als knaap in diezelfde streek het dozijn schapen geweid, die den eenigen rijkdom uitmaakten van zijne moeder, zijne jongere zuster en hem zelven."

Den lezer, zooals mij, zal het merkwaardigste van dit geval veeleer hierin gelegen zijn, dat die nederige zoon eener arme weduwe aldus den woesteling wist te temmen, enkel door de macht des geloofs, en den stuggen Fries deemoedig de schouders deed voegen onder het zoete juk der christelijke zedenleer.

„Also übten sie beständig
Friedenswerk und Kampfespflichten,
Doch der Arbeit für der Seele
Heil vergassen sie mitnichten."

Pater Van den Elsen verhaalt ons het leven van abt Frederik van Hallum naar de bovenbedoelde kroniek van diens opvolger Sibrandus, een man, die de verhaalde voorvallen meerendeels uit den mond van ooggetuigen heeft kunnen opteekenen en bovendien om zijn nauwkeurigheid en blijkbare waarheidsliefde, om zijn bekwaamheid en geleerdheid, zoowel als om de hooge waardigheid, door hem bekleed, alle vertrouwen verdient.

Daar de kroniekschrijver zich zoo uitstekend van zijn taak heeft gekweten, verklaart Pater Van den Elsen niet beter te hebben kunnen doen, dan „zijn werk te vertalen en zooveel mogelijk in zijn

oorspronkelijken vorm kenbaar te maken". Bij het doorlezen echter van Pater Van den Elsen's boekje blijkt het, dat deze zich kennelijk niet zoo streng, als men uit het bovenstaande wel zou opmaken, aan den origineelen tekst gehouden heeft. Nu heb ik daar volstrekt niets tegen, daar het boek er des te geschikter door is geworden voor een uitgebreiden lezerskring. Maar als men eenmaal belooft trouw te *vertalen*, moet de lezer daarop toch kunnen rekenen. Menigeen zou er ongetwijfeld prijs op gesteld hebben, de middeleeuwsche kloosterkroniek in haar oorspronkelijken eenvoud en naïveteit, geheel onveranderd, voor zich te zien. Vooral zou dit het geval zijn geweest met die lezers, voor wie inzonderheid de geleerde inleiding bestemd is, waarin wordt nagegaan, wie de schrijvers der verdere kronieken van Mariëngaarde moeten geweest zijn, alsmede de Bijlage, waarin een scherpzinnige critiek wordt geleverd op het gezag van den schrijver S. Leo, die omtrent het jaar 1570 een korte geschiedenis opstelde van de abdij Mariëngaarde.

Maar nog eens, wat het boekje daardoor in aantrekkelijkheid zou gewonnen hebben voor de geleerden, zou het allicht in behaaglijkheid hebben verloren voor den grooten kring van lezers, die het nu met belangstelling en genoegen zullen volgen. Overigens is de taal en de toon, in overeenstemming met het onderwerp, eenvoudig, ernstig en waardig. Slechts hier en daar ontsiert een wat te gemeenzame uitdrukking den overigens welverzorgden tekst, zooals b.v. op blz. 51, waar men van een boosdoener leest, dat hij tot straf „verminkt in een Cistercienzer klooster gestopt" werd. Ook hindert het, dat de schrijver zijn dertiende-eeuwsche personen als „heeren" en „dames" opvoert en bijvoorbeeld aanduidt als „de oude Mevrouw Syweris" enz.

Dat zijn evenwel kleinigheden, die bij een mogelijken herdruk licht te verbeteren zijn. Voor zoo'n nieuwe uitgave zou ik ook aanraden, het interessante, goed gegraveerde plaatje tegenover den titel te voorzien van een onderschrift, waarin de herkomst der afbeelding werd opgegeven. In afwachting wensch ik het belangwekkende boekje een zoo grooten aftrek, dat een herdruk spoedig noodig wordt.

J. R. VAN DER LANS.

LETTERLOOVER.

SONNET.

De Heer alleen is groot. Gij, machtige Alexander,
Treed af! Hoe maatloos hoog der Moscovieten troon
Uw sterflijkheid verhief, gij bleeft een menschenzoon.
De Heer alleen is groot; Hij geeft Zijne eer geen' ander.

Leg neêr 't vermoeide hoofd. Hoe zwaar woog u die kroon,
Hoe angstig vorschte uw blik, waar voor- of tegenstander,
Waar trouw schuilde of verraad. Geen oog, hoe scherp en schrander
Gaf antwoord; slechts dit graf beloofde u veil'ger woon.

Nu, wereldvorsten, leert: De Heer alleen is groot;
Zijn rijk is de eeuwigheid, Zijn veldheer is de dood.
Wat zint ge op wapendos en strijdbre legerknechten?

Hij vraagt uw bijstand niet, noch vreest uw oproervaan;
't Zij voor of tegen Hem, gij zult Zijn wegen gaan. —
Rust, Cesar; God alleen zal 't wereldpleit beslechten.

P. ZWART.